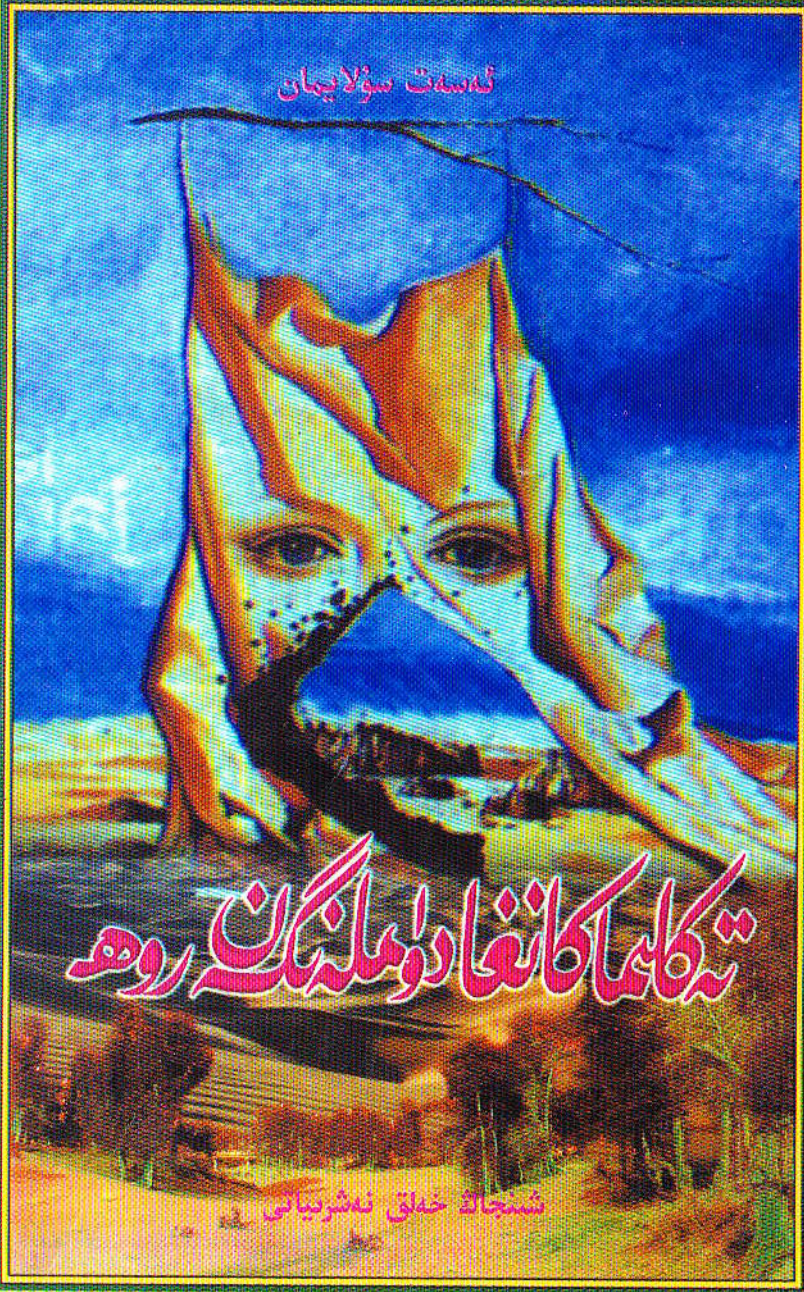
ئەسەت سۇلايمان

تەكلىماكانغادولمىلەنگەن روھ

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

تکلما کا تفاد و ملنگن روه

نەشرىياتتىن

تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت تارىخىنى ئۆزگىچە ئۇسۇل ئارقىلىق تەتقىق قىلىپ، خەلقىمىزنىڭ تارىختىن بېرى شەكىللەنگەن مىللىي مەدەنىيەت پىسخىكىسىنى ماھىرلىق بىلەن يورۇتۇپ بېرىپ، مىللىي مەدەنىيىتىمىزنىڭ خاراكتېرى، ماھىيىتى ۋە ئالاھىدىلىكىگە ئەتراپلىق دىققەت قويغان «تەكلىماكانغا دۈملەنگەن روھ» ناملىق بۇ كىتاب ياش دوكتور ئەسەت سۇلايمانىنىڭ ئۆز خەلقىگە سۇنغان تۇنجى سوۋغىسى.

دوكتور ئەسەت سۇلايمان 1969 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى قۇمۇلنىڭ ئون ئىككى تاغلىرىدىن بىرى بولغان قوراي يېزىسىنىڭ قىزىلىيار كەنتىدە تۇغۇلغان. باشلانغۇچ ۋە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، 1984 ـ يىلى قۇمۇل شەھەرلىك راھەتباغ ئوتتۇرا مەكتەپكە كىرىپ ئوقۇغان. 1986 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئەدەبىيات فاكۇلتېتىغا قوبۇل قىلىنغان. 1991 ـ يىلى ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ مەخسۇس ئۇيغۇر خەلق ئەدەبىياتى ۋە فولكلور مەدەنىيىتى كەسپى بويىچە ئاسپىرانتلىققا قوبۇل قىلىنغان.

ئۇچ يىللىق ئاسپىرانتلىق ھاياتى داۋامىدا ئۇ ئۆزىنىڭ بىلىم قۇرۇلمىسىنى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا كېڭەيتكەن. ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيەت تارىخى ۋە ئۇنىڭ مۇرەككەپ قاتلاملىرىنى چۈشىنىشكە، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ فولكلور زېمىنىنى قېدىرىپ، ئۇنىڭ چوڭقۇر قاتلاملىرىغا يوشۇرۇنغان روھىيەت ئېقىملىرىنى بايقاشقا تىرىشقان. ئۇ بۇ جەريانداۋا ھەر قايسى تىللاردا، جۈملىدىن خەنزۇ، ئىنگلىز، تۈرك، ئۆزبېك، قازاق ۋە قىرغىز تىللىرىدا نەشر قىلىنغان، تۈركىي تىللىدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرنىڭ ئەدەبىيات ۋە مەدەنىيىتىگە دائىر كىتابلارنى ئوقۇپ، مول ماتېرىياللارنى جۇغلاپ، كې-

يىنكى تەتقىقاتلىرى ئۇچۇن پۇختا ئاساس سالغان.

1992 - يىلىدىن باشلاپ، ئۇنىڭ ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئەدەبىياتى ۋە فولكلور مەدەنىيىتىگە بېغىشلانغان نەچچە ئون پارچە ئىلمىي ماقالىسى ئۇيغۇر ۋە خەنزۇ يېزىقىدىكى ھەر خىل ئىلمىي ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنغان.

1994 - يىلى ئۇ ئۆزىنىڭ بىر قانچە يىللاردىن بۇيان جۇغلىغان ۋە ئەمەلىي تەكشۈرگەن ماتېرىياللىرى ئاساسىدا، چوڭقۇر مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ، ئىككى ئايغا سوزۇلغان جاپالىق يېزىقچىلىق ئارقىلىق 400 مىڭ خەتلىك چوڭ تىپتىكى ئىلمىي ئەسەر — «بۆرە توتېمى مەدەنىيىتى» نى پۈتتۈرگەن. بۇ ئۇنىڭ ماگىستىرلىق ئىلمىي ئۇنۋانى ئۈچۈن يېزىلغان دىسسېرتاتسىيىسى ئىدى. بۇ ئەسەردە ئاپتور كۆپ خىل پەنلەرنىڭ كېسىشمە نۇقتىسىدا تۇرۇپ، ئۇيغۇر ۋە تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ توتېم مەدەنىيىتىنى چوڭقۇر، ئەتراپلىق يورۇتۇپ بەرگەن.

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى پەن تەتقىقات باشقارمىسى بىلەن ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە 1994 - يىلى 4 - ئاينىڭ 20 - كۈنى مۇتەخەسسىسلەرنىڭ مەزكۇر ئەسەرنى باھالاپ بېكىتىش يىغىنى ئۆتكۈزۈلگەن. يىغىن قاتناشقۇچىلىرى بۇ ئەسەرگە «ئۇيغۇر ۋە تۈركىي تىللىدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرنىڭ بۆرە توتېمى مەدەنىيىتىنى ئەتراپلىق، سىستېمىلىق، ھۆججەتلىك ۋە ئىلمىي ئاساستا يورۇتۇپ بەرگەن تۇنجى چوڭ تىپتىكى ئىلمىي ئەسەر» دەپ بۇقىرى باھا بەرگەن.

ئەسەت سۇلايمان 1994 - يىلى 7 - ئايدا ماگىستىرلىق ئاسپىرانتلىقنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدا ئوقۇتقۇچىلىق ۋە تەتقىقات بىلەن شۇغۇللاندى. بۇ جەريانداۋ ئۇ ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ «شەبنەم يالتىرىغان كېچە»، «ئۇيقۇغا كەتكەن كرورەن گۈزىلى» قاتارلىق بىر تۈركۈم ھېكايە، پوۋېستلارنى ئېلان قىلدى.

ئەسەت سۇلايمان ئۆزىنىڭ بىلىم قۇرۇلمىسىنى يەنمۇ كېڭەيتىش

ۋە دوكتورلۇق ئىلمىي ئۇنۋانى ئۈچۈن ئوقۇش پۈرسىتى ئىزدەش ئارزۇسى بىلەن 1995 - يىلى 10 - ئايدا بېيجىڭغا بارىدى ھەمدە جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتى ئىنستىتۇتىدا بىر تەرەپتىن ئوقۇغاچ ھەمكارلاشما تەتقىقات تېمىسى ئىشلىدى. بۇ جەريانداۋ ئۇ بېيجىڭ كۇتۇپخانىسى، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ ماتېرىيال ئامبىرى، مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ كۇتۇپخانىسى قاتارلىق ئورۇنلاردا ساقلىنىۋاتقان مول ماتېرىياللار بىلەن ئۇچراشتى. يەنە بىر تەرەپتىن بېيجىڭدىكى ئەڭ يېڭى تەتقىقات ئۇچۇرلىرى بىلەن تونۇشۇپ، ئۆزىنىڭ تەتقىقات ئۇسۇلى ۋە نەزەرىيىۋى بىلىمىنى ئاشۇردى شۇنداقلا ئۆزىنىڭ كەسپىي جەھەتتىكى ئارتۇقچىلىقى ئارقىلىق جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئاسپىرانتۇرىيىسىنىڭ ئىنگلىز تىلىدىكى يۇقىرى دەرىجىلىكلەر ئۆتكىلىدىن ئۆتۈپ، 1996 - يىلى مەزكۇر ئاسپىرانتۇرىيىگە دوكتورلۇق ئاسپىرانتلىقىغا قوبۇل قىلىندى.

ئۇ جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى قۇرۇلغاندىن بۇيان قوبۇل قىلىنغان تۇنجى ئۇيغۇر دوكتور ئاسپىرانتى ئىدى.

دوكتورلۇق ئوقۇشى ئۇنىڭ ئىزدىنىش يولىدىكى مۇھىم بىر باسقۇچ بولۇپ قالدى. ئۇ بۇ جەريانداۋ بىر تەرەپتىن ئوقۇشىنى داۋاملاشتۇرسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇيغۇر مەدەنىيەت پسىخىكىسى ۋە ئۇنىڭ مۇرەككەپ قاتلاملىرى ئۈستىدە چوڭقۇر مۇلاھىزە ئېلىپ بېرىپ، نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيان قۇم بارخانلىرى بىلەن بوستانلىقلار ئارىلىقىدا گاھ ئۆرلەپ، گاھ مۇگدەپ تۇرغان، كۆپ خىل مەدەنىيەتلەرنىڭ ئېقىنلىرىدىن سۇ ئىچىپ تويۇنغان، ئېگىز تاغ تىزمىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى تارىم چوڭقۇرلۇقىغا دۇملەنگەن روھ بۇلاقلىرىنى قېزىشقا كىرىشتى. ئۇنىڭ بۇ جەھەتتىكى تەتقىقات ماتېرىياللىرى 1996 - يىلىدىن باشلاپ «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىدا ئارقا - ئارقىدىن ئېلان قىلىندى.

بۇ ماقالىلەر ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، جەمئىيەتتە كۆچۈك

زىلزىله قوزغاپ، كىتابخانىلارنى مىللىي مەدەنىيەت ۋە مىللىي پىسخىكا ھەققىدە قايتا ئويلىنىشقا سالدى. ئاپتور ئاپتونوم رايونىمىز ۋە چەت ئەللەردىكى ئوقۇرمەنلەردىن كۆپلىگەن خەتلەرنى تاپشۇرۇۋالدى. «تۇ-ران بىلەن ئىرانىنىڭ دېئالوگى»، «XX ئەسىر روھى ۋە تارىمدىكى غېرىبلىق» ناملىق ئىككى پارچە ماقالىسى ئەرەب تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ، توپلام قىلىپ نەشر قىلىندى. «تەكلىماكانغا دۇملەنگەن روھ» ناملىق ماقالىسى ياپونىيىلىك ئۇيغۇرشۇناس شىنمېن ياسۇشى ئەپەندى بىلەن مەرىيەم ساقىم خانىمنىڭ ھەمكارلىقىدا ياپون تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ، توكيو مەركىزىي ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئىلمىي مەج-مۇئەسىدە تەرجىمانلارنىڭ مەزكۇر ماقالىگە يازغان ئوبزورى ۋە ژۇر-نال رېداكسىيەسىنىڭ تەھرىر ئىلاۋىسى بىلەن بىللە ئېلان قىلىندى.

ئەسەت سۇلايمان 1999 - يىلى مەخسۇس تېما بويىچە ئىزدىنىپ، بىۋاستە خەنزۇ تىلى بىلەن 200 مىڭ خەتلىك دوكتورلۇق ماقالىسى — «شەرق ئەدەبىياتىدا خەمسەچىلىك ھادىسىسى ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا بولغان تەسىرى» نى يېزىپ چىقىپ، ئەدەبىيات پەنلىرى بويىچە دوكتورلۇق ئىلمىي ئۇنۋانىغا ئېرىشتى.

يېقىندا ئۇنىڭ دوكتورلۇق دىسسېرتاتسىيىسى ئاساسىدا يوللىغان دۆلەتلىك تەنقىقات تېمىسى — «پارس ۋە تۈركىي خەلقلەر ئەدەبىيات-دىكى خەمسەچىلىك ھادىسىسى ئۇستىدە سېلىشتۇرما تەتقىقات» رەس-مى دۆلەتلىك تەنقىقات تۈرى سۈپىتىدە تەستىقلىنىپ ئىشلىنىۋاتىدۇ.

دوكتور ئەسەت سۇلايمان ئۆزىنىڭ ئىلمىي تەنقىقات جەھەتتىكى ئالاھىدە نەتىجىلىرى بىلەن 2000 - يىلى «4 - ماي» بايرىمىدا «ئۇرۇمچى رايونى بويىچە ئون كۆزگە كۆرۈنگەن ياش» نىڭ بىرى بولۇپ باھالاندى.

2000 - يىلى 4 - ئىيۇن. ئۇرۇمچى

مۇندەرىجە

تەكلىماكانغا دۇملەنگەن روھ 1
— ئۇيغۇر مەدەنىيىتى پسىخىكىسى ئۇستىدە قايتا ئويلىنىش 1
XX ئەسىر روھى ۋە تارىمدىكى غېرىبلىق 41
تۇران بىلەن ئىرانىنىڭ دېئالوگى 139
— تۈركىي ۋە پارس تىللىق خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت مۇناسىۋىتى ھەققىدە بىر نەزەر 139
بىرىنچى دېئالوگ: تارىخ مەنبەلىرىدە تۇران ۋە ئىران 147
ئىككىنچى دېئالوگ: قۇياش ۋە چۆل قەسىدىسى 164
ئۈچىنچى دېئالوگ: جەڭگاھتىكى ئەفراسىياپ ۋە رۇستەم 173
تۆتىنچى دېئالوگ: شەرقچە ئوتوپىيە — ئىسكەندەر سېپىلى 181
بەشىنچى دېئالوگ: شەرقچە تراگېدىيە — ئاشىق - مەشۇقلار قىسسىلىرى 191
ئالتىنچى دېئالوگ: تەسەۋۋۇپ: ئىنسان بىلەن خۇدانىڭ ئارىلىقىدا 200
يەتتىنچى دېئالوگ: پارس ۋە تۈركىي تىلى ھەرىكەتتە 215
سەككىزىنچى دېئالوگ: بۇخارا ئۇيقۇسى 230
مەركىزىي ئاسىيانىڭ روھىيەت دېئالېكتىكىسى 244
— ئۇيغۇر مەدەنىيەت پسىخىكىسى ئۇستىدە سېلىشتۇرما تەتقىقات 244

تەكلىماكانغا دۇملەنگەن روھ

— ئۇيغۇر مەدەنىيەت پسىخىكىسى ئۇستىدە قايتا ئويلىنىش

1

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، ياۋروپادا چىقىدىغان نوپۇزلۇق بىر گېزىتتە مۇنداق بىر قىزىقارلىق پەرەز بېسىلغان:

مەلۇم بىر ئۆيدە تۆيۇقسىزلا بىر تال يىڭنە يەرگە چۈشۈپ كەتكەن. ئۆيدە ئىتالىيىلىك، فرانسىيىلىك ۋە گېرمانىيىلىك ئۈچ كىشى بولۇپ، ئۇلار بۇ كىچىككىنە ئىشقا ئوخشاش بولمىغان ئىنكاسلارنى قايتۇرغان: ئىتالىيان مۇرىسىنى قىسىپ قويۇپلا پەرۋاسىزلارچە ئۆيدىن چىقىپ كەتكەن؛ فرانسۇز رەسمىيەت يۈزىسىدىنلا قولى بىلەن يەرنى بىر ئىككى قېتىم سىيلاپ قويغانىدۇ، يىڭنىنى تېپىۋېلىشقا كۈچەپ كەتمىگەن، پەقەت ئىزدەپ كۆردۈم، دېگەن روھىي تەسەللى بىلەنلا بولدى قىلغان؛ گېرمان قولىغا بىر سىزغۇچ بىلەن بورنى ئېلىپ، پولغا كىچىك ـ كىچىك چەمبەرلەرنى سىزغان، ئاندىن ھەر بىر چەمبەر ئىچىنى ئەستايىدىللىق بىلەن كۆزىتىپ، ئاخىرى ھېلىقى يىڭنىنى تېپىۋالغان. ناھايىتى ئاددىي بۇ بايان نېمىنى چۈشەندۈرىدۇ؟ ئەمەلىيەتتە، گېزىتكە بېسىلغان بۇ كىچىككىنە مىسال ئۈچ دۆلەتنىڭ ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى جەريانىدىكى ئوخشاش بولمىغان ئىپادىسىگە، تېخىمۇ توغرىراقى، بۇ ئۈچ مىللەتنىڭ خاراكتېر ئالاھىدىلىكىگە سىمۋول قىلىنغانىدى. دەرۋەقە، دۇنيا تارىخى سەھىپىلىرىگە نەزەر

تاشلىغىنىمىزدا، ئىتالىيە جۇغراپىيىلىك جايلىشىشى ياكى دۇنيا تارىخىدىكى سىياسىي ئورنى جەھەتتە ياۋروپادىكى ئىسمى جىسمىغا لايىق «چەمى ئاجراپ كەتكەن بىر پاي ئۆتۈك[1]» ئىدى. قەدىمكى رىملىقلار بىر مەھەل زور گۈللىنىشكە ئېرىشكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار تېگى - تەكتىدىن ئېيتقاندا، يېقىن قوشنىسى — يۇنانلىقلارنىڭ ئالەمشۇمۇل مەدەنىيىتىگە ۋارىسلىق قىلغانىدى، خالاس. ئوتتۇرا ئەسىر جاھالىتىدىن كېيىن، ياۋروپا ئەدەبىيات - سەنئەت ئويغىنىش ھەرىكىتى گەرچە ئىتالىيىدىن باشلانغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ھەقىقىي زىلزىلىسى غەربىي ياۋروپادا مەيدانغا كەلگەنىدى. شۇڭا ئىتالىيانلار ياۋروپادىكى باشقا مىللەتلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا چېچىلاڭغۇ، بوشاڭ، ئىچكى ئۆيۈشۈش كۆچى ئاجىز مىللەت ئىدى؛ فرانسۇزلار ھېسسىياتچان، ئۆزگىرىشچان، ئۇزۇل - كېسىللىكى كەمچىل مىللەت بولۇپ، ئۇلارنىڭ ناپولېئونغا مىسلىسىز دەرىجىدە چوقۇنۇشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس ئىدى. فرانسۇز مەدەنىيىتىنىڭ نازاكىتى ۋە مىللىي خاراكتېرىنىڭ لاتاپىتى ئۇلاردا ئەدەبىياتنىڭ گۈللىنىشىگە سەۋەب بولغانىدى. گېرمانلار گېگىلىنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا «ئىنسانىيەتنىڭ پىشقان دەۋرى» دىكى ئەقلىي تەمكىنلىكىگە يەتكەن، پەلسەپىۋى كاللىغا ئىگە، سوغۇققان، ئەمەلىيەتچىل مىللەت ئىدى. بىز دۇنيا پەلسەپىسىنىڭ يۇكسەك چوققىسىنىڭ گېرمانىيىدە مەيدانغا كەلگەنلىكىدىن، ئىككى قېتىملىق دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ مەغلۇبىيىتى ۋە خارابىسى ئىچىدىن گېرمانلارنىڭ قايتا قەد كۆتۈرۈپ ئىقتىسادى گۈللەنگەن، ئىلغار سەۋىيىگە ئىگە مىللەتكە ئايلانغانلىقىدىن بۇ نۇقتىنى چوڭقۇر ھېس قىلالايمىز.

خوش، يېڭىنە تېمىسىدىن قوزغالغان ئۇلانما تەسەۋۋۇرىمىز بىزنى مۇنداق بىر سوئالغا جاۋاب بېرىشكە قىستايدۇ: يېڭىنە چۈشۈپ قالغان ئاشۇ سورۇندا بىر ئۈيغۇر بولغان بولسا، ئۇ بۇ ئىشقا قانداق

① لۇتپۇللا مۇتەللىپ «ئەجەل ھودۇقۇشىدا» ناملىق فىلىمىتوندا بۇ كىنايىنى بىرىنچى قېتىم ئىشلەتكەن.

ئىنكاس قايتۇرغان بولاتتى؟ ئۇ قولىغا لوپا ئەينەك ئېلىپ، ئۆينىڭ بۇلۇڭ - پۇچقاقلىرىغچە سەۋر - تاقەت بىلەن ئەستايىدىل ئىزدەپ كۆرەرمۇ ياكى ئاشۇ ئۆيدە بىر ئۇمۇر يېڭىگە پۈتلىشىپ بىللە ياشارمۇ!؟...

دەرۋەقە، بۇ بىر ناھايىتى ئاددىي مىسال، خالاس. بۇ خىل تەھلىلنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە توغرا ياكى خاتا بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، بىز ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئوخشاش بولمىغان مەدەنىيەت مۇھىتىدا ئىپادىلىگەن مەدەنىيەت پىسخىكىسىنى ئوپېراتسىيە قىلىشتا ھامان مۇشۇ تۇردىكى ماھىيەتلىك مىساللارنىڭ ئىلھامىغا موھتاج بولىمىز، ئەلۋەتتە.

شۇبھىسىزكى، جۇغراپىيىلىك مۇھىت ۋە ياشاش شارائىتىنىڭ ئوخشاشماسلىقى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت پىسخىكىسىنىڭ ئوخشىماسلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. ئۇزاق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا مەلۇم بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيەت پىسخىكىسىدا نۇرغۇن ئۆزگىرىشلەر يۈز بەرسىمۇ، ئەمما شۇ مىللەتنىڭ ئېتنىدائىي روھىي ماھىيىتىگە ئۇرۇق بولۇپ تېرىلغان پىسخىك جۇغلانما خۇددى پاختا ئۇچىدىكى چوغدەك ھامان ساقلىنىپ كېلىدۇ. تۆت مىڭ يىللىق قەدىمىي مەدەنىيەتكە ئىگە ھىندىستاننىڭ يېقىنقى زامانغا كەلگەندە يۈز نەچچە يىلدىن ئارتۇق ئەنگلىيە مۇستەملىكىسىگە چۈشۈپ قېلىشى نەتىجىسىدە «غەربلىشىش» دولقۇنىغا ئۇچرىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت پىسخىكىسىدىكى شەرقچە سۈكۈناتقا باي ئالالىق نازاكىتى ۋە غايىۋى پىنھانلىققا تەشنا ھۆل خاراكتېرى ئۆزگەرگىنى يوق. شۇنىڭغا ئوخشاشلا، نەچچە مىڭ يىللىق سەرسانلىق - سەرگەردانلىق ۋە ھالاكەتلىك تارىخنى باشتىن كەچۈرگەن يەھۇدىيلارنىڭ ھازىرقى زامانغا كەلگەندە مىللىي تىرىلىش ھەرىكىتى قوزغاپ مۇۋەپپەقىيەت قازانىشى دەل ئۇلارنىڭ تومۇرىدىكى مىللىي قېنى بىلەن رۇھىي قاتلىمىدىكى ماھىيەتلىك جۇغلانمىنىڭ ھەر ۋاقىت كۆۋجەر

تۇرغانلىقىدىن بولغان.

مەدەنىيەت ئىنسانشۇناسلىقى بىلەن سېلىشتۇرما مەدەنىيەتشۇناسلىقنىڭ گۇللىنىشى بىزنى مىللەتلەرنىڭ ئوخشاشمىغان مەدەنىيەت مۇھىتىدا ئىپادىلىگەن پىسخىك ماھىيىتىنى تولۇق ئوپېراتسىيە قىلىش ئىمكانىيىتى بىلەن تەمىن ئەتتى. ئىنسانىيەتنىڭ نۆۋەتتىكى ئىزدىنىشلىرىنىڭ ماددىي دۇنيادىن روھىي دۇنياغا — ئادەمنىڭ ئۆزىگە مەركەزلىشىنى بىزگە كەلگۈسىدىكى ئىزدىنىشلەرنىڭ ئاجايىپ ئازابلىق دەۋرگە كىرىدىغانلىقىدىن دېرەك بەردى.

دەرۋەقە، بىز بۇ يەردە سۆزلەۋاتقان مەدەنىيەتشۇناسلىق ئىنسانىيەت يارانقان بارلىق ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەتلەرنى كۆرسىتىدۇ. ئۇنى ئىنچىكىلەپ تەھلىل قىلغاندا، مەدەنىيەتنىڭ تاشقى قاتلىمى، ئوتتۇرا قاتلىمى ۋە ئىچكى قاتلىمى دەپ بۆلۈشكە بولىدۇ. مەدەنىيەتنىڭ تاشقى قاتلىمى — ماددىي مەدەنىيەتتىن، ئوتتۇرا قاتلىمى — ماددىيلاشقان پىسخىكا بىلەن ئاڭلاشقان ماددىنى، يەنى ھەرىكەت، نەزەرىيە، تۈزۈملەرنى، ئىچكى قاتلىمى — تاشقى قاتلام بىلەن ئوتتۇرا قاتلامنىڭ جۈغلىنىشى نەتىجىسىدە شەكىللەنگەن پىسخىك تىندۇرمىنى كۆرسىتىدۇ. بىزنىڭ مۇھاكىمە قىلماقچى بولغىنىمىز دەل مىللىتىمىزنىڭ ئالاھىدە جۇغراپىيىۋى ۋە تارىخىي شارائىتىدا شەكىللەنگەن مەدەنىيەت پىسخىكىسىنىڭ ئىچكى قاتلىمى، يەنى تەكلىماكانغا دۇملەنگەن روھىي تىندۇرمىسىدۇر.

2

ياۋروپا — ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىن ئىبارەت بۇ كونا قۇرۇقلۇقتا ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ قەدىمىي ۋە ئەڭ بۈيۈك مەدەنىيەتلىرى ئاپىرىدە قىلىنغانىدى. تاكى ياۋروپا ئەدەبىيات — سەنئەت ئويغىنىشىنىڭ تۇرتكىسى بىلەن يېڭىدىن گۈللىنىشكە ئېرىشكەن ياۋروپالىقلار

يەلكەنلىك كىيىملىرىگە تايىنىپ يېڭى دېڭىز يوللىرىنى ئاچقانغا قەدەر، قەدىمكى دۇنيانىڭ چەكسىز ئۇزاق تارىخى مۇشۇ كونا قۇرۇقلۇقتا يارىتىلغانىدى. يەنە كېلىپ، بۇ تارىخ ئۆز مەنىسى بىلەن تېرىم مەدەنىيىتىنىڭ سىرلىق ناز - كەرەشمىسىدە، دېڭىز مەدەنىيىتىنىڭ تىنىمسىز دولقۇنلىرىدا، يايلاق مەدەنىيىتىنىڭ دەھشەتلىك ۋەھىمىسىدە ئۆز مەزمۇنىنى تولۇقلىغانىدى. بىزنىڭ قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز شەرقتىكى تېرىم مەدەنىيىتى بىلەن غەربتىكى دېڭىز مەدەنىيىتىنىڭ ئارىلىقىدىكى چەكسىز ئۇزاق بەلباغدا ئوت، سۇ مەنبەلىرىنى قوغلىشىپ، تىنىمسىز كۆچۈپ، ئۇچقۇر ئاتلىرىنىڭ تۇياقلىرىدا ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىنىڭ بىرىنچى بېتىنى، مەدەنىيەت پىسخىكىسىنىڭ ئىپتىدائىي خېمىرتۇرۇچىنى ھازىرلىغانىدى. ئۇلارنىڭ پىسخىك خاراكتېرىدىكى ئات تۇياقلىرىنىڭ دۈپۈرلەشلىرى بىلەن خاراكتېرلەنگەن ياۋايى جەسۇرلۇق، قىزىققانلىق، قارامايلىق ۋە ئاسان غەزەپلىنىشچانلىق دەل تېرىم مەدەنىيىتىنىڭ ئاياللىق نازاكىتى بىلەن دېڭىز مەدەنىيىتىنىڭ تەۋەككۇلانە جاسارىتى ئوتتۇرىسىدىكى كۈچ سىلىشتۇرمىسىدا شەكىللەنگەنىدى. شۇنداق بولغاچقا، پۈتكۈل كونا قۇرۇقلۇقنىڭ مەدەنىيەت تارىخى گويا ئۆچ پۈتلۈك داڭقانغا ئوخشاپ كېتىدىغان ئاشۇ سەھنىدە ئۆزئارا بىر - بىرىنى تارتىشىپ، تىركىشىپ تۇرۇشتەك تىنىمسىز ۋەزىيەت داۋامىدا رويابقا چىققانىدى

دەرۋەقە، مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت پىسخىكىسىنىڭ شەكىلىنىشىدىكى ھەل قىلغۇچ پىسخىك جەريان ھامان ئۆزىگە نىسبەتەن مۇقىم ۋە ئۇزاق بولغان مەدەنىيەت مۇھىتىنى تەلەپ قىلاتتى. مەلۇم بىر مەدەنىيەت مۇھىتى گەرچە سىرتقى يات مەدەنىيەتلەرنىڭ تىنىمسىز غىدىقلىشىغا ئۇچرىسىمۇ، لېكىن ئۇ ئۆزىدە ئەزەلدىن بار بولغان روھىي ئەندىزىنى ياكى پىسخىك تىندۇرمىنى ساقلاپ قالالىسا، شۇ خىل مەدەنىيەت چەمبىرىكىدىكى مىللەتلەر ئۆز خاراكتېرىنى ئۆز مەدەنىيىتىنىڭ كونتروللۇقى بىلەن تۇتۇپ تۇرالايدۇ. يىراق قەدىمكى

زامانلاردىن تارتىپ تاكى XV ئەسىردىكى ئەدەبىيات - سەنئەت ئويغۇنىش دەۋرىگىچە بولغان ئۇزاق تارىخىي جەريان دەل مۇشۇ ئوخشاش بولمىغان ئۇچ خىل مەدەنىيەت تىپىنىڭ ئۆزئارا كۆچ سىنىشىش، ئۈستۈنلۈك تالىشىش جەريانىدۇر. خەيرىيەت، يايلاق مەدەنىيىتىنىڭ تارىختىكى زىلزىلىسى قانچىلىك كۈچلۈك، ۋەھىمىسى قانچىلىك قورقۇنچلۇق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، تېرىم مەدەنىيىتىنىڭ ئۇنسىز جىلۋىسى ۋە نازاكەتلىرى شۇنچىلىك تولغان غىدىقلاشلىرى بىلەن دېگۈز مەدەنىيىتىنىڭ توسۇۋالغىلى بولمايدىغان شاۋقۇن - سۈرەنلىرى ئاخىرقى ھېسابتا ئۇنى تارىخ سەھنىسىدىن سىقىپ چىقاردى. لېكىن، مەيلى تېرىم مەدەنىيىتى بولسۇن ياكى دېگۈز مەدەنىيىتى بولسۇن، ئۇلارنىڭ غالىبانە ئەسلىمىلىرىدە يايلاق مەدەنىيىتىنىڭ سەلتەنىتى ئاخىرلاشقان ئۇزاق يىللارغىچە ئات تۇياقلىرىنىڭ دۈپۈرلەشلىرىدە ئەكس ئېتىدىغان ۋەھىمىلىك تۇيغۇلار ئاداققىچە ساقلىنىپ قالدى. شەرق تېرىمچىلىرىنىڭ بۇگۈنكى كۈنگىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان «ھونلار يوقالمىغىچە جاھان تىنچىماس» دېگەن ماقالى بىلەن ياۋروپالىقلارنىڭ «يۇنان ياسايدۇ، تۈرك بۇزىدۇ» دېگەن ماقالى دەل ئاشۇ ۋەھىمىلىك ئەسلىمىنىڭ يالدامىسىدۇر.

شەرقتە چوڭ - كىچىك ھېنگان تاغلىرىدىن تارتىپ غەربتە قارا دېگىزغىچە بولغان چەكسىز ئۇزاق دالىدا — ئىچكى ۋە شىمالىي ئاسىيانىڭ شىۋاق ھىدى گۈپۈلدەپ تۇرغان بىپايان يايلاقلىرىدا ھەم شەرقتىكى تېرىم مەدەنىيىتىگىمۇ، ھەم غەربتىكى دېگىز مەدەنىيىتىگىمۇ ئوخشىمايدىغان كۆچمەنچى مىللەتلەرنىڭ ئاتلىقلار مەدەنىيىتى يارىتىلغانىدى. بۇ خىل مەدەنىيەت مەلۇم بىر مىللەتنىڭ ئۇزلۇكسىز، جاھىلانە داۋاملاشتۇرۇشىدا ئەمەس، بەلكى بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى كۆچىيىپ، شاللىنىپ تۇرىدىغان يايلاق مىللەتلىرىنىڭ كۆچ ئۇلاش شەكلىدىكى نۆۋەتلىشىپ تۇرىدىغان سەلتەنەتىدە ھاسىل بولغانىدى. شۇڭا، شىمالدا بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى تارىخ سەھنىسىگە چىققان

ھونلار، روراەنلەر، سىيانپىلار، تۈركلەر، ئۇيغۇرلار، قىرغىزلار، كىدانلار، موڭغۇللار ۋە مانجۇلارنىڭ ھېچقايسىسى يايلاق مەدەنىيىتىنىڭ تەنھا يارانقۇچىسى بولالمايتتى. ئۇلارنىڭ ھەر قايسىسىنىڭ ئۆزىگە تۇشلۇق ئۇلۇشى بار ئىدى. شۇڭا، بۇ خىل مەدەنىيەت ھەر قايسى كۆچمەنچى مىللەتلەرنىڭ زەنجىرسىمان ھالەتتىكى ئۇلىنىشى ۋە ئاڭسىز رەۋىشتىكى داۋاملاشتۇرۇشى جەريانىدا بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە بولغانىدى. لېكىن، تارىختا شۇنىسى ناھايىتى ئېنىقكى، شىمالىي ۋە ئىچكى ئاسىيا رايونىدىكى بۇ بەلباغ نۇرغۇنلىغان كۆچمەنچى مىللەتلەرنى پەيدا قىلغان، ئاۋۇندۇرغان ۋە تارىخ سەھنىسىگە چىقارغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئۇزاققىچە كاپالەتكە ئىگە قىلالايدىغان جۇغراپىيىۋى زونا ئەمەس ئىدى. بىر مەزگىللىك قىزىققانلىق تارىلاشقان سەلتەنەتنىن كېيىن، يا كۆچۈشكە مەجبۇر بولۇش، يا تېرىم مەدەنىيىتىنىڭ سىرلىق قوينىغا سىڭىپ كېتىش ئۇلارنىڭ تۇرتاق قىسمىتى ئىدى. شىمالىي ئاسىيانىڭ تارىخ سەھنىسىدە ئۇزۇن مەزگىل سەلتەنەت سۈرگەن ھونلارنىڭ ئەڭ ئاخىرى ئۆزى ئاۋۇغان زېمىندا پۈت تىرەپ تۇرالماي، ئاستا - ئاستا غەربكە سۈرۈلۈپ ياۋروپادىكى دونايى دەرياسى ۋادىسىغا سىڭىپ كېتىشى؛ ئۆتۈكەن تاغلىرىنى مەركەز قىلىپ شىمالىي - ئوتتۇرا ئاسىيانى بىرلىككە كەلتۈرگەن كۆك تۈركلەرنىڭ ئاخىرقى ھېسابتا ئۇزاق كۆچۈشلەرنى بېشىدىن كەچۈرۈپ كىچىك ئاسىيادىكى ئاناتولىيە يېرىم ئارىلىغا ماكانلىشىشى؛ ئورخۇن دەرياسى بويىدا باش كۆتۈرۈپ شىمالنى بىر مەھەل ئىدارە قىلغان ئۇيغۇرلارنىڭ مىلادىيە 840 - يىلىغا كەلگەندە غەربكە كۆچۈشكە مەجبۇر بولۇپ، تەڭرىتاغ ئېتەكلىرى بىلەن تارىم ۋادىسىغا يەرلىشىشى؛ يېنىسەي دەرياسىنىڭ باش ئېقىمىدا كۆچەيگەن قىرغىزلارنىڭ نۇرغۇنلىغان ئىسسىق - سوغۇقلارنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ ئىسسىق كۆل بويىغا قايتىپ كېلىشى؛ سەددىچىنىنىڭ شىمالىدا كۆچمەنچىلىك، غەربىي شىمالنى بىر مەھەل پاراكەندە قىلغان كىدانلارنىڭ

كېيىنچە تارىخ يۈزبەتن ئىز - تىزسىز غايىب بولۇشى؛ XIII ئەسىردىن كېيىن، ياۋروپا - ئاسىيا دالىلىرىنى تىترەتكەن موڭغۇللارنىڭ ئاستا - ئاستا تارىخ سەھنىسىدىن چۈشۈپ قېلىشى نېمىنى چۈشەندۈرىدۇ؟ . . . ئۇلار نېمە ئۈچۈن ياۋرو - ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئاشۇ سىرلىق زوندا پەيدا بولۇپ ۋە گۈللىنىپ، يەنە ئاشۇ سىرلىق زوندا پۈت تىرەپ تۇرالمايدۇ!؟

ئەمەلىيەتتە، كۆچمەنچى ئاتلىق قوۋملەرنىڭ چاقماقتەك تېز سۈرئەت بىلەن تارىخ سەھنىسىگە چىقىپ، يەنە شۇنداق سۈرئەت بىلەن غايىپ بولۇشىنى يايلاق مەدەنىيىتىنىڭ سىرتقى پوستى كۆچتۈڭگۇر-لۇككە ۋە ياۋايى جەسۈرلۈققا تولغان، ئەمما ئىچكى قاتلىمى ئاددىي، پسىخىك جۈغلانمىسى ئاجىز خاراكتېرى بەلگىلىگەن. چۈنكى، شەرق-تىكى تېرىم مەدەنىيىتى بىلەن غەربتىكى شەھەر - قەلئە ۋە دېڭىز مەدەنىيىتى ئۇزاق مۇددەتلىك، مۇقىم، يەرلەشمە ھايات جەريانىدا ئۆز ۋۇجۇدىدا توپلىغان پسىخىك ئېنېرگىيىنى، يايلاق مەدەنىيىتىنى ھېچ-قاچان ھازىرلىيالمايتتى. يايلاق مەدەنىيىتىنىڭ پۈتكۈل تەرەققىيات تارىخى تۈپ نېگىزىدىن ئېيتقاندا، ئۇچقۇر ئاتلىرىنىڭ ھەيۋىسىگە تايىنىپ، ئۆزىنىڭ ئەرلىك قەھرىنى كۆرسىتىپ تۇرىدىغان، تېرىم مەدەنىيىتىنىڭ ئاياللىق زىباسى ۋە سىرلىق جۇلاسى تەرىپىدىن تىنىم-سىز غىدىقلىنىدىغان، ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى ئۆز مەدەنىيىتىنىڭ كونتـ-روللۇقى بىلەن ئۇزاققىچە تۇتۇپ تۇرالمايدىغان، پەقەت قويۇندەك تېزلىك بىلەن ھەرىكەتچان ياشاش، تىنىمسىز كۆچۈش، شارائىتقا ماسلىشىش ئارقىلىقلا ئۆزىگە ھاياتلىق ئىمكانىيىتى ھازىلاپ كەلگەن تارىخ ئىدى. ئۇلارنىڭ سىرتقى مەدەنىيەتىنىڭ غىدىقلىشىغا بولغان ئىچكى قارشىلىق كۈچى ۋە روھىي جۇغلانمىسى خېلىلا ئاجىز بولۇپ، ئۆزىگە مۇۋاپىق مۇداپىئە شارائىتى ھازىرلىيالمىغان، ھامان گويا ماگنىت قۇتۇبىغا ئاققان تۆمۈر ئۇۋاقلىرىدەك تېرىم مەدەنىيىتىنىڭ جەلپكار قوينىغا ئەسىر بولاتتى. ئاسىيا - ياۋروپا قۇرۇقلۇقىنىڭ

كۆپ قىسمىنى ئىستېلا قىلغان چىڭگىز قوشۇنى نېمە ئۈچۈن جۇڭگو ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىدە يۇز يىلمۇ پۇت تىرەپ تۇرالمىدى؟ يۇەن سۇلالـ-سى نامى ئاستىدا جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرگەن قوبلايخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى چوڭ ئاستانە (ھازىرقى بېيجىڭ) نىڭ ھەيۋەتلىك ئوردا - قەسىرلىرىدە شاپتۇل گۈللۈك يەلپۇگۈچ تۇنقان نازىنىنلارنىڭ قولىدىن پار- پۇر قاچىلاردىكى خۇشپۇراق جىياڭنەن چېيىنى ئىچىۋې-تىپ شۇنى چوڭقۇر ھېس قىلدىكى، ھارماس ئات تۇياقلىرىغا تايىنىپ تېرىمچىلار ماكانىدا تىكلىگەن سەلتەنەت ئۇزاققا بارمايدۇ، ئۇلار يا ئېكىن مەدەنىيىتىنىڭ قوينىغا ئۇن - تىنسىز سىڭىپ كېتىشى كې-رەك، ياكى شىپاڭلىق قەسىرلەردىن ئايرىلىپ ئۆزلىرىنىڭ شىمالدى-كى چېدىرلىرىغا قايتىشى كېرەك. خەيرىيەت، موڭغۇللار كېيىنكى يولنى تاللىدى، يۇز يىلغا يەتمەيلا چوڭ ئاستانىنى تاشلاپ، چۆللۈك-تىڭ شىمالىغا چېكىنىپ چىقتى. چۈنكى، بۇ ئۇلارنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ قالالايدىغان بىردىنبىر يول ئىدى. ئارىدىن بىر قانچە ئەسىر ئۆتتى، شەرقنىڭ تارىخىدىكى بىر خىللىق تەكرار داۋاملاشتى. سەددى-چىنىنىڭ شەرقىي شىمالىي قىسمىدا كۆچەيگەن مانجۇلار سەردارى نۇرخاج زور ئاتلىق قوشۇنىنى باشلاپ جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكـ-گە، ئوتتۇرا ئاسىيادا كۆچەيگەن بابۇر ۋە ئۇنىڭ قوشۇنى ھىندىستانغا باستۇرۇپ كىردى. مانجۇلار بىر يېچىكدا چىڭ خاندانلىقىنى، بابۇر دېھلىدا موغۇل ئىمپېرىيىسىنى قۇردى. ئۇلار شەرقتىكى قەدىمىي مەدەنىيەتلىك بۇ تېرىم خەلقلىرىنىڭ رەڭگا رەڭ جۇلاسىغا، ھۆل، يېپىشاڭغۇ، سۇيۇقلاندۇرۇلغان روھىي جۇغلانمىسىغا، ھەننۇا مىلـ-لىي پەرقلەرنى ئېزىپ ئۇن قىلىۋېتىدىغان مەدەنىيەت تىندۇرمىسىغا ئۆزلىرىنىڭ قوپال، كۆچتۈڭگۇر، قىزىققان جىسمى بىلەن رام بول-دى. نىھايەت، بىر قانچە ئەسىر ئۆتمەيلا ئۇلارنىڭ شىمالىي ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يايلاق مەدەنىيىتى مۇھىتىدا يېتىلدۇرگەن ئەرلىك ھەيۋىسى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن ھىندى تۈپرىقىنىڭ ئاياللىق جەزبىگە باي

قويندا تولۇق كۆندۈرۈلۈپ تاشلاندى. چۈنكى مىللەتلەرنىڭ قوشۇلۇ-
شىدىكى پسخىك ھالەت ھامان ھېسسىيات جەھەتتىن ئۆزىگە قارشى
جىنسلىق خاراكتېرنى تەلەپ قىلاتتى. چوڭ دەريا ۋادىلىرىنى ئاساس
قىلىپ مۇقىم، ئولتۇراق تۇرمۇش كەچۈرىدىغان، ئەنئەنىۋى، جاھىل
ئېكىن مەدەنىتىي مۇھىتىدا روھىي جۇغلانمىسى پىشىپ يېتىلگەن،
تەمكىن، ھۆل خاراكتېرگە ئىگە تېرىم مىللەتلىرىنىڭ يۇمشاق مەدەنى-
يىتىگە نىسبەتەن يايلاق مىللەتلىرىنىڭ مەدەنىيىتىدە ئىچكى قارشى-
لىق كۈچى ۋە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارى كەمچىل ئىدى. شۇڭلاشقا،
شەرقتىكى تېرىم مەدەنىيىتى بىلەن غەربتىكى دېڭىز مەدەنىيىتىنىڭ
تىنىمسىز قىستىشى، غىدىقلىشى، سۈركۈلۈشى ۋە زەربىتلىشى نەتى-
جىسىدە، ئۇزۇن مەزگىللىك تىركىشىشتىن كېيىن، XV ئەسىرگە
كەلگەندە يايلاق مىللەتلىرىنىڭ سەلتەنىتى ۋە ئات ئۇستىدىكى مەدەنى-
يىتى يېڭىدىن تولۇپ تاشقان ھاياتىي كۈچكە ئىگە دېڭىز مەدەنىيىتى-
نىڭ كۆكۈش دولقۇنلىرى ئۇستىدە لەيلەپ ئۇزۇۋاتقان يەلكەنلىك
كېمىلىرىگە ئورۇن بەردى.

دېمەك، مۇشۇ مەندىن ئېيتقاندا، كونا قۇرۇقلۇقنىڭ يېڭى
دېڭىز يولى ئېچىلىشتىن ئاۋۋالقى ئۇزاق تارىخى شەرق تېرىمچىلىرى،
يايلاق چەۋەندازلىرى ۋە غەرب دېڭىزچىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى تىنىمسىز
مۇناسىۋەتلەر جەريانىدا دەۋر قىلدى. شۇڭا، تېرىم مەدەنىيىتىنىڭ
سىمۋولى بولغان ساپان، يايلاق مەدەنىيىتىنىڭ سىمۋولى بولغان ئات
ۋە دېڭىز مەدەنىيىتىنىڭ سىمۋولى بولغان يەلكەنلىك كېمە پار ماشە-
نىسى كەشپ قىلىنغىچە بولغان ئۇزۇن تارىخقا ۋەكىللىك قىلاتتى.
ساپانىي ئۆزىگە سىمۋول قىلغان تېرىم مەدەنىيىتى جاھىل، ئاسان
ئۆزگەرمەيدىغان، ئەنئەنىۋى ئاڭغا باي، سىرتقى يات مەدەنىيەتكە نىسـ-
بەتەن ئىچكى قارشىلىق كۈچى كۈچلۈك مەدەنىيەت بولۇپ، ئۇلار ئۆز
ئېھتىياجىنى ئۆز زېمىنىنىڭ نېسۋىلىرى بىلەن تەمىنلىيەلەيدىغان،
سىرتقى مەدەنىيەتنى ھامان ئۆزىگە ئۆزلەشتۇرۇشنى ئىستەيدىغان،

قېيىنچىلىق ئەخلاق، ئائىلە ۋە كىشىلىك مۇناسىۋەتلەرگە قاتتىق ئەھـ-
مىيەت بېرىدىغان، گۈلدۈرماما مەدەنىيىتى ئەمەس، بەلكى پىنھان
سۇكۇتنى ۋە غايىۋى ئوي - پىكىرلەرنى ياخشى كۆرىدىغان، باش -
ئاخىرى يوق ئاسىياچە ھۆل ئازابقا خۇشتار مەدەنىيەت تىپى ئىدى.
ئۇلارنىڭ گۈزەللىك ئىستىكى ۋە ئېستېتىك خاھىشى تارىخىي شەكىلدە
ئۆز ئىپادىسىنى تاپاتتى. شۇڭا، ئۇلاردا يىلنامە - تەزكىرىچىلىك
تەرەققىي قىلغان بولۇپ، ئۇنى مىللىي مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ يۇقىرى
شەكلى دەپ قارايتتى.

يەلكەنلىك كېمىنى ئۆزىگە سىمۋول قىلغان دېڭىز مەدەنىيىتى
قەدىمكى يۇنان - رىم مەدەنىيىتىنى ئۆزىگە مەنبە قىلغان، تىنىمسىز
دېڭىز دولقۇنلىرى بىلەن ئارال، تاقىم ئارال ۋە يېرىم ئارالالرنىڭ
ئەبەدىي سۆيۈشۈپ تۇرۇشىدىن ھاياتىي كۈچ ئالغان، ئادەم بىلەن
تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى جىمى ئىزدىنىشلىرىنىڭ مەركىزى قىلغان،
ئۇ رىقابەت ئېڭىغا، تەۋەككۇلچىلىك روھىغا ۋە ئىجتىھاتچان پسخىكـ-
سىغا ئىگە؛ ھۆل، پىنھان، بېپىشاڭغۇ ئاسىياچە ئازابتىن كۆرە
يۈرەكنى تىترىتىدىغان، كىشىنىڭ روھىي دۇنياسىنى لەختە - لەختە
قىلىۋېتىدىغان ئودىپۇسچە كۆيۈشمە ئازابقا خۇشتار مەدەنىيەت تىپى
ئىدى. ئۇلارنىڭ گۈزەللىككە بولغان ئىنتىلىشلىرى شەخسىنىڭ قە-
دىر- قىممىتىدە ئىپادە قىلىناتتى. ئۇلار ئىجتىمائىي توپقا قارىغاندا
شەخسىنىڭ ئورنى، رولى، قىممىتى ۋە ئەركىنلىكىگە كۆپرەك ئەھمـ-
ىيەت بېرەتتى. گۈزەل خانىش ھېلىنىڭ باشقىلار تەرىپىدىن ئېلىپ
قېچىلىشى تۇپەيلىدىن كېلىپ چىققان شەخسىي خورلۇق سەۋەبىگە
پارتلىغان ئون يىللىق دەھشەتلىك يۇنان - تروىا ئۇرۇشى شەرق
تېرىمچىلىرىنىڭ نەزىرىدە ئۆتۈپ كەتكەن ئەخمەقلىق ھېسابلىناتتى.
قەدىمكى يۇنان سەنئىتىدە يالىڭاچ ھەيكەلتىراشلىقنىڭ ئاجايىپ تەرەق-
قىي قىلىشى، ئەپسانىلەردە ئۇششاق ئىلاھلاردىن باشقا ھەتتا تەڭرى-
لەرنىڭ تەڭرىسى زېۋىسنىڭمۇ يېرىم ئىلاھ، يېرىم ئادەم سۈپىتىدە

تەسۋىرلىنىشى، داۋېنچىنىڭ «ئىنجىل» قىسسىلىرىدىكى پەيغەمبەر-لەرنىڭ رەسىمىنى سىزماي، بەلكى ئىنسانىنىڭ يوشۇرۇن گۈزەللىكى مۇجەسسەملەشكەن ئاددىي شەھەر پۇقراسى مونالىزانىڭ سۈرىتىنى سىزىشى دەل ئۇلارنىڭ شەخسىنىڭ قىممىتىنى ھەممىدىن ئۈستۈن قويىدىغانلىقىنى مەدەنىيەت پسىخىكىسىنى نامايان قىلغان.

ئاتىنى ئۆزىگە سىمۋول قىلغان يايلاق مەدەنىيىتى ئوتتۇرا، مەر-كىزىي ئاسىيانىڭ كۆپ قىرلىق، ئۆزگىرىشچان ھاۋا كېلىماتىدا ئوت، سۇ مەنبەلىرىنى قوغلىشىپ، تىنىمسىز كۆچۈپ، قۇيۇندەك ئۆچقۇر ئاتلىرىغا تايىنىپ ئۆزلىرىگە زۆرۈر بولغان ھاياتلىق شارائىتى ئىزدەش جەريانىدا، قىزىققان، تېز ھاياجانلىنىپ تېز سوۋۇيدىغان، قارام، جەسۇر خاراكتېرنى يېتىلدۈرگەن. ئۇلارنىڭ ئەنئەنە ۋە تارىخقا بولغان قارىشى تېرىم مىللەتلىرىدەك جاھىلانە تۇس ئالمىغان؛ ئۇلار ھەم شەرق تېرىمچىلىرىدەك ئاسىياچە ھۆل ئازابقا، ھەم غەربتىكى دېڭىز مىللەتلىرىدەك ئودېپۇسچە كۆيۈشمە ئازابقا ياتمايدىغان؛ پەقەت يايلاق مىللەتلىرىدە بولۇشقا تېگىشلىك يا قەھرىمانلارچە ياشايدىغان، يا قەھ-رىمانلارچە ئۆلىدىغان، قىلچە ئارىلىق قالدۇرمايدىغان ئازاب ئېڭىغا ئىگە ئىدى. شۇڭا، ئۇلارنىڭ گۈزەللىك ئىستىكى ۋە ئۇنىڭ يۇقىرى پەللىسى قەھرىمانلىق ئېڭىدا ئىپادە قىلىناتتى. ئەڭ گۈزەل، ئەڭ بۈيۈك قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىنىڭ پەقەت يايلاق خەلقلىرىنىڭ ئاغزا-كى ئىجادىيىتى داۋامىدا مەيدانغا كەلگەنلىكى شۇ سەۋەبتىندۇر. ئې-پوس — يايلاق مىللەتلىرى ئەدەبىيات - سەنئىتىنىڭ ئەڭ يۇقىرى شەكلى بولالايتتى. گېگىلنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، قەھرىمانلىق ئېپوسلىرى «قەھرىمانلىق دەۋرىدە تۇرغان مىللەتنىڭ ساپ ئىپتىدا-ئى ھاياتى كۆچىنى ۋە مىللىي روھنىڭ ھەممە تەرەپلىرىنى تولۇق نامايان قىلىپ بېرەلەيتتى».① شۇنداقلا بىر مۇنەۋۋەر مىللىي ئېپوس

① گېگىل: «ئېستېتىكا»، سودا نەشرىياتى، 1986 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 3 - جىلد، 2 - توم، 131 - بەت.

«بىر مىللەت روھىي ماھىيىتىنىڭ كۆرگەزمىخانىسى»① بولالايتتى. شەرقتە ئۇلۇغ ئوكياندىن تارتىپ غەربتە ئېدىل (ۋولگا) دەريا ۋادىلىرى-غىچە بولغان كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر ئىچىدە ئېپوسى بولمىغان مىللەتلەر يوق دېيەرلىك. دەل بۇنىڭ ئەكسىچە «كۆچلۈك تارىخ ئېڭى-غا ئىگە خەنزۇ مىللىتى دۇنيادا ئەڭ باي تارىخنامىلەرنى يېزىپ قالدۇرغانىدۇ، لېكىن بىرمۇ مۇكەممەل قەھرىمانلىق ئېپوسى قالدۇر-مىغان»②.

يايلاق مەدەنىيىتى شەرقتىكى تېرىم مەدەنىيىتى بىلەن غەربتىكى دېڭىز مەدەنىيىتىنىڭ ئارىلىقىدا كۆۋرۈكلۈك رول ئوينىغان ھەمدە ھەر ئىككى مەدەنىيەتنىڭ ئوخشاشمىغان تەسىرىگە ئۇچراپ تۇرغان. چۈنكى تېرىم مەدەنىيىتى بىلەن دېڭىز مەدەنىيىتىنىڭ بىر - بىرى بىلەن ئۇچرىشىدىغان ھېچقانداق جۇغراپىيىۋى ئىمكانىيىتى يوق بو-لۇپ، پەقەت ئارىدىكى يايلاق مەدەنىيىتىنىڭ ۋاستىسى ئارقىلىقلا بىر- بىرى بىلەن ئاز - تولا ئۇچۇر ئالماشتۇرالايتتى. يايلاق مىللەت-لىرىنىڭ شەرقتىكى تېرىم خەلقلىرى بىلەن غەربتىكى دېڭىز ئەللىرى-گە قىلغان شىددەتلىك يۇرۇشلىرى نۇرغۇن ۋەيرانچىلىقلارنى كەلتۈ-رۈپ چىقارغان بولسىمۇ، لېكىن ئاز بولمىغان ئىجابىي تەسىرلەرنىمۇ پەيدا قىلدى. تۈرك - موڭغۇللارنىڭ ياۋروپاغا قوزغىغان يۇرۇشى ياۋروپادا فېئودالىق تۈزۈمنىڭ ئۇلىنى تەۋرىتىپ، كاپىتالىزمنىڭ بىخلىرىنى تېزلەتتى. خۇددى تارىخشۇناس ماكېندې ئېيتقاندەك: «ياۋ-روپا مەدەنىيىتى ياۋروپالىقلارنىڭ ئاسىيادىكى كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى ئۇزۇن مۇددەتلىك كۈرىشى نەتىجىسىدە شەكىللەن-گەن»③. ھەتتا ياۋروپانىڭ نۇرغۇن ئېپوسلىرى ئاسىيا يايلاق قوۋملە-

① گېگىل: «ئېستېتىكا»، 3 - جىلد، 2 - توم، 108 - بەت.
② بۇ شۇشېيەن: «قەھرىمان ۋە قۇياش»، شاڭخەي ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى نەشرىياتى، 1991 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 28 - بەت.
③ ماكېندې: «تارىخنىڭ جۇغراپىيىۋى بەلباغلىرى»، سودا نەشرىياتى، 1985 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 46 - بەت.

رىنىڭ شىددەتلىك ھۇجۇمىغا قارشى ئۇرۇشلارنى ئۆزىگە ئارقا كۆرۈنۈش قىلغان. «ھونلارنىڭ قاخشاتقۇچ ھۇجۇملىرى داۋامىدا گىمان مىللىتىنىڭ ،نېپولوگىن ناخشىسى، ناملىق ئېپوسىنىڭ دەسلەپكى ئولگىسى مەيدانغا كەلگەن. ئالتاي تاغلىرى ۋە موڭغۇل ئېگىزلىكىدىن غەربكە سۈرۈلگەن تۈركلەر ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە قارا دېڭىز بويلىرىنى بازا قىلىپ، ئەرەبلەر بىلەن بىرلىكتە جەنۇبىي ياۋروپا ئارقىلىق ئىسپانىيە، فرانسىيىلەرگە ھۇجۇم قىلغان. بۇنىڭ نەتىجىسىدە فرانسۇزلارنىڭ ،روللاند ناخشىسى، ، ئىسپانلارنىڭ ،كېد ناخشىسى، ناملىق قەھرىمانلىق ئېپوسلىرى شەكىللەنگەن. تۈركىي قوۋملەرنىڭ ژولگا دەرياسىدىن ئۆتۈپ شەرقىي ياۋروپاغا كىرىشى نەتىجىسىدە رۇس ئەدەبىياتىنىڭ باشلىنىشى بولغان ،ئىگورنىڭ يىراقتا يۈرۈشى، ناملىق قەھرىمانلىق ئېپوسى بارلىققا كەلگەن. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا تۈركىي قوۋملەرنىڭ ،ئوغۇزنامە، قاتارلىق ئېپوسلىرىمۇ مەيدانغا كەلگەن. »①

3

بىر مىللەتنىڭ بۇيۇك تاللاشقا دۇچ كەلگەن دەقىقىلىرى ھامان شۇ مىللەت تارىخىنىڭ بۇرۇلۇش نۇقتىسى بولۇپ قالىدۇ. ئۇزاق دەۋرلەر مابەينىدە مىللەتنىڭ ئىجتىمائىي گەۋدىسى ئىچىگە ئاستا - ئاستا توپلانغان، ئىچكى مەنىۋى قۇرۇلمىنى سۈغۇرۇپ كەلگەن يوشۇرۇن پىسخىك جۇغلانما دەل ئاشۇ بۇيۇك تاللاشقا دۇچ كەلگەن ھەل قىلغۇچ پەيتتە گويا يەر تېگىدە مىليون يىللار ئۇخلاپ ياتقان ماگمىدەك بىراقلا پارتلاپ چىقىشى مۇمكىن. يەھۇدىيلارنىڭ ئەجدادى بولغان ئىبرانىلارنىڭ مىسىر فىرئەۋنىنىڭ بىر قانچە يۈز يىللىق قۇل قىلـ

① ياۋ باۋشۇەن: «دۇنيا ئېپوسلىرىنىڭ مەدەنىيەت جۇغراپىيىسىدىكى بەلبىغى» — «جەنىيالىك ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1990 - يىللىق 5 - سان.

شىدىن كېيىن، مۇسانىڭ يېتەكچىلىكىدە مىڭبىر جاپا - مۇشەققەتـ لەرنى يېڭىپ، ئانا ۋەتىنى — كەنئان چۆللۈكلىرىگە قايتىپ كېلىشى ئۇلارنىڭ تارىخىغا قانچىلىك زور ئۆزگىرىشلەرنى ئېلىپ كەلمىدى؟ غەربىي ھونلارنىڭ ئالتاي تاغلىرىدىن ئايرىلىپ، ئېدىل سۇيىنى كېـ چىپ، شەرقىي ياۋروپا سازلىقلىرى ئارقىلىق دوناي ۋادىسىغا كىرىشى ياۋروپانىڭ قەدىمكى ۋەزىيىتىدە قانچىلىك زور داۋالغۇشلارنى پەيدا قىلمىدى! ؟ . . .

تارىختا شۇنىسى ناھايىتى ئېنىقكى، ھەر قانداق مىللەتنىڭ بىر ئۇلۇغۋار تاللاشقا دۇچ كېلىشى، تارىخىي خاراكتېرلىك چوڭ كۆچۈشـ كە مەجبۇر بولۇشى ۋە ياكى مەلۇم بىر سىرتقى مەدەنىيەتنىڭ قانىتىق غىدىقلىشىغا ئۆچرىشى ھامان ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدىكى يوشۇرۇن ھاياتىي كۈچىنى ۋە پىسخىك قۇرۇلمىسىنى قايتىدىن يېڭىلايدۇ ۋە ئۇنىڭغا يېڭى مەزمۇن قوشىدۇ. دەرۋەقە، چوڭ كۆچۈش ۋە تاللاشلارنىڭ ھەممىلا مىللەتنىڭ تارىخىغا بۇيۇك پروگرېسسىيىلەرنى ئېلىپ كېلىـ شى ناتايىن. سىرتقى غىدىقلاش تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان ھەرقانداق ئۇلۇغۋار پروگرېسسىيە ئەڭ ئالدى بىلەن شۇ مىللەت ۋۇجۇدىدىكى مىللىي گېن بىلەن پىسخىك ئېنېرگىيىنىڭ ئىككى مەدەنىيەتنىڭ ئۆچرىشىشىدا قانچىلىك رول ئوينىغانلىقى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ.

مىلادىيە 840 - يىلىدىكى چوڭ كۆچۈش مىللىتىمىز تارىخىدا مىسلى كۆرۈلمىگەن زور ۋەقە بولدى. بۇ قېتىمقى كۆچۈش ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تارىخىنىلا ئەمەس، بەلكى پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تارىخىنىمۇ ئۆزگەرتىۋەتتى. شىمالىي ئاسىيانىڭ شاۋقۇن - سوراڭنگە تولغان دالىلىرىدا، ئانا تەبىئەتنىڭ پايانسىز قوينىدا، ئۆچقۇر ئاتلارـ نىڭ كىشنەشلىرىدە، ئوقيانىڭ كىرىچلىرىدە يېتىلگەن بۇ روھ قانداق قىلىپ تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئانا بالىياتقۇسىغا ئوخشاپ كېتىدىغان پىنھان چوڭقۇرلۇقىغا جەلىپ قىلىندى؟ ئېغىر تالاپەتكە ئۇچرىغان، بىر پۈتۈن مىللەت گەۋدىسى بىلەن ھالاكەتلىك سىناقتا دۇچ كەلگەن

بۇ خەلق پەقەت تارىم ۋادىسىدىكى ئەسلىدىن بار بولغان قەبرىنداشلىرى. نىڭ قوينىدىلا مەۋجۇد بولۇپ تۇرۇش ۋە ياشاش شارائىتىنىڭ ئەبەدىيلىك ئىمكانىيىتىنى بايقىغانىدى. ئارىدىن مىڭ يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىنكى بۈگۈنكى كۈندە، بىز تارىمدىكى ئاشۇ قەتئىملىق زور قوشۇلۇشنىڭ نەقەدەر توغرا تاللاش بولغانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلدۇق. ئورخۇن ۋادىسىدىن جەنۇبقا — سەددىچىننىڭ ئىچىگە كۆچكەن ئەجدادلىرىمىز قانداق قىلىپ ئىز - تىزسىز غايىب بولدى؟ خېشى كارىدورىغا كۆچۈپ، گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرغان بىر بۆلۈك ئۇيغۇرلار نېمە ئۈچۈن ئۇزاق ئۆتمەيلا ئۆزلىرى ئۈچراشقان يەرلىك تېرىم مەدەنىيىتىنىڭ چوڭ تۈگمىنىگە سىڭىپ كېتىشتى؟ ئۆز مەنسى بىلەن ئېيتقاندا، تېرىم مەدەنىيىتىنىڭ سۈيۇقلاندۇرۇلغان جىلۋىسى بىلەن شەرقچە سەۋر - تاقەتكە ۋە ئىچكى سۈكۈناتقا باي خاراكتېرىنىڭ ئۇزلۇكسىز، تىنىمسىز غىدىقلىشى قىزىققان، تەنتەك خاراكتېرگە ئىگە «گرانت كاللىلىق» بۇ ئاتلىقلارغا ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى ئۆز مەدەنىيىتىنىڭ روھىي ئېنېرگىيىسى بىلەن تۇتۇپ تۇرغۇدەك ئىمكانىيەت بەرمىگەنىدى. ھالبۇكى، بۇ خىل ئىمكانىيەتنى مىللىتىمىزنىڭ غەربكە كۆچكەن زور بىر قىسمى تەكلىماكاننى قۇمۇ چاقلاپ ياشاشقا باشلىغان دەقىقىلەردىن باشلاپ رەسمىي ئىشقا ئاشۇرىدى.

ئەتراپىنى ھەيۋەتلىك تەڭرىتېغى بىلەن قۇرۇم تاغلىرى ئوراپ تۇرغان، دېڭىز - ئوكيانلاردىن يىراق، ئىقلىمى قۇرغاق، ھۆل - يېغىن مىقدارى ناھايىتى ئاز بولغان ئىچكى ئاسىيا رايونىدىكى پىنھان چوڭقۇرلۇق — تارىم ئويمانلىقى ياۋروپا - ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى بىر بىر بالىياتقۇغا ئوخشايدۇ. بۇنىڭدىن بەش مىڭ يىللار مۇقەددەم ياۋروپا - ئاسىيا يايلاقلىرىدىن ھىندىستانغا سۈرۈلگەن ئېگىز بوي، كۆك كۆز، قاڭشارلىق ۋە بۇرۇت - ساقاللىق كەلگەن ئارىيانلار تەڭرى تاغلىرىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ بۇ سىرلىق بالىياتقۇدا ئۆز ئىزلىرىنى قالدۇرغانىدى. شۇندىن باشلاپ ياۋروپا ئىرقىغا مەنسۇپ بىر قىسىم كۆچمەنچى قوۋملەر تارىم ئويمانلىقىدىكى يەرلىك ئاھالە بىلەن ئۆز ئارا قوشۇلۇپ نىسبەتەن مۇرەككەپرەك بولغان ئىرقىي تەركىبنى، تېرىم ئىگىلىكىگە مەنسۇپ بولغان مەدەنىيەت قۇرۇلمىسىنى بەرپا قىلدى. مىلادىيە IX ئەسىردىكى بۇيۇك ئۆچرىشىشتىن خېلى زامانلار ئىلگىرىلا تارىم ئويمانلىقىدىكى شەرق بۇددىزم روھىدىن تويۇنغان، ئاياللىق خاراكتېرگە ئىگە يەرلىك مەدەنىيەت خېلى دەرىجىدە يۇكسىلگەنىدى. يەنە كېلىپ، مەزكۇر مەدەنىيەت نىسبەتەن مۇقىم بولغان بوستانلىق ھاياتى داۋامىدا ئۆزىدە يۇمشاق، خۇشخۇي، زىلۋا خاراكتېرنى يېتىلدۇرگەن بولۇپ، ئۇزاقتىن بۇيان ئەرلىك خاراكتېرگە ئىگە كۈچتۇڭگۇر بىر مەدەنىيەتنىڭ ئۆزىگە ئۇرۇلۇشىنى ئىستېپ كەلگەنىدى. نەتىجىدە مىلادىيە 840 - يىلدىن كېيىنكى بۇيۇك قوشۇلۇش بۇ غايەت زور بالىياتقۇ ئىچىدىكى تۆرەلمىنى يېپىيېڭى ھاياتىي كۈچكە ئىگە قىلدى. موڭغۇل ئېگىزلىكىدىن غەربكە داۋاملاشقان بۇ ئۇزاق مۇددەتلىك كۆچۈش جەريانىدا، ساقال - بۇرۇتلىرىنى قويۇق چاچ - توزان باسقان، ئاتلىرى ھارغان، قاتتىق ھاردۇق يەتكەن ئەجدادلىرىمىز تارىم ئويمانلىقىغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، بۇ سىرلىق بالىياتقۇنىڭ قوينىدا قانغىچە ئۇخلۇۋېلىشقا، ئۆز ۋۇجۇدىدىكى ھالسىراپ قالغان پىسخىك ئېنېرگىيىنى قايتا تولۇقلۇۋېلىشقا ئىمكانىيەت تاپتى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئۇلارنىڭ روھىيەت چوڭقۇرلۇقىدىكى ئىچكى پىسخىك جۇغلانما يەرلىك مەدەنىيەتنىڭ سۈركىلىشى بىلەن رادىئاتسىيىلىنىپ، تارىم ۋادىسىدا ئەزەلدىن كۆرۈلۈپ باقمىغان مەدەنىيەت گۈللىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. يەنە بىر تەرەپتىن، بۇ سىرلىق بالىياتقۇ ئىچكى ئاسىيادىكى بىر پىنھان زونا بولۇشىغا قارىماي، شەرقتە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتى، جەنۇبتا ھىندى مەدەنىيىتى، غەربتە ئەرەب- پارس مەدەنىيىتى ۋە يۇنان مەدەنىيىتى، شىمالدا ياياق مەدەنىيەتلىرىنىڭ ئۆزئارا ئۇچرىشىشىغا، ئۆتۈشۈشىگە

گه، سۈركىلىشىگه كۆۋرۈكلۈك رول ئويناپدىغان مۇھىم تۈگۈن ئىـ
دى. شۇڭا، قۇرۇقلۇقتىكى يىپەك يولىنىڭ ئالتۇن دەۋرىنىڭ يېتىپ
كېلىشى، IX ئەسىردىن كېيىن تامامەن ئۇيغۇرلاشقان تارىم ۋادىسىدە-
كى بوستانلىق مەدەنىيىتىنى يوشۇرۇن ئېنېرگىسىيە بىلەن تەمىن ئە-
تتى. تارىم ۋادىسىدىكى بۇيۈك قوشۇلۇشنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى
ھەرقايسى ئۇرۇق - قوۋملەرنىڭ ئومۇميۈزلۈك يۇغۇرلۇشى ۋە ئۇيغۇر
گەۋدىسىنىڭ ئېتنىك تەركىبىگە ئۇيۇشۇشى بىلەن خاراكتېرلەندى.
نەتىجىدە بۇ خىل بۇيۈك قوشۇلۇش ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئالتۇن
دەۋرىنى ئاچتى. خۇددى ياپونىيە ئالىمى خانبدا تورۇ ئېيتقاندەك:
«بىر مىللەت مەدەنىيىتىنىڭ گۈللىنىشى كۆپىنچە ھالدا شۇ مىللەـ
تنىڭ باشقا مىللەتلەر بىلەن قانچىلىك دەرىجىدە ئۆچراشقانلىقى بىلەن
مۇناسىۋەتلىك»①. كولۇمبۇ ئامېرىكا قۇرۇقلۇقىنى تاپقاندىن كېيىنـ
كى 300يىل ئىچىدىمۇ ئەنئەنىۋى ئاساسى بولمىغان ئامېرىكا مەدەنىيـ
تى نېمىشقا كىشىنى ھەيران قالدۇرغۇدەك دەرىجىدە تېز تەرەققىي
قىلدى؟ تەرەپ - تەرەپتىن بۇ يېڭى قۇرۇقلۇققا ئاققان تەۋەككۇلچـ
لىك روھىغا باي ياۋروپا كۆچمەنلىرى قانداق قىلىپ يېڭى دۇنيادىكى
«مەدەنىيەت ۋاكۇئۇمى»نى بۇزۇپ تاشلىدى؟ بىر قېتىملىق خەلقئارا-
لىق چوڭ زىياپەت سورۇنىدا يۇز بەرگەن مۇنداق قىزىقارلىق ۋەقە
بىزگە يېڭى قۇرۇقلۇقنىڭ تەرەققىيات تىلىسمىنى كۆرسىتىپ بەردى:
ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئاشۇ قېتىملىق زىياپەتتە جۇڭگولۇقلار، رۇسـ
لار، فرانسۇزلار، گېرمانلار ۋە ئىتالىيانلار بەس- بەس بىلەن ئۆزلـ
رىنىڭ مىللىي مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنى كۆز - كۆز قىلىپ ماختىنىپـ
تۇ. پەقەت ئامېرىكىلىقلارلا پىسكەشىدە كۈلۈپ قويۇپ ئېغىز ئاچماپـ
تۇ. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ مەقسىتىنى تېخىمۇ ئوبرازلىق ۋە قايىل قىلارـ
لىق قىلىپ ئىپادىلەش ئۈچۈن مىللىي ئالاھىدىلىكىنى، مىللىتىنىڭ

① خانبدا تورۇ (ياپونىيە): «غەربىي يۈرت مەدەنىيەت تارىخى»، 211 - بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 - يىل نەشرى.

ئۆزۈن تارىخىنى گەۋدىلەندۈرىدىغان داڭلىق ھاراقلىرىنى چىقىرىپ
بىر - بىرىگە قەدەھ تۇتۇپتۇ: جۇڭگولۇقلار پۈرىقى دىماغنى غىدىقلاپ
تۇرىدىغان ماۋتەي ھارىقىنى، رۇسلار ۋودكىسىنى، فرانسوزلار شام-
پان ھارىقىنى، ئىتالىيانلار ۋىنوسىنى، گېرمانلار ۋېسكىسىنى رومـ
كىلىرىغا قويۇپ، قەدەھ كۆتۈرۈشۈپتۇ. نۆۋەت ئامېرىكىلىقلارغا كەلـ
گەندە، ھەرخىل ھاراقلاردىن ئاز - ئازدىن قويۇپ، ئارىلاشتۇرۇپ،
قەدەھ كۆتۈرۈپتۇ - دە: «مانا بۇ ئەجدادىمىز كوكتېيىل ھارىقى. بۇ
ئامېرىكىلىقلارنىڭ ئۇنۇتۇلماسلىق — ئىجادىيەت دېمەكتۇر، دېگەن
مىللىي روھنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ» دەپتۇ.

دېمەك، كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، تارىخى 300 يىلغا يەتمەيدىغان
ياش ئامېرىكا مەدەنىيىتى — يېڭى قۇرۇقلۇق بايقالغاندىن كېيىنكى
مىللەتلەرنىڭ چوڭ قوشۇلۇشىدىن شەكىللەنگەن ئارىلاشما مەدەنىيەتـ
تۇر. ئۇلارنىڭ مىللىي مەدەنىيىتىنى بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە قىلىپ
تۇرغان پىسخىك تېندۇرمىسىدا تەۋەككۇلانە روھقا باي ياۋروپا كۆچمەنـ
لىرىنىڭ، ياۋايى جاسارىتى ئۇرغۇپ تۇرغان قىزىل ئەتلىك ئىندىئان-
لارنىڭ، دېڭىز - ئوكيانلار كېچىپ، يېڭى قۇرۇقلۇقتا قۇللۇقتا
ئىلىپ كېلىنگەن ئافرىقا نېگىرلىرىنىڭ مەدەنىيەت گېنىلىرى مەۋـ
جۇت. شۇڭلاشقا، كۆپ خىل ئىرىق ۋە مىللەتلەرنىڭ چوڭ قوشۇلـو-
شىدىن يوشۇرۇن ئېنېرگىيىگە ئېرىشكەن ئامېرىكا مەدەنىيىتى پارـ
لاش خاراكتېرلىك تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى.

مىلادىيە IX ئەسىردىكى تارىم ۋادىسىدا يۇز بەرگەن مىللەتلەرنىڭ
چوڭ قوشۇلۇشىمۇ ئۆزىگە دەل شۇنداق يوشۇرۇن ئېنېرگىيىنى جۇغـ
لىغانىدى. چۆللۈكنىڭ شىمالىدىن كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇر مەدەنىيـ
تىنىڭ گەۋدىسىگە تارىم ۋادىسىدىكى ساك، تۇخرى قاتارلىق ياۋروپا
ئىرقىغا مەنسۇپ قەدىمكى مىللەتلەر، چاڑىچىلىقنى ئاساس قىلىپ،
كۆچمەن تۇرمۇش كۆچۈرىدىغان موڭغۇل ئىرقىغا تەۋە قوۋملار، خېلى
بالدۇرلا تۇركلەشكەن ئوتتۇرا ئاسىيا تىپىغا مەنسۇپ يەرلىك خەلقلەر

زىچ ئۇيۇشقاندى. نەتىجىدە، تارىمدىكى بۇ بۇيۇك ئۇچرىشىش يېڭىدىن هاياتىي كۆچكە ئېرىشكەن ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە نىسبەتەن مۇقىم بولـ
غان ئىچكى ماهىيەتلىك قۇرۇلما ۋە پىسخىك جۇغلانما تەقدىم قىلدى.
دۇنيا مەدەنىيەت تارىخى شۇنى ئىسپاتلىدىكى، مىللەتلەرنىڭ بۇيۇك قوشۇلۇشىدىن شەكىللەنگەن پىسخىك ئەندىزە هامان سىرتقى مەدەنـ
يەتلەرنىڭ غىدىقلىشىغا نىسبەتەن يەكلەش پوزىتسىيىسىنى ئەمەس، بەلكى قوبۇل قىلىش، مايىل بولۇش خاهىشىنى ئىپادە قىلىدۇ.
شامان دىنى بىلەن خاراكتېرلىنىدىغان ئالتاي مەدەنىيەت چەمبىرىكى ئىچىدە هاياتلىق پائالىيىتىنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن ئورخۇن ئۇيـ
غۇرلىرى قانداقلارچە شامان دۇنياسى ئىچىدە تۇرۇپ مانىي دىنىنى قوبۇل قىلالىدى؟ مىڭ يىللاردىن ئارتۇق ۋاقىت شەرق بۇددىزم روهى بىلەن تويۇنۇپ كەلگەن تارىم ۋادىسىدا ئىسلام دىنى نېمە ئۈچۈن شۇنچە تېز ئومۇملىشالىدى؟ بىزنىڭ قارىشىمىزچە، بۇددىزم مەدەنىيىتى چوڭقۇر يىلتىز تارتقان تارىم ۋادىسىدا ئىسلامىيەتنىڭ تېز سۈرئەت بىلەن كېڭىيىشىنى ئەرەب خەلىپىسىنىڭ ۋالىلداپ تۇرغان شەمشىرى ئەمەس، بەلكى بۇيۇك قوشۇلۇشتىن كېيىنكى ئۇيغۇر مەدەنىيەت پىسـ
خىكىسىدىكى تاش مايىللىق ئەندىزە بەلگىلىگەن. چۈنكى ياۋروپا ـ ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنى بىر ـ بىرىگە باغلىغان يېپەك يولى ئېلىپ كەلگەن ئالەمشۇمۇل جۇغراپىيەۋى ئەۋزەللىك Ⅸ — Ⅷ ئەسىرلەردىكى تارىم ئويمانلىقىنى «تۆت تەرەپكە قارىتىپ دېرىزىسى ئېچىۋېتىلگەن ئۆيگە، گۈللەرنىڭ رەڭ ـ پۇرىقىغا قارىماي شىرنە يىغىدىغان هەسەل هەرىسىگە»① ئايلاندۇرغانىدى. شۇڭلاشقا، بۇ خىل ئىمكانىيەت ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئالتۇن دەۋرىنى ئاجىتى. ئىسلام تۇسى قويۇق بولغان قاراخانىيلار ئۇيغۇر مەدەنىيـ
تى بىلەن بۇددىزم روهىدىن تويۇنغان ئىدىقۇت ئۇيغۇر مەدەنىيىتى

① مېسىك چىبى، لۇ لۇلۇ: «ئويلىنىش ئىچىدە ئىلگىرىلەش»، تارىم ژۇرنىلى، 1988 ـ يىل، 11 ـ سان.

بۇيۇك قوشۇلۇشتىن كېيىنكى هاياتىي كۆچى ئۇرغۇپ تۇرغان روهىي تىندۇرما ئىچىدە ئاجايىپ گۈللىنىش مەنزىرىسىگە ئېرىشتى. ئوتتۇرا ئەسىردىن تارتىپ يېقىنقى زامان ۋە هازىرقى زامانغىچە بولغان ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەردە شەكىللەنگەن ئۇيغۇر مەدەنىيەت پىسخىكىسىنىڭ ھېمىرتۇرۇچىنى ۋە غول تومۇرىنى دەل ئاشۇ بۇيۇك قوشۇلۇشتىن كېيىنكى جۇشقۇن روهىي تىندۇرما هاسىل قىلغانىدى. ئۇنىڭ ئىچكى تەركىبى بىلەن ماهىيەتلىك ئالاهىدىلىكى — ئەرلىك دىن بىلەن ئاياللىق دىنىنىڭ، ياۋايى جەسۇرلۇق بىلەن خۇشخۇي تەمكىنلىكىنىڭ، شۇڭا هىندى بىلەن بازار كۆيىنىڭ، ساددا شېئىرىيەت بىلەن سوغۇقـ قان پەلسەپىنىڭ، شۇنداقلا جاسارەت بىلەن نازاكەتنىڭ، هېسسىيات بىلەن ئەقىلنىڭ ئۇزۇلا ئۇچرىشىشىدا مەزمۇن تاپقانىدى. تارىم ئويـ مانلىقىدىن ئىبارەت بۇ سىرلىق بالىياتقۇدا ئۇيغۇر مەدەنىيەت پىسخـ
كىسىنىڭ كۆپ خىل مەدەنىيەت گېنلىرىدىن رەڭ ئالغان؛ گاه هايا ـ جانلىنىپ، گاه پەسكويغا چۆشۈپ تۇرىدىغان؛ قۇرغاق ئەما ئۆزىنى هەر ۋاقىت سوغۇرۇپ تۇرۇشنى ئىستەيدىغان؛ ئىچكى پىنهان ئازابلار ـ نى مەپتۇن بولۇپ ئۆتۈشتىن كۆرە سىرتقى، يىراقتىكى غايىۋى مەنزىـ رىلەرگە تەلپۈنىدىغان تۇرەلمىلىرى ئاستا ـ ئاستا يېتىلمەكتە ئىدى.

4

تالاي يىللار ئۆتۈپ كەتتى. شاۋقۇن ـ سۇرەنگە تولغان قانچىلىـ غان شەهەر ـ بازارلار تەكلىماكان باغرىغا غەرق بولدى. يېپەك يولىنى بويلاپ تىنىمسىز ئۆتۈپ تۇرىدىغان تۆگە كارۋانلىرىنىڭ كۆلـ دۇرما سادالىرى قايتا ئاڭلانمايدىغان بولدى. تەكلىماكان گىرۋەكلىـ رىدىكى يېشىل بوستانلىقلاردا بىر مەهەل گۈللەنگەن قارا خانىيلار مەدەنىيىتى بىلەن تۇرپان ئويمانلىقىدىكى ئىدىقۇت مەدەنىيىتى تارىخـ
نىڭ چاڭ ـ توزانلىرى ئىچىدە تارىم ئويمانلىقىنىڭ پىنهان سۇكۈتىلـ

رنگه دەپنه قىلىۋېتىلدى. چېگگىز قوشۇنلىرىنىڭ دەھشەتلىك ۋەھ-
مىسى بىلەن قارا قىتانلارنىڭ شەپقەتسىز ھۇجۇملىرى بىر مەھەل
تىنچ، مۇقىم بولغان تېرىم ھاياتنىڭ كۆنۈككەن مىللىتىمىزنىڭ پىد-
خىك جۇغلانمىسىدىكى تەڭپۇڭلۇقنى بۇزۇپ تاشلىدى. غەربتە دېڭىز
مەدەنىيىتىنىڭ قايتا گۈللىنىشى قۇرۇقلۇقتىكى يىپەك يولىنىڭ ھەل
قىلغۇچ ئەھمىيىتىنى بىكار قىلىپ، ئىچكى ئاسىيا رايونىنىڭ پاجىئە-
لىك تەقدىرىنى بەلگىلەپ قويدى. مەركىزىي ئاسىيا چۆللۈكلىرىدە
پېتىۋاتقان كەچكى قۇياشنى قوغلىشىپ، ئۇيغۇق چەمبىرىكىگە قاراپ
تىنىمسىز ئۇزاپ تۇرىدىغان تۆگە كارۋانلىرىنىڭ ئىزلىرى ئەمدى قايتا
كۆرۈلمەيدىغان بولدى. XV — XIV ئەسىرلەردىن تارتىپ ئوتتۇرا
ئاسىيا رايونى باش - ئاخىرى يوق ئىچكى تەپرىقچىلىك ۋە سىياسىي
مۇقىمسىزلىق پاتقىقىغا پېتىپ قالدى. ئەرەب چۆللۈكلىرىدىن خەل-
پىنىڭ قىلىچى ئەتراپىغا ئويۇشۇپ، ئۇچقۇر ئارغىماقلىرىغا تايىنىپ
ئۇچ قىتئەگە كېڭەيگەن ئەرەب ئىسلام مەدەنىيىتى ئەھلى سەلب يۈ-
رۈشلىرىدىن كېيىن ئاستا - ئاستا چۆشكۈنلەشتى. XI ئەسىردىن
كېيىن، زەئىپلىككە يۈز تۇتقان تەقدىرىدىن دەككە - دۈككىگە چۈشۈپ
قالغان باغداد خەلىپىلىرى بىر زامانلاردا ئۆزلىرىنىڭ ۋىزانتىيىنىڭ
ھەيۋەتلىك ئوردا - قەسىرلىرىدىكى مەخمەل دۆڭانلاردا سۈنايلىنىپ
يېتىپ، شەھلا كۆزلۈك رەققاسلارنىڭ ناز - كەرەشمىلىك تولغىما
ئۇسسۇللىرىنى تاماشا قىلغان چاغلىرىنى تەسەۋۋۇر قىلغىنىدا سىغدۇرالمايد-
غان بولۇپ قالدى. پۈتكۈل شەرق مۇسۇلمان دۇنياسىدا ھۆكۈم سۈرۈ-
ۋاتقان مەنىۋى چۈشكۈنلۈك تارىم ۋادىسىنىڭ روھىي تەنھالىقىنى تېخە-
مۇ كۈچەيتىۋەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھەر-
بىي كۈچىگە تايىنىپ سەئىدىيە خانلىقىدىن ھاكىمىيەتنى تارتىۋالغان
ئافاق خوجا ۋە ئۇنىڭ مۇرىتلىرى ئاتالمىش «خوجا - ئىشانلىق» ،
«سوپىلىق» تەرغىباتلىرى ئارقىلىق مىللىتىمىز ئېدىئولوگىيىسىنى
مەنىۋى مەھكۈملۈققا ئەسىر قىلدى. شۇندىن باشلاپ تارىم ۋادىسىدا گويا

زۇلمەتكە ئوخشايدىغان قاباھەتلىك ئۇزۇن دەۋر ھۆكۈم سۈرۈشكە باشلىدى.
رىم پاپاسى بىلەن فېئودال كىنەزلەرنىڭ مۇدھىش ھۆكۈمرانلى-
قىنى سىلكىپ تاشلاپ، چېركاۋ پەلسەپىسىنىڭ سىرلىق سىرتىمىقىدىن
قۇتۇلۇپ چىققان ياۋروپا يەلكەنلىك كېمىلىرى ئارقىلىق تولۇپ تاشقان
ھاياتىي كۈچكە ئىگە يېڭى دېڭىز مەدەنىيىتى بەرپا قىلغان چاغدا،
ئاسىيا تولىمۇ قېرىپ كەتكەنىدى. ئۇزاق زامانلار مابەينىدە جەمجىت،
بىر خىل، شاۋقۇن - سۈرەنسىز ئاققان نىل، دەجلە - ئېفرات،
ھىندى - گانگ ۋە خۇاڭخې - چاڭجياڭ دەريالىرى ئۆز ھاۋزىسىدىكى،
تېرىم مەدەنىيىتىنى قاتمۇ قات لاتقا بىلەن تىندۇرۇپ تاشلىغانىدى.
ۇنىڭ نەتىجىسىدە كۈنسېرى ئالغا قاراپ كېتىۋاتقان ياۋروپانىڭ ئەك-
سىچە، ئاسىيا بارغانسېرى كەينىدە قالدى.

شۇنىسى قىزىقارلىقكى، ياۋروپا - ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى
ئۇرغۇنلىغان چوڭ دەريالار ئوتتۇرا قىسىمدىكى قار - مۇز بىلەن
ھاپلانغان ھەيۋەتلىك تاغ تىزمىلىرىدىن باشلىنىپ تۆت ئەتراپتىكى
ئۇزلەڭلىكلەرگە قاراپ ئېقىپ، ئەڭ ئاخىرى پايانسىز دېڭىز - ئوكيان-
لارغا قۇيۇلىدۇ. ھالبۇكى، ئىچكى ئاسىيا رايونىدىكى تارىم ئويمانلى-
قىدا بولسا، دەريا - ئېقىنلار تۆت ئەتراپىنى قورشاپ تۇرغان ئېگىز
تاغلاردىن باشلىنىپ، مەركەزگە قاراپ ئېقىپ، ئەڭ ئاخىرى تەكلىما-
كان قوينىغا سىڭىپ كېتىدۇ. دۇنيادىكى ھەرقانداق بىر جايىنىڭ
جۇغراپىيىۋى جايلىشىشىغا ئوخشىمايدىغان بۇ خىل تەتۇر تاناسىپلىق
مۇھىت بۇ ماكاندا ياشىغۇچى خەلقلەرنىڭ ئۆزىگە خاس خاراكتېر
ئالاھىدىلىكىنى ۋە ھەرۋاقىت سۈغۇرۇلۇپ تۇرۇشنى ئىستەيدىغان قۇر-
ۇلاق مەدەنىيەت پىسخىكىسىنى شەكىللەندۈرگەن. بولۇپمۇ بۇ رايونىنى
شەرق بىلەن غەربنىڭ يېڭى ئۇچۇرلىرى بىلەن تەمىنلەپ تۇرىدىغان
بىرىپەك يولى خارابلاشقاندىن كېيىن، ناھايىتى ئۇزاققا سوزۇلغان،
كىشىنى بىزار قىلىدىغان سىرلىق سۈكۈنات باستى. تەكلىماكاننى
ئوچاقلاپ، چۆل جەمجىتلىقىغا ئەسىر بولۇپ تىنچقىنە ئاقىدىغان تارىم

دەريا‌سى ئۆز ھاۋزىسىنى چوڭقۇر لاتقىلارغا كۆمۈپ تاشلىدى. دەريا لاتقىلىرى ۋە چىرىندىلاردىن شەكىللەنگەن بوستانلىقلاردا تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ مەڭگۈ توختاپ قالمايدىغان ھۆجۇمى بىلەن ئېلىشىپ، بۇرۇختۇم ھايانقا ئۆگەنگەن بۇ تارىملىق تېرىمچىلار قۇرغاق، ئۆلۈك توپىدا چاك ـ چاك يېرىلغان پۈتلىرىنى تاتىلاپ، مەددا‌ھلارنىڭ شاللـ ـرىنى چاچرىتىپ بىر جەڭنامىنى تەكرار ـ تەكرار ئېيتىشقا كۆنۈككەـ نىدى. نەۋائىيدىن كېيىنكى 500 يىل مابەينىدە، ئىچكى ئاسىيادىكى بۇ سىرلىق بالىياتقۇدا ھاياتىي كۆچى تولۇپ تاشقان يېڭى مەدەنىيەتنىڭ تۆرە‌لـ ـىرى بىخلىيالمىدى. بۇ يەردە شەرق تېرىمچىلىرىدەك كىشـ ـلىك مۇناسىۋەت ھەققىدىكى چېگىش ئېتىكىلىق مەسىلىلەر ۋە ئائىلە، نەسەپ ئەھكاملىرى مۇھاكىمە قىلىنمىدى؛ ھىندىستانلىقلاردەك مېتاـ فىزىكىغا باي، پانىي ئالەمنىڭ چەكسىزلىكىگە مەھلىيـا بولىدىغان ئوي ـ خىياللار بولۇنمىدى؛ غەربلىكلەردەك شەخسنىڭ قەدىر ـ قىممىتىنى، ئەقلىي يۈكسەكلىكىنى، كەسكىن ئەمەلىيەتچانلىقىنى ئۆز ئۇرۇنۇشلىرىنىڭ مىزانى قىلىدىغان پەلسەپە تېخىمۇ ۋۇجۇدقا كەلمىدى. بۇ يەردە پەقەت قۇم بارخانلىرىنىڭ سۈررەڭ، زېرىكەرلىك جىمجىتلىقىغا ئوخشاش چىدىغۇسىز سۈكۈنات؛ پىنھان، ئاندا ـ ساندا كۆرۈلۈپ قالىدىغان غۇۋا ھاياجان؛ قۇرغاق، چاڭقاق ئىستەك؛ ئاـ خىرقى نۇقتىغا يېتىشنى ئويلىمايدىغان سەۋرسىزلىك ھۆكۈم سۈردى. تېخىمۇ توغرىسى، يېڭىدىن گۈللىنىشكە ئېرىشكەن ياۋروپالىقلار مەۋج ئۇرۇپ تۇرغان ئاتلانتىك ئوكيانداـ، تەۋەككۇلانە قەدەملىرى بىلەن شامال يۇنۇلۇشىگە قاراپ ئۇزۇپ كېتىۋاتقان كېمىلىرىنىڭ ئاپئاق يەلكەنلىرىگە يېڭى دۇنيانىڭ تارىخىنى يېزىشقا باشلىغان چاغدا، تارىم ۋادىسى ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ «ۋاكۇئۇم بەلىبغى» غا، كونا قۇـ رۇقلۇقتىكى «تەنھا ئارال» غا، يېقىنقى زامان تارىخىدىكى «ئۇنتۇلغان زونا» غا ئايلىنىپ قالغانىدى. گويا زۇلمەتكە ئوخشايدىغان بۇخىل مۇدھىش دەۋر تاكى XX ئەسىرنىڭ تالڭ نۇرى يېتىپ كەلگىچە داۋاملاشتى.

دەرۋەقە، جۇغراپىيىلىك مۇھىت ھەممىنى بەلگىلەيدۇ، دەيدىغان نەزەرىيە مۇتلەق ئىلمىي نەزەرىيە ئەمەس، لېكىن جۇغراپىيىلىك جايـ لىشىشنىڭ بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتىغا كۆرسىتىدىغان بىۋاستە تەسىرىنى سەل چاغلىغىلى بولمايدۇ. چوڭ دەريا ۋادىلىرىدەـ كى لاتقىلاردىن شەكىللەنگەن تۆزلەڭلىكلەردە ياشاپ كەلگەن ھىندىلار بىلەن شىمالىي ئاسىيانىڭ يەلپۈنۈپ تۇرغان پايانسىز يايلاقلىرىدا ئات ئۇستىدە ياشاپ كەلگەن موڭغۇللارنىڭ مەدەنىيەت پىسخىكىسىنىڭ ئوخشىماسلىقىنى ناھايىتى زور دەرىجىدە پەرقلىق بولغان جۇغراپىيەـ لىك مۇھىت بەلگىلىگەن. ياۋروپا مەرىپەتچىلىك دەۋرىدە ئۆتكەن فرانسىيە پەيلاسوپى مۇنتېسكيۇ گەرچە ئۆز تەلىماتلىرىدا جۇغراپىيەـ لىك مۇھىتنىڭ ھەل قىلغۇچ رولىنى ھەدەپ كۆككە كۆتۈرگەن بولـ سىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتـ ىدىكى سەل قاراشقا بولمايدىغان تەرەپلىرىنىمۇ كۆرسىتىپ بەردى. قەدىمكى يۇنانداـ نېمە ئۈچۈن ئالەمگە مەشھۇر ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر، ئادەم بەدىنىنىڭ گۈزەللىكىنى ئىپادە قىلىدىغان ھەيكەلتىراشلىق شۇنچە تېز تەرەققىي قىلدى؟ ماركس بۇنى گرېتسىيىنىڭ گۈزەل جۇغراپىيىلىك مۇھىتىغا باغلىدى: «يۇنانلىقلارنىڭ گۈزەل تەبىئىي شارائىتى — ئۇنىڭ بۇلۇتسىز كۆك ئاسمىنى، ئۇنى ئوراپ تۇرغان چەكسىز يېشىل زۇمرەت دېڭىزى ئۇلارنى گۈزەللىككە ئۈندىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئىلاھلىرىنىمۇ ئەڭ گۈزەل، ئەڭ ئالىي كىشى سۈپىتىدە تەسۋىرلىدى. گرېتسىيىنى قاپلاپ تۇرغان گۈزەل، زەڭگەررەڭ ئاسـ مانىنى ئادەم قىياپىتىدىكى (بۇيۇك ئاتا)، دېڭىزدا لەھەڭگە مىنىپ، شىددەتلىك دولقۇنلار ئارىسىدا يۇرىدىغان زور بىر كىشى قىلىپ تەسۋىرلىسە، قۇياشنى ئوت ئۇچقۇنلىرى چاچىدىغان بىر ئاقساق تۆـ مۈرچى قىلىپ تەسۋىرلىدى. . . »①

① ماركس، ئېنگېلىس: «سەنئەت توغرىسىدا»، موسكۋا، رۇسچە نەشرى، 1 ـ توم، 270 ـ بەت.

مەداھ - ۋائىزلىق ئەرەب سەھرالىرىدىن تەكلىماكان گىرۇەكـ
لىرىگىچە بولغان قۇرغاق، ھۆل - يېغىنسىز، چۆل - جەزىرىلەر
بىلەن ئاندا - ساندا ئۇچراپ تۇرىدىغان بوستانلىقلار ئۆزئارا گىرەلـ
شىپ كەتكەن ئىچكى ئاسىيادا تەرەققي قىلغانىدى. بۇ يەردىكى قۇياش
نۇرىنىڭ تونۇردەك قىزدۇرۇشى بىلەن سۇسىز چۆللەرنىڭ ئالۇۋندەك
يالىلدىشىدىن شەكىللەنگەن قۇرغاق، زېرىكەرلىك ھايات ئۇلارنى شېئـ
رىي تۇيغۇغا باي، ھېسسىياتچان، تىل سەنئىتى ئارقىلىق ئۆزلىرىـ
نىڭ چاقىغان روھىي دۇنياسىغا تەسەللىي تېپىشقا ئۆگەتكەن. ئېھـ
تىمال، دۇنيادا باشقا ھېچقانداق بىر مىللەت ناتىقلىقتا ئەرەبلەردەك
ئۇنچىلىك چۈشەر بولمىسا كېرەك. باشقا ھەرقانداق بىر تىل ئىپادىـ
لەش ئىقتىدارى، قاپىيە ۋە شېئىرىي تۇيغۇ جەھەتتە ئەرەب تىلىدەك
كۈچلۈك بولمىسا كېرەك. ئەرەب تارىخىنى ئۆزۇن يىل تەتقىق قىلغان
فىلىپ ھىتتى بۇ ھەقتە مۇنداق يازغانىدى: «دۇنيادىكى ھەر قانداق
بىر تىل مىللىي روھنىڭ بارلىق تەرەپلىرىنى ئىپادە قىلىشتا ئەرەب
تىلىدەك كۈچلۈك بولمىسا كېرەك. شېئىرىي مىسرالار ئارقىلىق
ھېسسىياتنى ئىپادىلەش ئىسلامىيەتتىن ئاۋۋالقى ئەرەبلەرنىڭ بىرىدىنـ
بىر ئالاھىدىلىكى ئىدى. ئۇلارنىڭ تىل ئىقتىدارى پەقەت شېئىرىيەت
ئارقىلىقلا ئەڭ ياخشى ئىپادىلىنىش پۇرسىتىگە ئېرىشەلەيتتى. ئىسلام
دىنى ئەرەب تىلىنىڭ بۇ خىل ئالاھىدىلىكىنى ۋە ئەرەب مىللىتىنىڭ
بۇ خىل پىسخىك ئۆزگىچىلىكىنى ئۆزىدە تولۇق نامايان قىلغانىدى.
ئىسلام دىنىنىڭ غەلبىسى مەلۇم مەنىدە بىر تىلنىڭ غەلبىسى،
بولۇپمۇ بىر كلاسسىك دەستۇرنىڭ غەلبىسى ئىدى...»① شۇڭا
ئەرەبلەر ئۆزلىرىنىڭ بىر ماقالىدا: «ئەقىل ئۇچ نەرسىگە —
پەرەڭلەر (يۇۋروپالىقلار) نىڭ كاللىسىغا، چىن (جۇڭگو) لوقلارنىڭ
قولىغا، ئەرەبلەرنىڭ تىلىغا مۇجەسسەملەشكەن» دەيدۇ. ئوتتۇرا ئە-

① فىلىپ. ھىتتى (ئامېرىكا): «ئەرەبلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 33 - 34 - 35 - بەتلەر، سودا نەشرىياتى، 1973 - يىل، خەنزۇچە نەشرى.

سىردىكى ئەرەب مەدەنىيىتى ۋە پەلسەپىسىنىڭ گۈللىنىشى، ئەمەلـ
يەتتە، ئەرەب تىلىنىڭ ئىپادە قۇدرىتى ئارقىلىق ئېرىشىلگەن شېئىـ
رىي پەلسەپە ئىدى. گېگىل: «شېئىرىيەت ئېلىنى ئىزدىسەك ئىرانغا
بار» دەپ تەرىپلىگەن ئوتتۇرا ئەسىر پارس شېئىرىيىتىمۇ مۇسۇلمان
شەرقىنىڭ شېئىرىي تۇيغۇسىدا يۇكسەك پەللە يارىتقانىدى. بۇيۇك
قوشۇلۇشتىن كېيىنكى مىڭ يىلدىن ئارتۇق مۇساپىنى بېسىپ ئۆتكەن
ئۇيغۇر ئەدەبىياتى، ئەمەلىيەتتە، ساپ شېئىرىيەت بىلەن خاراكتېرلـ
ىنىدىغان ئەدەبىيات ئىدى. ئەرەب سەھرالىرىنىڭ زېرىكەرلىك تۇنلـ
رىدە توقۇلۇپ، پۈتكۈل شەرق مۇسۇلمان دۇنياسىغا كەڭ تارقالغان
«مىڭ بىر كىچە» رىۋايەتلىرىنىڭ ئەڭ نەپىس، ئەڭ گۈزەل بابلىرى
نېمە ئۈچۈن ئىشرەت ۋەسۋەسىلىرى گۈپۈلدەپ پۈراپ تۇرغان بايانلار
بىلەن شەھلا كۆزلۈك ھۆر - پەرىلەرنىڭ ناز - زىبا بىلەن تولغان
تەسۋىرلىرىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ؟ تارىم ۋادىسىدىن تاكى نىل
دەريالىسىغىچە بولغان ئوتتۇرا ۋە غەربىي ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا ئەسىر
شېئىرىيىتىدە نېمە ئۈچۈن «يار»، «مەي»، «جانان» ۋە «گۈل»
ۋەسلىگە تەشنا ئىشقىي شېئىرىيەت شۇنچە تەرەققي قىلىدۇ؟...

شەك - شۈبھىسىزكى، ئاسىيا چۆللۈكلىرىنىڭ تونۇردەك قىزىيـ
دىغان تومۇز كۈنلىرى بىلەن زېرىكەرلىك تۇنلىرى بۇ يەردە ياشايدىغان
كىشىلەرنىڭ ئاي يۈزلۈك ھۆر - پەرىلەرنىڭ ئىشق - مۇھەببىتى
بىلەن ئۆز كۆڭلىنى ئاۋۇندۇرۇشقا ئۇندىدى؛ قۇرغاق ئاسمىنىدا بىر
قەۋەت نېپىز چاك - توزان ئېسىلىپ تۇرغان قايناق بازار - رەستىلەرـ
دە غىل - پال كۆرۈنۈپ قالىدىغان چۆمبەللىك قىز - چوكانلارنىڭ
ھوشۇرۇن رۇخسارى سۆز سەنئىتىدە چۈشەر بۇ كىشىلەرنىڭ تەسەۋۋۇـ
رىنى غىدىقلىدى؛ ھەيۋەتلىك سېپىل - قەسىرلەرنىڭ ھەمايىسى بىلەن
سۇلتانلارنىڭ پىنھان ھەرەمخانىلىرىغا بەخشىندە قىلىۋېتىلگەن ياش
كېنىزەكلەر تۇلپارغا مىنگەن سۈمباتلىق شاھزادىلەر ھەققىدە تاتلىق
خىياللارغا رام بولدى... ئەرەب ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ چۈشكۈنلۈكـ

كه يۇزلىنىشىدىن كېيىنكى ئۇزاق تارىخىي دەۋرده پۈتكۈل ئەرەب سەھرالىرى، ئىران چۆللۈكلىرى، ماۋەرائۈننەھر ۋە تارىم ۋادىسى يېڭىلانماي تەكرار - تەكرار ئېيتىلىپ تۇرىدىغان ئىشق - مۇھەببەت داستانلىرىنىڭ مەست قىلىشى بىلەن چاڭقاق - قۇرغاق ۋۇجۇدىغا تەسەللى تېپىپ كەلدى. تەپەككۇر ئۇسۇلىدىكى بىر خىللىق، بەدىئىي تەسەۋۋۇردىكى قېلىپبازلىق، مەزمۇندىكى قۇرغاقلىق ۋە تېما - مو- تىۋلارىدىكى تەكرارلىق مۇسۇلمان شەرقىنىڭ يېقىنقى زامانغا كەلگەنده ئەقلىي تەپەككۇرىدىكى چېكىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇنىڭ نەتى- جىسىده ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىدىن كېيىن، ئىجتىمائىي پەنلەر بىلەن پەلسەپىده يېڭى تەپەككۇرغا، تەبىئىي پەنلەردە پارتلاش خاراك- تېرلىك مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشكەن ياۋروپالىقلارنىڭ ئەكسىچە، ئىچكى ئاسىيا دەۋرىدىن ئاستا - ئاستا كەينىده قالدى.

5

ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈپ، تارىم ۋادىسىدا مىللەتلەرنىڭ چوڭ قوشۇلۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغاندىن كېيىنكى مىڭ يىلدىن ئارتۇق جەريان مىللىتىمىزنىڭ خاراكتېر ئالاھىدىلىكىنى ۋە مەدەنىيەت پىر- خىكسىنى شەكىللەندۈرگەن ئاساسلىق دەۋر ھېسابلىنىدۇ. دەرۋەقە، بۇ جەرياندا مىللىتىمىزنىڭ مەدەنىيەت پىرخىكسىنى شەكىللەندۈر- گەن ئامىللار مۇرەككەپ ۋە كۆپ خىلدۇر. ھالبۇكى، بىر مىللەتنىڭ مەلۇم مەدەنىيەت مۇھىتىدا شەكىللەندۈرگەن پىرخىك جۇغلانمىسى ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە بىرقانچە ئامىلنىڭ مۇھىم رول ئوينا- شى، باشقا قوشۇمچە ئامىللارنىڭ مۇئەييەن تۇرتكىسى نەتىجىسىده ئىشقا ئاشىدۇ. ئۇنداقتا، ئۇيغۇر مەدەنىيەت پىرخىكسىنى شەكىللەن- دۈرگەن ئاساسلىق ئامىللار نېمە؟ ئۇلار قانداق رول ئوينىغان؟

بىرىنچى، تەكلىماكان روھى

بۇنىڭدىن بىر قانچە يىللار ئىلگىرى تەكلىماكان گىرۋىكىگە جايـ لاشقان بىر قاينام بازارنىڭ شەنبىلىك ھاياتىنى ئاماشا قىلىۋاتقان بىر ياپونىيىلىك سەيياھ ھاياجان ئىلكىده مۇنداق دېگەنىكەن: «شەرقىي ئاسىيانىڭ ياپىيىشىل ئېكىنزارلىقلار بىلەن تولغان مۇنبەت زېمىنىدا، ئۇستىده ئاقۇش تۇمانلار لەيلەپ تۇرغان گىرىمسەن تاغ - دەريالىرىغا قاراپ مۇقىم، پىنھان تېرىم ھاياتى كەچۈرۈپ كەلگەن خەلقلەر ئۆزلـ رىده مۇلايىم، سەۋرچان، ئاياللىق نازاكەتكە باي ھۆل خاراكتېرنى يېتىلدۈرگەن؛ لېكىن ئىچكى ئاسىيانىڭ تەبىئىي مۇھىتى بۇنىڭغا تۈپتىن ئوخشىمايدىكەن. بۇ يەرنىڭ مۇھىتى قۇرغاق، تاغلىرى قا- قاس، قۇملۇقلىرى پايانسىز بولۇپ، بۇ ھال يەرلىك خەلقلەرنىڭ ئوچۇق - يورۇق، قىزىققان، ئەرلىك جاسارىتى ئۇرغۇپ تۇرغان قۇرغاق خاراكتېرنى يېتىلدۈرگەن بولۇشى مۇمكىن. . . »

بىزنىڭچە، ياپونىيىلىك بۇ سەيياھنىڭ يۇقىرىقى تەھلىلى ئاددىي بىر سىلىشتۇرما بولمىسا كېرەك، ئەلۋەتته. چۈنكى ئۇزۇن تارىختىن بۇيان بىزنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىمىز تەكلىماكان چۆللۈكىدىن ئىبارەت بۇ سىرلىق بالىياتقۇنى قۇچاقلاپ ياشاپ كەلگەنىدى. بۇ سىرلىق بالىياتقۇغا مىللىتىمىز ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن تالاي سەرگۈزەشتىلەر — خۇشاللىقمۇ، ئازابمۇ، ۋەھىمـ مۇ، گۈزەللىكمۇ يوشۇرۇنغانىدى. تەكلىماكان ئۇلار ئۈ- چۈن بىر «مېھرىبان ئانا» ئىدى، ئۇلار ئۇنى ئۇلۇغلايتتى، ئۇ توغرۇلۇق گۈزەل رىۋايەتلەرنى توقۇيتتى. ئۇنىڭ باغرىغا كۆمۈلگەن قەدىمىي شەھەرلەردىن بەزى - بەزىده ئاڭلىنىپ قالىدىغان مۇڭلۇق ناخشا سادالىرىدىن، توخۇلارنىڭ چىلـ لاشلىرىدىن، تۆلپارلارنىڭ كىشنەشلىرىدىن، تۆگە كارۋاڭـ لىرىنىڭ كولدۇرما ئاۋازلىرىدىن سۆيۈنۈپ كېتەتتى. قەل- بىده مۇھەببەت ئويغانغان يىگىت - قىزلار گويا ئۇلۇغ

ئانىنىڭ ئەمچەكلىرىگە ئوخشايدىغان سانجاق ـ سانجاق قۇم بارخانلىرىنىڭ ئۈستىدە ئوخدىسىغا يېتىۋېلىپ، تولۇن ئاي-نىڭ كۆتۈرۈلۈشىنى كۈتەتتى. . . دەرۋەقە، «چۆل — ئۇلارنىڭ ۋەتىنى، ئانىسى، كۆڭۈل خۇشى ئىدى. شۇڭا چۆلنىڭ گۈزەللىكىنى پەقەت چۆل پەرزەنتلىرىلا بىلىدۇ. . .»① يەنە بىر تەرەپتىن، تەكلىماكان ئۇلار ئۈچۈن قورقۇنچلۇق سىر ئىدى. ئۇنىڭ گويا ئۇخلاپ ياتقان زور شىرەدەك ھەيۋەتلىك جىسمىغا جىمىكى رەھىم-سىزلىك، ۋەھىمە، مەڭگۈ تويمايدىغان ئاچكۆزلۈك يوشۇرۇنغانىدى. ئۇ قورقۇنچلۇق گۈركىرەپ نەرە تارتسا، بىر كېچىدىلا قاياق شەھەر-لەرنى، كىمخاپتەك بوستانلىقلارنى يۇتۇپ كېتەتتى. تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر خەلقنىڭ بوستانلىق مەدەنىيىتى ئەمەلىيەتتە تەكلىماكان بە-لەن بولغان نەچچە مىڭ يىللىق جاپالىق كۈرەش جەريانىدا شەكىللە-نگەنىدى. ئۆز مەنىسى بىلەن ئېيتقاندا «چۆل ئادەملىرىنىڭ مىجەزىمۇ سۈسىز جەزىرىلەردە كۆكلەپ تۇرغان ئاشۇ تىكەنلىك ئوتلارنىڭ تەبە-ئىيىتىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. راھەتلىك باغلار، شەھەرنىڭ سالقىن سارايلىرىدا يىللاپ ئاپتاپ كۆرمىگەن لەشتەك ئاق چىرايلارنى بۇ يەردە ئۇچرىتقىلى بولمايدۇ. چۆل ئادەملىرىنىڭ چىرايى قۇياشتا چاقناپ مىستەك پارقىراپ تۇرىدۇ. ئۇلارنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرىنىڭ رەڭ-گىمۇ ئۆڭۈپ ئاشۇ قۇملارنىڭ رەڭگىگە ئوخشاپ قالغان؛ قۇياشنىڭ ئوتتەك قىزىق تەپتى، ئۈزۈلمەي چىقىپ تۇرغان چۆل شامالىرى جاھىللىق، قوپاللىق، مەردانىلىك، سادىقلىقتەك خىسلەتلەرنى ئۇلار-نىڭ قان ـ قېنىغا سىڭدۈرۈۋەتكەن. . . شۇنداق، بۇ يەردە تەبىئەت ھېچ بىر ھاياتلىقنى پەيلىمەيدۇ؛ ھەممە نەمە ئۆزىنىڭ قايتماس، ئىگىلمەس روھىغا تاپىنىپلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرالايدۇ! . . .» ② شۇڭلاشقا ئۇيغۇر روھى بىلەن تەكلىماكان قۇملۇقى ئوتتۇرىسىدا بىر

① ② مەمتىمىن ھوشۇر: «قۇم باسقان شەھەر»، 287 ـ، 288 ـ بەتلەر، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1996 ـ يىل نەشرى.

خىل يوشۇرۇن ئىچكى مۇناسىۋەت شەكىللەنگەن. بىز بۇ خىل روھىي باغلىنىشنى مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ «قۇم باسقان شەھەر»، خالىدە ئىسرائىلنىڭ «قۇملۇقنىڭ چۈشى»، ئەختەم ئۆمەرنىڭ «قۇرتلاپ كەتكەن كۆل»، مۇھەممەت باغراشنىڭ «جەزىرە» قاتارلىق ئەسەرلە-رىدىن تېخىمۇ چوڭقۇر ھېس قىلالايمىز. دېمەك، مىللىتىمىز خاراك-تېرىنىڭ يېتىلىشى ۋە ئىچكى پسىخىك جۇغلانمىسىنىڭ تەركىبىدە تەكلىماكاندىن ئىبارەت بۇ سىرلىق جەزىرىنىڭ قۇرغاق، ئىنسان بىلەن تەبىئەتتىن تاشقىرى بىر ئىلاھىي كۈچ ئوتتۇرىسىدىكى باغلە-نىشنى ئۆز ئىزدىنىشلىرىنىڭ مەقسىتى قىلىدىغان مەنىۋى ھالەت ئۆز ئىزلىرىنى چوڭقۇر قالدۇرغان.

ئىككىنچى، دېھقان مىللەتكە خاس مەنىۋى تىندۇرما

قايسىدۇر بىر پەيلاسوپ: «دېھقىنى بار مىللەت يوقالمايدۇ» دەپ-تىكەن. دەرۋەقە، نىسبەتەن مۇقىم بولغان تېرىم ھاياتى داۋامىدا دېھقانلار شۇ مىللەتنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنى ساقلىغۇچى ۋە ئەۋلاد-تىن ـ ئەۋلادقا داۋاملاشتۇرغۇچى گەۋدە ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى ئۆز نېسىۋىسىنى ئۆز يېرىنىڭ ھوسۇلىدىن ئېلىپ، «يەر ـ ئالتۇن قو-زۇق» دېگەن ئەقىدىگە قاتتىق ئېسىلىپ ياشايدىغان دېھقانلارنىڭ ۋۇجۇ-دىدا سۇ، ئوت مەنبەلىرىنى قوغلىشىپ، تىنىمسىز كۆچۈپ يۈرىدىغان چارۋىچىلارغا قارىغاندا جاھىل، مۇقىم، ئېغىر ـ بېسىق، ئەنئەنە ـ ئۇدۇملىرىنى ئۆزۈپ قويۇشنى خالىمايدىغان، ئۆز نېسىۋىسىگە شۇكۇر قىلىپ ياشايدىغان خاراكتېر ئۈستۈن ئورۇننى ئىگىلەيتتى. بىز تەكـ-لىماكان گىرۋەكلىرىدىكى بوستانلىقلاردا تىرىكچىلىك قىلىۋاتقانلار-نىڭ يېقىنقى بەش ئەسىردىن بۇيان دېھقانچىلىقنى ئاساس قىلىپ، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە ئۇششاق تىجارەتنىڭ ياردىمى بىلەن ئۆز ـ ئۆزىنى تەمىنلەيدىغان تەبىئىي ئىگىلىك مۇھىتىدا بىر خىلدا ياشاپ كەلگەنلە-كىنى چوڭقۇر ھېس قىلىمىز. سۇيى ئىنتايىن كەمچىل، ئىقلىمى

قۇرغاق، ھەر ۋاقىت قۇم بورانلىرىنىڭ شىددەتلىك ھۇجۇمىغا ئۇچراپ تۇرىدىغان بۇ جەزىرىدە پەقەت ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ ئەمگەكچان قولى ئارقىلىقلا ھاياتلىق ئېھتىياجىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىدىغان يېشىل بوستانلىقلار ھاسىل بولغانىدى. پەقەت دېھقانلار بۇ ناچار مۇھىتقا بەرداشلىق بېرىپ ئۆز - تىنىسز ياشاشقا ئادەتلەنگەنىدى. شۇڭا، ئۆلۈك توپىلىق يولدا كەتمىنىنى مۇرىسىگە ئېلىپ، چاك- چاك يېرىلغان يالىڭاياق پۇتلىرىدا توپا توزىتىپ كېتىۋاتقان تارىملىق بوۋاينىڭ ياشاڭغىرىغان كۆزلىرى بىلەن چاڭگا ساقاللىرىدا ۋۇجۇدىغا تەسىپ كەتكەن بىر چوڭقۇرلۇق، يىراق ئۆتمۈشكە تۇتۇشىپ كەتكەن بىر كەيپىيات ئەكس ئېتىدۇ. دېمەك، قۇرۇم ۋە تەكرى تاغلىرىدىن تارىم ئويمانلىقىغا قاراپ ئاققان نۇرغۇنلىغان دەريا - تارمالارنىڭ لاتقىلىرىدىن شەكىللەنگەن بوستانلىقلاردا مىللىتىمىزنىڭ مۇقىم تەرىم ھاياتىغا كۆچكەندىن بۇيانقى دېھقان مىللەتكە خاس روھىي تىندۇرمىسى يوشۇرۇنغانىدى. بۇ تىندۇرمىدا جاھاندىن خالىي بىكىنمە كەيپىيات، قېرىلىققا خاس ئېھتىياتچان پوزىتسىيە، ئۇزۇن مەزگىللىك بىر خىللىقتىن شەكىللەنگەن بۇرۇختۇرمىلۇق، سۇررەك قۇملۇقلارغا ئەسىر بولغان سۇكۇنات بار ئىدى. ئۇنىڭ ۋۇجۇدى بىر خىلدا بوزىرىپ ياتقىنىغا تەكىلماكان چۆلىگە ئوخشاش ئىدى. ئۇ قاغجىرايىتتى، ئەمما ئىنقىلابىيلىتى؛ يىراقلارغا تەلپۈنەتتى، ئەمما ئۆزگەرمەيتتى... مىللىتىمىز تەكىلماكان چۆلىنىڭ ئۆزۈن ھەم زېرىكەرلىك تۇنلىرى بىلەن ئاتەش ئاپتاپلىرىنى دېھقانغا خاس سەۋرچان جىسمىغا سىڭدۈرۈپ، يىراق تارىخنى بۇگۈنگە ئۇلىدى. ئەگەر بىر مىللەتنىڭ دېھقانلىرى مەۋجۇتلا بولسىكەن، شۇ مىللەتنىڭ مەنىۋى تىندۇرمىسىدىكى ماھىيەتلىك ئېنېرگىيە مەڭگۈ ئۆزۈلۈپ قالمايدۇ. ئۆز نۆۋىتىدە شۇ مىللەتنىڭ دېھقانلىرى سىرتقى مەدەنىيەتنىڭ غىدىقلىشى ۋە رادىئاتسىيىلىشىگە ئۆز ۋۇجۇدىدىكى جاھىللىقى بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىپ، ئىككى مەدەنىيەتنىڭ ئۇچرىشىشىدىن كېلىپ چىققان تەڭپۇڭسىزلىقنى

تەڭپلاندۇرىدۇ. ھەممىمىزگە مەلۇم، ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن ئىلگىرى ئۆزبېكلەر سىر ۋە ئامۇ دەريالىرى ئارىلىقىدىكى بوستانلىقلار بىلەن پەرغانە ئويمانلىقىدىكى مۇنبەت ۋادىدا دېھقانچىلىقنى ئاساس قىلىپ ياشاپ كەلگەن تېرىمچى خەلق ئىدى. قازاق - قىرغىزلار بولسا دەشتى قىپچاق دالىلىرى بىلەن ئىسسىقكۆل ئەتراپىدىكى يايلاقلاردا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەنىدى. ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن، چوڭ ئۆزگىرىشكە يۈز تۇتقان ئوتتۇرا ئاسىيا ھازىرقى زامان مەدەنىيىتىنىڭ، بولۇپمۇ رۇس مەدەنىيىتىنىڭ قاتتىق رادىئاتسىيىسىگە دۇچ كەلدى. بۇ خىل مۇرەسسەسىز مەدەنىيەت رادىئاتسىيىسى تاكى سوۋېت ئىتتىپاقى پارچىلانغانغا قەدەر 70 يىل داۋاملاشتى، نەتىجىدە يايلاق ھاياتىدىن بىۋاستە شەھەرلەشكەن قازاق - قىرغىزلار ئۆزلىرىدىن كۆپ دەرىجىدە كۆچلۈك بولغان رۇس مەدەنىيىتىنىڭ رادىئاتسىيىسىگە بەرداشلىق بېرىلمەي «ئىمپورت - ئېكسپورت» تەڭپۇڭلۇقىنى يوقىتىپ قويدى. بۇنىڭ بىلەن 80 - يىللارنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە مىللىي تىل جىددىي كرىزىسقا ئۇچراپ، مەدەنىيەتتە كەڭ كۆلەمدە رۇسلىشىش خەۋپىگە دۇچ كەلدى، ھەتتا رۇس تىلىنى ئانا تىل ھېسابلايدىغانلارنىڭ سانى كۆنساناپ كۆپەيدى. مۇستەقىللىق جاكارلاشتىن ئىلگىرىكى قىرغىزستان پايتەختى بىشكەك (فرونزې) تە قىرغىز تىلىدا دەرس ئۆتۈلىدىغان ئەڭ ئاخىرقى بىر ئوتتۇرا مەكتەپمۇ تاقىلىپ قېلىش خەۋپىگە دۇچ كەلگەنىدى...

لېكىن، ئۆزبېكستاننىڭ ئەھۋالى باشقىچە ئىدى. ئۆزبېكلەرمۇ ئوخشاشلا رۇس مەدەنىيىتىنىڭ كۈچلۈك رادىئاتسىيىسىگە دۇچ كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ ئەسلىدىنلا مۇئەييەن ئەنئەنىۋى ئاساسقا ئىگە شەھەر ۋە تېرىم مەدەنىيىتى بولغاچقا، رۇس مەدەنىيىتىنىڭ كۈچلۈك ئېقىمىغا قارشى ئىنكاس قايتۇرالىدى، شۇنداقلا سىرتقى مەدەنىيەت بىلەن مۇئامىلە قىلىشتىكى تەڭپۇڭلۇقنى يوقىتىپ قويمىدى... بۇنىڭدىكى سىر دەل ئۆزبېكلەرنىڭ ئەنئەنىۋى شەھەر مەدەنى-

يەتى ۋە مىللىي پسىخىك جۇغلانمىغا باي تېرىم مىللىتى بولغانلىقى- دىنىدۇر. تېخىمۇ توغرىسى ئۆزىگە جاھىل، قېرىلارچە ئېغىر - بېسىق خاراكتېر يېتىلدۇرگەن، كولخوز - قىشلاقلىرىدىن ئايرىلالمايدىغان، پوتون سوۋېت ئىتتىپاقىنى پاختا بىلەن تەمىنلىگەن ئۆزبېك دېھقانلى- رىنىڭ بولغانلىقىدىنىدۇر.

دېمەك، دېھقان مىللەتكە خاس ئاسان ئۆزگەرمەيدىغان، جاھىل، سىغدۇرۇشچان روھىي تىنىدۇرما مىللىتىمىز مەدەنىيەت پسىخىكىسى- نى شەكىللەندۇرگەن مۇھىم ئامىللارنىڭ بىرىدۇر.

ئۇيغۇر، كۆپ قېتىملىق ئېتىقاد كرىزىسىدىن كېلىپ چىققان «قايتىدىن قۇرۇش» پسىخىكىسى

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، چەت ئەللەر بىلەن بولغان بېرىش - كېلىشنىڭ كۆچىيىشىگە ئەگىشىپ، ئۇرۇمچى قاتارلىق بىر قىسىم چوڭ شەھەرلەردە يوشۇرۇنچە چېركاۋلارنى زىيارەت قىلىپ تۇرىدى- غان، مىلاد بايرىمىنى ئۆتكۈزۈشكە قاتناشقانلىقىدىن ھاياجانغا چۆمە- دىغان، «ئىنجىل» تەرجىمىلىرىنى تارقىتىشقا ئۇرۇنۇۋاتقان، بوينىغا «كرىست» شەكىللىك ئالتۇنرەڭ مېدالىيۇن ئېسىۋالىدىغان بىر قە- سىم ياشلار پەيدا بولۇپ قالدى. بۇ ھال كىشىگە مىللىتىمىز يەنە بىر قېتىملىق ئېتىقاد كرىزىسىنىڭ يوشۇرۇن خەۋپىگە دۇچ كېلىۋا- تامدۇ - قانداق؟ دېگەن ۋەھىمىنى سېلىپ، ئادەمنىڭ توۋا دېگۈسىنى كەلتۈرىدۇ. شۇنداق، توۋا دەيمىز، ئەمدى بولدى، بەس! مىللىتىمىز ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن بىر قانچە قېتىملىق ئېتىقاد كرىزىسى بىزگە ئار بولمىغان تارىخىي ساۋاقلارنى قالدۇرۇپ كەتتى.

مىلادىيە VIII ئەسىرنىڭ ئاخىرقى يېرىمىدا، گۇللەنگەن دەۋرگە كىرگەن ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىدا لوياڭدىن چىققان تۆت نەپەر مانى دىنى راھىبى يۇقىرى قاتلام ئىچىدە ھەدەپ دىن تارقاتتى، نەتىجىدە ئۇزاق ئۆتمەيلا خانلىق تەۋەسىدە مانى دىنى ئەۋج ئېلىپ، شىمالىي

ئاسىيانىڭ جەڭگىۋار يايلاق ھاياتىغا ماسلاشقان شامان دىنى قاتتىق ئىرىسقا دۇچ كەلدى. شامانىزم ئېتىقادىدىن مانى دىنىغا كۆچۈش پۈتكۈل مىللەتنىڭ روھىي دۇنياسىدا ئىلگىرىكى ھەممە نەرسىنى ئىن- كار قىلىپ، قايتىدىن قۇرۇشتەك مەنىۋى ھالەتنى شەكىللەندۈرۈپ، مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى تۇنجى قېتىملىق كرىزىسنى پەيدا قىلدى. «مانى دىنى ئۆز تەلىماتلىرىدا جانلىقلارنى ئۆلتۈرۈشنى قەتئىي مەنئى قىلاتتى. بۇ ھال يايلاق مۇھىتىدا ئۆزىدە ياۋايى جەسۇرلۇق ۋە كۈچ- تۈڭگۈرلۈك يېتىلدۈرگەن مىللىي روھ بىلەن سىغىشالمايتتى، چار- ۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا تېخىمۇ ماسلىشالمايتتى»①، ئە- مەلىيەتتە، ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ 840 - يىلىدىكى زور ھالاكە- تىدە ئاشۇ قېتىمقى ئېتىقاد كرىزىسىنىڭمۇ مۇئەييەن تەسىرلىرى بار ئىدى.

ئۇيغۇرلار كەڭ كۆلەمدە غەربكە كۆچكەندىن كېيىن، موڭغۇل ئېگىزلىكىدىن ئۆزلىرى بىلەن بىللە ئالغاچ كەلگەن شامان ۋە مانى دىنلىرىنى تاشلاپ، تارىم ۋادىسىدا زور گۇللىنىشكە ئېرىشكەن بۇد- دىزم ئېتىقادى ۋە مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولدى، نەتە- جىدە يەنە بىر قېتىملىق ئېتىقاد كرىزىسى يۈز بېرىپ، مىللەتنىڭ روھىيەت دۇنياسىدا «قايتا قۇرۇش» يەنە باشلاندى. چۈنكى ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەن مەزگىللەردە تارىم ۋادىسىدا بۇددىزم ئاللىقاچان مىڭ يىلغا يېقىن تارىخقا ئىگە بولۇپ قالغانىدى. تارىم ۋادىسىدا چوڭ قوشۇلۇشتىن كېيىنكى «قايتا قۇرۇش» تاكى X ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىكى بىر نۇرلۇق سەھەردە ئاتۇش دىيارىدىكى بىر جىلغىدا تۇنجى ئەزان ئاۋازى ياڭرىغانغا قەدەر داۋاملاشتى. مىڭ يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتتىن بۇيان، مىللىتىمىز روھىي ماھىيىتىنى سۇغىرىپ كەلگەن بۇددىزم ئەقىدىسى ھاياتىي كۈچى تولۇپ تاشقان يېڭى بىر دىنىنىڭ

① توختى مۇزئارت: «ئۇيغۇر تارىخ مەدەنىيىتى ئۇستىدە تەتقىقات»، مىللەتلەر نەشرى- ياتى، 1995 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 131 -، 132 - بەتلەر.

كۆچلۈك خىرىستىغا دۇچ كەلگەنىدى. بۇددىزم ئەقىدىسىدىن ئىسلامىيەتكە كۆچۈش مىللىتىمىز تارىخىدا كۆلىمى ئەڭ زور، پوزىتسىيەسى ئەڭ كەسكىن، تەسىرى ئەڭ چوڭقۇر بولغان بىر قېتىملىق «قايتا قۇرۇش» ھەرىكىتى بولدى. ئىسلام دىنى بىر خۇدالىق دىن بولغاچقا، ئەقىدىدىكى مۇتلەق كەسكىنلىكنى تەلەپ قىلاتتى، شۇنداقلا ئۆزىدىن باشقا ھەر قانداق ئېتىقادنى ئىنكار قىلاتتى. قاراخانىيلار تېررىتورىيەسىنىڭ ئىسلاملىشىشى تارىم ۋادىسىدىكى بۇددىزم مەدەنىيىتىگە قاخشاتقۇچ زەربە بەردى. بۇ قېتىمقى «قايتا قۇرۇش» تاكى XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قۇمۇل رايونى تامامەن ئىسلاملاشقانغا قەدەر، بەش ئەسىردىن ئۇزاقراق ۋاقىت جەريانىدا ئېلىپ بېرىلدى. بۇ جەريانىدا بۇددىزم مەدەنىيىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ھەر قانداق نەرسە مۇرەسسەسىز رەۋىشتە ئىنكار قىلىنىپ، خارابىگە ئايلانغان بۇددا ئىبادەتخانىلىرىنىڭ ئۈستىگە يېپىيېڭى ئىسلام مەدەنىيىتى تىكلەپ چىقىلدى. دەرۋەقە، ھەرقانداق بىر دىن ئۆزىدىن ئاۋۋالقى دىنلارنىڭ تەسىرىنى تامامەن يوق قىلىۋېتىشكە قادىر ئەمەس، بەلكى ئىلگىرىكى دىنلارنىڭ بىر قىسىم مەدەنىيەت ئامىللىرىنى ئۆزىگە سىڭدۈرۈپ تاشلايدۇ. دىن بىر خىل ئېتىقاد تۈسىنى ئالغان ئاڭ فورماتسىيىسىگە مەنسۇپ نەرسە بولسىمۇ، ئۆز نۆۋىتىدە يەنە بىر خىل مەدەنىيەت ھادىسىسى ھېسابلىنىدۇ. شۇڭلاشقا، تارىخىمىزدا يۈز بەرگەن نۇرغۇن قېتىملىق ئېتىقاد كرىزىسى ۋە «قايتا قۇرۇش» ھەرىكىتى ئەمەلىيەتتە مەلۇم جەھەتتىن بىر خىل مەدەنىيەت كرىزىسى ۋە مەدەنىيەتتىكى «قايتا قۇرۇش» ھەرىكىتىدۇر. بۇنىڭ نەتىجىسىدە مىللىتىمىز ھەر قېتىملىق ئېتىقاد ئالماشتۇرۇشقا دۇچ كەلگەندە، ئىلگىرىكى ھەممە سەرگۈزەشتىلىرىنى، ئۆتمۈشىنى، مەدەنىيىتىنى، تەجرىبە - ساۋاقلىرىنى بىراقلا ئىرغىتىپ تاشلىۋېتىپ، نۆلدىن باشلىنىدىغان يېڭى دۇنيانى تىكلەشكە ئۇرۇنىدىغان «قايتا قۇرۇش» پسىخىكىسىنى تەكرارلاپ تۇردى. شۇڭا، مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى بۇ خىل ھالەتنى

گويا تەكلىماكان باغرىدىكى بىر كېچىدە قۇم ئاستىغا غايىب بولغان، ئۇنىڭ ئورنىغا باشقا بىر يېڭى بوستانلىقنى قايتىدىن بەرپا قىلىشقا باشلايدىغان «قايتا قۇرۇش» روھىغا ئوخشىتىش مۇمكىن.

ئۇيغۇرلار بىلەن يەھۇدىيلارنىڭ تارىخىي قىسمەتلىرىنى سېلىشتۇرساق نۇرغۇن ئوخشاشلىقلارنى بايقايمىز. ھەر ئىككى مىللەت ئوخشاشلا چۆل - جەزىرىدە بوستانلىق يارىتىپ ئاۋۇغان، تارىخىي خاراكتېرلىك چوڭ كۆچۈشلەرنى بېشىدىن كەچۈرگەن (ئۇيغۇرلار ئورخۇن ۋادىسىدىن تارىم ئويمانلىقىغا كۆچكەن بولسا، يەھۇدىيلارنىڭ ئەجداد-لىرى مىسىردىن كەنئانغا، قەدىمكى بابىلدىن ئېرۇسالىمغا كۆچكەن)؛ ھەر ئىككى مىللەت تارىختىن بۇيان تىجارەتنى ئۆزلىرىنىڭ مۇھىم ئىگىلىك شەكىللىرىنىڭ بىرى قىلغان، شۇنداقلا باشقا مىللەتلەردە كەم ئۇچرايدىغان سودا ئېڭىنى يېتىلدۈرگەن. ئۇنداقتا، بۇگۈنكى دۇنيادا يەھۇدىيلار قانداق قىلىپ ئەڭ ئىلغار مىللەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالدى؟ ئاللىقاچان ئۆلگەن ئىبراي تىلىنى، قانتىق خىرىستىغا دۇچ كەلگەن مىللىي مەدەنىيىتىنى نېمە ئۈچۈن تىرىلدۈرەلىدى؟

ئەمەلىيەتتە، يەھۇدىيلارنىڭ بېشىغا كەلگەن تالاي قېتىملىق ھايات - ماماتلىق تارىخىي قىسمەتلەر بىزنىڭكىدىنمۇ ئېغىر بولغانىدى. ئۇلار ۋەتەنسىزلىك، خورلۇق ۋە ھالاكەتلىك تەقدىر ئىچىدە ياشاۋېتىپ: «مەن مەندۇرمەن، مەندىن ئاۋۇال يەھۇدىيمەن» دېگەن ماقالىنىڭ مەنىسىنى مەڭگۈ ئېسىدە ساقلىدى. دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا قۇمدەك چېچىلىپ كەتكەن يەھۇدىي كۆچمەنلىرى ھەر خىل دىن، ھەر خىل مەدەنىيەتلەرنىڭ كۈچلۈك خىرىستىغا يەھۇدىي دىنىنىڭ روھى ئارقىلىق جۇغلىغان مىللىي مەدەنىيەت تەندۇرمىسى ئارقىلىق تاقابىل تۇردى. سىرتقى مەدەنىيەتلەرنىڭ ئىجابىي تەسىرلىرىنى يەھۇدىي دىنى ئارقىلىق داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتلەرنىڭ ئاساسىغا قوبۇل قىلدى. ئېھتىمال، دۇنيادا تارىختىن بۇيان دىنىي ئېتىقادىنى ئىزچىل ئۆزگەرتمەي كەلگەن مىللەت پەقەت يەھۇدىيلار

بولسا كېرەك. ناتىستلارنىڭ جازا لاگېرىدا، ياۋروپادىكى ئوخشىمىغان ئەللەرنىڭ ئوخشاش بولمىغان مەدەنىيەت مۇھىتىدا ئۆسكەن يەھۇدي تۇتقۇنلىرىنىڭ ناھايىتى تېزلا ئىتتىپاقلىشىپ بىرلىكتە كۈرەش قىلالىشى يەھۇدي مىللىتىنىڭ ۋۇجۇدىدىكى مۇستەھكەم مىللىي روھىنىڭ سەۋەبىدىن بولغان.

لېكىن، بىزدىكى كۆپ قېتىملىق ئېتىقاد ئالماشتۇرۇشلاردىن كېلىپ چىققان «قايتا قۇرۇش»، «تۆنۈگۈننى ئۇنتۇپ بۈگۈننى يارىتىش» پىسخىكىسى مىللىتىمىزنىڭ ئاسان قىزىپ تېز سوۋۇيدىغان، ئۇزۇكلۇك ئىچىدە چاقناشنى ئىستەيدىغان، تىنىمسىز تەۋرىنىپ تۇرىدىغان خاراكتېرىنى بەلگىلەپ قويدى. مىللىتىمىزنىڭ شامان، مانىي، بۇددىزم، زوراۋاستر، نېستورى ۋە ئىسلام قاتارلىق دىنلارنىڭ ھەممىسىگە بىر قېتىمدىن ئېتىقاد قىلىپ باققانلىقى، تالاي قېتىم يېزىق ئالماشتۇرغانلىقى، ئۆز تىلىدا نۇرغۇن تىللارنىڭ ئېلېمېنتلىرىنى ساقلىغانلىقىدەك تارىخىي پاكىتلار ئۇلارنىڭ مۇرەككەپ، كۆپ قىرلىق خاراكتېرىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

تۆتىنچى، ئارىلاشما مەدەنىيەت ئەندىزىسى ۋە غىدىقلىنىشنى شەرت قىلىدىغان روھىي قۇرۇلما

ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى تارىم ئويمانلىقى، ئىلى ۋادىسى ۋە تۇرپان - قۇمۇل ئويمانلىقلىرىدىكى يېشىل بوستانلىقلىرى مەركەز قىلغان تېرىم مەدەنىيىتىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان بولسىمۇ، لېكىن بۇ خىل مەدەنىيەت شەرقنىڭ چوڭ دەريا ۋادىلىرىنى ئاساس قىلغان، ئەنئەنگە ھېرىسمەن، ئىچكى مايىللىقى كۈچلۈك، بېكىنمە ھالەتتىكى تېرىم مەدەنىيىتىگە تۈپتىن ئوخشمايتتى. تارىم مەدەنىيىتىنىڭ ئىچكى تىندۇرمىسىدا يايلاق مەدەنىيىتىنىڭ جاسارىتى بىلەن تېرىم مەدەنىيىتىنىڭ جاھىللىقىدىن يۇغۇرۇلغان، يېپەك يولى ئارقىلىق شەرق ۋە غەرب مەدەنىيەتلىرىدىن ھەرخىل رەڭ - پۇراق

ئالغان ئارىلاشما ئەندىزە مۇھىم ئورۇننى تۇتقانىدى. بوستانلىقلارنى يارانقۇچى دېھقانلار مۇتىدىل بەلۋاغنىڭ تېرىمچىلىرىدەك ھۆل - يېمىن مول، ئىقلىمى ئىللىق، تەبىئەتكە تايىنىپ كۈن كەچۈرىدىغان مۇقىم، زىلزىلىلەردىن خالىي شارائىتقا ئىگە ئەمەس ئىدى، تەبىئەت ئۇلارنى پەپلىمەيتتى، بەلكى ئۇلار تەبىئەتنى — پايانسىز قۇملۇقلارنى، سۇسىز چۆللەرنى، قۇرغاق ئىقلىمنى پەپلەيتتى. شۇڭا، بۇ يەردىكى تېرىم مەدەنىيىتىنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە دېھقان مىللەتنىڭ قۇرغاق روھى ئاسىيانىڭ مۇتىدىل رايونلىرىدىكى تېرىمچىلارنىڭ ھۆل، يېپىشاقلىغۇ خاراكتېرىگە ئوخشمايتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، تارىم ئويمانلىقى ئىچكى ئاسىيا رايونىدىكى بىر چوڭقۇر بالىياقۇ بولۇشىغا قارىماي، يېپەك يولى ئېلىپ كەلگەن جۇغراپىيىلىك ئەۋزەللىكىگە تايىنىپ، ئۆز ۋۇجۇدىنى كۆپ خىل مەدەنىيەتلەرنىڭ خۇرۇچلىرى بىلەن تىندۇرغانىدى. شۇڭا، مىللىتىمىز مەدەنىيىتىنىڭ ماھىيەتلىك خاراكتېرى ئىچكى يېپىشاقلىغۇلۇقتىن كۆرە سىرتقا ئىنتىلىشچانلىق ۋە تاش مايىللىقتا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان؛ سىرتقى غىدىقلىنىشنى ئۆز گۈللىنىشىنىڭ پىلتىسى ۋە ئالدىنقى شەرتى قىلغان. XV ئەسىرگە كەلگەندە، كونا قۇرۇقلۇقتىكى يېپەك يولىنىڭ ئالتۇن دەۋرى پۈتۈنلەي ئاخىرلاشتى. يېڭى دېڭىز يولىنىڭ ئېچىلىشى ۋە پار ماشىنىسىنىڭ كەشىپ قىلىنىشى قېرىپ، تىنىپ كەتكەن ئاسىيانى دەۋرىنىڭ كەينىگە تاشلاپ قويدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى گويا زۇلمەتكە ئوخشايدىغان 500 يىل داۋامىدا «ئۇنتۇلغان زونا» غا ئايلانغان تارىم ۋادىسى ھېچقانداق بىر يېڭى مەدەنىيەتنىڭ غىدىقلىشىغا، ھېچقانداق بىر تاشقى تەسىرنىڭ زەرەتلىشىگە ئۇچرىمىدى. ھەرخىل گۈللەرنىڭ رەڭ - پۇراقلىرىدىن بەھىر ئېلىپ كۆنگەن ۋە ئۆز كۆڭلىنى ياشارتىپ ئۆگەنگەن بۇ «بۈيۈك ئاتا» ئاستا - ئاستا بەللىرى مۇكچەيگەن، ساقاللىرى چاڭگىلاشقان، ۋۇجۇدى قېرىغان بىر بوۋايغا ئايلانىدى... نەۋرىلىرىدىن كېيىن، 500 يىلغا يېقىن داۋاملاشقان مەدەنىيىتىمىزدىكى

«ۋاكۇئۇملۇق» ئەمەلىيەتتە ئىچكى جەھەتتىكى روھىي مەھكۇملۇق بىلەن تاشقى جەھەتتىكى تەنھا - يېتەملىكنىڭ مەھسۇلى ئىدى.

دېمەك، بىر مەھەل گۇللىنىشكە ئېرىشكەن، ھەرخىل مەدەنىيەت-لەرنىڭ ئۆز ئارا يۇغۇرۇلۇشىدىن كۆزلەرنى قاماشتۇرغان، تارىمدىكى ئارىلاشما مەدەنىيەت ئەندىزىسى يېقىنقى زامانغا كەلگەندە بىكىك، تەنھا مۇھىتتا قاغجىرىغان تەكلىماكان چۆللىنىڭ سۇكۇتلىرىدەك چوڭقۇر لاتقىلارغا تىنىپ كەتكەنىدى. مەشھۇر تارىخچى ھىتتى ئۆزىنىڭ «ئەرەبلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى» ناملىق كىتابىدا: «پۈرسەت تاپسىلا باشقىلارنىڭ مەدەنىيىتى ئارقىلىق ئۆزىنى سۇغىرىپ تۇرۇش قۇملۇق خەلقلىرىنىڭ ئەڭ روشەن ئالاھىدىلىكى ئىدى. ئۇلارنىڭ بىر قانچە يۈز يىللىق ئىچكى مەنىۋى جۇغلانمىسى مۇئەييەن غىدىقلىنىشقا ئۇچرىغان ھامان، گويا تۇيۇقسىزلا ئويغانغاندەك ھەممە يەرنى لەرزىگە كەلتۈرۈپ تاشلايدۇ...»① دەپ يازغانىدى.

دەرۋەقە، تەكلىماكانغا دۇملەنگەن روھ قۇم تېگىدە ئۇزاققىچە بېسىلىپ ياتتى، ئۇسۇزلۇق ئازابىدىن تاتىلايلىرى چاك - چاك يېرىلدى، تىندۇرمىدىكى لاتقىلىرى چىرىدى... پەقەت XX ئەسىرنىڭ تاك نۇرى مۇدھىش تۇنلەرنىڭ پەردىسىنى قايرىغان چاغدىلا، بالىياتقۇدا تولىمۇ ئۇزاق يېتىپ تۇنجۇقۇپ قالاي دەپ قالغان بۇ تۇرەلمە يېڭى ھاۋادىن ئاز - تولا نەپەس ئېلىشقا باشلىدى...

① قىلىپ. ھىتتى(ئامېرىكا): «ئەرەبلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 26 - بەت.

XX ئەسىر روھى ۋە تارىمدىكى غېرىبلىق

غېرىبلىق ھەقىقەتەنمۇ بىزنىڭ بالىياتقۇ شەكىلدىكى بۇ ئانا تۇپرىقىمىزنىڭ يېقىنقى بەش ئەسىر مابەينىدىكى روھىي قىسمىتى ئىدى. مىللىتىمىزنىڭ يايلاق دەۋرىدىن قېپقالغان قىزىققان جاسارىتى بىلەن تېرىم ھاياتى بەخش ئەتكەن سوغۇققان نازاكەتتىدىن شەكىللەنگەن روھىي قۇرۇلمىسى يېقىنقى زامانغا كەلگەندە، ئاسىيانىڭ چوڭ-كۇنلىشىشى بىلەن شەرقچە غېرىبلىق ئازابىغا مۇپتىلا بولغانىدى. تېخىمۇ توغرىسى، بۇ ئاسىيادىكى تەنھالىق ئارىلىنىڭ غېرىبلىقى ئىدى. ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى بىلەن تارىم ۋادىسىنىڭ تېمۇرىيىلەر ئىمپېرىيىسى يىمىرىلگەندىن كېيىنكى روھىيەت ۋاكۇئۇملۇقى بىلەن پىكىر يالتلىشىشىنى ئەمەلىيەتتە ئۇلارنىڭ كۇنساناپ زەئىپلىشۋاتقان تارىخىي تەقدىرى ناھايىتى زور دەرىجىدە بەلگىلەپ قويغانىدى. شۇڭا، شاھ مەشرەپنىڭ نەمەنگان بىلەن قەشقەر ئارىلىقىدىكى توپىلىق يوللار-دا ئېيتقان: «غېرىبلىق شەھىرىدە يۇرسەم، مېنى يوقلار كىشى بارمۇ! ؟»① دېگەن مىسرالىرى بىلەن مولا مۇسا سايرامىنىڭ: «ئارامىلىق خۇددى ئەنقا قۇشىنىڭ تۇخۇمىدەك غايىب بولدى، تىنچلىق خۇددى سۇمۇرغ قۇشىدەك كۇھىقاپنىڭ ئىچىدىن ۋەتەن تۇتتى...»② دېگەن سۆزلىرى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقىنىڭ يېقىنقى دەۋرلەردىكى ئىجتىمائىي غېرىبلىقىنىڭ روشەن ئىنكاسى ئىدى.

دەرۋەقە، ھەر قانداق بىر ئىنساندا غېرىبلىق تۇيغۇسى بولمىدۇ،

① «مەشرەپ شېئىرىيىتىدىن»، 69 - بەت، تاشكەنت، 1979 - يىل، ئۇزبېكچە نەشرى.

② مولا مۇسا سايرامى: «تارىخى ھەمىدي»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1985 - يىل نەشرى، 175 - بەت.

يەنە كېلىپ بۇ خىل تۈيغۇ ئىنسان ھاياتىنىڭ مۇئەييەن بىر باسقۇچىدا گەۋدىلىكىرەك ئىپادىلىنىدۇ. چوڭ جەھەتتىن ئېيتقاندا، نۇرغۇن مىللەتلەرنىڭ تارىخىدىمۇ ياكى بۇنداق، ياكى ئۇنداق شەكىلدىكى غېرىبلىق ۋە تەنھالىق دەۋرى بولغان. يەھۇدىيلارنىڭ قان - ياشلىق تارىخى — يۇرتىدىن قوغلىنىشى، نەچچە مىڭ يىللىق سەرسان - سەرگەردانلىق تۇرمۇشى، ناتىنستلار لاگېرلىرىدىكى ھالاكەتلىك تەقدىرى بىزگە يەھۇدىي مىللىتىنىڭ غېرىبلىق تۈيغۇسىنى چوڭقۇر ھېس قىلغان خەلق ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئۇلار يەرشارىنىڭ ھەممىلا بۇلۇڭ - پۈشقاقلىرىدا، غېرىبلىنىڭ ھۆكۈم سۈرگەن مۇھىتتا سانسىز كۈن - تۈنلەرنى ئۆتكۈزۈپ، ئاخىرقى ھېسابتا ئۆزلىرىنى قۇتقۇزدى. شۇڭا، فرانسۇز مۇتەپەككۇرى مونتېسكيۇ بۇنىڭدىن ئاز كەم ئۇچ ئەسىر ئىلگىرىلا: «دائىم ھالاكەت قىسمىتىگە ئۇچراپ تۇرىدىغان، بىراق يەنە ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ ۋە ئىزچىل تۇرده كۆپىيىپ تۇر ىدىغان يەھۇدىيلار بىردىنبىر ئۈمىد بىلەن ئۇزلۇكسىز ھالدا ئۇچرىغان بۇزغۇنچىلىقلارنى ۋە زىيانلارنى تولدۇرۇپ كەلمەكتە. بۇ ئۇلارنىڭ بارلىق ئائىلىرى قۇدرەتلىك بىر خانلىقنى ۋۇجۇدقا چىقىرىپ، كەلگۈسىدە پۈتۈن دۇنيانىڭ تايانچىسىغا ئايلىنىشنى ئۈمىد قىلغانلىقىدىندۇر»[1] دەيدۇ.

مۇستەملىكىچىلىك دەۋرى ئاخىرلاشقاندىن كېيىنكى لاتىن ئامېرىكىسى گەرچە مىللىي مۇستەقىللىككە ئېرىشكەن بولسىمۇ، لېكىن يېقىنقى يۇز نەچچە يىلدىن بۇيان يەر شارىدىكى تاشلاندۇق قىتئە سۈپىتىدە چوڭقۇر دەرىجىدىكى روھىي غېرىبلىقنى بېشىدىن كەچۈرگەنىدى. شۇڭا، ئەدەبىيات - سەنئەت ساھەسىدە سېھرىي رېئالىزم

① مونتېسكيۇ (فرانسىيە): «پارس مەكتۇپلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 - يىل نەشرى، 360 - بەت.

ئېقىمىنىڭ بۇ يەردە مەيدانغا كېلىشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس ئىدى. گارسىيا ماركۇسنىڭ «يۇز يىل غېرىبلىق» رومانىدىكى بۇ ئېندىيە جەمەتىنىڭ روھىي غېرىبلىقى ئەمەلىيەتتە پۈتكۈل لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ غېرىبلىقى ئىدى.

غېرىبلىق ئىنسان تەبىئىتىنىڭ ئەڭ چوڭقۇر قاتلىمىدىكى بىر خىل يوشۇرۇن روھىي ماھىيەت بولۇپ، مەلۇم مىللەتكە نىسبەتەن ئۇنىڭ كوللېكتىپ يوشۇرۇن ئېڭىدا جۇغلانغان بولىدۇ. ئىنسانلارنىڭ ئۆز ھاياتىدا ھەر قېتىم ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى ھېس قىلغان ھامان نامەلۇم بىر نەرسىنىڭ كەملىكىنى، بەلكى بۇ نەرسىگە مەڭگۈ ئېرىشكىلى بولمايدىغانلىقىنى چۈشىنىپ يېتىشى؛ ئىجتىمائىي كوللېكتىپ سۈپىتىدە ئورتاق روھىيەت گەۋدىسىگە ئۇيۇشقان مەلۇم بىر مىللەتنىڭ ھالاكەت سىنىقىغا دۇچ كەلگەن ھامان ئۆزىدىكى غېرىبلىق تۈيغۇسىنى ئىرغىتىپ تاشلاپ يېپىيېڭى تۇغۇمغا ئېرىشىشنى ئىستىشى ئۇنىڭ جۇملىسىدىندۇر. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئىنسان چوڭقۇر دەرىجىدىكى غېرىبلىق تۈيغۇسىنى ھېس قىلغۇچى، شۇنداقلا غېرىبلىقتىن قۇتۇلۇشنى ھەر ۋاقىت ئىستىگۈچىدۇر، تۇغۇم بىلەن باشلانغان غېرىبلىق پەقەت ئۆلۈم بىلەنلا ئاخىرلىشىدۇ. ھەرقانداق مىللەتنىڭ تەرەققىيات تارىخى ئەمەلىيەتتە تەكرار - تەكرار كۆرۈلۈپ تۇرىدىغان چاڭقاش، غېرىبلىقتىن قۇتۇلۇش، كەمتۈكلۈكنى تولۇقلاش بىلەن خاراكتېرلىنىدىغان ئۇزلۇكسىز جەريانىدۇر. شۇڭا، مېكسىكا شائىرى ئوكتاۋىئو پاز ئۆزىنىڭ «غېرىبلىق قەسىرى» ناملىق ئەسىرىدە: «سۈررەئ بالىياتقۇ ئىچىدە تۇمان كەبى لەيلىمە ھەرىكەت قىلىپ تۇرىدىغان تۆرەلمىنىڭ ھاياتلا جىمى غېرىبلىقلاردىن خالىي ھاياتتۇر. بىز تۇغۇلغان ھامان ئانا قۇرسىقىدىكى ئاڭسىز ھاياتتىن مەھرۇم بولىمىز. بالىياتقۇ ئىچىدىكى ھاياتلىقتا ئىستەك بىلەن قانالىرى ئوتتۇرىسىدا زەررىچە ئارىلىق مەۋجۇت ئەمەس... بىز بالىياتقۇدىن

دىن ھەيدەپ چىقىرىلغان ھامان بىرىنچى قېتىم ھەقىقىي يوسۇندىكى ئازابلىق روھىي ھالقىشنى بېشىمىزدىن كەچۈرىمىز، شۇنداقلا بىزگە تامامەن يات بىر دۇنياغا چۈشىمىز، ھاياتقا نىسبەتەن مەھرۇملۇق، كەمتۈكلۈك، غېرىبلىق ھېس قىلمىز، چوڭ بولغانسېرى بۇ خىل تۇيغۇ تەنھالىق تۇيغۇسىغا ئايلىنىدۇ. ئېنىق قىلىپ ئېيتقاندا، بىز تۇغۇلۇشىمىزدىنلا غېرىبلىق كېسىلىگە گىرىپتار بولغۇچىلارمىز. بىزنىڭ ھاياتلىق سەپىرىمىزدىكى جىمى ئۇرۇنۇشلىرىمىز غېرىبلىقىتىن قۇتۇلۇش، خالاس. شۇڭا غېرىبلىق تۇيغۇسى مۇنداق ئىككى خىل مەنگە ئىگە: بىرى، ئۆزلۈك ئېڭىنىڭ ئويغىنىشىدىن دېرەك بېرىدۇ؛ يەنە بىرى، ئۆزلۈكتىن قۇتۇلۇش ئىستىكىنى نامايان قىلىدۇ. دېمەك، غېرىبلىق بىزنىڭ تۇرمۇشىمىزنىڭ ئەسلى مەزمۇنى، شۇنداقلا روھىيەت ئالىمىمىزنى تازىلىغۇچى بىر خىل مەنۇي سىناقتىن ئىبارەت. . . »①

شەخس سۇپىتىدىكى ھەر بىر ئىنسان ئۇچۇن تۇغۇلۇش ۋە ئۆلۈشنىڭ ھەممىسى ئوخشاشلا غېرىبلىق سىنىقىدۇر. بىز تۇغۇلغان ئاشۇ دەقىقىدىن باشلانغان غېرىبلىقىمىز ئۆلۈم بىلەن ئاخىرلىشىدۇ. چۇنكى ئۆلۈم ۋەھىمىسى غېرىبلىق تۇيغۇسىغا ئوخشاشلا ھاياتلىق سەپىرىمىزگە باشتىن - ئاخىر يانداشقان. ئەمەلىيەتتە، بىزنىڭ ھاياتىمىز ئۆلۈمنى ئۆگىنىدىغان بىر كۇندىلىك خاتىرىدۇر.② «قۇرئان كەرىم» دىكى «ھەر بىر جان ئىگىسى ئۆلۈمنىڭ تەمىنى تېتىغۇچىدۇر»③ دېگەن ئايەتمۇ بۇ نۇقتىنى دەللىلەيدۇ. ئارنولد توينبىنىڭ قارىشىچە، غېرىبلىق زەئىپلەشكەن دۇنيا بىلەن خوشلىشىش، روھىي پارلاقلىقتا قايتىش ۋە ئەڭ ئاخىرقى كۇرەش ئۇچۇن تەييارلىنىش

① ② ئوكتاۋئىو پاز: «تەنھالىق قەسىرى» — «چېت ئەل ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى خەنزۇچە، 1992 - يىللىق 3 - سان.

③ «قۇرئان كەرىم»، سۈرە ئال - ئىمران، مىللەتلەر نەشرىياتى، 185 - بەت، 1986 - يىل نەشرى.

ئىدى. ئۇ بۇ پىكرىنى پلاتوننىڭ غارى، سان - پاۋلونىڭ تۆھپىلىرى، ساكيامونى، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ۋە دانىتلار يارانقان يېڭى دۇنيا ئارقىلىق ئىزاھلىدى①.

دېمەك، مۇشۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، ھەر قانداق بىر مىللەتنىڭ تارىخىدىن ئۆزىگە خاس غېرىبلىق دىئالېكتىكىسىنى بايقىغىلى بولىدۇ، بۇ خىل دىئالېكتىكا ماكان ۋە زامان دولقۇنلىرىدا ئۆزلۈكسىز تولۇقلىنىپ بارىدۇ. مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتىدىكى ئالدىنقى شەرتىنىڭ بىرى پىسخىك جۇغلانمىلىرىنىڭ ھەر ۋاقىت يېڭىلىنىپ تۇرۇشىدۇر. ئۆزلۈكسىز غىدىقلىنىپ تۇرۇشتىن مەھرۇم بولغان، سىرتقى رادىئاتسىيىلەر بىلەن ئۇچرىشىش ئىمكانىيىتى يوق، ئىچكى مەنۇي تىندۇرمىسى قېرىپ كەتكەن ھەر قانداق بىر مىللەتنىڭ روھىيەت بوشلۇقىدا مۇقەررەر ھالدا غېرىبلىق ھادىسىسى يۈز بېرىدۇ. يەنە كېلىپ، مۇنداق غېرىبلىق ئازابى شۇ مىللەتنىڭ سىياسىي چۈشكۈنلىكىنى، مەدەنىيەتتىكى ياتلىشىشنى ۋە پىسخىك چېكىنىشىنى كۇچەيتىۋېتىدۇ. شۇ سەۋەبتىن XX ئەسىرنىڭ تاڭ نۇرى پۈتكۈل دۇنيانى يېڭى بىر تارىخىي دەۋرگە ئېلىپ كىرگەن چاغدا، سىرت بىلەن ئۇچرىشىش پۇرسىتىدىن مەھرۇم قالغان بېكىك ھالەتتىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقى چوڭقۇر دەرىجىدىكى روھىي غېرىبلىق ئازابىنى چەكمەكتە ئىدى. ئاخىرقى ئويغىنىش دەۋرى، يەنى تەمۇرىيلەر ئىمپېرىيىسى پارچىلانغاندىن كېيىنكى بۇنداق ئۇزۇنغا سوزۇلغان غېرىبلىق ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ روھىي مەھكۇملۇقىنى تېخىمۇ كۇچەيتىۋەتتى.

دەرۋەقە، تارىم ئويمانلىقىنىڭ غېرىبلىقى ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدىكى تاسادىپىي ھادىسە ئەمەس. ئۇ ۋۇجۇدى قېرىغان، شەرقچە ئۇزاق سۇكۇتلەردىن ئىچكى پىسخىك جۇغلانمىسى تىنغان ئاسىيا قىتئە-

① ئارنولد توينبى (ئەنگلىيە): «تارىخ تەتقىقاتى»، سودا نەشرىياتى، 1983 - يىل نەشرى.

ئەسىنىڭ يېقىنقى زاماندىكى بىر ھالسىز تىنىقى ئىدى. ئۇنىڭ يېقىنقى بەش ئەسىرلىك بەختسىز تارىخىنى ئىچكى نىزا، سىياسىي داۋالغۇش، تەرىكىدۈنياچىلىق ۋە تەپەككۇر نامراتلىقى بىلەن خاراكتېرلەنىدىغان ئىچكى كېلىمات بەلگىلىگەن بولسا، چوڭ جەھەتتىن دېگىز ئوكيان دەۋرىنىڭ باشلىنىشى، ئىچكى قۇرۇقلۇقلارنىڭ چۆلدەرىشى، ئىسلام دۇنياسىنىڭ زەئىپلىشىشى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ چۆشكۈنلىشىدىن ئىبارەت تاشقى كېلىمات بەلگىلەپ قويغانىدى. شۇنداق بولغاچقا، كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى پەلەمپەيسىمان چېكىنىۋاتقان مەنىۋى قۇرۇلمىمىز كۆپ جەھەتتىكى ئامىللار بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىدى.

▲ يېپەك يولى خارابلاشتى، تۆگە كارۋانلىرىنىڭ كولىدۇرما سادالىرى يەلكەنلىك كېمىلەر ۋە پار ماشىنىلىرىنىڭ گۈدۈك ئاۋازىغا ئورۇن بەردى. بالىياتقۇ شەكلىدىكى تارىم ئويمانلىقى غەربىلەر ئارىلىغا ئايلاندى. جۇغراپىيىلىك يېتىملىك بۇ مىللەتنىڭ يېقىنقى زامان روھىي زەئىپلىكىنى مەلۇم دەرىجىدە بەلگىلەپ قويدى.

سېھرىي رېئالىزم يازغۇچىلىرى «لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ تەنھالىقىنى مۇئەييەن دەرىجىدە ئۇنىڭ جۇغراپىيىلىك يېتىملىكى بەلگىلىگەن» دەپ قاراشقانىدى. دەرۋەقە، تارىم ئويمانلىقىنىڭ يېقىنقى زامان روھىي غەربىلىقىنمۇ يېپەك يولىنىڭ زاۋاللىقى كەلتۈرۈپ چىقارغان جۇغراپىيىلىك يېتىملىكى بەلگىلەپ قويغانمۇ ـ قانداق؟ شۇبھىسىزكى، بىزنىڭ ئېگىز تاغ تىزمىلىرى بىلەن قورشىلىپ تۇرغان بۇ دىيارىمىز ئىسمى جىسمىغا لايىق چوڭ «بالىياتقۇ» ئىدى. تەۋەنىلىك ئۇيغۇرشۇناس لىيۇ يىتاڭ ئەپەندى ئۆزىنىڭ «ئۇيغۇر تەتقىقاتى» ناملىق كىتابىدا: «تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىدا ھەيۋەتلىك تەكشىلىكلەر، جەنۇبىدا قارا قۇرۇم تاغلىرى، غەربىدە پامىر ئېگىزلىكى،

شەرقىدە خېشى كارىدورى ئۇنى تۆت تەرەپتىن ئوراپ تۇرىدۇ ۋە نىسبەتەن بېكىك جۇغراپىيىلىك ھالەتنى ھاسىل قىلىدۇ. ئويمانلىقنىڭ قىش ۋە يازدىكى تېمپېراتۇرا پەرقى زور، يىللىق ھۆل ـ بېغىن مىقدارى 100 مىللىمېتىرغىمۇ يەتمەيدۇ... شۇنداق بولغاچقا، جۇغراپىيىلىك مۇھىتنىڭ بۇ يەرنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلى ۋە ئىجتىمائىي مەدەنىيىتىگە تەسىر كۆرسەتمەسلىكى ۋە ئۆزگىرىش ھاسىل قىلالماسلىقى مۇمكىن ئەمەس ئىدى»① دەپ يازىدۇ.

جۇغراپىيىلىك مۇھىتنىڭ ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىغا كۆرسىتىدىغان تەسىرى ھەقىقەتەنمۇ سەل قاراشقا بولمايدىغان بىر مۇھىم ئامىل. شۇڭا گېگىل: «دۇنيا تارىخىنىڭ تەرەققىيات يۆنىلىشىنى جۇغراپىيىلىك سەھنىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ» دەپ كۆرسەتكەنىدى. مونتېسكيۇ قاتارلىق بىر قىسىم مۇتەپەككۇرلار ۋە راسموسسېن قاتارلىق جۇغراپىيىلىك مۇھىت ھەممىنى بەلگىلەيدۇ نەزەرىيىسى تەرەپدارلىرى ئوتتۇرىغا قويغان تەلىماتلار مۇتلەق ئىلمىي نەزەرىيە بولمىسىمۇ، لېكىن جۇغراپىيىلىك يېتىملىكنىڭ بىر مىللەتنىڭ روھىي دۇنياسىغا كۆرسىتىدىغان سەلبىي تەسىرىنى ئىنكار قىلغىلى بولمايدۇ. گاۋىن ھامبلىي (Gavin Hambly) جۇغراپىيىلىك مۇھىتنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى تارىخىغا كۆرسەتكەن تەسىرىنى ئوبيېكتىپ ھالدا شەرھىلەيدۇ: «تاغلىق يەر شەكلىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مىللەتلەرنىڭ زور كۆچۈشلىرى ۋە تارىخىي تەقدىرىگە كۆرسەتكەن تەسىرى ناھايىتى چوڭقۇر، ئەمما چوڭ قۇملۇقلارنىڭ تەسىرىمۇ ئوخشاشلا مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. كاسپى دېڭىزى بىلەن ئارال دېڭىزى ئوتتۇرىسىدىكى ئۈست ـ ئۈلت؛ كوپېت تاغلىرى بىلەن ئامۇ دەريالىرى ئارىلىقىدىكى قاراقۇم؛ ئامۇ ۋە سىر دەريالىرىنىڭ تۆۋەن

① لىيۇ يىتاڭ (تەيۋەن): «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات»، تەيۋەن جېڭجۇڭ نەشرىياتى، 259 ـ بەت.

ئېقىمىنى ئايرىپ تۇرغان قىزىلقۇم؛ سىر دەريانى بىلەن بالقاش كۆلى ئارىلىقىدىكى چۆل ئارىلاش بېتىباق دالا؛ ئىچكى ۋە تاشقى موڭغۇلىيە- نى ئايرىپ تۇرغان گوبى، شۇنداقلا تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى، ستەين دۇنيادىكى ئەڭ قورقۇنچلۇق قۇملۇق دەپ تەرىپلىگەن تەكلىما- كان چۆلى قاتارلىق چوڭ قۇملۇقلار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخىي خاراكتېرلىك كۆچۈشلىرى ۋە يۈرۈشلىرىگە ئاجايىپ زور تەسىرلەرنى كۆرسەتكەن»①. شۇڭلاشقا يېقىنقى زامانغا كەلگەندە دې- ڭىز بويلىرىنىڭ گۈللىنىپ، ئىچكى قۇرۇقلۇقلارنىڭ چۆلدەرەپ قې- لىشى، شۇنداقلا مەركىزىي ئاسىيانىڭ روھىي غېرىبلىققا مەھكۇم بولۇشىنى ناھايىتى زور دەرىجىدە ئۇنىڭ جۇغراپىيىلىك يېتىملىكى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقىنىڭ جۇغراپە- يىلىك ئەۋزەللىكى ئۇنىڭ پەقەت شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيەت ئالاقىسىدىكى كۆۋرۈكلۈك ئورنىدا ۋە يېپەك يولىنىڭ تۈگۈنى بولغاد- لىقىدا ئىشقا ئاشقانىدى. دېڭىز - ئوكيان دەۋرىنىڭ يېتىپ كېلىشى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ دۇنيا تارىخىدىكى ھەل قىلغۇچ ئەھمىيىتىنى يوقاتـ- تى. يېڭىباشتىن گۈللىنىشكە ئېرىشكەن ياۋروپالىقلار ئىچكى ئاسىيا- نىڭ دەشت چۆللىرىسىزمۇ ئۆزلىرىنىڭ يەلكەنلىك كېمىلىرى بىلەن بىمالال ھالدا شەرققە كېلەلەيدىغان بولدى. دېمەك، مۇشۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا: «ئوتتۇرا ئاسىيا ئىنسانىيەت تارىخىدا ھەم ئالاھىدە، ھەم زىددىيەتلىك بولغان ئىككى رولنى ئوينىغان. بىر تەرەپتىن، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ كۆپ قىسىم رايونلىرى قۇرغاق، شۇنىڭدەك قاتناش ئالاقـ- لىرىدە تەبىئىي جۇغراپىيىلىك ئەۋزەللىكى كەمچىل (كۆپ قىسىم دەريالىرى شىمالىي مۇز ئوكيانىغا قۇيۇلىدۇ) بولغانلىقتىن، ئۇ ئۆز ئەتراپىدىكى جۇڭگو، ھىندىستان، ئىران ۋە روسىيە مەدەنىيەتلىرىدىن

① گاۋىن ھامبلىي (ئامېرىكا) : «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى» ، سودا نەشرىيا- تى، 1994 - يىل نەشرى، 6 - بەت.

ئايرىلىپ تۇرىدۇ. لېكىن، يەنە بىر تەرەپتىن، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەدىمكى سودا قانىلى — يېپەك يولى ئەتراپىدىكى ھەرقايسى مەدەنىيەت- لەرنىڭ ئۇچۇرلىرىنى ئۇزلۇكسىز رەۋىشتە بۇ يەرگە توشۇپ تۇرىدى. مۇشۇ قانالغا تايىنىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى ئەتراپىدىكى ھەرقايسى مەدەنىيەتلەردىن مۇئەييەن بەھىر ئېلىپ تۇردى. ئەگەردە قەدىمكى بۇ سودا يولى بولمىغان بولسا، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ سىرت بىلەن بولغان ئالاقىسى تولىمۇ قىيىن بولغان بولاتتى. . . »①

ئۆز مەنىسىدىن ئېيتقاندا، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسىنىڭ جۇغراپىيىلىك يېتىملىكىنى ئۇنىڭ ئېگىز تاغلىرى ۋە پايانسىز قۇم- لۇقلىرى كەلتۈرۈپ چىقارغان دېگەندىن كۆرە يېقىنقى زامان دۇنيا تارىخىنىڭ ئاساسىي مېلودىيەسىنىڭ ئىچكى قۇرۇقلۇقتىن دېڭىز - ئوكيانلارغا يۆتكەلگەنلىكى كەلتۈرۈپ چىقارغان دېيىش تۈزۈك ئىدى. دەرۋەقە، يېپەك يولى خاراباشتى، تۆگە كارۋانلىرىنىڭ كولدۇرما سادالىرى يەلكەنلىك كېمىلەرنىڭ گۈدوك ئاۋازىغا ئورۇن بەردى. ھالىيانقۇ شەكىلدىكى تارىم ئويمانلىقى غەربىلەر ئارىلىغا ئايلاندى. جۇغراپىيىلىك يېتىملىك بۇ مىللەتنىڭ يېقىنقى زامان روھىي زەئىپ- لىكىنى مەلۇم دەرىجىدە بەلگىلەپ قويدى. نەتىجىدە، يېڭى دەۋرنىڭ تاڭ نۇرى يېتىپ كەلگەندە «بەئەينى توپ ئوقى چوشكەن بىر چوڭقۇر ئورەككە ئوخشايدىغان»②بۇ خىلۋەت ماكان دەۋردىن تولىمۇ ئارقىدا قالدى. XVI ئەسىرگە كەلگەندە، كونا قۇرۇقلۇقتىكى يېپەك يولىنىڭ ئالتۇن دەۋرى پۈتۈنلەي ئاخىرلاشتى. يېڭى دېڭىز يوللىرىنىڭ ئېچىلىشى ۋە پار ماشىنىسىنىڭ كەشپ قىلىنىشى قېرىپ، تىنىپ كەتكەن ئاسىيانى دەۋرىنىڭ كەينىگە تاشلاپ قويدى. مۇنداق روھىي غېرىبلىق مىللىتىمىزنىڭ پىسخىك تەندۇرمىسىنى چېرىتىپ، مەنۇى بېكىنمە-

① گاۋىن ھامبلىي (ئامېرىكا) : «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى» ، 7 - بەت.
② ئا. ن. كوروپاتكىن (روسىيە) : «قەشقەريە» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983- يىل نەشرى، 1 - بەت.

لىكنى تېخىمۇ كۈچەيتىۋەتتى. نەتىجىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا تۈركىي تىللىق قېرىنداش خەلقلەر بىلەن بولغان روھىي ئورتاقلىقمۇ سۇسلاشقا ياشلىدى. خۇددى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك: «يېپەك يولىنىڭ خارابلىشىشى بىلەن ئۇيغۇر خەلقىگە قوشنا ۋە قېرىنداش ئۆزبېك خەلقى، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر قايسى خەلقلەرنىڭ ئۆز ئارا ئالاقىلىرىدىمۇ بىر - بىرىگە بولغان بېكىنمىچىلىك، بىر - بىرىدىن يىراقلىشىش، قايىنام - تاشقىنلىق يېپەك يولى ئالاقىلىرىگە نىسبەتەن ياتلىشىش ھالىتى شەكىللەندى»①.

▲ ئاخىرقى ئويغىنىش دەۋرى ئۆتۈپ كەتتى، نەۋائىينىڭ ئىجادى ئارقىلىق تىكلەنگەن پىكىر كامىللىقى قايتا مەيدانغا كېلەلمىدى، ئەقلىيلىك پرىنسىپلىرىدىن خالي، تەپەككۇر نامراتلىقى ھۆكۈم سۈرگەن، جاھالەت تۇمانلىرىغا ئورالغان تۇرغۇنلۇق دەۋر باشلاندى. ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسى ئۇزاققا سوزۇلغان غېرىبلىق ئازابى ئىچىدە كلاسسىك دەۋردىن ھازىرقى زامان دەۋرىگە كىرىپ كەلدى.

ئارنولد گىببون رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ زەئىپلىشىشى توغرىسىدا مۇنداق جۇملىلەرنى يازغانىدى: «. . . ئۇلاردا ئەجدادلىرىنىڭ مەنىۋى بايلىقلىرىنى ئىجادىي راۋاجلاندۇرۇش ۋە ئالغا سىلجىتىش روھى بولمىدى، ئۇلار پەقەتلا ئوقۇدى، ماختىدى ۋە تەقلىد قىلىپ تۇزدى، لېكىن ئۇلارنىڭ ھارغىن روھى پىكىر ۋە تەپەككۇردىن يىراق ئىدى. ئون ئەسىرلىك تارىخىي جەريانىدا، ئۇلار ئىنسانىيەتنىڭ ئىززەت - غورۇرى ۋە بەخت - سائادىتىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان ھېچقانداق بىر بايقاشنى رويابقا چىقىرالمىدى. ئۆتمۈشتىن قالغان ئىدىيە سىستېمىلىرىغا بىرەرمۇ يېڭى ئۇقۇم قوشالمىدى. ئۇلارنىڭ بىر توپ سەۋر-

① ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997 - يىل نەشرى، 272 - بەت.

چان، ئۆتمۈشكە سېغىنغۇچى مۇرىتلىرى بولسا كېيىنكى دەۋرنىڭ بىر ئۇرۇش رايىش ۋەزخانلىرىغا ئايلاندى»①. رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ زەئىپلىشىش تارىخى تەدرىجىي يوسۇندا پەلەمپەيسىمان ھالەتتە روي بەرگەنىدى، ۋەھالەنكى، مانۋارائۇننەھر ۋە تارىم ۋادىسىنىڭ چۈشكۈنلىكى نېمۇرىلەر دەۋرىدىكى ئاخىرقى ئويغىنىش مەزگىلىدە ئېرىشىلگەن روھىي بالانسنى بىراقلا يوقىتىپ قويدى. ئاناتولىيە يېرىم ئارىلىدا باش كۆتۈرگەن ئوسمان تۈركلىرى ناھايىتى تېزلىكتە ۋىزانتىيە (شەرقىي رىم) ئىمپېرىيىسى ھالاكىتى ئۈستىگە ئۈچ قىتئەگە تۇتاشقان ئىمپېرىيىنى ۋۇجۇدقا چىقارغان بولسىمۇ، لېكىن XVI ئەسىردىن كېيىن تەدرىجىي چۈشكۈنلىككە قاراپ يۈزلەندى. ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ چۈشكۈنلىككە يۈز تۇتۇشى ئەمەلىيەتتە پۈتكۈل شەرق مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ توسۇپ قالغىلى بولمايدىغان روھىي غېرىبلىقىنى ئاشكارىلاپ قويدى، شۇنداقلا مۇستەملىكىچىلىك دەۋرىنى ئاچقان خرىستىئان دۇنياسىنىڭ شەرققە بولغان خىرىسىنى كۈچەيتتى. شەرقنىڭ ئىسلام گۈللىنىشى ئارقىلىق ئىشقا ئاشقان ئوتتۇرا ئەسىرلىكى ئەقلىي كامالىتى ۋە پىكىر تاكامۇللۇقى ئاستا - ئاستا كەينىگە چېكىنىدى. مونتېسكيۇ «پارس مەكتۇپلىرى» ناملىق كىتابىدا: «مەن بۇ يەردە ئوسمان تۈركلىرى ئىمپېرىيىسىنىڭ ھەددى - ھېسابسىز ئاجىز-لىقلىرىنى كۆرۈپ ھەيران قالدىم. بۇ كېسەلمەن گەۋدە ئۆزىنى مۇتەدىل ۋە لايىقىدا تىزگىنلەش ئىقتىدارىنى يوقىتىپ، كۈچى تۇگەپ كېتىۋاتقان دوربەدەك تېشى پال - پال ئىچى غال - غال بولۇپ قالماقتىكەن. . . ياۋروپادىكى ھەرقايسى ئەللەر ھەممىدە مۇكەممەللىشىشكە قاراپ كېتىۋېتىپتۇ. يېڭى كەشپىياتلارنى ئۇلار بەلكىم سان - ساناقسىز زىيانلارنى تارتقاندىن كېيىن ئاندىن قوللانسا كېرەك»②دەپ يازىدۇ.

① گىببون (قەدىمكى رىم): «رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ زەئىپلىشىش تارىخى»، L ، — «غەرب تەپەككۇر خەزىنىسى»، جىلىن خەلق نەشرىياتى، 1988 - يىل نەشرى، 116 - بەت.

② مونتېسكيۇ (فرانسىيە): «پارس مەكتۇپلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 - يىل نەشرى، 52 - 53 - بەتلەر.

مونتېسكيۇ يەنە تېخىمۇ كونكرېت قىلىپ مۇنداق يازىدۇ: «ئىستانبۇل بىلەن ئىسپاھان دۇنياسىدىكى ئەڭ چوڭ ئىككى ئىمپېرىيىنىڭ پايتەختى، ھەممە مۇشۇ ئىككى مەركەزگە ئىنتىلىدۇ. بىراق بۇ ئىككى پايتەختنىڭ ئۆزى بولسا كۈندىن - كۈنگە خارابلىشىۋاتىدۇ... بۇ دۆلەتنىڭ ئىچكى قىسمىدا يۈز بېرىۋاتقىنى ئۇششاق - چۈششەك پاراكەندىچىلىك بولماستىن، بەلكى غەزەپ - نەپرەت بىلەن تۇغ كۆتۈرۈپ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە ھازىرلىنىش ئىكەنلىكىنى كۆردۈم... بۇ يەر ئىككى ئەسىرگە قالماي زېمىن تالاشقۇچىلارنىڭ ھەيۋەتلىك ئۇرۇش مەيدانىغا ئايلىنىپ قالار، بەلكىم»①. دەرۋەقە، مونتېسكيۇنىڭ بۇ بېشارىتى خاتا بولمىدى. ئۇنىڭ 1721 - يىلى ئېيتقان بۇ سۆزلىرى 1911 - يىلىدىن 1913 - يىلىغىچە بالقان يېرىم ئارىلىدىكى ھەر قايسى دۆلەتلەردىن تەشكىللەنگەن مۇداخىلىچى قوشۇننىڭ ھالسىراپ ئاخىرقى تىنىقى قالغان ئوسمان ئىمپېرىيىسى تېررىتورىيىسىگە باستۇرۇپ كىرىپ نۇرغۇن جايلىرىنى بېسىۋېلىشى بىلەن ئىسپاتلاندى.

ھالبۇكى، تېمۇرىلەڭ ئىمپېرىيىسى يىمىرىلگەندىن كېيىنكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالى ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ زەئىپلىشىۋاتقان ھالىدىنمۇ بەتتەر ئىدى. «XVI ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن بۇرۇنلا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەممە جەھەتتىن چۈشكۈنلىك قاينىمىغا كىرىپ قېلىشى مۇقىملىشىپ قالغاندى»②، «مۇھەممەد شايبانىخان تېمۇرىلەڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ قالدۇق زېمىنلىرىنى قايتا قوروش خام خىيالىنى سۈرۈۋاتقان چاغدا، دۇنيانىڭ يەنە بىر تەرىپىدە، پورتوگالىيىلىك بىر ماتروس ئۆزىمۇ سەزمىگەن ھالدا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىقتىسادىي زەئىپلىك تەقدىرىنى بەلگىلەپ قويدى. بۇنداق زەئىپلىك تاكى XX ئەسىرگىچە داۋاملاشتى. 1498 - يىلى ۋاسكو داگاما ئاق ئۈمىد تۈمشۇقى ئارقىلىق شەرققە بارىدىغان دېڭىز يولىنى ئېچىشى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ خەلقئارا سودا يولىدىكى مۇھىم ئورنىنى بىكار

① مونتېسكيۇ (فرانسىيە): «پارس مەكتۇپلىرى»، 54 - ، 347 - بەتلەر.
② گاۋېن ھامبلي (ئامېرىكا): «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى» 235 - بەت.

قىلدى. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى يېپەك يولىنىڭ ئۆز ئەھمىيىتىنى يوقىتىشى، ئۆز نۆۋىتىدە ئوتتۇرا ئاسىيا ئىقتىسادىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك چېكىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى»①. يەنە بىر تەرەپتىن «ئەمىر تېمۇر ئەۋلادلىرى ماۋەرائۇننەھر ۋە خۇراسان رايونلىرىنى قايتا تۇتۇپ تۇرالمىغان بولسىمۇ، لېكىن تارىخىي ئەھمىيەت ئۇلارنىڭ قولىدىن چوڭ ئىش كەلمەيدىغان، ھەتتا دۆتلۈكى چېقىپ تۇرىدىغان يارىماس ھۆكۈمرانلار ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. سىرتقى كۈچلەرنىڭ خىرىسى ۋە مۇداخىلىسىگە دۇچ كەلگەن چاغدا، ئۇلار ھەتتا ئۆز ئىچىدىكى جەدەل - ماجىرالارنىمۇ بېسىقتۇرۇشقا قۇربى يەتمىدى...»②. شۇنداق قىلىپ، تېمۇرىلەر دەۋرىدە قولغا كەلگەن ئاخىرقى ئويغىنىش دەۋرى ئۆتۈپ كەتتى. نەۋائىينىڭ ئىجادى ئارقىلىق تىكلەنگەن پىكىر كامىللىقى قايتا مەيدانغا كېلەلمىدى. ئەقلىيلىك پرىنسىپلىردىن خالىي، تەپەككۇر نامراتلىقى ھۆكۈم سۈرگەن ۋە جاھالەت تۇمانلىرىغا ئورالغان تۇرغۇنلۇق دەۋرى باشلاندى، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسى ئۇزاققا سوزۇلغان غېرىبلىق ئازابى ئىچىدە كلاسسىك دەۋردىن ھازىرقى زامان دەۋرىگە كىرىپ كەلدى.

ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت تارىخى شۇنى ئىسپاتلىدىكى، ھەرقانداق مىللەتنىڭ تەرەققىيات تارىخى تۆز سىزىق بويىچە ئىلگىرىلىگەن ئەمەس، بەلكى گاھ ئۆرلەپ، گاھ پەسىيىپ تۇرىدىغان زەنجىرسىمان ھالقىدا بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە بولغان. ۋەھالەنكى، يېقىنقى زامانغا كەلگەندە، تارىخىي چۈشكۈنلىككە يۈز تۇتقان ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسى ئۆتمۈشتىكى سەلتەنىتىنى قايتا تىكلەشكە مۇۋەپپەق بولالمىدى. ئىقتىسادىي قاششاقلىق، سىياسىي مۇقىمسىزلىق ۋە روھىي مەھكۇملۇق كەلتۈرۈپ چىقارغان پاسسىپ، پىسخىك كېلىمات مىللىتىنىڭ ئىچكى ئۈيۈشۈش كۈچى ۋە مەنىۋى غالىبلىق خاراكتېرىنى

① ② گاۋېن ھامبلي(ئامېرىكا): «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى» 235 - ، 220 - بەتلەر.

ئاجىزلاشتۇردى. ئۇزاققىچە يېڭىلانماي، تۇرغۇن ھالەتنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن ئىچكى روھىي تەندۈرما بارغانسېرى تېنىپ، قېرىپ كەتتى. خۇددى مونتېسكيۇ ئېيتقاندەك: «خەلقلەر يېتەرلىك جاسارەت ئاتا قىلمىغان نۇرغۇنلىغان زۇرۇر نەرسىلەردىن ۋاز كېچىلسە، مىللەت ئاستا - ئاستا خارابلىشىدۇ»①. نەۋائىيدىن كېيىن تاكى XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بىزنىڭ بەدىئىي تەپەككۇرىمىزدا پارتلاش خاراكتېرلىك پىكىر ئىنقىلابى بولۇپ باقمىدى. نىزامىيدىن باشلىنىپ، نەۋائىي ئىجادىدا يۈكسەك پەللىگە كۆتۈرۈلگەن «خەمسە»لەر، ئاشىق-مەشۇقلار داستانلىرى، پەند - نەسىھەت مەزمۇنىدىكى ئەسەرلەر، پەيغەمبەرلەر رىۋايەتلىرى كېيىنكى 500 يىل مابەينىدە تەكرار - تەكرار يېزىلدى. سەۋرچان خەتتاتلار تەرىپىدىن سانسىز قېتىم كۆچۈرۈلدى، موللا - خەلپەتلەر تەرىپىدىن ئەۋلادمۇ - ئەۋلاد ئوقۇتۇلدى. مەددىھە - ۋائىزلار تەرىپىدىن تۈكۈرۈك چاچرانداملىرىغا ئايلانغىچە سۆزلەندى. . . لېكىن بىرلا نەرسە، يەنى پىكىر يېڭىلانمىدى، تەپەككۇر ئۇسۇللىرى ئىسلاھ قىلىنمىدى، يېڭىلىق يارىتىلمىدى. ئابدۇرېھىم نىزارى ۋە تۇردۇش ئاخۇن غېرىبى قاتارلىقلار راستىنلا نەۋائىيدىن كېيىنكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ يەنە بىر قېتىملىق ئاتالمىش «ئالتۇن دەۋرى»نى ئاچالمىدىمۇ! ؟ ئېنگېلس «ئىقتىسادتا قالاق دۆلەت پەلسەپە جەھەتتە بىرىنچى ئىسكرىپكىنى چېلىشى مۇمكىن»②دەيدۇ. خەيرىيەت، تېمۇرىيلەر دەۋرىدىن كېيىن كۈنسانىپ ئىقتىسادىي زەئىپلىكىگە، سىياسىي مەھكۇملۇققا يۈز تۇتقان ئوتتۇرا ئاسىيا كەلگۈسى ئەۋلادلىرىغا نېمىلەرنى قالدۇرالايدۇ؟ . . .

توغرىسىنى ئېيتقاندا، نەۋائىيدىن كېيىنكى بەش ئەسىر بىزگە «ئۇلۇغۋار پەلسەپە»لەرنى ئەمەس، بەلكى تەپەككۇر قاتمالىلىقىنى؛

① مونتېسكيۇ(فرانسىيە): «پارس مەكتۇپلىرى»، 322 - بەت.
② «ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرىدىن تاللانما»، خەلق نەشرىياتى، 1972 - يىل نەشرى، IV توم، 485 - بەت.

ئىجادىيەت ئېڭىنى ئەمەس، بەلكى تەكرارلاش كېسىلىنى؛ ئەقىل مېۋىسىنى ئەمەس، بەلكى دىنىي ئەسەبىيلىكنى قالدۇرۇپ كەتتى. ئەدەبىيات - سەنئەتتە ئاۋۇالقىلارغا تەقلىد قىلىدىغان دورامچىلىق، تەكرار يېزىش، ئىجادىيەت ئىلھامىنى ئۆز مىللىتىنىڭ رېئال تۇرمۇشىدىن ئەمەس، بەلكى ئەرەب - پارس مەنبەلىرىدىن ئىزدەشتەك خاھىشلار ئەۋج ئالدى (ئەلۋەتتە، بىر قىسىم مۇۋەپپەقىيەتلەرنىمۇ تامامەن ئىنكار قىلغىلى بولمايدۇ). ياقۇپبەگ دەۋرىدە قەشقەرىيەگە كەلگەن چاررۇسىيە ھەربىي ئەمەلدارى كوروپاتكىن ئۆز دەۋرى ھەققىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «بۇ دۆلەتتە ئىلىم - پەن ئىشلىرى تەرەققىي قىلمۇۋاتىتۇ دېگەندىن كۆرە، تۇگىشىپ كېتىپتۇ دېگەن توزۇك. ھۇخارا ۋە ئەرەب ئاپتورلىرى يازغان بەزى ئەسەرلەردىن باشقا، قەشقەرىيىدە تىلغا ئالغۇدەك ئەدەبىيات - سەنئەت دېگەن نەرسە مەۋجۇت ئەمەس. بۇ دۆلەتنىڭ كۆپ جايلىرىنى ئايلىنىپ چىققان بولساممۇ، ھېچقانداق يەردە بىرەر كۇتۇپخانا ئۇچراتمىدۇق»①. گەرچە، كوروپاتكىن ئۆز خاتىرىسىدە بەزى ئەھۋاللارنى تامامەن مۇتلەقلەشتۇرۇپ يازغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ بايانلىرى يەنىلا ئۆز دەۋرىنى چۈشەنمىشتىكى مۇھىم يازما ماتېرىيال ئىدى. بىز 1859 - يىلى قەشقەرىيەگە كەلگەن رۇسىيىلىك سەييياھ چوقان ۋەلىخانوف (1835 — 1865) نىڭ خاتىرىلىرىدىنمۇ ئۆز دەۋرىدىكى دىيارىمىزنىڭ ئېچىنىشلىق رېئاللىقىنى كۆرەلەيمىز.

قىسقىسى، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۇركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ تەمۇرىيلەر ئىمپېرىيىسى يىمىرىلىپ، ئاخىرقى ئويغىنىش دەۋرى ئاخىرلاشقاندىن كېيىنكى مەنىۋى چۈشكۈنلىكى تارىم ئويمانلىقىنىڭ روھىي غېرىبلىقىنى يەنمۇ كۈچەيتىۋەتكەنىدى. شۇڭلاشقا «ئىشق» ئوتىغا مۇپتىلا بولغان شاھ مەشرەپ؛ «نە گۇناھ قىلدىم، خۇدا، دۇنيادا مەن بولدۇم غېرىب!»②دەپ ندا قىلسا، شائىر موللا بىلال

① ئا. ن. كوروپاتكىن(روسىيە): «قەشقەرىيە»، 28 - بەت.
② «مەشرەپ شېئىرىيىتىدىن»، 47 - بەت.

بىن موللا يۈسۈپ نازىمى (1822 — 1900):

ئۆزۈم ئادەمسىلەر فەقىرى ئىدىم،
فەقىرى نە دېمەكتۇر ھەقىرى ئىدىم.
ئۇ ئەلدە يۈردۈم يامانلار بىلەن،
خەرابات ئىچرە جەۋانلار بىلەن.①

دەپ يازىدۇ. ئەمەلىيەتتىمۇ ئاسىيا - ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى تەنھا ئارال بولۇپ قالغان ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسى ئۇزاق مۇددەتلىك بۇرۇختۇم مەنۇى كېلىماتتا ئېغىر غېرىبلىق بوپسىنى ئۆزىنىڭ كېسەلمەن گەۋدىسىگە يۈدۈپ، رىقابەتكە تولغان XX ئەسىرگە كىرىپ كەلدى.

كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىرلەردە مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ چۈشكۈنلىشىشى تارىم ئويمانلىقىنىڭ روھىي غېرىبلىقىنى يەنمۇ ئاشۇردى. مىللىي روھ ۋە مىللەتنىڭ ئۆزلۈك ئېڭى تەرەققىيدۇنياچىلىق ۋە ئەسەبىيلەرچە دىنىي تەرەپبازلىققا ئۇرۇن بەردى. يېقىنقى زامان مەدەنىيەت تارىخىمىزنىڭ ئەڭ بەختسىز سەھىپىلىرى ئېچىلىشقا باشلىدى.

مەلۇم بىر مەدەنىيەت سىستېمىسىدا ئورتاق روھىي بىرلىكنى تۇتۇپ تۇرغۇچى چوڭ كېلىمات ئۆز تەڭپۇڭلۇقىنى يوقاتقان ھامان، ئۇنى تەشكىل قىلىپ تۇرغۇچى ئۇششاق كېلىماتلارغا مەنۇى يوقىتىش ئېلىپ كېلىدۇ، بۇنىڭ نەتىجىسىدە مىللەتنىڭ گېنىنى ساقلاپ تۇرغۇچى ئىچكى پىسخىك تەندۈرمىدا بوشلۇق شەكىللىنىدۇ. ئوسمان ئىمپېرىيىسى زەئىپلىشىشكە يۈزلەنگەندىن كېيىنكى پۈتكۈل شەرق مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ چۈشكۈنلىشىشى ئەمەلىيەتتە غەربنىڭ كۈچلۈك تەھدىتىدىن ئەمەس، بەلكى ئىسلام روھىنىڭ ئاجىزلىشىشى ۋە

① موللا بىلال نازىمى: «غازات دەر مۇلكى چىن» — «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى»، 1995 - يىلىق 2 - سان.

كۈنسايىن ئەسلى ماھىيىتىدىن چەتلەپ كېتىشىدىن كېلىپ چىققاندى. ئەرەب خەلىپىكىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە كەلگەندە ئىسلام مىزانلىرى بارغانسېرى بۆلۈنۈش ھاسىل قىلىۋاتقان سىياسىي گۇرۇھلارنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن پايدىلىنىپ كېتىلدى، شۇنداقلا پەيغەمبەر ۋە تۆت چاھاريا دەۋرىدىكى ئەسلى مەزمۇنىدىن كۆپ دەرىجىدە يىراقلاپ كەتتى. مەزھەپلەر كۇرىشى، دىنىي تەرەپبازلىق، ئەسەبىي تەركىيدۇنياچىلىق ۋە تۇرلۈك - تۆمەن شەرھىي - پەتىۋالار ئېتىقادتىكى كىرىزىسنى كۈچەيتىپ باردى. شۇنداق باشلاپ ئورتاق روھىي بىرلىكىنى ئېرىشكەن مۇسۇلمانلار دۇنياسى مەنۇىيەتتە چاك - چېكىدىن بۆلۈنۈش، ئىجادىي قۇدرىتى بوغۇلۇش قىسمىتىگە دۇچار بولدى. ئارنولد توينبى ناھايىتى توغرا ئېيتقانىدى: «زەئىپلىشىش ئىجادىيەت كۈچىنىڭ يوقالغانلىقىدىن، بۆلۈنۈش جەريانىنىڭ باشلانغانلىقىدىن ۋە ئۆزىنى ئۆزى بەلگىلەش ئىقتىدارىنىڭ يوقالغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. زەئىپلىشىشنىڭ سەۋەبى مادداىدا ئەمەس روھىيەتتە، سىرتقى ئامىللاردا ئەمەس، ئىچكى ئامىللاردا بولىدۇ. زەئىپلىشىش ئىچكى كېسەللىكتىن كېلىپ چىقىدۇ، بەلكى مۇقەررەر ھالدا ھادىسە سۈپىتىدە مادداي سەۋەبلەردىن ئاۋۋال روي بېرىدۇ»①.

دەرۋەقە، كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىرلەردە مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ چۈشكۈنلىشىشى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقىنىڭ روھىي غېرىبلىقىنى يەنمۇ ئاشۇردى. مىللىي روھ ۋە مىللەتنىڭ ئۆزلۈك ئېڭى تەركىيدۇنياچىلىق ۋە ئەسەبىيلەرچە دىنىي تەرەپبازلىققا ئورۇن بەردى. يېقىنقى زامان مەدەنىيەت تارىخىمىزنىڭ ئەڭ بەختسىز سەھىپىلىرى ئېچىلىشقا باشلىدى. بەدەخشان ۋە ماۋارائۇننەھردە كۆڭۈلدىكىدەك نەتىجە قازىنالمىغان رىياكار ئىشانلار ئۆزلىرى ئويدۇرۇپ چىقارغان «مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ پالانچى پۈشتى» دېگەن پەتىۋانى خۇر-

① ئارنولد توينبى (ئەنگلىيە): «توينبى ۋە تارىخ» — «غەرب ئىدېئولوگىيە خەرىتىسى»، 1167 - بەت.

جەنىغا سېلىپ يۈدۈگىنىچە، تارىم ئويمانلىقىغا ئارقا - ئارقىدىن كىرىپ كەلدى. بەدەخشان ۋە بۇخارالغا پاتمىغان، تېگى - تەكتى گۇمانلىق ئاشۇ بىر توپ جاھالەتچى پۇرسەتپەرەسلەر قانداق قىلىپ تارىم ئويمانلىقىدىكى بەختسىز خەلقنىڭ روھىي تۈزۈمىگە بولۇپ قالىدى؟ مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ «پۈشتى» لىرى قانداقلارچە پەيغەمبەر ۋاپاتىدىن مىڭ يىل كېيىن تۈيۈقسىزلا تارىم ئويمانلىقىدا پەيدا بولۇپ قالدى؟ ھىدايىتۇللا ئافاق خوجا 5 - ئەۋلاد دالاي لاماغا باش ئۇرۇپ، 1678 - يىلى قەشقەرگە جۇڭغار قالماقلىرىنى باشلاپ كىرگىنىدە؛ قارا تاغلىقلار پېشۋاسى بۇرھانىددىن خوجا ئاق تاغلىق خوجىلاردىن ئۆچ ئېلىش ئۈچۈن مەنچىڭ چېرىكلىرىنى چىللاپ كەلگىنىدە؛ ۋەلىخان تۆرە قىزىل دەريا سۇيىدا ئادەم كاللىسىدىن مۇنار ياسىغىنىدا؛ 1865 - يىلى ئىلى قوزغىلىڭى ۋاقىتلىق غەلىبىگە ئېرىشكەن پەيتتە، قوقاندىن كەلگەن پوچى مەھمۇد ئىسمىلىك قېرى خوجا ئۆزىنى «غەۋسۇلئەززەم ئەۋلادى» دەپ ئاتاپ ئوت قۇيرۇقلۇق قىلغىنىدا ۋە قوزغىلاڭچىلار رەھبىرى مۇئەززەمخاننى ئۆلتۈرۈشكە قۇتراتقۇلۇق قىلغىنىدا، نېمە ئۈچۈن ھېچكىم: «ياق، بولدى بەس! پەيغەمبەر پۈشتى مۇنداق نائىنساپ بولمايدۇ، بىزنىڭمۇ ئۆز تاللىشىمىز بار! . . . .» دېيەلمىدى؟ يەنە نېمە ئۈچۈن پۈتكۈل دۇنيا يېڭى دەۋرىنىڭ تاڭ نۇرىغا چۆمۈلگەن 30- يىللاردا، ئابدۇغوپۇر شاپتۇل دامۇللا تەپ تارتماستىن دەريا - دەريا قانلارنى تۆككەن جاللات شېڭ شىسەينى كۆككە كۆتۈرۈپ: «ناۋادا پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامدىن كېيىن يەنە پەيغەمبەر كېلىدۇ دېيىلگەن بولسا، چوقۇم شېڭ دوبەن جانابلىرى بىزنىڭ پەيغەمبىرىمىز بولۇپ كەلگەن بولاتتى»① دەپ جۆيلۈپ يۇرەلىدى! ؟ . . . روھىي مەھكۇملۇق ئازابىنى يەتكىچە تارتقان، ۋۇجۇدى قۇرغان، تارىم ئويمانلىقىنىڭ پېنھان سۈكۈتلىرىگە كۆنۈككەن بۇ مىللەتنىڭ

① مىرئەھمەد سېيىت، يالقۇن روزى: «مەتىلى ئەپەندى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى مەتبۇئاتى، 1997 - يىل نەشرى، 340 - بەتتە كەلتۈرۈلگەن نەقىلگە قارالسۇن.

سانسىزلىغان قاباھەتلىك تۇنلىرىنى قانداق ئۆتكۈزۈپ، ئۆز ئۆتمۈشىنى بۈگۈنگە ئۇلىغانلىقى كىشىنى ھەقىقەتەنمۇ ئويغا سالىدۇ.

كوروپاتكىن مۇنداق دەپ يازىدۇ: «XIV — XV ئەسىرلەردە، بۇخارا بىلەن سەمەرقەنت نۇرغۇنلىغان تالىپلارنىڭ ئىسلام دىنى ئەقىدىلىرىنى ئۆگىنىدىغان ۋە قوبۇل قىلىدىغان مەركىزىگە ئايلىنىپ قالدى. بۇ تالىپلار ئەۋلىيا ۋە كارامەتچى دېگەن ئاتاقنا ئېرىشىش ئۈچۈن ئىسلامىيەتنى تەشۋىق قىلاتتى. XV ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، مۇشۇ مەركەزلەردە راۋاجلاندۇرۇلغان بۇ تەلۇلەرچە ئەسەبىيلىك ۋە ساختىپەزلىكلەر قەشقەرىيىگىمۇ تارقالدى»①. ئۇ يەنە مۇنداق دەيدۇ: «بىز قەشقەرىيىنىڭ دەسلەپكى تارىخىنى بايان قىلغان چېغىمىزدا، بۇ ئەلنىڭ تېمۇرلەڭ دەۋرىدىكى ئېغىر بۇزغۇنچىلىق ئېلىپ كەلگەن بارلىق بەختسىزلىكلەرنى ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەنلىگى سىرتىدا، يەنە بىر مۇنچە مۇسۇلمان ئەۋلىيالىرى ۋە كارامەتچى تېجەمەللەرنىڭمۇ ھۇجۇمىغا ئۇچرىغانلىقىنى كۆرەلەيمىز. بۇ ئادەملەرنىڭ تەلۇلەرچە دىنىي ئەسەبىيلىكى، ساختىپەزلىكى ۋە مەزھەپچىلىكى بۇ دۆلەتتە تاكى بۈگۈنگىچە داۋاملىشۋاتقان يېڭى بەختسىزلىكنىڭ تۈپ نېگىزىدۇر»②.

ئۆز نۆۋىتىدە شۇنى تەكىتلەپ ئۆتۈش زۆرۈركى، پاراكەندىچىلىك ھۆكۈم سۈرگەن خوجىلار دەۋرىدە مىللىتىمىز روھىي جەھەتتە مەڭكۈملۇققا دۇچار بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ماددىي موھتاجلىق، جىسمانىي ساپاسى چېكىنىش، نوپۇسى ئېغىر دەرىجىدە كېمىيىپ كېتىشتەك قىسمەتلەرگىمۇ دۇچ كەلدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە مىللەت گەۋدىسىنى بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە قىلىپ تۇرغان مىللىي روھ ۋە ئۆزلۈك ئېڭى بارا - بارا سۇسلىشىپ بارىدى. XV ئەسىردىن كېيىن، بولۇپمۇ خوجىلار پاراكەندىچىلىك سالغان دەۋرلەردە «ئۇيغۇر» دېگەن

① ② ئا. ن. كوروپاتكىن: «قەشقەرىيە» 140 -، 137 - بەتلەر.

ناممىز دىيارىمىزدا تامامەن ئېستېمالدىن قېپقالدى. «ئۇيغۇر» دې-
گەن ئېتنىك نام XIV — XV ئەسىرلەردىن كېيىن ئاساسەن گەنسۇدە-
كى بۇددىست ئۇيغۇرلار ئارىسىدىلا ساقلىنىپ قېلىپ، ئىسلام دىنىغا
كىرگەن ئۇيغۇرلار ئىچىدە بارا - بارا ئۇنتۇلۇشقا باشلىغانىدى»①.
بۇنىڭ بىلەن مىللىتىمىز ئۆزىنىڭ مىللەت نامى بىلەن ئاتالمايى،
بەلكى، ئۆزلىرى ياشاۋاتقان شەھەر ياكى يۇرت نامىلىرى بىلەن ئاتىلىدە-
غان بولدى. خۇددى مەرھۇم تارىخچى ئەنۋەر بايتۇر ئەپەندى كۆرسە-
تىپ ئۆتكەنىدەك: «خوجىلار دەۋرىدە كىشىلەر ئۆزىنىڭ «ئۇيغۇر»
دېگەن نامىنىمۇ ئۇنتۇپ، قەشقەرلىك، يەكەنلىك، ئالتە شەھەرلىك،
يەتتە شەھەرلىك دەپ ئاتىشىدىغان بولدى...»②. كوروپاتكىنمۇ:
«بىز بۇ ئەلدە قەشقەرلىكلەر، يەكەنلىكلەر، خوتەنلىكلەر، ئاقسۇلۇق-
لار، كۇچالىقلار ۋە تۇرپانلىقلار دەپ ئاتالغانلارنى ئۇچراتتۇق. ئەمە-
لىيەتتە ئۇلارنىڭ ھەممىسى بىرلا تائىپىگە كىرىدۇ»③دەپ يازىدۇ.
شۇنىڭدىن قارىغاندا، ئۇمۇمىي مىللەت گەۋدىسىگە قارىغاندا، يەرلىك
تار يۇرتچىلىق قارىشى كۈچلۈك بولىدىغان، ئىچكى ئۇيۇشۇش كۈچى
ئاجىز، ھەر قايسى يۇرتلار ئارا پىسخىك خاراكتېر پەرقى نىسبەتەن
چوڭ بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەر مىللىتىمىزنىڭ مەنىۋى تىندۇرمىسىغا
خوجىلار دەۋرىدىلا چوڭقۇر ئىز سالغان بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى
تۇرلۇك مەزھەپتىكى بەدەخشان خوجىلىرى ئۆزئارا بىر - بىرىدىن
ئۇستۇنلۇك تالىشىپ، ھەدەپ مۇرىت توپلاپ، پۈتكۈل تارىم ۋادىسىدە-
كى ئۇيغۇر خەلقىنى ئىككى چوڭ لاگېرغا، نەچچە ئونلىغان ئۇششاق
مەزھەبلەرگە بۆلۈپ تاشلىغانىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە، تارىم ۋادىسىدا

① ئىبراھىم مۇتىئى: «ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا سۆزلەنگەن
سۆز» — «ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ۋە ئۇنىڭ ئەدەبىياتىمىزدا تۇتقان ئورنى»، شىنجاڭ خەلق
نەشرىياتى، 1988 - يىل نەشرى، 34 - 35 - بەتلەر.
② ئەنۋەر بايتۇر: «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى»، مىللەتلەر نەشرىياتى،
1989 - يىل نەشرى، 998 - بەت.
③ ئا. ن. كوروپاتكىن(روسىيە): «قەشقەرىيە»، 24 - بەت.

مىللەتنى بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە قىلىپ تۇرغان مىللىي ئاڭ ئاجىزلە-
شىپ، ھەر قايسى بوستانلىقلار ئارقىلىق بىر - بىرىدىن ئايرىلىپ
تۇرىدىغان، بىر - بىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئۆزئارا شەرت قىلمايدە-
غان، ئومۇمىي مىللەت گەۋدىسىنى ئەمەس، بەلكى تار يۇرتچىلىق
كاتېگورىيىسىنى ئۆز غايىلىرىنىڭ ئەڭ يۇقىرى مىزانى ھېسابلايدىغان
ئىچكى چېچىلاڭغۇ پسىخىكا شەكىللەندى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، يەركەن
سەئىدىيە خانلىقى يىمىرىلگەندىن تارتىپ تاكى ياقۇبېگ ھاكىمىيىتى
غۇلىغانغا قەدەر تارىم ۋادىسىدا تىنچلىق موللا مۇسا سايرامى ئېيتقاز-
دەك «گويا سۇمۇرغ قۇشىدەك كۈھقاپنىڭ ئىچىدىن ۋەتەن تۇتتى». تۈگە-
مەس ئۇرۇش - جېدەللەر، ئەسەبىيلەرچە تەرەپپازلىقلار، پىر -
ئەۋلىيالار ئوتتۇرىسىدىكى ئىچكى نىزالار، مىللەتنىڭ ئىچكى ھاياتىي
كۈچىنى خورىتىپ، روھىي خامۇشلۇق گىردابىغا ئېلىپ باردى.
نوپۇس زور دەرىجىدە كېمىيىپ كەتتى. كوروپاتكىنىڭ مەلۇماتىغا
قارىغاندا، خوجىلار يېغىلىقى باستۇرۇلغاندىن كېيىن، قەشقەرىيىدىن
100 مىڭ كىشى خوجىلارغا ئەگىشىپ قوقانغا قاچقان. ئۇلارنىڭ ئاز
قىسمى قوقان تەۋەسىگە يېتىپ بارغاندىن باشقا، مۇتلەق كۆپچىلىكى
زېمىستان قىشىنىڭ قار - شۇرغانلىرىدا ئاچ - يالىڭاچلىق ۋە سو-
غۇقتىن ئۆلۈپ كەتكەن؛ 1857 - يىلى ۋەلىخان تۆرە قوقانغا قاچقاز-
دا، قەشقەرىيىدىن يەنە 15 مىڭ ئادەم ئۇنىڭغا ئەگىشىپ، قوقانغا
سەپەر قىلغان.①خوجىلارنىڭ تىنىمسىز پاراكەندىچىلىكلىرى ۋە يە-
ڭىلگەن ھامان بەدەخشان، قوقانلارغا قېچىشلىرى داۋامىدا تۇركۇم -
تۇركۇم خەلقىمىز ئۇلارنىڭ كەينىگە كىرىپ، يۇرت - ماكانلىرىدىن
ئايرىلىپ، ئېغىر تالاپەتلەرگە ئۇچرىغان. «خوجىلارنىڭ قەشقەرىيىدە
ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلەش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان ھەربىكەتلىرى بۇ
ئەلگە زور زىيان كەلتۈردى. بىر قانچە مىڭ بىگۇناھ ئادەم ناھەق

① ئا. ن. كوروپاتكىن(روسىيە): «قەشقەرىيە»، 223 - 231 - بەتلەر.

ئۆلتۈرۈلدى. مۇشۇ ۋەقەلەرنىڭ باش جىنايەتچىلىرى ۋە ئاساسلىق قاتناشقۇچىلىرى بولسا ئولجىلىرىنى ئالغاچ قېچىپ كېتىپ، خاتىرجەم ياشاۋەردى، ئۇلارنىڭ ئالدام خالتىسىغا چۈشكەن يەرلىك خەلق مىسلىسىز زىيانكەشلىككە ئۇچرىدى. . . »①

ئىسلام دىنى ئەسلى ماھىيىتىدىن ئەقىلنى تەشەببۇس قىلغۇچى دىن بولۇپ، ئۇنىڭ بارلىق مىزانلىرى ۋە نەزەريىۋى ئاساسى ئىنسانىنىڭ ئەقلىي ھەزمى كۆتۈرەلەيدىغان مۇۋاپىق نۇقتىغا مەركەزلەشكەنىدى. ئۇ ئۆز تەلىماتلىرىدىكى ئىنسان قىممىتى نۇقتىسىنەزىرىنى «قۇرئان كەرىم» دىكى ئىنسانىنىڭ يارىتىلىشىدىنلا ئۇلۇغلانغانلىقى، ئەڭ گۈزەل شەكىلدە يارىتىلغانلىقى، قەلبىگە ئاللا سىرلىرى كۆمۈلگەنلىكىدەك بىر قاتار بايانلار ئارقىلىق دەللىلەيدۇ. ئوتتۇرا ئەسىر ئەرەب ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ ئاجايىپ گۈللىنىشىگە ئىسلام روھىدىن قاناتلانغان ئەقلىي تاكامۇللۇق ۋە ئىزدىنىش روھى سەۋەب بولغانىدى. لېكىن، تولىمۇ ئەپسۇس، كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىرلەرگە كەلگەندە پۈتكۈل شەرق مۇسۇلمان دۇنياسى چۈشكۈنلىككە پېتىپ قالدى. ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسى ئۆزىدە ئەزەلدىن كۆرۈلۈپ باقمىغان تۈرغۇنلۇق دەۋرىگە كىرىپ قالدى. ئىسلام دىنى بىر ئەقلىي دىن بولۇشىغا قارىماي، كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىرلەردە ئەقلىي تەپەككۇردىمۇ نېمە ئۈچۈن كەينىگە چېكىنىپ كەتتى؟ نەۋائىيدىن كېيىنكى بەدىئىي ئىجادىيىتىمىز نېمە ئۈچۈن پەسكويغا قاراپ يۈزلەندى؟ . . ئىنسانىي ھوقۇقىمىز، كىشىلىك غۇرۇرىمىز نېمە ئۈچۈن ئۆزىمىز چوقۇنغان، ئىخلاس قىلغان «پىر» ، «ئەۋلىيا» ، «ئۇلۇغ» لار تەرىپىدىن دەپسەندە قىلىندى؟ . . .

شۇنىسى ئېنىقكى، خوجا ـ ئىشان، پىر ـ ئەۋلىيالار تەرغىب قىلىۋاتقان تەركىدۇنياچىلىق ئىسلام تەلىماتلىرىغا تۈپتىن زىت ئىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ مەنمەنچىلىكى ۋە سىياسىي مەقسەتلىرىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئەسلىدىكى پەلسەپىۋى ئېقىم بولغان سوپىزمـ

① ئا. ن. كوروپاتكىن (روسىيە) : «قەشقەرىيە» ، 233 ـ بەت.

لى زور دەرىجىدە بۇرمىلىدى ۋە ئۆز مەقسەتلىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇردى. ئۇلار تەرغىب قىلغان زاھىدلىق، قۇلچىلىق ۋە پىر ـ ئۇستاز تۈتۈش تەشەببۇسلىرى ئەسلىدىكى تەسەۋۋۇپ تەلىماتلىرىغىلا ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ ئەسلى مەنبەسى بولغان «قۇرئان كەرىم» سۈرىلىرىگىمۇ زىت ئىدى. نەتىجىدە بىزدىكى ئىسلام دىنى ئۆزىنىڭ ئەسلى ماھىيىتىدىن تولىمۇ يىراقلاپ كەتتى. مىللىتىمىزنىڭ خۇراپاتلىق پىلەن قاتقان، ئەسەبىي تەرەپپازلىقتىن گاڭگىرىغان كاللىسىغا خوجا ـ ئىشانلارنىڭ ئىنسان تەبىئىيىتىگە قارشى پەتۋالىرى سىڭىپ كەتتىكى، «قۇرئان» دىكى «ئۇلار ، قۇرئان، ئۇستىدە پىكىر يۈرگۈزمەمدۇ؟»① دېگەن ئايەتلەرگە ئورۇن قالمىدى. ئۇلار بەدەخشانلىق كاززاپ خوجىلارغا ئەگىشىپ، ئۆزئارا قىرغىنچىلىق قىلىشقا، بىر ـ بىرىنىڭ قېنىنى تۆكۈشكە، ئىنسانىي ھوقۇقلىرىدىن ۋاز كېچىشكە، مازار ـ خانىقالاردا تۇنەشكە رازى بولدىكى، ھەرگىزمۇ: «بىز ئىنسان، بىز تەڭرىكۇر ئىگىسى، بىز ھەممىمىز تىلى، دىنى، قېنى بىر بولغان قېرىنداش، بىزنىڭ ئۆزىمىزنى سۆيۈش، ھاياتنى قەدىرلەش ھوقۇقىمىز بار!» دېگەنلەرنى ئويلاپ قويمىدى②. ھەتتا ئۆزىنى پىر ـ ئەۋلىيا دەپ ئاتىۋالغان قوقانلىق ئاققۇن — پوچى مەھمۇد «دەرەخنى زەمبىرەكتەك ئاتالايمەن» دەپ ساختىپەزلىك قىلغىنىدا، قوزغىلاڭچىلار رەھبىرى مۇئەززەمخاننى ئۆلتۈرۈپ ئۆزىنى «ئىلى سۇلتانى» دەپ جاكارلىغىنىدا، قان كېچىپ جەڭ قىلغان قوزغىلاڭچى ئاممىا سۈكۈت قىلدىكى، بىر ئېغىز قارشىلىق قىلمىدى. «ئۇيغۇر بالىسى» تەخەللۇسىنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇرلىرى ئىچىدە تۇنجى قېتىم قوللانغان تارىخچى ھەم ئەدىب نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوف ئىلى قوزغىلىڭى توغرىلىق ئېچىنىش ئىچىدە مۇنداق قۇرلارنى يازدى:

① «قۇرئان كەرىم» ، 4 ـ سۈرە، 82 ـ ئايەت.
② ئەسەت سۇلايمان: «ئۇلۇم ئېڭى ۋە مەدەنىيەت پىسخىكىمىزنىڭ يوشۇرۇن قاتلىمى» — «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ، 1996 ـ يىللىق 1 ـ ، 2 ـ (قوشما) سان.

«. . . هۆكۈمەت خوجىلار قولىغا كىرگەندىن كېيىن، تارانچى دىيا-
رىدا تىنچلىق — ئاسايىشلىق يوقاپ كەتتى. ئەمما خەلقىمىز خوجاملا-
رغا بولغان ئامراقلىقىدىن ئۇلارغا قارشى سۆز ئېيتىشتىن قورقاتتى.
چۈنكى خوجىلارنىڭ ياخشى ئىشلىرى كارامەت، يامان ئىشلىرى ئىم-
تىهان دەپ قارىلاتتى. بۇ بەۋەك خوجىلار ئۇيغۇر بالىلىرىغا نېمىلەرنى
كۆرسەتمىدى دەيسىز؟ ئافاق خوجا ئالتە شەھەرنى قالماقلار قولىغا
تاشلاپ بېرىپ، ھۆرلۈككە خاتىمە بەردى. خوجىنىڭ بۇ ئىشىغا نارازى-
لىق كۆرسەتكەن ئۇيغۇر بالىسى بولمىدى، تولىراقى بۇ ئىشنى تەق-
دىرگە جوردى.

پەلەكنىڭ چەرخى چۆرۈلدى، جاھاننى ئالدى قۇنتاجى،
خۇدانىڭ تەقدىرى شۇنداق، ئاتام قالماق بىلەن ناجى.

دەپ ئافاق خوجىنىڭ ئوغۇللىرى ئۇيغۇرلارنى ئاق تۇغ، قارا تۇغقا
ئاجرىتىپ، شەھەرلەردە قان دەريا سى ئاققۇزدى، بۇنى ھەم كارامەت
دەپ سانىدى. ئەھمەدخان خوجا ئابدۇرۇسۇل ئەمرىنى ئۆلتۈرۈپ،
تارانچىلارنىڭ داڭلىق سەردارىنى يوقاتتى. قېرى خوجا ئىتتىپاقسىز-
لىق ئۇرۇقىنى چاچتى. بىچارە ئۇيغۇرلار قارىغۇلارچە ئېتىقادلىرىنىڭ
نەتىجىسىدە، خوجىلارنىڭ قارىغىشىغا ئۇچراشتىن قورقۇپ، بۇلارنىڭ
ھېچبىرىگە زۇۋان سۇرمىدى. ھېلىھەم ئۇلارنىڭ كۆچىلىكى بېشىغا
بىرەر بالا كەلسە، خوجاملاردىن مەدەت سورايدۇ. بىرەر قازاغا ئۇچرا-
سا خوجىلار نامىغا چىراغ ياقىدۇ ۋە خەتمە ـ نەزىر بېرىدۇ. مانا
بۇ جاھالەت! . . .»①

مىللىتىمىز روھىيىتىدىكى مۇنداق چېكىدىن ئاشقان مەھكۇملۇق
تارىم ۋادىسىدا ئەڭ تۆۋەن دەرىجىدىكى ئىنسانىي ھوقۇق، كىشىلىك
قەدىر ـ قىممەت ۋە ئادىمىي تەلەپلەرنى كۈندىلىك تۇرمۇش كۈنتەرتى-
بىدىن چىقىرىپ تاشلىدى. خەلق «پىر»، «ئۇستاز» دەپ پۈتۈن

① نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوف: ««يورۇق ساھىللار»، ئالمائاتا، «يازغۇچى» نەشرىيا-
تى، 1991 ـ يىل نەشرى، 42 ـ، 43 ـ بەتلەر.

ئىخلاسى بىلەن قوقانلىق قوغلاندى خوجىلارغا باش قويغىنى بىلەن،
بىراق ئۇلار بولۇپمۇ «قوقانلىقلار ھىمايە قىلىپ تۇرغان ۋەلىخان تۆرە
يەرلىك ئاھالىنى ناھايىتى پەس كۆرەتتى»①. ۋەلىخان تۆرە ئۇششۇق-
لۇقتا ئۇچىغا چىققان سىياسىي پۇرسەتپەرەس بولۇپ، دۇنيا دېموكرا-
تىك ئىدىيىلەر دەۋرىگە كىرگەن XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۇ
قەشقەر قىزىل دەريا سى بويىدا ئۆزى ئۆلتۇرگەن ئادەملەرنىڭ كاللە-
سىدىن مۇنار ياسىغان. خەلق «ئۇلۇغ» لار دەپ ئەگەشكەن بۇ ئادەل-
مىش «پەيغەمبەر پۇشتى» لىرىنىڭ قىلمىشلىرى ئىسلام دىنىنىڭ قاي-
سىيىر مىزانىغا، پەيغەمبىرىمىزنىڭ قايسىبىر كۆرسەتمىسىگە توغرا
كېلىدۇ؟ دەرھەقىقەت، خوجىلارنىڭ تەرغىب قىلىۋاتقىنى ئىسلامىيەت-
تىن پۈتۈنلەي چەتلىگەن، ئويدۇرما سەپسەتە، خالاس. ئىسلام دىنى
قېرىنداشلار ئارا قان تۆكۈشنى ئەمەس، بەلكى مېھرىبانلىقنى، كەڭ
قوللۇقنى ۋە چىن دوستلۇقنى تەشەببۇس قىلىدۇ. «قۇرئان كەرىم»
دىكى «سىلەر بىر ـ بىرىڭلاردىن تۆرەلگەن» (3 : 195)، «سىلەر
بىر ـ بىرىڭلار بىلەن دىنداشسىلەر» (4 : 25)، «كىمكى ئاللاغا ۋە
ئۇنىڭ پەيغەمبىرىگە ئاسىيلىق قىلىپ، ئاللانىڭ قانۇنلىرىنىڭ سىرتى-
غا چىقىپ كېتىدىكەن، ئاللا ئۇنى دوزاخقا كىرگۈزىدۇ» (4 : 14)
دېگەن ئايەتلەر شۇنىڭ جۈملىسىدىندۇر. ئۆز نۆۋىتىدە شۇنى ئەسكەر-
تىش زۆرۈركى، ئاتالمىش «ئۇلۇغ» لارنىڭ ياخشى ئىشلىرى كىرا-
مەت، يامان ئىشلىرى ئىمتىهان سانىلىدىغان بۇنداق ھوقۇقنى ئاللا
مۇھەممەد پەيغەمبەرگىمۇ بەرمىگەن. ھالبۇكى خوجا ـ ئىشانلار ئۆز
مەنپەئەتلىرى ئۈچۈن تەپتارتماستىن ئاللا ناممىدىن سانسىزلىغان پەتـ-
ۋالارنى توقۇپ چىقاردى. ۋەلىخان تۆرە ئۆز دەۋرىدىكى قەشقەردە
«ئالتە ياشتىن يۇقىرى بارلىق ئەرلەرنى باشلىرىغا سەللە ئوراشقا ۋە
كۈنگە بەش قېتىم مەسچىتكە بېرىپ نامار ئوقۇشقا مەجبۇر قىلغان.

① ئا. ن. كوروپاتكىن (روسىيە): «قەشقەرىيە»، 229 ـ بەت.

بۇ مەسىلىدە ۋەلىخان تۆرە ئىنتايىن رەھىمسىزلىك قىلغان. بۇ تۈ-
زۈمگە خىلاپلىق قىلدىك دەپ ھەر كۈنى دېگۈدەك بىر نەچچە ئادەمنى
ئۆلتۈرۈپ تۇرغان. بۇنىڭ نەتىجىسىدە قەشقەردىكى قىزىل دەريا سى
بويىدا يەرلىك مۇسۇلمانلارنىڭ باشلىرىدىن بىنا بولغان ئادەم كاللىسى
مۇنارىسى (پىرامىدا) بارغانسېرى ئېگىزلەۋەرگەن. گۇناھكارلارنىڭ
باشلىرىنى ئۆز قولى بىلەن چېپىش — ۋەلىخان تۆرە ئەڭ ياخشى
كۆرىدىغان بىر خىل ئەرمەك ئىدى. ھالبۇكى، بۇنداق پۇرسەت ئۇنىڭ-
غا ھەمىشە تەييار تۇراتتى. بۇ مۇستەبىتنىڭ ئالدىدا بىرەر ئورۇنسىز
ھەرىكەت ياكى سۆز قىلىپ قويغان، ھەتتا ئەسنەپ قويغان بەختسىز
ئادەم ئۆزىنى ئەمدى تۇتۇۋالغان دەپ ھېسابلىسا بولمۇۋېرەتتى. گېرما-
نىيىلىك ئالىم ئادولفۇس شىلاگىنتۋېيت (Adolfus Slagintvyt) دەل
ئۇنىڭ قولىدا ئەنە شۇنداق زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىلارنىڭ بىرى
ئىدى. . . »①. بەدەخشان ۋە قوقانلاردىن ئېقىپ كەلگەن قوغلاندى
خوجا ـ ئىشانلار پۇتكۈل تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر خەلقىنى ئىككى
چوڭ لاگېرغا بۆلۈپ، قانچىلىغان قېرىنچىلىقلار ۋە بىھۇدە قان
تۆكۈلۈشلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە مىللىتى-
مىزنى روھىي جەھەتتىن قاتتىق چۇشكۈنلىككە گىرىپتار قىلدى.
نۇرغۇن كىشىلەر رېئال تۇرمۇشتىكى ئەڭ ئەقىللىي ئىنسانىي تەلەپ
ۋە ياشاش ھوقۇقلىرىدىن ۋاز كېچىپ، تەركىدۇنياچىلىق، زاھىد-
لىق، مەنۇى قاششاقلىق يولىغا كىرىپ كەتتى. ئاۋات بازار ـ رەستە-
لەر چۆلدەرەپ، كوچىلار سۆرۈنلىشىپ، خانىقا ـ گۆلەخلەر، قەب-
رىستان ـ مازارلار قوللىرىغا ساپايى ئېلىپ، ھوم ـ ھوم قىلىپ
جەرە سېلىۋاتقان كىشىلەر بىلەن تولدى. ئىنسان قىممىتى ھەققىدىكى
قاراشلىرىمىز تارىختىكى ئەڭ پاسسىپ سەۋىيىگە چۈشۈپ قالدى. بۇ
مەنزىرىلەردىن ئازابلانغان شائىر مەشرەپ:

① ئا. ن. كوروپاتكىن(روسىيە): «قەشقەرىيە»، 229 ـ، 230 ـ بەتلەر.

ھەقىقەت كوچاسىدا رەھنەمائى ئىنتىزارىڭمەن،
تەمامى ئەھلى غەپلەتلەرگە پەيغەمبەر بولاي دەيمەن!

دەپ ندا قىلغان بولسا، ئابدۇللا خاراباتى رىياكار خوجا ـ ئىشانلارغا
تىغ تەگكۈزۈپ:

مەقسەدى خەلق ئىچرە تاپماي ئىززەتنى،
شۇل زەمان بەرباد ئەتكەي مىللەتنى.

دەپ يازدى. زەلىلىمۇ پۇتكۈل تارىم ۋادىسىنى پىيادە كېزىپ چىقىپ،
ھەسرەتلىك قەلىمىدىن مۇڭلار تۆكۈپ:

بۇ پىشە سەردىدە ھەر تەرەپ يۇز شىرۇ ئەجدەرھا،
خالايىقنىڭ كۆزىدە پەردەئى غەفلەت، نۇر ئەيان بولماس.

دەپ يازدى. ئارىدىن بىر ئەسىردىن ئارتۇق ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن،
XIX ئەسىرنىڭ كېينكى يېرىمىدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ تراگېدىك
سەرگۈزەشتىلىرىگە شاھىد بولغان تارىخچى موللا مۇسا سايرامى غەزەپ
بىلەن:

كېچىلەرى ئۇيۇماي «ھۇۋ ـ ھۇۋ»نى ئېيتىپ،
يەنە چىللە ئولتۇرۇپ تەسبىھ ئېيتىپ.
ئۆزىنى كۆرسىتىپ پىرى ھىدايەت،
ۋە لېكىن ئازغۇزۇپ يولدىن زەلالەت.
بۇ كۈندە نەفسىگە قۇل ھەممە ئىشان،
قەيەردە نەفسىنى ئۆلتۈرگەن ئىشان؟!

دەپ شىكايەت قىلدى ۋە ئاتالمىش خوجا ـ ئىشانلارنىڭ ئەپتى ـ
بەشىرىسىنى ئېچىپ تاشلىدى.

شۇنىسى ئېنىقكى، XIX ئەسىردە يېپەك يولى تامامەن خارابلاش-
قاندىن كېيىن، شەرقنىڭ چۈشكۈنلىشىشىگە ئەگىشىپ، ئىچكى تە-
رىقىچىلىققا تولغان ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقى ياۋروپا ـ
ئاسىيا قۇرۇقلۇقىدىكى تەنھا ئارالغا ئايلىنىپ قالغانىدى. گەرچە

«ئەقلىيلىكتىن خالىي قاباھەت ۋە ئاجىز سىياسىي كەيپىيات ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان خوجىلار دەۋرىدىكى قەشقەرىيە تاكى XVIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە ئىسلام دۇنياسى بىلەن ناھايىتى سۇس بىر خىل روھىي مۇناسىۋەتنى ساقلاپ كەلگەن»[1] بولسىمۇ، لېكىن بۇنداق ئاجىز مەنپەئەتچى ئالاقىلەر تارىم ئويمانلىقىنىڭ بارغانسېرى چۆلدەرەۋاتقان روھىي دۇنياسىغا مەلھەم بولالمىغانىدى. ئەمەلىيەتتە، ئىسلام دۇنياسىنىڭ ئۆز ۋۇجۇدىدىكى كۈنسېرى شەلۋىرەپ كېتىۋاتقان ئاستا خاراكتېرلىك روھىي ئۆسمىنى داۋالىغۇدەك قۇربى قالمىغانىدى. كۈندىن - كۈنگە كۈچىيىۋاتقان غەرب دۇنياسىنىڭ تەھدىتى ئاستىدا، ئۇ جىددىي ئىسلاھاتقا موھتاج ئىدى، شۇڭلاشقا روھىي يېتىملىك، بېكىنمە پسىخىكا ۋە قارىغۇلارچە ئېتىقاد تارىم ئويمانلىقىنىڭ يېقىنقى زامان مەنىۋى تارتقۇلۇقى بولۇپ قالدى. شۇنداقلا مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى ئەڭ بەختسىز بىر سەھىپىنى ئاچتى. ئابدۇشۈكۇر مۇھەممەتئىمىن «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازدى: «يېپەك يولىنىڭ تەدرىجىي خارابلىشىشىدا ۋە ئۇيغۇر روھىيىتىدىكى بېكىنمە ھالەتنىڭ شەكىللىنىشىدە شىنجاڭدىكى ئىشانچىلىق ئەسەبىيلىكلىرى كۈرۈنەرلىك رول ئوينىدى. . . بولۇپمۇ ھىدايەتۇللا ئافاق خوجا، بۇرھانىدىن خوجا، ۋەلىخان تۆرە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى مۇنەۋۋەر ئىلمىي تەپەككۇر نەتىجىلىرىنى تۇنجۇقتۇرۇش، سەئىدىيە ۋە ئەرشى ھاكىمىيىتىنى غولىتىش، زوھۇرىددىن ھېكىمبەگ ھامىيلىقىدا قايتا جۇلا قىلىشقا باشلىغان ئۇيغۇر تەپەككۇرىنىڭ ئىلغار يۆنىلىشلىرىنى ئىشانچىلىق چۈقانلىرى ئىچىگە غەرق قىلىۋېتىشكە ئۇرۇنۇشتا خەلقىمىز تارىخىدىكى لەنەتلىك سىمۋولغا ئايلاندى. ئۇلار ئىنسانپەرۋەر مەشرەپنى، زەلىلىنى تەركىدۇنياچىلىق دەشتىگە تاشلىدى. لە-

① گاۋىن ھامبلىي (ئامېرىكا): «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، 190 - 191 - بەتلەر.

رىك شائىر خوجا ياقۇپ ئەرشى ۋە فۇتۇھىنى جاللاتلىق قىلىچى ئاستىغا باستى. كۆپلىگەن ھالال ئەمگەكچىلەر كاللىسىدىن ئايرىلدى، باش سۆڭىكىدىن قەشقەر قىزىل دەريا بويىغا تۆت كاللا مۇنارى ياسىدى. مۇھەممەد سادىق قەشقەرى ۋە موللا مۇسا سايرامىنىڭ قەلىمىنى زار يىغلاشقا مەجبۇر قىلدى»[1]. بۇنداق چېكىدىن ئاشقان جاھالەت ۋە بەختسىزلىك مىللىتىمىزنىڭ كېسىلىمەن روھىيىتىنى يۇدۇپ XX ئەسىر بوسۇغىسىغا ئېلىپ كىردى ۋە يېڭى بەختسىزلىكلەرگە زېمىن ھازىرلىدى.

▲ مۇسۇلمانلار شەرقى جىددىي كىرىزىسقا دۇچ كەلدى، ئىسلاھات ئۇلارنىڭ بىردىنبىر چىقىش يولى بولۇپ قالدى. ئۇچ نەپەر سەييياھ تەڭرى تېغىدىن ئۆتۈپ، تارىم ئويمانلىقىنىڭ چوڭقۇر ئازابىنى كۆردى. ئۆز كېلەچىكى ئۈستىدە ئۆزىدە قىلچە ئالدىن كۆرەرلىك ۋە ئىچكى ئېنېرگىيە ھازىرلىيالمىغان بۇ مىللەت خامۇشلۇق ئىچىدە يېڭى ئەسىرنى كۈتۈۋالدى.

ياۋروپا ئويغىنىشى گەرچە ئىلىم - پەن ۋە ئەقىل ئىنقىلابىنى ئۆزەك قىلغان بولسىمۇ، لېكىن مارتىن لىيۇتېر[2] نىڭ دىنىي ئىسلاھاتى خرىستىئان دۇنياسىنىڭ ئوتتۇرا ئەسىر جاھالىتىدىن ئويغىنىشىدا مۇھىم رول ئوينىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە زور جۇغراپىيىلىك بايقاشلاردىن ئىلھاملانغان ياۋروپا ناھايىتى تېزلا چېركاۋ پەلسەپىسىنىڭ سىرتىغا سىرتىمىقىدىن قۇتۇلۇپ، ھەقىقىي مەنىدىكى ئەدەبىيات - سەنئەت ئويغىنىشىنى ئىشقا ئاشۇردى.

① ئابدۇشۈكۇر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، بەتلەر، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1998 - يىل نەشرى، 272 -، 273 - بەتلەر.

② مارتىن لىيۇتېر (گېرمانىيە): (Martin Luther) — 1483 - يىلدىن 1546 - يىلغىچە ياشىغان گېرمانىيىلىك مەشھۇر دىنىي ئىسلاھاتچى، ئۇنىڭ دىنىي ئىسلاھاتى خرىستىئان ياۋروپاسىنىڭ قايتا گۈللىنىشىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن.

لېكىن، ياۋروپا ئوتتۇرا ئەسىر جاھالىتىدىن قۇتۇلۇپ پەلسەپە ۋە تەبىئىي پەنلەردە پارتلاش خاراكتېرلىك مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشكەن بىر پەيتتە، مۇسۇلمانلار شەرقىدە تامامەن باشقىچە بىر خىل ھالەت ھۆكۈم سۈرۈۋاتاتتى. بىر مەھەل كۈچيىپ، پۈتكۈل مۇسۇلمانلار دۇنياسىغا ھامىيلىق قىلغان ئوسمان تۈرك ئىمپېرىيىسى XVIII ئەسىردىن باشلاپ ئاستا ـ ئاستا زەئىپلىشىپ، بىر كېسەلمەن گەۋدىگە ئايلىنىپ قالدى. ئۇنىڭ ئاسىيا، ياۋروپا ۋە ئافرىقا قىتئەلىرىدە ئىستېلاھ قىلغان زېمىنلىرى بىر ـ بىرلەپ قولدىن كېتىشكە باشلىدى. 1798 ـ يىلى فرانسىيە ئارمىيىسى ئوتتۇرا دېڭىزدىن ئۆتۈپ ئوسمان تۈركلىرى كونترولىدىكى مىسىرنى بېسىۋالدى. ئىككىنچى يىلى مىسىر ئەنگلىيىنىڭ قولىغا ئۆتتى. شۇندىن باشلاپ ئوسمان تۈرك ئىمپېرىيىسىنىڭ ئافرىقا ۋە ياۋروپا قىسمىدىكى زېمىنلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن قولدىن كەتتى. ئاسىيادا ئىراننىڭ تەھدىتى كۈندىن كۈنگە كۈچەيدى. چارروسىيىنىڭ قارا دېڭىز، كافكاز ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا كېڭىيىشى ئوسمان تۈرك ئىمپېرىيىسىنىڭ تەسىر دائىرىسى ۋە ھۆكۈمرانلىق چەمبىرىكىنى قەدەممۇ قەدەم تارايتىپ باردى. خۇددى مونتېسكيۇ ئېيتقاندەك، بۇ كېسەلمەن گەۋدە ئۆزىنى لايىقىدا تىزگىنلەش ئىقتىدارىنى يوقىتىپ، «كۈچى تۈگەپ كېتىۋاتقان دوردەك تېشى پال ـ پال ئىچى غال ـ غال بولۇپ قالغانىدى». بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئوسمان تۈرك ئىمپېرىيىسىنىڭ پۈتكۈل مۇسۇلمانلار دۇنياسىدىكى نوپۇزى ۋە يېتەكچى ئورنى بارغانچە تۆۋەنلەپ، چاك ـ چېكىدىن پارچىلىنىش ۋەزىيىتى شەكىللەندى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ياۋروپا كۈچلىرىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك ئۇرۇشلىرى داۋاملىدا قەدەممۇ قەدەم شەرققە ئىچكىرىلەپ كىرىشى، خرىستىئان مىسسىئونېرلىرىنىڭ ئىسلام دۇنياسىغا بولغان خرىسى مۇسۇلمانلار دۇنياسىدا بۆھران پەيدا قىلدى. ھالسىراپ قالغان ئوسمان تۈرك ئىمپېرىيىسىنىڭ غەربنىڭ تەھدىتىنى توسۇيالىشى ۋە ئىسلام دۇنياسىغا قايتا ھامىيلىق

قىلالىشى مۇمكىن بولماي قالدى. پۈتكۈل شەرق مۇسۇلمان دۇنياسى جىددىي كرىزىسكە دۇچ كەلدى، ئىسلاھات ئۇلارنىڭ بىردىنبىر چىقىش يولى بولۇپ قالدى!

مانا مۇشۇنداق بىر جىددىي پەيتتە، ئەرەب يېرىم ئارىلىدا «ۋاھابىيلار ھەرىكىتى» مەيدانغا كېلىپ، ئىسلام شەرقىدە دىنىي ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشنىڭ مۇقەددەسىنى ئاچتى. ۋاھابىيلار ھەرىكىتى XVIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئەرەب يېرىم ئارىلىدا ئېلىپ بېرىلغان كەڭ كۆلەملىك ئىسلام گۈللىنىش ھەرىكىتى ئىدى. بۇ ھەرىكەتنىڭ ئاساسلىق تەشكىللىگۈچىسى مۇھەممەد ئابدۇل ۋاھاب (1703 — 1791) بولۇپ، كېيىنچە بۇ ھەرىكەت ئۇنىڭ نامى بىلەن ئاتالدى. ۋاھابىيلارنىڭ ئاساسلىق تەشەببۇسلىرى ئۆز دەۋرىدە ئىسلام شەرقىدە ئەۋج ئالغان ئىسلامىيەتنىڭ ئەسلى ماھىيىتىگە يات بولغان غەيرىي ئادەتـ يوسۇنلار ۋە تۇرلۇك ئىختىلاپلارنى بىكار قىلىپ، ئېتىقادنى پاكلاشتۇرۇش؛ پەيغەمبەر ۋە تۆت چاھارىيا دەۋرىدىن كېيىن قوشۇلغان بارلىق غەيرىي قائىدە ـ قانۇنلارنى چىقىرىپ تاشلاپ، «قۇرئان كەرىم» روھى ۋە ئەسلىدىكى ئىسلام ئەقىدىلىرىگە قايتىش؛ ئاتالمىش «ئۇلۇغ» لارغا ۋە مازار ـ ماشايىقلارغا تاۋاپ قىلىشنى قاتتىق مەنئىي قىلىپ، «قۇرئان كەرىم» روھىدىن چەتلىگەن، ئاللا بىلەن ئۇنىڭ بەندىلىرى ئوتتۇرىسىدا ۋاستىچى مەۋجۇت دېگەن پەتۋالارغا رەددىيە بېرىش قاتارلىق جەھەتلەردە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقانىدى. ۋاھابىي ۋە ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى يەنە «ئەسلى ماھىيەتكە قايتىش» شەكلىدە ئىسلام قائىدىلىرىنى ئاددىيلاشتۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى، ئۇلارنىڭ قارىشىچە، «بىر ئاللادىن باشقا ھېچكىم بەندىلەرنىڭ ھامىيسى ئەمەس، مۇھەممەد پەيغەمبەرگىمۇ ، ئاخىرقى سوراق كۈنى، دىن باشقا ئىمتىياز بېرىلگەن ئەمەس، مەككىنى تاۋاپ قىلىش مۇتلەق شەرت ئەمەس ئىدى»①.

① ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى» ، 362 ـ بەت.

ژاهابىيلارنىڭ دىنىي ئىدىيە ژە مەدەنىيەت ئەنئەنىسى جەھەتتىكى قا-
راشلىرى مۇنداق ئۇچ نۇقتىغا مەركەزلەشكەنىدى: بىرىنچىدىن، ئۇلار
ئىسلام مەدەنىيەت ئەنئەنىسىگە تەنقىدىي پوزىتسىيە تۇتۇش تەشەببۇس-
نى ۋۇجۇدقا ئېيتتى. چۈنكى ئۇلارنىڭ قارىشىچە، پەيغەمبەر ژە تۆت
خەلىپە دەۋرىدىن كېيىن، ئىسلام دىنىنىڭ ئەسلى مەزمۇنىغا نۇرغۇن
ئىلغان غەيرىي ئېلېمېنتلار، ناتوغرا چۈشەندۈرۈشلەر قوشۇلغان بو-
لۇپ، ئەمدە زور دەرىجىدە ئەسلى ماھىيەتتىن چەتنەگەنىدى. يېقىنقى
زامان ئىسلام دۇنياسىنىڭ زەئىپلىشىشى ئەمەلىيەتتە ئىسلام ئەقىدىلە-
رىنىڭ بۇزۇلۇشىدىن كېلىپ چىققانىدى، شۇڭا ئىسلام ئەقىدىلىرىنى
ساپلاشتۇرۇش، تازىلاش ژە ئەسلى ھالىتىگە قايتۇرۇش زۆرۈر ئىدى؛
ئىككىنچىدىن، ئۇلار «قۇرئان كەرىم» نى ئېتىقادنىڭ بىردىنبىر ئاسا-
سى قىلىشنى تەكىتلەيتتى. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئىلگىرىكى نۇرغۇن
ئۆلىمالارنىڭ «قۇرئان كەرىم» تەپسىرى ھەققىدىكى شەرھلىرى ھەر
خىل بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھېچقايسىسى «قۇرئان كەرىم» نى چۈشىنىش-
تىكى بىردىنبىر تەپسىر بولالمايتتى. شۇڭا، مۇسۇلمانلار «قۇرئان
كەرىم» نىڭ ئەسلى مەنىسىنى ئاساس قىلغان ھالدا، مۇستەقىل پىكىر
يۈرگۈزۈپ، ئەقلىي تەپەككۇر قىلىشى ژە «قۇرئان كەرىم» روھىغا
قايتىشى كېرەك ئىدى؛ ئۈچىنچىدىن، ژاھابىيلار ئەسلىدىكى ئەقىدە-
لىرىگە ئاساسەن نۆۋەتتىكى ئىسلام شەرىئەتلىرىنى ئىسلاھ قىلىشنى
تەشەببۇس قىلدى. ئۇلار «قۇرئان كەرىم» دىن چەتنەگەن بارلىق جە-
ھەتلەرنى تۈزۈلمىلىرىنى — كەسپىي ئەمەل - دەرىجىلەرنى، ئارتۇقچە
ئادەت - يوسۇنلارنى. قېتىپ قالغان دىنىي ئەھكاملارنى بىكار قى-
لىپ، ئىسلام دىنىنى ساپلاشتۇرۇشنى، ئىسلام قائىدىلىرىنى ئاددىيە-
لاشتۇرۇشنى ژە مۇسۇلمانلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىتتىپاقلىقنى كۈچەيە-
تىشنى ئۈمىد قىلىشتى.

ژاھابىيلار ھەرىكىتى يېقىنقى زامان ئىسلام تارىخىدا كۆلىمى
زور، تەسىرى چوڭقۇر بولغان بىر قېتىملىق دىنىي ئىسلاھات ھەرىكە-

تى ئىدى. گەرچە بۇ ھەرىكەت ئىسلام ئەقىدىلىرىنى ئاددىيلاشتۇرماق-
چى ژە ئىسلاھ قىلماقچى بولغانلىقى تۈپەيلى قاتتىق چەكلەنگەن بولسا-
مۇ، لېكىن كېيىنكى دەۋرلەردە ھىندىستاندا مەيدانغا كەلگەن غازات-
چىلار ھەرىكىتى، ھىندونېزىيىدە پارتلىغان بەدرى ھەرىكىتى، شىما-
لىي ئافرىقىدىكى سەنۇش ھەرىكىتى، سۇداندىكى مەھدى ھەرىكىتى،
ئىراندىكى باب ھەرىكىتى، ئوسمان تۈرك ئىمپېرىيىسى قوزغىغان
پانئىسلامىزم ژە قازان، قىرىم، ئوتتۇرا ئاسىيالاردا مەيدانغا كەلگەن
جەدىتىزم ئېقىملىرىغا مۇئەييەن تەسىر لەرنى كۆرسەتتى.

« XIX ئەسىرگە كەلگەندە ئىسلام ئىسلاھاتچىلىرى ، ئەسلىگە
قايتىش، شەكلىدە ئەمەس، يەنە ، ئىسلامنى دەۋرلەشتۇرۇش، شەكلى-
دە مەيدانغا چىقتى»①. جامالىددىن ئافغانىي (1839 — 1897)،
سەئىدئەھمەدخان (1817 — 1898) مۇھەممەد ئابدۇ (1849 —
1905) قاتارلىق ئۇچ شەخس XIX ئەسىردە ئېلىپ بېرىلغان ئىسلام
ئىسلاھاتىنىڭ ئەڭ مەشھۇر ۋەكىللىرى ئىدى.

جامالىددىن ئافغانىي ئىراننىڭ غەربىي شىمالىدىكى خامادان شە-
ھىرى ئەتراپىدا تۇغۇلغان بولۇپ، كىچىكىدىن باشلاپ ئىسلام تەلىمات-
لىرى ژە «قۇرئان كەرىم» نى چوڭقۇر تەتقىق قىلىپ، ئىسلام دۇنيا-
سىنىڭ بارغانسېرى چۈشكۈنلىشىشىنىڭ سەۋەبلىرىنى ئىزدىگەن،
شۇنداقلا مۇسۇلمانلارنىڭ قەدىمىي كۆتۈرۈش ئۈچۈن ئىسلام دىنىنى
ئىسلاھ قىلىش ژە دەۋرگە ماسلاشتۇرۇش كېرەك، دېگەن قاراشقا
كەلگەن. ئۇ ئۆزىنىڭ مۇھاجىرلىق ھاياتى داۋامىدا ھىندىستان، ئافغا-
نىستان، مىسىر، ئىستانبۇل، رۇسىيە، ئوتتۇرا ئاسىيا، ئىران قا-
تارلىق جايلارنى ئايلىنىپ، مۇسۇلمانلارنىڭ كۈندىن - كۈنگە دەۋرنىڭ
كەينىدە قېلىۋاتقانلىقىنى، غەرب مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ مەدەنىيەت
جەھەتتىكى تاجاۋۇزى كەلتۈرۈپ چىقارغان روھىي كرىزىسنى چوڭقۇر

① ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 362 - بەت.

هېس قىلغان، ئۇ ھەتتا ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ سۇلتانى ئابدۇلھەمىد II (1876 — 1909 - يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) گە مەكتۇپ يېزىپ، ئۆزىنىڭ ئىسلاھات تەدبىرلىرى ۋە سىياسىي غايىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇنىڭ مەكتۇپى سۇلتاننىڭ قوللىشىغا ئېرىشەلمىگەندىن كېيىن، مىسىر ئارقىلىق ياۋروپاغا چىقىپ، لوندون، پارىژلاردا گېزىت چىقارغان ۋە ئۆز تەشەببۇسلىرىنى تەشۋىق قىلغان. 1893 - يىلى سۇلتان ئابدۇلھەمىد II نىڭ تەكلىپى بىلەن ئىستانبۇلغا كەلگەن، بىراق نەزەربەنت ئاستىغا ئېلىنىپ، ئاخىرقى ئۆمرىنى پاجىئەلىك ھالدا ئاخىرلاشتۇرغان.

جامالىددىن ئافغانىي بىر كەسكىن دىنىي ئىسلاھاتچىلا ئەمەس، بەلكى يەنە يېتىلگەن پەيلاسوپ ۋە مۇتەپەككۇر ئىدى. ئۇنىڭ ئىسلاھات غايىلىرىگە مۇئەييەن سىياسىي مەۋقە يانداشقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ قاراشلىرى XIX ئەسىر مۇسۇلمان شەرقىنىڭ ئەڭ ئىلغار پىكىر ئىنقىلابىغا ۋەكىللىك قىلاتتى. شۇڭا غەرب ئالىملىرى ئۇنى «شەرقىنىڭ لىيوتېرى» دەپ ئاتىدى①. ئافغانىينىڭ پەلسەپىۋى قاراشلىرى ئەقلىي پرىنسىپلارنى ئۆزىنىڭ ئالدىنقى شەرتى قىلغانىدى. ئۇ، بىر مىللەتنىڭ پەلسەپىسى بولماي تۇرۇپ، ئېرىشكەن ۋە ئۆگەنگەن بىلىملىرى بىر ئەسىرگىمۇ بەرداشلىق بېرەلمەيدۇ، ئەكسىچە پەلسەپىۋى روھقا باي، ئەمما كونكرېت ئىلىم - پەن نەتىجىلىرى كەمچىل مىللەت ھامان ئۆزىدىكى پەلسەپىۋى روھنىڭ ئىلھامى بىلەن ئىلىم - پەندە يېڭىدىن يېڭى نەتىجىلەرگە ئېرىشەلەيدۇ، دەپ قارىدى. ئۇ، ئىسلام دىنى بىلەن غەرب مەدەنىيىتىنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە قوبۇل قىلىش بىلەن ئۆزىنىڭ ئەنئەنىۋى ھاياتىي كۈچىنى جارى قىلدۇرۇش ئوتتۇرىسىدىكى مۇڭاپىق نۇقتىنى تەكىتلىدى، يەنى بىرىنچىدىن، مۇسۇلمانلاردىكى پەلسەپە نامراتلىقى، ئىلىم - پەن روھىنىڭ ئاجىزلىقى ۋە

① ۋۇ يۈنگۇي: «يېقىنقى زامان ئىسلام ھەرىكىتى»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1994 - يىل نەشرى، 77 - بەت.

سىرتقى يېڭى مەدەنىيەتلەرنى چەتكە قېقىش خاھىشىنى ئۆزگەرتىش كېرەك، چۈنكى دىنىي ئېتىقادنىڭ ماھىيىتى ھەقىقەتنى تونۇش ۋە ئىزدەشتە، بۇ نۇقتىدا ئىسلام دىنى پەلسەپە ۋە ئىلىم - پەن روھى بىلەن بىردەكلىككە ئىگە. ئۇنىڭ ئۇستىگە، پەلسەپە ۋە ئىلىم - پەننىڭ دۆلەت، مىللەت چېگرىسى يوق، شۇڭا مۇسۇلمانلار دىن بىلەن پەننى تەڭ ئۆگىنىشى كېرەك، دەپ ھېسابلىدى. ئىككىنچىدىن، ئۇ، سەئىد ئەھمەدخان ۋەكىللىكىدىكى زامانىۋىلاشتۇرۇش تەرەپدارلىرىنىڭ ناتۇرالىزم ۋە قارىغۇلارچە غەربكە چوقۇنۇش خاھىشىنى تەنقىد قىلدى. ئۇ، مۇسۇلمانلار زامانىۋىلىشىشنىڭ ئالدىنقى شەرتى ئىسلام ئېتىقادىدا تەۋرەنمەسلىكتە ئىپادىلىنىشى كېرەك، بىر مىللەت مۇستەھكەم ئېتىقادقا ئىگە بولغاندىلا، ئاندىن مۇكەممەل ئىلمىي سۇپەتكە، گۈزەل ئەخلاقىي ساپاغا ۋە مىللىي تەرەققىياتقا ئېرىشەلەيدۇ، دەپ قارىدى. جامالىددىن ئافغانىي 1870 - يىلى ئىستانبۇلدا سۆزلىگەن بىر قېتىملىق مەشھۇر نۇتقىدا مۇنداق دېدى: «بىر مىللەتكە نىسبەتەن پەلسەپە دىنىي ئېتىقادقا ئوخشاشلا مۇھىمدۇر. پەيلاسوپلار بىلەن دىن پەيغەمبەرلىرى ئوخشاش بۇرچنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان. ئۇلارنىڭ ئوخشىمايدىغان يېرى، پەيغەمبەرلەر ئىلھام ۋە ۋەھىي ئارقىلىق ھەقىقەتكە ئېرىشىدۇ، پەيلاسوپلار بولسا، تەپەككۇر ئارقىلىق ھەقىقەتنى تاپىدۇ؛ پەيغەمبەرلەر خاتالىقلاردىن مۇستەسنا بولىدۇ، پەيلاسوپلار تونۇش جەھەتتە خاتالىشىپ قېلىشتىن ساقلىنالمايدۇ؛ پەيغەمبەرلەرنىڭ تەلىماتلىرى دەۋر چەكلىملىكىگە ئۇچرايدۇ، پەيلاسوپلارنىڭ تەلىماتلىرى ئومۇمىي ئەھمىيەتكە ئىگە بولىدۇ. . . »① ئۇ يەنە بىر قېتىم ئىلگىرىلىگەن ھالدا مۇنداق دېدى: «ھەر بىر دەۋرنىڭ بىردىن پەيغەمبەرگە موھتاج بولۇشى ناتايىن. چۈنكى ئىسلام ۋە ئۇنىڭ قانۇنى ھەر قانداق دەۋرده ئۆز مۇمىنلىرىنى تەربىيىلىيەلەيدۇ. لې-

① ۋۇ يۈنگۇي: «يېقىنقى زامان ئىسلام ھەرىكىتى»، 79 - بەت.

كىن، ھەر بىر دەۋر ئۇزى ئۈچۈن بىر تۈركۈم پەيلاسوپلارغا موھتاج! پەيلاسوپلار ۋە دەۋر ئىدىئولوگىيىسىنى يېتەكلەپ ماڭىدىغان مۇتەپەككۇرلارسىز ئىنسانىيەتنىڭ گۈللىنىشىدىن سۆز ئاچقىلى بولمايدۇ...»①.

جامالىددىن ئافغانىي يەنە ئۆز تەشەببۇسلىرىدا، مۇسۇلمانلار نۆۋەتتە ئىسلاھاتقا موھتاج، دىنىي ئىسلاھات ھەرگىزمۇ مىللىي تەرەققىياتنى چەتكە قاقمايدۇ. «بۈگۈنكى كۈندە ئىسلام دىنىنى بىر كىشىگە ئوخشىتىش مۈمكىن. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام بۇ كىشىنىڭ كاپىتانى، بارلىق مۇسۇلمانلار بولسا بۇ مۇقەددەس كىشىدىكى يولۇچىلاردۇر. ناھايىتى ئەپسۇس، بۇ مۇقەددەس كىشى دېڭىزدا تۈيۈقسىز بوران - چاپقۇنغا ئۇچراپ قالدى ۋە چۆكۈشكە باشلىدى. شۇڭا، ئاۋام مۇسۇلمانلارنىڭ ئۇنى قۇتقۇزۇۋېلىش مەجبۇرىيىتى بار»② دەپ قارىدى. ئۇنىڭ دىنىي ئىسلاھات ئىدىيىسى تۆۋەندىكى بىر قانچە نۇقتىدا ئىپادىلەندى:

بىرىنچى، دۇنيادىكى ھەر مىللەت مۇسۇلمانلىرىنىڭ گۈللىنىشىگە ئېرىشىشىنىڭ ئالدىنقى شەرتى ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ مىللىي ئازادلىقىدا ئىشقا ئاشىدۇ. شۇڭا، مۇسۇلمانلار مىللىي ئېڭىنى ئۆستۈرۈشى، مىللەتنىڭ ئىززەت - غۇرۇرىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشى، ئۆزىگە بولغان ئىشەنچ ۋە مىللىي ئىپتىخارىنى ئاشۇرۇشى زۆرۈر، دەپ قارىدى.

ئىككىنچى، دىنىي ئىسلاھاتنىڭ ئىسلام دىنىنىڭ بىردىنبىر چىقىش يولى ئىكەنلىكىگە ئىشىنىش لازىم، دەپ كۆرسەتتى. ئۇ، غەرب دۇنياسى مارتىن لىيوتېرنىڭ ئىسلاھاتىدىن كېيىن، ھەقىقىي مەنىدىكى مەدەنىيەت گۈللىنىشىگە ئېرىشتى، ئىسلام دىنىمۇ مۇشۇ يولنى تاللىشى زۆرۈر، لېكىن ئىسلاھات ئىسلام پرىنسىپى ۋە «قۇرئان كەرىم» روھىنى ئاساس قىلىشى كېرەك، بولمىسا يۆنىلىشتىن ئېزىپ قالىدۇ، دەپ قارىدى.

ئۈچىنچى، پەلسەپىۋى تەپەككۇر بىلەن ئىلىم - پەن روھىنى دىنىي ئىسلاھاتنىڭ ئىككى چوڭ تۈۋرۈكى قىلىش كېرەك. تارىختىن بۇيان ئىسلام ئۆلىمالىرى «قۇرئان كەرىم» نى ئۆز دەۋرىدىكى شارائىتقا يارىشا ئىزاھلىغان. ۋەھالەنكى، ئۇلارنىڭ شەرھى - ئىزاھلىرى ئاللانىڭ كىتابىدىكى بىلىمگە نىسبەتەن «دېڭىزدىكى بىر تامچە سۇ»، خالاس. شۇڭا، مۇسۇلمانلار ئىلىم - پەن ۋە مەدەنىيەت - مائارىپ بىلەن ئۆزىنى قوراللاندۇرۇشى لازىم، دەپ كۆرسەتتى. ئافغانىي يەنە «ئاللا ئىككى كىتاب ئەۋەتكەن. ئۇنىڭ بىرى «قۇرئان كەرىم»؛ يەنە بىرى، تەبىئەت دۇنياسىدىن ئىبارەت. بىر مۇئەللىپ يازغان بۇ ئىككى كىتاب بىر - بىرىگە زىت ئەمەس، شۇنىڭ ئۈچۈن تەبىئەتنى ھۆرمەت قىلىش، ئۇنى ئۆگىنىش لازىم»① دەپ ھېسابلىدى.

تۆتىنچى، ئافغانىي ئىتتىپاقلىشىشنى تەكىتلەپ، بۆلۈنۈشكە قارشى تۇردى. ئۇ، دىنىي مەزھەپچىلىك ۋە ئىتتىپاقسىزلىق مۇسۇلمان مىللەتلىرىنىڭ زەئىپلىشىشىنىڭ ئەڭ مۇھىم سەۋەبلىرىدىن بىرى، مۇسۇلمانلار ئۆزئارا ئىتتىپاقلىشىپ غەربنىڭ تەھدىتىگە ئورتاق قارشى تۇرۇشى كېرەك، دەپ كۆرسەتتى. ئۇ يەنە سۇننىي ۋە شىئە مەزھەپلىرىنىڭ بۆلۈنۈشى ۋە ئۆزئارا تىركىشىشىنى تارىختىكى ئازسانلىق ھۆكۈمرانلار كەلتۈرۈپ چىقارغان، ئەمەلىيەتتە، مۇمىن مۇسۇلمانلار ئوتتۇرىسىدا قىلچىمۇ پايدا - زىيان توقۇنۇشى مەۋجۇت ئەمەس، دەپ قارىدى.

بەشىنچى، ئۇ ئەنئەنىۋى شەكىل بىلەن زامانىۋى مەزمۇننى بىرلەشتۈرۈشنى تەشەببۇس قىلدى، شۇنداقلا ئىسلاھاتنى دىنىي مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنى قايتىدىن ئىزاھلاش ئاساسىدا ئېلىپ بېرىشنى، «قۇرئان كەرىم» نى يېڭىۋاشتىن چۈشىنىشنى ۋە ئۇنى ھازىرقى زامان

① ② ۋۇ يۇنگۈي: «يېقىنقى زامان ئىسلام ھەرىكىتى»، 80 - 83 - بەتلەر.

① ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 363 - بەت.

ئىلىم- پەنى، ئەقلىي تەپەككۇرى، ئىقتىسادىي تەرەققىياتى، سىيا-
سىي تۈزۈلمىسىگە ماسلاشتۇرۇشنى چاقىرىق قىلدى.

جامالىددىن ئافغانىي ئىستانبۇل، قاھىرە قاتارلىق شەھەرلەردە
ھەدەپ ئۆزىنىڭ ئىسلاھات غايىلىرىنى تەشۋىق قىلىۋاتقان پەيتتە،
شىمالىي ھىندىستاندا سەئىد ئەھمەدخان ۋەكىللىكىدىكى ئىسلامنى
زامانىۋىلاشتۇرۇش تەرەپدارلىرىمۇ ئۆزلىرىنىڭ دىنىي ئىسلاھات ئىدە-
يىلىرىنى كەڭ قانات يايدۇردى.

سەئىد ئەھمەدخاننىڭ دىنىي ئىسلاھات ئىدىيىسى ئىككى مۇھىم
تەرەپنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانىدى. ئۇنىڭ بىرى، ھىندىستانىنىڭ يې-
قىنقى زامان ئىسلام تارىخىدىكى مەشھۇر مۇتەپەككۇرى ۋەلىئۇللا شاھ-
نىڭ ئىلغار دىنىي ئىسلاھاتچىلىق ئىدىيىسى؛ يەنە بىرى، غەربنىڭ
ئىلىم- پەن ۋە مەدەنىيەت تەسىرى ئىدى. يېقىنقى ئېيتقاندا، ئەھمەد-
خاننىڭ دىنىي ئىسلاھات تەشەببۇسلىرى مۇنداق ئۈچ نۇقتىغا مەركەز-
لەشتى: بىرىنچى، ئۇ ئىلمىي مۇلاھىزە، ئەقلىي تەپەككۇر ۋە ناتۇرا-
لىزم نۇقتىئىنەزەرلىرى ئارقىلىق ئىسلام تەلىماتلىرىنى شەرھلەشنى
تەشەببۇس قىلدى؛ ئىككىنچى، ئىسلام ئەقىدىلىرىنى تارىخىي تەرەق-
قىيات نۇقتىئىنەزىرى بويىچە چۈشەندۈرۈشنى ئۈمىد قىلدى؛ ئۈچىنـ-
چى، ئىسلام قانۇنلىرىنى زامانىۋىلىك نۇقتىئىنەزىرى بويىچە ئىزاھ-
لاشنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇنىڭ دىنىي ئىسلاھات ئىدىيىسى ھىندىس-
تان مۇسۇلمانلىرىنىڭ مەنىۋى ئويغىنىشىغا زور تەسىر كۆرسەتتى.

مۇھەممەد ئابدۇ مىسىردا تۇغۇلغان بولۇپ، جامالىددىن ئافغانىيـ-
نىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان ۋە ئۇنى ئۈستازىم دەپ ئېتىراپ قىلغانىدى.
ئۇنىڭ دىنىي ئىسلاھات ئىدىيىسىگە مىسىرنىڭ ئازادلىقىدىن ئىبارەت
مىللىي ھېسسىياتىمۇ سىڭگەنىدى. مۇھەممەد ئابدۇنىڭ كۆپلىگەن
قاراشلىرى جامالىددىن ئافغانىي بىلەن بىرەكلىككە ئىگە بولسىمۇ،
لېكىن قىسمەن قاراشلىرى ئۆزگىچىلىككە ئىگە ئىدى. ئۇ، تارىختىن
بىرى يېتەكچى ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن ئاللانىڭ ئىرادىسى ئەقلىيلىكـ-

تىن ئۈستۈن تۇرىدۇ، ئىنسان ئەقلى پەقەت ئاللانىڭ ئىرادىسى يول
قويغان دائىرە ئىچىدە ئۆزىنىڭ ئىككىلەمچى رولىنى جارى قىلدۇرـ-
دۇ، دېگەن قاراشقا باشقىچە پىكىردە ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ «ئاللانىڭ
بىرلىكى توغرىسىدا» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازغانىدى: «‹قۇرئان
كەرىم›، ئەقىلگە ھۆرمەت قىلىدۇ، ئەقلىنى مۇھىم ئورۇنغا قويىدۇ،
ياخشىلىق ۋە يامانلىق، چىنلىق ۋە ساختىلىق، شۈبھىدەك راست ۋە
يالغانغا ھۆكۈم قىلىشتا ئەقىل ئەڭ ئاخىرقى سوتچىدۇر... ئادەم
ئۆزىنىڭ ئەقلىي كۈچىگە تايىنىپ ئاللانى تونۇيالايدۇ. ئەقلىنىڭ ئىلـ-
ھامى ۋە لوگىكىلىق خۇلاسە ئۈسۈلى ئارقىلىق شەيئىلەر تەرەققىياتـ-
نىڭ سەۋەب - نەتىجىسىنى، كائىناتنىڭ ھەممىگە قادىر ئاللا تەرىپـ-
ىدىن يارىتىلغانلىقىنى ھېس قىلالايدۇ. شۇڭا، ئەقىل بىلەن ئاللانىڭ
ۋەھىيسى بىردەكلىككە ئىگە. لېكىن ئاللانىڭ ۋەھىيسى مۇتلەق ھەقـ-
قەت، ئىنساننىڭ ئەقلىي پائالىيىتى بولسا، بەزىبىر خاتالىقلاردىن
ساقلىنالمايدۇ. ‹قۇرئان كەرىم› دە ئەقىلگە سىغمايدىغان مەزمۇن
يوق، بەزى سۆزە - ئايەتلەرنىڭ يوشۇرۇن مەنىسى چەكسىز بولۇپ،
ئۇنى ئەمەلىي كونتېكست ۋە ئەقلىي خۇلاسە ئۈسۈلى ئارقىلىق چۈشەنـ-
گىلى بولىدۇ...»①

جامالىددىن ئافغانىي، سەئىد ئەھمەدخان، مۇھەممەد ئابدۇ قاتار-
لىق ئۈچ مەشھۇر شەخسنىڭ دىنىي ئىسلاھات غايىلىرى XIX ئەسىر
مۇسۇلمان شەرقىنىڭ روھىي ئاساسىتلەردىن قۇتۇلۇپ، ئۆزىنى قايتا
بايقىشىغا غايەت زور تەسىر كۆرسەتتى. ئۇنىڭ ئەسىرىنىڭ ئوتتۇرىلـ-
ىرىدىن باشلاپ كۈنسېرى زاۋاللىققا يۈز تۇتۇۋاتقان ئوسمان تۈرك
ئىمپېرىيىسى ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ، ئۆزىنى ھالاكەتتىن قۇتقۇز-
ماقچى بولدى. 1839 - يىلى مۇستاپا رەشىد پاشا ئىنسان ھوقۇقى
(كىشىلىك ھوقۇق) نى كاپالەتلەندۈرىدىغان خىتابنامىنى ئېلان قىلدى

① ۋۇ يۈنگۈي: «يېقىنقى زامان ئىسلام ھەرىكىتى»، 88 -، 89 - بەتلەر.

ۋە ئاۋام پۇقرا قانۇن ئالدىدا باراۋەر، ئۇلارنىڭ ئىززەت ـ ئابرۇيى ۋە مال ـ مۈلكى دەخلى ـ تەرۇزسىزدۇر، دەپ جاكارلىدى. بۇنىڭ بىلەن، تاكى 1876 ـ يىلغىچە داۋاملاشقان «تانزىمات» (ئىسلاھات) دەۋرى باشلاندى. «تانزىماتچىلار» ھۆكۈمەت ئورگانلىرىنى، ئارمىيىنى، مالىيە تۈزۈلمىسىنى ۋە مەدەنىيەت ـ مائارىپ ئىشلىرىنى ئىسلاھ قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە دۆلەتنى دىنىي شەرىئەت ۋە ھاكىمىيەتـ لەقلىقتىن قانۇن ـ تۈزۈم يولىغا ماڭغۇزۇشنى تەشەببۇس قىلدى. 1850ـ يىلىدىن باشلاپ ياۋروپا قانۇنلىرىدىن ئۆرنەك ئالغان «سودا قانۇنى»، «جازا قانۇنى» ۋە «خەلق ئىشلىرى قانۇنى» ئېلان قىلىنـ دى. گەرچە «تانزىمات ھەربكىتى» 1877 ـ يىلى تەختكە چىققان سۇلتان ئابدۇلھەمىد II تەرىپىدىن بىكار قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ مۇسۇلمانلار دۇنياسىغا بولغان تەسىرى ناھايىتى زور بولدى.

ئىسلام شەرقىدە جىددىي ئۆزگىرىش ۋە ئىسلاھات قانات يېيىۋاتـ قان بۇ دەۋردە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى، جۈملىدىن تارىم ۋادىسى ئاجا- يىپ ئىغىر تۇرغۇنلۇق ھالىتىدە تۇرۇۋاتاتتى. قېتىپ قالغان دىنىي ئەھكاملار، ئىسلام ماھىيىتىدىن چەتنىگەن غەيرىي ئەقىدىلەر، سوپى ـ ئىشانچىلىق، ئىنسان تەبىئىتىگە زىت تەركىدۇنياچىلىق، مازار ـ خانىقالارنى ۋەتەن تۇتۇش، روھىي مەھكۇملۇق پۇتكۈل تارىم ۋادىسىنى قاپلىغانىدى، دىنىي ئىسلاھات غايىلىرى ۋە ئىلغار دېموكرا- تىك پىكىرلەر بۇ يەر ئۈچۈن تېخى كۆپ بالدۇر ئىدى. XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا تۈركىي خەلقلەردىن چىققان ئۇچ نەپەر سەيياھنىڭ دىيارىمىز ھەققىدە قالدۇر- غان يازما خاتىرىلىرى بىزنىڭ تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئەڭ بەختسىز دەۋرلىرىنى چۈشىنىشىمىزگە ياردەم بېرىدۇ.

شەرۋىدە، مۇشۇ دەۋردە ئۇچ نەپەر سەيياھ تەڭرى تېغىدىن ئۆ- تۈپ، تارىم ئويمانلىقىنىڭ چوڭقۇر ئازابىنى كۆردى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ دەسلەپ قەشقەرىيگە كەلگىنى قازاق مىللىتىدىن بولغان چوقان

چىنگىز ئوغلى ۋەلىخانوف (1835 — 1865) دۇر. چوقان ۋەلىخا- نوف رۇس ھەربىي مەكتىپىدە تەربىيىلەنگەن ئوفىتسېر بولۇپ، چار- رۇسىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا كېڭىيىشى ۋە قازاق چوڭ يۈزىنى قوشۇ- ۋېلىشىدا زور كۈچ چىقارغانىدى①. ئۇ، 1856 ـ يىلى چارروسىيە ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن جۇڭگو بىلەن بولغان سودىنى ئەسلىگە كەلتۈ- رۈش ئۈچۈن غۇلجىغا ۋەكىل سۈپىتىدە ئەۋەتىلىدۇ. ئۇ، غۇلجا سەپە- رىدىن كېيىن، تەڭرىتاغ قىرغىزلىرىنى تەكشۈرۈش پائالىيەتلىرىگە قاتنىشىدۇ. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئۇنىڭ «ئىسسىق كۆلگە سەپەر خاتىرە- سى»، «چىڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ غەربىي ئۆلكىسى ۋە غۇلجا شەھىرى»، «قىرغىزلار توغرۇلۇق مەلۇماتلار» قاتارلىق ئەسەرلىرى مەيدانغا كېلىدۇ ۋە رۇس ئالىملىرىنىڭ دىققىتىنى قوزغايدۇ. 1857 ـ يىلى ئەمدىلا 22 ياشقا كىرگەن چوقان رۇسىيە پادىشاھلىق جۇغرافىيە ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ئەزالىقىغا قوبۇل قىلىنىدۇ.

1858 ـ يىلى 28 ـ ئىيۇندا چوقان ۋەلىخانوف چارروسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە قەشقەرىيگە ئاتلىنىدۇ. ئۇ، قەش- قەردە 1858 ـ يىلى 1 ـ ئۆكتەبىردىن تارتىپ 1859 ـ يىلى مارت ئېيىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە جەمئىي بەش ئايدەك تۇرىدۇ. بۇ جەريانىدا قەشقەر ۋە ئالتە شەھەرنىڭ جەمئىيەت ئەھۋالىنى چوڭقۇر كۆزىتىدۇ. تەرەپ ـ تەرەپتىن ئەھۋال ئىگىلەيدۇ ۋە نۇرغۇن تارىخىي قولىيازمىلار- نى قولغا چۈشۈرىدۇ. ئۇ، رۇسىيىگە قايتقاندىن كېيىن، 1859 ـ يىلى كۈزدە تەكشۈرۈش دوكلاتىنى چار پادىشاھقا يوللايدۇ. مۇشۇ دوكلات ئاساسىدا ئۇنىڭ «جۇڭگونىڭ غەربىي ئۆلكىسىدىكى ئالتە شەھەرنىڭ ئەھۋالى» دېگەن مەشھۇر ئەسىرى مەيدانغا كېلىدۇ. بۇ ئەسەر ئېلان قىلىنىپ كەينىدىنلا گېرمانىيىدە نېمىسچە تەرجىمىسى، 1856 ـ يىلى لوندوندا ئىنگلىزچە تەرجىمىسى نەشر قىلىنىدۇ.

① «قازاق سۇزبەت ئېنسىكلوپېدىيىسى»، II توم، ئالماتا، قازاقچە تەشرى.

بۇنىڭ بىلەن ياۋروپالىقلار ئۇزاقتىن بۇيان سىرلىق ماكان سۈپىتىدە قاراپ كەلگەن تارىم ۋادىسى تۇنجى قېتىم يېقىنقى زامان غەرب ئىلىم دۇنياسىغا بىر قەدەر تەپسىلىي تونۇشتۇرۇلدۇ. رۇس ئالىملىرى ۋە سىياسەتچىلىرى بۇ ئەسەرنى شەرقنىڭ تارىخ ـ جۇغراپىيەسى ھەققىدە كى ياۋروپا ئىلمىنى تولۇقلىغان ھەقىقىي جۇغراپىيەلىك يېڭىلىق دەپ باھا بېرىدۇ. كوروپاتكىنمۇ «قەشقەريە» ناملىق ئەسىرىدە: «قەشقەريە — ئىلمىي نۇقتىئىنەزەر بىلەن قارىغاندا، كەم ئۇچرايدىغان، ئەمما كىشىلەرگە ئانچە تونۇشلۇق بولمىغان بىر يەر. كىمكى بۇ يەرنى مەلۇم دەرىجىدە پۇختا تونۇشنى خالايدىكەن، ئۇ پىرژىۋالسكىينىڭ ،غۇلجىدىن تەكرىتېغى ئارقىلىق لوپنورغا بېرىش، دېگەن ئەسىرى بىلەن ۋەلىخانوفنىڭ ،ئالتە شەھەرنىڭ ئەھۋالى، ياكى ،چىنى تۈركىستانىنىڭ جەنۇبىدىكى ئالتە شەھەر، دېگەن ئەسەرلەرگە مۇراجىئەت قىلسا بولىدۇ»① دەپ تەكىتلەيدۇ.

شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، چوقان ۋەلىخانوفنىڭ تارىم ئويمانلىقىغا كېلىشى ھەرگىزمۇ ئۆزىنىڭ شەخسىي قىزىقىشى ۋە نو- فۇل ئىلمىي تەكشۈرۈشى ئۈچۈن ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ قەشقەرگە قىلغان سەپىرىنىڭ پەردە ئارقىسىغا چارۋىسىنىڭ سىياسىي مەنپە- ئىتى ۋە ئاخبارات ئىگىلەش مۇددىئاسى يوشۇرۇنغانىدى. شۇنداق بولۇ- شىغا قارىماي، ئۇنىڭ قەشقەرنى تەكشۈرۈش دوكلاتى ياۋروپا ئىلىم ساھەسىگە XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى تارىم ۋادىسىنىڭ ئىجتىما- ئىي رېئاللىقى ئۈستىدە كۆپلىگەن ئۇچۇرلارنى تەقدىم ئەتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ قېتىمقى سەپىرى توغرۇلۇق مۇنداق دەيدۇ: «تەكرى تېغىنىڭ شىمالىي قىسىملىرى رۇس ئالىملىرى تەرىپىدىن تەنقىد قىلىندى. ئەمما جەمئىيەتىمىز ئەزاسى پ. سېمېنوف تيانشانسكىي

① ئا. ن. كوروپاتكىن (روسىيە): «قەشقەريە»، 11 ـ، 12 ـ بەتلەر.

يەكەن، يېڭىسارغا قارايدىغان جايلارنىڭ بىرى بولغان نارىن دەريا- سىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىغچە بارالىدى. مەن بولسام تەكرى تېغىنى ئىگە- كى يەردىن كېسىپ ئۆتۈپ قەشقەر، يېڭىسار ئەتراپلىرىغچە ھەتتا بۇ شەھەرلەر بىلەن يەكەن ئارىلىقىدىكى قۇملۇقلارغىچە كېزىپ چىق- تىم. ئەمما قوقان خانىنى تەختتىن چۈشۈرۈش بىلەن ئايىغلاشقان سىياسىي ۋەقەلەر قەشقەرىيەگىمۇ خاتىرجەمسىزلىك ئېلىپ كەلگەن- لىكتىن، پۈتۈن جۈڭگو تۈركىستانىدىكى ئەڭ چوڭ ۋە ئاھالىسى ئەڭ كۆپ شەھەر يەكەننى كۆرەلمەي قالدىم»①. چوقان ئۆز خاتىرىسىدە قەشقەرنىڭ ئۆز دەۋرىدىكى جەمئىيەت ئەھۋالى توغرىسىدا تەپسىلىي توختىلىدۇ. بۇ يەرنىڭ «كىچىك بۇخارا» نامى بىلەن مەشھۇر بولغان قەدىمىي شەھەر ئىكەنلىكىنى، قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنىڭ تەرەققىي قىل- غانلىقىنى، كىشىلىرىنىڭ ناخشا ـ مۇزىكىغا ئامراقلىقىنى تىلغا ئالى- دۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە ئادەمنى چۆچىتىدىغان قورقۇنچ- لۇق مەنزىرىلەرنىڭمۇ بارلىقىنى، يەنە ئادەم كاللىسىدىن ياسالغان مۇنارلار، شەھەر ئىچىدە يولنىڭ ئىككى قاسنىقىدىكى ئېگىز خادىلار- نىڭ ئۇچلىرىغا سانجىپ قويۇلغان ئادەم باشلىرى، خوجىلار بىلەن خوجىلار ئوتتۇرىسىدىكى قىرغىنچىلىق ئۇرۇشلىرى ۋە چىڭ سۇلالە- سىغا قارشى قوزغىلاڭلارنىڭ ئېچىنىشلىق ئاقىۋەتلىرىنى كۆرگەنلە- كىنى يازىدۇ.② بولۇپمۇ ئۇنى قاتتىق ئېچىندۇرغىنى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسىدىكى خەلقلەرنىڭ كۈندىن ـ كۈنگە قاغجىراپ كېتىۋاتـ قان روھىي دۇنياسى، نادانلىقى ۋە قالاق ھالىتى ئىدى. ئۇ بۇ ھەقتە قاتتىق ئەپسۇسلىنىپ: «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھۆكۈمرانلىرى ھازىر بۇرۇنقى ئەجدادلىرىدەك شېئىر، قوشاق، ئەزەللەرنى يازمايدۇ. ئاستىرونومىيە جەدۋەللىرىنى تۈزمەيدۇ. بۇنداق قىلىشنىڭ ئورنىغا

① ② «چوقان ۋەلىخانوفنىڭ ماقالە ۋە تاللانما خەتلىرى»، ئالمائاتا 1956 ـ يىل قازاقچە نەشرى، 104 ـ، 107 ـ، 108 ـ بەتلەر.

هەر كۈنلۈكى دەبدەبلىك ھالدا مەسچىتلەرگە كىرىشىدۇ. باشلىرىنى تىقىشىپ موللىلار بىلەن ھەمسۆھبەت بولۇشىدۇ. ئۆيلىرىگە قايتقاندىن كېيىن، مەيدانغا چىقىپ ئۈسۈشۇشكە كۆندۈرۈلگەن ئىككى قوچقارنىڭ تاماشاسىنى كۆرۈشىدۇ. ئىككى قوچقارنى باشلىرى يېرىلمىغىچە ئاجراتمايدۇ، ئىش ئاياغلاشقاندىن كېيىن كۆزلىرىنى قىزارتىشىپ، ھەر قايسىسى ئۆز قوچقارلىرىنىڭ دۈمبىسىگە 40 چۈىق، بېقىنىغا 40 چۈىق ئۇرۇشىدۇ. . . » دەپ يازىدۇ.

كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، خوجىلارنىڭ پاراكەندىچىلىكىدىن بۇيانقى ئۇزاق يىللاردا، سىياسىي مۇقىمسىزلىق، ئىچكى نىزا ـ زىددىيەتلەر ۋە ئىسلام ماھىيىتىگە يات بولغان دىنىي ئاساسەتلەر مىللىتىمىزنىڭ پىسخىك جۇغلانمىسىغا پاسسىپ ئامىللارنىڭ ئۇرۇقىنى تېرىغاندى. ئۇلار پۈتكۈل دۇنيا جىددىي ئۆزگىرىشكە، تەرەققىياتقا ۋە ئىسلاھاتقا يۈرۈش قىلىۋاتقان بىر دەۋردە گويا دۈم كۆمتۇرۇپ قويۇلغان قازانىنىڭ ئىچىدە ياشاۋاتقاندەك جاھاندىن خالىي، بىكىك مۇھىتتا كۈنلىرىنى ئۆتكۈزدى. ئۇلار ئىنسان قىممىتى ۋە ياشاش ھوقۇقى ئۈستىدە مۇلاھىزە قىلىشمىدى، بەلكى تەركىدۇنياچىلىق يولىغا كىرىپ خانىقا ـ مازارلاردا «ھۈم ـ ھۈم» قىلىپ جەرە سېلىشنى ئۆزلىرىگە راۋا كۆردى؛ ئۇلار ئۆزلىرى ئېتىقاد قىلىۋاتقان «قۇرئان كەرىم» ئۈستىدە ئەقلىي تەپەككۇر قىلمىدى، بەلكى ئونتۇيۇرۇق «پىر ـ ئەۋلىيا» لارنىڭ بىمەنە پەتىۋالىرىغا دۈم چۈشۈپ، ئۆزئارا قىرغىن قىلىشتى؛ ئۇلار يەنە ئۆزلىرىنىڭ تەقدىرى، مىللىتىنىڭ كېلەچىكى ئۈستىدە زەررىچە باش قاتۇرمىدى، بەلكى ئارقا ھويلىمىدىكى خوتۇنلىرىنى قانداق باشقۇرۇش، خورازلىرىنى قانداق سوقۇشتۇرۇش، قوچقارلىرىنى قانداق ئۈسۈشتۇرۇش ھەلەكچىلىكىدە كۈن ئۆتكۈزدى. . . بۇنداق چېكىدىن ئاشقان روھىي بېكىنمىچىلىك ۋە تار جاھاندارچىلىق تارىم ئويمانلىقىدا ماڭقۇرتلۇق كومېدىيىسىنىڭ بىر قانچە ئەسىر داۋاملىشىشىغا سەۋەب بولدى. ئۇلار ئۇچۇن قانۇن

ئېنگى ۋە ياشاش ھوقۇقى تۇرمۇش كۈن تەرتىپىدىن چىقىرىپ تاشلانغان ئەرسىلەر ئىدى، كىشىلىك ھوقۇق ئۇقۇمى مەۋجۇت ئەمەس ئىدى. قانچىلىغان بىگۇناھ پۇقرالار ۋەلىخان تۆرىنىڭ قانلىق قىلىچى ئاستىغا ۋىينىنى تۇتۇپ بەرگەن ئاشۇ ۋەھىيمىلىك دەقىقىلەردىمۇ «بۇ نېمە ئۇچۇن؟» دېگەن سوئالنى سوراپ قويۇشمىغانىدى. مونتېسكيۇ ئۆز دەۋرىدە ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ ھالسىراپ كېتىۋاتقان گەۋدىسىنى يۆلەپ تۇرغۇچى پۇقرالارنىڭ قانۇن ئېنگى توغرۇلۇق مۇنداق يازغانىدى: «كىشىنىڭ كەيپىياتى تەبىئىي يوسۇندا ئۆزى ياشاۋاتقان دۆلەتنىڭ ئادىتىگە ماس كېلىپ قالىدۇ. سەككىز كۈن قاماش ياكى ئازراق جەرىمانە قويۇش مۆتىدىل ھۆكۈمەتنىڭ قول ئاستىدا ياشاۋاتقان ياۋروپالىقلا نىسبەتەن خۇددى بىر قولى كېسىپ تاشلانغان ئاسىيالىقنى قورقۇتقاندەك تەسىر كۆرسىتىدۇ. . . بىر فرانسۇز مەلۇم بىر جازاغا ئۇچرىسا ياكى نامى بۇلغىنىپ رەسۋاسى چىقىپ كەتسە، شۇ خىلدىكى جازا بىلەن تۇرکلەرنى جازالىغاندا، ئۇلارنىڭ چارەك سائەت ئۇيقۇسىغمۇ تەسىر يەتكۈزمەسلىكى مۇمكىن»①.

چوقان ۋەلىخانوفنىڭ تارىم ۋادىسىغا قىلغان سەپىرىدىن كېيىن، بىر مۇنچىلىغان رۇس ۋە ياۋروپا «سەييا ھ» لىرى تارىم ۋادىسىغا كەلدى. ئۇلار ئۆز دەۋرىدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئەھۋالىدىن ئازتولا خاتىرە قالدۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ئاساسىي مەقسىتى تارىم ۋادىسىنىڭ جۇغراپىيىلىك سىرىنى ئېچىش، ئارخېئولوگىيىلىك قېدىرىش ۋە مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قولغا چۈشۈرۈش ئىدى. ئۇزۇن رېل ستەيىن ۋە موللا مۇسا سايرامىلارنىڭ خاتىرىلىرىگە قارىغاندا، XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىكى تارىم ئويمانلىقى يەنىلا ئۆز تارىخىدىكى ئەڭ بەختسىز دەۋرلىرىنى بېشىدىن كەچۈرمەكتە ئىدى. دەرۋەقە، ئۆز كېلەچىكى ئۈستىدە قىلچىمۇ ئالدىن كۆرەرلىك ۋە

① مونتېسكيۇ (فرانسىيە): «پارس مەكتۇپلىرى»، 246 ـ، 247 ـ بەتلەر.

ئىچكى ئىنىبرگىيە هازىرلىيالمىغان بۇ مىللەت خامۇشلۇق ئىچىدە يېتىى ئەسىرنى كۈتۈۋالدى. XX ئەسىرنىڭ بېشىدا رۇسىيە تېررىتو-
رىيىسىدىن تارىم ئويمانلىقىغا كەلگەن ۋە ئۇنىڭ چوڭقۇر ئازابىنى
كۆرگەن تاتار ئالىمى نوشىرۋان يائۇشوف بىلەن ئۇيغۇر ئالىمى نەزەر-
خوجا ئابۇسەمەتوفلارنىڭ خاتىرىلىرى ئالاھىدە دىققەتكە سازاۋەردۇر.

نوشىرۋان يائۇشوف ئۆز دەۋرىدە پۈتكۈل تاتارىستان ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا تونۇلغان يازغۇچى ۋە ئالىم ئىدى. ئۇ 1914 - يىلى ساياھەت ئۇچۇن تەڭرى تېغىدىن ئۆتۈپ قەشقەرگە كېلىدۇ ۋە بۇ يەردىن تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ئالتە شەھەرگە قىلغان ساياھەت ۋە تەكشۇرۇش-
نى رەسمىي باشلايدۇ. ئۇ «ئەينى ۋاقىتتا شۆھرىتى ھەر تەرەپكە تارقالغان، قەدىمكى مەدەنىيەتلىك ئۇيغۇر خەلقى ۋە ئۇلار ياشاۋاتقان ماكان توغرىسىدا پەقەت ئوتتۇرا ئەسىر ساياھەتچىلىرىنىڭ يازغانلىقە-
نىلا بىلەتتى. شۇڭلاشقىمۇ ئۇ بۇ ئەلگە كەلگەندىن كېيىن، ئاجايىپ كاتتا يېزا - قىشلاق، شەھەرلەرنى ۋە ئادالەت، پاراۋانلىق ئىچىدە ياشاۋاتقان خەلقنى كۆرمەن دەپ خىيال قىلغانىدى. لېكىن، ئۇنىڭ بۇ يەردە كۆرگىنى كونىراپ كاردىن چىققان، خۇددى خارابلىققا ئوخشاش ئەسكى تام - ئىمارەتلەر ۋە كونا ئۆسۇلدا دېھقانچىلىق قىل-
دىغان ياۋاش، ساۋاتسىز خەلق بولدى. بۇ نادان خەلق بالايىئاپەت، ئازاب- ئوقۇبەت، ئاغرىق - سىلاقتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن مازارغا توپلىشىپ، ئۆزىنىڭ ئارزۇ - ئىستەكلىرىنى ئەۋلىيالاردىن تىلەيد-
تى. نوشىرۋان يائۇشوف خەلقنىڭ بۇ ھالىغا قاتتىق ئېچىنىپ، تاتا-
رىستانغا ئەۋەتكەن دەسلەپكى ماقالىلىرىدا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇشۇ تەرەپلىرىنى يازدى ۋە بۇنىڭ سەۋەبلىرى خۇراپاتلىق ۋە ساۋاتسىزلىق-
تىن بولغان دەپ چۈشەندى»①. نوشىرۋان ئەپەندىم تارىم ۋادىسىدىكى ئالتە شەھەردە بولغان ئۇچ يىل جەريانىدا، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ جەمئى-

① ھۆسەين ئەبىدۇللا: «نوشىرۋان يائۇشوف ئۇيغۇرلار ھەققىدە» — «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلى، 1995 - يىل، 4 - سان.

بىت ئەھۋالىنى چوڭقۇر كۆزىتىدۇ، تەكشۇرۇپ تەتقىق قىلىدۇ ۋە بېتى ئەسىرگە پەقەت ئىسسىق جېنى بىلەنلا كىرگەن بۇ مىللەتنىڭ تارىخىي بەختسىزلىكىنىڭ يىلتىزىنى تېپىشقا تىرىشىدۇ. ئۇ، «شۇرا» ژۇرنىلىغا سۈنغان بىر پارچە ماقالىسىدە «جۇڭگودا جۇمھۇر-
بىت قۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن شىنجاڭغا ھېچقانداق ئۆزگىرىش ئېلىپ كەلمىدى. ھاكىمىيەت تۈزۈلمىلىرى بۇرۇن قانداق بولسا، ھازىرمۇ شۇنداق بولۇپ كەلدى. ئەزگۈچىلەر بۇرۇن قانداق بولسا ھازىرمۇ خەلقنى شۇنداق ئېزىپ، ئۇلارنى ئەركىنلىكتىن مەھرۇم قىلىپ، تىلى، ئۆرپ - ئادىتى، ھوقۇقىنى پۈتۈنلەي ئاياغ - ئاستى قىلىپ، خەلقنى بۇلىماقتا»①دەپ يازىدۇ. ئۇ يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ قول ھۈنەرۋەنچىلىكى ئۈستىدە توختىلىپ مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئۇيغۇر-
لارنىڭ قول ھۈنەرۋەنچىلىكتىكى چىۋەرلىكى، ماھىرلىقى ۋە ئەمگەك-
چانلىقىغا ئاپىرىن ئوقۇماي تۇرالمايسىز. قول ھۈنەرۋەنچىلىكتە ئۇي-
غۇرلار باشقا مىللەتلەرگە قارىغاندا ناھايىتى زور مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشكەن خەلقتۇر. بۇ جەھەتتە باشقا مىللەتلەر ئۇيغۇرلاردىن ئۈلگە ئېلىشقا ئەرزىيدۇ. لېكىن بۇ ئىشچان خەلق شۇنچە بېرىلىپ ئىشلە-
سىمۇ، يەنىلا ئۇلارنىڭ ئىشتىنى تىزىدىن ئاشمايدىكەن. . . .»②

نوشىرۋان ئەپەندىم يەنە بىر تەرەپتىن ئۇيغۇر تارىخىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئۇيغۇرلار تارىخى ھەققىدىكى ماقالىلىرىدە XVII — XVIII ئەسىرلەردىكى خوجىلار ئوتتۇرىسىدىكى ماجىرالارنىڭ سەئىدىيە ئۇيغۇر خانلىقىغا خاتىمە بەرگەنلىكىنى، «ئاقتاغلىق» ۋە «قاراتاغلىق» خوجىلارنىڭ ئۇيغۇر جەمئىيىتىنى چاك - چېكىدىن پارچىلاپ، مۆلچەرلىگۈسىز ۋەيرانچىلىقلارنى كەلتۈرۈپ چىقارغانلى-
قىنى ئالاھىدە تەكىتلەيدۇ. ئالتەشەھەردە ئۇنى تولىمۇ ئەپسۇسلاندۇر-
غىنى، بۇ خەلقنىڭ مىللىي ئېڭىنىڭ تولىمۇ تۆۋەنلىكى، ھەتتا ئۆز

① ② ئابدۇخېلىل ئېيتىبايۇۋ: «نوشىرۋان يائۇشوف ئۇيغۇرلار ھەققىدە» ئالمائاتا، 1985 - يىل نەشرى.

مىللىتىنىڭ نامىنىمۇ ئۇنتۇغانلىقى ئىدى. ئۇ كۇچاغا كەلگەندە كوچىدا ئۇچرىغان بىر ئۇيغۇر كىشى بىلەن بولغان قىسقا پاراڭنى ئۇستىدە مۇنداق يازىدۇ: «مەن كوچىدا ئۇچرىغان بۇ ئادەمگە سالام بېرىپ (تەقسىر، مىللىتىڭىز نېمە؟) دەپ سورىسام، ئۇ كىشى ئىككىلەنمەي لا (ئەلھەمدۇلىللا، ئىبراھىم خەلىلۇللانىڭ ئەۋلادىمىز) دەپ جاۋاب بەردى. مەن جاۋابتىن ھەيران بولدۇم ۋە ئېچىندىم. ئېھ، بىچارە خەلق! نادانلىق، قالاقلىقنىڭ كاساپىتىدىن ئۆزىنىڭ كىملىكىنى، مىللىتىنىڭ نېمىلىكىنى بىلمەيدىكەن، دەپ ئېچىندىم ھەمدە بۇ كىشىگە مىللىتىنىڭ ئۇيغۇر ئىكەنلىكىنى، بۇ مىللەتنىڭ تولىمۇ قەدىمىي مىللەت بولۇپ، تارىختا مەدەنىيىتى ناھايىتى تەرەققىي قىلغان خەلق ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈردۈم»①. نوشىرۋان يائۇشوف قەشقەردىن كۇچاغا كېلىپ بىر مەزگىل تۇرۇپ قالىدۇ. ئۇ بۇ جەريانىدا 50 تەك بالىنى يىغىپ يېڭىچە ئۇسۇلدا ئوقۇتۇشقا باشلايدۇ، لېكىن ئۇزاق ئۆتمەي بالىلارنىڭ ئاتا ـ ئانىلىرى تۇرلۇك باھانىلەرنى كۆرسىتىپ، بالىلىرىنى قايتۇرۇپ كېتىدۇ. نوشىرۋان يائۇشوف 1907 ـ يىلى 31 يېشىدىن باشلاپلا ئۆزىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا قىلغان سەپىرىنى باشلىغانىدى. ئۇ دەسلەپ قازاق دالىلىرىنى ئارىلاپ، قازاق خەلقىنىڭ ھال ـ ئەھۋالىنى چوڭقۇر چۈشەندى. كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تاشكەنت، بۇخارا، سەمەرقەنت قاتارلىق چوڭ شەھەرلەرگە بېرىپ شۇ دەۋرنىڭ ئىلغار زاتلىرى بىلەن تونۇشتى، ھەمسۆھبەت بولدى ۋە بىلىمى مۇكەممەللەشتۈردى. ئۇ 1914 ـ يىلىدىن باشلاپ تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا ئۇچ يىلدەك ياشىدى ۋە ئاقارتىش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللاندى. ئۇ ئۆز دەۋرىدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئىجتىمائىي رېئاللىقى ۋە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئېچىنىشلىق ئەھۋالى توغرىسىدا نۇرغۇن ماقالىلەرنى يېزىپ قازاندا چىقىدىغان «شۇرا»

① ھۆسەين ئەبىدۇللا: «نوشىرۋان يائۇشوف ئۇيغۇرلار ھەققىدە» ـ «شىنجاڭ تەزكىرچىلىكى» ژۇرنىلى، 1995 ـ يىل، 4 ـ سان.

ژۇرنىلىدا ئېلان قىلدى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا، شۇنىڭدەك شەرق مۇسۇلمان جامائەتچىلىكىنىڭ ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە كۆڭۈل بۆلۈشىنى سەمىمىي ئۈمىد قىلدى.

ئاۋادا XVII — XVIII ئەسىرلەرنى خوجا ـ ئىشانلارنىڭ تىنىمسىز پاراكەندىچىلىك ۋە سورۇقچىلىق دەۋرى، XIX ئەسىرنى جاھاندىن مالىي، جاھالەت ئەسىرى دەيدىغان بولساق، ئۇ ھالدا XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنى خۇددى فېئودال مۇستەبىت پاكى زېكشىن ئېيتقاندەك «ئىستىغپار ھۇجرىسى» مەزگىلى دېيىشكە بولىدۇ. پۈتكۈل دۇنيا يېڭى ئەسىرنىڭ جۇشقۇن ئېقىمىغا جۆر بولغان مۇشۇ قاينام دەۋرده شىنجاڭدا تاكى ئاپرىل ئۆزگىرىشىگىچە داۋاملاشقان جاھالەتلىك يىللار كىشىنى تولىمۇ ئەپسۇسلاندۇرىدۇ. مونتېسكىيۇنىڭ ئوسمان ئىمپېرىيىسى ھەققىدە ئېيتقان «تەلەي دۇنيانىڭ ھېچقانداق بىر يېرىدە بۇ يەردىكىدەك تۈتۈرۇقسىز ئەمەستۇر»① دېگەن سۆزى بۇ يەرگە تولىمۇ باب كېلەتتى. ئۇزاققا سوزۇلغان پاراكەندىچىلىك ۋە مەھكۇملۇقتىن ۋۇجۇدى قېرىغان بۇ تەلەيسىز مىللەت ئۆزىنىڭ ئېغىر ھەم كېسەلمەن گەۋدىسىنى سۆرەپ XX ئەسىرنىڭ بوسۇغىسىدىن ئاتلىغاندا، ئۇلارنى تېخىمۇ كۆپ بەختسىزلىكلەر كۈتۈپ تۇراتتى. نادانلىقتا قالدۇرۇش، پارچىلاپ باشقۇرۇش، سىرت بىلەن بولغان ئالاقىلارنى قامال قىلىش قاتارلىق ئۇسۇللارنى ئۆزىنىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش مىزانى قىلغان فېئودال مىلتارىستلار تاكى ئەسىرىمىزنىڭ 30 ـ يىللىرىغا قەدەر ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە سەگىدەك پۇرسىتى بەرمىدى. خۇددى پاكى زېكشىن ئۆزى ئېيتقاندەك: «مائارىپى يوق مىللەت دۇم كۆمتۇرۇپ قويغان قازانىنىڭ ئاستىدىكى قوڭغۇزغا ئوخشايدۇ. جاھان مۇشۇ دەپ يۇرۇۋېرىدۇ. نادان خەلقنى باشقۇرماق ئاسان، ئۇلارنى قويغا ئوخشاش خالىغان تەرەپكە ھەيدەپ كەتكىلى

① مونتېسكيۇ (فرانسىيە): «پارس مەكتۇپلىرى»، 296 ـ بەت.

بولىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن مەن ئۇلارغا مائارىپنى بەرمەيمەن، ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن چىققان ھەر قانداق ئىقتىدارلىق ۋە ئەقىللىق كىشىنى دەرھال نەزەربەنت قىلىمەن، بىر باھانە تېپىپ يوق قىلىمەن. . . »①، «چەنتۇلارنىڭ مەدەنىيىتى ـ مائارىپى راۋاجلاندۇرۇلسا، ئۇلارنىڭ ھاكىمىيىتى ئىدىيىسى قوزغىلىدۇ. بۇ چوقۇم شىنجاڭنى قالايمىقانچىلىققا ئېلىپ بارىدۇ. . . »②. كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، خوجىلار پاراكەندىچىلىكىدىن بۇيان ئىزچىل داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان تارىمدىكى ماڭقۇرتلۇق كومېدىيىسى XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىمۇ ئوخشاشلا ئوينىلىۋاتاتتى. ياڭ زېڭشىن ھاكىمىيىتى يۈرگۈزگەن مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشىدىكى ئون يىتتە يىل داۋامىدا، ئۇ «ھېچقانچە قۇرۇلۇش قىلمىغان، مەدەنىيەت مۇئەسسەسىسى، ئاخبارات ئورگىنى قۇرمىغان، بىر پارچىمۇ گېزىت چىقارمىغان. تىياتىرخانا، مەدەنىيەت يۇرتى، كىتابخانا دېگەنلەردىن سۆز ئېچىش تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى»③

XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تۇنجى قېتىم ئۆزىگە «ئۇيغۇر بالىسى» تەخەللۇسىنى ئىشلەتكەن ئاتاقلىق تارىخچى ۋە تونۇلغان جامائەت ئەربابى نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوف (1887 — 1951) نىڭ 1913 ـ يىللىرى تەڭرى تېغىدىن ئۆتۈپ جەنۇبىي شىنجاڭغا قىلغان سەپىرى ئالاھىدە خاراكتېرلىكتۇر. ئۇنىڭ مۇبارەك نامى مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىلا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر خەلقىگە تونۇلۇشقا باشلىغان. نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوف ئېھتىمال، مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا مىللىتىمىزنىڭ تەرەققىيات مەسىلىسى ۋە كەلگۈسى تەقدىرى ئۈستىدە ئەڭ كۆپ ئويلانغان ۋە ئازابلانغان زىيالىيلىرىمىزنىڭ بىرى بولۇشى مۇمكىن. «ئۇ مىللىتىمىزنىڭ ئەسلىدىكى مىللەت نامىنى قوللانماي قەشقەرلىك، تۇرپانلىق، ئالتە شەھەرلىك دەپ ئاتاشتەك نادانلارچە

① ئابدۇراخمان ئەپەندى: «ئەخمەتجان قاسىمى ھەققىدە ھېكايىلەر»، I ـ قىسىم.
② ژېن فېيرەن: «شىنجاڭدا ياپونىيە قارشى مىللىي بىرلىك سەپنىڭ قوزغىلىشى ۋە بۇزغۇنچىلىقى» — «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى»، 8 ـ سان.
③ م. سېيىت، يالقۇن روزى: «مەمتىلى ئەپەندى»، 48 ـ بەت.

ئەھۋالنى تۇڭىتىپ، قەدىمكى «ئۇيغۇر» نامىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش مەقسىتىدە «ئۇيغۇر بالىسى» تەخەللۇسى بىلەن 1911 ـ يىلى «شۇرا» ژۇرنىلىغا يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىگ» داستانىنى توشتۇردى. بۇ ئىش باشقىلارنى ئاجايىپ قىزىقتۇردى. بۇنىڭ بىلەن «ئۇيغۇر بالىسى» نىڭ ئاممىا ئارىسىدىكى ئابرۇيى تېخىمۇ ئۆستى.»①

«ئۇيغۇر بالىسى» ئەڭ ئالدى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى ئۇستىدە چوڭقۇر ئىزدەندى. ئۇنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشى، 1864 ـ يىلىدىكى ئىلى قوزغىلىڭى، ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ تارىخى، ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ يەتتە سۇغا كۆچۈشى قاتارلىق تېمىلارغا دائىر ماقالىلىرى مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ قازاندا چىقىدىغان «شۇرا»، «تىل يارىش» قاتارلىق ژۇرناللاردا ئېلان قىلىندى. ئۇ يەنە بىر تەرەپتىن ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، «نۇزۇگۈم»، «خانتەڭرى»، «كىچىككىنە رىزا»، «ياش ئۇيغۇرغا» قاتارلىق ھېكايە، پوۋېست ۋە شېئىرلارنى ئېلان قىلدى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا يول ئاچقۇچىلارنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. بولۇپمۇ ئۇنىڭ XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتى ۋە ئۇنىڭ كېسەلمەن گەۋدىسى، مىللىي تەرەققىيات مەسىلىسى، شۇنىڭدەك مىللەتنىڭ كېلەچىكى، ئىسلام دىنىنى ئىسلاھ قىلىش ھەققىدىكى ئوتكۇر مۇلاھىزىلىرى دىققەتكە ئالاھىدە سازاۋەردۇر. ئۇ، «شۇرا» ژۇرنىلىنىڭ 1912 ـ يىللىق 11 ـ سانىغا يازغان «مۇسۇلمانلار ئارىسىدا ئىلىم تارقىتىش ھەققىدە مۇلاھىزىلەر» ناملىق ماقالىسىدە كەسكىن قىلىپ مۇنداق يازدى: «مۇسۇلمانلار ئارىسىدا ئىلىم نېمە ئۈچۈن لازىم دەرىجىدە تارقالمىدى؟ بۇ سوئالغا «شۇرا» ئوقۇرمەنلىرى تۇرلۈك سەۋەبلەرنى كۆرسەتكەن بولسىمۇ، بىزنىڭ ئاجىزانە پىكرىمىزچە، ھەقىقىي سەۋەبى پەقەت بىرلا، باشقا سەۋەبلىرى بۇنىڭ

① مەھمۇد زەئىدى: «ئۇيغۇر بالىسى — نەزەرخوجا» — «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى»، 1995ـ يىل، 2 ـ سان.

پارچىلىرىدۇر. ئۇ بولسىمۇ، پۈتۈنلۈك يوقلۇقى ۋە كەمبەغەللىكتۇر. ئاقچا بولسا، باشقا ھەممە سەۋەبلەر ھەل بولغان بولاتتى، ئەمما پۈلسىزلىقىمىز ۋە كەمبەغەللىكىمىزنىڭ سەۋەبى بولسا بەك زاھىر ۋە ئوچۇقتۇر. مىڭ نەچچە يىللاردىن بېرى داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئىزا، ئۆزئارا جاڭجال ۋە ئىختىلاپلاردىن بىزلەر ئوقۇش ۋە باي بولۇشقا ئەمەس، بەلكى بىر - بىرىمىزنى ئۆلتۈرۈش ۋە قىرىشقا ۋاقىت تاپالماي يۈرىمىز... بۇ يولدا سەرپ ئەتكەن مال ۋە كۈچىمىزنى، دۇنيا ۋە بايلىقىمىزنى ساۋابلىق ئەمەل دەپ ھېسابلايمىز. بۇ سۆزۈمىنىڭ دەللىنى سورىسىڭىز، قاراڭلار، ئىسلام دۇنياسىغا! ئىرانلىقلار، بۇلغارلار، پارسلار ۋە يەمەنلىكلەر ھەمدە ئەرەبلەر ھەمىشە سوقۇشىدۇ، قىرىشىدۇ. كىملەر بىلەن سوقۇشىدۇ دېسىڭىز — جاۋابى مەلۇم: مۇسۇلمانلار مۇسۇلمانلار بىلەن سوقۇشىدۇ. بۇ سوقۇشلارغا كەتكەن مىليونلىغان پۇل ئىلىم - بىلىم يولىغا ئىشلىتىلسە ئىدى، ئىسلامىيلەر ئارىسىدا ئىلىم يامان ئەمەس تارقالغان بولاتتى. لېكىن، ناھايىتى ئەپسۇس، جاھىل - جاھالەت!»①.

نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوفنىڭ 1913 — 1914 - يىللىرى ئالتە شەھەرگە قىلغان زىيارىتى ۋە قالدۇرغان خاتىرىلىرى بىزنىڭ ئۆز دەۋرىدىكى تارىم ۋادىسىنىڭ ئىجتىمائىي رېئاللىقىنى چۈشىنىشىمىزگە زور ياردەم بېرىدۇ. ئۇ، رۇسىيە تەۋەسىدىكى ياركەنتتىن يولغا چىقىپ، تېكەس ئارقىلىق قار - مۇزلار بىلەن قاپلانغان مۇزارت داۋىنىغا يول ئالىدۇ. يانۋارنىڭ شۇنىرغانلىق كۈنلىرىدە بۇيۇك مۇزتاغ ئاتىنىڭ ئۈستىدە — خانتەڭرى ئېتىكىدە كېتىۋېتىپ، بۇ بەختسىز مىللەتنىڭ ئۆتمۈشى، ھازىرى ۋە كېلەچىكى ئۈستىدە چوڭقۇر خىيالغا چۆمىدۇ. ئۇنىڭ خىياللىرى ئادەتتىكى بىر ساياھەتچىنىڭ يۈزە ھېسسىياتىنى ئەمەس، بەلكى ماغدۇرسىز ئاياغلىرىنى سۆرەپ يېڭى ئەسىرگە كىرىپ

① نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوف: «يورۇق ساھىللار»، 131 - 132 - بەتلەر.

كەلگەن بىر قەدىمىي مىللەتنىڭ ئىچكى ئۆكۈنۈشلىرىنى نامايەن قىلغانىدى. ئۇ «ئالتە شەھەرگە سەپەر» ناملىق ساياھەت خاتىرىسىدە مۇزارت داۋىنى ئۈستىدىكى ھېسسىياتىنى مۇنداق يازىدۇ: «ئۆتكەن يىللارنىڭ قايغۇ - ھەسرەتلىرىنى ئۇنتۇش، دەردلىك قەلبىمگە تەسەللىي بېرىش مەقسىتى بىلەن سەپەرده بولماقنى ئارزۇ قىلدىم. قەيەردە ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ ۋەتىنى، مەدەنىيەتلىك ئۇيغۇر بوۋىلىرىمىزنىڭ جاھانگاھى؟... بۈگۈن 4 - يانۋار، بەش - ئالتە ھەمراھلىرىم بىلەن ئالتە شەھەر تەرەپكە راۋان بولدۇم. ھېسابلىسام، بىزنىڭ ئىسلام قوبۇل قىلغىنىمىزغا يەنە 18 يىلدىن كېيىن مىڭ يىل توشىدىكەن. خاۋاتىرلىنىدىغان بىر ئىش — ھەر كېلەچەك يېقىندۇر... ئالدىمىزدىكى قورقۇنچلۇق تاغ تۆپىسىدە قار - شۇنىرغان ۋىزىلداپ تۇرىدۇ، خىياللار ھالاكەت چوڭقۇرلۇقىغا ئاغدۇرۇلۇپ تۇرىدۇ. ھەممىسى چوڭقۇر خىيال دەرياسىغا چۆمۈلگەن ھالدا كېتىپ بارىدۇ، ئۇن - تىنىش يوق. ئاخىرى يەتتۇق مۇزارتقا! ھەر نەرسە بولسىمۇ مۇزلۇق ئۈستىدە ھامان كېتىپ بارىمىز. قاتار تىزىلغان تۈرك مۇھاجىرلىرى ئاچ - يالىڭاچ، بالا - چاقا، قېرى - چۆرە ھەممىسى پىيادە، بەزىلىرى ھالسىزلىقتىن سەنتۈرۈلۈپ، ئۇياق - بۇياققا دەلدەڭشىپ كېتىپ بارىدۇ، ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن بىرىنىڭ جەسىتىنىڭ تاش تۆۋىدە قېپقالغانلىقىنى كۆردۈم... ئەي ئوقۇرمەن قېرىنداشلار! تۈرك مۇھاجىرلىرى دېسەك، بالقانلىقلارنىڭ زۇلۇمىدىن قاچقان تۈركلەر ئېسىڭلارغا چۈشۈۋاتامدۇ؟ خەيرىيەت، بۇ يەردە بالقانلىقلار يوق. لېكىن بالقانلىقلاردىنمۇ زالىم بىر كۈچ بارکى، ئۇ بولسىمۇ يوقسۇزلۇق، نامراتلىق ۋە مەئىشەت تارلىقى... ئاخىرى مۇزارت داۋىنىدىن ئۆتۈپ، تاغ ئېغىزىدىكى قورغانغا كەلدۇق. خىياللىرىم مېنى XIX ئەسىرگە ئېلىپ كەتكەنىدى. خىيال بىلەن تەڭ قورغاندىن چىقتۇق ۋە قىزىلبۇلاق دېگەن جايغا يەتتۇق. بۇ يەردە مەكتەپ بولمىسىمۇ، لېكىن بىر خانىقا بار ئىكەن. «بىزلەر ئاخىرەت ئادەملىرى بولغانلىقىمىز ئۈچۈن

قىمىز ئۇچۇن، دۇنيا مەكتىپى نېمىگە لازىم بولار دېدۇق، دېدى ساھىبخانا»①.

نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوف مۇزارت داۋىنىدىن ئۆتۈش جەريانىدا ئۆز مىللىتى ھەققىدە چوڭقۇر خىياللارغا چۆمىدۇ ۋە يېقىن ئاردىدا يېتىپ بارىدىغان تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ئالتە شەھەرنىڭ غايىۋى مەنزىرىسىنى تەسەۋۋۇر قىلىدۇ. لېكىن رېئاللىق ئۇنىڭ تەسەۋۋۇرىدىن كۆپ يىراق ئىدى. ئۇ، ئاقسۇ شەھىرىگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن، قاتتىق ئېچىنىش ئىچىدە ئۆز خاتىرىسىگە مۇنۇلارنى يازىدۇ: «ئاقسۇ كۆڭۈللەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىپ تۇرغۇدەك خۇش مەنزىرىلىك شەھەر ئەمەسكەن، ئادەملىرى بۇنىڭدىن مىڭ يىل ئاۋۋال قانداق ياشىغان بولسا، ھازىرمۇ شۇنداق ياشاپ تۇرۇپتۇ. پەقەت ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ چىققان جايى بولغانلىقى ئۈچۈنلا خۇش كۆرۈنىدۇ. كوچىلىرى مۇنتىزىم — تەرتىپلىك ئەمەس. ھەممىسى بىر تۈرلۈك دېگۈدەك تارقاقلىقتىن ئىبارەت. شەھەردە گۈزەل ياسالغان بىرمۇ ئىمارەت يوق. گەمىگە ئوخشاش خانىلاردا كىشىلەر روھسىز، چۈشكۈن، نامرات ۋە مىسكىنلىك ئىچىدە ياشايدىكەن. ئوقۇ - ئوقۇتۇش ئىشلىرى سۇس، ئەكسىچە ئىشانچىلىق بەك كۈچلۈك، ھۈنەر - سەنئەت كۆپتىن بېرى يوق. پەخىش ۋە پاھىشۋازلىق، كەمبەغەللىك بارغانسېرى ئەۋج ئېلىۋېتىپتۇ. موللىلاردا بۇنىڭغا قارشى تۇرغۇدەك ئىقتىدار يوق. ئېھتىمال، ھۆكۈمەت ئەمىيەت بەرمەيدىغاندۇ. بۇ يەردىكى مەمۇرلار «ھارۋا سۈنسا ئوتۇن، ئۆكۈز ئۆلسە گۆش» بولىدۇ دەپ قاراپ تۇرىدۇ. پاھىشىلەرگە پاھىشخانىلار يوق، شۇڭا ئۇلار تۇڭگان سارايلىرىدا مۇستەقىل ياشايدۇ. يانلىرىدىن ئۆتسەڭ نازلىنىپ ئىشق - مۇھەببەت قوشاقلىرىنى ئېيتىدۇ. بۇلارنى كۆرۈپ ئۆز - ئۆزۈڭدىن خورلىنىسەن، خۇسۇسەن ماڭا ئوخشاش باشقا يەردە

① نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوف: «يورۇق ساھىللار»، 132 - 133 - 134 - 135 - 137 - بەتلەر.

ئۆسكەن بىر كىشىگە بۇلارنىڭ قىلىقلىرى بەك تېتىقسىز ۋە يات تۇيۇلىدىكەن. . . »①

نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوف خۇددى نوشىرۋان يائۇشوف ئەپەندىگە ئوخشاشلا، تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مىللىي ئېڭىنىڭ پەۋقۇلئاددە تۆۋەن ئىكەنلىكىدىن قاتتىق قايغۇرىدۇ. دەرۋەقە XX ئەسىر بوسۇغىسىنى ئاتلىغان بىر مىللەتتە مىللىي ئاڭنىڭ يوقلىقى غايەت زور بەختسىزلىكنىڭ ئالامىتى ئىدى. چۈنكى ھەر قانداق مىللەتنىڭ ئاسسىمىلياتسىيىگە قارشى ئېچكى پىسخىك ئېنېرگىيىسى مىللىي ئاڭنى ئۆزىگە ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ. نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوف ئالتە شەھەرگە قىلغان سەپىرىدىن كېيىن، «شۇرا» ژۇرنىلىغا سۈنغان «بىزنىڭ تۇرمۇش» نامىلىق ماقالىسىدە ھەسرەت بىلەن مۇنۇلارنى يازىدۇ: «بۇرۇنقى زامانىدا ئۇيغۇر، ئاتلىپ، ھازىر ئاتسىز قالغان چىنى تۈركىستان تۈركىي خەلقلىرىنىڭ تۇرمۇش مەنزىرىسى ناھايىتى ئېچىنىشلىق ۋە بىچارىدۇر. بىز بۇنى 1914 - يىلى ئاقسۇغا قىلغان سەپىرىمىز جەريانىدا كۆرگەنىدۇق. مەسىلەن، ئۇ يەردە 15 سوم قەرزنى بېرەلمەي قالغان بىر ئۇيغۇر كىشى ئەزىز بالىسىنى بىر خەنزۇ سودىگەرگە ساتقانلىقىنى، ئىككى - ئۈچ مۇسۇلمان ئايالىنىڭ يات تائىپىدىن بولغان بىرى بىلەن ئائىلە تەشكىل قىلغانلىقىنى ۋە جاڭگۈيدىسىنى ماختىشىپ، ئۆتكەن - كەچكەن ئۇيغۇرلارنى مەسخىرە قىلىپ، كۇلۇشۇپ ئولتۇرۇشقانلىقىنى، سارايلاردا تولىسى مۇسۇلمانلارنىڭ پاھىشۋازلىق قىلىشۋاتقانلىقىنى، تەپسە تۆمۈر ئۆزگۈدەك ياش يىگىتلەر تۈركۈم - تۈركۈم ھالدا كوچىلاردا ۋارقىرىشىپ، بىر پارچە نان غېرىبى بولۇشۇپ، باشلىرىنى دۇئانلىققا سېلىشىپ «يا، دوست، يا، ئاللاھ» دەپ بىر پۇل ئۈچۈن ئۆتكەن - كەچكەنلەرنىڭ ئېتىكىگە ئېسىلىپ يۇرگەنلىكىنى كۆرگەنىدۇق. . . »② ئۇ يەنە مۇنا-

① ② نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوف: «يورۇق ساھىللار»، 94 - 95 - 141 - بەتلەر.

داق دەپ يازىدۇ: «بۇ يەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىستىقبالى بەك قاراڭغۇ، تۇمانلىق ۋە ۋەھىمە ئىچىدە ئىكەنلىكىنى سەزدىم. ئاقسۇدا ئەھۋال مۇنداق بولسىمۇ، باشقا ياقلاردا ئۇنداق ئەمەستۇ، قەشقەر خەلقى خېلى تەرەققىي قىلغان بولسا كېرەك، ئۇ يەردە تەرەققىيپەرۋەر مۇساباۋىۋلار، ئابدۇقادىر دامۇللاملار بارغۇ دەپ ئۆزىمىزگە تەسەللىي بەرگەنىدۇق، لېكىن بىزنىڭ بۇ ئۇمىدلىرىمىزنىڭ خاتا ئىكەنلىكىنى كۆردۇق. سەييا ھۆھتەرەم نوشىرۋان ئەپەندى بىزنى چىنى تۇركىستان ئۇيغۇرلىرىنىڭ تۇرمۇشى بىلەن يېقىندىن تونۇشتۇرغاندىن كېيىن، ئىستىقبالىمىزنىڭ بەك ۋەھىمىلىك ئىكەنلىكىنى چۈشەندۇق... دېمەك، ھەممە يەردە ئەھۋال ئوخشاش. بىز چىنى تۇركىستان ئۇيغۇرلىرى ئاۋۋال ئۇيغۇر ئاتلىپ، كېيىن ئاتسىز قالغان دېگەنىدۇق. بۇ نېمە ئۇچۇن؟ يەرلىك بىر ئۇيغۇردىن ‹سەن كىم؟› دەپ سورىساڭ، ئۇ قىلچە ئىككىلەنمەستىن ‹قەشقەرلىك› ياكى ‹خوتەنلىك› دەپ جاۋاب بېرىدۇ. ‹ئۇ دېگەن يەر - جاي نامىغۇ؟› دېسەڭ، ئۇ ھامان ‹مەن مۇسۇلمان› دەيدۇ. ‹ياق، مەن دىنىڭنى سورىمىدىم› دېسەڭ، ھودۇقۇپ ‹مەن چەنتۇ› دەيدۇ. قازاق - قىرغىزلارغا ئارىلاشقان يەرلىكلەر ‹بىز سارت› دەيدۇ. دېمەك، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ كىم ئىكەنلىكىنىمۇ بىلمەيدۇ. مانا بۇ جاھالەت!»①.

نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوفنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ ھەققىدىكى خاتىرىلىرى، ئۆزىگە تونۇشلۇق بولغان يەتتە سۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ جەمئىيەت ئەھۋالى ھەققىدىكى ئۆتكۇر مۇلاھىزىلىرى، شۇنىڭدەك ئۇيغۇر تارىخى ھەققىدىكى ئىزدىنىشلىرى XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئۇيغۇر ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيىسىدىكى ئەڭ ئىلغار بىر سەھىپىنى تەشكىل قىلغانىدى. جەدىتىزم دولقۇنلىرىدا كۈنسېرى ئويغىنىش ۋە ئۆز تەقدىرى ئۈستىدە ئويلىنىش يولىنى ئىچىۋاتقان قىرىم، قازان ۋە ئوتتۇرا

① نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوف: «يورۇق ساھىللار»، 96 - بەت.

ئاسىيا خەلقلىرى نوشىرۋان ئەپەندى ۋە نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوفلارنىڭ «شۇرا»، «تىل يارىش» قاتارلىق ژۇرناللاردا ئېلان قىلغان ئۇيغۇرلار توغرىسىدىكى ئۆتكۇر ماقالىلىرىدىن تارىم چوڭقۇرلۇقىنىڭ ئېغىر ئىنقىلابىنى ۋە بىر قانچە ئەسىرگە سوزۇلغان غەربىلىقىنى چۈشىنىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشتى. 1905 - يىلدىكى رۇسىيە بۇرژۇئا ئىنقىلابىدىن كېيىن، رۇسىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا قىسمىدىكى تۈركىي تىلىق خەلقلەرنىڭ سىياسىي ھاياتى ۋە مەنىۋى تۇرمۇشىدا ناھايىتى زور ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىشكە باشلىدى. ھالبۇكى، تارىم ۋادىسى يەنىلا بىر خىلدا ئۆز ئۇيقۇسىنى ئۇخلىماقتا ئىدى. سىياسىي سېھىرگەرلەرنىڭ «نادانلىقتا قالدۇرۇش»، «بىخوتلۇقتا قويۇش» مىزانلىرى بىلەن ئائەھلى خوجىلار، پىر - ئەۋلىيالارنىڭ توقمەك پەتۋالىرى مىللىتىمىزنىڭ ھالسىرىغان ۋۇجۇدىدىكى ئاخىرقى ھاياتىي كۈچىنى ئاستا - ئاستا خورىتىپ بارماقتا ئىدى. خەيرىيەت، يېرىم ئەسىر ئۆتمەيلا، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىلىدا سۆزلىشىدىغان ھەر قايسى خەلقلەر بىلەن تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسى، تەرەققىياتى ۋە روھىي دۇنياسىدا زور ئارىلىق شەكىللەندى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئۇيغۇر خەلقى ھەسسىلەپ بەدەل تۆلەشكە مەجبۇر بولدى.

▲ XX ئەسىر روھى شەرق خەلقلىرىگە ئۆزى ھەققىدە قايتا ئويلىنىش پۇرسىتى بەردى، قىرىم ۋە قازان تاتارلىرى يېڭىلاش ۋە ئاقارتىش دولقۇنىنىڭ مۇقەددىمىسىنى ئاچتى. ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقى يېڭى بىر مەيدان پىكىر ئىنقىلابىغا تەييارلاندى. جەدىتىزم ھەرىكىتى مىللىتىمىزنىڭ يېقىنقى زامان روھىي مەھكۇملۇقىدىن ھازىرقى زامان تەپەككۇرىغا سەكرىشىگە زور تۈرتكە بولدى.

ناۋادا ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيانىڭ يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان

مەدەنىيەت ئويغىنىشىدا ئىسلاھات مەشئىلىنى ئەڭ بالدۇر ۋە ئەڭ ئېگىز كۆتۈرگەن بىر مىللەت بار دېيىلسە، ئۇ خەلق شەك - شۇبھىسىزكى تاتارلار ئىدى. شۇنداق، تاتارلار تۈركىي تىلىدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر ئىچىدە ئەڭ بالدۇر ئويغانغان، ئەڭ كۆپ ھالاكەتلىك سىناقلارغا دۇچ كەلگەن، ئۆزلىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقى ۋە تەرەققىياتى ئۈستىدە ئەڭ چوڭقۇر ئويلانغان بىر خەلق ئىدى. ئۇلار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر قايسى خەلقلەرنىڭ روھىي ئويغىنىشىغىلا ئەمەس، بەلكى يەنە جاھالەت تۇمانلىرى ئىچىدە يەتكىچە ھالسىرىغان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىيەت ئويغىنىشىغىمۇ مۇئەييەن تەسىرلەرنى كۆرسەتكەنىدى.

ئالتۇن ئوردا خانلىقى ۋە ئۇنىڭ ۋارىسى سۈپىتىدە مەيدانغا كەلگەن قازان، ئاستراخان ۋە قىرىم خانلىقلىرى مەزگىلىدە تاتارلار ئاجايىپ گۈللىنىش تارىخىنى بېشىدىن كەچۈرگەنىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە تاتارلار جۇغراپىيىلىك جايلىشىش جەھەتتىن رۇسىيىنىڭ ياۋروپا قىسمى بىلەن بىۋاستە تۇتىشىدىغان ئوڭلگا ۋە ئۇرال دەريالىرىنىڭ تۆۋەن ئېقىمى، قىرىم يېرىم ئارىلى قاتارلىق مۇنبەت زېمىنلارنى ماكان تۇتقانىدى. شۇڭا ئۇلار ئىسلام مەدەنىيىتى ئاساسىدا يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان رۇس ۋە ياۋروپا مەدەنىيەتلىرى بىلەن بىۋاستە ئۇچرىشىپ، بىر مەھەل راسا گۈللىنىش مەنزىرىسىنى بەرپا قىلدى. مونتېسكيۇ «پارس مەكتۇپلىرى» ناملىق ئەسىرىدە ھاياجان ئىلكىدە مۇنداق قۇرلارنى يازغانىدى: «دۇنيادىكى ھەر خىل مىللەتلەر ئىچىدە ئۇرۇشقاقلىقنى ئۇلۇغ تۆھپە ھېسابلايدىغىنى تاتارلار ئىكەن. تاتارلار دۇنيانىڭ ھەقىقىي ھۆكۈمرانى بولۇپ قالمىغاندەك قىلىدۇ، باشقا بارلىق ئەللەرنىڭ خەلقلىرى ئۇلارغا خىزمەت قىلىش ئۈچۈن يارالغاندەكلا تۇرىدۇ؛ تاتارلار بىر قانچە ئىمپېرىيىلەرنىڭ قۇرغۇچىلىرى، شۇنداقلا بىر قانچىلىغان ئىمپېرىيىلەرنى گۈمران قىلغۇچىلاردۇر؛ ھەر قايسى دەۋرلەردە تاتارلار ئۆز قۇدرىتىنىڭ ئىزىنى يەر شارىدا قالدۇرغان. . .»①.

① مونتېسكيۇ(فرانسىيە): «پارس مەكتۇپلىرى»، 249 - بەت.

ناھايىتى ئەپسۇس، روسلارنىڭ كۆچىيىشى ۋە زېمىن كېڭەيمىچىلىكى تاتارلارغا مىسلىسىز بەختسىزلىكلەرنى ئېلىپ كەلدى. چارروسىيە 1552 - يىلى قازان خانلىقىنى، 1554 - يىلى ئاستراخان خانلىقىنى، 1783 - يىلى قىرىم خانلىقىنى يۇتۇۋالدى ۋە ئۆز تېررىتورىيەسىگە قوشۇۋالدى. قازان ۋە قىرىم تاتارلىرى رۇسىيە تەرىپىدىن ئىستېلا قىلىنغاندىن كېيىن، بىر مەيدان بوران - چاپقۇنلۇق ئۆزگىرىش دولقۇنىنى ئۆز بېشىدىن كەچۈردى. بۇ ئۆزگىرىش ئۆز نۆۋىتىدە پۈتكۈل مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ تارىخىغا تەسىر كۆرسەتتى①. رۇسلار قازانىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، قەدىمۇ قەدەم ئاسسىمىلياتسىيە سىياسىتىنى يۈرگۈزدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە تاتار مىللىتىنىڭ ئۇزاققا سوزۇلغان تىركىشىش، قارشىلىق كۆرسىتىش ۋە چىقىش يولى ئىزدەشتەك قان- ياشلىق تارىخى باشلاندى. ئامېرىكا تارىخچىسى گاۋىن ھامبلىي بۇ ھەقتە مۇنداق دەپ يازغانىدى: «رۇسلار قازان رايونىدا ئىككى ئەسىرگە سوزۇلغان ۋەھشىي سىياسەت يۈرگۈزدى. ئۇلارنىڭ ئاساسىي مەقسىتى قازان تاتارلىرىنى تامامەن رۇسلاشتۇرۇش ھەمدە مۇسۇلمانلار جامائەسىنى ئۆز جەمئىيىتىگە قوشۇۋېلىش ئىدى. ئوڭلگا دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمىدىكى رايونلاردا رۇسلار تاتارسىزلاشتۇرۇش، سىياسىتىنىڭ بىرىنچى قەدىمى سۈپىتىدە ھەر قايسى چوڭ شەھەرلەردىن، بولۇپمۇ قازاندىن تاتارلارنى تۈركۈم - تۈركۈملەپ ھەيدەپ چىقاردى. تاتارلارنىڭ مۇنبەت تېرىلغۇ يەرلىرىنى رۇس ئاقسۆڭەكلىرىگە بۆلۈپ بەردى، شۇنىڭدەك يەرلىك خەلقنى خرىستىئان دىنىغا كىرىشكە قىستىدى. مەسچىت ۋە مەدرىسىلەرنى تاقاپ، ۋەخپىلەرنى بىكار قىلىپ، چېركاۋلارنى كۆپلەپ بىنا قىلدى، بۇنىڭ نەتىجىسىدە يەرلىك مۇسۇلمانلار تېز ۋاقىت ئىچىدە ئاز سانلىق ئورۇنغا چۈشۈپ قالدى. ئۇلار تاتار ئاقسۆڭەكلىرىنى يا خرىستىئان دىنىغا بەيئەت

① گاۋىن ھامبلىي(ئامېرىكا): «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى» 253 - بەت.

قىلىشقا، يا ئۆز ئىمتىيازلىرىدىن ۋاز كېچىشكە زورلىدى. . . ستاتىستىكىلارغا ئاساسلانغاندا، XIX ئەسىرگە كەلگەندە تەخمىنەن 200 مىڭ تاتار خرىستىئان مۇرتى بولۇپ كەتكەن»①. رۇسلارنىڭ تاتارىستاندا قاتتىق ئاسسىمىلياتسىيە سىياسىتىنى قوللىنىشى بىپايان ئوتتۇرا ئاسىيانى مەڭگۈلۈك يۇتۇۋېلىش ئۈچۈن شارائىت ھازىرلاش، شۇنىڭدەك رۇس زېمىنلىرى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا ئوتتۇرىسىدىكى توسالغۇنى سۇپۇرۇپ تاشلاش ئۈچۈن ئىدى. لېكىن تاتار خەلقى ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، ئۆز ۋەتىنى سوز ۋۇلغان قارشىلىق كۆرسەتىش كۈرەشلىرىنى ئېلىپ باردى. 1552- يىلدىن تاكى ئايال پادىشاھ يېكاتېرىنا II تاتارلارغا قارىتىلغان قاتتىق قول سىياسەتنى ئۆزگەرتكەنگە قەدەر ئىككى ئەسىر داۋامىدا تاتارلارنىڭ قارشىلىق كۆرسەتىش ھەرىكەتلىرى بىر كۈنمۇ توختاپ قالمىدى. 1792 - يىلى بارغانسېرى زەئىپلىشىۋاتقان ئوسمان ئىمپېرىيىسى رۇسىيەنىڭ قىرىم يېرىم ئارىلىغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولغاندىن كېيىن، تاتارلار تارىخىدا يەنە بىر قاراڭغۇ سەھىپە ئېچىلدى. رۇسلار قىرىمغا بولغان «تاتارسىزلاشتۇرۇش» مەقسىتىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، رۇس پۇقرالىرى ۋە چەت ئەل مۇھاجىرلىرى (گېرمانلار، گىرېكلار، بۇلغارلار، بالتىقبۇيلار) نى تۈركۈم - تۈركۈملەپ كۆچۈرۈپ كەلدى. شانلىق ئۆتمۈش گويا بىر مەيدان چۈشكە ئوخشاش تاتارلار خاتىرىسىدىن ئاستا - ئاستا كۆتۈرۈلۈپ كەتتى. ئۇلار ھالاكەت يۈزىنلاپ كېلىۋاتقان ئاشۇ ۋەھىمىلىك كۈنلەردە ئوسمان ئىمپېرىيەسىدىن مەدەت تىلىدى، لېكىن ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ ئۇلارغا يارىدەم قىلغۇدەك ھالى قالمىغانىدى، نەتىجىدە 1783 - يىلىدىن 1893 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا تاتارلار يۇرت - ماكانلىرىنى تاشلاپ، قان - ياشلىق چوڭ كۆچۈش تارىخىنى بېشىدىن كەچۈردى.

① گاۋېن ھامبلي(ئامېرىكا) : «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى» 252 - 254 - ، 256 - بەتلەر.

بۇ جەريانىدا تاتار مىللىتى نەچچە ئون قېتىم توپ - توپى بىلەن قىرىمدىن تۈركىيەگە كۆچۈشكە مەجبۇر بولدى. چۈنكى رۇسىيە «تاتارسىزلاشتۇرۇش» سىياسىتى يۈرگۈزۈۋاتقان ئاشۇ ۋەھىمىلىك يىللاردا پەقەت كۆچۈشلا بۇ بەختسىز مىللەتنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ قالالايتتى. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە تاتارلار قىرىم يېرىم ئارىلىدىكى بىر ئاز سانلىق مىللەتكە ئايلىنىپ قالدى. 1897 - يىلدىكى نوپۇس ستاتىستىكىسىغا قارىغاندا، قىرىمدا ئەسلىدە بار بولغان 523 مىڭ تاتاردىن پەقەت 187 مىڭلا قالغانىدى، شۇنداقلا پۈتكۈل ياۋروپا مۇسۇلمانلىرى ئىچىدە مەدەنىيەت سەۋىيىسى ئەڭ تۆۋەن ئورۇنغا چۈشۈپ قالغانىدى. شۇنداق قىلىپ قىرىم تاتار خانلىقىنىڭ شانلىق خاتىرىلىرى كىشىلەرنىڭ ئېسىدىن كۆتۈرۈلۈپ كەتتى.①

XVIII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، بولۇپمۇ ئايال پادىشاھ يېكاتېرىنا II تەختكە چىققان مەزگىللەردە تاتارلار ئۆز ئىستىقبالى ئۈچۈن يېڭى يول ئىزدىدى. شەھەرلەردىن قوغلانغان تاتار ئاقسۆڭەكلىرى ۋە قول ھۈنەرۋەنلىرى ئاستا - ئاستا تىجارەت يولىغا كىرىپ، روسىيەدىكى يېڭى بىر سودا گۈرۈھىنى شەكىللەندۈردى. ئۇلار چارروسىيە ئوتتۇرا ئاسىيانى تامامەن بوي سۇندۇرغىچە بولغان بىر ئەسىردىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىدە رۇسىيە بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇسۇلمانلارنىڭ سودىسىدا ۋاستىچىلىق رول ئوينىدى. ئەسلىدىكى جەمئىيەتنىڭ يازلىرىدىن مەھرۇم قالغان بۇ مىللەت سودا يېڭى ئارقىلىق ئۆز مەۋجۇتلۇقىغا ماددىي ئاساس ھازىرلىدى. خۇددى گاۋېن ھامبلي تەكىتلەپ ئۆتكەنىدەك: «تاتار سودىگەرلىرى چارروسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ سودا جەھەتتىكى «ھەمكارلاشقۇچى» سى بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار يەنىلا ئىسلام دىنىغا بولغان چوڭقۇر مۇھەببىتىنى داۋاملاشتۇرۇپ

① گاۋېن ھامبلي (ئامېرىكا) : «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى» ، 260 - 262 - بەتلەر.

كەلگەنىدى، شۇنداقلا ئۆز مىللىتىگە بولغان مەسئۇلىيەت تۇيغۇسىنى ئۇنتۇمىغانىدى. ئەگەردە ئۇلار بولمىغان بولسا، ئىسلاھات ھەرىكىتى ۋە XIX ئەسىردىكى «تاتار ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئويغىنىشى» مۇ يۈز بەرمىگەن بولاتتى. . . »① XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغا كەلگەندە، چار رۇسىيە قوشۇنلىرى ئوتتۇرا ئاسىيانى تولۇق ئىستىلا قىلدى. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەڭ ئاخىرقى خانلىق — قوقان ۋە خىۋە خانلىقلىرى مۇنتەزر بولدى. ئەمدىلىكتە چارپادىشاھ ھۆكۈمىتى ئۇچۇن تاتارلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ۋاستىچىلىق رولىنىڭ ئەھمىيىتى قالمىغانىدى. بۇنىڭ بىلەن تاتارلارغا ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا بولغان «رۇسلاشتۇرۇش» سىياسىتى يەنە بىر بالداق كۇچەيتىلدى. ھەتتا 1909 ـ يىلى «مۇسۇلمانلارنىڭ مەكتەپ، مەدرىسلىرىگە چارپادىشاھ ۋە ئۇنىڭ خانىشىنىڭ سۈرىتىنى ئېسىش بۇيرۇق قىلىنىدى»②. چارپادىشاھنىڭ «رۇسلاشتۇرۇش»، «خرىستىئانلاشتۇرۇش» تەك ئاسسىمىلياتسىيە سىياسىتى تاتار ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقى ۋە مىللەت پۈتۈنلۈكىگە غايەت زور تەھدىت ئېلىپ كەلدى، بۇنىڭ بىلەن تاتار خەلقى بىرىنچى بولۇپ ئىسلاھات دولقۇنى قوزغىدى. ئۇلار مىللەتنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاش، مۇسۇلمان خەلقلىرىنى ئىجتىمائىي كۈرىسىتىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن، مەدەنىيەتتىكى قالاق ھالەتنى ئۆزگەرتىش، ئىسلام دىنىنى تەرەققىيات بىلەن ماسلاشتۇرۇش زۆرۈر دەپ قارىدى. دەرۋەقە، XX ئەسىر روھى شەرق خەلقلىرىگە ئۆزى ھەققىدە قايتا ئويلىنىش پۇرسىتى بەردى. قىرىم ۋە قازان تاتارلىرى يېڭىلاش ۋە ئاقارتىش دولقۇنىنىڭ مۇقەددىمىسىنى ئاچتى. ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقى بىر مەيدان يېڭى پىكىر ئىنقىلابىغا تەييارلاندى. جەدىتىزم ھەرىكىتى مىللىتىمىزنىڭ يېقىنقى زامان روھىي مەھكۇملۇقىدىن ھازىرقى زامان ئەقلىي تەپەككۇرىغا سەكرىشىگە زور تۈرتكە

① گاۋىن ھامبلىي (ئامېرىكا): «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، 255 ـ بەت.
② ئەرەرخوجا ئابدۇسەمەتوف: «يورۇق ساھىللار»، 57 ـ بەت.

بولدى. خۇددى ئەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوف ئېيتقاندەك: «نوغاي قېرىنداشلىرىمىزنىڭ ئويغىنىش دەۋرى XIX ئەسىردە باشلىنىپ XX ئەسىردە تەرەققىيات دەۋرىگە كىرگەن بولسا، تارانچى تۈركلىرى (ئۇيغۇرلار) نىڭ ئويغىنىش دەۋرى XX ئەسىردە بولدى»①

مەدەنىيەت ئويغىنىشى ۋە ئىسلاھات ھەرىكىتى ئەڭ ئاۋۋال بىر تۈركۈم داڭلىق دىنىي مۇتەپەككۇرلار تەرىپىدىن ئېلىپ بېرىلدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئەبۇ ناسىر قۇرساۋى (1783 — 1814)، شېھابىدىن مارجانى (1818 — 1889)، رىزائىددىن فەخرىددىن (1859 — 1936) ۋە مۇسا جارۇللا (1875 — ؟19) قاتارلىقلار ئۆز دەۋرىدىكى تاتار مۇسۇلمانلىرىنىڭ ئىدىئولوگىيىسىنى پىتەكلەپ ماڭغان قورقماس ئىسلاھاتچىلار ۋە مۇتەپەككۇرلار ئىدى. بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ ئىچىدە مۇسا جارۇللانىڭ تەسىرى ئىنتايىن زور بولغانىدى. ئۇلارنىڭ دىنىي ئىسلاھات تەشەببۇسلىرى ۋە ئىلغار ئىجتىمائىي قاراشلىرى XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلگەن «تاتار ئەدەبىي ئويغىنىشى» ۋە جەدىتىزم ھەرىكىتىگە زور تەسىر كۆرسەتتى.

شۇنىسى ئېنىقكى، جەدىتىزم ئىسلام شەرقىدە مەيدانغا كەلگەن دىنىي ئىسلاھاتلارنىڭ تەسىرى ۋە ئۆز دەۋرىدىكى كونا بىلەن يېڭى ئالمىشىۋاتقان بىر تارىخىي شارائىتتا مەيدانغا كەلگەن يېڭىلاش ھەرىكىتى ئىدى. «پۈتكۈل ئىسلامىيەت تارىخىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، دىنىي مەزھەپلەر كۈرىشى ئۆزۈلگەن ئەمەس. مۇقەددەس ئىسلام دەستۇرى «قۇرئان كەرىم» سۈرىلىرىنى ئىزاھلاشمۇ پۈتۈنلەي بىردەك بولغىنى يوق. دەمەشىق خەلىپىلىكىنىڭ ئاخىرى، باغداد خەلىپىلىكىنىڭ دەسلەپكى ۋاقىتلىرىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان مۇتەزىلىم پىكىر ئېقىمى «قۇرئان كەرىم» نى ئىنساننىڭ ئەقىل ـ پاراسىتى ۋە

① ئەرەرخوجا ئابدۇسەمەتوف: «يورۇق ساھىللار»، 108 ـ بەت.

ئىنسان بەختىگە مەنپەئەتلىك يوسۇندا شەرھلەشنى تەشەببۇس قىلىش-
تى. خەلىپە مۇقتەدىر زامانىدا مۇتەززىلىم پىكىر ئېقىمى قاتتىق
زەربىگە ئۇچرىغاندىن كېيىن، بۇ خىل ئەركىن پىكىر تەشەببۇسلىرى
باشقىچە شەكىلدە، جۈملىدىن سوپىزمنىڭ مەلۇم شەكىللىرى تەرىزدە
داۋاملىق ئىپادىلىنىپ كەلدى»①. يېقىنقى زامانغا كەلگەندە، ئىسلام
دۇنياسىدا كۆتۈرۈلگەن ۋەھابىيلار ھەرىكىتى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى
سەئىد ئەھمەدخان، جامالىددىن ئافغانىي، مۇھەممەد ئابدۇ قاتارلىقلار-
نىڭ دىنىي ئىسلاھات تەشەببۇسلىرى تاتارىستان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى
جەدىتىزم ھەرىكىتىگە زور تەسىرلەرنى كۆرسەتتى. جەدىتىزم XIX
ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى ۋە XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا مەيدانغا
كەلگەن دىنىي «يېڭىلاش» ۋە «دەۋرلەشتۈرۈش»نى مەزمۇن قىلغان
ئىسلام ئىسلاھاتچىلىق ھەرىكىتى ئىدى. ئۇ، تاتارىستان ۋە ئوتتۇرا
ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ «تۈرلۈك - تۈمەن ئىجتىمائىي تەبىقىلىرىنىڭ
مەنپەئەتلىرىنى ئىپادىلىگەن، مەرىپەت ئۇچۇن كۈرەشكەن، ئوقۇ -
ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى ئىسلاھ قىلىشقا، دىنىي مەكتەپلەرنىڭ پروگرام-
مىسىغا ئايرىم دۇنياۋى پەنلەرنى كىرگۈزۈشكە ئىنتىلگەن»②، ئىسلا-
ھاتچىلىق خاراكتېرىگە ئىگە يېڭى پىكىر ئېقىمى. جەدىتىزم دەسلەپتە
ئىسلام دۇنياسىدىكى ئويغىنىش تەسىرلىرى بىلەن باشلانغان. رۇسىيە-
نىڭ 1905 - يىلىدىكى ئىنقىلابىدىن كېيىن، بۇخارا، خىۋە خانلىق-
لىقلىرى ۋە شىنجاڭ تەۋەسىگە قەدەر كەڭرى تارقالغان③. جەدىتىزم
ئېقىمىنىڭ ئۆز دەۋرىدىكى تىپىك ۋەكىلى ۋەكىلى تاتارىستانلىق ئىس-
ھائىل غاسپىرالى ئىدى. ئۇ ئۆزۈن مەزگىل ئەنئەنىۋى ئىسلام مەد-
رىسىلىرىدە، ئاندىن رۇس مەكتەپلىرىدە ئوقۇغان. فرانسىيە ۋە تۈركى-

① ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 364 - بەت.
② «ئۆزبېك تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»، موسكۋا، «رۇس تىلى» نەشرىياتى، 1981 - يىل ئۆزبېكچە نەشرى، I توم، 270 - بەت.
③ «تۈرك ئېنسىكلوپېدىيىسى»، ئىستانبۇل، 1979 - يىل، تۈركچە نەشرى، X توم، 93 - بەت.

يىدە ئۇزاق تۇرغان. 1877 - يىلى تاتارىستانغا قايتىپ كەلگەندىن
كېيىن، ئاجايىپ قىزغىنلىق بىلەن تاتار ۋە تۈركىي تىللىق خەلقلەر-
نىڭ مەدەنىيەت ئويغىنىشىغا ئۆزىنى بېغىشلىدى. غاسپىرالى «چوڭ-
قۇر بىلىملىك ۋە كۆپ مەھسۇلاتلىق يازغۇچى، شۇنداقلا ئىلغار ئىدە-
يىلەرنىڭ قەتئىي قوللىغۇچىسى سۈپىتىدە، ئىسلام دىنىنى ھازىرقى
زامان دۇنياسى بىلەن ماسلاشتۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى. ئەمەلىيەت
ئۇنىڭ بىر تالانتلىق ماتارىپچى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. ئۇنىڭ
«ئۇسۇلى جەدىت» ماتارىپى ئالدى بىلەن ئۆزى مۇدەرسلىك قىلىۋاتقان
باغچەساراي ئىسلام ئىنستىتۇتىدا قوللىنىلدى، ئاندىن پۈتكۈل رۇسىيە-
يىدىكى كۆپ قىسىم ئىسلام مەدرىسلىرىگە كېڭەيتىلدى. بۇ ئۇسۇل
كېيىنچە تۈركىيە ۋە باشقا ئىسلام ئەللىرىگە، ھەتتا يىراقتىكى ھىند-
ىستانغىچە يېتىپ باردى. ئۇ ئۆزىنىڭ تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان
ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تۈركىي تارىخىي تەقدىرى، كىرىزىسقا تولغان
كەچمىشى، نۆۋەتتىكى جىددىي ۋەزىپىسى ھەققىدىكى ئويلىنىشلىرىنى
ئىدىيە ۋە تەشەببۇسلىرىنى «تەرجۈمەن» ناملىق مەجمۇئىدە ئېنىق
شەرھلىدى. 1882 - يىلىدىن 1914 - يىلىغىچە بولغان ئوتتۇز
نەچچە يىل جەريانىدا بۇ مەجمۇئە تەسىرى ئەڭ زور، ئوقۇرمىنى ئەڭ
كۆپ نەشر ئەپكارىغا ئايلانىدى. شەك - شۇبھىسىزكى، غاسپىرالى
XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئىسلام دۇنياسىغا ئەڭ چوڭقۇر تەسىر
كۆرسەتكەن شەخسلەرنىڭ بىرى ئىدى»①.

غاسپىرالى ئىسلاھات، يېڭىلاشنى ھەممىدىن بۇرۇن تىل ۋە
يېزىقتىن باشلاشنى تەشەببۇس قىلدى②. جەدىتىزم ناھايىتى چوڭ
پىكىر ئېقىمى سۈپىتىدە، دىن، تارىخ، تىل - يېزىق، ئەخلاق ۋە
ئىنسان قىممىتى ھەققىدە قايتا ئويلىنىشنى يېڭى كۆنتەرتىپكە قويدى.

① گاۋىن ھامبلي (ئامېرىكا): «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، 262 - 263 - بەتلەر.
② «تۈرك ئېنسىكلوپېدىيىسى»، X توم، 93 - بەت.

نەتىجىدە، قىرغىز، قازاق، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسىدىكى خەلق-
لەرنىڭ جاھالەت ئاسارىتىدىن قۇتۇلۇپ، ئىسلام - پەنگە يۈزۈش قە-
لىش، ئۆلۈك، قېتىپ قالغان دىنىي ئادەتلەرنى قايتا ئىسلاھ قىلىش
ۋە ھازىرقى زامان ئەقلىي تەپەككۇرىغا تەرەققىي قىلىشىدا غايەت زور
رول ئوينىدى. جەدىتىزم ھەممىدىن ئاۋۋال ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈر-
كىي خەلقلەرنىڭ تىل جەھەتتىكى قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتىنى چىقىش
قىلىپ، ئورتاق بىر تىل - يېزىق گەۋدىسىگە ئۇيۇشۇشنى تەشەببۇس
قىلدى. ئىلگىرىكى ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى چاغاتاي يېزىقىنى
ئىسلاھ قىلىپ، ھەر بىر تاۋۇش ئۈچۈن بىردىن ھەرپ بەلگىلىدى.
قازاندا نەشر قىلىنغان «شۇرا»، «تىل يارىش»، «تەرجۈمەن» قاتار-
لىق گېزىت - ژۇرناللار پۈتكۈل تۈركىي تىلىدا سۆزلەشكۈچى خەلق-
لەرگە ئورتاق بولغان تىل - يېزىقتا چىقىرىلغان بولۇپ، ئۆكتەبىر
ئىنقىلابىغىچە مۇھىم رول ئوينىغانىدى.

يەنە بىر تەرەپتىن، جەدىتىزم تەرەپدارلىرى كەسكىن ھالدا ئىس-
لام دىنىنىڭ ئەسلى ماھىيىتىگە يات بولغان غەيرىي ئېتىقاد ھادىسىلە-
رىنى، قاتمال دىنىي قاراشلارنى ۋە مۇرەككەپ شەرىئەت قائىدىلىرىنى
ئىسلاھ قىلىپ، دىن بىلەن پەننى بىرلەشتۈرۈشنى، يېڭىچە مائارىپ
ۋە پەننىي مەكتەپلەرنى يولغا قويۇپ، مەرىپەت جەھەتتىن ئويغىنىشنى
تەشەببۇس قىلدى. ئۇلار دىن بىلەن پەننى بىرلەشتۈرۈش، ئىسلامنى
دەۋرگە ماسلاشتۇرۇش ۋە مىللەتلەرنى قۇدرەت تاپقۇزۇش ئىسلام دىنى-
نىڭ تەلىماتلىرىغا زىت ئەمەس، ئىسلام دىنى ۋە ئۇنىڭ مۇقەددەس
دەستۇرى «قۇرئان كەرىم» ھەرقانداق دەۋر ۋە ھەرقانداق تەرەققىياتقا
ماسلىشالايدۇ، مەسىلە پەقەت مۇسۇلمانلارنىڭ ئۆزى قانداق تونۇشى
ۋە پايدىلىنىشىدا، شۇڭا جەمئىيەت تەرەققىياتىغا پۈتلىكاشاڭ بولۇۋاتـ
قان، خەلق ئېڭىنى ئاساسەتتە قويىدىغان ھەر قانداق ئادەت ۋە قاراش-
لارنى ئىسلاھ قىلىش كېرەك، دەپ ھېسابلىدى. جەدىتىزم تەرەپدار-
لىرى ئىچىدە ئىسلاھات تەلىپى ئەڭ كەسكىن، «دەۋرلەشتۈرۈش»
قارىشى ئەڭ كۈچلۈك بولغىنى مۇسا جارۇللا ئىدى. ئۇ ناھايىتى

ئېنىق قىلىپ: «ئىسلام دىنىنىڭ ئىستىقبالى ۋە ئۇنىڭ قۇدرەت
تېپىشى ئۈچۈن ئىسلام دىنىدا يېڭىلىق پەيدا قىلىش لازىم، دېگەن
تەشەببۇسلارنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ئۇ يەنە ئىسلام ئەقىدىلىرىدىكى،
مەسىلەن، روزا تۇتۇشتىكى مەنتىقىي زىددىيەتلەرنى تىلغا ئېلىپ،
«قۇرئان كەرىم» نى ھازىرقى زامانغا ماسلاشتۇرۇپ، ئەركىن شەرھـ
لەشنى تەشەببۇس قىلدى، شۇنداقلا ئەر - ئاياللار باراۋەرلىكى،
غەيرىي دىنىدىكىلەر دوستانىلىقى ۋە تۇرمۇشنى غەربلەشتۈرۈش قاتار-
لىقلارنى ئوتتۇرىغا قويىدى. . . »① . دەرۋەقە، ئۆز زامانىسىدىكى مۇ-
داق ئاكتوئال پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇش ئاسان ئەمەس ئىدى.
مۇسا جارۇللا، ئىسمائىل غاسپىرالى قاتارلىقلارنىڭ «جەدىت» (يېـ
ڭىلىق) قاراشلىرى مۇھەممەدىن مۇھەممەدوف ۋەكىللىكىدىكى «قەدـ
مىيە» گۇرۇھىنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچرىدى ۋە «دەھرىلەر»
دەپ ئەيىبلەندى. «قەدىمىيە» گۇرۇھىدىكىلەر: «خرىستىئان، كاتو-
لىك دىنلىرى كەمچىلىكلەردىن خالىي بولمىغاچقا ئىسلاھ قىلىش
ھاجەتلىك بولسىمۇ، لېكىن ئىسلام دىنىنى ھەر قانداق ئۆسۈلدا ئىسلا-
ھ قىلىش ھاجەت ئەمەس، چۈنكى ئىسلام دىنى ئۆز مۇكەممەللىكى
بىلەن باشقا دىنلاردىن پەرقلىنىدۇ»② دەپ قاراشتى. ئۇلار يەنە ئىسلام
دىنى ئىسلاھاتىنى «شەيتانلار ھەرىكىتى» دېدى. مۇھەممەدىن مۇھەمـ
مەدوف چار ھۆكۈمىتىگە جەدىتلەر «پانئىسلامىزم» بىلەن شۇغۇللـ
نىپ، چارپادىشاھلىقىغا قارشى ھەرىكەت قىلىۋاتىدۇ، دەپ چاقتى.
ئاختۇرۇش داۋامىدا گەرچە «جەدىتلەر پانئىسلامىزم تەشۋىقاتى بىلەن
شۇغۇللانىدى دېگەنلىك ئىسپاتلانمىسىمۇ»، ئەمما ئۇلاردىن كۆپلىگەن
چەكلەنگەن كىتابلار چىققانلىقى سەۋەبلىك قولغا ئېلىنىدى.

شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، قازاق، قىرغىز قاتارلىق جايلاردا
جەدىتىزم ھەرىكىتى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى. جەدىتىزم تەرەپدارلـ

① ② ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 64 - 364 - بەتلەر.

رىنىڭ دىنىي ئىسلاھاتچىلىق قاراشلىرىنىڭ كەينىگە يەنە مۇئەييەن مىللىي مەنپەئەت چۈشەنچىلىرىمۇ يوشۇرۇنغانىدى. «بۇ جەھەتتە، قازان، قىرىم، ئۇفا شەھەرلىرىدە نەشر قىلىنغان نۇرغۇنلىغان كىتابلار، «شۇرا» مەجمۇئەسى بىلەن «ۋاقىت»، ۋە «تەرجۈمەن» قاتارلىق گېزىتلىرىنىڭ رولى چوڭ بولىدى»①. ئۇنىڭ ئۈستىگە «XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قازان ۋە باشقا تاتار شەھەرلىرى — ئورىنبورگ، تروىسكىي ۋە ئاستراخانلاردىكى ئىسلام مەدرىسلىرى، نەشر - ئەپكارلار، تاتار تىلىدىكى گېزىت - ژۇرناللار بۇ شەھەرلەرنىڭ مەدەنىيەت مەركىزى سۈپىتىدىكى پارلاق مەنزىرىسىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. بۇ شەھەرلەرنىڭ تەسىرى تاتارستان تەۋەسىدىلا ئەمەس، بەلكى رۇسىيە ئىمپېرىيەسىنىڭ تېررىتورىيەسىدىنمۇ ھالقىپ كەتتى»②. تاتارستاندا قوزغالغان ۋە يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلگەن جەدىتىزم ھەرىكىتىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسىغا ناھايىتى تېز سۈرئەتتە كېڭىيىشىدە تاتارلار بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئورتاق تىل - يېزىق، مەدەنىيەت ۋە قان - قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى چوڭ رول ئوينىدى. تاتارلار يەنە مىللىي ئويغىنىش ھەرىكىتىنىڭ ئەڭ ئالدىنقى سېپىدە تۇرۇپ، رۇس شوۋىنىزمى بىلەن تىركەشتى. 1905- يىلىدىكى رۇسىيە بۇرژۇئا ئىنقىلابىدىن كېيىن، غاسپىرالى ۋە ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى يالغۇز مەدەنىيەت ئىسلاھاتى بىلەنلا توختاپ قالمىدى. ياش تۈركچىلەر پارتىيىسى ۋە رۇسىيە سوتسىيالىزمىنىڭ تەسىرى ئاستىدا ئۇلار ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي تەلەپلىرىنمۇ ئىپادە قىلىشقا باشلىدى. 1905 -، 1906 - يىللىرى ئۇلار نوۋوگراد، سان - پېتېربۇرگ قاتارلىق شەھەرلەردە ئۇچ قېتىم ئىسلام قۇرۇلتىيى ئاچتى. ئۇلار قۇرۇلتايدا مەدەنىيەت،

① ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر: «خەزىنىلەر بوسۇغىسىدا»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996 - نەشرى، 213 - بەت.

② گاۋىن ھامبلىي (ئامېرىكا): «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، 256 - بەت.

دىنىي ئېتىقاد جەھەتتىكى ئەركىنلىك تەلەپلىرىدىن باشقا، يەنە سىياسىي باراۋەرلىك قاراشلىرىنمۇ ئوتتۇرىغا قويۇشتى.

تاتارستاندىن باشلانغان جەدىتىزم ھەرىكىتىنىڭ تېز راۋاجلىنىشىدا جۇش ئۇرۇپ تەرەققىي قىلىۋاتقان تاتار ئەدەبىياتى ناھايىتى چوڭ رول ئوينىدى. بۇ ھەقتە ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ئەپەندىم مۇنداق دەيدۇ: «رۇس ۋە ئىسلام ئەللىرىدىكى دېموكراتىك پىكىر ئېقىملىرىنىڭ تەسىرى بىلەن تاتار مەدەنىيىتىدە ئويغىنىش دەۋرى باشلىنىپ، يېڭى زامان تاتار ئەدەبىي تىلى ۋە شۇ تىلدا يارىتىلغان تاتار ئەدەبىياتى شەكىللىنىشكە باشلىدى. بۇ جەھەتتە شىھابىددىن مارجانى، ئىبراھىم ھەلەفىن، رىزا ھەزرەت، ئىسمائىل غاسپىرالى قاتارلىق تاتار مەرىپەتچىلىرى باشچىلىقىدىكى زىيالىيلار قاتلىمى ۋە ئۇلارنىڭ قازان، ئۇفا، قىرىم شەھەرلىرىدە تەسىس قىلغان بىر قاتار مەتبۇئات ۋە نەشرىيات مۇئەسسەسلىرى چوڭ رول ئوينىدى. بولۇپمۇ 1905 - يىلىدىكى بىرىنچى رۇس ئىنقىلابى بىلەن تۈركىيە مىللىي بۇرژۇئازىيىسىنىڭ سۇلتانلىق تۈزۈمىگە قارشى ئىنقىلاب ھەرىكەتلىرى تاتار يېڭى زامان ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى. مۇشۇنداق شارائىتتا مىجىت غاپۇرى، فاتىخ ئەمىرخان، ئابدۇللا توقاي، سەئىت رەمىيېۋ، غالىمجان ئىبراھىموف قاتارلىق بىر تۈركۈم ئەدىب ۋە شائىرلار يېتىشىپ چىقىپ، يېڭى زامان تاتار ئەدەبىياتىنىڭ تاكامۇللىشىشىنى ئىلگىرى سۈردى. بۇ چاغلاردىكى تاتار ئەدەبىياتى رۇسىيە تاتارستان دائىرىسىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىر مۇنچە خەلقلەر بىلەن شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئەدەبىياتىغا تەسىر كۆرسەتكەن»①. بولۇپمۇ تاتار ئەدەبىياتىدا ئابدۇللا توقايىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئەدەبىياتى، جۈملىدىن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا كۆرسەتكەن تەسىرى ئالاھىدە گەۋدىلىكتۇر. بىز ئەسىرىمىز-

① ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر: «خەزىنىلەر بوسۇغىسىدا»، 212 -، 213 - بەتلەر.

نىڭ باشلىرىدا بۇرۇختۇم هالەتتە تۇرغان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا زىلزىلە بېغىشلىغان ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ شېئىرلىرىدىن ئابدۇللا توقاينىڭ مۇئەييەن تەسىرلىرىنى بايقىيالايمىز. جەدىتىزم ئېقىمىنىڭ كۈچلۈك تەسىرىگە ئۇچرىغان ئابدۇللا توقاي (1886 — 1913) ئۆز شېئىرلىرىدا خەلقنىڭ مىللىي ئويغىنىشىغا پۈتلىكاشاڭ بولۇۋاتقان روھانىي ئۆلىمالار، قىزىلكۆز موللىلار ۋە ئونقۇيرۇق ئىشانلارنى قاتتىق سۆكىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ ئەپتى ـ بەشىرىسىنى ئېچىپ تاشلايدۇ. چۈنكى جەدىتىزم پىكىر ئېقىمى تەشەببۇس قىلىنىۋاتقان XX ئەسىر ھارپىسىدا، ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىشانچىلىق ۋە سوپىچىلىقنىڭ تەسىرى خېلى زور ئىدى، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تېخىمۇ ئەۋج ئالغانىدى. ئۇلار ئىسلام ئىسلاھاتى ۋە يېڭى مائارىپقا چىش ـ تىرنىقى بىلەن ئۆچلۈك قىلاتتى، «قەدىمىيە» گۇرۇھىغا يان باساتتى، تەرەققىيپەرۋەر زىيالىيلارنى «دەھرى»، «كالتە چاپان» دەيتتى. خۇددى نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوف مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشىدا يازغان «تارانچى تۇركلىرىنىڭ ھاياتى» نامىلىق ماقالىسىدە ئېيتىپ ئۆتكىنىدەك: «1905 ـ يىلدىن ئىلگىرى تارانچى دىيارىدا ئىشانلىق ئادەتتىن تاشقىرى شۆھرەت قازىنىپ، ھەممىلا يەردە ئالدىنقى رولغا ئۆتكەنىدى. ئۆزلىرىنى ئىشان دەپ ئاتىۋالغان ئاشۇ بىر توپ كىشىلەر ئۆز مەۋقەلىرىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، مازارلارنى كۆتۈرۈپ، ئۇلارنى خۇدا بىلەن بەندە ئارىسىدىكى ۋاستە دەپ ئاتىغانىدى. ئۇلار يەنە «پىر پىرغا يەتكۈزەر، پىر خۇداغا» دەپ تەلىم بېرەتتى. بۇنىڭ بىلەن تارانچى ئاكىلار پىر دەپ ھېسابلىغان ئىشانلارغا مەھكەم ېيېشىقان، شۇنداقلا پىرلارنىڭ ۋاستىسى بىلەن ئۇ ئالەمگە بارغاندا جەننەتكە كىرىش نىسىپ بولىدۇ، دەپ قارىغان. بۇنى كۆرگەن بىزنىڭ موللىلارمۇ جىم تۇرمىغان ھەمدە ئۆزلىرىنىمۇ ئىشان دەپ ئېلان قىلىشقان، شۇنىڭ بىلەن موللىلار بىلەن ئىشانلار ئوتتۇرىسىدا تالاش ـ تارتىش باشلانغان. بۇلارنىڭ ھەرقايىسىسىغا مۇرىت بولۇپ ئەگەشكەن ئادەملەر ھەر قاچان شەيخلىرى

ھەققىدە تۇرلۇك كارامەتلىك خەۋەرلەرنى ئىختىرا قىلىپ تۇرغان. شۇ ياغلاردا مازارلارغا بەك يىراق يەرلەردىن سەپەر ئازابىنى چېكىپ، قۇربانلىقلار ئېلىپ كېلىپ تاۋاپ قىلغۇچىلار بولغىنىغا ئوخشاش، ئىشانلارغا نەزىر ـ سەدىقە ئايرىپ، ئۇلارنىڭ دۇئالىرىنى ئالغۇچىلارمۇ كۆپ بولغان. . . »①

ھەممىگە ئايانكى، جەدىتىزم دىنىي ئىسلاھاتچىلىق سۈپىتىدە ھەممىدىن ئاۋۋال ئىسلام ماھىيىتىگە يات بولغان خۇراپىي قاراشلارنى، غەيرىي ئادەت ـ يوسۇنلارنى ۋە تەركىدۇنياچىلىق، ئىشانچىلىق ھادىسىلىرىنى كەسكىن رەت قىلاتتى. ئىسلام ئەقىدىلىرىنى ساپلاشتۇرۇشنى، دەۋرلەشتۇرۇشنى ۋە ئىنسان قىممىتىنى مۇئەييەنلەشتۇرۇشنى تەشەببۇس قىلاتتى. دەرۋەقە، بۇ قاراشلار ئابدۇللا توقاي ئىجادىيىتىگە تەسىر كۆرسەتمەي قالمىدى، بەلكى ئابدۇللا توقاي ئىجادىيىتىدە كەسكىن پىكىر ئىنقىلابىنىڭ مەشئىلىنى ياقتى. ئۇ «ئىدىيىلەر تارىخىنى خۇددى سائەت ستىرىلكىسىنى سۈرگەندەك توپتوغرا بىر ئەسىر ئىلگىرى سۈرگەندەك بولدى. ئۇنىڭ شېئىرلىرى قىسقا ۋاقىت ئىچىدە پۈتكۈل ئېزىلگەن تاتار خەلقىنىڭ تارىخىي سەرگۈزەشتىلىرى ۋە دېموكراتىك ئۇمىدلىرىنى مەركەزلەشتۈرۈپ، ھەم نۇرلۇق، ھەم ياللۇنلۇق شۇنداق مەشئەل پەيدا قىلدىكى، ئۇنىڭ نۇرى ماركسىزمغىچە بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا دېموكراتىك ئاڭ ـ پىكىرىنىڭ ھەممە تەرەپلىرىنىڭ داۋاملىق ئويغىنىشىغا ئىلھام بېغىشلىدى»②. ئۇ «ئىشان» دېگەن شېئىرىدا مۇنداق يازىدۇ:

كۆزىن يۇمغان، بوينىن پۈككەن، باشىندا چالما چورنالغان،
كەپەن چالما كىيىپ باشقا، ئىشان بولغان ئىمىش ھايۋان.
دوستلىرىم، قەرداشلىرىم، سىز موللىلارغا ئېيتىڭىز،
ئوقۇسۇن بۇ ئىككى قۇرنى مېنى كۆمگەچ قەبرەمە.

① نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوف: «يورۇق ساھىللار»، 103 ـ بەت.
② ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 356 ـ، 357 ـ بەتلەر.

دېمەك، كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، ئابدۇللا توقاي مىللەتنىڭ ئويغىنىشىدىكى كەسكىن روھىي ئوپېراتسىيىچى ئىدى. ئۇ ئۆز ئىجادىيەتلىرىدە باشتىن - ئاخىر مىللەت ۋۇجۇدىنى چىرماپ تۇرغان نادانلىق، جاھالەت ۋە خۇراپاتلىققا قارشى قەلەم تەۋرىتىپ، ئاخىرقى تىنىقلىرىدا بۇ زۇلمەت دۇنيانى پاكلىيالمىغانلىقىغا ھەسرەتلىنىدۇ:

بىتتى كۈچ، سۆندى قىلىچ، قايتمادى ئۆچ، شۇل بولدى ئىش،
كىرلەنىپ بىتتىم ئۆزۈم، دۇنيانى پاكلى ئالمادىم.

ئابدۇللا توقاينىڭ ئەسەرلىرى «يالغۇز قازاندىلا ئەمەس، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا نەشر - ئەپكارلاردا قايتا - قايتا بېسىلىپ، بارغانسېرى ئۆرلەۋاتقان ئىنقىلاب بورانلىرى بىلەن بىللە پەرۋاز قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادا ئويغانغان دېموكراتىك پىكىر ئېقىمىغا قاتناشتى»①.

ئۇندىن باشقا، جەدىتىزم تەرەپدارلىرى نۇقتىلىق ھالدا تۈركي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرنىڭ تارىخىنى، سەلتەنەتلىك ئۆتمۈشىنى ۋە پارلاق مەدەنىيىتىنى تەرغىب قىلدى ۋە شۇ ئارقىلىق خەلقنىڭ مىللىي ئېڭىنى ئويغىتىش، ئىززەت - غورۇرىنى كۆچەيتىش، روھىي دۇنياسىدىكى چۈشكۈنلۈك داغلىرىنى يۇيۇش غايىلىرىنى ئەكس ئەتتۈردى. «شۇرا»، «تەرجۈمان» مەجمۇئىلىرى تۈركي خەلقلەر تارىخىغا دائىر مۇھىم تارىخي قوليازمىلارنى ئېلان قىلدى. تاتار ئالىمى تۇشرۇان يائۇشوفنىڭ «شۇرا» ژۇرنىلىنىڭ 1916 - يىللىق سانلىرىدا ئولاپ نەشر قىلدۇرغان «ئالتە شەھەر تارىخىدىن بىر پارچە» ناملىق تارىخي قوليازما شۇنىڭ جۈملىسىدىندۇر. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى جەدىتىزم ھەرىكىتىنىڭ مەشھۇر ۋەكىللىرىدىن بىرى بولغان قازاق شائىرى ماغزان جۇمابايۇلى (1894 — ؟) ئۆزىنىڭ بىر شېئىرىدا، يىراق قەدىمكى تارىخنى ئەسلەپ مۇنداق يازدى: «... ئانا

① ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 357 - بەت.

دىيارىمىز قەدىمدە تۇران دەپ ئاتالغان. تۇراندا ئالىپ تۇرك تۇغۇلۇپ ئۆسكەن. تۇراننىڭ دېڭىز كەبى كۆللىرى بار. بۇنىڭ بىرى چاپقىلىپ تۇرغان ئارال دېڭىزى، يەنە بىرى مۇقەددەس ئىسسىق كۆلدۇر. كۆك بۆرە تۇغقان ئەڭ دەسلەپكى تۈرك ئوغلانى بۇ كۆلنىڭ باغرىدا كۆز ئاچقان...»①. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، جەدىتىزم تەرەپدارلىرى ئۆز تەشەببۇسلىرىدا تارىخنى ئەسلىتىپ، ئۇنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىغا يوشۇرۇنغان سىر - ئەسرالارنى ئېچىشقا، ئۇنىڭدىن غۇرۇر ۋە شىجائەت ئېلىپ، بۈگۈنى ۋە كېلەچىكى ھەققىدە كەسكىن ئويلىنىشقا چاقىرىق قىلدى. نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوفمۇ مىللەتنىڭ تارىخ ئۇيغۇسى ھەققىدە مۇنداق دەپ يازدى: «مىللىي تارىخنى بىلىش مۇتلەق لازىمدۇر، لېكىن بۈگۈنگە قەدەر ئۇيغۇر ئۇدۇمىنىڭ مىللىي تارىخى تەنقىد ئېتىلگەن ئەمەس. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر مەلۇماتلار تارقاقتۇر، شۇنداق بولسىمۇ قاراپ يېتىشقا بولمايدۇ. باشقا خەلقلەر بىزنىڭ تارىخي ئەھۋاللىرىمىزنى بىلىش يۈزىدا ئالتە شەھەر چۆللىرىنى كېزىپ، تۇرپان ۋە قۇمۇل خارابىلىرىنى كولاپ، يەر تېگىدىن چىققان تاش، كېسەك ۋە باشقا يوچۇن بۇيۇملارنى تېپىش ئارقىلىق تارىخي مەلۇماتلارنى يېغىپ پۈتكۈل ئالەمگە نەشر قىلىپ تۇرغاندا، بىزنىڭكىلەرنىڭ ئۆتكەنلەر تەرىپىدىن نەشر ئېتىلگەن ۋە مەيدانغا كەلگەن مەلۇماتلارنى يىغقۇدەك ھىممەت ۋە غەيرەتلىرى بولمىسا، بۇنى ئۆزىمىزنىڭ ھورۇنلۇقىدىن كۆرسەك بولىدۇ...»②

قىرىم ۋە قازاندا كۆتۈرۈلگەن جەدىتىزم ھەرىكىتى ۋە مەدەنىيەت ئويغىنىش دولقۇنى بىپايان قازاق دالىلىرىدىن ئۆتۈپ، ئاندىن ئوتتۇرا ئاسىيا بوستانلىقلىرىغا يېتىپ كەلدى. شۇنداق بولغاچقا، تاتار مەدەنىيەت

① ئا. زەكى ۋەلىدى توغان: «بۈگۈنكى تۈرك ئېلى ۋە ئۇنىڭ يېقىنقى زامان تارىخى»، ئىستانبۇل، 1981 - يىل، تۈركچە نەشرى، I تۇم، 564 -، 565 - بەتلەر.
② نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوف: «يورۇق ساھىللار»، 9 - بەت.

يەت ئويغىنىشى ۋە تاتار زىيالىيلىرىنىڭ قازاق خەلقىنىڭ مەدەنىيەت ئىسلاھاتىغا تەسىرى زور بولدى. خۇددى گاۋىن ھامبلىي ئېيتقاندەك: «قازاقلار ئىپتىدائىي تۈرمۇش ئۇسۇلى، جۇغراپىيىلىك جايلىشىش ھەمدە ئانچە مۇكەممەل بولمىغان ئىسلام ئادەتلىرى سەۋەبلىك ئاسانلا رۇس مەدەنىيىتىنىڭ غىدىقلىشىغا ئۇچرايتتى»①. XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغا كەلگەندە، تاتارلارنىڭ مەدەنىيەت ئويغىنىشى ۋە ئىسلام ئىسلاھاتچىلىقىنىڭ تەسىرى بىلەن قازاق خەلقىدىمۇ ناھايىتى روشەن مىللىي ھېسسىيات خاھىشلىرى كۆرۈلدى. ئۇلار ئەدەبىياتتە مەلۇم قەبىلە ياكى «يۈز» نى ئەمەس، بەلكى بىر پۈتۈن مىللەت مەنپەئىتىنى يېڭى كۆنتەرتىپكە قويۇشقا باشلىدى. قازاقلاردا كۆتۈرۈلگەن بۇ خىل مىللەتپەرۋەرلىك خاھىشلىرى رۇسلارنى قاتتىق خاتىرجەمسىزلەندۈردى. رۇسىيە ھۆكۈمىتى XIX ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىغا كەلگەندە، تاتارلارنىڭ تەسىرىنى چەكلەش، قازاقلارنىڭ مائارىپ سىستېمىسىدىن تاتار پېداگوگىكا ئىدىيىلىرىنى تازىلاش مەقسىتىدە بىر خىل يېڭىچە مائارىپ لايىھىسىنى يولغا قويدى، رۇس ـ قازاق مەكتەپلىرىنى قۇردى، تاماماەن «غەربلەشكەن» مائارىپ تەربىيىسىنى ئېلىپ باردى، بۇنىڭ بىلەن قازاقلاردا يېڭىچە زىيالىيلار قاتلىمى شەكىللەندى. ئۇلار بىردەك رۇسىيە بىلەن ھەمكارلىشىشنى قازاقلارنىڭ بىردىنبىر چىقىش يولى دەپ قارىدى. ئۇلارنىڭ ئەڭ تىپىك ۋەكىللىرىدىن ئۇچ كىشىنى، يەنى رۇسىيە ئوقىتسېرى ۋە شەرقشۇناس چوقان ۋەلىخانوف (1835 — 1865)، ئىبراھىم ئالتىنسارىن (1845 — 1889) ۋە مۇتەپەككۇر ئاباي قونانبايېۋ (1845 — 1904) لارنى كۆرسىتىشكە بولاتتى. ئۇلارنىڭ تەسىرى ئاستىدا مىللەتپەرۋەرلىك ھەرىكەتلىرى تاماماەن قازاقچە ئۇسلۇبتا راۋاجلاندى، شۇنداقلا تاتار ۋە باشقا مۇسۇلمانلارنىڭ تەسىرىدىن چەتلەشتۈرۈلدى.

① گاۋىن ھامبلىي (ئامېرىكا): «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، 294 ـ 268 ـ بەتلەر.

1879 ـ يىلدىن 1904 ـ يىلغىچە بولغان 25 يىل جەريانىدا، ناشىكەنت پېداگوگىكا ئىنستىتۇتىنى پۈتتۈرگەن 415 ئوقۇغۇچى ئىچىدە بەرلىك ئوقۇغۇچىلار 65 نەپەر ئىدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە 11 نەپىرى ئۆزبېك، تۈركمەن ۋە تاتار، قالغان 54 نەپىرى قازاق، قىرغىزلار ئىدى①. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، رۇسلار ئىسلام ئەنئەنىسى نىسبەتەن سۇسراق بولغان قازاق، قىرغىزلارنى رۇسچە مائارىپلىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئاساسىي ئوبيېكتى قىلغان.

XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە جەدىتىزم ئوتتۇرا ئاسىيادا كەڭ كۆلەمدە راۋاجلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشتى. 1901 ـ يىلى ناشكەنتتە تۇنجى ئۇسۇلى جەدىت مەكتىپى قۇرۇلغاندىن باشلاپ 1914 ـ يىلغا كەلگەندە، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا يۇزدىن ئارتۇق «جەدىت» (يېڭىچە) مەكتەپلەر مەيدانغا كەلدى. يەرلىك گېزىتلەر چىقىرىلدى. گاۋىن ھامبلىي مۇنداق دەپ تەكىتلەيدۇ: «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى يەرلىك خەلقنە نىسبەتەن ئېيتقاندا، مۇنەۋەرز بولۇش بىلەن زامانىۋىلىشىش ئوتتۇرىسىدا زىددىيەتلىك تاللاش جەريانى مەۋجۇت ئىدى. زامانىۋىلىشىش ئۇلارنى سىرتقى كۈچلەرنىڭ مۇداخىلىسىگە نىسبەتەن تىركىشەلەيدىغان ئىقتىدارغا ئىگە قىلسىمۇ، لېكىن ئۇلارنى ئەسلىدىكى بېكىك تۈرمۇش ئەنئەنىسىدىن مەھرۇم قىلىپ، ئۆزگەرتىپ تاشلايتتى. رۇسلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئاتالمىش مەدەنىيەت تارقىتىش ۋاستىسى ئارقىلىق بۇ رايونغا بولغان ئاسسىمىلياتسىيىلەش مەقسىتىگە يېتەتتى... ئۆز دەۋرىدىكى باشقا مۇستەملىكىچى ھاكىمىيەتلەرگە ئوخشاشلا، رۇسلار ئىنسانپەرۋەرلىك كوزىرى ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى ئاقلىغاندى. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئۆزلىرىنىڭ كېڭەيمىچىلىكى بىر خىل مەدەنىيەت تارقىتىش بۇرچىنى ئادا قىلغانلىق ئىدى. لېكىن بۇ ۋەزىپە-

① گاۋىن ھامبلىي (ئامېرىكا): «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، 295 ـ بەت.

كىنىڭ كەينىگە ئۆلار ئېتىراپ قىلىشنى خالىمايدىغان ئىقتىسادىي ۋە ئىستراتېگىيە جەھەتتىكى مەنپەئەت قارىشى يوشۇرۇنغانىدى. . . »①

ئۆكتەبىر ئىنقىلابى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھاياتىنى تامامەن ئۆزگەرتىۋەتتى. 1920 ـ يىل 5 ـ ئايدا تاتارىستان سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلدى، 1921 ـ يىل 10 ـ ئايدا قىرغىز سوۋېت جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلدى. ئۇنىڭ كەينىدىنلا ئوتتۇرا ئاسىيادا ھەر قايسى مىللىي جۇمھۇرىيەتلەر ئارقا ـ ئارقىدىن قۇرۇلۇشقا باشلىدى. بۇنىڭ بىلەن، مىرسەئىد سۇلتانغالىيېۋ باشچىلىقىدىكى تاتار كوممۇنىستلىرىنىڭ تاتارىستان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانى ئۆز ئىچىگە ئالغان رۇسىيە مۇسۇلمانلىرىنىڭ يۇكسەك ئاپتونومىيە گەۋدىسى قۇرۇش خىيالى چۈشكە ئايلاندى. قىرغىدا ئەھۋال تېخىمۇ باشقىچە بولدى. 1921 ـ يىلى قىرغىز كوممۇنىستلىرىنىڭ ئومۇمىي سانى 5875 كىشىگە يەتكەن بولۇپ، تاتارلار ئاران 192 كىشى ئىدى. سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن زور تۈركۈمدىكى رۇس كۆچمەنلىرى قىرغىزغا ئېقىپ كىردى. 1926 ـ يىلدىكى نوپۇس ستاتىستىكىسىدا، قىرغىزنىڭ ئومۇمىي ئاھالىسى 875 مىڭغا يەتكەن بولۇپ، تاتارلار ئاران 23% نى تەشكىل قىلغانىدى. 1928 ـ يىلى سوۋېت ھۆكۈمىتى «بۇرژۇئا مىللەتچىلىرىنى تازىلاش» ، «سولتانغالىيېۋچىلىق» غا زەربە بېرىش دولقۇنى قوزغاپ، زور تۈركۈمدىكى تاتار زىيالىيلىرى ۋە كوممۇنىستلىرىنى تۇتقۇن قىلدى، ھەتتا قىرغىز جۇمھۇرىيىتى خەلق كومىتېتىنىڭ رەئىسى ۋەلى ئىبراھىموف قاتارلىق يۇقىرى قاتلام تاتار كوممۇنىستلىرىنىمۇ ئۆلۈم جازاسى ھۆكۈم قىلىنىدى.

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىللىرىدە، قىرغىز يېرىم ئارىلى گېرمانىيە تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنىدى. 1944 ـ يىلى سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى قىرغىز يېرىم ئارىلىنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، پۈتكۈل

① گاۋېن ھامبلي (ئامېرىكا) : «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى» ، 296 ـ 293 ـ بەتلەر.

تاتار خەلقىنى «ناتىستلارغا سېتىلدى، ۋەتەنگە ئاسىيلىق قىلدى» دېگەن بەدنام بىلەن قىرغىز يېرىم ئارىلىدىن قوغلاپ چىقىرىپ، سىبىرىيە ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىغا سۈرگۈن قىلدى. شۇنداق قىلىپ، قىرغىزدا تاتار مىللىتىنىڭ تارىخى پاجىئەلىك ھالدا ئاخىرلاشتى. شۇندىن باشلاپ سەرسانلىق قىسمىتىگە دۇچار بولغان بۇ مىللەت قايتا گۈللىنىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشەلمىدى، ئانا ماكانى قىرغىزغا قايتىشنى ھەممۇ رۇخسەت قىلىنمىدى①. ئۆز دەۋرىدە رۇسىيە مۇسۇلمانلىرى ئارىسىدا ئەڭ بالدۇر مەدەنىيەت ئويغىنىشى ئېلىپ بارغان، جەدىتىزم ھەرىكىتىنى قوزغىغان، پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭدىكى ھەر قايسى خەلقلەرنىڭ ھازىرقى زامان مەدەنىيىتى ـ مائارىپىغا كۆچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن تاتار مىللىتى مۇشۇ ئەسىرىمىزدىمۇ زور بەختسىزلىككە دۇچار بولدى.

تاتارىستاندىن باشلانغان جەدىتىزم ھەرىكىتى XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرقى چارىكى ۋە XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا رايونىمىز شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىيەت ئويغىنىشىغىمۇ كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتتى. بولۇپمۇ يېڭىدىن باش كۆتۈرۈۋاتقان مەھەللىۋى مىللىي بۇرژۇئازىيە ۋەكىللىرى ئۇيغۇر يېڭى زامان مائارىپى ۋە «ئۇسۇلى جەدىت» مەكتەپلىرىنى بەرپا قىلىشتا مۇھىم رول ئوينىدى. 1885 ـ يىلى ئاتۇش ئېكسافتا مۇسابايلار جەمەتىنىڭ كۈچ چىقىرىشى بىلەن ئۇيغۇر تارىخىدىكى تۇنجى يېڭىچە مەكتەپ «ھۇسەينىيە مەكتىپى» مەيدانغا كەلدى. شۇندىن باشلاپ ئاتۇش، تۇرپان، ئىلى، قەشقەر ۋە چۆچەكلەردە كەينى ـ كەينىدىن يېڭى مەكتەپلەر قۇرۇلۇپ، جەدىتىزم روھى كەڭ تۈردە تەشۋىق قىلىنىدى.

ئۆز نۆۋىتىدە شۇنى تەكىتلەپ ئۆتۈش زۆرۈركى، تاتار زىيالىيلىرىنىڭ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان مەدەنىيەت ـ

① گاۋېن ھامبلي (ئامېرىكا) : «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى» ، 264 ـ بەت.

مائارىپ ئىشلىرىغا قوشقان تۆھپىلىرىنى باشقا مىللەتلەر بىلەن سېلىشتۇرغىلى بولمايدۇ. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرقى چارىكىدىن تارتىپ تاكى 1955 - يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىز قۇرۇلغىچە بولغان ئارىلىقتا تاتار زىيالىيلار ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىقتىسادى، مەدەنىيەت، مائارىپ ۋە باشقا ساھەلەرنىڭ تەرەققىياتىغا زور تۆھپىلەرنى قوشتى. XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تۈركىيەدىكى مەشھۇر تەرەققىيپەرۋەر باي مەقسۇت مۇھتى تۆنجى قېتىم تاتارىستاندىن تاتار زىيالىيلىرىنى تەكلىپ قىلغاندىن باشلاپ، تۈركىيە تاتار زىيالىيلىرى رايونىمىزغا كېلىپ، مىللىتىمىزنىڭ مەدەنىيىتى - مائارىپ ئۆيغىنىشىغا خالىسانە كۈچ چىقاردى. ئۇيغۇر مائارىپ تارىخىدا تۆنجى خانىم-قىزلار مەكتىپىنى بەرپا قىلغۇچى گۈلەندەم ئانا (1889 — 1947) شۇنىڭ جۈملىسىدىندۇر.

XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا مىللىتىمىزنىڭ روھىي ئۆيغىنىشىدا جەدىتىزمنىڭ كۆرسەتكەن تەسىرى ناھايىتى زور بولغانىدى. بۇ جەھەتتە بولۇپمۇ ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ پائالىيەتلىرىنى ئالاھىدە هۆرمەت بىلەن تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇ. ئۇ ئىسلام دۇنياسىغا تونۇلغان دىنىي ئۆلىما بولۇش سۈپىتى بىلەن، مىللىتىمىزنىڭ ئۆزى ئۆزىنى تونۇشىنى، نادانلىق ۋە جاھالەتكە خاتىمە بېرىشىنى، ئېتىقادنى ساپلاشتۇرۇپ، قاتمال، غەيرىي ئادەتلەرنى تۈگىتىپ، ئىسلام دىنىنىڭ ئەسلى ماھىيىتىنى توغرا تونۇشىنى تەشەببۇس قىلدى. بولۇپمۇ ئۇنىڭ دىن بىلەن پەننى بىرلەشتۈرۈش، ئوقۇتۇشقا بىر قىسىم دۇنياۋى پەنلەرنى كىرگۈزۈش، ئۇسۇلى جەدىتنى يولغا قويۇش تەشەببۇسلىرى ئۆز دەۋرىدە زور ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. ئۇ «ئاقائىد زۆرۈرىيە» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ:

«— ئىنسانىنىڭ خار ۋە زەبۇن بولماقىغا بائىس نېمەدۇر؟

— ئىككى نەرسىدۇر: بىرى جاھالەت ۋە نادانلىق، ئىككىنچىسى تەپرىق ۋە ئىختىلاپتۇر.

— ئىززەت - ئابرۇي ۋە قۇۋۋەت نېمە بىلەن بولىدۇ؟

— ئىلىم - مەرىپەت ۋە ئىتتىپاقلىق بىلەن بولىدۇ».

ئۇ يەنە ئۆزىنىڭ «نەسىھەتى ئائىمە» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق مۇراجىئەت قىلىدۇ: «بۇ زامان غەپلەت ۋە بىپەرۋالىق زامانى ئەمەس، ئويغىنىش ۋە سەگەكلىك زامانى، جاھىللىق ۋە نادانلىق دەۋرى ئەمەس، ئىلىم- مەرىپەت دەۋرى؛ سۈسلۇق ۋە بىكار تەلەتلىك ۋاقتى ئەمەس، تىرىشىش ۋە غەيرەت قىلىش ۋاقتى. باشقا مىللەتلەر ئىلىم - مەرىپەت سايىسىدا ھاۋادا ئۇچۇپ پەرۋاز قىلماقتا، سۇ ئاستىدا بولسا خوددى قۇرۇقلۇقتا يۈرگەندەك ئەركىن ئۆزۈشمەكتە. بىز تېخى غەپلەت ئۇيقۇسىدا ياتماقتىمىز. ئۇيقۇ — ئۆلۈمنىڭ بۇرادىرى ۋە مۇقەددىمىسىدۇر. بۇ ھالەتتە دائىم ئۇخلىماق — يوقلىش ۋە ئۆلۈمدىن دېرەك بېرىدۇ! ھېلىھەم ۋاقىت، پۇرسەت بار».

كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، ئابدۇقادىر دامۇللام ئېغىر گەۋدىسىنى سۆرەپ XX ئەسىرگە كىرىپ كەلگەن ئۇيغۇر خەلقىگە يېڭى دەۋرنىڭ ئاگاھلاندۇرۇشىنى بەرگەنىدى. لېكىن تارىم ئويمانلىقىدا يېڭى ئەسىرنىڭ مۇقەددىمىسى ئېچىلغاندىن كېيىنمۇ مىللىتىمىز ئۇيقۇدىنا سىكىپ كەتكەن بۇ غېرىبلىق ئۆزاققىچە تارقىمىدى. ئابدۇقادىر دامۇللام، ئابدۇخالىق ئۇيغۇر، مەمتىلى ئەپەندى تەۋپىق قاتارلىق مەرىپەت ۋەر ئوغلانلارنىڭ ئىسسىق قېنى ئارقىلىق 30 - يىللاردىكى بوران-چاپقۇنلۇق دەۋرگە كىرىپ كەلگەن ئۇيغۇر خەلقى بىر مەھەل ئاقارتىش، ئويغىنىش دولقۇنى قوزغاپ غايەت زور ئەتىجىلەرگە ئېرىشكەن بولسىمۇ، لېكىن جاللات شېكى شىسەينىڭ ئۆزاق ئۆتمەي ئۆز ماھىيىتىنى ئاشكارىلىشى بىلەن يەنە بىر قېتىملىق ئېغىر يوقىتىشلارنى بېشىدىن كەچۈردى.

ئاخىرىدا، شۇنى تەكىتلەش زۆرۈركى، جەدىتىزم يېقىنقى زامان-دىن ھازىرقى زامان دەۋرىگە ئۆتۈش جەريانىنى بېشىدىن كەچۈرۈۋاتقان ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى، جۈملىدىن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىدىيە تارى-

خىدىكى بىر ئوبيېكتىپ ھادىسە، شۇڭا ئۇنىڭغا بىر ئىلغار پىكىر ئېقىمى ۋە ئىدىيە ئىنقىلابى سۈپىتىدە قارىشىمىز، توغرا باھا بېرىشىمىز زۆرۈر. ئالىممىز ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنمۇ بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ: «جەدىتىزملىق دىنىي ئىسلاھاتچىلىق ئىدىيىسى ئېقىمىنى ماكان، زامان، شارائىت ۋە ئەمەلىيەتكە قاراپ، تارىخىي باسقۇچ ۋە ئۆزگىرىشلىرى بويىچە كونكرېت تەھلىل قىلىش لازىم. جەدىتىزملىق دىنىي ئىسلاھات ۋە مائارىپ تەشەببۇسلىرىنىڭ تارىخىي خىزمىتىنى ئىنكار قىلماسلىق كېرەك. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ جاھانگىرلىككە قارشى، فېئودالىلىق ئوتتۇرا ئەسىرچىلىككە قارشى خەلقپەرۋەر ئىجتىمائىي ئىسلاھات، دىنىي ئىسلاھات تەشەببۇسلىرى بىلەن تونۇلغان مەرىپەتپەرۋەر مەدەنىيەت ئەربابلىرىنىڭ تارىخىي تۆھپىلىرىنى ئادەتتىكى جەدىتىزم تەرەپدارلىرىدىن پەرقلەندۇرمەسىتىن، ھەممىنى بىر تاياقتا ھەيدەشكە بولمايدۇ. بۇنداق تەنتەكلىك ماركسىزمغا زىت ئىنكارچىلىق (نېگىلىزم) ئۇسۇلىدىن ئىبارەت»①.

دەرۋەقە، جەدىتىزم ھازىرقى زامان ئىدىيە ۋە پىكىر تارىخىمىزدىكى يېڭى بۇرۇلۇشنىڭ پىلتىسى بولۇپ قالدى. شۇنداقلا بىر قانچە ئەسىرلەر مابەينىدە غەربىلىق ئازابىنى يەتكۈچە تارتقان مىللىتىمىزنىڭ XX ئەسىر روھىدىن ئىلھام ئېلىپ، ئۆزى ھەققىدە قايتا ئويلىنىشقا تۇرتكە بولدى.

▲ XX ئەسىرگە ھالقىش ھارپىسىدا ئۇلاردا ئۆز كېلەچىكىگە نىسبەتەن مۇكەممەل لايىھە ئوتتۇرىغا قويۇلمىدى. ئۇزاق زامانلار غەربىلىق ئازابىنى تارتقان بۇ مىللەت ھارغىن قەدەملىرىنى سوّرەپ رىقابەتكە، يېڭىلىققا ۋە ئەقلىي تەپەككۇرغا تولغان يېڭى دەۋرگە كىرىپ كەلدى. XX ئەسىر ئۇلار-

① ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 365 ـ بەت.

نىڭ ئۆزىنى قايتا تېپىۋېلىش يولىدا نۇرغۇن بەدەل تۆلىگەن بوران ـ چاپقۇنلۇق ئەسىرى بولۇپ قالدى.

پۈتكۈل دۇنيا مىقياسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، XX ئەسىر ئىنسانىيەت ئۈچۈن ئاجايىپ ئۇلۇغۋار ئەسىر بولغانىدى. يەنە كېلىپ مۇشۇ ئۇلۇغۋارلىق كەينىگە ئىنسانلارنىڭ يېڭى تارىخىي دەۋردىكى زامانىۋى غەربىلىقنىمۇ يوشۇرۇنغانىدى. ئىنسانىيەتنىڭ مۇشۇ ئەسىردىن بۇيانقى ئىجادىيەت روھى ۋە ئەقلىي ئىنقىلابى ئۇلارنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق ئىزدىنىشلىرى ۋە نەتىجىلىرىنى نەچچە ئون ھەتتا نەچچە يۈز ھەسسە قاتلىۋەتكەنىدى. ئاتوم ئېنېرگىيىسى، ھاياتلىق ئىلمى تېخنىكىسى، ئىرسىيەت ۋە گېن تەتقىقاتى، ئۇچۇر ئىلمى ۋە ئېلېكترونلۇق، مېڭە تەتقىقاتى قاتارلىق جەھەتلەردىكى يېڭى نەتىجىلەر ۋە پارتلاش خاراكتېرلىق مۇۋەپپەقىيەتلەر ئىنسانلارنىڭ ئۆزىنىمۇ گاڭگىرىتىپ قويىدى... ئەمدى ئۇلار يۈكسەك دەرىجىدە ئىجتىمائىيلاشقان بىر مۇھىتتا تۇرۇپ ئۆزلىرى ھەققىدە قايتا ئويلىنىشقا، سىرتقى دۇنيادىن ئىنسانىنىڭ ئىچكى مەنىۋى دۇنياسىغا يۈزلىنىشكە باشلىدى. شۇنداق، XX ئەسىر ئىنسانىنى قايتا تونۇش ئىراسىنىڭ مۇقەددىمىسىنى ئاچتى!

سانائەتنىڭ تېز سۈرئەتتە تەرەققىي قىلىشى، ئادەملەرنىڭ ئەلمىساقتىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان نورمال تۇرمۇش رېتىمىنى زور دەرىجىدە جىددىيلەشتۇرۇۋەتتى. ئۇچۇر ۋە ئېلېكترونلۇق مېڭە تورى يەر شارىنى كىچىككىنە بىر كەنتكە ئايلاندۇرۇپ قويدى. مادداي ئىختىرالارغا تويۇنۇپ، ئېلېكتىر يالتىراقلىرى ئىچىدە بىر خىل زامانىۋى غەربىلىقنى ھېس قىلىشقا باشلىغان ھازىرقى زامان كىشىلىرىدە ئادەم ئاتا بىلەن ھاۋا ئانىدىن قېيىپقالغان تەبىئىي ئىنسانىي ماھىيەتنى قايتا تېپىۋېلىش ئارزۇسى تۇغۇلدى.

XX ئەسىر ئىنسان زور ۋەقەلەرگە، ئىنسان كۈچلۈك ئىجادىيەت روھىغا ۋە ئىنسان چوڭقۇر ئازابقا تولغان بىر ئەسىر بولدى... مۇشۇ ئەسىردە ئىنسانىيەت تارىخىدىكى كۆلىمى ئىنسان زور بولغان ئىككى

قېتىملىق دۇنيا ئۇرۇشى يۈز بەردى. دەرىجىدىن تاشقىرى ئىككى چوڭ دۆلەتنىڭ ئۇزاققىچە تەسىر دائىرە تالىشىشى ۋە سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى داۋاملاشتى. ئوتتۇرا شەرق ئۇرۇشلىرى، شەرقىي ياۋروپادىكى داۋالغۇشلار ۋە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پارچىلىنىشى دۇنيا تارىخىنى مىللەتچىلىك، بۆلۈنۈش ۋە دىنىي توقۇنۇشلار بىلەن تولغان 90 - يىللارغا ئېلىپ كىردى.

ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقنىڭ كۇنسايىن بۇزۇلۇشى، نوپۇسنىڭ شىددەت بىلەن كۆپىيىشى، يادرو قورالىلىرىنىڭ تەھدىتى ھازىرقى زامان كىشىلىرىنىڭ ۋەھىمىسىنى كۈچەيتىپ، ئىنسان بىلەن تەبىئەت، ئىنسان بىلەن جەمئىيەت ئوتتۇرىسىدىكى «ياتلىشىش»نى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئىنسانلار ئۆزلىرى قۇرغان، گۈللەندۈرگەن ۋە ماددىي ئىختىرالار بىلەن تويۇندۇرغان يەر شارىدا ئۆزىنى غېرىب، مىسكىن ھەم كەمتۈك ھېس قىلىدىغان بولدى. مۇنداق زامانۋى غېرىبلىق ئىنسانىيەت XX ئەسرىنىڭ ئەڭ زاكىسىغا تولۇق ئورالغان بىر پەيتته، ئۇلارنى ئۆزى ھەققىدە ئەڭ چوڭقۇر دەرىجىدە ئويلىنىشقا ۋە قايتا پىكىر يۈرگۈزۈشكە مەجبۇر قىلدى.

شۇنداق، XX ئەسىر — ئىنسانىيەتنىڭ خۇشاللىقى ھەم ئازابلىرى يۇغۇرۇلۇپ كەتكەن، رىقابەت ھەم ئىجادىيەت روھىغا تولغان، ئىنسان قىممىتى قايتا بايقالغان بىر ئەسىر بولدى.

XX ئەسىر — ئىنسانىي ھوقۇق كۆچلۈك تەكىتلەنگەن، شەخسنىڭ ئىززەت - ھۆرمىتى ۋە ئەركىنلىكى قانۇنىي كاپالەتكە ئېرىشىشى ئىزلىگەن، ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەش ھوقۇقى يېڭى كۆنتەرتىپكە قويۇلغان ئەسىر بولدى.

XX ئەسىر — ئىنسانىيەتنىڭ ئۆزلىرىنى ھايۋانلار بىلەن سېلىشتۇرۇپ ئېرىشكەن ئىلگىرىكى يۈزە ھالەتتىكى ئۇستۇنلۇك تۇيغۇسى بەربات بولغان، ئىنسانىنىڭ يوشۇرۇن ھاياتىي كۈچى ۋە پۇتەسۈتۈگىمەس ئىجادىيەت ئىقتىدارى بايقالغان، «ئادەم مەركەزچىلىك»

ئەسىرى بولدى...

خوش، بەش ئەسىرلىك تۇرغۇنلۇقتىن ۋۇجۇدى قۇرۇغان، بەلىسىرى مۇكچەيگەن، تارىخىي ۋە ئىجتىمائىي كېسەللىك باكتېرىيىلىرى چىرماشقان خەلقىمىزنىڭ بۇ قەدىمىي گەۋدىسى قانداق قىلىپ ئۆزىنىڭ قان - ياشلىق ئۆتمۈشىنى يېڭى ئەسىرگە ئۇلىدى؟ قانداق روھىي تەييارلىقى بىلەن ئادەم قىممىتى قايتا بايقالغان بۇ ئەسىرگە كىرىپ كەلدى؟ تەرەققىيات ۋە رىقابەتكە تولغان XX ئەسىردە نېمىلەرنى يوقىتىپ، نېمىلەرگە ئېرىشتى؟!...

دەرۋەقە، سوئاللار ساناقسىز، جاۋابلار ئازابلىق ئىدى.

بۇ يەردە چوڭقۇر سۈكۈتكە، قېلىن لاتقىغا ۋە پىنھان ئازابقا تولغان تارىم ئويمانلىقىدا ئىچكى ئۆلكىلەردىكىدەك «ۋۇشۇي يىلىدىكى قانۇن ئۆزگەرتىش ھەرىكىتى» ئېلىپ بېرىلمىدى؛ ياپونىيىلىكلەردەك مىڭجى يېڭىلىققا كۆچۈش ئىسلاھاتى قوزغالمىدى؛ غەربىي ياۋروپادىكى ئەسىر ھالقىش ھارپىسىدا مەيدانغا كەلگەن تېخنىكا ئىنقىلابى تېخىمۇ يۇز بەرمىدى. بۇ يەردە بىزنىڭ «بالىياتقۇ»غا ئوخشايدىغان ئانا دىيارىمىزدا جاھان ئۆزگىرىشلىرىدىن خالىي روھىي بۇرۇقتۇرۇلۇق، ئەسلى ماھىيەتتىن چەتلىگەن ئەقىدە كىرىزىسى، سىياسىي ھېرگەرلەرنىڭ سىرلىق ئەپسۇنلىرىدىن بىھۇشلانغان خامۇش كەيپىيات ھۆكۈم سۈردى. ئۆز كېلەچىكى ئۈستىدە قىلچىمۇ ئالدىن كۆرەرلىكى بولمىغان بۇ مىللەت پۈتۈن دۇنيا جىددىي ئۆزگىرىش ياساۋاتقان XIX ئەسىرنىڭ ئەڭ ئاخىرقى دەقىقىلىرىدە، ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىيەتلىك دۇنيادىن قانچىلىك يىراقلىقتا قېپقالغانلىقىنى ئاڭقىرالمىدى. ئۇلار يېڭى ئەسىرگە «ئۇيغۇر» دېگەن ئېتنىك نامى بىلەن ئەمەس، بەلكى ھەر قايسى بوستانلىقلارنى پاسىل قىلغان يۇرت ناملىرى بىلەن كىرىپ كەلدى. ئەسىر ھالقىش ھارپىسىدا ئۇلاردا ئۆز كېلەچىكىگە نىسبەتەن مۇكەممەل لايىھە ئوتتۇرىغا قويۇلمىدى. ئۇزاق زامانلار غېرىبلىق ئازابىنى تارتقان بۇ مىللەت ھارغىن قەدەملىرىنى سۆرەپ

رىقابەتكە، يېڭىلىققا ۋە تەپەككۇر ئىنقىلابىغا تولغان يېڭى دەۋرگە قەدەم قويدى. XX ئەسىر ئۇلارنىڭ ئۆزىنى قايتا تېپىۋېلىش يولىدا نۇرغۇن بەدەل تۆلىگەن بوران - چاپقۇنلۇق ئەسرى بولۇپ قالدى. . .

جامالىددىن ئافغانىي ئىستانبۇلدا سۆزلىگەن ئەڭ ئاخىرقى بىر قېتىملىق نۇتقىدا ناھايىتى كەسكىنلىك بىلەن ئىسلاھات ۋە دەۋرگە ماسلىشىش ئارقىلىق پۈتكۈل مۇسۇلمانلارنىڭ ئۆزلىرىدە تولۇق رو- ھىي ئېنېرگىيە ھازىرلىشى ۋە ئويغاق سەزگۈدە تۇرۇپ يېڭى ئەسىرنى كۈتۈۋېلىشى ھەققىدە ئالدىن ئاگاھلاندۇرۇش بەرگەنىدى. ناھايىتى ئەپسۇس، جامالىددىن ئافغانىينىڭ ئىسلاھات تەشەببۇسلىرى مۇسۇل- مانلار دۇنياسىنىڭ تولۇق مۇئەييەنلەشتۈرۈشىگە ئېرىشەلمىدى. ئۇ- نىڭ مەكتۇبى ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ سۇلتانى ئابدۇلھەمىد II تەرىپىدىن يىرتىپ تاشلاندى. پۈتكۈل شەرق مۇسۇلمانلار دۇنياسىنىڭ ئەسىر ھالقىش ھارپىسىدىكى روھىي چۈشكۈنلىكى تارىم ئويمانلىقى- نىڭ غېرىبلىقىنى تېخىمۇ كۈچەيتىۋەتتى.

گېگىل ئۆزىنىڭ «روھ ھادىسىشۇناسلىقى» نامىلىق ئەسىرىدە، بىزنىڭ بۇ دەۋرىمىز بىر يېڭى تارىخىي باسقۇچنى تۇغدىغان ئۆتكۈنچى دەۋردۇر. ئىنسانىنىڭ روھىيىتى ئاللىقاچان ئۆزىنىڭ ئۆتمۈشتىكى ھاياتى ۋە ئۇقۇملىرىدىن تۇزۇلگەن كونا دۇنيا بىلەن كەسكىن چەك- چېگرا ئايرىدى. ئىلگىرىكى ھەممە نەرسىلەرنى ئۆتمۈش قەبرىگاھىغا دەپنە قىلىپ، ئۆز قولى بىلەن ئۆزىنى قايتا يارىتىشقا كىرىشتى، دەپ كۆرسىتىدۇ. بىراق، بۇ پىنھان ئويمانلىقىمىز ئۆزىنىڭ يېقىنقى بەش ئەسىرلىك زۇلمەتلىك ئۆتمۈشىدىن ئۇنداق ئاسان قول ئۈزەلمىدى. چۈنكى ئۇزاق مۇددەتلىك تۇرغۇنلۇق مىللەتنىڭ پىسخىك تەندۇرۇ- سىنى قېرىتىپ، روھىيەت قۇرۇلمىسىنى قېلىن لاتقىلار بىلەن كۆ- مۈپ تاشلىغانىدى. ئۇ بىر خىللىققا، رايىشلىققا ۋە جاھانىنىڭ رەپتارى- غا كۆنۈككەنىدى. ئۆزىنى ئۆزى ھەرىكەتلەندۇرەلمەيتتى، قوزغىتال- مايتتى، ھەيدىيەلمەيتتى. ئۇنىڭغا قامچا كېرەك ئىدى. بىر زامانلاردا

ئىسكەندەر زۇلقەرنەينىنى چېكىندۈرگەن، ساك سۇغدىلارنى ئۆزلەش- تۈرگەن، چىڭگىزخان سەلتەنىتىگە مەنسۇپ ئوزۇق ببغىشلىغان بۇ خەلق ئەمدىلىكتە ئەخمەتشاھ قاراقاشىنىڭ شۇ ناملىق داستانىدىكى «يامان ئات» ھالىتىگە چۈشۈپ قالغانىدى①. لۇشۈن ئەپەندى «بارا چىقىپ كەتكەندىن كېيىن قانداق بولدى» ناملىق ماقالىسىدا: ناھايە- تى ئەپسۇس، جۈڭگونى ئۆزگەرتىش تولىمۇ مۈشكۈل بىر ئىش، بىر دانە ئۇستەلنى ئورنىدىن يۆتكەش ياكى بىر ئوچاقنى قايتا قۇراشتۇ- رۇش ئۇچۇنمۇ قان تۆكۈشكە توغرا كېلىدۇ. بەلكى قان تۆكۈلگەن تەقدىردىمۇ، بۇ ئىشلارنىڭ ۋۇجۇدقا چىقىشى ناتايىن، چوڭ بىر قامچا بىلەن ھەر ۋاقىت دۇمبىسىگە ئۇرۇپ تۇرمىسا، جۈڭگو ئۆزىنى ئۆزى قوزغىتىپ ماڭالمايدۇ، دەپ يازغانىدى. دەرۋەقە، لۇشۈن ئەپەندى ئۆز ئەسەرلىرىدە نەچچە مىڭ يىللىق فېئوداللىق بېكىنمە ھايات جەريانىدا پىسخىك تەندۇرمىسى قېرىغان، ئىچمايىللىق ئەندىزىسى تۇراقلاش- قان، ھۆل، يېپىشاڭغۇ ۋە ئاسان غىدىقلانمايدىغان خاراكتېرگە ئىگە جۈڭگولۇقلارنىڭ روھىي ماھىيىتىنى چوڭقۇر ئوپراتسىيە قىلدى. ئۇ، روھىي غالىبىيەتچىلىككە ھېرىسمەن ئالQىغا ئۆز تەقدىرىنىڭ چەم- بىرىنى سىزدۇردى؛ ئىنقىلابقا قاتناشقان بىر كېسەلمەن ياشقا «دورا» ئىزدەپ، ئۆز مەسلەكدىشىنىڭ قېنىغا چىلانغان ھورنانىنى يېگۈزدى. سەۋدايىلىق كېسىلىگە دۇچار بولغانلارنىڭ خاتىرىسىنى يېزىپ چىق- تى. . . لۇشۈن ئەپەندى ئۆز دەۋرىدە ھەتتا بىر مەزگىل ياشلارغا ئەڭ ياخشىسى جۈڭگونىڭ كىتابلىرىنى ئاز ئوقۇشنى ياكى پۈتۈنلەي ئوقۇ- ماسلىقنى، چەت ئەلنىڭ كىتابلىرىنى كۆپلەپ ئوقۇشنى تەۋسىيە قىل- غانىدى.②ئەمەلىيەتتە، بۇ ئۇزاق ۋاقىتلىق بېكىنمىچىلىك ۋە تۇرغۇن- لۇقتىن ۋۇجۇدى تىنىپ كەتكەن كېسەلمەن گەۋدىنىڭ سىرتتىكى

① ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «يېپىك يولىدا قايتا ئويلىنىش» — «شىنجاڭ مەدە- نىيىتى» ژۇرنىلى 1995 - يىللىق 5 - 6 - (قوشما) سان.
② گاۋ يابياۋ قاتارلىقلار: «مىللىي روھنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىدا»، جۈڭگو تەدبى- يات - سەنئەت نەشرىياتى، 255 - بەت.

مەيىن شامالدىن سەگدەشكە بولغان تەلپۈنۈش پسىخىكىسى ئىدى. بۇنداق ئىستەك ئۇزاق مۇددەتلىك بۇرۇقتۇرمۇق نەتىجىسىدە ھامان ئۆزىنى ئاشكارىلاشنى، سىرتتىكى رەڭگارەڭ دۇنيادىن بەھىر ئېلىشنى ئىزدەيتتى. بېكىنمىچىلىكتىن كېلىپ چىققان سىرتقا تەلپۈنۈش ئىستىكى ھەتتا بەزىدە مىللىي ئىنكارچىلىق ئەسەبىيلىكىگىمۇ ئېلىپ بارااتتى. شۇڭا كۆپلىگەن تەھلىلچىلەر شەرقنىڭ جۇملىدىن جۇڭگونىڭ يېقىنقى زامانغا كەلگەندە ئارقىدا قېلىشىنىڭ تۈپ سەۋەبى بېكىنمىچىلىكتە، سانائەت ئىنقىلابى ئېلىپ بېرىلمىغانلىقىدا دەپ قارىدى. دېڭ شياۋپىڭ ئەپەندىمۇ ناھايىتى ئېنىق قىلىپ: «جۇڭگونىڭ تارىختا ئۇزۇن مەزگىل بىر ئىزدا توختاپ قېلىشى ۋە قالاق ھالەتتە قېلىشىدىكى بىر مۇھىم سەۋەب — بېكىنمىچىلىك قىلىشتىن ئىبارەت. تەجرىبىلەر ئىسپاتلىدىكى، ئىشىكنى تاقىۋېلىپ، قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىپ مۇۋەپپەقىيەت قازانغىلى بولمايدۇ. جۇڭگونىڭ تەرەققىياتى دۇنيادىن ئايرىلالمايدۇ»① دەپ كۆرسەتكەنىدى.

خەيرىيەت، تارىم ۋادىسىدىكى تۇرغۇنلۇق ئىچكى ئۆلكىلەردىكى ئۆزگىرىشلەر ۋە يېقىن قوشنىسى بولغان ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تەقدىرىگە تامامەن ئوخشىمىغان ھالدا، تاكى مۇشۇ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدىكى بوران ـ چاپقۇنلۇق ئىنقىلابلار نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن ئاقارتىش دولقۇنلىرىغچە داۋاملاشتى. گەرچە XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرقى چارىكىدىن باشلاپ دىيارىمىزدا يېڭىدىن ئويغىنىۋاتقان مىللىي بۇرژۇئازىيە ۋە چوڭ سودىگەرلەر (جۇملىدىن ئاتۇشتىكى مۇسابايلار جەمەتى، تۇرپاندىكى مۇھتىلار جەمەتى) نىڭ بىۋاستە كۈچ چىقىرىشى بىلەن ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىنىڭ تۇنجى مەشئەللىرى يېقىلغان، ئابدۇقادىر دامۇللام ۋەكىللىكىدە جەدىتىزملىق پىكىر ئېقىمى تارقىلىشقا باشلىغان، سودا ۋە ھەج سەپەرلىرى ئارقىلىق ئىسلام دۇنياسىدىكى تۇرلۇك يېڭىلىقلارنىڭ ئۇچۇرلىرى مەلۇم بولۇۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن پۈتكۈل مىللەت گەۋدىسىدە ھەقىقىي مەنىدىكى ھازىرقى زامان ئويغىنىشى تولۇق شەكىللەنمىگەنىدى. دىيارىمىزنى ئۆزىنىڭ مەسىت قىلغۇچى ئەپسۇنلىرى بىلەن تاكى 1928 ـ يىلغىچە غەپلەتتە تۇتۇپ تۇرغان فېئودال مۇستەبىت ياڭ زېڭشىن «تۇكنى يېتىشقا سىيلاش»، «ئىككى ئىتقا سۆڭەك تالاشتۇرۇش»، «قازاننى دۇم كۆمىتۇرۇش»، «دۇمبىسىنى پەپلەپ تۇرۇپ قوۋۇرغىسىنى سۇغۇرۇۋېلىش»، «ئۆز يېغىدا ئۆز گۆشىنى قورۇش»، «مائارىپنى بەرمەي بىخوتلۇقتا قالدۇرۇش»، «سىرتقى دۇنيانىڭ يېڭىلىقلىرىنى قامال قىلىش» قاتارلىق تۇرلۇك ـ تۇمەن ھىيلە ـ نەيرەڭلىرى ئارقىلىق ئىسمى جىسمىغا لايىق «ئىستىغپار ھوجرىسى» غا ئايلاندۇردى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە پۈتكۈل دۇنيا جەددىي ئۆزگىرىشلەر ياساۋاتقان XX ئەسىر بېشىدا تارىم ئويمانلىقى گويا ئاسىيا قىتئەسىدىكى «غەپلەت ئارىلى» غا ئايلىنىپ قالدى. ئابدۇقادىر دامۇللام ئۇلارنى بۇ غەپلەتتىن ئاگاھلاندۇرغانىدى، لېكىن ئۇنىڭ ئېرىشكىنى مۇناپىقلارنىڭ زىيانكەشلىكى بولدى. ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ ياڭراق خىتابلىرى ئۇنىڭ ئىسىق قېنى بىلەن ھەممىنى سىغدۇرۇپ كەلگەن بۇ تۇپراققا سىڭىپ كەتتى. مەسىلەن ئەپەندىنىڭ ئۇلۇغۋار غايىلىرى كۆيۈپ كۈلگە ئايلاندى. ھەتتا مۇساجار ۋاللاھەك بۇيۇك ئىسلام پەيلاسوپىمۇ 20 ـ يىللاردىكى قەشقەرنى كۆرۈپ: «بۇ يەرگە ئىسلام دىنى كەينىچىلىپ كىرىپتۇ» دەپ تاشلىدى.

ھەممىگە مەلۇمكى، XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا دۇنيا تارىخىنىڭ يېڭى دەۋرى ئېچىلدى. ئىچكى ئۆلكىلەردە شىنخەي ئىنقىلابى يۈز بەردى، «4 ـ ماي» ھەرىكىتى جۇڭگولۇقلارنىڭ ئىدىئولوگىيىسىدە تۈپتىن بۇرۇلۇش ياسىدى. ئۆكتەبىر ئىنقىلابى يېڭى بىر سىياسىي نەزەرىيىۋى سىستېمىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. دېموكراتىك ئىنقىلابلار ۋە ھەر قايسى خەلقلەرنىڭ مىللىي ئازادلىق كۈرەشلىرى دۇنيا تارىخىدا

① دېڭ شياۋپىڭ: «جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش توغرىسىدا»، خەنزۇچە نەشرى، 50 ـ بەت.

ىنىڭ مۇقەررەر ئېقىمىغا ئايلاندى. . . لېكىن يېڭى ئەسىردىكى بۇ تارىخىي ئۆزگىرىشلەر بىزنىڭ بۇ پىنھان دىيارىمىزغا نېمىلەرنى ئېلىپ كېلەلىدى؟ قانداق ئۆزگىرىشلەرنى مەيدانغا كەلتۈرەلىدى؟ ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىمىز راستىنلا بەزى تەنقىداتچىلىرىمىزنىڭ ئېيتقىنىدەك شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى بىلەن مەيدانغا كەلگەنمۇ؟ ھازىرقى زامان ئېڭىمىز ئۆكتەبىر ئىنقىلابى ۋە «4 ـ ماي» ھەرىكىتىنىڭ تۇرتكىسى بىلەن يېڭى دولقۇنغا كۆتۈرۈلگەنمۇ! ؟ . . .

ئەجەبلىنەرلىكى شۇكى، شىنخەي ئىنقىلابى جۇڭگودا نەچچە مىڭ يىل ھۆكۈم سۈرگەن فېئودالىلىق تۈزۈمنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغىنىدا، «4 ـ ماي» ھەرىكىتى يېڭى بىر مەيدان پىكىر ئىنقىلابىنى ۋۇجۇدقا چىقارغىنىدا، سۇن جۇڭشەن ئېپەندى «سەنمىنجۇيى» (ئۈچ مەسلەك) نى ئوتتۇرىغا قويغىنىدا، تەتۇرسىچە يالڭ زېڭشىننىڭ ئۇرۇمچىدىكى سۈرلۈك قەسىرىدە تاكى شىڭ شىسەي تەختكە ئولتۇرغىچە بولغان دەۋرلەرگىچە سىرلىق سىياسىي ئەپسۇنلاردىن پۈتۈلگەن مۇنداق بىر نەزمە ئېسىمگە تۈرغىنىدى:

جۇمھۇرىيەت تۇنجى رەت قىلدى ئىزھار مەرىپەت،
ئۇيات ئەمدى بەش خاقان، يەتتە بەگدەك دەۋرىمەك،
جۇڭيۈەندىكى غەۋغاغا پەرۋا قىلىش نە كېرەك؟
چېگرا دىيار بەئەينى باغى ئېرەم ھۆسنىدەك.
مۇسۇلمانىنى جەنۇبتىن شىمالغىچە بەنت قىلساڭ،
ئىپتىدائىي پۇقرالار ئاڭقاۋ بولسا ئەۋزەلرەك.

كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، تاكى مۇشۇ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىغىچە شىنجاڭنىڭ سىياسىي سەھنىسىگە رودىپايەدەك مىنۋالغان بۇ مۇستەبىت ئەپسۇنچى سىرتقى دۇنيادىن كېلىدىغان ھەر قانداق ئۇچۇر ۋە يېڭىلىقلارنى قاتتىق قامال قىلىپ كەلگەنىدى. خۇددى نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوف ئېيتقاندەك، جۇڭگودا جۇمھۇرىيەت قۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇرلارغا ھېچقانداق يېڭىلىق ئېلىپ كېلەلمىگەنىدى.

يەنە كېلىپ «يەرلىك خاقان» بولۇۋالغان فېئودال مۇستەبتلەر بىخۇتلاشتۇرۇش، نادانلىقتا قالدۇرۇش سىياسىتىنى يۈرگۈزۈپ، دىيارىمىزدا تارىخنىڭ چاقنى كەينىگە بۇراپ كەلگەنىدى. يالڭ زېڭشىن جۇڭگونىڭ قەدىمكى پەيلاسوپى لاۋزىنىڭ «ئىشكىنى تاقىۋېلىپ ئەلنى ئىدارە قىلىش» تەلىماتىغا قاتتىق چوقۇناتتى. ئۇ «ئەلنى ئىدارە قىلغۇچىلار ئىشكىنى تاقىۋېلىپ ئىدارە قىلىشى كېرەك. ئاۋام خەلقنى مەڭگۈ باردى ـ كەلدى قىلدۇرماسلىق كېرەك» ؛ «بىر ئادەم كۆزقۇلاقنى مەھكەم ئېتىۋالسا، كۈنلىرى ئۆمۈر بويى تىنچلىقتا ئۆتىدۇ. يەر يۈزىدىكى ئادەملەرنىڭ ھەممىسى شۇنداق قىلسا، جاھان تىنچ بولىدۇ. كۆز ـ قۇلاقنى مەھكەم ئېتىۋېلىپ، گاس ـ قارغۇ بولۇۋېلىش كېرەك» ، شۇنداق قىلغاندىلا ئاندىن «سىرتنىڭ ئازدۇرۇپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئالغىلى، يات كۈچلەرنى توسۇپ قالغىلى بولىدۇ»① دەپ قارىغان. يالڭ زېڭشىن ئۆزىنىڭ ئىشكىنى تاقىۋېلىپ ئەل باشقۇرۇش تەدبىرىنى مۇنداق چۈشەندۈرگەنىدى: «كۆز ـ قۇلاقنى ئېتىۋېلىپ، دۆلەت چېگرىسىنى پۈختا قىلىش، ئازراقمۇ يوچۇق قالدۇرماسلىق كېرەك. قوشنا دۆلەتلەر بىر ـ بىرىگە چېگرىداش بولۇپ، توخۇلىرىنىڭ چىللاشلىرى، ئىتلىرىنىڭ قاۋاشلىرى بىر ـ بىرىگە ئاڭلىنىپ تۇرسىمۇ، ئادەملەر مەڭگۈ بېرىپ ـ كېلىش قىلمىسا، قوشنا دۆلەتلەر ئاندىن ئۆزئارا ئىناق، تىنچ ئۆتىدۇ. ئۆزئارا باردى ـ كەلدى قىلىپ قالسا، ئوتتۇرىدا دەرھال رىقابەت پەيدا بولىدۇ. سىرت بىلەن ئالاقە بولمىسا، سىرتتىن بالايىئاپەتمۇ تەگمەيدۇ. ئالاقە سۈيىقەستچىلەرگە يول ئاچىدۇ. ئۇلار خۇددى چاشقان سېپىلنى تېشىپ كىرگىنىدەك، چۈمۈلە ئۇۋا كولىغىنىدەك، قۇمغا سۇ سىڭگەندەك، ئۆيگە بوران كىرگەندەك شىنجاڭغا كىرىۋالىدۇ. ئەگەر ياخشىسى، يوچۇق بولمىغان ياخشى. ئەگەر ئازراق يوچۇق بولسىلا،

① يالڭ زېڭشىن: «سەۋەبلىكلەردىن خاتىرىلەر» ، 13 ـ جىلد.

ئۇلار پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ كىرىۋالىدۇ. مانا بۇ ئىشكىنى تاقىۋېلىشتىكى سەۋەبلەردۇر»①لاۋزى، كۈڭزى قاتارلىق قەدىمكى مۇتەپەككۇرلارنىڭ كىتابلىرىنى زېھىرلاپ ئوقۇپ، كاللىسىغا شەيتاننى ئۇسۇلغا سالغىدەك ھىيلە ـ مىكىرلەر تولغان بۇ مەككار مۇستەبىت خەلقنىڭ بىلىملىك بولۇپ قېلىشىدىن ئۆلگىدەك قورقاتتى. ئۇ، قول ئاستىدىكى خەلقنىڭ رايىش، ئىتائەتچان، نادان، ئىخلاسمەن، ساددا، قارشىلىق تۇيغۇسى يوق، ئەل قاتارى جان بېقىشنى ئۆز تۇرمۇشىنىڭ مىزانى قىلىدىغان «ماڭقۇرت» بولۇشىنى ئۈمىد قىلاتتى. ئىلىم ـ پەن، مەدەنىيەت ئۇقۇملىرىنى ئۆچ كۆرەتتى، شۇڭا ئۇ ئۆزىنىڭ «سەۋەنلىكلەردىن خاتىرىلەر»، «ئىستېغپار ھۆجرىسىدىكى خاتىرىلەر»، «سەۋەنلىكلەردىن ساۋاق ئېلىش ئۈچۈن لاۋزى تەلىماتىنى ئوقۇش» قاتارلىق بىر يۈرۈش قوليازما خاتىرىلىرىدە مۇنداق دەپ يازغانىدى: «خەلقنى ئىدارە قىلىشنىڭ تەس بولۇشى، بىلىملىكلەرنىڭ كۆپ بولغانلىقىدىن بولغان. ئەھلى خالايىقنىڭ بىلىم ئۆگەنمەسلىكىنى ئۈمىد قىلمەن... بىلىم ئارقىلىق ئەلنى ئىدارە قىلسا، دۆلەتكە ئاپەت ئېلىپ كېلىدۇ. خەلقنىڭ بىلىمى ئاشقانسېرى ئۇلار يوق يەردىن پۇتاق چىقىرىپ، يامان ئىشلارنى ئويلايدىغان بولۇپ قالىدۇ. ۋەقە پەيدا قىلىپ، دۆلەتنى مالىماتاق قىلىشتىن باش تارتمايدۇ... ھۆنەر ـ تېخنىكىسى بار ئادەملەردىن بىرى كۆپ بولسا، دۆلەتكە ئاپەت كەلتۈرىدىغان ئادەمدىن بىرى كۆپىيىدۇ. جاھاندىكى بىغەرەزلىكنى كۆپىنچە ئەقىللىق ئادەملەر قىلىدۇ... مەكتەپلەر ياخشى ئەمەس. ئوقۇغۇچىلارغا يامان تەلىماتلار ئارقىلىق پايدىسىز ئۇرۇقلارنى تارقىتىدۇ. شۇڭا، بارلىق مەكتەپلەرنى بىكار قىلىپ تاشلىمايدۇ. مەن ئادەم ئىشلىتىشتە نادان كىشىلەرنى ئىشلەتسەم ئىشلىتىمەنكى، ھەرگىزمۇ ئەقىللىق، بىلىملىك كىشىلەرنى

① ياڭ زېڭشىن: «سەۋەنلىكلەردىن خاتىرىلەر»، 19 ـ جىلد.

ئىشلەتمەيمەن...». مانا بۇ مەدەنىيەتلىك دۇنيا دەپ قارالغان XX ئەسىرنىڭ بېشىدا دىيارىمىزغا 17 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلغان بىر سىياسىي سېھىرگەرنىڭ بىخۇتلاشتۇرۇش تاكتىكىسى ئىدى!

بىر مىللەتنىڭ كلاسسىك دەۋردىن ھازىرقى زامان دەۋرىگە ئۆتۈشىدە، مەدەنىيەت، ئەدەبىيات ـ سەنئەت ۋە مىللىي ئاڭنىڭ ھەر قايسى تەرەپلىرىدە ئومۇميۈزلۈك بۇرۇلۇش ھاسىل قىلىشىدا شۇ مىللەتنىڭ ئىچكى پسىخىك جۇغلانمىسى ۋە تارىخىي شارائىتى بىلەن ھېسابلاشماي، باشقا بىر مىللەتنىڭ تارىخىي ئۆلچەملىرىنى مىزان قىلىش — ئىلمىي پوزىتسىيە ئەمەس، ئەلۋەتتە. چۈنكى سىرتقى تەسىر (ناۋادا راستىنلا تەسىر كۆرسەتتى دېيىلسە) ھامان ئىچكى ئېھتىياجقا ئارقىلىق رول ئوينايدۇ. دەرۋەقە، ئورتاق سىياسىي گەۋدە ئىچىدە يۈز بەرگەن زور ۋەقەلەرنىڭ ھەر قايسى خەلقلەرنىڭ تارىخىي ھاياتىغا تەسىر كۆرسىتىشى ئوبيېكتىپ ھادىسە، لېكىن ئۇنىڭ ئەمەلىي ئۇنۇمى ھامان تەكشىسىز بولىدۇ. بىر خەلقنىڭ تارىخىي تەقدىرىگە زور تەسىر كۆرسەتكەن ۋەقەنىڭ يەنە بىر خەلقنىڭ تەقدىرىنىمۇ بەلگىلەپ قويۇشى ناتايىن.

ئەگەردە ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى بىلەن شەكىللەندى دېيىلسە، ئۇنداقتا خۇددى ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئېيتقاندەك، مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشىدا ياشىغان قايسى بىر ئەدىبىمىز تەجەللىدىن كېيىنكى ئەدەبىياتىمىزدا ئىلگىرىكى قەلەمكەشلىرىمىزدىن ھالقىغان ياكى پەرقلەنگەن تەپەككۇر يېڭىلىقىنى ياكى ھېكمەت دۇردانىسىنى ئوتتۇرىغا قويالىدى؟ ھەقىقىي مەنىدىكى ھازىرقى زامان ئېڭىنى ئىپادە قىلغان قايسى بىر ئەسەرنى مەيدانغا كەلتۈرەلىدى؟ «شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى بىلەن قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن» تۆمۈر خەلىپە قانداقلارچە بىر چالا مۇسۇلماننىڭ «قۇرئان كەرىم» تۇتۇپ قىلغان قەسىمگە ئىشىنىپ، ئۆز ئايىغى بىلەن ياڭ زېڭشىننىڭ قاپقىنىغا دەسسىدى؟ ئاتالمىش «گېلاۋخۇيچىلارنىڭ ئىنـ

قىلابىي ئىدىيىلىرىنى ئۆزلەشتۈرگەن، لېنىننىڭ مۇبارەك نامىنى ئاڭلىغان» سېيىت نوچى نېمە ئۈچۈن قەشقەر دوتيى ماشاۋۇغا ئۆزىنىڭ ئۆلۈم خېتىنى ئۆزى ئاپىرىپ بەردى، يەنە نېمە ئۈچۈن بىكاردىن بىكار ئۆلۈشكە رازى بولدى، ئۇنىڭ «گېلاۋ خۇيچىلار» دىن ئۆگەنگەن ئىنقىلاب ئېڭى نەگە كەتتى! ؟ . . .

شۇنداق، ياڭ زېڭشىننىڭ سىرلىق سېھرىي ئەپسۇنلىرىدىن قۇرۇلغان ھاكىمۇتلەق قورغانلىرى بىلەن مىللىتىمىزنىڭ يېقىنقى بەش ئەسىرلىك جاھالەتلىك تارىخىدىن قېپقالغان روھىي توساقلىرى يېڭى دەۋرنىڭ تاڭ نۇرىنى بۇ يەرگە يېقىن كەلتۈرمىدى. ئۇلار شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ خەۋىرىنى، «4 ـ ماي» ھەرىكىتىنىڭ دولقۇنلىرىنى، ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ توپ ئاۋازلىرىنى قاتمۇ ـ قات توساقلار ئىچىدە تۇرۇپ يىراقتىن ئاڭلىدى، خالاس. ئۆزىنىڭ مىللەت نامىنمۇ ئۇنتۇغان ھالدا يېڭى ئەسىرگە كىرىپ كەلگەن بۇ خەلقنىڭ ئېتنىك نامى مەسىلىسى پەقەت 1924 ـ يىلغا كەلگەندە تاشكەنتتە چاقىرىلغان سوۋېت ئۇيغۇرلىرىنىڭ بىرىنچى قۇرۇلتىيىدا ئاندىن رەسمىي كۈنتەرتىپكە قويۇلدى. شۇ قېتىمقى قۇرۇلتايدا ئابدۇللا روزىباقىيېۋ كەسكىنلىك بىلەن: «تارانچىلار، قەشقەرلىكلەر ۋە ئالتە شەھەرلىكلەر قاتارلىق تۈرلۈك ناملاردا ئاتىلىپ كەلگەن كىشىلەر ئەمەلىيەتتە بىرلا خەلق، يەنى ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتىدۇ. بۇندىن كېيىن ھەممىسى بىر-دەك مىللەتنىڭ ئومۇمىي نامى بولغان «ئۇيغۇر» ئاتالغۇسىنى قوللىنىشى كېرەك» دەپ كۆرسەتتى. شۇنداق قىلىپ، «ئۇيغۇر» نامى بىر قانچە ئەسىر ئۆتكەندىن كېيىن قايتا ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. رايونىمىزدا بولسا، 1933 ـ يىلى ئاپرىل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن «ئۇيغۇر» نامى رەسمىي بىرلىككە كەلتۈرۈلۈپ، خەنزۇچىدىكى «خۇيخۇي» (回回)، «خۇيمىن» (回民)، «مۇسۇلمان» (穆斯林)، «چەنتۇ» (缠头)، قاتارلىق ئاتالغۇلارنىڭ ئورنىغا «ئۇيغۇر» (维吾尔) دېگەن نام رەسمىي بىرلىككە كەلتۈرۈلدى.

1931 ـ يىلى پارتلىغان قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى پۈتكۈل شىنجاڭدىكى داغدۇغىلىق خەلق ئىنقىلابلىرىنىڭ مۇقەددىمىسىنى ئاچتى. تارىم ئويمانلىقىدا ئۇزاققىچە داۋاملاشقان تۇرغۇنلۇق ئاخىرى بۇزۇپ تاشلاندى. جەددىي ۋەزىيەتنى كونترول قىلىپ، تېزراق تەختە-كە ئولتۇرۇش كويىدا قالغان شېڭ شىسەي، خۇددى ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ئەپەندىم ئېيتقاندەك «ستالىندەك ئەربابىنىڭ كۆزلىرىنىمۇ قاماشتۇرۇۋېتىدىغان زەر تون» نى كىيىپ، ماركسىزمچى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقتى ۋە ستالىننى راستىنلا تەسىرلەندۈردى. شېڭ شىسەي سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىگە تايىنىپ ئۆزىنىڭ ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملىۋالدى ۋە بۇنىڭ بەدىلىگە ئۆزىنىڭ «ئالتە بۇيۇك سىياسەت» نى كۆز ـ كۆز قىلدى. پۈتكۈل شىنجاڭدا داغدۇغىلىق ئاقارتىش-ئويغىنىش ھەرىكەتلىرى قانات يايدى. تۇنجى قېتىم ھۆكۈمەت تەرىپى-دىن ئەۋەتىلگەن چەت ئەلگە چىقىپ ئوقۇيدىغان ئوقۇغۇچىلار سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر قايسى جۇمھۇرىيەتلىرىدە بىر قانچە تۈركۈمگە بۆلۈنۈپ ئوقۇپ كىردى. ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقى، مەتبەئە ـ نەشرىياتچىلىقى، ئەدەبىيات ـ سەنئىتى ۋە باشقا ساھەلەردە زور تەرەققىياتلار مەيدانغا كېلىپ، دەسلەپكى زىيالىيلار قوشۇنى شەكىللەندى. مەلۇم مەنىدە بوران ـ چاپقۇنلۇق 30 ـ يىللارنى خەلقىمىزدە پۈتكۈل مىللەت سۈپىتى بىلەن ھازىرقى زامان ئېڭى رەسمىي ئويغانغان ۋە شەكىللەنگەن دەۋر دېيىشكە بولاتتى.

تارىمدىكى 500 يىلغا يېقىن ۋاقىت داۋاملاشقان تۇرغۇنلۇق دەۋرى ئاخىرى بۇزۇپ تاشلاندى. ئۇيغۇرلار بىر پۈتۈن مىللەت سۈپىتى بىلەن تۇنجى قېتىم سوۋېت ئىتتىپاقى ئارقىلىق كىرگەن ھازىرقى زامان ئىدىئولوگىيىلىرى، ئىلىم ـ پەنى ۋە مەدەنىيەتلىرى بىلەن كەڭ كۆلەمدە ئۇچرىشىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشتى. ئۇلار ئۆزلىرىنى ئۇنتۇغان ھالدا، سوۋېت ئىتتىپاقى تىكلەپ بەرگەن مەدەنىيەت ئەندىزىسىگە تاكى 60 ـ يىللاردا جۇڭگو ـ سوۋېت مۇناسىۋىتى ئۆزۈلگەنگە

قەدەر سەۋدايىلارچە چوقۇنۇپ كەلدى. شېكى شىسەي ئۇستىدىكى زەر تونىنى يىرتىپ تاشلاپ، ئۆزىنىڭ ئەسلى ماھىيىتىنى ئاشكارىلىغاندىن كېيىن، بۇ مىللەتنىڭ بېشىغا يەنە بىر قېتىملىق چوڭ بالا ـ قازا يوپۇرۇلۇپ كەلدى. لېكىن، شېكى شىسەينىڭ قانلىق قىلىچى ئۇلارنى ئالدىنقاچان «يورۇقلۇقنى كۆرگەن ئېلېكتىر چىرىغىدىن قارا چىراقنى قايتۇرالمىدى»[1]. ئۇزاققىچە بۇرۇختۇم مۇھىتتا ئۆزىنى ئوڭشىيالماي كەلگەن بۇ مىللەت مۇشۇ ئەسىرنىڭ بوران ـ چاپقۇنلۇق يىللىرىدا غايەت زور بەدەللەرنى تۆلەشكە مەجبۇر بولدى.

30 ـ يىللاردىن تاكى 60 ـ يىللارغىچە بولغان ئارىلىقتا سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئىمپورت قىلىنغان مەدەنىيەت ئەندىزىسى ئۇيغۇر ھازىرقى زامان مەدەنىيەت تەرەققىياتىدىكى بىر دەۋرلىك فورمۇلىنى ھاسىل قىلدى. مۇشۇ بىر ئەسىر مابەينىدە نېمىلەرنى يوقىتىپ، نېمىلەرگە ئېرىشكەنلىكىمىز ھەققىدە تېخىچە تولۇق ئويلانمىدۇق. بىزنىڭ ھېس قىلىشىمىزچە، ئېرىشكەنلىرىمىز كۆپ، يوقاتقانلىرىمىز ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ بولۇشى مۇمكىن. دەرۋەقە، يوقىتىش — قايتا ئېرىشىشنىڭ مۇقەررەر باسقۇچى. لېكىن ئارتۇقى بىلەن يوقىتىش مىللەتنى گاڭگىراش، ئۆزىنى دەڭسىيەلمەسلىك قىسمىتىگە دۇچار قىلىدۇ. مۇشۇ بىر ئەسىر داۋامىدا قانچە قېتىملاپ يېزىق ئالماشتۇرغانلىقىمىز، تىلىمىزغا قانچىلىغان تىللاردىن قانچىلىغان ئاتالغۇلارنى ئېلىپ كىرگەنلىكىمىز، قانچە نۆۋەت «ئىزم» يۆتكىگەنلىكىمىز كەشتىنى ھەقىقەتەنمۇ ھەيران قالدۇرىدۇ. قىسقىسى، XX ئەسىر ئۇيغۇر مەدەنىيەت پىسخىكىسىدا ئەڭ كۆپ داۋالغۇش بولغان بىر دەۋر بولدى. 60 ـ يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلانغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» گاڭگىرىغان روھىيىتىمىزدە يەنە بىر قېتىم بۆھران پەيدا قىلدى. سىرتقا بولغان تەلپۈنۈشىمىز تېخى تولۇق قانائەت ھاسىل قىلماي

① «ئەخمەتجان قاسىمى ھەققىدە ھېكايىلەر»، II كىتاب.

تۇرۇپلا ئىشكىلەر ئېتىلىپ قالدى. 30 يىللاپ ئەقىدە قىلغان سوۋېتچە مەدەنىيەت ئەندىزىسى «خاتا ئېتىقاد» بولۇپ چىقتى. ئون يىللىق مالىمانچىلىق ئاخىرلىشىپ، 80 ـ يىللارنىڭ دولقۇنى يېتىپ كەلگەندە، قۇرىغان، قاغجىرىغان ۋە ئۇسسىغان لەۋلىرىمىز بىلەن تىنچ ئوكيان قىرغاقلىرى ئارقىلىق چايقىلىپ كەلگەن غەرب مەدەنىيىتىگە ئەسەبىيلەرچە مەپتۇن بولدۇق. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن «يېپەك يولىدا قايتا ئويلىنىش» ناملىق ماقالىسىدا مۇنداق دەپ يازغانىدى: «30 — 40 ـ يىللاردىن كېيىنكى زامانلاردا سوۋېت روسىيىسى ئارقىلىق ئۆزگەرتىلگەن شەكىلدە بىزگە يېتىپ كەلگەن يېڭىچە پەن ـ ماۋارىپ بىلەن تونۇشتۇق. بۇ ياخشى باشلىنىش بىر مۇرىسى يوق كاپىتاندەك ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت تارىخىمىز ۋە مەدەنىيەت تېپىمىزنى دىققەت ـ ئېتىبارىدىن چەتلەشتۇرۇپ قويدى. بارا ـ بارا بىز شەرقنى، ئۆز مەدەنىيەت تېپىمىزنى، ئۆز ئەنئەنە ـ يىلتىزىمىزنى ئۇنتۇپ، غەربنىڭ شەرقتىكى قوشۇمچىسىغا ئوخشاپ قالدۇق! يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئىشكىنى سىرتقا ئېچىۋېتىش بىلەن سوۋېت روسىيىسى بىلەن ئەمەس، بەلكى ئۇلۇغ ئوكيان ۋە دېڭىز ياقىسىدىكى ئۆلكىلەر ئارقىلىق چايقىلىپ كەلگەن غەرب مەدەنىيىتىگە دۇچ كەلدۇق. نەتىجىدە گاڭگىراشتىن توختىمايلا تۇرۇپلا يەنە گاڭگىراشقا كىرىشتۇق...»[1]. قىسقىسى بىز ئەنئەنە بىلەن قوبۇل قىلىش ئوتتۇرىسىدىكى مۇڭاپىق مۇڭازىنەتنى ئىزچىل ساقلىيالمايلا كەلدۇق. نەتىجىدە مەدەنىيەت پىسخىكىمىزدا ئۇ قۇتۇپتىن بۇ قۇتۇپقا ئېغىش، ئاسانلا قىيداش ئامىللىرى پەيدا بولدى.

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدا ئىتتىپاقداش دۆلەتلەرگە تەسلىم بولغان ياپونىيە، ئۇرۇش خارابىلىرى ئىچىدىن قانداقلارچە ئۆرە تۇرۇپ «Sayonara، ئاسىيا!» (خەير ـ خوش، ئاسىيا!) دېگىنىچە شەرقنى

① ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «يېپەك يولىدا قايتا ئويلىنىش» — «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى، 1995 ـ يىللىق 5 ـ، 6 ـ (قوشما) سان.

تاشلاپ كېتىپ قالدى؟ ياپونىيە تەسلىم بولۇپ 10 كۈندىن كېيىن، توكيودىكى بىر كۈندىلىك گېزىتكە مۇنداق مۇراجىئەتنامە بېسىلغاندى: «ھەربىي جەھەتتىكى مەغلۇبىيىتىنى ياپون مىللىتى ئۆزىنىڭ بىر بۆرۈلۈش نۇقتىسى سۈپىتىدە قارىشى ھەم ئۆز رولىنى داۋاملىق جارى قىلدۇرۇشى كېرەك... ياپون خەلقى ھەقىقىي يوسۇندا دۇنياغا يۈزلىنىش، ئۆز ئۆتمۈشىنىڭ ئەسلى ماھىيىتىنى ئوبيېكتىپ تونۇش ئۈچۈن، دۆلەتنىڭ مەغلۇبىيىتىدىن ئىبارەت مۇنداق مىسلىسىز قۇربان بېرىشنى ئېتىراپ قىلىشى زۆرۈر. بۇگۈنگە قەدەر ياپونىيىلىكلەر-نىڭ تەپەككۇر ئەندىزىسىدىكى بارلىق نامۇۋاپىق تەرەپلەرنى دادىللىق بىلەن تەھلىل قىلىشىمىز، ئۇرۇش مەغلۇبىيىتىنى رەھىمسىز رېئاللىق سۈپىتىدە روھىي قايتا ئۇرغۇتۇشنىڭ ساۋۇقى قىلىشىمىز لازىم. لېكىن شۇنى تەكىتلەش زۆرۈركى، ياپون خەلقى ئۆز ئەتىسىگە ئىشىنىشى كېرەك! . . . » . دەرۋەقە، ئۇرۇشتىن كېيىنكى ياپونىيە تەجرىبە - ساۋاقلىرىنى يەكۈنلەپ، ئۆز كېلەچىكى ئۈچۈن جاپالىق ئىزدەندى. . . غەرب مەدەنىيىتىگە قارىغۇلارچە چوقۇنماي، ئۇنى ئۆز مىللىي مەدەنىيىتىنىڭ ھەزىمى كۆتۈرەلەيدىغان مۇۋاپىق نۇقتىدا قوبۇل قىلدى ۋە ئۆزلەشتۈردى. ياپونىيىنىڭ تەرەققىيات سىرىنى ئۇزۇن مەزگىل تەتقىق قىلغان ئامېرىكا ئالىمى روبېرت كىرستوف «ياپون روھى» ناملىق كىتابىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ياپونىيىنىڭ ئەڭ مۇھىم بايلىقى نېمە دېگەندە، ئۇنىڭ جىددىي ئۆزگىرىش ئىچىدە تۇرۇۋاتقان خەلقئارا مۇھىتقا قانداق ماسلاشقانلىقى ۋە ئۆزىنىڭ ئەسلى قىممىتىنى يوقىتىپ قويمىغانلىقىدۇر. ئەگەردە 2050 - يىلى دۇنيادىكى قايسى دۆلەت ئۆزىنىڭ جەمئىيەت تەرەققىيات ئۇسۇلى جەھەتتىن ھازىرقى ئاھالىلەردىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدۇ دېيىلسە، باغلىشمىزكى، ئۇ دۆلەت — ياپونىيىدۇر» .

XX ئەسىر ئاخىرلىشاي دەپ قالدى. يەنە بىرنەچچە يىلدىن كېيىن XXI ئەسىرنىڭ پەردىسى كۆتۈرۈلىدۇ. خوش، بىز يەنە بىر

يېڭى ئەسىرگە — ئۆچمنچى ئىراغا قانداق روھىي تەييارلىقىمىز بىلەن كىرىمىز؟ ئۆز دەۋرىدە ئامېرىكىنىڭ تۇنجى زۇڭتۇڭى جورجى ۋاشىنگتون يېڭىدىن لايىھىلەنگەن ئامېرىكا دوللىرىنىڭ كەينىگە «Novus Ordo Sedorum» (دۇنيا ۋە تارىخ بىزنىڭ بۇ يەردىن باشلىنىدۇ) دېگەن خەتنى بېسىشنى تەۋسىيە قىلغان. بۇ دەل ئۆز تارىخىنى يېڭى دەۋرگە ئېلىپ كىرگەن ئامېرىكىلىقلارنىڭ ئۆز كېلەچىكىگە بولغان چوڭقۇر ئىشەنچى ئىدى.

دەر ھەقىقەت، XX ئەسىرنىڭ ئەڭ ئاخىرقى چارىكىدە «غەربنى مەركەز» قىلىپ كەلگەن دۇنيا تارىخى ئۆز مۇۋازىنىتىدە شەرقنىڭ كۈندىن - كۈنگە كۈتۈرۈلۈۋاتقان ئورنىنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولدى. سانائەتلىشىشنىڭ يۇقىرى پەللىسىگە يەتكەن غەرب دۇنياسىنىڭ ئېنېرگىيە ۋە خام ئەشياغا بولغان ئېھتىياجى شەرقنىڭ مۇھىملىقىنى يەنىمۇ بىر بالداق يۇقىرىغا كۆتۈردى. يەنە بىر تەرەپتىن ئۇزاققىچە بېكىنمىچىلىك تەسىرىدە غەربتىن ئۆگىنىشنى ئۆز تەرەققىياتىنىڭ ممزانى قىلىپ كەلگەن شەرق خەلقلىرى بىر مەزگىللىك ئەسەبىي قىزغىنلىق ۋە قارىغۇلارچە چوقۇنۇشتىن كېيىن، ئۆزىنى دەڭسەۋلىش، تەڭشەش، تەدرىجىي تەمكىنلىشىش دەۋرىگە كىردى. ئۇلار ئەمدى باشقىلار تىكلەپ بەرگەن «پەرەڭچە ئەندىزە» گە ئەمەس، بەلكى ئۆزلىرىنىڭ دۇنيا ۋە دەۋر ئېقىمى بىلەن ماسلاشقان، مىللىي مەدەنىيەت ئۇدۇمىنى ساقلاشنى تەشەببۇس قىلىدىغان ھەم مىللىي، ھەم دۇنياۋى ئەندىزىسىنى قۇرۇشقا جىددىي كىرىشىپ كەتتى.

ئۆز نۆۋىتىدە شۇنى ئېتىراپ قىلىش زۆرۈركى، بىزنىڭ مۇشۇ ئەسىر مابەينىدە، بولۇپمۇ 80 - يىللاردىن كېيىنكى ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش دولقۇنلىرىدا ئېرىشكەن تەپەككۇر يېڭىلىقلىرىمىز ئاخىرقى ھېسابتا بېكىنمە روھىيىتىمىزنى بۇزۇپ تاشلىدى، تىنچ ئوكيان قىرغاقلىرىدىن تەرجىمە ئارقىلىق كىرگەن ۋاستىلىك ئۇچۇرلار بىلەن ئوتتۇرا ۋە غەربىي ئاسىيادىن تەرجىمىسىز كىرىۋاتقان بۇۋاستە

ئۇچۇرلار ئەدەبلىكتە بالىياتقۇ شەكىلدىكى دىيارىمىزنىڭ «ئەسھابۇل كەھف» تىكى بىر قانچە ئەسىرلىك ئۇيقۇسىغا خاتىمە بەردى. خۇددى يېقىنقى زاماندا تاشلاندۇق رايونغا ئايلىنىپ قالغان ئوتتۇرا شەرقنىڭ ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن ئۆزىدىكى مول نېفىت زاپىسى بىلەن دۇنيانىڭ دىققەت مەركىزىگە ئايلىنىپ قالغىنىدەك، ئۆز ۋاقتىدا چەكسىز ئېنېرگىيە مەنبەسىنى يوشۇرۇپ ياتقان تارىم ئويمانلىقى مۇ يېقىن ئىرانىڭ ئېنېرگىيە بۇلۇقى بولۇپ قېلىشى مۇقەررەر! ئەشكىنىڭ بىردىنلا ئېچىلىشى بىلەن كۆزلىرى ئالچەكمەن بولۇپ ئەسەبىي قىزغىنلىقى بىلەن سىرتقا ئىنتىلگەن ۋە چوقۇنغان مىللىتىمىز 80 - يىللارنى ئاخىرلاشتۇرۇپ 90 - يىللارغا كەلگىنىدە ئۆزىنى خېلىلا توختىتىۋالدى ۋە سوغۇققانلىق بىلەن ئەتراپقا نەزەر تاشلاپ، مىللىي مەدەنىيىتىمىزگە ۋە ئۆز روھىيىتىمىزگە قارىتا بىرقەدەر ئەستايىدىل ھالدا قايتا ئويلىنىشنى باشلىدى! شۇنداق، بۇ بىزنىڭ ئەسىر ھالقىش ھارپىسىدا ئېرىشكەن ئەڭ زور ۋەسىقىمىز، مەھرۇملۇق ئىچىدە ئېرىشكەن تەپەككۇرىمىز ئارقىلىق ئۇچىنچى ئىرانىڭ پەردىسىنى كۆتۈرىدىغان قايتا ئويلىنىشىمىز ئىدى.

تۇران بىلەن ئىراننىڭ دىئالوگى

— تۈركىي ۋە پارس تىللىق خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت مۇناسىۋىتىگە بىر نەزەر

مۇقەددىمە

بىز تارىخقا قانچىلىك چوڭقۇر ئېچىرىلەپ كىرسەك، كېلىپ چىقىشى بىر بولغان خەلقلەر ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەرنىڭ شۇنچە كۆپ يوقىلىپ بارىدىغانلىقىنى كۆرىمىز.①

— ف. ئېنگېلس

شەرقنىڭ ئۇنتۇلۇشى كىشىنى قانچىلىك ئەپسۇسلاندۇرسا، ئۇنىڭ قايتا بايقىلىشى كىشىنى شۇنچىلىك ھاياجانغا سالىدۇ. قەدىمكى يۇنان - رىم دەۋرى ئاخىرلاشقاندىن تارتىپ تاكى ئەدەبىيات - سەنئەت ئويغىنىش دەۋرىگىچە بولغان تەخمىنەن مىڭ يىلغا يېقىن داۋاملاشقان ئوتتۇرا ئەسىر مۇھىتىدا ياۋروپا ئىزچىل ھالدا تۇرغۇن ھالەتتە تۇرۇپ كەلدى. ۋەھالەنكى، بۇ ئۇزاق دەۋردە شەرقتىكى چوڭ ۋە بوستانلىقلار ئۇزۇنارا گىرەلىشىپ كەتكەن زونىلاردا — تارىم، تەڭرىتاغ ئېتەكلىرى، ماۋارائۇننەھر، خۇراسان، ئىران، مىسوپوتامىيە، ئەرەب سا ھىللىرى ۋە مۇنبەت ھىلال ئاي رايونلىرىدا② قەدىمكى دۇنيانىڭ ئەڭ پارلاق مەدەنىيەتلىرى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى. غەربتە ۋېزانتىيىدىن

① «ماركس - ئېنگېلس سەنئەت ھەققىدە»، موسكۋا، رۇسچە نەشرى، I تۇم، 312 - بەت.

② مۇنبەت ھىلال ئاي رايونى: پارس قولتۇقىدىن مىسوپوتامىيە ۋادىسىنى بويلاپ غەربىي شىمالغا سوزۇلغان ۋە ئوتتۇرا دېڭىز قىرغىقىدىن تاكى سىناي يېرىم ئارىلى ئارقىلىق مىسىرغا تۇتاشقان ھىلال ئاي شەكلىدىكى مۇنبەت جۇغراپىيىلىك زونىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ يەردە دۇنيانىڭ مەشھۇر بولغان قەدىمكى سومېر - بابىل، ئىبراي (يەھۇدىي) ۋە مىسىر مەدەنىيەتلىرى مەيدانغا كەلگەن.

نارتىپ شەرقتە تاكى جۇڭگو ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكىگىچە سوزۇلغان «يەر-يۈزى يولى» نىڭ ئۇزاق لىنىيىسىدە قەدىمكى دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ غول ئېقىمىنى شەكىللەندۈرگەن مەدەنىيەت مەركەزلىرى ۋە تۇگۇنلىرى بەرپا بولدى. چاڭئەن (ھازىرقى شىئەن)، تۇرپان - قەشقەر، بۇخارا، سەمەرقەنت، دېھلى، ھىرات، باغدات، دەمەشق، ئىسكەندىرىيە ۋە كورادوۋا قاتارلىق مەشھۇر شەھەرلەر ئۆز دەۋرىدىكى شەرق مەدەنىيىتىنىڭ گۈلتاجلىرىغا ئايلاندى. ئەپسۇس، ياۋروپانىڭ ئويغىنىشى پۈتكۈل مەشرىقنى، جۈملىدىن مۇسۇلمان شەرقىنى تاشلاندۇق ئورونغا چۈشۈرۈپ قويدى. پار ماشىنىسىنىڭ كەشپ قىلىنىشى ۋە يېڭى دېڭىز يولىنىڭ ئېچىلىشى شەرقنىڭ دۇنيا تارىخىدىكى ئالەمشۇمۇل ئەمىتىيازىنى يوقاتتى. مەدەنىيەت مەركەزلىرى تەدرىجىي ھالدا شەرقتىن غەربكە يۆتكەلدى. تاڭ تەيزۇڭ دەۋرىدىكى چاڭئەن، خەلىپە ھارۇن رەشىد① دەۋرىدىكى باغدات، ئەمىر تېمۇر② دەۋرىدىكى سەمەرقەنت، سۇلتان سۇلايمان③ دەۋرىدىكى ئىستانبۇل (كونستانتىنوپول) قاتارلىق شەرقتىكى مەدەنىيەت مەركەزلىرى XV — XVI ئەسىرلەرگە كەلگەندە ۋېنتسىيە ۋە مادرىدقا، XVII — XVIII ئەسىرلەردە لوندون ۋە پارىژغا، XIX — XX ئەسىردە نيۇ - يورکقا ئورۇن بەردى. دەرۋقە، ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ سىرلىق پەردىسى كۆتۈرۈلۈپ، يېڭى دەۋرنىڭ تاڭ نۇرى يېتىپ كەلگەندە شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيەت مۇساپىسى تولىمۇ يىراقلاپ كەتكەنىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە شەرقنىڭ

① خەلىپە ھارۇن رەشىد (ميلادىيە 786 - يىلدىن 809 - يىلغىچە تەختتە ئولتۇرغان) ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ 5 - خەلىپىسى، خەلىپە ھارۇن رەشىد دەۋرىدە ئەرەب ئىمپېرىيەسى سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتلەردە مىسلىسىز گۈللىنىش دەۋرىگە كىرگەن. پايتەخت باغدات ئەڭ مەشھۇر شەھەرگە ئايلانغان.

② ئەمىر تېمۇر (1333 — 1405) : يەنە ئاقساق تېمۇر دېگەن نامى بىلەنمۇ مەشھۇر. ئوتتۇرا ئاسىيانى مەركەز قىلغان تېمۇرىيلەر ئىمپېرىيەسىنى قۇرغان. ھەتتا كىچىك ئاسىيانى چە باستۇرۇپ، بىرىپ ئوسمان تۈركلىرى بىلەن تىركەشكەن. شۇ دەۋردە سەمەرقەنت ئىمپېرىيەنىڭ پايتەختى سۈپىتىدە مەشھۇر مەدەنىيەت مەركىزىگە ئايلانغان.

③ سۇلتان سۇلايمان I (1520 - يىلدىن 1566 - يىلغىچە تەختتە ئولتۇرغان) : ئوسمان تۈرك ئىمپېرىيەسىنىڭ ئەڭ گۈللەنگەن دەۋرىدىكى سۇلتانى. بۇ دەۋردە ئىستانبۇل ياۋروپا - ئاسىيا پاسىلىدىكى ئەڭ مەشھۇر سىياسىي مەركەزگە ئايلانغان.

دۇنيا تارىخىدىكى ئورنى كۈنسايىن غۇۋالاشتى. . . قىسقىسى يېقىنقى زامان دۇنيا تارىخىنىڭ ئاساسىي ئېقىمى ياۋروپا ساھىللىرى بىلەن يېڭى قۇرۇقلۇق ئوتتۇرىسىدىكى ئاتلانتىك ئوكيانىنىڭ مەۋجىلىرىدە دەۋر قىلدى. شۇندىن بۇيان، «غەرب مەركىزچىلىك تەلىماتى» (Euro—centimentalism) ئىلىم - پەن دۇنياسىنىڭ باش مېلودىيەسىگە ئايلاندى. ئەرەب - پارس، ئوتتۇرا ئاسىيا، ھىندى ۋە جۇڭگو مەدەنىيەتلىرى، يېڭىدىن گۈللىنىشكە ئېرىشكەن ياۋروپالىقلار ئۈچۈن چەكسىز يىراقتا قالغان غۇۋا چۈش بولۇپ قالدى. شۇڭا ئامېرىكا تارىخچىسى فىلىپ. ك. ھىتتى بۇ ھەقتە ئوبرازلىق قىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «بىزنىڭ (غەربلىكلەرنىڭ - ئا) شىمالىي قۇتۇپ ۋە ئانتراكتىدا قىتئەسىگە بولغان چۈشەنچىمىز ئەرەب رايونلىرىغا بولغان چۈشەنچىمىزدىن كۆپ دەرىجىدە ھالقىپ كەتتى. . . »①. كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، ئوتتۇرا ئەسىر شەرق دۇنياسىدا ئاجايىپ مەدەنىيەت گۈللىنىشىگە ئېرىشكەن ئەرەبلەرنىڭ تارىخىي زىلزىلىسى يېقىنقى زامان سانائەت دەۋرىدىن كېيىن، ئەرەب چۆللۈكلىرىنىڭ سىرلىق سۈكۈناىغا دەپنە قىلىۋېتىلگەنىدى.

دەرۋقە، ئۇزاق تارىخ كۆتۈپ كەتتى، ئىنسانلار جەمئىيىتىدە تالاي ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى. غەرب مەدەنىيىتىنىڭ كۆچلۈك تەسىرى نەتىجىسىدە شەرقلىقلەر ئۆز - ئۆزى ھەققىدە قايتا ئويلىنىشقا مەجبۇر بولدى. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلانغان شەرق خەلقلىرىنىڭ مىللىي ئازادلىق ھەرىكەتلىرى، مەنۇي ئويغىنىش تەشەببۇسلىرى، دىنىي ئىسلاھات ۋە جەدىتىزم پىكىر ئېقىملىرى تۇشمۇتۇشتىن قانات يېيىشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە تەپەككۇر ئەندىزلىرىنى يېڭىلاشقا، ئۆز تارىخى ۋە مەدەنىيىتى ئۈستىدە قايتا مۇلاھىزە يۈرگۈزۈشكە، مىللىيەتلىك يىلتىزىنى ئىزدەشكە،

① فىلىپ. ھىتتى (ئامېرىكا) : «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، سودا نەشرىياتى، 1995 - يىل خەنزۇچە نەشرى، I تۇم، 1 - بەت.

تېز سۈرئەتتە ئۆزگىرىش ياساۋاتقان دۇنياغا ماسلىشىشقا جىددىي كىرىشىپ كەتتى.

ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادا ياشاپ ئۆزىگە خاس پارلاق مەدەنىيەت ياراتقان تۈركىي تىللىق قوۋملەرمۇ ياۋروپا ئويغىنىشىدىن كېيىن، پۈتكۈل شەرق خەلقلىرىگە ئوخشاشلا تارىخىي چۈشكۈنلۈك قىسمىتىگە دۇچار بولغانىدى. يەنە كېلىپ بۇ خىل قىسمەت كەربالادىن تەكلىماكان بويلىرىغىچە بولغان ئىران، خۇراسان، ماۋەرائۇننەھر ۋە تارىملىق خەلقلەرگە ئورتاق ئىدى. ئوتتۇرا ئەسىر تۈركىي خەلقلىرىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بۈيۈك شائىرى ئەلىشىر نەۋائى (1441 — 1501) بىلەن ئوتتۇرا ئەسىر پارس ـ تاجىكلارنىڭ ئەڭ ئاخىرقى شائىرى ئابدۇراھمان جامى (1414 — 1492) دىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىراندا پەلسەپىۋى تەپەككۇر ۋە بەدىئىي ئىجادىيەت تەدرىجىي پەسكۆيغا قاراپ يۈزلەندى. مەدەنىيەتتە ۋاكۇئۇملۇق شەكىللەندى. ھالبۇكى، گويا زۇلمەتكە ئوخشايدىغان مۇنداق تۇرغۇنلۇق ھالەت ئىران ۋە تۇراندىن ئىبارەت ئىككى خەلقە ئورتاق بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ئەلمىساقتىن باشلانغان مەدەنىيەت مۇناسىۋىتى ھازىرقى دەۋرگىچە ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلدى.

شۇنى قەيت قىلىش زۆرۈركى، ئوتتۇرا ئاسىيانى مەركەز قىلغان تۈركىي تىللىق خەلقلەر مەدەنىيىتى، جۈملىدىن ئۇيغۇر مەدەنىيىتى كۆپ مەنبەلىك مەدەنىيەت. «بۇنداق كۆپ مەنبەلىك مەدەنىيەتنىڭ شەكىللىنىشى ئۇيغۇر خەلقى ياشىغان تارىخىي شارائىت ۋە جۇغراپىيە لىك مۇھىت بىلەن ئالاقىدار بولۇپ، ئۇزاق تارىخىي تەرەققىياتنىڭ مۇقەررەر مەھسۇلى»①. ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيانىڭ باشقا ھەر قانداق بىر جۇغراپىيىۋى زونىغا ئوخشىمايدىغان «تۆت كوچا» لىق يەر شارائىتى بۇ يەردىكى مەدەنىيەتنىڭ كۆپ مەنبەلىك بولۇشىنى، مىللىي

① ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر: «خەزىنىلەر بوسۇغىسىدا»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996 ـ يىل نەشرى، 256 ـ بەت.

تەكىبىنىڭ مۇرەككەپلىكىنى، بىكىك ئەمەس، بەلكى ئېچىۋېتىلگەن ھاراكتېرىنى بەلگىلىگەن. خۇددى ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ئەپەندىم ئېيتقاندەك: «مىللەتلەرنىڭ ئېتنىك تارىخى ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتى نۇقتىسىدىن قارىغاندا، قەدىمدىن تارتىپ مۇتلەق «ساپ مىللەت» بولمىغىنىدەك، سىرتقى تەسىردىن خالىي مۇتلەق «ساپ مەدەنىيەت» مۇ بولغان ئەمەس»①. شۇڭلاشقا بىز ئۇيغۇر ۋە تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت قاتلىمى ئىچىدىن ئەرەب، پارس، يۇنان، ھىندى ۋە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك مەدەنىيەتلىرىنىڭ ئوخشاشمىغان خۇرۇچلىرىنى بايقايمىز. بولۇپمۇ بۇنىڭ ئىچىدە پارس مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ. شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، «بىر خىل قان سىستېمىسى، بىر خىل سۆڭەك تۈزۈلمىسى ۋە بىر خىل پىسخىك مەدەنىيەت سىستېمىسى تۈزگەن ئېتنىك تۈركۈمدىكى خەلق ئۆزىنىڭ كۆچمە ياكى خەلقئارا ئالاقىلار قانىنى بويىدىكى ئېچىۋېتىلگەن، ئولتۇراقلاشقان تۈرمۇش تارىخىدا ھەر خىل ئېتنىك قوشۇلما ياكى ئاجراتمىلارغا دۇچ كېلىشى، ھەر خىل ئېتنىقاد ياكى يېزىق قوللىنىشى، ھەتتا يۆتكەلگەن ۋە قايتىپ كەلگەن باسقۇچلىرغا قاراپ تىل ئۆزگەرتىشى ياكى قىسمەن لېكسىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچرىشى تامامەن مۇمكىن»②. لېكىن شۇنىسى ئېنىقكى، ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەر مەدەنىيىتىگە سىڭگەن سىرتقى مەدەنىيەتلەر ھەرگىزمۇ پاسسىپ، ئۆلۈك ھالەتتە كۆچۈرۈپ كېلىنگەن مەدەنىيەت بولماستىن، بەلكى ئەنئەنىۋى مىللىي مەدەنىيەت ئاساسىغا قوبۇل قىلىنغان، تاللاش ۋە شاللاشتىن ئۆتكەن ئاكتىپ ھالدىكى مەدەنىيەتتۇر. شۇڭا بىز «ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ قەدىمدىن ھازىرغىچە بولغان مەدەنىيەت تارىخى دەرياسىغا تېرەن نەزەر تاشلىغا-

① ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر: «خەزىنىلەر بوسۇغىسىدا»، 269 ـ بەت.
② ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1997 ـ يىل نەشرى، 7 ـ، 8 ـ بەتلەر.

نسمىزدا، مەركىزىي ئاسىيا تىپىك يەرلىك مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرى بىلەن «يىپەك يولى» ئارقىلىق ئۆتۈشكەن شەرق ـ غەرب مەدەنىيىتى-نىڭ تاللانغان جاۋاھىراتلىرىنىڭ چۆكمە ۋە ئۆركەشىنى كۆرسەت-مىز»①. قۇياش چىقىدىغان قىتئە — ئاسىيا بىلەن قۇياش پاتىدىغان قىتئە — ياۋروپانى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان «يىپەك يولى»دا، كول-تۇرمىلىرىنى ياڭرىتىپ كېتىپ بارغان تۆگە كارۋانلىرىنىڭ ئىزلىرى تامامەن ئۆچكەن بۇگۈنكى كۈندە، بىز كومپيۇتېر توري ئىچىدە تۇرۇپ-مۇ تۇران (تۈركىي) ۋە ئىران (پارسىي) خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيەت دىئالوگى ئۈستىدە چوڭقۇر خىيالغا چۆكتۇق...

ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل مەدەنىيەت تىپىغا، ئىككى خىل ئىرقىي قۇرۇلمىغا ۋە ئىككى خىل تىل سىستېمىسىغا مەنسۇپ بۇ خەلقلەر نېمە ئۈچۈن يازما ۋە فولكلور مەدەنىيىتىدە شۇنچە كۆپ ئورتاقلىقلارغا ئىگە بولىدۇ؟

ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت قاتلىمىدا پارس مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى نېمە ئۈچۈن باشقا مەدەنىيەت-لەرگە قارىغاندا شۇنچە چوڭقۇر ۋە ئىزچىل بولىدۇ؟

مەدەنىيەت تارىخىمىزدا ئۆتكەن كۆپ ساندىكى ئەدەب ۋە مۇتەپەك-كۇرلىرىمىز نېمە ئۈچۈن تۈركىي ۋە پارس تىللىرىدا تەڭلا ئىجادىيەت ئىلھامى بارالايدۇ؟

مۇزىكا ئاڭلاۋاتقان چاغلىرىمىزدا ئىران، ھىندى ۋە ئەرەب كۈيى ـ مۇقاملىرى نېمە ئۈچۈن باشقا ئەللەرنىڭ مۇزىكىلىرىغا قارىغان-دا بىزگە شۇنچە يېقىملىق تۇيۇلىدۇ؟

... سوئاللار ساناقسىز ئىدى. ئومۇمەن، ياكى كلاسسىك يازما ئەدەبىياتىمىزدا بولسۇن، ياكى مول مەزمۇنلۇق فولكلور مەدەنىيىتى-مىزدە بولسۇن، شەرقتە تەڭرىتاغ ۋە تارىم بويلىرىدىن تارتىپ،

① ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتى-تى نەشرىياتى، 1997 ـ يىل نەشرى، 7 ـ، 8 ـ بەتلەر.

يەرغانە ۋادىسى، ماۋارائۇننەھر، پامىر ۋە ھىندىقۇش ئېتەكلىرى، خۇراسان ۋە بەلخ، كاسپىي دېڭىزى بويلىرى تاكى پارس قولتۇقىغىچە بولغان كەڭ رايوندا تۇران ۋە ئىران خەلقلىرىنىڭ ئىجادىغا يات بولغان مەدەنىيەت ئېلېمېنتلىرى ناھايىتى ئاز دېيەرلىك ئىدى.

ئىرانىنىڭ ئەڭ قەدىمكى يازما دىنىي دەستۇرى «ئاۋېستا»دىن باشلاپ تاكى XV ئەسىردە تۈركىي ۋە پارس ئەدەبىياتى پەسكۇيغا قاراپ يۈز تۇتقانغا قەدەر بولغان ئۇزاق تارىخىي جەريانىدا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر بىلەن ئىران ئېگىزلىكىدىكى پارس تىللىق خەلقلەر مەدەنىيەتى بىر ـ بىرى بىلەن بىۋاستە ئۇچراشتى ۋە بىر-بىرىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلىشتى. بولۇپمۇ بۇ خىل ئۆتۈشۈشنىڭ يۇقىرى دولقۇنى ئەدەبىيات ـ سەنئەتتە ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى. ئىسلا-مىيەت دەۋرىدىن ئاۋۋالقى ئۇزاق تارىختا، ئىراندا مەيدانغا كەلگەن زەردۇشت (زورائاستېر) ۋە مانى دىنلىرى شۇنىڭدەك ھىندىستاندا مەيدانغا كەلگەن بۇددا دىنى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران خەلقلىرىنىڭ مەنىۋى دۇنياسىدا چوڭقۇر تەسىرلەرنى قالدۇردى. خەلق فولكلورىدا ھازىرغا قەدەر ئىران ۋە تۈركىي تىللىق خەلقلەرگە ناھايىتى تونۇش بولغان جەمشىد، رۇستەم، بەھرام گۆر، ئافراسىياپ (ئالىپ ئەرتۇ-ڭا)، دېۋە، ئىسكەندەر، دېۋە پېرە، ئېما (ئۇماي)، پېر، مەستان كەمپىر، قەمبەر، سۇمۇرغ، چىلتەن، دىۋانە، خىزىر، ئەنقا، ئەجدە-ھا، ئاقۇۋان دېۋە، ئەرۋاھ، پەرى قاتارلىق بىر قاتار ئوبرازلار ئىزچىل ساقلىنىپ كەلمەكتە. يەنە كېلىپ بۇ خىل ئوبرازلار تالاي ئەسىرلەر مابەينىدە كلاسسىكلارنىڭ قەلىمى ئاستىدا تەسۋىرلىنىپ، مەدداھلار-نىڭ قەسىدىلىرىدە تەكرار ـ تەكرار ئېيتىلىپ، خەلق چۆچەكلىرىدە تىنماي زىكرى قىلىنىپ كەلدى. نەتىجىدە ئۇزاق ئوتتۇرا ئەسىردە پارس قولتۇقىدىن تارىم بويىغىچە بولغان بىپايان زېمىندا مۇسۇلمان شەرقىگە خاس مەنىۋى تۇرمۇش چەمبىرىكى شەكىللەندى. بۇ كەڭ تېررىتورىيىدە تۈركىي، پارس ۋە ئەرەب تىللىرى تەڭ قوللىنىلدى.

گۈمبەز شەكىللىك ئوردا قەسرلەر، مەسچىتلەر، مەقبەرىلەر ھەممىلا يەردە قەد كۆتۈردى. قولىغا ساپايى تۈتۈپ، مۈرىسىگە مايلاشقان خۇرجۇن ئاسقان، چاچ - ساقاللىرى چاچىلاشقان جاھانكەزدى دەر-ۋىش - سوپىلار باغدات بىلەن قەشقەر ئارىلىقىدا شەھەرمۇ - شەھەر ئايلىنىپ يۈرىدىغان بولدى. ئامېرىكا ئالىمى گاۋىن ھامبلىي ئۇزۇنلۇق «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى» ناملىق كىتابىدا مۇنداق دەپ يازدى: «تاكى XII ئەسىرگە قەدەر، ماۋەرائۇننەھر ۋە قەشقەرىيىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ھەر قايسى شەھەرلەردە ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ قويۇق ھىد - پۇراقلىرى ساقلىنىپ كەلدى. شۇڭلاشقا ئىسپاھان ياكى مەشھەدتىن بۇخارا ۋە يەركەنلەرگە قاراپ يولغا چىققان سەييالھلار ئۇزلىرى كۆزلىگەن جايغا يېتىپ بارغىنىدا، ئۇ يەرلەردىكى تۇرمۇش ئۇسۇلىنىڭ ئۇزلىرى ئۈچۈن ھېچقانچە يات تۇيۇلمايدىغانلىقىنى ھېس قىلىشقان»①.

مەدەنىيەت ئىنسانشۇناسلىقى ۋە سېلىشتۇرما مەدەنىيەت تەتقىقاتىنىڭ چوڭقۇرلىشىشى ھەر قايسى خەلقلەر مەدەنىيىتىنىڭ تارىختىن بۇيان، پاسسىپ ۋە تۇرغۇن ھالەتتە ئەمەس، بەلكى ئاكتىپ ۋە ھەرىكەتچان ھالەتتە داۋاملىشىپ كەلگەنلىكىنى كۆرسەتتى. مورگان «قەدىمكى جەمئىيەت» ناملىق ئەسىرىدە، ئىنسانلارنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى بىر بولغانلىقتىن ئۇلارنىڭ ئوخشاش بولمىغان جۇغراپىيىۋى ۋە تارىخىي شارائىتتا ياراتقان مەدەنىيىتىدە كىشىنى ھەيران قالدۇرغىدەك ئوخشاشلىقلار مەۋجۇت، دەپ كۆرسەتكەن. دەرۋەقە، تۇران بىلەن ئىرانىنىڭ مەدەنىيەت دىئالوگى ئاجايىپ ئۇزاق جەريانداا مەزمۇن تاپقان. بۇنىڭدا ھەم ئورتاقلىقمۇ، ھەم ئايرىملىقمۇ ساقلانغان. مەزكۇر ماقالىمىز مۇشۇ سىرلىق دىئالوگقا ھەمسۆھبەت بولماقچى...

① گاۋىن ھامبلىي (ئامېرىكا): «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، سودا نەشرىياتى، 1994 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 14 - بەت.

بىرىنچى دىئالوگ:
تارىخ مەنبەلىرىدە تۇران ۋە ئىران

«ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ دەسلەپ قەيەردە پەيدا بولغانلىقى ھېچكىمگە مەلۇم ئەمەس. ئەمما پاكىتلار شۇنى كۆرسەتتىكى، ئوتتۇرا ئافرىقىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدا ياكى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى ئىنسانلار ئەجدادلىرى ئەڭ بالدۇر پەيدا بولغان ۋە ئاۋۇغان جاي بولۇشى مۇمكىن...»①

— ئېدۋارد. م. بۇرنس بىلەن فىلىپ
لى رالف: «دۇنيا. مەدەنىيەت تارىخى»

ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى يېقىنقى ۋاقىتلارغا قەدەر ئىلىم - پەن دۇنياسى تەرىپىدىن «تاشلاندۇق زونا» سۈپىتىدە قارىلىپ كەلدى. XV ئەسىرلەردىن كېيىن، دۇنيا مەدەنىيىتى ۋە تارىخىنىڭ ئاساسىي ئېقىمى ئىچكى قۇرۇقلۇقتىن تەدرىجىي ھالدا دېڭىز قىرغاقلىرى ۋە قاتناشى قولاي بولغان رايونلارغا يۆتكەلدى. بۇنداق نەتىجىسىدە ياۋروپا - ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ كىندىكى ھېسابلانغان ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا بارا - بارا ئونتۇلغان رايونغا ئايلىنىپ قالدى.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قايتا بايقىلىشى ياۋروپا دەۋر پاراۋۇزىنى ھەيدەپ تولىمۇ ئالغا كەتكەن بىر زامانغا توغرا كەلدى. تەخمىنەن ئەڭ بالدۇر ھېسابلىغاندىمۇ XVIII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ۋە XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ غەربلىكلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا بولغان قىزغىنلىقى دەسلەپكىسى قەدەمدە باشلاندى. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە بۇ خىل قىزغىنلىق يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلدى. قانچىلىغان تەۋەككۇلچىلەر «سەيياھ»لىق تونىنى كىيىپ، بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا قاراپ ئاتقتى.

① ئې. م. بۇرنس (ئامېرىكا) قاتارلىقلار تۈزگەن: «دۇنيا مەدەنىيەت تارىخى»، سودا نەشرىياتى، 1995 - يىل، خەنزۇچە نەشرى. 1 - جىلد، 4 - بەت.

ئېكسپېدىتسىيە ئەترەتلىرىنىڭ ئاياغ ئىزلىرى بىپايان دەشتى - قىر-
چاق دالىلىرىدا، ئارال ۋە كاسپىي دېڭىزىنىڭ شورلۇق قىرغاقلىرى-
دا، ماۋارائۇننەھر ۋادىسىدا، پەرغانە ئويمانلىقىدا، تەكلىماكان قۇم-
لۇقىدا، لوپنور، ئىدىقۇت ۋە قەشقەرىيىدە قېپقالدى. چارروسىيە
بىلەن بۇيۇك بريتانىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى تالىشىش
بۇ رايونىنىڭ مۇھىملىقىنى يەنمۇ ئاشۇردى. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئاشكا-
رىلىنىشى ۋە بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتلارنىڭ چوڭقۇرلىشىغا ئەگىشىپ،
ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىدىكى بەزى تىلسىماتلارنىڭ يېشىمى بۇ
رايوندا بەزىبىر جاۋابلارغا ئېرىشتى. «يىپەك يولى» تەتقىقاتىنىڭ كۆچىيە-
شى مەركىزي ئاسىيا رايونىنى «جەلپكار نۇقتا»غا ئايلاندۇردى. . .

ھالبۇكى، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران تارىخىغا ئائىت تارىخي
مەنبەلەرنىڭ ئاز بولۇشى كىشىنى تولىمۇ ئەپسۇسلاندۇرىدۇ. شۇنداق
بولۇشىغا قارىماي، ئىنسانىيەتنىڭ مەنبەسى ئۇستىدە ئۇزۇن مەزگىل
ئىزدەنگەن بىر قىسىم ئالىملار ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىنسانلار ئەڭ دەس-
لەپ بەرپا بولغان بەلباغ بولۇشى مۇمكىن، دەپ قارىدى ھەمدە «بۇ
رايوننىڭ ئىقلىم شارائىتى ئىنسانىيەت ئەجدادلىرىنىڭ ھەر خىل
تۈرىدىكى ئادەملەرگە تەدرىجي تەرەققي قىلىشىغا تولىمۇ باب كېلە-
دۇ»① دەپ ھېسابلىدى. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىمى ۋ. ئى.
ئاۋدىيېۋ ئۆزىنىڭ «قەدىمكى شەرق تارىخى» نامىلىق كىتابىدا: «ئار-
خېئولوگىيىلىك قېزىشلار ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىنسان ھايات ۋە مەدەنە-
يىتىنىڭ ناھايىتى قەدىمكى ئوچاقلىرى بولغانلىقىنى ئېنىقلاپ
بەردى»② دەپ يازدى.

ئۆز نۆۋىتىدە شۇنى قەيت قىلىش كېرەككى، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە
ئىران تارىخىنى ئۆز خەلقىنىڭ قەدىمكى مەنبەلىرىگە تايىنىپلا تولۇقى

① «دۇنيا مەدەنىيەت تارىخى» 1 - جىلد، 4 - بەت.
② ۋ. ئى. ئاۋدىيېۋ (سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى): «قەدىمكى شەرق تارىخى»، تاش-
كەنت، ئۆزبېكچە نەشرى، 581 - بەت.

بىلەن يورۇتۇپ بەرگىلى بولمايدۇ. بۇ ھەقتە يەنە قەدىمكى
سۈمېر - بابىل مەنبەلىرىگە، مىسىر پۈتۈكلىرىگە، يۇنان خاتىرىلىرى-
گە (ھىرودېت، سترابون، ئارىئان قاتارلىق تارىخچىلارنىڭ خاتىرىلە-
رىگە)، ھىندى ۋەسىقلىرىگە ۋە جۇڭگو يىلنامىلىرىگە مۇراجىئەت
قىلىش مۇمكىن. شۇڭا تۇران ۋە ئىراننىڭ يىراق تارىخي ئۇچۇرىنى
ئىگىلەش ناھايىتى كۆچ تەلەپ قىلىدىغان تېما. بۇگۈنكى كۈندە ئوتتۇ-
را ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئەڭ قەدىمكى يازما ۋەسىقلىرى كۆكتۈرك
خانلىقى (552 — 744) دەۋرىدە تىكلەنگەن مەڭگۈ تاش ئابىدىلىرى-
گىچە بېرىپ تاقىلىدۇ. ئۇنىڭدىن ئاۋۋالقى تارىخ ھەققىدە بىر قىسىم
ئەپسانە - رىۋايەتلەردىن باشقا ئۆز تىللىرىدا مەنبە ناھايىتى ئاز. شۇڭا
فرانسۇز مۇتەپەككۇرى مونتېسكيۇ ئۆزىنىڭ «پارس مەكتۇپلىرى»
ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «. . . تۈركي دەپ ئاتالغان
بۇ قوۋملەر ئۆز تارىخىدا ئاجايىپ چوڭ يۇرۇشلەرنى ئېلىپ بارغان،
بۈيۈك ئىمپېرىيىلەرنى قۇرغان. لېكىن ئۇلار ئۆز تارىخىنى خاتىرىلەپ
مېڭىشنى ئۇنتۇغان، نەتىجىدە ئۇلارنىڭ شانۇ شەۋكەتلىك ئۆتمۈشى
ئىنسانلارنىڭ يادىدىن ئاستا - ئاستا كۆتۈرۈلۈپ كەتكەن. . .»①.

ئوتتۇرا ۋە مەركىزي ئاسىيادا ياشىغان ئەڭ قەدىمكى ئاھالىلەر
ھەر قايسى تارىخي مەنبەلەردە تۈر - تۇران ئىرانىيان، ساك - سكىتاي نامى بىلەن تىلغا ئېلىنىدۇ. ئىرانىنىڭ ئاخمانىيلار
(Achemenides) سۇلالىسى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 550 - يىلىدىن —
مىلادىيەدىن ئاۋۋالقى 330 - يىلىغىچە) دەۋرىدە ئاتەشپەرەستلىك
دىنىنىڭ رەسمىي يازما خاتىرىگە ئېلىنغان دەستۇرى — «ئاۋېستا»
دا «تۇرا» ئىبارىسى تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، ئۇ سكىف - ساك
قەبىلىلىرىنى كۆرسىتەتتى. «ئاۋېستا» دا سۆزلەنگەن «تۇرانىيە» ئېت-
نولوگىيىسى ئاريانلارنىڭ «رېگاۋېدا» دەستۇرىدا تىلغا ئېلىنغان

① مونتېسكيۇ (فرانسىيە): «پارس مەكتۇپلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى،
1985 - يىل نەشرى، 249 - 250 - بەتلەر.

سۆزلەرگە ئاساڭداش بولغان①. «ئاۋېستا» دا يەنە «جەڭگىۋار تۈرلار» دېگەن ئىبارىمۇ ئۇچرايدۇ②. بۇ يەردە دېيىلىۋاتقان «تۈر»، «تۈرا» ئەمەلىيەتتە قەدىمكى ئىران ۋە يۇنان مەنبەلىرىدە خاتىرىلەنگەن ساك (Saca) ۋە سكىف (Scythia) لارنى كۆرسىتەتتى. ئاتاقلىق تاجىك ئالىمى غاپۇروۋ «تاجىكلار تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە: «بىز بىلىدىغان ئەڭ قەدىمكى شەرقىي ئىران قەبىلىسى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ پايانسىز يايلاقلىرىنى ئىگىلەپ ئولتۇراقلاشقان كۆچمەن چارۋىچى ساكلاردۇر»③ دەيدۇ. قەدىمكى ئىران شاھىنشاھى دارا I دەۋرىدە پۈتۈلگەن بەھىستۇن تاش پۈتۈكلىرىدە ساكلار (Saca) نىڭ ئاساسلىق تۆت قەبىلىسى ئاسىيلار (Asii)، گاسىئانىلار (Gasiani)، توخارلار (Tochari) ۋە ساكارالار (Sacarauli) تىلغا ئېلىنغان. بۇ قەبىلىلەر مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى VII ئەسىردە ئالدى بىلەن ئىلى ۋە چۇ دەريالىرى ھاۋزىلىرىدا، مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى VI ئەسىرلەردە سىر دەرياسى ۋادىلىرىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 176 — 177 - يىللىرى جەنۇبقا سۈرۈلۈپ، پامىر ئېگىزلىكىدىن ئۆتۈپ، تارىم ۋادىسىغا كىرگەن④. ھىرودوت «تارىخ» ناملىق ئەسىرىدە، ساكلار ئۇچلۇق قالپاق كىيىپ، ئۆزلىرى ياسىغان ئوقيا ۋە شەمشەرلىرىنى ئېسىپ يۈرىدۇ. ساكلارنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرى جەڭگە ماھىر كېلىدۇ، دەپ مەلۇمات بېرىدۇ⑤. خەنزۇچە مەنبەلەردە ساكلار 人塞 ياكى 人种塞 دەپ خاتىرىلەنگەن⑥. بەزى تەتقىقاتچىلار تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن «خەننامە، غەربىي يۈرت تەزكىرىسى» دە

① ② ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 4 - ، 42 - بەتلەر.
③ ب. گ. غاپۇروۋ: «تاجىكلار تارىخى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1988 - يىل نەشرى، 1 - كىتاب، 41 - بەت.
④ «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئات ئۇستى مەدەنىيىتى»، جىجىياڭ خەلق نەشرىياتى، 1993 - يىل نەشرى، 21 - ، 22 - بەتلەر.
⑤ ھىرودوت (يۇنان): «تارىخ»، سودا نەشرىياتى، 1985 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 494 - ، 655 - بەتلەر.
⑥ «خەننامە: غەربىي يۈرت تەزكىرىسى».

تىلغا ئېلىنغان خوتەن (于阗)، يەركەن (莎车) لەرنىڭ ئېتنىمولوگىيىسىنى ساك قەبىلىلىرىنىڭ نامى بولغان (hvatana) ۋە (suakiwo) لارنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن دەپ قارايدۇ①. يەنە بەزىلەر قەشقەر كوناشەھەر تەۋەسىدىكى «ئوغۇساق»، «توققۇزاق» دېگەن جايلارنى، ئاقتۇ تەۋەسىدىكى «قونساق»نى، ئاتۇشتىكى «بەيساق»، «ئېكسساق» لارنىڭ ئېتنىمولوگىيىسىنى بۇاستە قەدىمكى ساكلارغا باغلايدۇ②. ئۇندىن باشقا يەنە بىر قىسىم تەتقىقاتچىلار ساكلارنى ئارىئانلارنىڭ پامىر - چىلەنشەن تۈركۈمى دەپ قارىدى. ساك ئىبارىسىنى ئاتلىق ئوقياچى قەبىلە، ئۇلار جەڭدە جەڭ ئىتى ئىشلەتكەچكە، ئىرانلىقلار «سەك» (ئىتچىلار) دەپ ئاتىغان دېگەن سۆز بار. «ئوغۇزنامە» تەتقىقاتچىلىرى «ساك» ئىبارىسىنى «ساق»، «ساقلاپ» — قوغدىغۇچىلار دېگەن مەنىدە ئىزاھلايدۇ. ساكلار جۇڭگو يىلنامىلىرىدە «سەي»، «سەيجۇڭ»، بۇددا نوملىرىدا «ساكا» دەپ تەلەپپۇز قىلىنغان. ماسساگىتلارنى ئۇلۇغ ساكلار دەپ، ئۇلارنىڭ پائالىيەت رايونى ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تۇران زېمىنى دەپ قارىغۇچىلار بار. سكىف - سكىتايلار ئارىئانلارنىڭ شىمالىي ۋە غەربىي تارمىقى سۈپىتىدە ساكلار بىلەن يېقىنداش ئاھالە ئىدى. تۈرك ئىبارىسى ئىككى مەنىدە — قەدىمكى تۇران - ساكلار مەنسىدە، يەنە كۆك تۈرك ئاھالە مەنسىدە ئىشلىتىلمەكتە. ئاشىنا ساكلىرى ئاشىدى موڭغۇلوئىد ئاھاللىرى بىلەن ئالتاي ئەتراپىدا قوشۇلۇپ تۈرك نامىدا ئىككىلەمچى تۇرانىيلارنى — بىز ھازىر چۈشىنىۋاتقان تۈركىي خەلقلەرنى شەكىللەندۈرگەن. قوشۇلۇشتىكى قانداشلىق ۋە مەدەنىيەت دەرىجىسى پەرقىگە قاراپ تۈركىي خەلقلەر ئىككى چوڭ تۈركە — ئۇيغۇر - ئوغۇز ۋە قىپچاقلارغا بۆلۈنۈپ كەلمەكتە. ساك

① جاڭ گۇاڭدا، رۈك شىنجياڭ: «يىراق قەدىمكى خوتەنده ياشىغان ساك ئاھاللىرى» — «غەربىي شىمال مىللەتلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1989 - يىللىق، 1 - سان.
② غاپۇروۋ: «تاجىكلار تارىخى»، 1 - كىتاب، 40 - بەتتىكى تەرجىمە تەھرىرىنىڭ ئىزاھاتىغا قارالسۇن.

ئاساللىرى ئۇستۇن بولغان تۈركۈمده مۇقام فولكلورى ۋه «تۈركي ئاروز» شېئىرىيىتى بولغان①.

دېمەك كۆروپ تۈرۈپتىمىزكى، ئوتتۇرا ۋه مەركىزي ئاسىيانىڭ ئەڭ قەدىمكى ئاھالىسى ھەر قايسى تارىخي مەنبەلەردە ساك، ماسسا-گېت، سىكىف - سكىتاي، ئارىيان، توخرى، سوغدى قاتارلىق ناملار بىلەن ئاتالغان ئاق تەنلىك ئىرقتا مەنسۇپ بولغان خەلقلەر ئىدى. «ئاۋېستا» ۋه ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئىران مەنبەلىرىده تىلغا ئېلىنغان «تۈر»، «تۈرا» ۋه «تۈران» لار ئەمەلىيەتته يۇقىرىدا نامى زىكرى قىلىنغان ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنى كۆرسىتەتتى. موڭغۇل ئېگىزلىكىده ھون ئىمپېرىيىسى يىمىرىلگەندىن كېيىن، ھونلارنىڭ غەربكە سۈرۈلۈشىگه ئەگىشىپ، نۇرغۇنلىغان تۈركي قوۋملەر كەڭ كۆلەمده ئالتاي تاغلىرى ئارقىلىق ئوتتۇرا ۋه مەركىزي ئاسىياغا ماكانلاشتى. «تۈرانلارنىڭ نۇرغۇن ئۇرۇق - قەبىلىلىرى غەربكە كۆچۈش داۋامىدا تەدرىجي يوسۇندا شەرقته سۈرۈلگەن ياۋروپا ئىرقىدىكى خەلق — ئارىيانلار بىلەن ئۇچراشتى»②. تۈران قوۋملىرى بىلەن ئارىيانلارنىڭ ئۇزلۇكسىز رەۋىشته قوشۇلۇشى كېيىنكى ۋاقىتلارغا كەلگەنده ئىرقى ۋه مەدەنىيىتى ئوخشاش بولمىغان ئۇرۇق ۋه قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلىشىش ۋه يۇغۇرۇلۇشنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇ خىل يۇغۇرۇلۇش تۈرانلار ۋه ئۇلاردىن تەدرىجي بۆلۈنۈپ چىققان ھەر قايسى تۈركي قەبىلىلەر (ئۇيغۇرلار) نىڭ تىل ۋه مەدەنىيىتىگه كۆچلۈك تەسىر كۆرسەتتى③. ئىرانلىقلارنىڭ «ئاۋېستا» دىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن يەنه بىر مۇھىم ئېپوسى «باھادىر زەردىشت» ④ده ئىرانغا قوشنا بولغان، ئامۇ دەرياسىنىڭ نېرى-

① ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى»، 32 - بەتتىكى ئىزاھات-قا قارالسۇن.

② س. پ. تولستوف قاتارلىقلار تۈزگەن: «ئېتنوگرافىيە ھەققىده ئومۇمي بايان»، پەن نەشرىياتى، 1960 - يىل خەنزۇچە نەشرى، 1 - جىلد، 22 - بەت.

③ لى يۈك: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسىگه بىر نەزەر» — «ئۇرۇمچى كەسپىي ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، خەنزۇچە، 1994 - يىللىق 1 - 2 - (قوشما) سان.

④ «باھادىر زەردىشت مەرسىيە»: ئىران ساسانىيلار دەۋرىده يەنى مىلادىيە VI — VII ئەسىرلەردە يازما خاتىرىگه ئېلىنغان قەھرىمانلىق داستانى.

قى تەرىپىدىكى ئەل «تۈران» دەپ تەسۋىرلەندى ۋه ئىران - تۈران ئۇرۇشى ئارقا كۆرۈنۈش قىلىندى①.

مىلادىيە VII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىگه كەلگەنده ئىسلام بايرى-قى ئاستىغا ئۇيۇشۇپ، زور دەرىجىده كۈچەيگەن ئەرەبلەر ئاۋۋال ئىران، خۇراساننى ئاندىن ماۋەرائۇننەھر ۋه ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ كۆپ جايلىرىنى ئىستېلا قىلىپ تاكى شەرقته ھىندى دەرياسى ۋه پەنجاب ۋادىسىغىچه يېتىپ باردى. نەتىجىده ئورتاق دىنىي ئېتىقادقا ئىگه بولغان بۇ كەڭ رايونلاردىكى ھەر قايسى خەلقلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت تېخىمۇ قويۇقلاشتى. نۇرغۇنلىغان ئەدەبىلەرنىڭ قەلىمى ئاستىدا قەدىمكى ئىران ۋه تۈران ئۇرۇشىنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلغان داستان ۋه قىسسىلەر مەيدانغا كەلدى. بۇنىڭدا ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى (940 — 1020) نىڭ «شاھنامه» ناملىق گىگانت ئەسىرى ئەڭ گەۋدىلىكتۇر. فىردەۋسى «شاھنامه» ده بۇتكۈل ئىران ۋه ئەتراپتىكى رايونلارنى بىرلىككه كەلتۈرگەن پادىشاھ فېرىدۇن ۋه ئۇنىڭ ئوچ ئوغلى - سېلىم، تۇر ۋه ھىلاج قاتارلىقلارغا تەپسىلىي ئورۇن بېرى-دۇ. فېرىدۇن قەبرىغاندا پۈتكۈل مەملىكەتنى ئوچ ئوغلىغا تەقسىم قىلىپ بېرىدۇ. چوڭ ئوغلى سېلىمگه رۇم (ۋىزانتىيە) نى، ئوتتۇرانچى ئوغلى تۈرغا تۈران ۋه چىننى، كەنجى ئوغلى ھىلاجقا پۈتكۈل ئىرانىنى بۆلۈپ بېرىدۇ②. سېلىم بىلەن تۇر كەنجى ئوغۇل ھىلاجقا ھەسەت قىلىپ ئۇنى ئۆلتۈرىدۇ. نەتىجىده بىرلىككه كەلگەن مەملى-كەت پارچىلىنىپ ئىران بىلەن تۈران ئوتتۇرىسىدا تۈگىمەس ئۇرۇش-لار باشلىنىدۇ... دېمەك، فىردەۋسى ئامۇ دەرياسىنى پاسىل قىلغان

① «پارس ئەپسانىلىرىدىن تاللانما»، جۇڭگو ئۆسمۈر - بالىلار نەشرىياتى، 1991 - يىل خەنزۇچە نەشرى، 86 - بەت.

② ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى: «شاھنامه»، لوندۇن مۇستەملىكە نەشرىياتى، 1900 - يىلى ئېنگلىزچە نەشرى، 37 - بەت.
جاڭ خۇڭنىيەن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغان «شاھنامه»، خەلق نەشرىياتى، 1991 - يىل نەشرى، 126 - بەت.

پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسىنى «تۇران»، «چىن» دەپ ئاتايدۇ. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىلا خەنزۇچە مەنبەلەردىمۇ «تۇران» (突伦) ئاتالمىسى ئۇچرايدۇ. «تاڭ گاۋزۇڭ لى جى ۋاقتىدىكى تۇركىي نەسەب-لىك سانغۇن چۈبى خېلىنىڭ 635 - يىلى تارىم — «تۇران ساي» (川突伦)، تەكلماكان — «تۇران چۆل» (突伦绩) غىچە جەڭ قىلىپ بارغانلىقى قەيت قىلىنغان»①.

بۇ يەردە شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، پارس كلاسسىكلە-رىنىڭ ئەسەرلىرى (مەسىلەن، نىزامىنىڭ «خىسراۋ ۋە شېرىن»، فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە»، دېھلىۋىنىڭ «شېرىن ۋە خىسراۋ»، ھاجۇ گېلمانىنىڭ «ھۈما ۋە ھۈمايۇن» قاتارلىقلار) دە تىلغا ئېلىنغان «چىن»، «ماچىن» ئاتالمىسى بىلەن تۇركىي كلاسسىكلىرى (يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىگ»، نەۋائىنىڭ «پەرھاد ۋە شېرىن» قاتارلىقلار) دا تىلغا ئېلىنغان «چىن»، «ماچىن» ئاتالمىلىرى ئۆز دەۋرىدىكى جۇڭگو ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىنى ئەمەس، بەلكى ئوتتۇرا ئا-سىيانىڭ شەرقىي قىسمى، يەنى شەرقىي پامىل قومۇلغىچە بارىدىغان تارىم ۋادىسىنى كۆرسىتىدۇ②. ئېلىمىزدىكى بىر قىسىم تەتقىقاتچىلار ھازىرقى ئەرەب، پارس ۋە تۈرك تىللىرىدا «جۇڭگو»نى «چىن» دەيدىغانلىقىغا قاراپلا تۇركىي ۋە پارس كلاسسىكلىرىنىڭ ئەسەرلىرى-دە ئۇچرايدىغان «چىن» سۆزىنى خاتا ھالدا «جۇڭگو ئوتتۇرا تۈز-لەڭلىكى» دەپ چۈشەنگەن. نەتىجىدە خەنزۇچە تەرجىمىدىمۇ خاتا ئىشلەتكەن. مەسىلەن، لاڭ يىلڭ خانىم بىر ماقالىسىدا نەۋائىنىڭ «پەرھاد - شېرىن» داستانىدىكى چىن شاھزادىسى پەرھادنى جۇڭگو شاھزا-دىسى، ئۇ شېرىننىڭ ۋەسلىگە يېتىش ئۈچۈن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك خەنزۇ —

① ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى»، 6 - بەت.
② ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «شىنجاڭ مائارىپ گېزىتى» نىڭ 1996 - يىل 3 - ئاينىڭ 5 - كۈنىدىكى سانىدا ئېلان قىلىنغان «چىن ۋە ماچىن ئىبارىسىنىڭ جۇغراپىيە-لىك ئۇقۇم دائىرىسى» دېگەن ماقالىگە قارالسۇن.

زېمىنىدىن ئايرىلىپ ئەرمىنىيىگە بارغان دەپ يازغان①. شۇنىسى قىزىقكى، دەسلەپ پارس ئەدەبىياتىدا مەيدانغا كېلىپ، كېيىن تۈركىي خەلقلەر ئەدەبىياتىغا ئۆزلەشكەن پەرھاد ئوبرازى قانداق قىلىپ «ئوتتۇرا تۈز-لەڭلىك شاھزادىسى» بولۇپ قالدى؟ . . . تەتقىقاتلار شۇنى كۆرسەتتى-كى، ئەرەب، پارس ۋە تۈركىي كلاسسىكلىرى ئىجادىدا تىلغا ئېلىنغان «ماچىن» ئۆز دەۋرىدىكى خوتەن رايونىنى، «چىن» بولسا تارىم ۋادىسىنى، يەنى ھازىرقى شىنجاڭنى كۆرسىتەتتى. شۇڭا «چىن» ئاتالغۇسى «تۇران» ئاتالغۇسى بىلەن تەڭ قوللىنىلىدۇ. جاڭ خۇڭ-يەن ئەپەندىمۇ «شاھنامە»نىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسىدە «چىن» ئاتال-مىسى جۇڭگونىڭ غەربىي - شىمالىدىكى تارىختا تۈركىي خەلقلەر ھۆكۈمرانلىق قىلغان رايونىنى كۆرسىتىدۇ، ئۇ جۇڭگونىڭ ئىچكى ئۆلكە-لىرىنى كۆرسەتمەيدۇ، دەپ ئەسكەرتكەن②.

تۈركىي ۋە پارس تارىخچىلىرىنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، تۇران بىلەن ئىران ئامۇ دەرياسى ئارقىلىق چېگرىلانغان. ئامۇ، سىر دەريا-سى ۋادىلىرى ۋە خۇراسان رايونلىرى تارىختا تۈركىي قوۋملەر بىلەن پارسلار بىۋاسىتە ئۇچراشقان ۋە ئۆزئارا يۇغۇرۇلغان بەلباغ بولغان. ئومۇمەن «تارىختا ئوتتۇرا ئاسىياغا نىسبەتەن ئامۇ ۋە سىر دەرياسىدىن-مۇ مۇھىم رايون بولمىسا كېرەك»③. يۇنانلىقلار ئامۇ ۋە سىر دەرياسىنى ئايرىم - ئايرىم ھالدا Oxus ۋە Jaxartes دەپ ئاتىسا؛ ئەرەبلەر Jayhun ۋە Sayhun دەپ ئاتىغان④. ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇ-بىدىكى رايون خۇراسان ئۆلكىسى بولۇپ، ئوتتۇرا ئەسىردە بۇ يەردىكى نىشاپۇر، تۇس (مەشھەد)، مەرۋى، ھىرات ۋە بەلخ قاتارلىق بەش

① لاڭ يىلڭ: «خىسراۋ ۋە شېرىن، دىن «پەرھاد ۋە شېرىن، غىچە بولغان ئۆزگىرىش-لەر پارس ۋە ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئالاقىلىرىگە بىر نەزەر» — «شەرق سېلىشتۇرما ئەدەبىياتى ماقالىلار توپلىمى»، خۇنەن ئەدەبىيات - سەنئەت نەشرىياتى، 1987 - يىل نەشرى، 328 - بەت.
② «شاھنامە»، خەنزۇچە نەشرى، 126 - بەتتىكى ئىزاھاتقا قارالسۇن.
③ گاۋىن ھامبلي (ئامېرىكا): «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، 7 - بەت.
④ «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى»، «ئامۇ دەريا» تېرمىنىغا قارالسۇن، لېيدزىگ، 1961 - يىل، ئېنگلىزچە نەشرى.

شەھەر ئاجايىپ گۈللەنگەن. ئامۇ ۋە سىر دەريانى ئارىلىقىدىكى رايونىنى، يۇنانلىقلار Transoxania دېسە ئەرەبلەر Mawaraunnahr دەپ ئاتىغان. ئوتتۇرا ئەسىردە بۇ ۋادىدىكى بۇخارا ۋە سەمەرقەنت جاھانغا مەشھۇر مەدەنىيەت مەركىزى ئىدى.

ئامۇ دەريانى قەدىمكى تۇران ۋە ئىرانىڭ تەبىئىي پاسىلى ئىدى. «پۈتكۈل تۇران ۋە ئىرانىڭ شىمالىي قىسمىدا قەدىمكى سكىف (ساك) لار ياشايتتى. يۇنان تارىخچىلىرىنىڭ مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 639 - يىلى مېدىيە پادىشاھلىقى ھەققىدە بەرگەن ئۇچۇرلىرىدا تۇرانلىقلار — ساكلار دۇر دەپ چۈشەنچە بەرگەن. تۇران — ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادىكى تۈركىي قوۋملەر ياشىغان ۋە پائالىيەت ئېلىپ بارغان رايونلارنىڭ قەدىمكى نامى»①. ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئاخىرىقى مەزگىللىرىدە پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىراننى ئۆز ھاكىمىيىتى ئاستىغا كىرگۈزگەن ئەمىر تېمۇر (1333 — 1405) ئۆز ئۆگۈتلىرىدە: «بىز كىم — مۇلكى تۇران، بىز كىم — مىللەتلەرنىڭ ئەڭ قەدىمكىسى ۋە ئەڭ ئۇلۇغى بولغان تۈركنىڭ باش بوغۇنىمىز»②دەپ خىتاب قىلىدۇ. دېمەك، «تۇران» ئاتالغۇسى ھەم مىللەت - قوۋم نامى، ھەم جۇغراپىيىلىك نام سۈپىتىدە يېقىنقى زامانغىچە قوللىنىلغان.

ئېنگېلس «ئائىلە، خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەيدۇ: «. . . بەزى ئەڭ ئىلغار قوۋملەر - ئارىيانلار، سېمىتلار، ئېھتىمال تۇرانلارمۇ بولۇشى مۇمكىن. (ئۇلار) دەسلەپتە ھايۋانلارنى كۆندۈرۈشنى مۇھىم ئەمگەك تەرتىپىگە قويغان. كېيىنچە ئاندىن ھايۋانلارنى كۆپەيتىش ۋە باشقۇرۇشقا ئۆتكەن»③. مورگان ئۆزىنىڭ «قەدىمكى جەمئىيەت» ناملىق

① «شاھنامە»، 1900 - يىلىدىكى ئېنگلىزچە تەرجىمىسى، 37 - بەتتىكى ئىزاھات.
② بۆرىباي ئەھمىدوف نەشرگە تەييارلىغان: «ئەمىر تېمۇر ئۆگۈتلىرى»، تاشكەنت، «ئەۋرۇز» نەشرىياتى، 1992 - يىل، ئۆزبېكچە نەشرى، 9 - بەت.
③ «ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرىدىن تاللانما»، خەلق نەشرىياتى، 1972 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، N توم.

مەشھۇر ئەسىرىدە «تۇرانىيە»، «تۇرانىيىلىكلەر» دېگەن ئاتالغۇنى كۆپ يەردە تىلغا ئالىدۇ. ئۇ بىر جايدا: «ئارىيان تۇركۈمىدىكى مىللەتلەر ئىچىدە سام (سېمىت) لار، ئۇرالىلار ۋە تۇرانىيىلىكلەردە ئۇرۇقداشلىق تەشكىلاتلىرىنى بايقىدۇق»①دەپ كۆرسەتكەن. «تۇران» سۆزى قەدىمكى پارس ۋە تۈركىي تىللىرىدا Tur، Tura، Turan شەكلىدە، لاتىنچىدە Turanian شەكلىدە خاتىرىگە ئېلىنغان. رايونىمىزدا بۇ تۈردىكى يەر ناملىرى خېلى ساقلانغان. يالغۇز قۇمۇل رايونىدىلا «تۇر» ۋە «تۇرا» سۆزى ئۇلىنىپ كېلىدىغان يەر ناملىرىدىن يۇزدىن ئارتۇقراقى ھازىرغىچە ساقلانماقتا. بەزى تەتقىقاتچىلار Tur ۋە Tura سۆزلىرىنى قەدىمكى ئالتاي تىللىرىدىكى «تەڭرى» سۆزىدىن ئۆزگەرگەن دەپ قارايدۇ. ياقۇت ۋە چۇۋاش تىللىرىدا «تەڭرى» سۆزى «تۇر» ۋە «تۇرا» شەكلىدە ئىستېمال قىلىنىدۇ. چۇۋاش ئېپسانىلىرىدە «يىراتۇرا»②، «چېچەك تۇرا»③، «سۇلتى تۇرا»④ قاتارلىق تەڭرىلەر ناملىرى ئۇچرايدۇ. ئەجەبلىنەرلىكى شۇكى، قەدىمكى سۇمېر، ئاككاد تىللىرىدا پۈتۈلگەن تاش پۈتۈكلەردە «تەڭرى» سۆزى «Dingir» دەپ يېزىلغان⑤ دېمەك، Turan ئىبارىسى قەدىمكى ئىرانىڭ دىنىي دەستۇرى «ئاۋېستا» دا تۇنجى قېتىم تىلغا ئېلىنغان ۋاقىتتىن باشلاپ ھازىرغىچە ئىككى مىڭ يىلدىن ئارتۇق جەريانىنى باشتىن كەچۈردى. «يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان ئىلىم ساھەسى «تۇران» ئىبارىسىنى ئۇيغۇرلار مەنسۇپ بولغان تۈركىي تىللار ئائىلىسى ھەتتا پۈتكۈل ئالتاي تىل سىستېمىسىدىكى ئىنسانلار گۇرۇھىنىڭ

① لۇئېس ھېنرى مورگان (ئامېرىكا): «قەدىمكى جەمئىيەت»، سودا نەشرىياتى، 1983 - يىل نەشرى، 1 - كىتاب، 63 - بەت.
② ③ ④ «دۇنيا ئېپسانىلىرى قامۇسى»، لياۋنىڭ خەلق نەشرىياتى، 1988 - يىل نەشرى، 81 -، 121 -، 494 - بەتلەر.
⑤ لى جېڭ: «ھىتىت مەدەنىيىتى ۋە سىرتقى ئەللەر مەدەنىيىتى»، جياڭشى خەلق نەشرىياتى، 1996 - يىل نەشرى، 47 - بەت.

ئومۇمىي نامى سۇپىتىدە قاراپ كەلدى»①. مەملىكىتىمىز تارىخچىلىرىدىن سېن جۇڭمېن ئەپەندى ئۆزىنىڭ «تۇركلەر تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە «تۇران» ئاتالغۇسىنى (兰涂) دەپ ئىشلەتتى. فېڭ چېڭجۇن ئەپەندى بۇ سۆزنى (兰突) دەپ ئاھاڭ تەرجىمىسى قىلدى②.

يۇقىرىقى مۇلاھىزىلىرىمىزدىن شۇنى ھېس قىلىشقا بولىدۇكى، تارىختا ئامۇ دەريالىرىنىڭ تەبئىي پاسىلى ئارقىلىق ئىران تېررىتورىيىسىدىن ئايرىلىپ تۇرىدىغان پۈتكۈل ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا جۇملىدىن تارىم ۋادىسى ياۋروپا - ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى ئىككى خىل ئىرق (ياۋروپا ۋە موڭغۇل ئىرقى)، ئىككى خىل مەدەنىيەت (چارۋىچىلىق ۋە تېرىم مەدەنىيىتى)، ئىككى خىل تىل سىستېمىسى (ئالتاي ۋە ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىلىرى) ئۆزئارا ئۇچراشقان ۋە قوشۇلغان رايون ھېسابلىنىدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى نىسبەتەن مۇرەككەپ بولغان مىللىي تەركىبنى، ئارىلاشما ھالەتتىكى مەدەنىيەت قاتلىمىنى ۋە ئۆزىگە خاس پسىخىك قۇرۇلمىنى ھاسىل قىلغان. بۈگۈنكى كۈندە، ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى تۈركىي تىللار ئائىلىسىگە مەنسۇپ ھەر قانداق بىر خەلقنىڭ ئېتنىك يىلتىزىنى تارىختىكى مەلۇم بىر مىللەتتىنلا ئىزدەش تولىمۇ يۈزەكىلىك ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى تارىختا قانچە قېتىملار ئوخشاش بولمىغان ئىرق ۋە مىللەتلەرنىڭ چوڭ قوشۇلۇشى ۋە يۇغۇرۇلۇشىنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا كۆپلىگەن مىللەتلەر ئىز - تىزسىز يوقىلىپ، يەنە كۆپلىگەن مىللەتلەر تارىخ سەھنىسىگە چىقتى. بىز ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئېتنىك قاتلىمى ئىچىدىن تارىختىكى ئاريان - ساك - توخرى، سوغدى، ئېفتالىت، پارس، گرېك، ئەرەب قاتارلىق ئاق تەنلىك ئىرقىغا مەنسۇپ بولغان مىللەتلەرنىڭ قېنى

① لى يۈك: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسىگە بىر نەزەر»، «ئۇرۇمچى كەسپىي ئوقۇتقۇچىلار ئىلمىي ژۇرنىلى»، خەنزۇچە، 1994 - يىللىق 1 - ، 2 - (قوشما) سان.
② پىللىئوت (فرانسىيە): «توخرى تىلى ئۈستىدە مۇلاھىزە»، فېڭ چېڭجۇن تەرجىمىسى، جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى، 1957 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 60 - بەت.

بىلەن ھون، سىيانپى، روران، كىدان ۋە موڭغۇل قاتارلىق موڭغۇل ئىرقى ۋە يېرىم موڭغۇل ئىرقىغا مەنسۇپ بولغان خەلقلەر قانلىرىنىڭ ئوخشاش بولمىغان نىسبىتىنى بايقايمىز. تارىم ۋادىسىدىكى قەدىمكى مىللەتلەر تەتقىقاتى بىلەن مەخسۇس شۇغۇللىنىدىغان يۇ تەيشەن ئەپەندى بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ: «غەربىي يۇرتنىڭ تارىختىن ئاۋۋالقى ئىرقىي تەركىبى ناھايىتى مۇرەككەپ بولۇپ، بۇ يەردە ياۋروپا ئىرقىمۇ ھەم موڭغۇل ئىرقىمۇ مەۋجۇت. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە ياۋروپا ۋە موڭغۇل ئىرقىنىڭ ئۆزئارا قوشۇلۇشىدىن شەكىللەنگەن شالغۇت تىپىمۇ مەۋجۇت. لېكىن ئومۇمىي ئەھۋالدىن قارىغاندا، ئاندرونوۋ تىپى، ئالدى ئاسىيا تىپى، پامىر - پەرغانە تىپى ۋە ھىندى - ئافغان تىپلىرىنىڭ ئۆزئارا قوشۇلۇشىدىن شەكىللەنگەن ياۋروپا ئىرقى ئۈستۈن ئورۇندا تۇرىدۇ»①. رۇس ئانتروپولوگى ن. ن. چېبوكسارۇف «جۇڭگو مىللەتلىرىنىڭ ئانتروپولوگىيىسى» ناملىق كىتابىدا، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ مىللىيەتلىك مەنبەسىنى پامىر پەرغانە، تۇركوئىد، ھىندى - ئافغان تىپلىرىدىن مۇجەسسەم بولغان دەپ قارىغان② دېمەك، مىلادىيە Ⅶ — Ⅸ ئەسىرلەردىكى تۈركىي قوۋملەرنىڭ چوڭ كۆچۈشى نەتىجىسىدە كېلىپ چىققان ئوتتۇرا ئاسىيادا مىللەتلەرنىڭ چوڭ قوشۇلۇشىدىن خېلى زامانلار ئىلگىرىلا مەركىزىي ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسىدا تۈركلىشىش ۋە ئۇيغۇرلىشىش جەريانى باشلانغان. «مىلادىيە Ⅴ ئەسىردىن ئېتىبارەن، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى دېھقانچىلىق رايونلىرىدا ياشاۋاتقان ئاھالىلەر ئۇيغۇرلىشىش جەريانىنى بېشىدىن كەچۈرۈشكە باشلىغان. بىرمۇنچىلىغان خەلقلەر ۋە مىللەتلەر پەيدىنپەي ئۇيغۇرلىشىپ كەتكەن»③. مۇشۇ مەندىن ئېيتقاندا، مۇ

① يۇ تەيشەن باش مۇھەررلىكىدە تۈزۈلگەن: «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى» جۇڭگو دوستلۇق نەشرىياتى شىركىتى، 1995 - يىل نەشرى، 35 - بەت.
② ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى»، 5 - بەتتە كەلتۈرگەن قىلغا قارالسۇن.
③ ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر: «خەزىنىلەر بوسۇغىسىدا»، 260 - بەت.

رەكىەپ ئېتنىك قاتلامغا ئىگە ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران خەلقلىرى ئوتتۇرىسىدا تارىختىن بۇيان ئۆزئارا ئۇچرىشىش، قوشۇلۇش يۈز بەرىشى مۇقەررەر ئىدى. ئىران خەلقىنىڭ ئېتنىك تەركىبىگە سىڭگەن بىر قىسىم ياۋروپا ئىرقىدىكى مىللەتلەرنىڭ ئىزلىرى شەرقتە تاكى تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئەڭ شەرقىي گىرۋەكلىرىگىچە يېتىپ بارغان. «ھازىرغىچە مەلۇم بولغان ماتېرىياللارغا قارىغاندا، تۆمۈر قوراللار دەۋرىدىكى غەربىي يۇرتتا، قومۇل رايونى ياۋروپا ئىرقىدىكى خەلقلەر ئىزلىرىنىڭ ئەڭ شەرقتىكى پاسىلى بولغان. بۇ چاغدا موڭغۇل ئىرقىدىكى خەلقلەرنىڭ ئىزلىرىمۇ غەربتە تاكى ئىلى دەرياسى ھاۋزىلىرىغىچە يېتىپ بارغان»①.

تۇران بىلەن ئىران ئوتتۇرىسىدىكى جۇغراپىيىلىك تۇتۇشۇش سەۋەبى نەتىجىسىدە تۈركىي تىللىق قوۋملەر بىلەن ئىرانلىقلار ئوتتۇرىسىدا ئۇزاققا سوزۇلغان ۋە ئۇزلۇكسىز داۋاملاشقان مەدەنىيەت مۇناسىۋىتى شەكىللەندى. خۇددى غاپۇرۇف ئېيتقاندەك: «تۈركىي تىلىدا سۆزلىشىدىغان قەبىلىلەر يىراق قەدىمكى زامانىدىن باشلاپلا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بىر قىسىم جايلىرىدا ئولتۇراقلىشىپ، ئەزەلدىنلا شەرقىي ئىران قەبىلىلىرى ۋە قوۋملىرى بىلەن قوشنا ياشاپ كەلگەنىدى»②. «شەرقىي ئىران قەبىلىلىرى كېيىنكى كۈنلەردە ئوتتۇرا ئاسىيادا شەكىللەنگەن بارلىق مىللەتلەرنىڭ تەركىبىگە سىڭگەن، يالغۇز تاجىكلارنىڭ تەركىبىگىلا ئەمەس، بەلكى تۈركىي تىلىدا سۆزلىگۈچى مىللەتلەرنىڭ تەركىبىگىمۇ سىڭگەن»③، «كېيىنچە مۇشۇ ئاساستا ھازىرقى زامانىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرى شەكىللەندى»①.

ناھايىتى روشەنكى، ئىران — ئاسىيادىكى قەدىمىي مەدەنىيەتلىك ئەللەرنىڭ بىرى. ئۇ، ئاسىيانىڭ غەربىي قىسمىغا — ئاسىيا، ياۋروپا

① يۇتەيشەن باش مۇھەررەلىكىدە تۈزۈلگەن: «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى»، 36 ـ بەت.
② ③ ④ غاپۇرۇف: «تاجىكلار تارىخى»، 1 ـ كىتاب، 50 ـ، 204 ـ، 207 ـ بەتلەر.

ۋە ئافرىقىدىن ئىبارەت ئۈچ قىتئە تۇتۇشىدىغان بەلباغقا جايلاشقان. ئۇنىڭ ئۇستىگە قەدىمكى ئىران غەربىي قوشنىسى — مىسوپوتامىيە ۋادىسى ئارقىلىق سومېر ـ بابىل، مىسىر ۋە يۇنان مەدەنىيەتلىرىدىن، شەرقتە ھىندى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەتلىرىدىن ھەر ۋاقىت ئوزۇق ئېلىپ تۇرغان. مىلادىيەدىن ئاۋۋالقى 2000 ـ يىللار ئەتراپىدا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە كاسپىي دېڭىزى قىرغاقلىرىدا ياشىغان ئارىيانلارنىڭ بىر بۆلۈكى ئامۇ دەرياسى ۋە كوپېت تاغلىرىدىن ئۆتۈپ ئىرانغا كىرگەن، يەنە بىر بۆلۈكى ھىندىقۇش تاغلىرىدىن ئۆتۈپ ھىندىستانغا كىرگەن. نەتىجىدە قەدىمكى ئارىيانلار ئىران، ھىندى، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسىدىكى ھەر قايسى خەلقلەرنىڭ ئېتنىك تەركىبىدە مۇھىم ئورۇن تۇتقان. ئىران تېررىتورىيىسىگە كىرگەن ئارىيانلار شۇ يەردىكى يەرلىك خەلق بىلەن قوشۇلۇپ پارسلارنى شەكىللەندۈرگەن، كېيىنچە ئۇلارنىڭ گەۋدىسىگە تۈركىي قوۋملەر، ئەرەبلەر ۋە موڭغۇللارنىڭ ئوخشاشمىغان نىسبەتتىكى تەركىبلىرى قوشۇلغان.

«ئىران» سۆزى «ئارىيانلار ماكانى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئىرانىنىڭ غەربىي جەنۇبىي قىسمىدىكى «پارس» (Fars) ئۆلكىسى كېيىنچە ئىرانىنىڭ ئومۇمىي نامى بولۇپ قالغان. 1935 ـ يىلى «پارس»، «پېرسىيە» دېگەن دۆلەت نامى رەسمى «ئىران» دېگەن قەدىمكى نامىغا ئۆزگەرتىلدى①.

ھازىرغىچە مەلۇم بولغان ماتېرىياللارغا قارىغاندا ئىراندا قۇرۇلغان ئەڭ قەدىمكى مەملىكەت «ئەلەم» ئىدى. بۇ خانلىق مىلادىيەدىن ئاۋۋالقى 2800 ـ يىللىرى ئەتراپىدا قۇرۇلغان. ئۇندىن كېيىن مىدىيە سۇلالىسى قۇرۇلغان②. لېكىن قەدىمكى ئىران تارىخىدا ئاخىمانىيلار (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 330 — 550)، پاكتىرىيە (مىلادىيە-

① خي نەيىلىك تۈزگەن: «ئىران شېئىرىيىتىدىن تاللانمىلار»، بېيجىڭ پېداگوگىكا ئونىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1992 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 1 ـ بەت.
② ۋ. ئى. ئاۋدىيېۋ: «قەدىمكى شەرق تارىخى»، 586 ـ بەت.

دىن بۇرۇنقى 224 — 247) ۋە ساسانىيلار (مىلادىيە 224 — 651) سۇلالىلىرىدىن ئىبارەت ئۇچ خاندانلىق ئالاھىدە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ خانلىقلار ئىران ۋە تۈركىي مەنبەلىرىدە پېشدادىيلار، كەييا-نىيلار، ئاشخانىلار ۋە ساسانىيلار دەپ ئاتالدى①. ئىران تۆت ئەتراپى تاغلار بىلەن ئورالغان، ئىقلىمى ئىسسىق ۋە قۇرغاق رايون بولۇشىغا قارىماي، جۇغراپىيىلىك جايلىشىشى ۋە ستراتېگىيىلىك ئورنى ئىنتا-يىن مۇھىم جاي ئىدى. شۇڭا قەدىمدىن بۇيان، ئىسكەندەر زۇلقەر-نەينىڭ ئاسىياغا قىلغان يۈرۈشلىرىدە، ئەرەبلەرنىڭ كېڭەيمىچىلىكى-دە ۋە چىڭگىزخان ئىستېلالىرىدا زۆرۈر نىشانغا ئايلانغان. ئاخمانىيلار سۇلالىسى (غەربلىكلەر پېرسىيە ئىمپېرىيىسى دەپ ئاتىغان) دەۋرىدە شاھىنشاھ كەيخىسراۋ (يۇنان مەنبەلىرىدىكى Curus) نىڭ زېمىنى شەرقتە سىند دەرياسىدىن غەربتە ئوتتۇرا دېڭىز ۋە مىسىرغىچە يېت-كەن بارغان. دارا I دەۋرىدە ئىرانلىقلار قىزىل دېڭىزدىن نىل دەرياسىغا تۇتۇشىدىغان قانال قازغان. ھرودوتنىڭ مەلۇماتىغا قار-ىغاندا، يۇنان — پېرسىيە ئۇرۇشى پارتلىغاندا، پارسلار ئۇچىنچى قېتىملىق ھەربىي يۈرۈشىدە 5 مىليوندىن ئارتۇق ئەسكەر، 1207 دانە جەڭ كېمىسى چىقارغان②. بۇنىڭدىن ئۆز دەۋرىدىكى پارس-لارنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە كۇچەيگەنلىكىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن.

مىلادىيە 651 — يىلى ئىران ساسانىيلار سۇلالىسى ئەرەبلەر تەرىپىدىن مۇنقەرز بولدى. ئارقىدىنلا ئەرەب قوشۇنلىرى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنى ئىستېلا قىلدى. نەتىجىدە ئەرەبستاندىن پامىر ئې-گىزلىكىگىچە بولغان كەڭ تېررىتورىيىدە ئىسلام مەدەنىيىتى شەكىل-لەندى. پارسلار ۋە ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتى ئەرەب ئىمپېرىيىسى تەۋەسى-

① ئەلىشىر نەۋائى: «تارىخى مۇلكى ئەجەم»، «ئون بەش تومۇق نەۋائى ئەسەرلىرى»، تاشكەنت، ئۇزۇبېكچە نەشرى، XIV توم، 185 — بەت.

② جاك خۇڭنىيەن: «پارس ئەدەبىياتى تارىخى»، بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1993 — يىل، خەنزۇچە نەشرى، 3 — بەت.

دە ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىدى. X ئەسىرلەرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ قاراخانىيلار (870 — 1212)، غەزنەۋىيلەر (998 — 1186)، سالجۇقىيلار (1037 — 1194) قاتارلىق تۈركىي تىللىق خەلقلەر قۇرغان خانلىقلار ئاستا — ئاستا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران ئېگىزلىكىنى ئۆز تەسىر دائىرىسى ئىچىگە كىرگۈزدى. خۇددى ئابدو-شۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئېيتقاندەك: «ئىسلام خەلىپىلىكلىرىدىكى غەربتىن — گرېكلار ۋە يەھۇدىيلار مەدەنىيەتلىرىدىن ئۆگىنىش شەرق-تىن ئۆگىنىشكە — قاراخانىيلار، غەزنەۋىيلەر ۋە سالجۇقىيلاردىن، جۈملىدىن ۋە ھىندىستاندىن ئۆگىنىشكە بۇرۇلدى، خەلىپىلىك تەرك سەركەردىلىرى ۋە باخشى — زىيالىيلىرى قورشاۋىدا قالدى. خۇددى مەھمۇد قەشقەرى ئېيتقاندەك «قۇياش تۈركلەر بۇرجىدا، كۆتۈرۈلدى، «ئۇلارنىڭ تىلىنى ئۆگىنىش پەرز» بولۇپ قالدى»①. بۇ خىل ھالەت تاكى ئەمىر تېمۇر ئىران ۋە كىچىك ئاسىيانى ئاخىرقى قېتىم ئىستېلا قىلغانغا قەدەر داۋاملاشتى.

دېمەك، تارىختا تۇران ۋە ئىران خەلقلىرىنىڭ بىر — بىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ناھايىتى چوڭقۇر ۋە قويۇق بولغان. ئۇلار ئەدەبـ-ىيات — سەنئەت، فولكلور، ئىدىئولوگىيە قاتارلىق ساھەلەردە ناھايىتى زور ئورتاقلىقلارغا ئىگە بولغان. بۇگۈنكى كۈندە ھەتتا تارىمدىن پارس قولتۇقىغىچە بولغان رايوندىكى ئورتاقلىقتا ئىگە مەدەنىيەت ئامىللىرى-نىڭ كېمىدىن كېمىگە ئۆتۈشكەنلىكىنى پەرق ئېتىشمۇ تەس بولۇپ قالدى. بۇ خىل ئەھۋال تىلدا تېخىمۇ روشەن ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى. «ئۇيغۇر تىلى ۋە مەدەنىيىتىگە ئىران تىلى ۋە مەدەنىيىتىنىڭمۇ مۇئەيـ-يەن تارىخىي تەسىرى بولغىنىدەك، ھەر قايسى ئىران سۇلالىرىغا ئۇيغۇر — تۈركىي تىلى ۋە مەدەنىيىتىنىڭمۇ مۇئەييەن تارىخىي تەسىرى بولغان»②.

① ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى»، 181 — بەت.

② ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكىسى (ئون ئىككى مۇقام، ھەققىدە)»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1980 — يىل نەشرى، 7 — بەت.

ئىككىنچى دىئالوگ:
قۇياش ۋە چۆل قەسىدىسى

مەڭگۈلۈك، نۇرلۇق تۇلپاردەك يۈگۈرگەك قۇياش
ئۆز يورۇقلۇقى بىلەن قاراڭغۇلۇق ئۈستىدىن غەلىبە قىلدۇ!...»①
— «ئاۋېستا، ياشت (94:30)»

«قۇياش نۇرى يېتىپ بارغان جايلارنىڭ ھەممىسىدە قۇياش ئېپسانلىرى مەۋجۇت.»②

— ئىبدۇۋارد تەيلور

ئېھتىمال دۇنيادا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران خەلقلىرى قۇياش ھەققىدە ئەڭ كۆپ تەپەككۇر قىلغان خەلقلەردىن ھېسابلانسا كېرەك. چۈنكى قۇياش ئېتىقادىدىن كېلىپ چىققان بىر مۇنچىلىك دىنلار — ئاتەشپەرەستلىك ۋە مانىخىزم ئەڭ ئالدى بىلەن ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا پەيدا بولغانىدى. تارىم، ماۋارائۇننەھر ۋە ئىران چۆللۈكلىرىنىڭ ئاسمىنىدا پارلاپ تۇرغان قۇياش ئەلمىساقتىن بۇيان بۇ يەردە ياشىغۇچى خەلقلەرنىڭ تەپەككۇرىنى غىدىقلاپ، ۋۇجۇدىدىكى ھېسسىيات كەپتىرىنىڭ قانىتىنى يېشىپ كەلدى.

شۇنىسى ئېنىقكى، قۇياش — ئېپتىدائىي ئىنسانلارنى ئەڭ كۆپ ھەيرەتتە قالدۇرغان جىسىم ئىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە، قەدىمكى كىشىلەر ئاۋۋال قۇياشىنى ئىلاھلاشتۇردى ۋە قۇياش ھەققىدە تۇرلۇك - تۇمەن ئەپسانىلەرنى توقۇشتى. بولۇپمۇ قۇياش نۇرى ئۇزاققىچە تىك چۈشىدىغان، بۇلۇتسىز كۈنلىرى كۆپ بولىدىغان، ئىقلىمى قۇرغاق، ھۆل - يېغىنى ئاز، دەشت - چۆللىرى تونۇردەك قىزىدىغان ئوتتۇرا ۋە غەربىي ئاسىيادا قۇياش ئېتىقادچىلىقى ناھايىتى

① «ئاۋېستا. ياشت»، شەرق نەشرىياتى، لوندون ئېنگلىزچە نەشرى، 30 - باب، 94 - مىسرا.
② ماكس مۇللېر (گېرمانىيە): «سېلىشتۇرما ئەپسانىشۇناسلىق»، شاڭخەي ئەدەبىيات - سەنئەت نەشرىياتى، 1989 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 15 - بەت.

ئەۋج ئالغانىدى. ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيانىڭ ئەڭ قەدىمكى ئاھالىسى — ئاريىانلارنىڭ قۇياشقا چوقۇنغانلىقى ھەققىدىكى تارىخىي ئۇچۇرلار زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن. ھرودېت ماسساگېتلار ھەققىدە توختالغاندا، ئۇلارنىڭ گۈلخان يېقىپ ئوتنى چۆرىدەپ ئولتۇرۇپ ئوتقا مېۋە تاشلاپ، مېۋە پۇراقلىرىدىن مەست بولۇپ، ناخشا ئوقۇپ، ئۈسسۇل ئوينايدىغانلىقىنى يازغان. سترابون: ماسساگېتلار قۇياشنى تەڭرى بىلىپ ئېتىقاد قىلىدۇ. ئۇنىڭغا ئاتاپ ئاتلارنى قۇربانلىق قىلىشىدۇ، دەپ قەيت قىلىدۇ①. ئاريىانلار ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىن جەنۇب تەرەپكە سۈرۈلگەندە قەدىمكى ھىندى ۋە ئىران تەۋەسىدىمۇ قۇياش ۋە ئوت (ئاتەش) قا تېۋىنىش ئېتىقادى ئەۋج ئالغان. قەدىمكى ئىرانغا قوشنا بولغان مىسوپوتامىيە ۋە مىسىرىدىمۇ قۇياش ئېتىقادى كەڭ قانات يايغان. قەدىمكى مىسىر فىرئەۋنى ئۆزىنى قۇياش ئىلاھى رانىڭ ئوغلى دەپ قارىغان ۋە قۇياشقا ئوخشاش ئەبەدىي نۇر چېچىپ تۇرۇشنى ئۈمىد قىلغان. مىسىر فىرئەۋنلىرى ھەتتا ئۆز قەبرىلىرىنىمۇ نىل دەرياسىنىڭ كۈن چىقىش تەرىپىگە ئورۇنلاشتۇرغان. شۇڭا قەدىمكى مىسىرنىڭ «ئۆلۈكلەر مەكتۇبى» نامىلىق دەستۇرىدا مۇنداق قۇرلار ئۇچرايدۇ: «مەن — يورۇق دۇنيانىڭ خوجىسى، ھاياتلىقنىڭ ئەبەدىيلىك باھارى، ئالەمدىكى تۇنجى تۇرەلمە، كائىناتتىكى تۇنجى شەيئىي. مەن — ياش ھەم قېرىماس شاھزادە، مەن — قۇياش ئىلاھى رادىن تۇغۇلغان ئەبەدىيلىك ۋۇجۇد!...»②مىسوپوتامىيە ۋادىسىدىكى مۇنبەت زېمىندا پارلاق مەدەنىيەت ياراتقان قەدىمكى سۈمېر - بابىللىقلار قۇياش ئىلاھى شاماش (Shemash) قا بولغان ئېتىقادىنى ئۆز ئىدىئولوگىيىلىرىنىڭ ھەممە تەرەپلىرىگىچە سىڭدۈرگەن. «گىلگامىش» ئېپوسىدا، گىلگامىش ئۆزىنى قۇياش ئىلاھىنىڭ ئەۋلادى

① ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 37 - بەت.
② «ئۆلۈكلەر مەكتۇبى»، جىلىن خەلق نەشرىياتى، 1957 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 14 - بەت.

دەپ قارىغان. قەدىمكى بابىللىقلار يەنە قۇياش ھەرىكىتىنىڭ قانۇنىيەتىدىن پايدىلىنىپ بىر يىلنى 12 ئايغا، بىر كۈننى 12 سائەتكە بۆلگەن. قۇياش كالېندارىنى ئىجاد قىلغان. «خاممۇرابى قانۇنى» دا: «قانۇنلىرىم گويا قۇياش ئىلاھى شاماشتەك پۈتكۈل زېمىنغا نۇر يوللۇقىنى يەتكۈزگەي. . . »① دېگەن قۇرلار ئۇچرايدۇ.

تاڭ دەۋرىدە دۇەن چېڭشى «شىياڭ زازۇ» نىڭ 1 ـ جىلد 4 ـ بابى «يات ئەللەر مەنزىرىسى» دە تۈركلەر ھەققىدىكى مۇنداق بىر ئەپسانىنى خاتىرىگە ئالغان: «تۈركلەرنىڭ ئەجدادى شېمۇشېلى (利摩舍) دەپ ئاتىلىدىغان دېڭىز ئىلاھى ئىدى. ئۇ، ئاشېر غارىنىڭ غەربىي تەرىپىدە تۇراتتى. شېمو (摩射) نىڭ ئىلاھىي ئىقتىدارى بار ئىدى. دېڭىز ئىلاھىنىڭ قىزى ھەر كۈنى قۇياش ئولتۇرغاندا، ئاپئاق بۇغىنى مىنىپ شېمونى دېڭىزغا ئەكىرىپ كېتەتتى، ئەتىسى قۇياش كۆتۈرۈلگەندە، دېڭىزدىن ئېلىپ چىقىپ قويىاتتى. بۇنداق ئەھۋال نەچچە ئون يىل داۋاملاشتى. . . »②. كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، ئاپئاق بۇغىنا مىنىپ قۇياش بىلەن تەڭ دېڭىزغا كىرىپ، ئەتىسى قۇياش كۆتۈرۈلگەندە دېڭىزدىن چىقىدىغان شېمو ياكى شېمۇشېلى ئەمەلىيەتتە قۇياش ئىلاھىنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى ئىدى. بۇ، قەدىمكى بابىللىقلار ئەپسانىسىدىكى ئوت ھارۇسىنى ھەيدەپ ھەر كۈنى شەرقتىن غەربكە يۈرىدىغان قۇياش ئىلاھى شاماش ياكى شېماشقا قانچىلىك ئوخشايدۇ ـ ھە؟ تەيلور، فرازېر قاتارلىق مەدەنىيەت ئىنسانشۇناسلىقى ئىلمىنىڭ ئاساسچىلىرى قىلچىمۇ ئۆتۈشۈش ئىمكانىيىتى بولمىغان خەلقلەر ئوتتۇرىسىدا مەدەنىيەت جەھەتتە كۆشىنى ھەيران قالدۇرغىدەك دەرىجىدە بەزى ئوخشاشلىقلار بولىدىغانلىقىنى تىلغا ئېلىشىدۇ. تەڭرىتاغ، ئالتاي ۋە تارىم ۋادىسىدىكى قېيا تاشلاردا

① «خاممۇرابى قانۇنى»، سودا نەشرىياتى، 1962 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 58 ـ بەت.

② بۇ ئەپسانە توغرىسىدا تاڭ دەۋرىدىكى دۇەن چېڭشى رەتلىگەن «شىياڭ زازۇ» 1 ـ جىلد، 4 ـ باب، «يات ئەللەر مەنزىرىسى»گە قارالسۇن.

قۇياشقا تېۋىنىشقا ئائىت ئىپتىدائىي سىزمىلار، كۆنچى دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى قۇياش شەكىللىك قەبرىلەر مەركىزىي ئاسىيا قۇياش ئېتىقادچىلىقىنىڭ ناھايىتى قەدىمىيلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ساكلار، ھونلار ۋە تۈركلەرگە ئائىت قەدىمكى مەنبەلەردە قۇياش ئېتىقادچىلىقىنىڭ ئىزنالىرى تېخىمۇ روشەن ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ. «تارىخىي خاتىرىلەر. ھونلار تەزكىرىسى» دە: «ھون تەخرىقۇتىنىڭ چېدىرى كۈن چىقىش تەرەپكە قارىتىلىپ تىكىلىدۇ. ئۇلار ئەتىگەندە ئەمدىلا كۆتۈرۈلۈۋاتقان قۇياشقا، كەچتە ئايغا بەيئەت قىلىدۇ. ئاسمان جىسىملىرىنىڭ ھەرىكىتىگە قاراپ ئىش تۇتىدۇ. ئاي تولغاندا ھۇجۇمغا ئۆتىدۇ. ئاي كەمتۈكلەشكەندە قوشۇن چېكىنىدۇرىدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن. «جۇنامە. تۈركلەر تەزكىرىسى» دە: «تۈركلەر كۆك تەڭرىگە سېغىنىدۇ. كۈن چىقىشقا ھۆرمەت بىلدۈرىدۇ. چېدىر ئىشىكىنى كۈن چىقىش تەرەپكە قارىتىپ ئاچىدۇ. . . » دەپ يېزىلغان.

دېمەك، شۇ نەرسە ئېنىقكى، قۇياش ئاسمان جىسىملىرى ئىچىدە تۇنجى بولۇپ ئىنسانلارنى تەپەككۇرغا مەجبۇر قىلغان جىسىم. خۇددى قەدىمكى تۈركلەرنىڭ ئەپسانىلىرىدە تەسۋىرلەنگەندەك دۇنيادىكى نۇرغۇنلىغان قەدىمكى خەلقلەر روھ قۇياش پاتقاندا قۇياش بىلەن تەڭ دېڭىزغا كىرىپ كېتىدۇ. ئەتىگەندە قۇياش كۆتۈرۈلگەندە دېڭىزدىن چىقىدۇ، دەپ قارىغان. شۇڭا ئۇلار قۇياشنىڭ چىقىشىنى تۇغۇلۇش ۋە ھاياتلىققا، قۇياشنىڭ پېتىشىنى ئۆلۈمگە سىمۋول قىلىدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا: «يەر شارىدا باشقا ھەر قانداق بىر مەۋجۇدات قۇياشتىن بالدۇر بولمىسا كېرەك. قۇياش — ئالەمدىكى تۇنجى «تۇغۇم»، شۇنداقلا تۇنجى «ئۆلۈم» ئىدى»① شۇڭلاشقا قەدىمكى بابىللىقلارنىڭ «گىلگامېش»، پارسلارنىڭ «شاھنامە»، تۈركىي تىللىق

① لىپۇس: «شەيئىيلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى»، سىچۈەن مىللەتلەر نەشرىياتى، 1982 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 341 ـ بەت.

خەلقلەرنىڭ «ماناس»، «ئوغۇزنامە»، «ئالپامىش» قاتارلىق ئېپوسلىرىدىكى قەھرىمانلارنىڭ ھايات - پائالىيىتى قۇياشنىڭ ھەرىكىتىگە تەتبىقلىنىپ يارىتىلغانىدى. قۇياشنىڭ چىقىشى — ئېپوس قەھرىمانلىرىنىڭ تۇغۇلۇشىغا؛ قۇياشنىڭ چىققى چۈشتىكى تىكلەنگەن، قىزغان ۋاقتى — قەھرىمانىنىڭ ياشلىق دەۋرى، تويى، يىراقتا يۈرۈشلىرى ۋە ئالەمشۇمۇل غەلىبىلىرىگە؛ قۇياشنىڭ قىزغۇچ ئۆپۈق سىزىقى ئىچىدە پېتىشى — قەھرىمانىنىڭ ئۆلۈم پاجىئەسىگە سىمۋول قىلىنغان①. ئەپسانە — ئەندىزە نەزەريىچىلىرى مۇشۇ تۈردىكى قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىدىكى قەھرىمانلارنى «قۇياش قەھرىمانلىرى» دەپ ئاتىدى②. قۇياش ھەرىكىتى ئارقىلىق ئىنسانلارنىڭ ھاياتلىق تەقدىرىنى چۈشەندۈرۈش بىر خىل ئىلمىي چۈشەنچە بولمىسىمۇ، لېكىن ئاللىقاچان ھېس قىلىنغان تەبىئىي مۇقەررەرلىك ئارقىلىق تېخى ھېس قىلىنمىغان ئىجتىمائىي تۈرمۇش مۇقەررەرلىكىنى چۈشەندۈرۈش ئىنسانلارنىڭ بىلىش تارىخىدىكى چوڭ سەكرەشتۇر.

ئوتتۇرا ئاسىيادىن تاكى ئىران چۆللۈكلىرىگىچە بولغان بىپايان زېمىندا قۇياش ئېتىقادىدىن كېلىپ چىققان ئوت — ئاتەشكە تېۋىنىش ئادەتلىرى ناھايىتى ئەۋج ئالغانىدى. شەرقىي ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا مەيدانغا كەلگەن ئاتەشپەرەستلىك (زەردۈشتلۇق)، مانىخىزم قاتارلىق دىنىي ئېتىقادلار ئۆز مەنىسى بىلەن قۇياش ئېتىقادچىلىقىنى ئۆزىگە مەنبە قىلغانىدى. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە: «شۇنى ئىزاھلاش ھاجەتكى، زورائاستىر دىنى مەيدانغا چىقىشتىن ئىلگىرىلا ئوتتۇرا ئاسىيادا قۇياشقا سېغىنىش، ئوتقا سېغىنىش ئەنئەنىسى بولغان... زارائاستىرنىڭ

① فرېي (ئامېرىكا): «ئەپسانە ۋە ئەندىزە نەزەريىسى» — «تەنقىد ئوپېراتسىيىسى»، نيۇ - يورك، ئىنگلىزچە نەشرى، 1971 - يىل، 113 - بەت.

② يې شۇشيەن: «قەھرىمان ۋە قۇياش»، شاڭخەي ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى نەشرىياتى، 1991 - يىل نەشرى، 29 - بەت.

نىڭ ئەسلى ماكانى ئوتتۇرا ئاسىيا، ئىدىيىۋى بۇلىقى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقىنىڭ يورۇقلۇق مەنبەيى — قۇياش بىلەن ئوتقا بولغان ئەنئەنىۋى ئېتىقادى ئىدى... «ئاۋېستا» نىڭ ئاساسىي گەۋدىسى بولغان «گاتا» (Gatha) كىتابى باكتېرىيە — غەربىي تۈران تىلىدا يېزىلغان»①. بۇ ھەقتە ۋىللىئام مىككوۋېرن ««ئاۋېستا» نىڭ تىلى قەدىمكى پېرسىيە تىلىغا ئوخشىمىغان... قەدىمكى باكتېرىيە تىلىدا يېزىلغان... ھەقىقەتەن «ئاۋېستا» دا غەربىي ئىران ئىنتايىن ئاز تىلغا ئېلىنغان. شەرقتىكى دەريا ۋە جايلار كۆپلەپ تىلغا ئېلىنغان» دەپ يازغان②. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى دەۋرىدىكى تاجىك تارىخچىسى غاپۇروۋ «تاجىكلار تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە: ««ئاۋېستا» نىڭ 14 - بابى ھېسابلانغان «مېھرياشت» ناملىق مۇناجاتتا قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيا روشەن سۈرەتلەنگەن: ئۇ يەرلەردە نۇرغۇن ئېگىز تاغلار بار، تاغلاردا ئوتلاقلار، سۇلۇقلار بار. چارۋا باقىدىغان مول يەم - خەشەكلەر بار. ئۇ يەرلەردە چۆللەر، كېمە قاتنايدىغان دەريالار بار...»③ دېگەن نەقىلنى كەلتۈرىدۇ. شۇنىڭدىن قارىغاندا، زەردۈشت دىنىنىڭ دەستۇرى — «ئاۋېستا» نىڭ شەكىللىنىشىگە ئوتتۇرا - مەركىزي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئېتىقادىي قۇياش ئىلاھىيەتچىلىكى چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن. زەردۈشتلۇقتىن تارتىپ مانى ئېتىقادىغچە بولغان ئۇزاق جەريانداغ يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇق، پاكلىق بىلەن خۇنۇكلۇك، ياخشىلىق بىلەن يامانلىق ئوتتۇرىسىدىكى ئەبەدىيلىك كۈرەش ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران خەلقلىرىنىڭ مەنىۋى دۇنياسى ۋە ئىجادىغا كۈچلۈك تەسىرلەرنى قالدۇردى. «ئاۋېستا» دىن تاكى يېقىنقى زامانغىچە بولغان ئىجادىي شائىرلار ئىجادىغا قەدەر، بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئۇزاق يىللىرى مابەينىدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ زەڭگەر ئاسمىنىدا ئېسىلىپ

① ② ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 36 - 37، 38 - بەتلەر.

③ غاپۇروۋ: «تاجىكلار تارىخى»، 52 - بەت.

تۇرغان قۇياش كلاسسكلار ئىجادىدا سانسىز قېتىم كۇيلەندى. ئەڭ گۈزەل نەرسىلەر — هاياتلىق، مېهىر - مۇھەببەت، پاكلىق، گۈزەل جانان ۋە ئىشق قاتارلىقلار قۇياش ئارقىلىق سۈپەتلەندى. ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرىدا «كۈن تەڭرىدە قۇت بولمىش. . . ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش، دېگەن قۇرلار ئارقىلىق تۈرك قاغانلىرى تەسۋىرلەندى. ئوتقا هۆرمەت قىلىش، ئىسرىق سېلىش، ياغ پۈرتىش، قاپاق كۆيدۈرۈش، توي قىلغان قىزنى گۈلخان ئۈستىدىن ئۆتكۈزۈش، ئوت بىلەن ئۇچۇقداش، ئۆلۈم بولغان ئۆيدە چىراغ يېقىش قاتارلىق بىر قاتار ئادەتلەر تارىمدىن ئىران چۆللۈكلىرىگىچە بولغان ئارىلىقتىكى يېزا - قىشلاقلار هاياتىنىڭ تەركىبىي قىسمىغا ئايلاندى. «خارەزمدىكى قەدىمكى قەلئەلەر قېزىلغان چاغدا، ناهايىتى قەدىمكى «ئاتەشخانىلار» نىڭ قالدۇقلىرى تېپىلدى. بۇ يەردە مۇقەددەس ئوت (ئاتەش) قا تېۋىنغانلىقى مەلۇم. سترابون ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى ماسساگېتلار «قۇياشنى خۇدا دەپ بىلىپ، ئۇنىڭغا ئاتاپ ئاتلارنى قۇربانلىق قىلىدۇ» دەپ كۆرسىتىدۇ. شۇنىسى خاراكتېرلىقكى، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى «خارەزىم» دېگەن ئەلنىڭ قەدىمكى نامى ئەسلىدە «قۇياشلىق يەر» (خۇار — قۇياش، زىم — يەر - ماكان) دېگەننى بىلدۈرەتتى»①.

دەرۋەقە، قۇياش خۇداسى مىترا هەققىدىكى ئەپسانە - رىۋايەتلەر ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ فولكلور مەدەنىيىتىدە هېلىھەم ساقلىنىپ كەلمەكتە. بەزى خەلقلەر هەتتا قۇياش ئىلاهىنى خۇدانىڭ ۋەكىلى دەپ قارىغان. ئاسسۇرىيە تىلىدا قۇياشنىڭ نامى بولغان Shamash سۆزىنىڭ مەنىسى «تەڭرىنىڭ خىزمەتكارى» دېگەننى بىلدۈرىدىكەن②. «ئاۋېستا» دا ئۇچرايدىغان «مېهىرياشت» (Mihr Yasht) تىكى Mihr سۆزى «دوستانە قۇياش» مەنىسىنى بىلدۈرىدىكەن③. ئوتتۇرا

① ۋ. ئى. ئاۋدىيېۋ: «قەدىمكى شەرق تارىخى»، 625 - بەت.
② ③ ماكس مۇللېر (گېرمانىيە): «سېلىشتۇرما ئەپسانىشۇناسلىق»، 10 - 14 - بەتلەر.

ئاسىيا ۋە ئىران ئېگىزلىكىدە قۇياش ئېتىقادچىلىقىنىڭ ئۇ دەرىجىدە چوڭقۇر ئىز قالدۇرۇشى ئۆزىگە خاس جۇغراپىيەۋى ۋە ئىقلىم شارائىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن. شۇنىسى ئايانكى، چۆل — تارىمدىن ئەرەب سەهرالىرىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى هەر قايسى خەلقلەرنىڭ ۋەتىنى. چۆل ئاسمىنىدا ئېسىلىپ تۇرغان قۇياش چۆل خەلقلىرىنىڭ مەنىۋى بۇلىقى. قۇرغاق، هۆل - يېغىنى ئاز، قۇياش نۇرىنىڭ تىك چۈشۈش ۋاقتى ئۇزاق بولغان ئىچكى ئاسىيادا ئادەم بىلەن قۇياش ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت بىۋاسىتە ۋە دائىملىق بولاتتى. ئۇزاق مۇددەتلىك چۆل هاياتى ۋە قۇياشنىڭ تونۇرەك قىزدۇرۇشى بۇ يەردىكى خەلقلەرنىڭ قۇرغاق، ئەمما ئۆتكۈر؛ قاغجىرغان ئەمما هېسسىياتقا باي، هېس - تۇيغۇلىرىنى ئەپس تىللار بىلەن ئىپادىلەشكە ماهىر بولۇشتەك خاراكتېرىنى بەلگىلىگەن. خۇددى فىلىپ هىتتى كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك: «چۆل، خورما، تۆگە ۋە قۇم دانچىلىرى قۇملۇق خەلقلىرىنىڭ هاياتىنىڭ تۆت چوڭ مەزمۇنى ئىدى. بىز ئۇلارنىڭ بەدەن تۈزۈلۈشى ۋە پسىخىك قۇرۇلمىسىدىن چۆل كىشىلىرىگە خاس ئۇزلۇكسىزلىك، قۇرغاقلىق ۋە زېرىكەرلىكنى بايقايمىز. . . »①. تەڭرىتاغ بويلىرىدىن قىزىل دېڭىزغىچە سوزۇلغان ئۇزاق ئاسىيادا ئۇششاق بوستانلىق ۋە هەيۋەتلىك تاغلار بىلەن گىرەلىشىپ كەتكەن تەكلىماكان قۇملۇقى، قۇربان تۇڭغوت چۆلى، قىزىل قۇم چۆللىكى، ساري ئۆزەك دالىسى، قاراقۇم بايا‌ۋېنى، مازانداران دەشتى، كەربالا ۋە ئەرەب چۆللۈكلىرىدىن ئىبارەت غايەت زور قۇملۇقلار بوزىرىپ ياتىدۇ. ئاۋرېل سېتىيىن دۇنيادىكى قۇملۇقلار ئىچىدە ئەڭ قورقۇنچلۇقى تەكلىماكان چۆلى دەپ ئېيتقان②. دەرۋەقە، تاغلىق يەر شەكلى ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ چوڭ كۆچۈشلىرىگە غايەت زور تەسىر كۆرسەتكەن، لېكىن چوڭ قۇملۇقلارنىڭ تەسىرى

① فىلىپ هىتتى (ئامېرىكا): «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، 25 - بەت.
② گاۋىن هامبلي (ئامېرىكا): «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، 6 - بەت.

ئۇنىڭدىنمۇ ئېشىپ چۈشىدۇ①. مانا مۇشۇ چوڭ قۇملۇقلار بىلەن ئۇششاق بوستانلىقلار ئۆزئارا گىرەلىشىپ كەتكەن ئوتتۇرا ۋە غەربىي ئاسىيادا لەۋلىرى قۇرىغان، ئەمما ھېسسىياتى قاينىاپ تۇرغان ئاشۇ خەلقلەر يەھۇدىي، خرىستىئان، زارائاستېر، مانى، بۇددا ۋە ئىسلام دىنلىرىنى؛ مەزكۇر دىنلارنىڭ مۇقەددەس دەستۇرلىرى «زەبۇر»، «تەۋرات»، «ئىنجىل»، «ئاۋېستا» ۋە «قۇرئان» لارنى پۈتكۈل ئىنسانىيەت مەنىۋىيىتىگە تەقدىم قىلدى. مۇسا، ئەيسا، ساكيامونى، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام، زورائاستېر، مانى قاتارلىق دىنىي پېشۋالارنى؛ ئاتتىلا، باتۇر تەڭرىقۇت، چىڭگىزخان، ئەمىرتېمۇر، دارا قاتارلىق مەشھۇر جاھانگىرلارنى تارىخ سەھنىسىگە چىقاردى. نۇرغۇن ئىمپېرىيىلەر بۇ يەردە قۇرۇلۇپ، يەنە بۇ يەردە يىمىرىلدى. نۇرغۇن مىللەتلەر بۇ يەردە يوقىلىپ يەنە نۇرغۇن مىللەتلەر پەيدا بولدى.

قىسقىسى، ئۇزاق چۆللەر بىلەن قۇياشنىڭ ئاتەشتەك قىزدۇرۇشى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران خەلقلىرىنىڭ يېراق تارىختىن بۇيانقى تەپەككۇر ئىقتىدارى ۋە ئىجادىي ئىلھامىغا سىرتقى غىدىقلىغۇچى بولدى. قۇياش رادىئاتسىيىسى بۇ خەلقلەرنىڭ شېئىرىي تۇيغۇسىنى ئۇيغۇسىنى جىگە كۆتۈردى. چۆل ئۇلارغا چىدام ۋە روھىي چەكسىزلىك ئاتا قىلدى. ئىسكەندەردىن چىڭگىزخانغىچە بولغان ئۇزاق جەريانداغ ئىستېلاچىلارنىڭ سانسىز قېتىملىق يۈرۈشلىرى ئارقىسىدا شەرق ۋە غەرب مەدەنىيىتى مۇشۇ بەلباغ ئارقىلىق ئۆزئارا ئالماشتى. «مىلادىيەدىن بۇرۇنقى VI ئەسىردە پېرسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ بىر ئۇچى گرېتسىيىگە، يەنە بىر ئۇچى ھىندىستانغا يېتىپ باردى. گرېكلار ئۇ دەسلەپ پارسلاردىن ھىندىستانلىقلارنىڭ Indoi دېيىلىدىغانلىقىنى، ھىندىلار پارسلار ئارقىلىق گرېكلەرنىڭ Yona دېيىلىدىغانلىقىنى بىلگەن»②. شۇڭا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران شەرق بىلەن غەرب ئىنىيىسىدىكى مەدەنىيەت ئۆتكۈزۈش كۆۋرۈكى بولۇپ قالغان.

① گاۋىن ھامبلىي (ئامېرىكا): «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، 6 ـ بەت.
② جىن كېمۇ: «ھىندى مەدەنىيىتى ھەققىدىكى ماقالىلار توپلىمى»، 190 ـ بەت؛ جاڭ خوڭنىيەن: «پارس ئەدەبىيات تارىخى»، 1 ـ بەت.

ئۇچىنچى دىئالوگ:
جەڭگاھتىكى ئەفراسىياپ ۋە رۇستەم

ئالىپ ئەرتۇڭا ئۆلدىمۇ،
ۋاپاسىز دۇنيا قالدىمۇ،
پەلەك ئۆچىن ئالدىمۇ،
ئەمدى يۇرەك يىرتىلۇر.

— مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»

«ئاۋېستا» دىن تاكى «شاھنامە» گىچە بولغان 15 ئەسىرگە يېقىن ئۇزاق جەريانداغ ئىرانلىقلار تۇران خاقانى ئەفراسىياپ (ئالىپ ئەرتۇڭا) نىڭ سەلبىي ئوبرازىنى سانسىز قېتىملار ياراتتى. «ئاۋېستا» دا ئەفراسىياپنىڭ سەلبىي ئوبرازى تۇنجى قېتىم يارىتىلىپ «بەتبەشىرە، ياۋۇز» كۆچلەرنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە تەسۋىرلەنسە؛ «قەھرىمان زەردىرگە مەرسىيە» ناملىق قەدىمكى ئېپوستا ئەفراسىياپ «ئارجاسىپ» دېگەن نام بىلەن ئاتىلىپ، زەردۈشت دىنىنىڭ دۈشمىنى، تاجاۋۇزچى سۈپىتىدە تەسۋىرلىنىدۇ. فىردەۋسىنىڭ قەلىمى ئاستىدىكى «شاھنامە» دە بولسا، ئۇرۇشخۇمار، قارانىيەت، ئىرانلىقلارنى تىنماي پاراكەندە قىلغان تۇران شاھى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىدۇ. لېكىن تولىمۇ ئەپسۇس، تۈركىي خەلقلەرنىڭ مەنبەلىرىدە ئۆز مىللىي قەھرىمانى ئالىپ ئەرتۇڭا ھەققىدە يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى بىر قانچە جۈملە مەدھىيىسى بىلەن مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى بىر قانچە كۆپلىت مەرسىيە قوشاقلىرىدىن باشقا ھېچقانداق خاتىرە قالمىغان. تېخىمۇ ئېنىقراقىنى ئېيتقاندا، تۈركىي خەلقلەرنىڭ مىللىي قەھرىمانى بولغان ئالىپ ئەرتۇڭا ھەققىدە بىزنىڭ كلاسسىكلىرىمىزنىڭ ئىجادىدا پارس مەنبەلىرىچىلىك مەلۇمات قالدۇرۇلمىغان. ئەمەلىيەتتە، ئەفراسىياپنىڭ ئوبرازى يېراق تارىختىكى ئىران بىلەن تۇران ئۇرۇشىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان مۇھىم يېپ ئۇچى ھېسابلىنىدۇ.

ئالپ ئەرتۇڭا ياكى پارس مەنبەلىرىدىكى ئەفراسىياپ تارىختا ئۇتكەن رېئال شەخسمۇ؟ تۇران خاقانى بولغان ئەفراسىياپ نېمە ئۈچۈن ئىران خەلقلىرىنىڭ بەدئىي ئىجادىدا سەلبىي شەخس سۈپىتىدە قايتا ـ قايتا تىلغا ئېلىنىدۇ؟

نېگىزىدىن ئېيتقاندا، بۇ بىر مۇرەككەپ مەسىلە. ئىران مەنبەلىرىگە ئاساسلانغاندا ئەفراسىياپنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئىپتىدائىي سىماسى «ئاۋېستا» دا ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، ئۇنىڭدىكى بىر بابتا مۇنداق قۇرلار ئۇچرايدۇ.

«پەم ـ پاراسەتلىك گوشتاسىپ فارس دېگەن جايدا دەريا قىرغىقىغا چىقتى ۋە يۇز ئات، مىڭ كالا، بىر تۇمەن قوينى دەريا ئىلاھىغا قۇربانلىق قىلماقچى بولدى. ئۇ شۇ چاغدا دەريا ئىلاھىغا يالۋۇرۇپ مۇنداق خىتاب قىلدى: «پاك رەھمىدىل دەريا ئىلاھى! . . . رەزىلىكتە ئۆچىغا چىققان ھۇشاڭ بىلەن دېۋە كەبىي ئارجاسپنى يېڭىشىمگە مەدەت بەرگەيسەن. . . .»①.

ئۇندىن باشقا «ئاۋېستا» نىڭ يەنە بىر بابىدا مىللىي قەھرىمان زەرىرنىڭ دەريا ئىلاھىغا قىلغان ئوخشاش خىتابى تەكرارلىنىدۇ ۋە «يالغانچى ئارجاسپ» دېگەن ئىسىم تىلغا ئېلىنىدۇ. بۇ يەردە تىلغا ئېلىنىۋاتقان «ئارجاسپ» (Arjasp) ئەمەلىيەتتە كېيىنكى مەنبەلەردىكى «ئەفراسىياپ» ئوبرازىنىڭ ئىپتىدائىي ئۇلگىسىدۇر. ئەلشىر نەۋائى ئۆزىنىڭ «تارىخى مۇلكى ئەجەم» (ئىران پادىشاھلىرىنىڭ تارىخى) ناملىق ئەسىرىدە: «ئارجاسپ» بەنىي ئەفراسىياپكەم، تۈرك پادىشاھى ئەردى»②دەيدۇ. نەۋائى يەنە تەكىتلەپ مۇنداق يازىدۇ: «ئەفراسىياپ — ھۇشاڭ بەنىي تۈر بەنىي فېرىدون ئوغلىدۇر. ۋە بەزى ئانىڭ نىسبەتىنى كەيۇرمارسگە يەتكۈزۈپتۇرلەر. ئەما

① جاڭ خۇئېيەن: «پارس ئەدەبىياتى تارىخى»، 12 ـ بەت.
② نەۋائى: «تارىخى مۇلكى ئەجەم» — «ئون بەش تومۇق نەۋائى ئەسەرلىرى توپلىمى»، 14 ـ تۇم، 195 ـ بەت.

ئالدىنقىسى دۇرۇستراقدۇر. ئۇ ئىران مۇلكىنى ئانداق بۇزدىكى ئاز بەردە مەمۇرچىلىق قالدى، يېغاچلارنى كەستى، ئىمارەتنى يېقىتتى ۋە كارىزلار بىلەن بۇلاقلارنى كۆمدى. . . ئەفراسىياپ پادىشاھلىقى ئون ئىككى يىل ئەردى①. نەۋائى يەن مۇنۇ شېئىرنى كەلتۈرىدۇ:

چۇ ئەفراسىياپ ئۆلدى ئالەم شاھى،
ئەمەس ئەردى ئىش سىرىنىڭ ئاگاھى.
جاھان مۇلكىن ئۆز مۇلكى قىلدى گۇمان،
ئانى ھەم ئارىدىن چىقاردى جاھان②.

دېمەك، نەۋائى قەلىمى ئاستىدىكى ئەفراسىياپنىڭ ئوبرازى پارس مەنبەلىرى (ئاساسلىقى «شاھنامە») دىن كەلگەن. نەۋائى ئىران تارىخىنى يېزىش ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن تۈرك پادىشاھى ئەفراسىياپنى تىلغا ئالغان ۋە ئۇنى ئىرانغا قاتتىق سوروقچىلىق سالغان سەلبىي شەخس سۈپىتىدە تەسۋىرلىگەن.

ئېھتىمال، مەيلى تۈركىي مەنبەلىرى بولسۇن، ياكى ئىران مەنبەلىرىدە بولسۇن، ئەفراسىياپ ئوبرازى ئەڭ كۆپ تەسۋىرلەنگەن ئەسەر ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى (940 — 1020) نىڭ «شاھنامە» نامىلىق گىگانت ئەسىرى بولۇشى مۇمكىن. بۇ ئەسەرنىڭ ھەجمى جەمئىي 120 مىڭ مىسرادىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئاپتور ئىرانىنىڭ يىراق قەدىمكى دەۋرىدىن تاكى مىلادىيە 651 ـ يىلى ساسانىيلار سۇلالىسى ئەرەب قوشۇنلىرى تەرىپىدىن يىمىرىلگەنگە قەدەر بولغان 4600 يىلدىن ئارتۇق جەريانىدىكى پادىشاھلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق تارىخىنى بەدئىي ۋاستىلەر ئارقىلىق يورۇتۇپ بەرگەن. گەرچە فىردەۋسىدىن بۇرۇنلا ئىراندا بىر قانچىلىغان «شاھنامە»لەر مەيدانغا كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ھېچقايسىسىنىڭ بەدئىي مۇۋەپپەقىيىتى فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە»سىگە يېتەلمىگەنىدى. فىردەۋسى ئەسىرىدە نۇرغۇن

① ② نەۋائى: «تارىخى مۇلكى ئەجەم» — «ئون بەش تومۇق نەۋائى ئەسەرلىرى توپلىمى»، XIV تۇم، 191 ـ، 195 ـ بەتلەر.

سۆزلىتىلار ئارقىلىق ئەفراسىياپقا كەلگەن سەھىپە ئاجراتتى. بولۇپمۇ ئەسەردىكى ئىران - تۇران ئۇرۇشلىرىغا دائىر تۆت شەخسنىڭ پاجىئەسى — ھىلاج، سوقراب، سىياۋۇش ۋە ئىسفەندىيالارنىڭ پاجىئەسى تۇر، ھۇشاڭ ۋە ئەفراسىياپ قاتارلىق تۇران پادىشاھلىرى بىلەن بولغان ئۇرۇشلار داۋامىدا يۈز بېرىدۇ. پۈتكۈل ئەسەردە سىياۋۇش پاجىئەسى ئەڭ يۇقىرى بەدىئىي ماھارەت بىلەن تەسۋىرلىنىدۇ. ئەفراسىياپنىڭ سەلبىي ئوبرازىمۇ ئىران قەھرىمانى سىياۋۇش بىلەن بولغان مۇرەككەپ مۇناسىۋەتلەر جەريانىدا يارىتىلىدۇ. گەرچە «شاھنامە» رېئال تارىخنىڭ ئۆزى بولمىسىمۇ، لېكىن ئىران ۋە تۇران تارىخىغا ئائىت نۇرغۇنلىغان خەلق ئەپسانە - رىۋايەتلىرىنى ئۆزىگە مەنبە قىلغان ۋە ناھايىتى زور دەرىجىدە بەدىئىي پىشىقلاشتۇرغان ئۇتكەن.

تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا «ئامۇ دەريا سى ئىران بىلەن تۇران ئوتتۇرىسىدىكى يەنى پارس تىللىق خەلقلەر بىلەن تۇركىي تىللىق خەلقلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئەنئەنىۋى پاسىل بولغان»①. ئىراندىكى بەھىستۇن تاش پۈتۈكلىرىدە، ئىران پادىشاھى دارا I نىڭ مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 517 - يىلى ئامۇ دەريا سىدىن ئۆتۈپ، ساكلارغا ھۇجۇم قىلغانلىقى خاتىرىلەنگەن. دارا I دىن بۇرۇن ئىرانىنىڭ تۇنجى شاھىنشاھى كەيخىسراۋنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ماسساگېت قەبىلىلىرى بىلەن بولغان قانىتىق جەڭدە ئۆلتۈرۈلگەنلىكى مەلۇم. بەھىستۇن پۈتۈكلىرىدە دارانىڭ مۇنداق سۆزلىرى ئۇچرايدۇ: «شاھ دارا ئېيتۇركى، مەن ساكلار يۇرتىغا باستۇرۇپ باردىم؛ ئول ساكلار يۇرتى دەريانىڭ نېرىقى تەرىپىدە بولۇپ، ئۇلار ئۇچلۇق چوققىلىق قالپاق كىيىپ يۈرىدىكەن. ئەلقىسسە، مەن دەريادىن كۆۋرۈك سېلىپ، شۇ كۆۋرۈك ئارقىلىق ساكلار يۇرتى ئىچكىرىسىگە كىردىم ۋە ئۇلارنى

① فىلىپ. ھىتتى (ئامېرىكا): «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، 241 - بەت.

بىر بىلەن يەكسان قىلدىم. ساكلارنىڭ باشلىقلىرىدىن بىر قانچىلىرىنى ئەسىر ئالدىم. پۈت - قوللىرىنى باغلاپ ھوزۇرۇمغا كەلتۈردۈم... ئۇز خاھىشىم بويىچە ساكلار يۇرتىغا يېڭى باشلىق تەيىن قىلدىم. شۇندىن كېيىن، مەملىكەت مېنىڭ قولۇمغا ئۆتتى...»①. شۇنىڭدىن قارىغاندا، بەھىستۇن پۈتۈكلىرىدە تىلغا ئېلىنغان «ساكلار يۇرتىدىكى دەريا» دەل ئامۇ دەريا سىنىڭ ئۆزىدۇر. ئامۇ دەريا سىنى چېگرا قىلىپ ئىران تەرىتورىيىسىدىن ئايرىلىپ تۇرغان ساكلار يۇرتى تارىخىي مەنبەلەردە تىلغا ئېلىنغان «تۇران»، «تۇرانىيە» دەپ ئاتالغان ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدۇر. شۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۇركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ مۇھىم بىر ئېتنىك تەركىبى بولغان ساكلار زامانىسىدىن باشلاپلا ئىران بىلەن تۇران ئوتتۇرىسىدىكى تىنىمسىز ئۇرۇشلار باشلانغان. «شاھنامە» دە تەسۋىرلەنگەن ئىران ۋە تۇران ئۇرۇشى ئەمەلىيەتتە ئاشۇ ئۇزاق تارىختىكى ئۇرۇشلارنىڭ بەدىئىي ئىنكاسىدۇر. «شاھنامە» دە ئەفراسىياپ مۇنداق دەيدۇ: «چىندىن ئامۇ دەريا سىغىچە بولغان زېمىنلار مېنىڭ ئىلكىمدىدۇر. ئامۇ دەريا سىنى پاسىل قىلغان سوغدىلار مېنىڭ قوشۇنلىرىمنىڭ قولىدىدۇر. تۇران بىلەن ئىرانىنىڭ زىددىيىتى سېلىم بىلەن تۇران زامانىسىدىن باشلانغاندۇر...»②.

ھرودېتنىڭ «تارىخ» ناملىق ئەسىرىدە، ئىران شاھى كەيخىسراۋ بىلەن ماسساگېتلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشنى تېما قىلغان «تومارس» ناملىق ئايال پادىشاھ ھەققىدىكى رىۋايەت خاتىرىلەنگەن. «بۇ رىۋايەت قاراقالپاقلار ئارىسىدا ھېلىھەم ساقلانماقتا»③. ئۇندىن باشقا گرېك تارىخچىسى پولىبىن (مىلادىيە II ئەسىر) نىڭ «ھەربىي ھېيلىلەر» ناملىق ئەسىرىدە، قەدىمكى ئىران كەييانىيلار سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى دارا I نىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىگە قىلغان تاجاۋۇزچىلىقىغا قارشى

① ③ ۋ. ئى. ئاۋدىيېۋ: «قەدىمكى شەرق تارىخى»، 620 - 621 - ، 627 - بەتلەر.
② فىردەۋسى: «شاھنامە»، خەلق ئەدەبىياتى نەشرىياتى، 1991 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 362 - ، 363 - بەتلەر.

خەلق ھەربىر تىلىنى مەزمۇن قىلغان «شىراق» رىۋايىتى خاتىرىلەنگەن. قەدىمكى ئىرانلىقلار بىلەن ساك ۋە ماساگېتلار ئوتتۇرىسىدىكى تىنىمسىز ئۇرۇشلار كېيىنكى دەۋرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىدە ئىران - تۇران ئۇرۇشلىرى، ئەفراسىياپ، رۇستەم ھەققىدىكى رىۋايەتلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە مول مەنبەلەرنى تەقدىم قىلغان. تۇران خاقانى ئەفراسىياپ (ئالپ ئەرتۇڭا) توغرىسىدا تۈركىي مەنبەلەردە قاراخانىيلار دەۋرىدىن ئاۋۋالقى ئاپتورلار ئىجادىدا ھېچقانداق مەلۇمات قالمىغان. پەقەت «تۈركىي تىللار دىۋانى» بىلەن «قۇتادغۇ بىلىك» تە ئاز - تولا مەلۇمات ساقلانغان. مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا بەزى سۆزلەرنى ئىزاھلاش ئېھتىياجى بىلەن ئالپ ئەرتۇڭا (ئەفراسىياپ) نىڭ ئۆلۈمىگە ئېچىنىپ توقۇلغان مەرسىيە قوشاقلىرىدىن پارچىلار بېرىدۇ. بەزى تەتقىقاتچىلار بۇ قوشاقلارنى ئالپ ئەرتۇڭا ھەققىدىكى مۇكەممەل بىر ئېپوسنىڭ پارچىلىرى بولسا كېرەك دەپ قارايدۇ①. بۇ قوشاقلاردىن ئىرانلىقلارنىڭ نەزىرىدە تاجاۋۇزچى ۋە سەلبىي شەخس سۈپىتىدە تەسۋىرلەنگەن ئالپ ئەرتۇڭا (ئەفراسىياپ) نىڭ تۈركىي خەلقلەر ئىجادىدا دانىشمەن پادىشاھ، ئۇلۇغ قەھرىمان سۈپىتىدە مەيدانغا چىققانلىقىنى ۋە ئۇنىڭ ئۆلۈمىگە چەكسىز قايغۇرۇپ مەرسىيە قوشاقلىرى توقۇلغانلىقىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. ئۇنىڭدىن باشقا «دىۋان»دا يەنە قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ بارلىق خاقانلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئەجدادى دەپ ھېسابلىغانلىقى بايان قىلىنىدۇ②. شۇنداقلا يەنە ئەفراسىياپ (ئالپ ئەرتۇڭا) ھاۋاسى ناھايىتى ياخشى بولغان ئوردۇكەنت (قەشقەر) نى ئۆزىنىڭ دائىمىي تۇرۇشلۇق شەھىرى قىلغانلىقى تىلغا ئېلىنىدۇ③.

① ئابدۇرېھىم سابىت: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى»، 1 - كىتاب، 1 - قىسىم، قەشقەر شەھەرلىك ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش مەكتىزى، 1982 - يىل نەشرى، 161 - بەت.

② ③ ۋاھىتجان غوپۇر، ئەسقەر ھۇسەيىن: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تېزىسلىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987 - يىل نەشرى، 103 -، 106 - بەتلەر.

مەھمۇد قەشقەرى يەنە «بارچۇق — ئەفراسىياپ قۇرغان بىر شەھەر، ئۇ يەردە بۇختۇ نەسسارنىڭ ئوغلى بەتزەن قامالغان»① دېگەن مەلۇماتنى بېرىدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك»تە تۇران شاھى ئەفراسىياپنى زېرەك سەركەردە، قابىل شاھ سۈپىتىدە تەسۋىرلەيدۇ.

دېمەك، يۇقىرىقى مەنبەلەردە تىلغا ئېلىنغان تۇران پادىشاھى ئەفراسىياپ تۈركىي خەلقلەرنىڭ مىللىي قەھرىمانى ئالپ ئەرتۇڭانىڭ ئىرانلاشقان ئىسمىدۇر. ئوبۇلقاسىم فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» سىدە تىلغا ئېلىنغان تۇران شاھى ئەفراسىياپنىڭ تارىخىغا دائىر مەلۇماتلار بىلەن تۈركىي خەلقلەر قەدىمكى ئەدەبىياتىدا ساقلانغان ئالپ ئەرتۇڭاغا دائىر قوشاقلار بۇ ئىككى ئىسىمنىڭ بىرلا شەخسنى كۆرسىتىدىغانلىقىنى ئىسپاتلىماقتا.

قەدىمكى ئىران ئەدەبىياتىدا رۇستەم ھەققىدىكى رىۋايەتلەر كەڭ كۆلەمدە ساقلانغان. بۈگۈنكى كۈندە پارس قولتۇقىدىن تارىم ۋادىسىغىچە بولغان كەڭ رايونلاردىكى خەلقلەر ئارىسىدا رۇستەم ھەققىدىكى رىۋايەتلەر كەڭ تارقالغان. ئىسلامىيەتتىن خېلى بۇرۇنقى زامانلاردىلا رۇستەم ھەققىدىكى ئەپسانە - رىۋايەتلەر ئىران خەلقى ئارىسىدا ئېغىزدىن - ئېغىزغا تارقىلىپ يۈرگەن. «رۇستەم» سۆزى پەھلەۋى تىلى (ئوتتۇرا قەدىمكى زامان پارس تىلى)دا «روستاستاخماك» (Rostastahmak) ياكى «روستاستاخم» (Rostastahm) دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇ ئىسىم ئەكڭ دەسلەپ ئارسالك (باكتېرىيە دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 247 - يىلىدىن مىلادىيە 226 - يىلىغىچە) خاندانلىقى دەۋرىدە يېزىلغان «ئاسسۇرىيلار دەرىخى» ناملىق مەسىللەر توپلىمىدا ئۇچرايدۇ②. كېيىنچە زوراۋاستىر دىنىنىڭ يەنە بىر مۇھىم

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 - يىل نەشرى، 1 توم، 608 - بەت.

② «ئىران ئەدەبىياتى ماقالىلار توپلىمى»، 132 - بەت.

دەستۇرى «بەنداخىش» ، «يارالمىش خاتىرلىرى» دا يەنە تىلغا ئېلىنىدۇ. ئىران تەنقىداتچىلىرىنىڭ بەزىلىرى رۇستەم ئارسالان سۇلالىسى دەۋرىدىكى ساكىستان (شەرقىي ئىران) دا ئۆتكەن داڭلىق بىر بەگ بولۇشى مۇمكىن. كېيىنچە خەلق ئارىسىدا ئۇنىڭغا دائىر رومانتىك رىۋايەتلەر تارقىلىشقا باشلىغان. ئىسلامىيەتنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە بۇ رىۋايەتلەر شەرقىي ئىران رايونىدىن غەربتىكى ئىككى دەريا ۋادىلىرىغا تارقالغان دەپ قارايدۇ①.

فىردەۋسى دەۋرىگە كەلگەندە، بۇ رىۋايەتلەر جۇغلىنىپ، بىر قانچىلىغان «شاھنامە» لەرنىڭ سۇژىتىغا ئۇلگە تەقدىم قىلدى. لېكىن رۇستەم ئوبرازى پەقەت فىردەۋسىنىڭ قەلىمى ئاستىدىلا يۇكسەك بىر بەدىئىي ئوبرازغا ئايلاندى. فىردەۋسى «شاھنامە» دە رۇستەمنى ئاجايىپ قۇدرەتلىك مىللىي قەھرىمان سۈپىتىدە تەسۋىرلەپ، شەرق داستانچىلىقىنىڭ يۇكسەك ئۇلگىسىنى يارىتىدۇ. «شاھنامە» دە رۇستەم ئوبرازى سوقراب، سىياۋۇش ۋە ئىسفەندىيارلار پاجىئەسىگە يانداشقان ھالدا تراگىدىك زىددىيەتلەر ئىچىدە راۋاجلىنىدۇ ۋە ئەفراسىياپ بىلەن بولغان تىنىمسىز جەڭلەر داۋامىدا يارىتىلىدۇ.

فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» سىدىن كېيىن، رۇستەم ھەققىدىكى رىۋايەتلەر ئىران تەۋەسىدىن ھالقىپ پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسىدىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئارىسىغا كەڭ تارقالدى. رۇستەم ئوبرازى ئېغىزدىن - ئېغىزغا تارقىلىش جەريانىدا قەھرىمانلىقى ئۈستىگە ئىلاھلاشتۇرۇلدى، غايىۋىلەشتۈرۈلدى، كلاسسىكلارنىڭ قەلىمى ئاستىدا قايتا - قايتا زىكرى قىلىنىپ، مەددىھە - ۋائىزلارنىڭ ئېغىز لىرىدا تەكرار - تەكرار ئېيتىلدى.

شۇنىسى قىزىقارلىقكى، تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئومۇمىيۈزلۈك

① بەھورا سەفا (ئىران) : «ئىراندا ئېپوسچىلىق ئىجادىيىتى» — «ئىران ئەدەبىياتى ماقالىلار توپلىمى» ، 133 - ، 134 - بەتلەر.

ئىسلام ئېتىقادىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ئۆزلىرىنىڭ قەدىمكى ئىجادىدا يارانقان ۋە غايىۋىلەشتۈرگەن قەھرىمانلىرىنى ئاستا - ئاستا ئۇنتۇپ كېتىشتى. قاراخانىيلار دەۋرىدىن كېيىن، ئالىپ ئەرتۇڭا ھەققىدىكى رىۋايەت - قىسسىلەر قايتا تىلغا ئېلىنمىدى. ئۇنىڭ ئورنىغا پارس قىسسىلىرىدىكى رۇستەم، جەمشىد، فېرىدون، سوقراب، سىياۋۇش، ئەردەشىر قاتارلىق قەھرىمانلار ئوبرازى ئالماشتى. غاپۇروف: «تاغلىق رايونلاردىكى تاجىكلار بىرەر ئىش باشلىغاندا «يا، پىرىم رۇستەمدىن مەدەت، دەپلا باشلايدۇ. ئۇلار ئاسمانىدىكى ھەسەن - ھۈسەننى «رۇستەمنىڭ ئوقياسى» غا تەقلىد قىلىدۇ. كامالنى رۇستەم دەپ ئاتايدۇ»① دەيدۇ.

تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدىمۇ رۇستەم، جەمشىدلەرنى ئۇلۇغلايدىغان ۋە ئىلاھلاشتۇرىدىغان ئادەتلەر ۋە رىۋايەتلەر ھېلىھەم ساقلانماقتا. ئەپسۇسكى، بىز ئالىپ ئەرتۇڭا (ئەفراسىياپ) ھەققىدە «تۈركىي تىللار دىۋانى» ۋە «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى ئازراق مەلۇماتتىن باشقا ھېچقانداق فولكلور خاراكتېرلىق ئۇچۇرغا ئىگە ئەمەسمىز.

تۇنجى دىئالوگ:
شەرقچە ئوتوپىيە — ئىسكەندەر سېپىلى

بىر كۈنى كېچىسى خەلىپە مەئمۇن چۈش كۆردى. چۈشىدە ئاپئاق يۈزلۈك، كۆك كۆزلۈك، پېشانىلىرى كەڭ، يۈرۈش - تۇرۇشى سىپايە بىر كىشى ئۇنىڭ كارىۋىتىنىڭ قېشىدا ئولتۇراتتى. خەلىپە ئېھتىرام بىلەن سورىدى: «سىز كىم؟» ، مويسىپىت سۈپەت كىشى جاۋاب بەردى: «ئارىستوتېلمەن» . خەلىپە سورىدى: «ئېھ، دانىشمەن، سوئالىم بار، گۈزەللىك نېمىدە؟» ، ئارىستوتېل جاۋاب بەردى: «گۈزەللىك ئەقىل - پاراسەتتە» . خەلىپە سورىدى: «يەنىچۇ؟» . ئارىستوتېل جاۋاب بەردى: «گۈزەللىك قانۇن - تۈزۈمدە» .

① غاپۇروف: «تاجىكلار تارىخى» ، 61 - بەت.

خەلىپە يەنە سورىدى: «يەنچۇ؟»، ئارىستوتېل جاۋاب بەردى: «گۈزەللىك ئاۋام خەلق ئىچىدە». خەلىپە يەنە سورىدى: «يەنچۇ؟». ئارىستوتېل ئاستا باش پايدىدى: «بەس، ئەمدى كۆپايە»①.

— ئىبن نەدىم: «كىتاب»

شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ئالېكساندر ماكېدونىسكىي دېگەن بۇ نام ياۋروپالىقلارغا قانچىلىك تونۇش بولسا، ئىسكەندەر زۇلقەرنەين دېگەن بۇ ئىسىمنىڭ پۈتكۈل شەرق مۇسۇلمان دۇنياسىغا شۇنچىلىك تونۇشتۇر. ئىسكەندەرنىڭ شەرققە يۈرۈشىدىن كېيىن، ئىران چۆللۈكلىرىدىن پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا؛ ھىندىقۇش تاغلىرى شۇنىڭدەك تاكى ھىندى دەريالىرى ۋادىسىغا قەدەر بولغان ئۇزاق ئاسىيادا «قوش مۈڭگۈزلۈك ئىسكەندەر» ھەققىدە تالاي رىۋايەتلەر توقۇلدى. ئۇنىڭ ئاسىياغا قىلغان ئىستېلاچىلىق يۈرۈشلىرى داۋامىدا كەلتۈرگەن سوغۇچىلىقلىرى ئاستا - ئاستا ئۇنتۇلۇپ كەتتى. مىلادىيە VII ئەسىردە ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس دەستۇرى — «قۇرئان» دا ئىسكەندەر زۇلقەرنەين نامىنىڭ قايتا زىكرى قىلىنىشى ۋە ئۇ ھەقتىكى رىۋايەتنىڭ تىلغا ئېلىنىشى، ئىسكەندەرنىڭ پۈتكۈل شەرق مۇسۇلمان دۇنياسىدا ئادىل پادىشاھ سۈپىتىدە غايىۋىلەشتۈرۈلۈشىگە ئاساسلىق مەنبە بولدى. شۇنداق باشلاپ قانچىلىغان شەرق كلاسسىكلىرى ئىسكەندەر ھەققىدە ئاجايىپ - غارايىپ قىسسىلەرنى يېزىپ چىقىشتى. ئادىل پادىشاھ، ھەققانىي ھۆكۈمرانلارنىڭ غايىۋى مىزانى ئىسكەندەر ئوبرازىدا ئىپادىلىنىدىغان بولدى. ئېھتىمال، شەرق دۇنياسىغا تونۇلغان جاھانگىرلار ئىچىدە بەدىئىي ئىجادىيەتتە ئىسكەندەرچىلىك مەدھىيىلەنگەن شەخس بولمىسا كېرەك. ئىسكەندەرگە ئوتتۇرا ئەسىر خرىستىئان ياۋروپاسى بېرەلمىگەن شان - شۆھرەتنى ئوتتۇرا ئەسىر مۇسۇلمان شەرقى بەرگەنىدى. قىسقىسى، نىزامىدىن نەۋائىغىچە، «قۇرئان» قىسسىلىرىدىن مەددالارنىڭ ئېغىزلىرىغىچە بولغان بەدىئىي ئىجادىيەتتە ئىسكەندەر شەرقچە ئوتوپىيىنىڭ ئەڭ يۇقىرى مىزانى بولۇپ قالدى.

ئىسكەندەرنىڭ مۇسۇلمان دۇنياسىدا شۇنچىلىك دەرىجىدە غايىۋىلەشتۈرۈلۈشىنىڭ سىرى نېمە؟ ماكېدونىيەدىن قىلىچ ئويناتقىچە كەلگەن بىر ئىستېلاچى قانداقلارچە شەرق ئوتوپىزمىنىڭ سىمبولۇپ قالدى؟

ئىسكەندەرنىڭ شەرققە يۈرۈش قىلىشى قەدىمكى ياۋروپاغا شەرقنىڭ تۇنجى دەرۋازىسىنى ئاچقانىدى. شۇندىن باشلاپ شەرق ۋە غەرب مەدەنىيىتى ئىسكەندەر ئىستېلا قىلغان چەكسىز ئۇزاق زېمىنىدا بويلاپ، ئۇزۇنغا كەڭ كۆلەملىك ئۆتۈشۈش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشتى. ئۇز دەۋرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن ئىرانىنىڭ ئومۇرتقىسى ھېسابلانغان باكتېرىيە مەشرىق بىلەن مەغرىبتىن كېلىدىغان ئۇچۇرلارنىڭ تۇغۇنىگە ئايلاندى. خۇددى دراپېر ئېيتقاندەك: «ئەگەر ياۋروپا ئىدىيىلىرى باكتېرىيە ئارقىلىق يىراق شەرققە تارقالغان دەيدىكەنمىز. ئوخشاشلا ئاسىيا چۈشەنچىلىرىمۇ ئاشۇ قانال ئارقىلىق ياۋروپاغا تارقالغان»①. گەرچە، ئىسكەندەرنىڭ شەرققە قىلغان يۈرۈشى شۇنچىلىك تاسادىپىي باشلىنىپ، شۇنچىلىك تېز ئاخىرلاشقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ياۋروپاغا سىرلىق تىلسىم ھېسابلانغان شەرقنى تۇنجى قېتىم تونۇتقان شەخس ئىدى. شەرق دۇنياسىمۇ ئوخشاشلا ئىسكەندەر ئىستېلاسى جەريانىدا ياۋروپا ھەققىدىكى تۇنجى كەڭ كۆلەملىك ئۇچۇرغا ئېرىشكەنىدى. شۇڭلاشقا ئىسكەندەر يۈرۈشلىرى شەرق خەلقلىرىگە مۆلچەرلىگۈسىز چوڭقۇر تەسىراتلارنى قالدۇردى.

مىلادىيەدىن بۇرۇنقى V ئەسىردىن باشلاپ ماكېدونىيىنىڭ گرېتسىيىدىكى تەسىرى كۈچىيىشكە باشلىغانىدى. مىلادىيەدىن بۇ-

① سەي ۋېيلياڭ تۈزگەن: «گوللەنگەن ئابباسىيلار مەدەنىيىتى»، شاڭخەي چەت ئەل تىلى ماۋارىپى نەشرىياتى، 1997 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 33 - بەت.

① ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 52 - بەتتە كەلتۈرۈلگەن نەقىلگە قارالسۇن.

رۇنقى IV ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە ماكېدونىيە زور دەرىجىدە كۈچەيىپ، سىرتقا قارىتا كېڭەيمىچىلىك ئۇرۇشلىرى ئېلىپ بېرىشقا تەييارلاندى. دەل شۇ چاغدا هاياتىي كۈچى ئۇرغۇپ تۇرغان ياش ئالېكساندر ماكېدون تەختىگە چىقتى. ئۇ، مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 336 ـ يىلىدىن باشلاپ شەرققە قارىتا كەڭ كۆلەملىك تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشلىرىنى قوزغىدى. شۇ دەۋردە شەرقتە ئىران ئاخمانىيلار سۇلالىسى (پېرسىيە ئىمپېرىيىسى) ئەڭ كۈچلۈك خاندانلىق ئىدى. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 331 — 334 ـ يىللىرى ئالېكساندر پارس قوشۇنلىرىنى بىر قانچە قېتىم قاتتىق مەغلۇپ قىلدى. ئاخمانىيلار سۇلالىسى ئاخىرقى هېسابتا پۈت تىرەپ تۇرالمىدى. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 330 ـ يىلى ئاخمانىيلار خاندانلىقىنىڭ ئاخىرقى پادىشاهى دارا III ئوردىنى تاشلاپ شەرققە قاچتى ۋە يېرىم يولدا بىر هەربىي سەركەردىسى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. شۇندىن باشلاپ ئالېكساندر كاسپىي دېڭىزىنى بويلاپ ئوتتۇرا ئاسىياغا يۈرۈش قىلدى. لېكىن ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سوغدىلار، ساكلار ۋە تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. گرېك قوشۇنلىرى ئوتتۇرا ئاسىيانى تولۇق ئىستىلا قىلغىچە زور دەرىجىدە هالسىرىدى. نەتىجىدە ئاخىرقى نىشانىنى هىندىستانغا قارىتقان گرېك ـ ماكېدون قوشۇنلىرى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 323 ـ يىلى ئالېكساندر كېسەل بولۇپ قازا تاپقاندىن كېيىن، قالايمىقانچىلىق ئىچىدە قېپقالدى. بىر قىسمى توپىلاڭ كۆتۈرۈپ ياۋروپاغا قايتتى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران تەۋەسىدە سەلۈكلەر، پارفىيە، گرېك، ماكېدونىيە قاتارلىق شەرقچە تۈس ئالغان خاندانلىقلار قۇرۇلدى ۋە بىر قانچە ئەسىر داۋاملاشقان ئوتتۇرا ئاسىيا ئېللىنىزم مەدەنىيىتىنى شەكىللەندۈردى. «گرېك ـ ماكېدونىيىلىكلەرنىڭ شەرققە يۈرۈشى گەرچە ئىلگىرىكى ئاريان ـ سىكىف ـ تۈران كارۋان يولى ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلغان بولسىمۇ، ئۇ تەدرىجىي مەشهۇر بىر يولىنىڭ شەكىللىنىشىگە هەسسە قوشتى... بىر يولى قەدىمكى زاماندىن پۈتكۈل ئوتتۇرا ئەسىرگىچە داۋاملىق راۋاجلاندى. گرېك ـ رىم، بۇددا ۋە ئىسلام مەدەنىيىتى دەۋرىدە داۋاملىق يېڭى مەزمۇنلار بىلەن رونىق تاپتى. بۇ جەريانداً ئېللىنىزملىق مەدەنىيەت ئوخشىمىغان دەۋرلەردە يەنىلا ئۆز تەسىرىنى كۆرسىتىپ كەلدى»[1].

ئالېكساندر ماكېدونسكىي ئاران 33 يىل ياشىدى. قىسقىغىنە 12 يىل ئىچىدە ئاسىياغا يۈرۈش قىلىپ بالقاندىن پەنجاپقىچە بولغان بىپايان تېررىتورىيىنى ئىستىلا قىلدى ۋە غەرب بىلەن شەرقنى تۇنجى قېتىم تۇتاشتۇردى. ئۇزاق ئاسىيانىڭ دەشت ـ باياۋانلىرىدا ئالېكساندرنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان قانچىلىغان شەهەرلەر بىنا قىلىندى. پەقەت ئۆز دەۋرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيادىلا باكتېرىيە بىلەن سوغدىيانانى تايانچ قىلغان ئالېكساندر نامىدىكى 8 ـ 10غىچە شەهەر بەرپا قىلىنغانىدى. بۇلاردىن هىرات قېشىدىكى ئالېكساندرىيە، قەندىهاردىكى ئالېكساندرىيە، هىندىقۇش تېغى ئېتىكىدىكى ئالېكساندرىيە، كافكازدىكى ئالېكساندرىيە، ئامۇ دەرياسى بويىدىكى ئالېكساندرىيە، باكتېرىيە ئەتراپىدىكى ئالېكساندرىيە ۋە مەرغىيانادىكى ئالېكساندرىيە قاتارلىقلارنى كۆرسىتىش مۇمكىن[2]. هەتتا بىر قىسىم شەرق ئالىملىرى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىر قىسىم قەدىمكى مىللەت نامىلىرىنى ئالېكساندر بىلەن باغلايدۇ. مەهمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىلىلار دىۋانى»دا «ئۇيغۇر» نامىنى مۇنداق ئىزاهلايدۇ: «ئۇيغۇر. بىر ئەلنىڭ نامى... زۇلقەرنەين ئۇيغۇر ئېلىگە يېقىنلاشقاندا، تۈرك خاقانى ئۇنىڭغا قارشى تۇت مىڭ ئادەم ئەۋەتكەن. بۇلارنىڭ قالپاقلىرىنىڭ قاناتلىرى لاچىن قاناتلىرىغا ئوخشايدىكەن. ئوقنى ئالدىغا قانداق ئاتاسا، كەينىگىمۇ شۇنداق ئوستىلىق بىلەن ئاتىدىكەن. زۇلقەرنەين

① ئابدۇشۈكۈر مۇهەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 54 ـ، 56 ـ بەتلەر.
② گاۋىن هامبلي (ئامېرىكا): «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، 38 ـ، 39 ـ بەتلەر؛ غاپۇرۇف: «تاجىكلار تارىخى»، 1 ـ كىتاب، 106 ـ، 107 ـ بەتلەر.

بۇلارغا ھەيران قاپتۇ ۋە ‹ئىنسان خۇزخۇرەند — بۇلار باشقىلارغا موھتاج بولماي، ئۆز ئوزۇقىنى ئۆزى تېپىپ يەيدىغانلار ئىكەن. بۇلارنىڭ قولىدىن ئوۋ قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ، قاچان خالىسا شۇ چاغدا ئېتىپ يېيەلەيدۇ، دەپتۇ. شۇندىن باشلاپ بۇ ئەل ‹خۇزخۇر› دەپ ئاتىلىپتۇ ۋە ئاستا ـ ئاستا ‹ئۇيغۇر› سۆزىگە ئۆزگىرىپتۇ»①. ئۇندىن باشقا مەھمۇد قەشقەرى يەنە ئالېكساندرغا باغلىق بولغان يەنە بىر مۇنچە نامىلارنى تىلغا ئالىدۇ: «بىر تۈرك ئەسكىرى ئىسكەندەرنىڭ بىر ئەسكىرىنى قىلىچ بىلەن چاپقاندا، ئۇنىڭ تورۇسىمۇ چېپىلىپ كەتكەن، تورۇسىدىكى ئالتۇنى چېچىلىپ قانغا مىلەنگەن. بۇ جايىنى شۇندىن كېيىن ‹ئالتۇن قان› دەپ ئاتاپ كەلگەن»②. «ئەتىياز پەسلىدە تۈرك يېرىدە يامغۇر يېغىپ پاتقاقچىلىق بولغاندا ئىسكەندەر: ‹ئىنچى گىل ئەست؟› دەپ سوراپتۇ. بۇ سۆزنىڭ مەنىسى، بۇ قانداق پاتقاقچىلىق؟ دېگەندىن ئىبارەت ئىكەن. بۇ سۆزدىن ‹چىگىل› سۆزى تۇغۇلۇپ قەبىلە ھەم يەر نامىنى بىلدۈرىدىغان بولۇپتۇ»③.

دېمەك، ئالېكساندر ئىستېلاسىدىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيادا خېلى ئۇزاق زامانلارغىچە، ئېللىنىزم مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى بىلەن ئىسكەندەر ئوبرازى زور دەرىجىدە غايىۋىيلەشتۈرۈلدى. ئىسلامىيەت دەۋرى باشلانغاندىن كېيىن، زۇلقەرنەين ھەققىدىكى قىسسىلەرنىڭ «قۇرئان» سۈرىلىرىگە كىرىپ كېلىشى، ئۇنىڭ ئوبرازىنىڭ پۈتكۈل مۇسۇلمان شەرقىدە غايىۋي پادىشاھ دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلۈشىگە ئاساس يارىتتى. ئېھتىمال، نىزامىنىڭ بولغان ئۇزاق جەريانىدا ئىسكەندەرگە ئائىت تالاي قىسسىلەر توقۇلغان بولۇشى مۇمكىن. لېكىن يۇكسەك بەدىئىي ماھارەت بىلەن غايىۋىيلەشتۈرۈلگەن ئىسكەندەر ئوبرازىدا تۇنجى قېتىم شەرقچە ئوتوپىيىنى ئوتتۇرىغا قويغان كىشى نىزامى گەنجەۋى (1114 — 1209) دۇر.

① ② ③ مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 ـ يىل نەشرى، I توم، 135 ـ، 151 ـ، 152 ـ بەتلەر.

نىزامى شەرق خەلقلىرىگە كەڭ تارقالغان خەلق رىۋايەتلىرىگە ئاساسەن بەش داستانىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «خەمسە» سىنى يېزىپ چىققتى ۋە شەرق ئەدەبىياتى جۈملىدىن پارس ۋە تۈركىي خەلقلەر ئەدەبىياتىدىكى «خەمسىچىلىك ھادىسىسى» گە بايراقدار سۈپىتىدە يول ئاچتى. نىزامى «خەمسە» سىنىڭ ئەڭ ئاخىرقىسى، يەنى بەشىنچىسى — «ئىسكەندەرنامە» ئىدى. «نىزامى بۇ داستانىنى ھاياتىنىڭ ئاساسىي مەھسۇلى دەپ قاراپ، ئۇنىڭغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن»①.

ئالېكساندر ماكېدونىسكىي ھەققىدە ئۇنىڭ يۇرۇشلىرىگە قاتناشقان پتولېمېي، ئارستوبان، كاللىسفېنلار؛ ئېللىنىزم دەۋرىدە ئاندىكلىد ئافىنسكىي، نىمفىس ھېراكلېسكىيلار؛ رىم دەۋرىدە كلاۋدىي ئارىيان، پلوتارخ، لۇكىئان، كۇرسىي رۇف، دىئادارلار تەرىپىدىن تارىخىي، بىئوگرافىك، جۇغراپىيىلىك ۋە بەدىئىي ئەسەرلەر يارىتىلغان. شەرقتە نىزامىنىڭچە ياشىغان تەبەرى، بەيھەقى، ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى، بېرۇنى قاتارلىق مۇئەللىپلەر ئۆز ئەسەرلىرىدە ئالېكساندرغا تالاي سەھىپىلەرنى ئاجراتتى②.

نىزامى «ئىسكەندەرنامە»نى يېزىشتا تارىخىي يازما مەنبەلەر بىلەن خەلق ئىچىدىكى رىۋايەتلەرگە تەڭلا مۇراجىئەت قىلدى. ئۇنى قىزىقتۇرغىنى ئىسكەندەرنىڭ سىياسىي تارىخى ئەمەس، بەلكى غايىۋىلەشكەن ئىسكەندەر ئوبرازىدا ئەكس ئىتىدىغان غايىۋى جەمئىيەت ئىدى. «ئىسكەندەرنامە» ئىككى قىسىمغا — «شەرەپنامە» ۋە «ئىقبالنامە» گە بۆلۈنگەن بولۇپ، ئالدىنقى قىسىمدا، ئىسكەندەر يىراققا يۈرۈش قىلغان بىر جاھانگىر ئەمەس، بەلكى مىسىردىن ھىندىستانغىچە بولغان شەرق ئەللىرىنى زۇلۇمدىن، ئۇرۇش ـ ماجىرالاردىن خالاس قىلغۇچى، ئادالەتنى ياقلاپ خەلققە ئاسايىشلىق بەرگۈچى شاھ

① ② «نىزامى خەمسىسىگە ئىشلەنگەن قىستۇرما رەسىملەر»، كىرىش سۆز قىسمى، ئۇزبېكستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى، «پەن» نەشرىياتى، 1985 ـ يىل نەشرى، 8 ـ بەتكە قارالسۇن.

سۆپتىدە تەسۋىرلىنىدۇ.

«ئىسكەندەرنامە» نىڭ ئىككىنچى قىسمى — «ئىقبالنامە» دە شائىر نىزامىنىڭ غايىۋى تەسەۋۋۇرى تولۇق ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ. ئىسكەندەر ۋەتىنى رۇمغا قايتىدۇ ۋە ئىران، ھىندىستاندىن كەلتۈرۈلگەن كىتابلارنى تەرجىمە قىلدۇرۇپ، ئۆز ئوردىسىغا ئارىستوتېل، سوقرات، ئەپلاتون، ۋەلىس، ھەرمىس قاتارلىق ئالىملارنى توپلاپ ئىلمىي سۆھبەتلەرنى ئۆتكۈزىدۇ. ئاندىن ئىسكەندەر يۈز مىڭ لەشكەر توپلاپ، يىراقلارغا يۈرۈش قىلىدۇ. ھەر تەرەپتىكى ئەللەرگە بارىدۇ. يەجۈج - مەجۈجىيلەرنىڭ يولىنى توسۇغۇچى «سەدد» (تام) قۇرىدۇ. ئەڭ ئاخىرىدا ئىسكەندەر گۈللەپ - ياشىنغان، باي - كەمبەغەللىكنى بولمىغان، زۇلۇمدىن خالىي، ئادالەت ياقلانغان، ھەممە بەختىيار ياشايدىغان بىر مەملىكەتكە كېلىدۇ. بۇ يەردە كېسەللىك ۋە ئازاب - ئوقۇبەت بولمايدۇ. كىشىلەر پەقەت قېرىلىق يەتكەندە ئاندىن ئۆلىدۇ... ئىسكەندەر ئاخىرى بەختىيار بىر جەمئىيەتنى تاپىدۇ ۋە قايتىشىدا شەھرىزۇردا ۋاپات بولىدۇ...

دېمەك، نىزامىنىڭ قەلبىي ئاستىدىكى ئىسكەندەر شەرقچە ئوتوپىيىنىڭ مەنزىرىسىنى يارىتىدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» تە يارىتىلغان «ئادالەت، قانۇن ۋە بىلىم ئارقىلىق دۆلەت ئىدارە قىلىنىدىغان» غايىۋى جەمئىيىتى نىزامى ئىجادىدا ئىسكەندەر ئوبرازىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ. ئۆز نۆۋىتىدە شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، نىزامىنىڭ قەلبىي ئاستىدىكى شەرقچە ئوتوپىيىنىڭ ۋەكىلى بولغان ئىسكەندەر مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 323 — 334 - يىللىرى ئارىلىقىدا شەرقتە قىلىچ ئوينىتىپ كەلگەن ئالېكساندر ماكېدونىسىنى كېيىدىن تۇيۇپ يەرقىلىنەتتى. ئۇ، غايىۋىيلەشتۈرۈلگەن ئىسكەندەر ئوبرازى ئارقىلىق شەرق ئوتوپىيىسىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئىدىئال ھاكىم، پەيلاسوپ شاھ ۋە ئاسايىشلىق ئەلگە باش بولغۇچى دانىشمەن پادىشاھ سىماسىنى يارىتىقانىدى. يۇسۇپ خاس ھاجىپ، نىزامى گەنجە-

ۋى، ئەمىر خىسراۋ دېھلىۋى ۋە ئەلىشىر نەۋائى قاتارلىقلار يارىتقان شەرقچە ئوتوپىيە، خرىستىئان ياۋروپاسى ئويغىنىشىدىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن كامپانىللانىڭ «قۇياش شەھىرى»، توماس مورنىڭ «ئوتوپىيزم»، سېنسىمۇن، فۇرىي، ئووېن قاتارلىقلارنىڭ «خىيالىي سوتسىيالىزم» قاتارلىق غەربچە ئوتوپىيىسىدىن كۆپ بالدۇر ئىدى. شۇڭا شەرقشۇناس ئالىم ئاكادېمىك ئى. ئا. ئوربېلى: «نىزامى ئالېكساندر ھەققىدىكى داستانغا ئېپىزوت سۆپتىدە ئاجايىپ ئوتوپىك جەمئىيەت تەسۋىرىنى كىرگۈزدى ۋە توماس مور، كامپانىللا غايىلىرىدىن بىر قانچە ئەسىر بالدۇر ئېيتتى»① دەيدۇ.

نىزامىدىن كېيىن، شەرقچە ئوتوپىيىنىڭ راۋاجى ئەمىر خىسراۋ دېھلىۋى (1253 — 1325) نىڭ «خەمسە» سىگە كىرگۈزۈلگەن «ئىسكەندەر ئەينەكى» دا يەنە بىر بالداق يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. لېكىن ئۇنى ھەقىقىي مۇكەممەللىككە يەتكۈزگەن شەخس تۈركىي خەلقلەرنىڭ XV ئەسىردىكى بۈيۈك شائىرى، مۇتەپەككۇرى ئەلىشىر نەۋائى ئىدى.

نەۋائى «سەددىي ئىسكەندەر» نى يېزىشتا نىزامىدىن بۇيانقى شەرق كلاسسىكلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى، ئىران تارىخىنى ۋە خەلق ئىچىدە تارقىلىپ يۈرگەن ئىسكەندەرگە ئائىت قىسسىلەرنى تىرىشىپ ئۆگەندى ۋە ئۆز دەۋرىگە مۇناسىپ بولغان ئوتوپىك جەمئىيەتنىڭ كارتىنىسىنى سىزىپ چىقماقچى بولدى. نەۋائى يارىتماقچى بولغان غايىۋى جەمئىيەت، ئىران بايۋاتلىرىدىن تارىم چوڭقۇرلۇقلىرىغىچە بولغان تېررىتورىيىدىكى خەلقلەر ئىنتىلىۋاتقان شەرقچە ئوتوپىيە ئىدى... داستاندا تەسۋىرلىنىشىچە، پادىشاھ ئىسكەندەر بىر يۇرت ياكى بىرەر مىللەتنىڭ ئەمەس، بەلكى پۈتكۈل يەر يۈزىنىڭ پادىشاھى ئىدى. ئۇ ئىستېلاچىلىق ۋە مۇستەبىتلىكنى ئەمەس، بەلكى بىلىم، ئادالەت ۋە قانۇن ئارقىلىق ئىدارە قىلىنىدىغان، تىنچ ۋە ئاسايىشلىق ھۆكۈم

① ئى. ئا. ئوربېلى: «ئەرمىنىيىنىڭ مەدەنىيەت ۋە مەئرىپەت تارىخى»، موسكۋا پەن نەشرىياتى، 1968 - يىل، رۇسچە نەشرى، I تۇم، 274 - بەت.

سۇرگەن، خەلق بايلىقى بىر غايىۋى جەمئىيەتنى ئىزدىگۈچى ھۆكۈمران ئىدى. ئۇ، قىرۋان دېگەن جايغا سورۇقچۇلۇق كەلتۈرۈۋاتقان يەجۇج - مەجۇجلەردىن مۇداپىئە كۆرۈپ، خەلقنى تىنچ ھاياتقا ئېرىشتۈرۈش ئۈچۈن، تۇرغۇن قەبىلە ۋە تائىپىلەردىن مىڭلىغان ئۇستىلارنى تەكلىپ قىلىپ، غايەت زور سېپىل سالدۇرىدۇ:

كى نەچچە مىڭ ئۇستادۇ سەنئەتكارى،
تامام ئەتتىلەر سەددىي ئىسكەندەرى.

دەرۋەقە، يەجۇج - مەجۇجلەردىن مۇداپىئە كۆرۈش ئۈچۈن سېپىلىنغان بۇ غايەت زور سېپىل ئۆز مەنىسى بىلەن شەرقچە غايىۋى جەمئىيەتنىڭ سىمۋولى بولغان — ئىسكەندەر سېپىلى ئىدى. خۇددى نەۋائى «تارىخى مۇلكى ئەجەم» ناملىق تارىخىي ئەسىرىدە ئېيتقانەدەك، ئىسكەندەر ئىلىم - مەرىپەتنى سۆيىدىغان، ئادالەتلىك پادىشاھ ئوبرازىدا پۈتكۈل شەرققە تونۇلغانىدى: «... ھەر تەقدىر بىلەن ئىسكەندەر پادىشاھى ئەردىكىم، ئاندىن بۇرۇنقى ۋە سوڭغى سەلاتىن بۇگۈنگەچە ئول قىلغان ئىشنى قىلمادىلەر. ھەم ھەكىم ئەردى، ھەم ۋالىي. بەزى ئانىڭغە نۇبۇۋۋەت ئۇستادى ھەم قىلىپتۇرلەر. تۆرت يۈز ھەكىم ئانىڭ خىزمەتىدە ئەردىلەر. ئەفلاتون ئىلاھىي باشلىغ ۋە ئەرەستۇدەك ۋەزىرى بار ئەردى. سېكىز مىڭ شاھ ۋە شاھزادە خىزمەتىنى قىلۇر ئەردىلەر...»①.

دېمەك، نەۋائى قەلىمى ئاستىدىكى ئىسكەندەر ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى تەلپۈنگەن غايىۋى جەمئىيەتنىڭ مۇجەسسىمى ئىدى. شۇنداق ئېتىبارەن ئىسكەندەر سېپىلىدا ئىپادە قىلىنغان شەرقچە ئوتوپىيە ياۋروپا ئويغىنىشىدىن كېيىنكى ئىنسانىيەت تەپەككۇرى ئىنقىلابىغىمۇ مۇئەييەن تەسىرلەرنى كۆرسەتتى.

① «ئون بەش تومۇق نەۋائى ئەسەرلىرى توپلىمى»، XV توم، 202 - بەت.

بەشىنچى دىئالوگ:
شەرقچە تراگېدىيە — ئاشىق - مەشۇقلار قىسسىلىرى

خىسراۋ: نىدۇر ساڭا ئالەمدە پىشە؟
پەرھاد: ئىشق ئىچرە مەجنۇنلۇق ھەمىشە.
خىسراۋ: جانىڭغە بۇ ئىشدىن ئەلەم بار،
پەرھاد: ئىشق ئىچرە جاندىن كىمگە غەم بار؟
— نەۋائى: «پەرھاد - شېرىن»

ئىنسان سەنئەتنى ياراتتى. سەنئەت ئۆز نۆۋىتىدە ئىنسانىنى مەڭگۈلۈك مەقسەت قىلدى. ئىنسان يارىتىلغان ئاشۇ يېراق تۇرلۇق سەھەردىن باشلاپ ئۇلارنىڭ سەنئىتىمۇ پەيدا بولغان. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، مۇھەببەت بولغانلىقى ئۈچۈنلا سەنئەتمۇ پۈتمەس - تۈگىمەس يوشۇرۇن ئېنېرگىيىگە ئىگە بولغان. ئادەم ئاتا بىلەن ھاۋا ئانا «چەكلەنگەن مېۋە»نى يەپ ئۆز يالىڭاچلىقلىرىدىن ئۇيالغىنىدا، جەننەتتىن ھەيدىلىپ زېمىندىن ئىللىق توپا ھىدىنى تۇنجى قېتىم پۇرىغىنىدا، ئەنجۇر ياپراقلىرى بىلەن ئۇياتلىق يەرلىرىنى توسۇشقا باشلىغىنىدا، رەڭدار ئۈپۈقنى كۆرۈپ، زۇمرەتتەك كۆكۈش دېڭىزنىڭ تىنىقىنى ئاڭلىغىنىدا، ئۇلارنىڭ قەلبىدە مۇھەببەت ئويغانغان... شۇندىن باشلاپ سەنئەت مۇھەببەت بىلەن يۇغۇرۇلۇپ كەتتى.

دەرۋەقە، مۇھەببەت — ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ مەڭگۈلۈك تېمىسى. ئەلمىساقتىن بۇيان سەنئەت ئادەم ئاتا بىلەن ھاۋا ئانىدىن باشلانغان ئىشق - مۇھەببەتنى كۈيلەپ كەلدى. بولۇپمۇ شەرق كلاسسىكلىرىنىڭ قەلىمى ئاستىدا مەيدانغا كەلگەن داستانچىلىق ژانىرى ئالاھىدە دىققەتكە سازاۋەردۇر. شۇنىسى ئېنىقكى، شەرق كلاسسىكلىرىنىڭ قەلىمىدە يۈكسەك بەدىئىي كامالەتكە يەتكەن ئاشىق - مەشۇقلار ھەققىدىكى داستانلار يازما ئەدەبىياتقا كىرىشتىن ئاۋۋال ئۇزاق زامانلار خەلق ئارىسىدا ئېغىزدىن - ئېغىزغا تارقىلىپ كەلگەنىدى. يەنە كېلە-

لىپ بۇ ھەقتىكى ھېكايە - رىۋايەتلەر مەلۇم بىر ئىجتىمائىي كوللېك-
تىپ، قەبىلە - قوۋم ياكى مىللەت ئارىسىدىلا ئەمەس، بەلكى ئەرەب
سەھرالىرىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا قىشلاقلىرىغچە بولغان ئۇزاق تېررىتو-
رىيىدىكى خەلقلەر ئارىسىغا كەڭ تارقالغانىدى.

شەرق دۇنياسىدا جۇملىدىن ئىسلام شەرقىدە ئىشق - مۇھەببەت
تېمىسىدىكى قىسسە ۋە داستانلارنىڭ كەڭ تارقىلىشى بۇ يەردە ياشىغۇ-
چى خەلقلەرنىڭ ئۆزىگە خاس بەدىئىي تەسەۋۋۇرى، پىسخىك قۇرۇلمە-
سى ۋە تەپەككۇر ئالاھىدىلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. شەرق كلاس-
سىكلىرىنىڭ قەلىمى ئاستىدا تەكرار - تەكرار يېزىلىپ، ئاۋام خەلقنە
تونۇلغان «پەرھاد - شېرىن»، «لەيلى - مەجنۇن»، «غېرىب -
سەنەم» داستانلىرىدىن باشقا خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقالغان ئىشق -
مۇھەببەت ھەققىدىكى ھېكايە چۆچەكلەرنىڭ سانسىزلىغان ۋارىيانتلە-
رى شەرق ئەدەبىياتىدىكى بىر خىل ئەنئەنۋى بەدىئىي فورمىنى شە-
كىللەندۈردى.

شۇنىسى ئېنىقكى، قۇرغاق ئىقلىمدا ياشىغۇچى قۇملۇق خەلقلە-
رىنىڭ ھېس - ھاياجانغا نىسبەتەن فىزىئولوگىيىلىك ۋە پسىخىك
سەزگۈسى ئالاھىدە كۈچلۈك كېلىدۇ. چۆل بىلەن بوستانلىق ئوتتۇرا-
سىدىكى تىنىمسىز ھايات يېتىلدۈرگەن چاققان ۋە قۇرغاق ئىستېك
ئۇلارنىڭ روھىي دۇنياسىدىكى دولقۇنسىمان پسىخىك ھالەتنى ھاسىل
قىلغان. ئۇلاردىكى ئاسان غىدىقلىنىدىغان ۋە سەزگۈرلۈك ئۇستىگە
قۇرۇلغان پسىخىك تىندۇرما ئۆزىنى ئەڭ نەپىس تۇيغۇ ئارقىلىق تىل
ئىمكانىيىتىدە ئىپادىلىنىشىنى ئىزدىگەن. شۇڭا شەرق شېئىرىيىتى-
نىڭ بەدىئىي كامالىتى بولغان ئىشقىي شېئىرىيەت ئەرەب سەھرالىرى-
دىن تەكلىماكان گىرۋەكلىرىگىچە بولغان قۇرغاق، ھۆل - يېغىنسىز
چۆل - جەزىرىلەر بىلەن كىچىك بوستانلىقلار ئۆزئارا گىرەلىشىپ
كەتكەن ئىچكى ئاسىيادا تەرەققىي قىلغانىدى. «بۇ يەردىكى قۇياش
نۇرىنىڭ تونۇردەك قىزدۇرۇشى بىلەن سۇسىز چۆللۈكلەرنىڭ ئالۇۋۇ-

دەك يالىدىشىدىن شەكىللەنگەن زېرىكەرلىك ھايات ئۇلارنى شېئىرىي
ئويغۇغا باي، ھېسسىياتچان، تىل سەنئىتى ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ
چاڭقىغان روھىي دۇنياسىغا تەسەللىي تېپىشقا ئۆگەتكەن»①. ئاكىلە-
رى تەرىپىدىن قۇدۇققا تاشلانغان يۇسۇپنىڭ كەنئان چۆللۈكلىرىدىن
مىسىرغا ئېلىپ بېرىلىپ قۇللۇققا سېتىلىشى؛ باش ۋەزىرنىڭ خوتۇنى
زۇلەيخانىڭ يۇسۇپنىڭ پىراقىدا قىرىق يىل كۆيۈشى؛ يۇسۇپنىڭ ئۆز
جامالىنىڭ سېھرىي كۈچى بىلەن ئاچارچىلىقتا قالغان مىسىر خەلقىنى
قۇتقۇزۇشى؛ ئاللاتائالانىڭ قىرىق ياشلىق زۇلەيخانى ئون سەككىز
ياشلىق گۈزەل قىزغا ئايلاندۇرۇپ يۇسۇپكە جورا قىلىپ بېرىشى. . .
بەقەت ئاسىيا چۆللۈكلىرىدىكى زېرىكەرلىك ھاياتقىلا خاس بولغان
شەرقچە رومانتىكا ئىدى. «يۇسۇپ - زۇلەيخا» ھەققىدىكى گۈزەل
رىۋايەتلەرنىڭ «قۇرئان» سۈرىلىرىدە ئورۇن ئېلىشى، ئۇنىڭ پۈتكۈل
شەرق مۇسۇلمان دۇنياسىغا كەڭ كۆلەمدە تارقىلىشىغا ئاساس بول-
غان. مۇھەببەت قىسسىلىرىگە سىڭگەن شەرقچە رومانتىكا تۈگە كار-
ۋىنى، كولدۇرما ساداسى ۋە باش - ئاخىرى يوق سۈررەك قۇملۇق
ئارقىلىق خاراكتېرلىنىدىغان بەدىئىي ئىجادىيەتتە پۈتمەس - تۈگىمەس
ئېنېرگىيە بولغانىدى. خۇددى «ئەرەب ئەدەبىياتى» ناملىق ئەسەرنىڭ
ئاپتورى خامىلتۇن. ئا. گىببى ئېيتقاندەك: «يىل بويى ئۆزگەرمەيدە-
غان تەبىئىي مۇھىت ئۇلارنىڭ ئادەتتى، ئىدىيىسى ۋە تىلىنى شەكىل-
لەندۈرگەن. توختىماي تەكرارلىنىپ تۇرىدىغان ھادىسىلەر ۋە تاسادە-
پىي ئۆزگىرىشلەر ئۇلارنىڭ قەلبىدە چوڭقۇر تەسىراتلارنى قالدۇرغان
ۋە ئەرەبلەرنىڭ تۇرمۇشى ھەم ئەدەبىياتىنىڭ ھەر قايسى ساھەلىرىدە
ئەكس ئەتكەن»②.

شۇبھىسىزكى، چۆل — چۆللۈك خەلقلىرىنىڭ روھىي دۇنياسى

---

① ئ. سۇلايمان: «تەكلىماكانغا دۇملەنگەن روھ» — «شىنجاڭ مەدەنىيىتى»، 1997 - يىللىق 5 - سان، 44 - بەت.

② خامىلتۇن. ئا. گىببى (ئەنگلىيە): «ئەرەب ئەدەبىياتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىيا-
تى، 1983 - يىل نەشرى، 4 - ، 5 - بەتلەر.

ۋە پسخىك خاھىشىنى شەكىللەندۇرگەن مۇھىم بىر تاشقى ئامىل. چۆل خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيىتى ئۆز مەنىسى بىلەن ئىپتىقاندا قۇملۇق بىلەن چەمبەرچەس باغلانغان. يەھۇدىي، ئەرەب، پارس ۋە تۈركىي خەلقلەر مەدەنىيىتىمۇ شۇنىڭ جۈملىسىدىندۇر. «سۆز ئىتىمولوگىيىسىدىن قارىغاندا، ئەرەب (Arab) قەدىمكى سېمىت تىلىدىكى نام بولۇپ، مەنىسى قۇملۇق ياكى قۇملۇق خەلقى دېگەننى بىلدۈرەتتى»①. ئەنە ئاشۇ ئۇزاققا سوزۇلغان ئاسىيا چۆللۈكلىرىدە قۇم بارخانلىرىنى قوچاقلاپ، قۇياشنىڭ تونۇردەك تەپتىگە كۆنۈكۈپ، يىراق غايىۋى مەنزىرىلەرگە ئىنتىلىپ ياشاۋاتقان ئىسسىق مىزاج (خىلىت) لىق كىشىلەر ئاشىق ـ مەشۇقلار ھەققىدە ئاجايىپ گۈزەل رىۋايەتلەرنى توقۇشتى. ئۇياقتىن بۇياققا ئۆتۈشۈپ تۇرىدىغان تۆگە كارۋانلىرى بۇ رىۋايەتلەرنى ئۆزلىرىنىڭ كولدۇرما سادالىرىغا قوشۇپ يىراقلارغا ئېلىپ كېتىشتى. ئىسلام دىنى ئورتاق ئېتىقاد سۈپىتىدە پۈتكۈل غەربي ئاسىيا، ئوتتۇرا شەرق ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئىدىئولوگىيىسىنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، بۇ تۈردىكى رىۋايەت ۋە چۆچەكلەرنىڭ كەڭ تارقىلىشىغا ئىمكانىيەت ياراتتى. نەتىجىدە X ئەسىردىن كېيىنكى پارس ۋە تۈركىي خەلقلەر شېئىرىيىتىدە ئاشىق ـ مەشۇقلارنى تېما قىلغان مۇھەببەت داستانلىرىنىڭ ئالتۇن دەۋرى يېتىپ كەلدى.

پۈتكۈل شەرق مۇسۇلمان دۇنياسىغا تونۇلغان ئاشىق ـ مەشۇقلار قىسسىلىرى ئىچىدە «لەيلى ـ مەجنۇن»، «پەرھاد ـ شېرىن»، «غېرىب ـ سەنەم» قاتارلىق ئۇچ مەشھۇر داستان ئالاھىدە خاراكتېرلىكتۇر. يەنە كېلىپ بۇ داستانلاردا ئىپادە قىلىنغان تراگېدىيە يۈكسەكلىكى شەرق سەنئىتىدىكى تراگېدىك ئاڭنىڭ يۇقىرى پەللىسىنى ياراتتى.

① قىلىپ. ك. ھىتتى (ئامېرىكا): «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، 1 توم، 46 ـ بەت.

«لەيلى ـ مەجنۇن» داستانىنىڭ ئەسلى ۋارىيانتى خەلق ئارىسىدىن ئېلىنغان بولۇپ، ئۇ، ئەرەب يېرىم ئارىلىدىكى ھەر قايسى قەبىلىلەر ئارىسىغا كەڭ تارقالغان گۈزەل رىۋايەت ئىدى. بەزى تەتقىقاتچىلار لەيلىنىڭ ئىشقىدا «مەجنۇن» بولغان قەيسى رېئال شەخس دەپمۇ قارايدۇ. ھىتتى «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە، ئەرەب ئەدەبىياتىدا پلاتونچە مۇھەببەتكە ۋەكىللىك قىلىدىغان شائىر جەمىل (ئۆلۈمى مىلادىيە 701 ـ يىلى) گە تەڭلىشەلەيدىغان كىشى «يېرىم ئەپسانىۋى تۇس ئالغان شەخس مەجنۇندۇر. ئېيتىشلارغا قارىغاندا ئۇنىڭ ئەسلى ئىسمى قەيس ئىبن مۇلاۋۋاھ بولۇپ، لېرىك شېئىر ـ قوشاقچىلىقنىڭ ۋەكىلىدۇر. قەيس لەيلى ئىسىملىك قىزغا ئاشىق بولۇپ، مەجنۇنلۇق دەرىجىسىگە يەتكەنلىكى ئۈچۈن «مەجنۇن لەيلا» (لەيلىنىڭ مەجنۇنى) دەپ ئاتالغان»①دەپ يازىدۇ. ئىسلام دىنى ۋە ئەرەب ئىمپېرىيىسىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ بۇ رىۋايەت ئەرەب يېرىم ئارىلىدىن ھالقىپ چىقىپ ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا تارقالدى.

«لەيلى ـ مەجنۇن» رىۋايىتىنى تۇنجى قېتىم يازما ئەدەبىياتقا ئېلىپ كىرگەن كىشى ئوبۇلقاسىم فىردەۋسىدۇر. ئۇ، «شاھنامە» دە لەيلى ـ مەجنۇن ھەققىدىكى رىۋايەتنى قوشۇمچە سۈژىت سۈپىتىدە ئۆز ئەسىرىگە قوشىدۇ. فىردەۋسىدىن بۇرۇن «بۇ ۋەقە ئىبن قۇتەيبەنىڭ «شېئىر ۋە شائىر ھەققىدە كىتاب»، ئەبۇل فەراج ئەل ـ ئىسفاھانىينىڭ «مەجنۇن ھەققىدە ھېكايە»، ئەسىرى ۋە ئەبۇ بەكىر ئەل ـ بەلابى تۇزغان «دىۋانى مەجنۇن» دا خاتىرىگە ئېلىنغان»② لېكىن بۇ سۈژىتنى تۇنجى قېتىم يۈكسەك بەدىئىي كامالەتكە يەتكۈزگەن كىشى نىزامى گەنجىۋىدۇر.

① «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، 1 توم، 291 ـ بەت.
② «نىزامى خەمسىسىگە ئىشلەنگەن قىستۇرما رەسىملەر»، كىرىش سۆز قىسمى، 5 ـ بەت.

فىردەۋسىدىن نىزامىغىچە ئىككى يۈز يىل ۋاقىت ئۆتۈپ كەتتى. خەلق ئارىسىدا ۋە بەزى قەلەمكەشلەرنىڭ ئىجادىدا ئادەتتىكىدەك زىكرى قىلىنىپ كەلگەن بۇ رىۋايەت نىزامىنىڭ قەلمى ئاستىدا پۈتكۈل ئىسلام دۇنياسىغا تونۇلدى. نىزامى «خەمسە» سىگە كىرگۈزۈلگەن «لەيلى ـ مەجنۇن»، «خىسراۋ ـ شىرىن» قاتارلىق داستانلار كېيىنكى دەۋرلەردە يېزىلغان مۇشۇ تېمىدىكى مۇھەببەت داستانلىرىغا ئۈلگە بولدى. نىزامىنىڭ مەزكۇر داستانلارغا سىڭدۈرگەن بەدىئىي قۇۋۋىتى كېيىنكى قەلەمكەشلەرنى تاڭ قالدۇردى. شەيخ سەئدى (1208 — 1292)، جالالىددىن رۇمى (1207 — 1273) ۋە ھافىز شىرازى (1320 — 1389) قاتارلىق بۈيۈك شائىرلار بۇ بىر جۈپ ئاشىق ـ مەشۇقلارنى تىلغا ئېلىپ ئۆتتى. ئەمىر خىسراۋ دېھلىۋى (1253 — 1325)، ئابدۇراھمان جامى (1414 — 1492)، ئەلىشىر نەۋائىلار ئۆز «خەمسە»لىرىدە «لەيلى ـ مەجنۇن»، «پەرھاد ـ شىرىن» داستانلىرىغا ئالاھىدە ئورۇن بەردى ۋە نىزامىغا يۇقىرى باھا بەردى. نەۋائى: «نىزامىغا كىمنىمۇ سېلىشتۇرۇش مۇمكىن!؟» دەپ يازدى. بېرتېلس «نىزامى خەمسەسى» نىڭ رۇسچە تەرجىمىسىگە يازغان كىرىش سۆزىدە: «‹لەيلى ـ مەجنۇن›، نىزامى ئىجادىيىتىدە يۈكسەك پەللە يارىتتى. مەزكۇر داستان شەرقنىڭ ‹رومېئو ـ ژۇلېتتا› سىغا ئايلاندى شۇنداقلا ‹خىسراۋ ـ شىرىن› بىلەن بىرلىكتە قوشكېزەك ئاچا ـ سىڭلىدەك ئەسىرلەر بويى شەرق ئەدەبىياتىدا نۇر چېچىپ كەلدى»[1]. گېرمانىيە شائىرى گىيوتى ئۆزىنىڭ «شەرق ـ غەرب دىۋانى»غا: «پەرھاد بىلەن شىرىن مۇھەببەت رىيازىتى ئىچىدە ئۆمرىنى ئۆتكۈزدى، مەجنۇن بىلەن لەيلىنىڭ مۇھەببىتى تاكى ئۆلگۈچە ئۆزگەرمىدى»[2] دەپ يازدى.

① ئى. ئە. بېرتېلس: «نىزامى»، سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى «پەن» نەشرىياتى، كىرىش سۆز قىسمى، 1956 ـ يىل، رۇسچە نەشرى.

② «گىيوتى شېئىرلىرىدىن تاللانما»، خەلق ئەدەبىياتى نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 2 ـ جىلد، 360 ـ بەت.

نىزامىدىن كېيىن «خەمسە» يازغانلار ئىچىدە ئەلىشىر نەۋائى «لەيلى ـ مەجنۇن» داستانىنى يەنە بىر بالداق بەدىئىي يۈكسەكلىككە كۆتۈردى. شۇنى تەكىتلەش زۆرۈركى، نەۋائىنىڭ قەلمى ئاستىدىكى مۇھەببەت داستانلىرى ھەرگىزمۇ نىزامى، دېھلىۋى ۋە جامىلار ئىجاد قىلىپتىنىڭ ئەينەن كۆچۈرۈلمىسى ۋە تەكرارى بولماستىن، بەلكى ئۇنىڭچە ماھارەت بىلەن تراگېدىيە يۈكسەكلىكىگە كۆتۈرۈلگەن قايتا ئىجادىيەتتۇر.

«پەرھاد ـ شىرىن» ھەققىدىكى گۈزەل رىۋايەتلەر ئەسلىدە VII ئەسىردىن X ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا ئىران خەلقى ئارىسىدا پارلىققا كەلگەنىدى ۋە خەلق ئىچىگە «خىسراۋ ۋە شىرىن» نامى بىلەن تونۇلغانىدى. بۇ رىۋايەتنىڭ مەنبەسى VII ئەسىردە ئۆتكەن ئىران ساسانىيلار خاندانلىقىنىڭ پادىشاھى خىسراۋ پەرۋىزنىڭ نامى بىلەن باغلىنىپ، يۇقىرىقى نام بىلەن ئاتالغانىدى.

كېيىنكى چاغلارغا كەلگەندە بۇ رىۋايەت ئىسلام شەرقىدىكى نۇرغۇن قەلەم ئىگىلىرىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ قىلدى. X ئەسىرگە كەلگەندە ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى بۇ رىۋايەتنى تۇنجى قېتىم يازما ئەدەبىياتقا ئېلىپ كىردى. لېكىن فىردەۋسى پەرھاد ھەققىدە ھېچنېمە دېمەيدۇ. پەلكى خىسراۋ بىلەن شىرىن ئوتتۇرىسىدىكى مۇھەببەتنى تەسۋىرلەيدۇ:

«. . . ئىران شاھى خىسراۋ ئوۋ قىلىپ يۈرگەن كۈنلىرىنىڭ بىرىدە شىرىننى ئۇچرىتىپ، ياخشى كۆرۈپ قالىدۇ ۋە شىرىنگە ئۆيلەنمەكچى بولىدۇ. لېكىن شىرىن ئېسىلزادىلەر نەسلىدىن بولمىغاچقا، ئوردا ئەمەلدارلىرى شاھنىڭ ئۆيلىنىشىگە قارشى تۇرىدۇ. خىسراۋ توسالغۇلارنى يېڭىپ، ئاخىرى شىرىنگە ئۆيلىنىدۇ. خىسراۋنىڭ ئالدىنقى خوتۇنى مەريەمدىن بولغان ئوغلى شىرۇيا شىرىننى ياخشى كۆرۈپ قېلىپ، ئاتىسىنى ئۆلتۈرۈپ، شىرىننى ئەمرىگە ئالماقچى بولىدۇ. لېكىن شىرىن خىسراۋنىڭ قەبرىسى ئالدىدا زەھەر ئىچىپ ئۆلۈۋالىدۇ. . . »[1].

① ۋاھىتجان غوپۇر، ئەسقەر ھۈسەيىن: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تىزىملىرى» 539 ـ بەت.

دەمەك فىردەۋسى تۇنجى قېتىم يازما ئەدەبىياتتا «خىسراۋ ۋە شېرىن» داستانىنىڭ ئىپتىدائىي سىيۇژىتىنى يارىتىدۇ. XII ئەسىرگە كەلگەندە نىزامى ئۆزىنىڭ «خەمسە»سىدە «خىسراۋ ۋە شېرىن» داستانىغا ئالاھىدە ئورۇن بەردى. «نىزامى يارانقان لېرىك داستان ئوتتۇرا ۋە يېقىن شەرقتە كېيىنچە بۇ ژانىردا يارىتىلغان ئەسەرلەرگە تۈرتكە بولدى. . . لېرىك ـ ئېپىك داستان يېزىشنى مەقسەت قىلىپ يۈرگەن نىزامى قەدىمكى ئىران تارىخىغا مۇراجىئەت قىلىدۇ. ئۇنىڭ دەققىتىنى ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى خىسراۋ پەرۋىز (591 — 628) نىڭ ساداقەتلىك رەپىقىسى گۈزەل شېرىن ئوبرازى جەلپ قىلىدۇ. شېرىننىڭ نامى ۋىزانتىيە، سۇرىيە ۋە ئەرەب تارىخنامىلىرىدا ھەم تىلغا ئېلىنغان. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئايالنىڭ تارىخىي شەخس ئىكەنلىكىگە شۈبھە يوق»①. لېكىن مەيلى خىسراۋ ياكى شېرىن تارىختا ئۆتكەن رېئال شەخس بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، نىزامى قەلىمى ئاستىدا بەدىئىي ئوبراز سۈپىتىدە مەيدانغا چىقتى. نىزامى داستانىدا خىسراۋ، شېرىن ۋە پەرھادتىن ئىبارەت بەدىئىي ئوبرازلارنى يارىتتى ۋە بۇ ئوبرازلارنى مۇرەككەپ، ئەگرى ـ توقاي زىددىيەتلەر ئىچىگە قويدى. شۇنداقلا ئەڭ ئاخىرى پەرھاد، خىسراۋ ۋە شېرىنلارنىڭ پاجىئەسىنى يۇرەكنى پارە ـ پارە قىلغۇدەك دەرىجىدە تەسۋىرلىدى. ئەسەرنىڭ خاتىمىسىدە پەرھاد شېرىنغا بولغان ساپ مۇھەببىتى ئۈچۈن خىسراۋنىڭ رەشىك قىلىشى تۈپەيلىدىن ناھەق ئۆلۈپ كېتىدۇ. خىسراۋ ئوغلى شىرۇيا تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدۇ. شىرۇيا شېرىننى ئەمرىگە ئالماقچى بولغاندا، شېرىن خىسراۋنىڭ قەبرىسى ئالدىدا ئۆزىگە خەنجەر تىقىپ ئۆلۈۋالىدۇ. پۈتكۈل ئەسەر تراگېدىيە ئىچىدە ئاخىرلىشىدۇ.

XV ئەسىرگە كەلگەندە نەۋائى قەلىمى ئاستىدا «پەرھاد ـ شېرىن» يېڭى بەدىئىي مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشتى. فىردەۋسىدىن بەش ئەسىر، نىزامىدىن ئۈچ ئەسىر، ئەمىر خىسراۋ دېھلىۋىدىن بىر ئەسىر كېيىن بۇ گۈزەل ماۋزۇغا بىزنىڭ بۈيۈك شائىرىمىز يۈكسەك ئىشەنچ

① «نىزامى خەمسىسىگە ئىشلەنگەن قىستۇرما رەسىملەر»، كىرىش سۆز قىسمى، 4 ـ بەت.

بىلەن مۇراجىئەت قىلدى①. نەۋائىنىڭ قەلىمى ئاستىدا پەرھاد چىن شاھزادىسى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىپ، ئۇنىڭ ئەرمەن مەلىكىسى شېرىن بىلەن بولغان مۇھەببىتى ئاساسىي لىنىيە قىلىنىدۇ. خىسراۋ بولسا نامەرد، تاجاۋۇزچى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىدۇ ۋە پەرھاد ـ شېرىن پاجىئەسىگە سەۋەب بولىدۇ. نەۋائىدىن كېيىن ئۇيغۇر قەلەم كەشلىرى پەرھادنى خوتەن شاھزادىسى، شېرىننى شەھرىيار مەلىكىسى دەپ تەسۋىرلەپ، كۇچادىكى «مىڭ ئۆي»لەرنى پەرھاد قازغان دېگەن سۆزنىتقا تەرەققىي قىلدۇردى.

ئۇنىڭدىن باشقا ئۇيغۇر، تۈرك، تۈركمەن، ئەزەربەيجان، ئۆزبېك خەلقلىرى ئارىسىغا كەڭ تارقالغان «غېرىب ـ سەنەم» داستانى ئالاھىدە خاراكتېرلىكتۇر.

قويۇق شەرقچە تراگېدىيىگە ئىگە ئاشىق ـ مەشۇقلار ھەققىدىكى خەلق داستانلىرى ئوتتۇرا شەرقتىن تاكى تارىم ۋادىسىغىچە بولغان كەڭ تېررىتورىيىدىكى خەلقلەر ئارىسىغا چوڭقۇر يىلتىز تارتتى ۋە ئۇزاق ئەسىرلەر مابەينىدە «يەتتە ئاشىق ـ مەشۇق» دېگەن نام بىلەن ھەممىگە تونۇلدى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە رايون خاراكتېرىگە ئىگە «بەھرام ـ دىلئارام»، «ھۆرلىقا ـ ھەمراجان»، «ۋامۇق ـ ئۇزرا»، «مەھزۇن ـ گۈلنىسا»، «رابىيە ـ سەئىدىن»، «تاھىر ـ زۆھرە» قاتارلىق ئاشىق ـ مەشۇقلار ھەققىدىكى قىسسە ـ داستانلار مۇھەببەت تراگېدىيىلىرى بىلەن سۇغۇرۇلدى.

دەرۋەقە، تراگېدىيە — سەنئەتنىڭ يۇقىرى شەكلى. شەرق ئەدەبىياتىدا ئاشىق ـ مەشۇقلارنىڭ مۇھەببەت پاجىئەسى ئارقىلىق يۇقىرى بەدىئىي مۇۋەپپەقىيەت يارانقان تراگېدىيىلەر نېمە ئۈچۈن ئەسىرلەر بويى خەلق ئىچىدە شۇنچە زور تەسىرگە ئىگە بولۇپ كېلىدۇ؟ شۇنىسى ئېنىقكى، شەرق سەنئىتى تراگېدىيە يۈكسەكلىكى ئارقىلىق بەدىئىي سەنئەتتىكى يۇقىرى دەرىجىلىك ئېستېتىك گۈزەللىكنى ئىپادە قىلـ

① «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تېزىسلىرى»، 542 ـ بەت.

غان. شەرق دۇنياسىغا كەڭ تارقالغان ئاشىق ـ مەشۇقلار قىسسىلىرىدىكى ئاشۇ پاجىئە بىلەن سۇغۇرۇلغان مىسلىسىز تراگېدىك زوق ئىچىدىن ئادەم ئۆزىنى ئۆزى ئويغىتىدۇ. ئەسلى ئۆزىدە ئەزەلدىن بار بولغان، ئەمما بىۋاستە ھېس قىلىنمايدىغان، ئىنسانىنىڭ ھاياتقا بولغان مۇھەببەتلىك چۇقانىغا يېڭى مەزمۇن قوشىدۇ. سەنئەت مانا مۇشۇنداق تراگېدىيىنى بەدىئىي يول بىلەن ئىپادە قىلىش ئارقىلىق ئىنسانىدىكى تېخىمۇ يۇقىرى بولغان ھاياتلىق ئېنېرگىيىسىنى قېزىپ چىقىرىش مەقسىتىگە يېتىدۇ. تراگېدىيە مەنزىرىسى ئادەمنىڭ پىنھان روھىي دۇنياسىنى لەختە ـ لەختە قىلىپ، مەنۇيىيەتتە مىسلىسىز ئازابلىق زىلزىلە قوزغايدۇ. ئادەم تراگېدىك زوق ئىچىدىن چۆچۈپ ئويغىنىپ، كۆزىنى يۇمۇپ ـ ئاچقىچە بولغان قىسقا دەقىقە ئىچىدە بۇ دۇنيانىڭ جىمى رىيازەتلىرىنى بىراقلا سىلكىپ تاشلىۋېتىپ، ھاياتقا يېپىيېڭى مۇھەببەت بىلەن كىرىپ كېلىدۇ. كلاسسىكلارنىڭ قەلىمى ئاستىدا يارىتىلغان شەرقچە مۇھەببەت تراگېدىيىلىرى بەدىئىي سەنئەتتىكى ئاشۇ خىل روھنى ئىپادە قىلغان.

ئالتىنچى دىئالوگ:
تەسەۋۋۇپ: ئىنسان بىلەن خۇدانىڭ ئارىلىقىدا

«ئادەم پەقەت ئۆزىنى بىلگەندىلا، ئاندىن رەببىنى بىلەلەيدۇ»①
— پەرىدىدىن ئەتتار

«ئايا سىزجان تىكىپ ھەرلەھزە ئىزدەيسىز ئىلاھىنى،
ئۇنى ئىزدەشكە نە ھاجەت، ئىلاھى ـ سىز، ئىلاھى ـ سىز!»②
— جالالىددىن رۇمى

① «پارس سوپىستىك پەيلاسوپى: ئەتتار»، مارگارىت سىمىت نەشرگە تەييارلىغان. لوندون 1932 ـ يىل ئىنگلىزچە نەشرى.
② رادىي فىش: «جالالىددىن رۇمى»، تاشكەنت، 1986 ـ يىل، ئۆزبېكچە نەشرى. 46 ـ بەت.

شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ئىنسانىيەتنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق تارىخى ئۆز ماھىيىتى بىلەن ئىنسانىنىڭ ئۆزىنى تونۇش ۋە ئىختىرا قىلىش تارىخىدۇر. يىراق قەدىمكى زامانلاردىن باشلاپلا ئىنسانىيەت ئەجدادلىرى ئادەمدىن ئىبارەت بۇ بۈيۈك سىرنىڭ مەزمۇنىنى يېشىشكە ئۇرۇنۇپ كەلدى. يۇنان دەۋرىدە «ئادەم» تېمىسى پەيلاسوپ — ھەكىملەرنىڭ تەپەككۇر ئوبيېكتىغا ئايلاندى. سوقرات: «تەپەككۇر-سىز ھايات — ياشاشقىمۇ ئەرزىمەيدۇ. ئۆزۈڭنى تونۇ!.»① دەپ خىتاب قىلسا، ئۇنىڭ شاگىرتى پلاتون: «بىز سىرتقى دۇنيانى بىلىۋېلىمۇ، لېكىن ئۆزىمىزنى تەستە تونۇيمىز» دەپ كۆرسەتتى. يۇنان ـ رىم دەۋرى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، ياۋروپانىڭ ئىنسان ھەققىدىكى ئىزدىنىشلىرى تاكى ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىگە قەدەر بىر ئىزدا توختاپ قالدى ۋە ئوتتۇرا ئەسىر چېركاۋ پەلسەپىسىنىڭ دېدىكىگە ئايلاندى.

بۇنىڭ ئەكسىچە، ياۋروپا غەپلەت ئۇيقۇسىغا چۆمگەن ئۇزاق ئوتتۇرا ئەسىردە، شەرق ئىسلام پەلسەپىسى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى ۋە ئىنسانىيەتنىڭ تەپەككۇر تەرەققىياتىغا غايەت زور تۆھپە قوشتى. بەزى شەرقشۇناسلار بۇ دەۋرنى «شەرق مەدەنىيەت ئويغىنىشى» دەپ ئاتىدى. ئاكادېمىك ن. پ. كونراد «غەرب ۋە شەرق» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازدى: «ئويغىنىش دەۋرى ئىتالىيە خەلقى تارىخىغىلا تەئەللۇق بولۇپ قالمىسا كېرەك... ئىران، ئوتتۇرا ئاسىيا، شىمالىي، غەربىي ھىندىستان تارىخىدا XII — IX ئەسىرلەرنى، ياۋروپا تارىخىدا XIV — XVI ئەسىرلەرنى شۇنداق دەۋر دەپ ھېسابلاش مۇمكىن»②. ئوتتۇرا ئەسىر شەرق ئىسلام پەلسەپىسى ئەرەب ئىمپېرىيىسىنىڭ يىمىرىلىشىگە ئەگىشىپ چۆشكۈنلەشكەن بولسىمۇ، لې-

① خۇاڭ يەن: «قارا ئۆڭكۇردىن ھالقىش»، شاڭخەي مەدەنىيەت نەشرىياتى، 1990 ـ يىل نەشرى، 1 ـ بەت.
② ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 119 ـ بەت.

كىن يۇنان دەۋرىدىن قالغان تەپەككۇر جەۋھەرلىرىنى ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىگە كەلگەندە ياۋروپاغا قايتۇرۇپ بەردى. تېخىمۇ توغرىراقى ئوتتۇرا ئەسىر ئىسلام پەلسەپىسى قەدىمكى يۇنان دەۋرىنى ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىگە ئۇلىدى. خۇددى فىلىپ ھىتتى ئېيتقاندەك: «ئەرەبلەرنىڭ قۇرغىنى بىر ئىمپېرىيە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى بىر خىل مەدەنىيەت ئىدى. ئۇلار دەجلە، ئېفرات، نىل دەريالىرى ھەم ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ شەرقىي قىرغىقىدا بىر مەھەل گۈللەنگەن قەدىمكى مەدەنىيەتلەرگە ۋارىسلىق قىلدى. يۇنان ـ رىم مەدەنىيىتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۆزىگە قوبۇل قىلدى ۋە سىڭدۈردى. كېيىنچە ئۇلار بۇ مەدەنىيەتنى ئوتتۇرا ئەسىر ياۋروپاسىغا تارقىتىپ، غەربنىڭ ئويغىنىشىنى تېزلەتتى ھەمدە ياۋروپانى ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىگە ئېلىپ كىردى. ئوتتۇرا ئەسىردە، ھەر قانداق بىر مىللەتنىڭ ئىنسانىيەت تەرەققىياتىغا قوشقان تۆھپىسىنى ئەرەبلەر ۋە ئەرەب تىلىدا سۆزلىشىدىغان ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تۆھپىسىگە سېلىشتۇرۇشقا بولمايدۇ»①.

بۇ يەردە شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، ئەرەب مەدەنىيىتى ياكى ئەرەب ئىسلام مەدەنىيىتى يالغۇز ئەرەبلەرگىلا تەئەللۇق مەدەنىيەت ئەمەس ئىدى. ئۆز دەۋرىدىكى ئەرەب ئىمپېرىيىسىنىڭ تېررىتورىيىسىگە كىرگەن ھەرقايسى خەلقلەر، جۈملىدىن پارسلار ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەر ئەرەب ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ شەكىللىنىشىگە كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەنىدى. خامىلتۇن. ئا. گىببى بۇ ھەقتە مۇنداق دەپ يازدى: «كلاسسىك ئەرەب ئەدەبىياتىغا تۆھپە قوشقانلار قان سىستېمىسى ئىنتايىن مۇرەككەپ مىللەتلەر بولۇپ، ئۇلار ئەرەب ئىستېلاچىلىرىنىڭ تەسىرى ئاستىدا، ئۆز مىللەتلىرىنىڭ تىلى، ئەنئەنىسى ۋە ئۆرپ ـ ئادەتلىرىدىن مەھرۇم بولۇپ، بىرلىككە

① فىلىپ. ھىتتى (ئامېرىكا): «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، 2 ـ بەت.

كەلگە ئىدىيە ۋە ئېتىقادنى شەكىللەندۈرۈپ، يېڭى ۋە بارغانسېرى زورىيىۋاتقان ئەرەب مىللىتىگە قوشۇلۇپ كەتكەن. يالغۇز پارسلارلا ئەرەبلەرنىڭ نۇرغۇن ئالاھىدىلىكى ۋە ئادەتلىرىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ئۆزلىرىنىڭ ئەقلىي ۋە ئىرقىي جەھەتتىكى مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالالىغان»①.

ئەرەب ئىسلام پەلسەپىسىنىڭ ھەقىقىي زىلزىلىسىمۇ ئەمەلىيەتتە ئەرەب ئىمپېرىيىسىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى پارسلار ۋە تۈركىي تىلىق خەلقلەر ئارقىلىق ئىشقا ئاشقانىدى. ئىسلام پەلسەپىسىنىڭ تەرەققىياتى ئىسلام كالامىزمى، تەسەۋۋۇپ ۋە مەدرىس پەلسەپىسىدىن ئىبارەت بىر قانچە تەرەققىيات باسقۇچلىرىنى بېسىپ ئۆتتى. بۇنىڭ ئىچىدە تەسەۋۋۇپ ياكى سوپىزم شەرق ئىسلام پەلسەپىسىنىڭ گۈلتاجى ۋە يۇكسەك پەللىسى ھېسابلىنىدۇ. ئادەم بىلەن ئاللانىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدىكى مۇرەككەپ ئىزدىنىشلەر ۋە ئىنسانىنىڭ ئۆزى ھەققىدىكى چوڭقۇر مۇلاھىزىلىرىمۇ تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسىدە مۇپەسسەل يورۇتۇلغانىدى. شۇڭلاشقا بەزىلەر تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسىنى ئاللا، كائىنات ۋە ئىنسان پەلسەپىسى دەپمۇ ئاتىدى.

ئىسلام دىنى ئەرەب ئىمپېرىيىسىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ ناھايىتى تېزلىكتە غەربتە ئىسپانىيىدىن، شەرقتە ھىندى دەرياسى ۋادىسى ۋە تارىم ئويمانلىقىغىچە بولغان كەڭ زېمىنلاردىكى خەلقلەرنىڭ ئورتاق ئېتىقادىغا ئايلاندى. ئىسلام دىنى بىلەن تەڭلا مەيدانغا كەلگەن تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسىمۇ بۇ رايونلاردا يېڭى تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. نۇرغۇن تەقىقاتچىلار تەسەۋۋۇپ ئىدىيىلىرىنى بۇددىزم ۋە خرىستىئان دىنلىرىدىكى مىستىتسىزم تەلىماتلارغا باغلىدى ۋە ئۇنىڭ مەنبەسىنى ئىسلامىيەتتىن ئاۋۋالقى دىنلاردىن ئىزدىدى. ئەمما شۇنى قەيت قىلىش زۆرۈركى، تەسەۋۋۇپ بىر خىل دىنىي پەلسەپە سۈپىتىدە ئۆزى

① خامىلتۇن. ئا. گىببى: «ئەرەب ئەدەبىياتى»، 1 ـ بەت.

نىڭ دەسلەپكى ئىدىيىۋى ئاساسىنى ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس دەستۇرى «قۇرئان» دىن ئالغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ. ئىبراھىم ھەققۇلۇق ئۆزىنىڭ «تەسەۋۋۇپ ۋە شېئىرىيەت» ناملىق ئەسىرىدە: «شەرق تەسەۋۋۇپىدا بۇتپەرەسلىك، خرىستىئانلىق ئېلىمېنتلىرى مەۋجۇت ئىكەنلىكى ئىلىم ساھەسىدە قايتا ـ قايتا ئىزاھلاپ ئۆتۈلگەن. دەرۋەقە، يېقىن پلاتونىزم غايىلىرى ئۇنىڭدە مۇئەييەن دەرىجىدە ئورۇن ئالغان. لېكىن تەسەۋۋۇپنىڭ روھى ئىسلامى روھ»[1] دەپ يازىدۇ. گەرچە تەسەۋۋۇپ تەلىماتلىرى ئومۇمىي خاراكتېر جەھەتتىن دىنىي مەۋقەنى ئىپادە قىلسىمۇ، لېكىن ئۆز نۆۋىتىدە ئۇمۇ ئىنسانىيەتنىڭ ئۆزىنى ۋە دۇنيانى بىلىش يولىدىكى بىر خىل ئىزدىنىشى ۋە ئالاھىدە تەپەككۇر شەكلى ئىدى. تەسەۋۋۇپ تەلىماتىنىڭ مۇستەھكەم مەۋقەگە ئېرىشىشىدە ببى رابىيە، ئەبۇ ھەمىد غەززالى، بايازىد بەستامى، ئىبن ئەرەبى، پەرىددىن ئەتتار، ئىبن رۇشىد، ئەبۇبەكر شىبلى، مەنسۇر ھەللاجى، جالالىددىن رۇمى، يۇنۇس ئەمرە، خوجا ئەھمەد يەسسەۋى، باھاۋىددىن نەقشىبەندى قاتارلىق كۆپلىگەن ئالىم ۋە شائىرلارنىڭ ئەمگىكى ناھايىتى مۇھىمدۇر.

تەسەۋۋۇپ ئۆزىنىڭ ئىنسان ھەققىدىكى تەلىماتلىرىنى ئەڭ ئالدى بىلەن «قۇرئان كەرىم» دىن ئالغانلىقىنى تەكىتلەيدۇ. «سۈرە بەقەرە» دە، ئاللا ئادەم ئەلايھىسسالامنى تۆپراقتىن ياراتقاندىن كېيىن، ئەرشتىكى بارلىق مالائىكە ـ پەرىشتىلەرنى ئۇنىڭغا باش ئېگىپ سەجدە قىلىشقا بۇيرۇغان. ئىبلىس (شەيتان) دىن باشقا بارلىق پەرىشتىلەر ئادەمگە سەجدە قىلغان. كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، ئىسلام دىنىدا ئىنسان يارىتىلىشىدىنلا ئۇلۇغلانغان. «قۇرئان كەرىم» 95 ـ سۈرە 3 ـ ئايەت: «شەك ـ شۈبھىسىزكى، بىز ئىنسانىنى ئەڭ چىرايلىق شەكىلدە ياراتتۇق» دېگەن ئايەت بار. ئىسلامدىن ئۇزۇق ئالغان تەسەۋۋۇپ پەلسەپە-

① ئىبراھىم ھەققۇلۇق: «تەسەۋۋۇپ ۋە شېئىرىيەت»، تاشكەنت، 1991 ـ يىل. ئۆزبېكچە نەشرى، 3 ـ بەت.

سىمۇ ئۆزىنىڭ ئىنسان ھەققىدىكى تەلىماتلىرىدا باشتىن ئاخىر ئىنسانىنى يۈكسەك ئورۇنغا قويىدۇ. ئىسلام مىستىتىزمىدا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغان «ئىنساني كامىللىق» ئۇقۇمى «تەۋرات» تىكى مۇدا ئۆزىنىڭ شەكلىگە ئاساسەن ئادەمنى ياراتقان دېگەن ئۇقۇمدىن كېلىگەن. مەنسۇر ھەللاجنىڭ ئاللا ئۆزىنىڭ ئوبرازىغا ئاساسەن ئادەم (ئۇنجى ئادەم ئەلەيھىسسالام) نى ياراتقان دېگەن سۆزىنىڭ مەنىسى ئەملىيەتتە، ئاللا ئادەمنىڭ ۋۇجۇدىدا ئۆزىنى گەۋدىلەندۈرگەن، يەنى ئادەمنىڭ يارىلىشىدا ئاللا ماھىيەتلىرىنىڭ پۈتكۈل تەرەپلىرى نامايەن بولغان دېگەن قاراشنى ئىلگىرى سۈرەتتى. دەرۋەقە، ئىنساننىڭ ئىنساني كامىللىقى ئۇنىڭ ئاللانىڭ ئىلاھىيلىقى بىلەن بىرلىشىشىدە ئىشقا ئاشاتتى. مانا بۇ ئىبن ئەرەبى (1165 — 1240) نىڭ «ئىنساني كامىللىق» چۈشەنچىسى ئىدى[1]. ئىبن ئەرەبى ئۆزىنىڭ بۇ قارىشىنى «قۇرئان كەرىم» نىڭ 15 ـ سۈرە 29 ـ ئايىتى ئارقىلىق دەللىلەيدۇ: «مەن ئۇنى تولۇق ياراتقان ۋە ئۇنىڭغا جان كىرگۈزگەن چېغىمدا، سىلەر ئۇنىڭغا باش ئېگىپ سەجدە قىلىڭلار». ئاللا ئۆزىنىڭ «روھى» نى تۇنجى ئىنسان — ئادەم ئەلەيھىسسالامغا پۈۋلەپ كىرگۈزگىنىدىن بۇيان، بۇ «روھ» ئۇزۇلۈپ قالماستىن بىر پەيغەمبەردىن يەنە بىر پەيغەمبەرگە ئۆتۈپ، ئاخىرقى پەيغەمبەر مۇھەممەدتە «ئىنساني كامىل» لىققا ئېرىشكەنىدى[2]. مەنسۇر ھەللاجى (857 — 922) دىن كېيىن، تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسىنىڭ يەنە بىر ئۇلۇغ نامايەندىسى ئەبۇ ھەمىد ئىبن مۇھەممەد غەززالى (1058 — 1111) مۇ ئۆزىنىڭ بىر ئەسىرىدە مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ «ئاللا ئادەمنى ئۆزىگە ئوخشىتىپ ياراتقان» دېگەنلىكىنى قەيت قىلىدۇ[3].

① ② كورونا مېزۇكى (ياپونىيە): «ئىسلام دىنىنىڭ ئىدىيىۋى تەرەققىياتى»، بۈگۈنكى جۇڭگو نەشرىياتى، 1992 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 259 ـ، 260 ـ بەتلەر.

③ غەززالى: «ئىھيايى ئۇلۇم ئەددىن»، لېيىدىن، 1965 ـ يىل، ئىنگلىزچە نەشرى؛ غەززالىنىڭ شۇ ناملىق ئەسىرى، رۇسچە تەرجىمىسى، موسكۋا، 1984 ـ يىل نەشرى، 214 ـ، 215 ـ بەتلەر.

دېمەك، «قۇرئان» ۋە ھەدىسلىرىدىن ئۇزۇق ئالغان تەسەۋۋۇپ پەلسە-
پىسى ئىنسان بىلەن ئاللا ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلىقنى ئۇزۇلارا ئۇلاش
ۋە ئۇلارنى ئەڭ ئاخىرى ئۇزۇلارا قوشۇش ئۈستىدە جاپالىق ئىزدىنىش-
لەرنى ئېلىپ بارىدى. تەسەۋۋۇپ بۇ نۇقتىدا ئەڭ ئالدى بىلەن ئىنسان-
نىڭ ئۆزىگە مۇجەسسەملەشكەن ئۇلۇغلىقىغا مۇراجىئەت قىلدى. تە-
سەۋۋۇپنىڭ قارىشىچە، كائىناتتىكى باشقا شەيئىلەر ئاللا سۈپەتلىرى-
نىڭ تارقاق ياكى قىسمەن ھالدىكى تەجەللىسى (پارلاپ كۆرۈنۈشى)
بولۇپ، پەقەت ئىنسانلا ئاللا سۈپەتلىرىنىڭ تولۇق ۋە پۈتۈن ھالەتتىكى
تەجەللىسى بولالايتتى. شۇڭا ئىنسان ئۇلارنىڭ نەزىرىدە «نۇسخەئى
ئەسرارى ئىلاھى» (ئاللا سىرلىرىنىڭ نۇسخىسى) بولۇپ، ئاللادىن
ئىبارەت «ھۆسنى مۇتلەق»نىڭ چەكسىز گۈزەللىكى ئادەم ھۆسنىدە
ئىپادە قىلىنغانىدى. شۇڭا ئاللانى بىلىش، تونۇش ئۈچۈن ئەڭ ئالدى
بىلەن ئىنسان ئۆزىنى تونۇشى ۋە بايقىشى زۆرۈر ئىدى. شۇڭا جالالە-
دىن رۇمى ناھايىتى ئوچۇق قىلىپ: «سەن ئىلاھىي سىرلارنىڭ نۇسـ-
خىسىدۇرسەن. ئالەمدىكى ھەر قانداق نەرسە سەندىن تاشقىرى ئەمەس-
تۇر، سەن نېمىكى ئىزدىسەڭ ئۆزۈڭدىن ئىزدىگىن!»① دەپ يازىدۇ.
تەسەۋۋۇپتا ئىنسانىنىڭ شۇ قەدەر ئۇلۇغلىنىشى دەل ئىنسانىنىڭ «نۇسـ-
خەئى ئەسرارى ئىلاھى»، يەنى ئىنسانىنىڭ قەلبى ئاللا سىرلىرىنىڭ
ماكانى بولغانلىقىدا ئىدى. شۇڭلاشقا ئىنسان ھەق (ئاللا) نى سىرتقى
دۇنيادىن ئەمەس، بەلكى ئۆزىدىن ئىزدىشى كېرەك ئىدى. بۇ ھەقتە
تۈرك تەسەۋۋۇپ ئەدەبىياتىنىڭ بۈيۈك نامايەندىسى بولغان يۇنۇس
ئەمرە (1240 — 1320) مۇنداق دەپ يازىدۇ:

ئىلىم ئىلىم بىلمەكتۇر،
ئىلىم ئۆزنى بىلمەكتۇر.

① «تۈرك تىلى ئاراشتىرما يىللىقى» (TDAY)، ئەنقەرە، 1971 ـ يىل، تۈركچە نەشرى، 70 ـ بەت.

ئوقۇماقتىن مۇراد نە؟
كىشى ھەقنى بىلمەكتۇر.①

يۇنۇس ئەمرە يەنە ئۆز «دىۋان»ىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ:

بۇ جاھانغا كەلمەستە مەشۇق بىلەن بىر ئىدىم،
قۇل ھۆۋەللا، سۈپەتلىك بىر نىشانسىز نۇر ئىدىم.
مەن كەلمىدىم دەۋا ئۈچۈن، مېنىڭ ئىشىم سۆيگۈ ئۈچۈن،
دوستنىڭ ئۆيى كۆڭۈلدۇر، كۆڭۈللەر ئالغىلى كەلدىم.
ئىزدىدىم ـ يۇ ئىزدىدىم، يەرۇ كۆكنى ئىزدىدىم.
شۇنچە ئىزدەپ تاپمىدىم، تاپتىم ئىنسان ئىچىندە②.

دېمەك يۇنۇس ئەمرەنىڭ ئىلىم بىلمەك ئۆزىنى بىلمەكتۇر دېگىنى ئەمەلىيەتتە تەسەۋۋۇپ تەلىماتىنىڭ ئىنسان بىلەن ئاللانىڭ بىرلىكى قارىشىنى ئالغا سۈرگىنى ئىدى. چۈنكى تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ نەزىرىدە: «ئىنساننى بىلمەك ئاللانى بىلمەك ۋە ئاللانى سۆيمەكتۇر. ئاللانى سۆيۈش بولسا، ئۆز مەنسى بىلەن يەنىلا ئىنسانىنى سۆيۈشتۇر. سۆيگۈ بىلەن ئىنسانلار بىر ـ بىرىدە باغلىنىدۇ ۋە بىر ـ بىرىگە قوۋۇشىدۇ. ئىنسانىنى ئىنسان ئەتكەن سۆيگۈدۇر»③. يەنە بىر تەرەپتىن يۇنۇس ئەمرەنىڭ شېئىرلىرىدىكى «كۆڭۈل» (قەلب) ئاللا سىرلىرىنىڭ ماكانى ۋە «ئاللانىڭ ئۆيى»④ ئىدى. شۇڭا نەۋائىمۇ ئۆزىنىڭ «لىسسا-نۇتتەير» (قۇشلار تىلى) ناملىق ئەسىرىدە:

ئۆز ۋۇجۇدۇڭنى تەفەككۇر ئەيلەگىل،
ھەر نە ئىزدەرسەن، ئۆزۈڭدىن ئىزدەگىن⑤.

دەپ ندا قىلىدۇ.

① ② «يۇنۇس ئەمرە دىۋانى»، تۈركىيە مەدەنىيەت ۋە سايا‌ھەتچىلىك مىنىستىرلىكى نەشرىياتى، ئەنقەرە، 1986 ـ يىل، تۈركچە نەشرى.
④ ③ ناكى گۈلئاي: «يۇنۇس ئەمرەدە تىل ۋە ئىنسان سۆيگۈسى» — «مىللىي مەدەنىيەت» ئىلمىي ژۇرنىلى، 1991 ـ يىل، تۈركچە نەشرى.
⑤ نەۋائى: «لىسانۇتتەير» — «شەرق يۇلتۇزى» ژۇرنىلى ئۆزبېكچە، 1991 ـ يىل، 4 ـ سان.

دېمەك تەسەۋۋۇپ پەلسەپسىدە باشتىن - ئاخىر ئىنسان بىلەن ئاللانىڭ مۇناسىۋىتى بىرلىكى تىلغا ئېلىنغان ۋە پەۋقۇلئاددە مۇھاكىمە ئويېكتىغا ئايلانغان. تەسەۋۋۇپ تەلىماتلىرىدىن قارىغاندا، ئىنسان ئاللا يارالقان جىمى مەخلۇقاتلار ئىچىدىكى ئەڭ يۇكسەك، ئەڭ ئۇلۇغ ئىجادىيەت ئىدى، شۇنداقلا كائىناتتىكى جىمى سىرلارنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۇرگەن بۇيۇك «كىتاب» ئىدى. ئىنسانىڭ ئىنسانىي كامىللىقى ئۇنىڭ ئۆزىنى قانچىلىك دەرىجىدە بىلىشى ۋە تونۇشىدا ئىشقا ئاشاتتى. ھەتتا جالالىددىن رۇمى:

گەر كۆرۈنۈشتە بولساڭمۇ «ئالەمى ئەسغەر»،
ھەقىقەتتە سەندۇرسەن «ئالەمى ئەكبەر»①.

دەپ يېزىپ، كائىناتنى «ئالەمى ئەسغەر» (كىچىك - ماكرو ئالەم)، ئىنساننى بولسا، «ئالەمى ئەكبەر» (چوڭ - ماكرو ئالەم) دەپ قارىدى ۋە جىمى كائىنات سىرلىرىنىڭ ئىنسان قەلبىگە مۇجەسسەملەشكەنلىكىنى تەكىتلىدى. شۇڭا مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ «ئۆزىنى بىلگەن رەببىنى بىلىدۇ» دېگەن ھەدىسىگە ئاساسلىنىپ، غەززالى ئۆز قاراشلىرىنى ئىلگىرى سۈردى. غەززالىنىڭ قارىشىچە، ئىنسانىڭ ھەممىۋا بىلىش ۋە تونۇشىنىڭ مۇقەددىمىسى ئەڭ ئالدى بىلەن «ئۆزىنى بىلىش» تىن باشلىنىتتى. بۇ ھەقتە ئۇ مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ساڭا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۆزۈڭگە ئۆزۈڭدىنمۇ يېقىن نەرسە بارمۇ؟ ئۆزۈڭگە ئەڭ يېقىن بولغان ئۆزۈڭنى بىلەلمىسەڭ، ئۆزۈڭدىن تاشقىرىقى نەرسىلەرنى قانداق بىلەلەيسەن؟»②. دېمەك، دەسلەپكى مۇتەسەۋۋۇپلار ئۆز تەلىماتلىرىدا ئىنسان بىلەن ئاللانىڭ ئوتتۇرىسىدا زەرىچە ئارىلىقنىڭ يوقلۇقىنى، ئەمەلىيەتتە ئۇلارنىڭ بىردەكلىكىنى تەكىتلەيدۇ ھەمدە بۇ قاراشلىرىنى «قۇرئان» دىكى «مەن ئۇنىڭغا ئۇنىڭ جان تومۇرىدىنمۇ يېقىنمەن» (16:50) دېگەن ئايەت بىلەن

① رادىي فىش: «جالالىددىن رۇمى»، 46 - بەت.
② «ئىسلام دىنىنىڭ ئىدىيۋى تەرەققىياتى»، 90 - بەت.

«مەشرىق بىلەن مەغرىب ئاللانىڭدۇر، سىلەر قايسى تەرەپكە بۇرۇلساڭلار، ئاللانىڭ يۈزىمۇ شۇ تەرەپتىدۇر» (2:58) دېگەن ئايەت ئارقىلىق دەللىلەيدۇ.

ئىنسانىڭ بىلىش جەريانىنىڭ سىرتقى دۇنيادىن ئادەمنىڭ ئىچكى دۇنياسىغا يۈزلىنىشى ياكى ھەقىقىي يوسۇندىكى ئۆزىنى تونۇشقا ئۆتۈشى — بىلىش تەرەققىياتىنىڭ يۇقىرى باسقۇچى ئىدى. مانا مۇشۇنداق يۇقىرى باسقۇچقا يەتكەندىلا، ئىنسان ئاندىن «فەنا» (يوقۇلۇق، ئۆزلۇكنى يوقىتىش) قاينىمىغا كىرەلەيتتى ۋە ئۆزلۇكنى پۈتۈنلەي يوقىتىپ ياكى ئۆزلۇكتىن ھالقىپ، بىردىنبىر مەۋجۇتلۇق بولغان ئەسلى ۋۇجۇد (ھەق ۋۇجۇدى) غا قوشۇلۇپ كېتەلەيتتى. ئۆزلۇك يوقالغان، نەپس ئۆلتۈرۈلگەن، ھەق ۋۇجۇدى بىلەن مەڭگۈلۈك بىرلىشىپ كەتكەن بۇ يۇكسەك باسقۇچتا «مەن» ئوقۇمى مەۋجۇت بولمايتتى. بەلكى «مەن» ۋە «سەن» ياكى ئاشىق بىلەن مەشۇق ئەمەلىيەتتە بىرگەۋدە، بىر ۋۇجۇدقا ئايلىنىپ كېتەتتى ۋە يۇۋۇس ئەمرەدەك: «بۇ جاھانغا كەلمەستە مەشۇق بىلەن بىر ئىدىم» دەپ ندا قىلىدىغان بولاتتى.

ناھايىتى روشەنكى «فەنا» — تەسەۋۋۇپ تەلىماتىدىكى بىر خىل يۇقىرى باسقۇچ ئىدى. بۇ ئاتالغۇنى دەسلەپ ئوتتۇرىغا قويغان كىشى بايازىد بەستامى بولسىمۇ، لېكىن ئۇ دەسلەپكى «ئىلاھىي ئىشىق» تەلىماتىنىڭ راۋاجى ۋە تەرەققىياتى ئىدى. تەسەۋۋۇپ تەلىماتىنىڭ دەسلەپكى يۇقىرى دولقۇنىغا ئۇچ مەشھۇر شەخس — جۇنەيد باغدادى، بايازىد بەستامى ۋە مەنسۇر ھەللاجلار ۋەكىللىك قىلاتتى. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئاتالمىش تەسەۋۋۇپنىڭ يۇقىرى پەللىسى — ئىنسانىڭ ئۆزلۇكىنى ئۆلتۈرۈپ، ئاللا ۋۇجۇدىدا يېڭى ھاياتقا ئېرىشىشىدە مەزمۇن تاپاتتى. ئەنە ئاشۇ يېڭى ھاياتلىق ئىچىدە ئادەم ئۆزىدىكى بارلىق ئىنسانىي خۇسۇسىيەتلىرىدىن قۇتۇلۇپ، «سۆيگۈ ۋەسلىگە يەتكەن كىشى» سۈپىتىدە ئاللا بىلەن ئەبەدىيلىك بىرلىككە ئىگە بولاتتى. مانا

بۇ باسقۇچ جۇنەيد بەكرى ۋە بەستاملار تەكتلەۋاتقان «فەنا» باسقۇچى ئىدى①.

بۇ باسقۇچ ئىنسانىڭ ھەق ۋۇجۇدىدا چەكسىزلىككە ئېرىشكەن باسقۇچى يەنى چەكلىك ھاياتلىقتىن چەكسىز ھاياتلىققا، ئۆزلۈك ئالەمىدىن ئۆزلۈكسىزلىك ئالىمىگە ھالقىغان باسقۇچى ئىدى. ئىنسان «فەنا» ئارقىلىق نەپس - بالاغا چىرمالغان تەننىڭ قاراڭغۇ قەپەسىدىن قۇتۇلۇپ چىقىپ، مەڭگۈلۈك روھىي پارلاقلىققا ئېرىشەلەيتتى. شۇڭا بەستامىنىڭ قارىشىچە، ئاللا پەقەت «بىر» لا بولۇپ قالماستىن، يەنە تېخىمۇ توغرىراقى «تەنھا بىر» دۇر ياكى «مۇتلەق تەنھا مەۋجۇتلۇق» تۇر. ئەگەر ھەرقانداق شەيئىگە ئاللانىڭ ئىشتىراكى بولمىسا، ئۇنىڭ مەۋجۇتلۇقىمۇ مۇمكىن بولمايتتى. شۇڭلاشقا روھ ئۆزىنىڭ «غەيرىي بارلىقىدىن پاك - پاكىز قۇتۇلغان، ئۆزلۈك ئۇزۇل - كېسىل ئۆلتۈرۈلگەن» ئاشۇ ئۇلۇغۋار دەقىقىدە «ئاللا» بىلەن «مەن» ئارىلىقىدا زەررىچە مۇساپە قالمايتتى شۇنداقلا مەڭگۈلۈك قوشۇلۇشقا مۇيەسسەر بولاتتى. ئادەم ئاللانىڭ تەركىبىي قىسمى بولۇپ قالاتتى. بۇ چاغدا «مەن» نى كۆرگەنلىك، ئەمەلىيەتتە «ئاللا» نى كۆرگەنلىك ھېسابلىناتتى. بايازىد بەستامى بۇ ھالەتنى «فەنا ئەينىكى» ياكى تېخىمۇ ئوبرازلىق قىلىپ «بىرلىك ئەينىكىدە يوقلىش»②، دەپ ئاتىدى ۋە بۇنى مۇنداق شەرھىلىدى: «ئوتتۇز يىلدىن بۇيان، ئاللا مېنىڭ ئەينەكسىم بولدى، لېكىن ھازىر مەن ئۆزۈمنىڭ ئەينىكى. بىراق مەن ئاللىقاچان مۇتلەق يوقلۇق بولغاچقا، ئاللا ئۆز - ئۆزىنىڭ ئەينىكىدۇر. قاراڭ، مەن سۆزلەۋاتىمەن، بۇ يەردە ئاللا يەنىلا مېنىڭ ئەينىكىم، چۈنكى مېنىڭ تىلىمدىن چىقىۋاتقان سۆز ئاللانىڭدۇر. مەن بولسام ئاللىقاچان ئىز - تىزسىز يوقالغانمەن...»③

① جۇنەيد باغدادى: «فەنا ھەققىدە»، لوندون، 1962 - يىل نەشرى.
② ③ كوروتا مېزۇكى (ياپونىيە): «ئىسلام دىنىنىڭ ئىدىيىۋى تەرەققىياتى»، 132 - 133 - بەتلەر.

ئىلاھىي ئىشقىنىڭ ۋەسلىگە يېتىپ، ئاللا ۋۇجۇدىدا مەست بولغان ئاشىقنىڭ تىلى «مەستلىك تىلى» ئىدى. بايازىد بەستامى بۇنى مۇنداق شەرھىلىدى: «... ئاللا مېنىڭ ۋۇجۇدۇمدىن ئۆزىنىڭ ئەكسىنى كۆردى، مەن ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدىن ئۆزۈمنى كۆردۈم. نەتىجىدە مېنىڭ ئەكسىم ئاللا ۋۇجۇدىدا شۇئان يوق بولدى. مەن ئاللانىڭ نۇرى ئىچىدىن ئۆز نۇرۇمنى كۆردۈم... مەن ئاللادىن سورىدىم: «بۇ زادى كىم؟»، ئاللا دېدى: «بۇ مەن ئەمەس، شۇنداقلا مەن». مەن ئاللا ئارقىلىق ئاللانى كۆردۈم، ئاللا ئارقىلىق ئاللانى بىلدىم»①. بايازىد بەستامى ھەتتا مۇسۇلمانلارنىڭ ئېغىزىدا كۇندە زىكرى قىلىنىپ تۇرىدىغان «سۇبھانا ئاللا» (شان - شەرەپ ئاللاغا مەنسۇپ) دېگەن سۆزنى «سۇبھانى» (شان - شەرەپ ماڭا مەنسۇپ) دەپ ئۆزگەرتتى. بۇ ئەمەلىيەتتە مەنسۇر ھەللاجنىڭ «ئەنەلھەق» (مەن خۇدا) دېگىنى بىلەن ئوخشاش ئىدى. مەنسۇر ھەللاجنىڭ «ئەنەلھەق» تەلىماتى ئۆز مەنسى بىلەن بايازىد بەستامىنىڭ «فەنا» قارىشىنىڭ داۋامى ۋە راۋاجى ئىدى. چۈنكى «فەنا» ئارقىلىق ئۆزلۈكتىن ۋاز كېچىپ، ھەق ۋۇجۇدى بىلەن بىرلىشىپ كەتكەن ئىنسان ۋۇجۇدى ئاللانىڭ ۋۇجۇدى ئىدى. شۇڭا «سۇبھانى» ياكى «ئەنەلھەق» دېيىش «خۇدا مەۋجۇت ئەمەس، مەنلا مەۋجۇت» دېگەن ئۇقۇمنى ئەمەس، بەلكى «مېنىڭ قەلبىم ئاللا بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەن، شۇنداق بولغاچقا مەن مەۋجۇت ئەمەس، ئاللا مەۋجۇت» دېگەن چۈشەنچىنى بېرەتتى.

«فەنا»، يەنى ئۆزلۈك ئېڭىنى يوقىتىش تەسەۋۋۇپ تەلىماتىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى نىشانى ئەمەس ئىدى. ئۆزلۈك يوقالغان ۋاقىتتا، روھ ئاللانىڭ ۋۇجۇدىدا چەكسىزلىككە ئېرىشىپ «ماھىيەتلىك بىرلىشىش» كە ئىگە بولاتتى. شۇڭا تەسەۋۋۇپنىڭ ئاخىرقى نۇقتىسى «فەنا» (يوقلۇق) بولماستىن، بەلكى «بەقا» (مەڭگۈلۈك ھاياتلىق) ئىدى.

① كوروتا مېزۇكى (ياپونىيە): «ئىسلام دىنىنىڭ ئىدىيىۋى تەرەققىياتى»، 133 - بەت.

دەرۋەقە، تەسەۋۋۇپ تەلىماتىنىڭ تاشقى پوستىغا قاراپلا، خۇددى ئۆز دەۋرىدىكى ئەھلى سۈننەتلەرنىڭ مەنسۇر ھەللاجىنىڭ «ئەنەلھەق» سۆزىنى «خۇدالىق دەۋاسى قىلدى» دەپ خاتا چۈشەنگىنىدەك، ئۇنى قانداقتۇر «خۇدانى ئىنكار قىلغان ئاتېئىستىك پەلسەپە» دېگىلى بولمايدۇ. شۇڭا تەسەۋۋۇپ پېشۋالىرىنىڭ «ئىنساننى سۆيمەك ئاللانى سۆيمەكتۇر»، «ئۆزىنى بىلگەن رەببىنى بىلىدۇ» دېگەن قاراشلىرى قانداقتۇ «خۇدا مەۋجۇت ئەمەس، ئىنسانلا مەۋجۇت» دېگەن مەنىنى ئەمەس، بەلكى «‹مەن› (ئىنسان) ‹فەنا› ئارقىلىق ئۆزلۈكىنى تاما-مەن يوقىتىپ، ھەق ۋۇجۇدىغا قوشۇلۇپ كەتكەن بولغاچقا ‹مەن›، ‹سەن› دېگەن ئۇقۇملار مەۋجۇت بولمايدۇ. نەتىجىدە ئىنسانىنى سۆ-يۈش، ماھىيەتتە ئاللانى سۆيگەنلىك بولىدۇ.» دېگەن چۈشەنچىنى ئالغا سۈرەتتى. شۇڭا تەسەۋۋۇپ باشقا دىنىي پەلسەپىلەردە بولمىغان ئىنسان ئۇلۇغلىقى تەلىماتلىرىنى ۋە بىر قىسىم ئىلغار ئىنسانپەرۋەر-لىك ئىدىيىلەرنى ئالغا سۈردى.

تەسەۋۋۇپ تەلىماتلىرى ئىسلام دىنى مەيدانغا كەلگەندىن كېيىن، VIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ ئەرەب يېرىم ئارىلىنىڭ شەرقىي ۋە شىمالىي قىسمىدىكى رايونلار بىلەن ئىران ئېگىزلىكىدە رەسمىي بىر پەلسەپىۋى ئېقىم سۈپىتىدە شەكىللىنىشكە باشلىدى. X ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ ئىران ۋە خۇراسان رايونلىرى تەسەۋ-ۋۇپنىڭ ئوچىقىغا ئايلاندى. گەرچە تەسەۋۋۇپ ئەرەب ئىسلام پەلسەپە-سى نامى بىلەن ئاتالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئاساسىي تەلىماتلا-رىنى پارس مۇتەپەككۇرلىرى راۋاجلاندۇرغانىدى. شۇڭا ئىسلام سو-پىزمىنى تەنقىد قىلغان فرانسۇز ئالىمى لوئىس ماسسىنۇن مۇنداق دەيدۇ: «پارس قان تېپىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ئۇلۇغ مۇتەپەككۇرلە-رىنىڭ ئىسىملىكى دائىم كىشىدە خاتا چۈشەنچە پەيدا قىلىپ قويىدۇ. چۈنكى ئۇلارنىڭ ئېچىدە مۇتلەق كۆپچىلىكى ئەرەب تىلىدا تەپەككۇر

قىلاتتى ۋە ئەسەر يازاتتى»①. ئەگەردە تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدا مۇھىم رول ئوينىغان كلاسسىك شائىر ۋە مۇتە-پەككۇرلارنى سانايدىغان بولساق، ئۇلارنىڭ ئىچىدە جۇنەيد باغدادى، ئەبۇ سەئىد سانائى، پەرىدىدىن ئەتتار، بايازىد بەستامى، مەنسۇر ھەللاجى، جالالىددىن رۇمى، شەمسى تەبرىزى غەززالى، ببى رابە-يە، ھاپىز شىرازى قاتارلىقلار پارسلاردىندۇر. XII ئەسىردىن كې-يىن، تەسەۋۋۇپنىڭ يۇقىرى پەللىسى پارسلاردىن تۇركىي خەلقلەر ئارىسىغا يۆتكەلدى. يۇنۇس ئەمرە، ئەھمەد يەسسەۋى، ئەلىشىر نەۋائى قاتارلىقلار شۇنىڭ جۈملىسىدىندۇر. شۇڭا تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسىنىڭ شەكىللىنىشىدىن تەرەققىياتىغىچە بولغان پۈتكۈل جەريانىدا پارسلار ۋە تۇركىي تىللىق خەلقلەر ئالاھىدە مۇھىم رول ئوينىغان، تەسەۋۋۇپ ئىسلام ئويغىنىشىنىڭ غەربتىن شەرقە (دەمەشق، باغداتلاردىن سە-مەرقەنت، قەشقەرگە) سۈرۈلۈشىگە ئەگىشىپ، خۇراسان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى شەرق ئىسلام تەپەككۇرىدا يېتەكچى ئورۇنغا ئۆتتى. بۇ ھالەتنى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى» نا-ملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەپ تەسۋىرلىدى: «ئىسلام شەرقىدىكى مەدەنە-يەت ئويغىنىشى ئاببباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ شەكىللىنىشىدىن چىڭ-گىزخان ئىستېلاسىغىچە داۋام قىلىش جەريانىدا ھەر قايسى ئىسلام شەرق ئەللىرىدە ئوخشىمىغان باسقۇچ ۋە ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بول-غانلىقى بىلەن بىللە، ئومۇمەن ئۈچ ئاساسىي باسقۇچقا بۆلۈنگەن. ئۇنىڭ بىرىنچى باسقۇچى، ئەرەب - ئىران مەدەنىيىتى ئاساسىدا، گرېكلار ۋە ھىندىستان قاتارلىق شەرق خەلقىنىڭ قەدىمكى مەدەنىيەت مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى قوبۇل قىلىش ئاساسىدا، باغداتنى مەركەز قىلغان

① جېفرېي پالېندېر (ئەنگلىيە): «دۇنياۋى دىنلاردا مىستىسىزم»، بۇگۈنكى جۇڭگو نەشرىياتى، 1992 - يىل نەشرى، 149 - بەت.

ئاساستا باشلاندى. كېيىنچە ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەڭ خەلىپىلىكى دۇنياسىدا تۇتقان ئورنىنىڭ كۈچىيىشى، خەلىپىلىكنىڭ نىسپىي ھالدا چۈشكۈنلىشىشىگە ئەگىشىپ بۇخارا ـ سەمەرقەنتنى مەركەز قىلغان ماۋارائۇننەھرده داۋام قىلغان ئىككىنچى باسقۇچنى شەكىللەندۈردى. قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى تىزگىنلىشى ۋە مەدەنىيەتتە گۈللەنگەن دەۋرگە قەدەم قويۇشى، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئەڭ تىلى بىلەن بۇاستە رىقابەتكە چۈشۈشى، ھەتتا مەھمۇد قەشقەرىنىڭ تىلى بىلەن ئېيتقاندا، «سەلتەنەت قۇياشى تۈركلەر بۇرجىدا جەۋلان قىلغان»، «زامان ئەھلىنىڭ تىزگىنى شۇلارنىڭ قولىدا، بولغان شارائىتتا ئىسلام شەرقىدىكى ئويغىنىش قەشقەرنى مەركەز قىلغان ئۇچىنچى باسقۇچقا كىردى»①.

دېمەك، ئەڭ سەھرالىرى، ئىران ئېگىزلىكى، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسىدا تەسەۋۋۇپ مۇھىم بىر پەلسەپىۋى ئېقىم سۈپىتىده شەرق تەپەككۇرىنى زور دەرىجىده بېيىتتى. گەرچە تەسەۋۋۇپ كېيىنكى دەۋرلەرگە كەلگەنده، بەدەخشاندىن تارىمغىچە بولغان رايونلاردا خوجا ـ ئىشانلار ۋە ئاتالمىش سوپىلار تەرىپىدىن سىياسىي مەقسەت ئۈچۈن شەرمەندىلەرچە پايدىلىنىپ كېتىلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئەسلى ماھىيىتىدىن بىر خىل پەلسەپە ۋە ئىدىيە ئىنقىلابى ئىدى. ئوتتۇرا ئەسىرده تەسەۋۋۇپ تەلىماتى ئوتتۇرىغا قويغان ئىنسان سۆيگۈسى، ۋەھدەتى ۋۇجۇد ۋە ئىلغار ئىنسانپەرۋەرلىك ئىدىيىلىرىنى ئۆز دەۋرىدىكى باشقا ھەر قانداق دىنىي پەلسەپە ئوتتۇرىغا قويمىغانىدى. شۇڭا كۆپلىگەن ئالىملار بۇ دەۋرنى «شەرقنىڭ ئەدەبىي ئويغىنىشى» ياكى «مۇسۇلمانلارنىڭ ئويغىنىشى» دەپ ئاتىدى ۋە كېيىنكى دەۋرلەردىكى ياۋروپا ئويغىنىشىغا ئاساس يارىتتى، دەپ قارىدى.

① ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 120 ـ بەت.

يەتتىنچى دىئالوگ:
پارس ۋە تۈركىي تىلى ھەرىكەتتە

«مەن ئوتتۇز يىل جاپالىق ئىزدىنىپ پارس تىلى بىلەن ئىرانىنى قۇتقۇزۇۋالدىم».

— ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى «شاھنامە»

«بۇ تارىخنىڭ ياخشى ھەم يامان بارچە تەرەپلىرىنى بىلىۋېلىش دەپ تۈركىي تىل بىلەن ئېيتتىم. بىركەلىمە چاغاتاي تۈركىيدىن، فارسىيدىن ۋە ئەرەبىيدىن قوشمىدىم. روشەن بولسۇن دەپ، تۈركىي تىلىدا شۇنداق يازدىمكى، ھەش باشلىق ئوغلان ھەم چۈشىنەر...»

— ئەبۇلغازى باھادىرخان «شەجەرەئى تۈرك»

ياكۇب گرىم: «بىر مىللەتنىڭ تىلى ئۆز نۆۋىتىده شۇ مىللەتنىڭ تارىخىدۇر. بىر مىللەتنىڭ تارىخىغا نىسبەتەن ئۇستىخان ـ سۆڭەك، قەبرە ـ كېپەنلەرگە قارىغاندا تېخىمۇ جانلىق بىر پاكىت بارىكى، ئۇ بولسىمۇ ئۇلارنىڭ تىلىدۇر»① دەيدۇ. ھىتتى «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى» ناملىق ئەسىرىده: «ئىسلام دىنىنىڭ غەلبىسى ئەمەلىيەتتە بىر تىلنىڭ غەلبىسى، بولۇپمۇ بىر كلاسسىك دەستۇرنىڭ غەلبىسى ئىدى»② دەپ يازىدۇ.

دەرۋەقە، تىل مىللەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتىدىكى ھەل قىلغۇچ ئامىللارنىڭ بىرى. دۇنيا مەدەنىيەت تارىخىغا نەزەر تاشلىساق، بىر ئەل ياكى بىر خەلقنىڭ مەدەنىيىتى گۈللەنگەن دەۋرى دەل ئۇلارنىڭ تىلىنىڭمۇ زور دەرىجىده تاكامۇللاش-

① ستالىن: «ماركسىزم تىلشۇناسلىق مەسىلىلىرى»، تاشكەنت، شەرق ھەقىقىتى نەشرىياتى، 1958 ـ يىل نەشرى.

② فىلىپ. ھىتتى (ئامېرىكا): «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، 1 ـ كىتاب، 105 ـ بەت.

قان دەۋرى ئىكەنلىكىنى بايقايمىز. ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيەت ۋە تەپەككۇر تارىخىدىمۇ پارس ۋە تۈركىي تىللىرىنىڭ ئوينىغان رولى ھەقىقەتەن مۇھىمدۇر.

ئىسلام دىنىنىڭ بارلىققا كېلىشى، گۈللىنىشى ئەرەبلەرنى تارىخ سەھنىسىگە ئېلىپ چىقتى، شۇنداقلا پۈتكۈل شەرق تارىخىنى يېڭى بىر دەۋرگە ئېلىپ كىردى. ئەرەبلەر سىرتقا قارىتا كېڭەيمىچىلىك ئۇرۇشى باشلىغان چاغدا، ئۇلارنى ئەڭ قىزىقتۇرغىنى ئىككى مەدەنىيەت ئەلى — شەرقتىكى ئىرانلىقلار بىلەن غەربتىكى ژىزانتىيەلىكلەر بولغانىدى. ئەرەبلەرنىڭ ئىران ساسانىيلار تېررىتورىيىسىگە يۈرۈش قىلىشى مۇھەممەد پەيغەمبەر ۋاپاتىدىن ئىككى يىل كېيىن، يەنى مىلادىيە 634 - يىلى باشلانىدى. 634 - يىلى 26 - نويابىردا ئىراقنىڭ ھىرا دېگەن يېرىدىكى جەڭدە ئەرەب قوشۇنلىرى پارسلار تەرىپىدىن پۈتۈنلەي تارمار قىلىنىدى. شۇندىن كېيىن ئەرەبلەر قاتتىق ھەربىي تەييارلىق قىلىپ، قايتا ھۇجۇمغا ئۆتتى. 637 - يىلى ماينىڭ ئاخىرلىرى ئەرەب قوشۇنلىرى پارسلارنىڭ دەجلە دەرياسىغا قۇرغان ئىستىھكامىنى بۆسۈپ ئۆتۈپ شەرققە يۈرۈش قىلىش لىنىيەسىنى ئاچتى. شۇ يىلى ئىيۇندا ئەرەبلەر ساسانىيلار پايتەختى تەسفۇنى ئىشغال قىلدى. پادىشاھ يېزدىگېرد III ئوردىنى تاشلاپ شەرقتىكى ئۆلكىلەرگە قاچتى. 651 - يىلى پادىشاھ يېزدىگېرد III مەرۋ قېشىدىكى بىر تۈگمەندە قەستلەپ ئۆلتۈرۈلدى. شۇنداق قىلىپ، ئىلگىرى - ئاخىر 1 مىڭ 2 يۈز يىلدىن ئارتۇق ھۆكۈم سۈرگەن پېرسىيە ئىمپېرىيىسى ئېچىنىشلىق ھالدا ھالاك بولدى①. مۇشۇ دەۋرگىچە پارسلار پۈتكۈل ئوتتۇرا شەرق ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا ناھايىتى زور رول ئويناپ كەلگەنىدى. ئۇلار يارلىقان مەدەنىيەت ئەرەبلەرنىڭ ئۇملۇق، تۆگە، چېدىر ۋە خۇرمىدىن ئىبارەت تۆتلا نەرسىدىن قۇرۇل-

① قىلىپ. ھىتتى: «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، 184 - بەت.

غان سەھرا مەدەنىيىتىدىن كۆپ ئۇستۇن ئىدى. خۇددى ھىتتى يازغاندەك: «ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى ئەڭ چوڭ پايتەختىنىڭ ئىشغال قىلىنىشى، قاقاس چۆلدىكى ئەرەب ئاھالىلىرىنى ئۆز دەۋرىدىكى زامانىۋى تۇرمۇش بۇيۇملىرى ۋە ئارامبەخش سارايلار بىلەن ئۇچراشتۇردى. پارس شاھىنشاھىنىڭ ھەشەمەتلىك كۆتۈۋېلىش زاللىرى، چىرايلىق ئەگمە دەرۋازىلىرى، گۈمبەزلىك قەسىرلىرى ۋە كۆزنى قاماشتۇرغىدەك بېزەكلىرى كىيىنكى دەۋرلەردىكى ئەرەب شېئىرىيىتىدە كۆيلەندى...»①. ئىران ئېگىزلىكىنىڭ ئەرەب قوشۇنلىرى تەرىپىدىن تولۇق ئىستىلا قىلىنىشى، ئەرەبلەرنىڭ تېخىمۇ شەرقتىكى رايونلارغا يۈرۈش قىلىشىغا ئاساس ياراتتى. ئەرەبلەر 710 — 712 - يىللىرى پەرغانە ۋادىسىنى ئىشغال قىلدى. تەبەرى ۋە باشقا تارىخچىلارنىڭ خاتىرىلىرىگە قارىغاندا، ئەرەب قوشۇنلىرىنىڭ سەردارى قۇتەيب 715 - يىلى قەشقەرگىچە يېتىپ بارغان②.

شۇنداق قىلىپ، ئىسلام دىنى مەيدانغا كېلىپ بىر ئەسىرگە يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە ئەرەبلەر غەربتە ئىسپانىيىدىن شەرقتە پەنجاپ قىچە بولغان كەڭ تېررىتورىيىدە ئۇچ قىتئەگە سوزۇلغان چوڭ ئىمپېرىيە قۇردى. ئىسلام دىنى بىلەن ئەرەب تىلى بۇ رايونلارغا تېزلىكتە ئومۇملاشتى. ئەرەبلەر ئىمپېرىيە تەۋەسىدىكى ھەر قايسى مىللەتلەر جۈملىدىن پارسلار، مىسىرلىقلار، يەھۇدىيلار، سۇرىيىلىكلەر، گرېكلار ۋە تۈركىي قوۋملەرنىڭ مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىپ ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇپ مەشھۇر ئەرەب ئىسلام مەدەنىيىتىنى ياراتتى.

شۇنى تەكىتلەش زۆرۈركى، ئەرەب ئىسلام مەدەنىيىتىنى بەرپا قىلىشتا پارسلارنىڭ رولى پەۋقۇلئاددە زور بولغانىدى. ئىسلامىيەتتىن ئاۋۋال ئەرەبلەر تېخى قەبىلە ۋە ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمىدە ئاددىي چارۋىچىلىق ھاياتىدا ياشاۋاتقان چاغلاردا ئاخمانىيلار، ئارساكلار ۋە ساسا-

① ② قىلىپ. ھىتتى: «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، 182 — 241 - بەتلەر.

نىلار سۇلالىلىرىنى قۇرغان پارسلار ئاللىقاچان مۇكەممەل فېئودال-لىق تۈزۈم شەكىللەندۈرۈپ، مەدەنىيەت جەھەتتە شەرق دۇنياسىدىكى بىر مەركەزنى ھاسىل قىلغانىدى. شۇڭا ئەرەبلەر پارسلارنى مۇنتەرز قىلغاندىن كېيىن، ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە ھاكىمىيەت تۈزۈلمىلىرىنى ئەڭ ئالدى بىلەن پارسلارغا تەقلىد قىلىش ئاساسىدا قۇرۇپ چىقتى. ئابباسىيلار دەۋرىدە خەلىپە مەنسۇردىن خەلىپە ھارۇن رەشىدكىچە بولغان مەزگىللەردە باش ۋەزىر پارسلاردىن بولدى ۋە پارسلارنىڭ تەسىرى يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلدى. ھەتتا بەزىلەر ئابباسىيلار خەلىپىلىرىنى «مۇسۇلمانلارنىڭ ساسانىيلار پادىشاھى»① دەپ ئاتىدى. «ئەرەب خەلىپىلىرى باغداتنا ساسانىيلارنىڭ خىسراۋ شەكلىدىكى ھۆكۈمەتلىرىنى قۇرۇپ چىقتى ۋە پارسلارنىڭ كۆچلۈك تەسىرىگە ئۇچرىدى. ئۇ دەۋرلەردە پارسلارنىڭ باش كېيىمى، پارسلار-نىڭ مەي ـ شارابلىرى، پارس ئايالىرى ۋە ئاشىنىلىرى، پارس ناخشا ـ كۈيلىرى ۋە پارسچە تەپەككۇر مودا بولغانىدى. . . شۇنىسى دىققەتكە سازاۋەرکى، پارسلارنىڭ تەسىرى ئەرەبلەرنىڭ ئېپتىدائىي تۇرمۇش پەردىسىنى يىرتىپ تاشلاپ، ئىلىم ـ پەن ۋە ئىلمىي مۇلاھىزە بىلەن خاراكتېرلىنىدىغان يېڭى ئېراغا داغدام يول ئاچتى. ئەرەب-لەردە ئىككىلا نەرسە — دۆلەت دىنى بولغان ئىسلام دىنى بىلەن دۆلەت تىلى بولغان ئەرەب تىلىلا ساقلىنىپ قالدى»②. «سەنئەت، قۇرۇ-لۇش، پەلسەپە، تىببىي ئىلىم، تەبىئىي پەن، ئەدەبىيات ۋە سىياسىي قاتارلىق جەھەتلەردە ئەرەبلەرنىڭ باشقىلارغا بەرگىدەك ھېچنىمىسى يوق ئىدى. بەلكى ھەممىنى باشقىلاردىن ئۆگەنگەنىدى»③. «خەلىپە-لىك دەۋرىدە پارسلار ۋە مىسىرلىقلار يېڭىدىن مۇسۇلمان بولغان ئىسلام مۇرتىلىرى سۈپىتىدە ئوقۇتۇش ۋە ئىلمىي تەتقىقاتنىڭ مەشئە-

① رېنى گروسسارت: «يېقىن ۋە ئوتتۇرا شەرق مەدەنىيىتى»، 87 ـ بەت، سودا تەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى.

② ③ فىلىپ. ھىتتى (ئامېرىكا): «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، 1 ـ كىتاب، 341 ـ، 342 ـ، 203 ـ بەتلەر.

لىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، ئەڭ ئالدىنقى سەپتە ماڭغانىدى».

شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، ئەرەبلەرنىڭ ئىراندىكى ھۆكۈمرانلە-قى ئاز كەم ئۇچ ئەسىرگە يېقىن داۋاملاشتى. IX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغا كەلگەندە، ئىران تەۋەسىدە سەففەرىيلەر (861 — 900)، بۇۋەييىلەر (945 — 1055) ۋە سامانىيلار (875 — 999) قاتارلىق يەرلىك خانلىقلار قۇرۇلۇپ، ئاستا ـ ئاستا ئەرەبلەرنىڭ ئىراندىكى ھۆكۈمرانلىقىغا خاتىمە بەردى. لېكىن ئەرەب تىلى «قۇرئان» نىڭ تىلى بولغانلىقى ئۈچۈن، دىننىڭ تىلى سۈپىتىدە ئەرەب ئىمپېرىيىسى تەۋەسىدە ئورتاق تىل سۈپىتىدە رول ئوينىدى ۋە تېز ئارىدا ئومۇملاش-تى. گەببىننىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، پارسلار گەرچە ئۆزلىرىنىڭ ئەقلىي ۋە ئىرقىي جەھەتتىكى مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالغان بولسا-مۇ، لېكىن ئەرەب تىلىنى يەنىلا دىن تىلى سۈپىتىدە ئېتىراپ قىل-غان. «پارس ئەدەبىياتى گۈللەنگەندىن كېيىن، پارس تىلى شەرقتىكى ئۆلكىلەردە ئەرەب تىلىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى ئىگىلىگەن بولسا-مۇ، لېكىن ئەرەب تىلى يەنىلا ئىسلام دىنىنىڭ تەلىماتلىرى، پەلسەپە ۋە ئىلىم ـ پەندە ئورتاق تىل بولۇپ كەلدى»①. شۇڭلاشقا ئابباسىيلار دەۋرىدە نۇرغۇنلىغان ئالىملار ۋە مۇتەپەككۇرلار ئۆز ئەسەرلىرىنى ئەرەب تىلىدا يازغان. تاكى IX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى X ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، ئاندىن دارى پارس تىلىدا ئەسەر يېزىش دولقۇنى كۆتۈرۈلدى. بەزى ئالىملار شۇ دەۋردىكى ئەرەب تىلىنى ئىلىم ـ پەن ۋە پەلسەپە تىلى، پارس تىلىنى ئەدەبىيات ـ سەنئەت تىلى دەپ ئاتىدى.

دەرۋەقە، ئوتتۇرا ئەسىر پارس ئەدەبىياتىنىڭ گۈللىنىشى پارس تىلىنىڭ ئىراندا قايتا تىرىلىشىدىن باشلانغانىدى. پارس تىلىدا تۇنجى قېتىم شېئىر يېزىش دولقۇنى سەففەرىيلەر سۇلالىسى دەۋرىدە باشلاڭ-

① خ. ئا. گىببى: «ئەرەب ئەدەبىياتى»، 1 ـ بەت.

دى. بىر قېتىم بىر شائىر ئەرەبچە شېئىر يېزىپ، سەففەرىي خانلىقـ
نىڭ پادىشاھى ياقۇپ لەيس (868 — 878 يىللىرى تەختتە ئولتۇر-
غان) قا سۇنغان. پادىشاھ ھېلىقى ئوردا شائىرىنى ماختاشنىڭ ئورنىغا
غەزەپ بىلەن: «نېمىشقا مەن چۈشەنمەيدىغان تىلدا شېئىر يازىسەن؟»
دېگەن ۋە باش ۋەزىرى مۇھەممەد بىن ۋاسىقا پارس تىلىدا شېئىر
يېزىشقا بۇيرۇق قىلغان①.

پارس تىلىنىڭ ئىران تەررىتورىيىسىدە بەدىئىي ئىجادىيەت تىلى
سۈپىتىدە قايتا مەيدانغا چىقىشى پارس ئەدەبىيات - سەنئىتىنى يېڭى
بىر دەۋرگە ئېلىپ كىردى. شۇ دەۋردىكى نۇرغۇن زىيالىيلار پارس
تىلىنىڭ ئۆزىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن تىرىشتى. تېخىچە ئىسلام
دىنىنى قوبۇل قىلمىغان زوراۋاستېر ئېتىقادىدىكى يۇقىرى قاتلام
پارس ئاقسۆڭەكلىرى مەخپىي ھالدا ئۆتمۈشتىكى شانلىق پارس مەدە-
نىيىتىگە سېغىنىپ، ئەرەبلەرگە قارشى ئىدىيە جېڭى ئېلىپ باردى.
شائىر - يازغۇچىلار بەس - بەس بىلەن پارس تىلىدا شېئىر يېزىپ
خەلقنىڭ مىللىي ئېپتىخارلىق تۇيغۇسىنى قوزغىدى. نەتىجىدە ئابباـ
سىيلار خەلىپىلىكىنىڭ ئاخىرىقى مەزگىللىرىدە ئىراندا ھەيۋەتلىك
مىللىي ئويغىنىش ھەرىكىتى — شۇئۇبىيەھ (Shuubiyah) ھەرىكىتى
مەيدانغا كەلدى. «شۇ ئۇبۇ» ئەرەبچە سۆز بولۇپ، «مىللەت، قوۋم»
مەنىسىنى بېرەتتى. بۇ ھەرىكەت مىللىي ئويغىنىش ۋە ۋەتەنپەرۋەر-
لىكنى تەشەببۇس قىلغان بولۇپ، قويۇق مىللەتچىلىك ۋە مىللىي
ئېپتىخارلىق ئىدىيىلىرى بىلەن خاراكتېرلىنەتتى. بۇ ئېقىمنىڭ تە-
رەپدارلىرى «قۇرئان»نىڭ 49 - سۈرە 13 - ئايىتىنى، يەنى «ئەي،
ئىنسانلار، مەن سىلەرنى ياراتتىم، سىلەرنى ئەر - ئايال قىلىپ
ئايرىدىم، ئوخشاش بولمىغان مىللەت ۋە قوۋملەرگە بۆلدۈم، سىلەر
ئۆزئارا چۈشىنىش ھاسىل قىلىڭلار، سىلەرنىڭ شان - شەرىپىڭلارنى

① ھۈسەيىن فاراۋال: «ئىران ئەدەبىياتى تارىخى» — جاڭ خۇڭنىيەن تۈزگەن «پارس ئەدەبىياتى تارىخى»، 21 - بەتتىكى نەقىلگە قارالسۇن.

ئاللا بەرگەن» دېگەن سۆزلەرنى ئۆز تەلىماتلىرىنىڭ ئىدىيە ئاساسى
قىلغانىدى. ئۇلار «قۇرئان» دىكى بۇ ئايەتكە ئاساسلىنىپ، ئەرەبلەر-
نىڭ پەۋقۇلئاددە ئىمتىيازغا ئىگە بولۇۋېلىشىنىڭ ھېچقانداق دىنىي
ئاساسى يوق، ئاللا ئۆز بەندىلىرىنى تاغاقنىڭ چىشىدەك تەكشى،
باراۋەر ياراتقان، پارسلار ئەرەبلەردىنمۇ شانلىق مەدەنىيەتكە ئىگە دې-
گەنلەرنى تەشەببۇس قىلدى ۋە ئۆز دەۋرىدىكى «چوڭ ئەرەبچىلىك»
ھاھىشلىرىغا قارشى تۇردى. ئۇلارنىڭ ۋەكىللىرىدىن ئىسمائىل بىن
ئېھسان، بەسسال بىن بۇلد، ئىبن مۇغەيبە، ئەبۇ نۇۋاس، ئىبن رۇمى
قاتارلىقلار مەشھۇر ئىدى. ھەتتا ئىبن نۇسۋان (756 — 810) بىر
شېئىرىدا: «بىر ئىتقا ئايلىنىپ، مەككە دەرۋازىسىدىن ئۆتكەن ھەر
بىر ھەج تەلەپ قىلغۇچىنى چىشلىسەم» دەپ يازغانلىقى ئۈچۈن خەلىپە
ھاشىم بىن ئابدۇلمالىك تەرىپىدىن سۇغا تۇنجۇقتۇرۇلۇپ ئۆلتۈرۈلگەن①.

شۇئۇبىيەھ ھەرىكىتىنىڭ ئاساسلىق ئىپادىلىرى ئىككى تەرەپتىن
كۆرۈلدى. بىرى، پارس ئەدىبلىرى پارس تىلىدىكى كلاسسىك ئەسەر-
لەر ۋە مەدەنىيەت دەستۇرلىرىنى ئەرەب تىلىغا كۆپلەپ تەرجىمە قىلىپ
تۇنۇشتۇردى ۋە شۇ ئارقىلىق پارس مەدەنىيىتىنىڭ شان - شۆھرىتىنى
ئەرەبلەرگە نامايەن قىلدى؛ يەنە بىرى، پارس شائىرلىرى پارس ۋە
ئەرەب تىللىرىدا تەڭلا ئىجادىيەت ئېلىپ بېرىپ، ۋەتەنپەرۋەرلىك
ئىدىيىلىرىنى تەرغىب قىلدى. ئابباسىيلار خەلىپىلىكى دەۋرىدىكى يۈز
يىللىق تەرجىمە ھەرىكىتى (750 — 847) داۋامىدا پارس ئەدىبلىرى
ناھايىتى زور رول ئوينىدى. مىلادىيە 750 - يىلى ئىبن مۇقەففە
پەھلەۋى (ئوتتۇرا قەدىمكى پارس تىلى) تىلىدىن ھىندىستانىنىڭ
مەشھۇر مەسەللەر توپلىمى «بەشنامە» (سانسكرىت تىلىدا
Panchatanra) نى ئەرەب تىلىغا تەرجىمە قىلدى ۋە «كەلىلە ۋە دىمـ

① سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى تۈزگەن: «دۇنيا ئومۇمىي تارىخى»، سودا نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، II توم، 146 - بەت.

نە» دەپ نام بەردى. ئۇندىن باشقا ئىبن مۇقەففە يەنە ئىراننىڭ قەدىمكى ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر توپلىمى «خۇدايىنامە» نى ئەرەب تىلىغا تەرجىمە قىلىپ تونۇشتۇردى. كېيىنچە «شاھنامە» مۇ تۇنجى بولۇپ ئەرەب تىلىغا تەرجىمە قىلىندى. بۈگۈنكى كۈندە پۈتۈن دۇنيا خەلقىگە تونۇشلۇق بولغان ئەرەب خەلق چۆچەكلىرى توپلىمى «مىڭ بىر كېچە» نىڭ ئەسلى مەنبەسى پارسلارنىڭ «مىڭ ئەپسانە» (Hazar Afsana) سىدىن كەلگەنىدى. كېيىنكى ئەرەبلەر ئۇنى بېيىتىپ ۋە ئۆز ئىجادىيەتلەرنى قوشۇپ «مىڭ بىر كېچە» (ئەرەبچە Alif Layla Wa Layla) دەپ ئاتىغان. ئۇندىن باشقا يەنە پارسلارنىڭ «ئاۋېستا»، «مازداك»، «ئەردەشىرنىڭ سىياسىتى»، «رۇستەم ۋە ئىسفەندىيار» قاتارلىق ئەسەرلىرى تەرجىمە قىلىنغان. ھەتتا ئارىستوتېلنىڭ «مېتافىزىكا»، بوففېرنىڭ «ئارىستوتېل ۋە كاتېگورىيە نەزەرىيىسى، گە مۇقەددىمە»، «ئىلمىي مەنتىقىگە كىرىش» قاتارلىق ئەسەرلىرىنىڭ پارس تىلىدىن ئەرەب تىلىغا تەرجىمە قىلىنغانلىقى مەلۇم①.

دېمەك، ئەرەب خەلىپىلىكىنىڭ ئوتتۇرا ۋە ئاخىرقى مەزگىللىرىدە مەيدانغا كەلگەن مىللىي تىرىلىش ھەرىكىتى پارس تىلى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ گۈللىنىشىگە زور تۈرتكە بولدى، شۇنداقلا ئەرەبلەرنىڭ يۇز يىللىق تەرجىمە ھەرىكىتىدە مۇھىم رول ئوينىدى. ئەدەبىياتتىكى مىللەتچىلىك ھەرىكىتى ۋە ئۇنىڭ قوللىغۇچىلىرى «شۇئۇبىيە» دەپ ئاتالدى. «ئۇلار ساسانىيلار ئەنئەنىسىنىڭ قوغدىغۇچىلىرى ئىدى. ئىرق ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىن قارىغاندا ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى پارسلار ئىدى. «شۇئۇبىيە» چىلەر ئەرەب ئۆلىمالىرىنىڭ مەنمەنچىلىكىگە ھۇجۇم قىلاتتى. ئۇلارنىڭ تىلىغا زەربە بېرەتتى. شېئىرلىرىنى مەسخىرە قىلاتتى. پارسلار ۋە ئەرەب بولمىغان خەلقلەر ئەرەبلەردىن ھەر

① ناجۇك: «ۋاربسلىق ۋە يۇغۇرۇش: — ئەرەب مەدەنىيىتى»، 178 ـ بەت، جېجياڭ خەلق نەشرىياتى، 1993 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى.

جەھەتتىن ئۇستۇن تۇرىدۇ دەپ قارايتتى. بۇ خىل توقۇنۇش كېيىنكى دەۋرلەرگىچە داۋاملاشتى»①. شۇ دەۋردە شۇئۇبىيە ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرغان مەشھۇر شائىرلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك پارسلار ئىدى. ئۇلار ئەرەب تىلىدا يازغان شېئىرلىرىدا، شۇ دەۋرنىڭ رېئاللىقىنى ئەكس ئەتتۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، قويۇق پارس پۇرىقىنى نامايەن قىلدى، شۇنداقلا شۇئۇبى ئىدىيىلىرىنى ئىپادە قىلدى②.

مىلادىيە IX ئەسىرنىڭ ئاخىرىقى مەزگىللىردىن باشلاپ ئىرانىنىڭ شەرقىي قىسمى، يەنى خۇراسان رايونىنى مەركەز قىلغان ھالدا دارى پارس تىلى قىزغىنلىقى كۆتۈرۈلدى. دارى پارس تىلى پەھلەۋى تىلىنى ئاساس قىلىپ، ئەرەب تىلى بىلەن بولغان رىقابەت جەريانىدا شەكىللەنگەن كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىر پارس ئەدەبىي تىلى ئىدى. رۇداكى (850 — 941) تۇنجى بولۇپ دارى پارس تىلىدا شېئىر يېزىپ زور مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشتى ۋە «پارس شېئىرىيىتىنىڭ ئاتىسى» دەپ ئاتالدى. رۇداكىنىڭ ئىجادىيىتى دارى پارس تىلىنىڭ ئالتۇن دەۋرىنى ئاچتى. رۇداكىدىن كېيىن، دەقىقى (؟ — 977)، فىردەۋسى قاتارلىقلار دارى پارس تىلىدا ئىجادىيەت ئېلىپ بېرىپ پارس شېئىرىيىتىنىڭ گۈللىنىشىگە ئاساس يارىتتى ۋە ئەرەب تىلىنىڭ شەرقىي ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مونوپوللۇقىغا خاتىمە بەردى. شۇڭا فىردەۋسى زور ئىشەنچ بىلەن «مەن پارس تىلى بىلەن ئىرانىنى قوتقۇزۇۋالدىم» دېگەنىدى.

XI ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن XIV ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە بولغان جەريان پارس ئەدەبىياتىنىڭ ئومۇميۈزلۈك گۈللەنگەن دەۋرى ھېسابلىنىدۇ. مانا مۇشۇ ئۇزاق جەريانىدا پارس ئەدەبىي تىلى ئىران تەۋەسىدىن ھالقىپ چېقىپ شىمالىي ھىندىستان، پامىر، ماۋارائۇننەھر ۋە

① خ. ئا. گىببى: «ئەرەب ئەدەبىياتى»، 92 ـ بەت.
② يۈەن ژېنچى: «ئىسلام ئەدەبىياتى»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1995 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 17 ـ بەت.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ باشقا جايلىرىغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتتى. بولۇپ-مۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىرىغا، جۈملىدىن چاغاتاي تۈركىچىسىنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇئەييەن رول ئويناندى. XV ئەسىرگە كەلگەندە، پارس تىلى ئەرەب تىلىنىڭ شەرقىي رايونلاردىكى تەسىرىگە تامامەن خاتىمە بەردى. بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيادا پارس تىلىنىڭ تەسىرى كۈچەيىپ، تۈركىي تىللىرى بىلەن بىۋاستە رىقابەتلەشتى. تۈركىي تىللىرىنىڭ لۇغەت تەركىبىگە پارس تىلىنىڭ سۆزلۈكلىرى كۆپلەپ ئۆزلىشىشكە باشلىدى. پارس تىلىنىڭ تاكامۇللىشىشى ۋە تەسىر دائىرىسىنىڭ كۈچەيىشىدە فىردەۋسى، رۇداكى، ئۆمەر ھەييام، سانائى، جالالىددىن رۇمى، نىزامى گەنجەۋى، شەيخ سەئدى، ھافىز شىرازى ۋە ئابدۇراھمان جامى قاتارلىق شائىر ۋە مۇتەپەككۇرلارنىڭ ئەسەرلىرى مۇھىم رول ئويناندى.

خەيرىيەت، XV ئەسىرگە كەلگەندە، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىرى خۇددى ئۆز دەۋرىدىكى پارس تىلى دۇچ كەلگەن قىسمەتكە دۇچ كەلدى. پارس تىلىنىڭ كۈچلۈك خىرىسى ۋە كۆپ قىسىم تۈركىي ئاپتورلارنىڭ پارس تىلىدا ئەسەر يېزىشى تۈركىي تىللىرىنىڭ تەرەققىي قىلىش ياكى كەينىگە چېكىنىش مەسىلىسىنى تاشلىدى.

ئەمەلىيەتتە، تۈركىي تىللىرىنىڭ ئەرەب ۋە پارس تىللىرى بىلەن بولغان رىقابىتى X ئەسىرنىڭ ئاخىرىقى مەزگىللىرىدىن باشلاپلا باشلانغانىدى. شۇ چاغدا ئابباسىيە خەلىپىلىكىنىڭ سەلتەنىتى ئاستا-ئاستا ئاخىرلىشىپ، ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا سەففەريلەر، سامانىيلار، غەزنەۋىلەر قاتارلىق يەرلىك بۆلۈنمە ھاكىمىيەتلەر بارلىققا كەلگەنىدى. ئۆزۈن ئۆتمەي ئۇلارنىڭ ئورنىنى قاراخانىيلار ۋە سالجۇقىيلاردىن ئىبارەت ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەر قۇرغان خانلىقلار ئىگىلىدى. نەتىجىدە ئەرەب خەلىپىلىكىنىڭ پايتەختى باغدادتا ئاۋۋال ئەرەبلەر، ئاندىن پارسلار، ئەڭ ئاخىرىدا تۈركلەرنىڭ تەسىرى كۈچ-

لۈك بولۇشتەك ھالەت شەكىللەندى. مەھمۇد قەشقەرى ئەنە ئاشۇ «سەلتەنەت قۇياشى تۈركلەر بۇرجىدا جەۋلان قىلغان» دەۋردە ئۆزىنىڭ بۈيۈك ئەسىرى — «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى يېزىپ چىقتى. ئاپتور ئۆزىنىڭ بۇ ئەسىرنى يېزىشتىكى مەقسىتى ھەققىدە: «. . . تۈرك تىلىنىڭ ئەرەب تىلى بىلەن بەيگىگە چۈشكەن ئىككى ئاتقا ئوخشاش تەڭ چېپىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن. . . »①، «ئەبەدىي يادىكارلىق ۋە پۈتمەس - تۈگىمەس بايلىق بولۇپ قالسۇن دەپ. . . بۇ كىتابنى تۈزۈپ چىقتىم ۋە ئۇنىڭغا «دىۋانۇ لۇغەتتىت تۈرك» دەپ ئات قويدۇم»② دەيدۇ. ناھايىتى ئېنىقكى، مەھمۇد قەشقەرى بۇ قامۇسىي ئەسىرىنى ئۆز دەۋرىدە ئەرەبلەرگە ۋە تۈركىيچىنى بىلمەيدىغان خەلقلەرگە تۈركىي تىللىرىنى تونۇتۇش ئۈچۈن يازغانىدى.

دەرۋەقە، ئوتتۇرا ئەسىر دۇنياسىدا غەربتە لاتىن تىلى، شەرقتە ئەرەب تىلى خرىستىئان ۋە ئىسلام دىنلىرىنىڭ تىلى سۈپىتىدە ئاساسلىق تىل دەپ قارالغانىدى. ئوتتۇرا ئەسىردە ياۋروپادىكى كۆپلىگەن ئىنگلىز ۋە گېرمان ئالىملىرى ئۆز ئەسەرلىرىنى لاتىن تىلىدا يازغان بولسا، شەرقتىكى نۇرغۇن مۇسۇلمان ئالىملىرى (مەسىلەن فارابى، ئىبىن سىنا قاتارلىقلار) ئۆز ئەسەرلىرىنى ئەرەب تىلىدا يازدى. مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» ناملىق ئەسىرىنى يېزىش ئارقىلىق تۈركىي تىلىنىڭ شەرق دۇنياسىدىكى شۆھرەتلىك تىل دەپ تونۇلۇۋاتقان «ئەرەب تىلى بىلەن بەيگىگە چۈشكەن ئىككى ئاتقا ئوخشاش تەڭ چېپىپ» كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرسەتكەنىدى. مەھمۇد قەشقەرى بىلەن دەۋرداش يۈسۈپ خاس ھاجىپمۇ «قۇتادغۇ بىلىك» ناملىق بۈيۈك ئەسىرىنى ساپ تۈركىي تىلىدا يېزىپ، ئۆز دەۋرىدىكى تۈركىي ئەدەبىي تىلىنىڭ ئورنىنى يۇقىرى كۆتۈرگەن. تىلشۇناسلارنىڭ تەتقىقاتىغا قارىغاندا «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى ئەرەبچە سۆزلەر 94 بولۇپ، ئەرەبچە - پارسچە

① ② مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 - يىل نەشرى، 1 توم، 3 - ، 5 - ، 6 - بەتلەر.

بولغىنى ئۈچۈن بۇ تىلنىڭ تەرىپىدە مۇبالىغە قىلىۋاتىدۇ، پارس تىلى بىلەن ئانچە ئالاقىسى بولمىغاچقا ئۇنى رەت قىلىشتىمۇ گەپنى ھەددىدىن ئاشۇرۇۋەتتى دەپ گۇمان قىلىشمىسۇن. ھالبۇكى، پارس تىلى تەتقىقاتىدا ۋە پارسچە سۆزلەردىن پايدىلىنىشتا ھېچكىم تېخى مەنچىلىك ئىش قىلالمىغىنى يوق. بۇ تىلنىڭ ئارتۇقراق بىلمەس»①.

يەنەك، كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، نەۋائى يۈكسەك ئىشەنچ بىلەن تۈركي تىلىنىڭ پارس تىلىدىن قېلىشمايدىغان گۈزەل ۋە پاساھەتلىك تىل ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ مەنا مۇمكىنچىلىكىنىڭ چەكسىزلىكىنى قەيت قىلىدۇ ۋە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «تۈركي سۆزلەرنى ئىلگىرى كۆپ ھاللاردا ئەڭ ئۇششاق ئۇقۇملار ئۈچۈنمۇ مۇبالىغە يولى بىلەن مەخسۇس سۆزلەرنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن. بۇنى شۇ تىلنىڭ ئىگىلىرى چۈشەندۈرۈپ بەرمىگۈچە، باشقىلار ئۇنىڭ تېگىگە يېتەلمەيدۇ»②.

ناھايىتى روشەنكى، ئۆز دەۋرىدە مۇنداق ئىلمىي قاراشلارنى تىلشۇناسلىق ۋە مەنتىقە ئىلمى نۇقتىسىدىن ئوتتۇرىغا قويۇش ئاسان ئەمەس ئىدى. نەۋائى بىر ئۇلۇغ شائىرلا ئەمەس، بەلكى كەسكىن بىر تىل تەتقىقاتچىسى ئىدى. شۇڭا ئۇ پۈتكۈل تۈركي تىلىدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ تەپەككۇرىنى يېتەكلىگۈچى شەخس سۈپىتىدە «كەنجى ئۇيغۇنىش دەۋرى»نىڭ سەركەردىسى بولغانىدى. نەۋائى مەزكۇر ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا تۈركي تىلىنى ئانا تىل ھېسابلايدىغان ياشلارنى ۋە ئەدىبلەرنى ئۆز ئانا تىلىدا يېزىشقا دەۋەت قىلىدۇ ۋە بۇ پىكرىنى ئىلمىي ئاساسلار بىلەن دەلىللەيدۇ: «. . . يەغىپ ئېيتقاندا، تۈركي تىلىدا مۇنداق ئىنچىكىلىك ۋە نەپىسلىك ناھايىتى كۆپ. بۇگۈنگىچە ھېچ كىشى ئۇنى چىن ماھىيىتى بىلەن مۇلاھىزە قىلمىغە-

① ② ئەلىشىر نەۋائى: «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەيىن» — «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1980 ـ يىل، 1 ـ توپلام، 148 ـ، 160 ـ بەتلەر.

نى ئۈچۈن ئاشكارا بولماي كەلمەكتە. بىزنىڭ تەييارغا ئاشىق بىلىمسىز ياشلىرىمىز ھە دېسىلا ئىشنىڭ ئوڭىيىنى كۆزلەپ، پارس تىلى بىلەن شېئىر يېزىشقا قىزىقماقتا ۋە شۇغۇللانماقتا. ۋەھالەنكى، ئەگەر كىشى ياخشىلاپ مۇلاھىزە قىلىدىغان بولسا، تۈركىيچە سۆزلەرنىڭ مەنە جەھەتتىن نەقەدەر كەڭ ۋە چوڭقۇرلۇقىنى، ئۇسلۇب جەھەتتىن نەقەدەر پەسىھ ئىكەنلىكىنى، بۇ تىلدا مەنىنى راۋان، ئېنىق ۋە ئوبۇق ئىپادىلەشنىڭ ئاسانلىقىنى بىلگەن بولاتتى. تۈركي تىلىنىڭ كەڭ مەنىلىكى ياكى ھەر تەرەپلىمىلىكى شۇنچە دەللىلەر بىلەن ئىسپاتلانغان ھالدا، ئەمدى بۇ تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەر ئارىسىدىكى شائىرلار ئۆزىنىڭ شۇنداق گۈزەل ۋە باي تىلى تۈرۈقلۇق، ئۆز قابىلىيەت ۋە ماھارەتلىرىنى باشقا تىل بىلەن كۆرسىتىمەن دەپ ئاۋارە بولمىسا ئىدى. ئەگەر ئىككى تىلدا يېزىش ئىقتىدارى بولسا، ئۆز تىلىدا كۆپرەك يازسا ئىدى. . . »①.

نىھايەت، نەۋائى ۋەكىللىكىدىكى تۈركي تىللىق ئەدىبلەرنىڭ ئىجادىيەت مۇۋەپپەقىيەتلىرى، مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى ئەڭ ئاخىرقى گۈللىنىش دەۋرىنى، يەنى ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا: «كەنجى ئۇيغۇنىش دەۋرى»②نى يارىتتى. بۇ دەۋر تېمۇرىيلەر سۇلالىسىنىڭ يىمىرىلىشىگە ئەگىشىپ، ناھايىتى قىسقا ۋاقىتتىنلا ئىچىدە ئاخىرلاشقان بولسىمۇ، لېكىن كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىردىكى تۈركي خەلقلەر تەپەككۇرىنىڭ پەللىسىنى يارىتى، تۈركي ئەدەبىي تىلىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. نەۋائىنىڭ يازغىنىدەك:

تۈرك نەزمىدە چۇ تارتىپ مەن ئەلەم،
ئەيلەدىم ئول مەملىكەتنى بىر قەلەم.

① ئەلىشىر نەۋائى: «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەيىن» — «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1986 ـ يىل، 1 ـ توپلام، 159 ـ، 160 ـ بەتلەر.
② ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 293 ـ بەت.

دەيىش ئارقىلىق تۈركي تىلىنىڭ يوشۇرۇن هاياتي كۆچىنى ئاشكارا قىلدى. نەۋائىلار قوزغىغان «تۈركي هۈنەرەست» دولقۇنى يېقىنقى ۋە هازىرقى زامان تۈركي تىللىرى، جۈملىدىن ئۇيغۇر ۋە ئۆزبېك تىللىرىنىڭ تەرەققىياتى ۋە تاكامۇللىشىشىغا كۆچلۈك تەسىر كۆرسەتتى.

سەككىزىنچى دەئالوگ:
بۇخارا ئۇيغۇسى

بۇ زامان غەپلەت ۋە بىپەرۋالىق زامانىسى ئەمەس، ئويغىنىش ۋە سەگەكلىك زامانى، جاھىللىق ۋە نادانلىق دەۋرى ئەمەس، ئىلىم - مەرىپەت دەۋرى... ئۇيغۇ بولسا ئۆلۈمنىڭ بۇرادىرى ۋە مۇقەددىمىسىدۇر. بۇ هالەتتە دائىم ئۇخلىماق — يوقىلىش ۋە ئۆلۈم بولىدۇ!

— ئابدۇقادىر دامۇللام

ئويغان مىللەت، يۈرتۇڭنى سەن قۇتۇلدۇر.
مەكتەپ بىلەن چىراغ ياققىن، نۇر تولدۇر.

— مەمتىلى ئەپەندى

ئويغىنىپ كەتتى جاھان، مەغرىبى مەشرىق تامام،
مەن تېخى سۈت ئۇيقۇدا چۈش كۆرۈپ ياتارىمەن.

— ئابدۇخالىق ئۇيغۇر

بۇخارا ئۇيغۇسىنىڭ قانداق ئۇيقۇ ئىكەنلىكى نامەلۇم، ئەمما بىز دائىم قاتتىق ئۇيقۇغا كەتكەنلەرنى «بۇخاراغا كەتتى» دەيمىز. بۇ ئىبارە قانداقلارچە تۇراقلىشىپ قالغاندۇ؟ ئېھتىمال بىزدىن بۇرۇنقىلارغا بۇخارا ناھايىتى يىراق تۇيۇلغاندۇ، ئېھتىمال بۇ شەھەرنىڭ ئۇيغۇسى راستىنلا تاتلىقتۇر.. مەن XVI ئەسىردىن كېيىنكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەنىۋى چۈشكۈنلىكىنى «بۇخارا ئۇيغۇسى» دەپ ئاتىماقچى بولدۇم... ئەمەلىيەتتە، پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيالا ئەمەس، گېيۇتى

«شېئىر مەملىكىتى»[1] دەپ ئاتىغان ئىرانمۇ يېقىنقى بەش ئەسىر ما-
بەينىدە بۇخاراچە غەپلەت ئۇيقۇسىغا مۇپتىلا بولغانىدى.

ئەمەلىيەتتە، كەربالادىن تارىم چۆڭقۇرلۇقلىرىغىچە بولغان رايون-
لاردىكى خەلقلەرنىڭ كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىردىكى چۈشكۈنلۈكىنى
چوڭ جەھەتتىن ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ چۈشكۈنلىشىشى، كىچىك جە-
هەتتىن سىياسىي تىنچسىزلىق ۋە ئىچكى تەپرىقچىلىق مۇئەييەن جە-
هەتتە بەلگىلەپ قويغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە غەربتە ئويغىنىش يۈز
بېرىپ، دېگىز - ئوكيان دەۋرى باشلىنىشى بىلەن «يېپەك يولى»
نىڭ خارابلىشىشى شەرقنىڭ دۇنيا تارىخىدىكى مۇهىم رولىنى ئىككى-
لەمچى ئورۇنغا چۈشۈرۈپ قويغانىدى.

XIII ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، پەقەت قۇرۇق نامىلا قالغان
باغدات خەلىپىلىكى شەرقتىن ئات چاپتۇرۇپ كەلگەن موڭغۇللارنىڭ
شاۋقۇن - سۈرەنلىرى بىلەن غەربتىن يوپۇرۇلۇپ كەلگەن ئەھلى
سەلىبچىلەرنىڭ هۇجۇملىرى ئاستىدا بەربات بولدى. شۇندىن كېيىن،
ئەرەب دۇنياسى تاكى ئوسمان تۈركلىرىنىڭ قىلىچى ئاستىغا ئۆتكىچە
بولغان ئارىلىقتا سىياسىي مالىمانچىلىق ۋە ئىچكى تەپرىقچىلىق ئىچ-
دە قالدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە «شەرقتىكى مۇسۇلمانلار دۇنياسى بۆلۈ-
نۈپ، تەنها، كۇندىن - كۇنگە پارچىلىنىۋاتقان مەدەنىيەت رايونى
بولۇپ قالدى. پېرسىيىدە كونا مەدەنىيەتنىڭ گۈمران بولۇشى داۋامى-
دا پارسلارنىڭ هېسسىياتىنى تامامەن پارس تىلى بىلەن ئىپادىلەيدىغان
يېڭى مەدەنىيەت بارلىققا كەلدى. ئۇنىڭ تارمىقى بولغان يېڭى زېمىن
ئاناتولىيە ۋە هىندىستاننىڭ شىمالىدىمۇ راۋاجلىنىپ تۈرك ۋە هىندى
ئالاهىدىلىكىگە ئىگە مىللىي ئەدەبىيات بولۇپ قالدى»[2]. لېكىن
پارس ۋە تۈركي مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىيات - سەنئىتىنىڭ گۈللىنىشى

---

① گېيۇتى: «شەرق - غەرب شېئىرلىرى توپلىمى» — «گېيۇتى شېئىرلىرى توپلىمى»، شاڭخەي تەرجىمە نەشرىياتى، 1982 - يىل، خەنزۇچە نەشرى.
② خ. ئا. گىببى: «ئەرەب ئەدەبىياتى»، 238 - بەت.

ئەڭ كەينىگە سۈرۈلگەندىمۇ XVI ئەسىر بىلەن چەكلىنەتتى. ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ چوڭكۇنلۇشىشى ۋە ئەرەبلەرنىڭ تارىخ سەھنىسىدىن چوڭۇشى بىپايان ئاسىيانىڭ دىن، مەدەنىيەت ۋە تىل بىرلىككە كەلگەن رايونلىرىدىكى خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيەت تەڭپۇڭلۇقىغا تەسىر كۆرسەتمەي قالمىغانىدى. ئەرەب خەلىپىلىكىنىڭ چوڭكۇنلۇشىگە نۇرغۇن ئامىللار سەۋەب بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئىسلام روھىنىڭ سۇسلىشىشى ۋە ئەخلاقىنىڭ بۇزۇلۇشى خەلىپىلىكىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زەئىپلىكنى تېزلەتكەنىدى. ھەتتى بۇ ھەقتە مۇنداق دەپ يازغانىدى: «ئەرەبلەرنىڭ تۇرمۇشتا چىرىكلىشىشى، ئۇلارنىڭ روھىي ۋە ئەخلاقىي مىزانلىرىنى بۇزۇپ تاشلىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە خەلىپىلىك مۇنقەرز قىلىنغان خەلقلەرنىڭ ئىمپېرىيىسىگە ئايلىنىپ قالدى. خەلىپە ئوردىسىدىكى سانسىزلىغان ئاغۇاتلار، ھەرەمخانىلاردىكى ئاختا قىلىنغان قۇللار، ئەيش - ئىشرەت ئۇچۇن تۇتۇلغان چۆرە - كېنىزەكلەر، قەدەمدە ئۇچراپ تۇرىدىغان غىلمان ۋە زەيپانىلەر، ئاستا - ئاستا ئەرلەرنىڭ ئەرلىك جاسارىتىنى، ئاياللارنىڭ ئاياللىق زىباسىنى يوقىتىپ، ئەرەب جەمئىيىتىنىڭ چوڭكۇن، چىرىك كەيپىياتىنى شەكىللەندۈردى. خەلىپە قەسىرلىرىدىكى سانسىز ھوجرىلار، ئاتا بىر ئانا باشقا قېرىنداشلار، ساقلانغىلى بولمايدىغان تۇرلۇك ھەسەت - رەشك ۋە سۇيىقەستلەرنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئوردىدىكى كەيپ - ساپا، ئەيش - ئىشرەتلىك تۇرمۇش، مەي - شاراب ۋە رەققاسلارنىڭ غىلجىڭلىق بىلەن ئوينىغان يېرىم يالىڭاچ ئوسۇللىرى ئوردىدىن شەھەر كوچىلىرىغىچە بولغان ئائىلىۋى تۇرمۇشنىڭ مەزمۇنىنى چىرىتتى...»①.

ئاببباسىيە خەلىپىلىكىنىڭ زەئىپلىشىشىدىن ئۇلارنىڭ تارىخ بەتتىن تامامەن چوڭۇپ قالغىنىغا قەدەر بولغان ئۇچ ئەسىر

① فىلىپ. ھىتتى (ئامېرىكا): «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، I توم، 580 - 581 - بەتلەر.

(XI ئەسىردىن XIV ئەسىرگىچە) مابەينىدە، ئەرەبلەرنىڭ تەپەككۇر قۇۋۋىتى پەۋقۇلئاددە تۆۋەنلەپ كەتكەنىدى. ئۇز دەۋرىدىكى پەلسەپە، مىدىتسىنا ۋە فىقھ ئىلىملىرىدە ئېرىشىلگەن مۇۋەپپەقىيەتلەر ئەمدى لىكتە ھېچكىمنىڭ تەسەۋۋۇرىغا سىغمايدىغان بولۇپ قالدى. ئۇ دەۋردىكى داڭلىق سەيياھ ئىبن بەتۇتە (1303 — 1337) ئەرەب تىلى تەتقىقاتىنىڭ پەۋقۇلئاددە ئاجىزلاپ كەتكەنلىكىگە ئېچىنىپ مۇنداق دەپ يازدى:

مەن بىر كۈنى مەسچىتكە جۈمە نامىزىغا باردىم. ئىمامنىڭ سۆزىدە بىر مۇنچە روشەن گرامماتىكىلىق خاتالىقلار بار ئىدى. مەن بۇ ئەھۋالدىن ھاڭ - تاڭ قالدىم. كېيىن بۇ ھەقتە قازى بىلەن سۆزلىشىپ قالدىم. ئۇ ماڭا: «بۇ شەھەردە گرامماتىكا بىلىدىغان بىرمۇ ئادەمنى تاپقىلى بولمايدۇ» دەپ جاۋاب بەردى. بۇ ھەقىقەتەنمۇ كىشىنى چوڭقۇر ئويغا سالىدىغان ئاگاھلاندۇرۇش. ئەي، ھەممىگە قادىر قۇدرەتلىك خۇدا! بەسرە — ئەرەب تىلى گرامماتىكىسىنىڭ نوپۇزلۇق ئەربابى سىبەۋەيىنىڭ يۇرتى. ئەرەب تىلى گرامماتىكىسى مۇشۇ يەردە دۇنياغا كەلگەن ۋە مۇكەممەللەشكەن. ئىلگىرى بۇ يەردە كىشىلەر گرامماتىكىغا كامىللىقتا يۇقىرى پەللىگە يەتكەنىدى. ۋەھالەنكى، بۈگۈنكى كۈندە مۇشۇ بەسرەدە ۋەز ئېيتقاندا، خاتا سۆزلىمەيدىغان بىرەر ئىمامنىمۇ تاپقىلى بولماس بولۇپ كېتىپتۇ!...①

ئەرەبلەرنىڭ تەپەككۇر ۋە ئىلمىي مۇلاھىزە ئىقتىدارىنىڭ تۆۋەنلىشىگە ئەگىشىپ پەلسەپە پەنلىرىدىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرى ئاستا - ئاستا غايىب بولدى. ئىسلام دىنى ۋە «قۇرئان» تەپسىرلىرى ھەققىدىكى مەزھەپچىلىك ۋە ئىختىلاپلار بارغانسېرى ئەۋج ئېلىپ، ئېتىقاد ۋە دۇنيا قاراشتا بۆلۈنۈش ۋەزىيىتى شەكىللەندى. 1502 - يىلى سەففاۋىي خاندانلىقى (1499 — 1775) ئىسلام دىنىنىڭ شىئە مەز-

① خ. ئا. گىببى: «ئەرەب ئەدەبىياتى»، 239 -، 240 - بەتلەر.

ھىپنى ئىراننىڭ دۆلەت دىنى دەپ جاكارلىدى. نەتىجىدە سۇننىي مەزھىپىدىكىلەر چەتكە قېقىلىپ، ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا دىنىي مەزھەپچىلىك دولقۇنى كۆتۈرۈلدى. بۇ، ئۆز دەۋرىدىكى بارا - بار چۈشكۈنلۈككە قاراپ يۈزلىنىۋاتقان ئىسلام شەرقىنىڭ ئىچكى ئىختىلاپلىرىنى تېخىمۇ كۈچەيتىۋەتتى. ئىراننىڭ ئوتتۇرا ئەسىر ئەدەبىي گۈللىنىشىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ۋەكىلى ئابدۇراھمان جامى (1414 — 1492) دىن كېيىن پارس ئەدەبىيات - سەنئىتى ۋە ئىرانلىقلارنىڭ تەپەككۇرى ئۇمۇمىيۈزلۈك پەسكويغا قاراپ يۈزلەندى. «شېئىر مەملىكىتى»، «شائىرلار ئېلى» دەپ تەرىپلەنگەن ئىراندا بەدىئىي ئەدەبىيات ۋە پەلسەپىۋى ئىزدىنىشلەر بىر ئىزدا توختاپ قالدى. بۇ ھال ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ چۈشكۈنلۈكىنىمۇ تېزلەتتى. ھالبۇكى، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ چۈشكۈنلۈكى ئىراندىن كېيىنرەك باشلاندى. چۈنكى ئىراندا ئەدەبىيات - سەنئەت تامامەن چۈشكۈنلەشكەن XV ئەسىرنىڭ ئاخىرى، XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا سەمەرقەنت ۋە ھىراتنى مەركەز قىلغان تېمۇرىيلەر سۇلالىسىدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئاخىرقى ئويغىنىش دەۋرى ھۆكۈم سۈرۈۋاتاتتى. ئەمىر تېمۇر (ئاقساق تېمۇر 1333 — 1405) ئۆز دەۋرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بۆلۈنمە ۋەزىيىتىنى بىر مەھەل بىرلىككە كەلتۈرۈشكە مۇۋەپپەق بولدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئوتتۇرا ئاسىيادا نىسبىي تىنچلىق بارلىققا كېلىپ، مەدەنىيەتنىڭ بىر مەزگىل گۈللىنىشىگە شارائىت ھازىرلاندى. ئەمىر تېمۇر ئۆزۈن ئۆتمەي زور قوشۇن تارتىپ خۇراسان، ئىران قاتارلىق جايلارنى بېسىۋالدى ھەتتا ئاناتولىيىگىچە بېسىپ بېرىپ، ئوسمان تۈركلىرى بىلەن تىركەشتى. شۇڭا تېمۇرىيلەر سۇلالىسىنى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدىكى ئەڭ ئاخىرقى بىرلىككە كەلگەن، ھوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشكەن چوڭ خاندانلىق دېيىشكە بولاتتى. ئۆزبېكىستان ئالىمى بۆرىباي ئەھمەدوف ئەمىر تېمۇر ھەققىدە مۇنداق دەيدۇ: «ئەمىر تېمۇر ھەم ئىسكەندەر زۇلقەرنەين ۋە قوتەيبە ئىبن مۇسلىم، دارا ۋە مەھمۇد

غەزنەۋى، چىڭگىزخان ۋە باتۇ، ئىۋان گروزنىي ۋە پېتر I، ناپولېئون ۋە مىخائىل فرۇنزىگە ئوخشاش ھۆكۈمران ئىدى»①. «تېمۇرلەڭنىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرى يىپەك يولى ئالاقىلىرىدە شەرق مەدەنىيىتىنىڭ ياۋروپالىقلارغا تونۇشتۇرۇلۇشىدىكى ئەڭ كېيىنكى بىرۋاستە بولغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۇرۇش لازىم.» دەيدۇ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن②.

دەرۋەقە، تېمۇرىيلەر سۇلالىسى دەۋرى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدىكى بىر مۇرەككەپ دەۋر بولدى. 1405 - يىلى ئەمىر تېمۇر جۇڭگوغا قىلغان يۈرۈشىدە قازا قىلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ھاكىمىيىتى بالا - چاقىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى تەخت تالىشىش ئۇرۇشلىرى داۋاملىدا ئاھايىتى تېزلا پارچىلاندى. لېكىن شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، بۇ قىسقىغىنا دەۋر مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى ئەڭ ئاخىرقى مەدەنىيەت گۈللىنىش دەۋرى بولدى. ئەلىشىر نەۋائى، ئۇلۇغبېك، ئەلى قوشچى قاتارلىق مۇتەپەككۇرلار ئەدەبىيات، تەبىئەت ئىلمى، ئىلمىي نوجۇم قاتارلىق پەنلەرنىڭ مەشئىلىنى ئېگىز كۆتۈردى. بۇ شۇنداق بىر دەۋر بولغانىدى: «بىر تەرەپتە، تەبىئەت ئىلمى، ھۇنەر - سەنئەت ئالىملىرى ئۆز لاگېرىنى، ئۆز داھىيلىرىنى گەۋدىلەندۇرگەن؛ يەنە بىر تەرەپتە، ئىلاھىيەتچىلىك، روھانىيەتچىل سوپىزم ھامىيلىرى ئۆز لاگېرىنى، ئۆز ۋەكىللىرىنى شەكىللەندۇرگەن؛ بىر تەرەپتە، دەھشەتلىك نىزا ۋە ئۇرۇشلار، خانۋەيرانلىق؛ يەنە بىر تەرەپتىن، قۇرۇلۇش، بىناكارلىق ۋە مەدەنىيەت گۈللىنىشى. ئالاھىدە تېپىكىلىككە ئىگە بولغان بۇ تارىخىي مۇھىت پۈتكۈل ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئىدىئولوگىيىسى تارىخىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتمەي قالمىدى»③. ۋەھالەنكى، بۇ دەۋر ئۇزاققا بارمىدى. ئەمىر تېمۇر ۋاپاتىدىن بىر ئەسىر كېيىن، يەنى 1501 - يىلى كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىر

---

① بۆرىباي ئەھمەدوف نەشرگە تەييارلىغان: «ئەمىر تېمۇر ئۆگۈتلىرى»، تاشكەنت، «ئەۋرۇز» نەشرىياتى، 1992 - يىل، ئۇزبېكچە نەشرى، 6 - بەت.

② ③ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 240 - بەت.

ئەدەبىياتىمىزدىكى ئەڭ ئاخىرقى بىر چوققا — شائىر ئەلىشىر نەۋائى ژاپات بولدى. شۇندىن كېيىن، «سۆز ئەھلى خامىنىنىڭ باشتەرگۇچىسى، سۆز گۆھەرلىرى خەزىنىسىنىڭ ئىشەنچىلىك ئامانەت ساقلىغۇچىسى، شېئىرىيەت گۈلىستانىنىڭ خۇشناۋا بۈلبۈلى بولغان ئەلىشىر نەۋائى»① چىلىك مۇتەپەككۇر تارىخىمىزدا قايتا كۆرۈلمىدى. ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى باش - ئاخىرى يوق ئىچكى مالىمانچىلىق قاينىمىغا كىرىپ قالدى. مەھمۇد قەشقەرى ئېيتقان: «تۈركلەر بۈرجىدا جەۋزان قىلغان قۇياش» ئۆز بۈرجىدىن كەتتى. 1857 - يىلى ئېنگلىزلار بابۇرىيلار سۇلالىسىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى پادىشاهى سىراجىدىن باهادىر شاه II نى تەختتىن چەتلەشتۈرۈپ، تۈركىي خەلقلەر قولىدىن هىندىستانىنى تولۇق تارتىۋالدى②. ئەمەلىيەتتە، ئېنگلىزلارنىڭ هىندىستانغا بولغان ئەمەلىي كونترولىلۇقى XVIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدىلا باشلانغانىدى. تارىم ۋادىسىدا سەئىدىيە سۇلتانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن، بەدەخشان، بۇخارا، قەشقەر ۋە يەركەن ئارىلىقىدا ئاتالمىش «ئاق ئۈستىخان» ئەۋلادلىرىدىن بولغان خوجا - ئىشانلار تىنىمسىز قۇتراپ، ئوتتۇرا ئاسىيانى تۈگىمەس نىزا ۋە تەپرىقچىلىق دەرۋرىگە باشلاپ كىردى. موللا مۇسا سايرامىنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، «ئارامىلىق خۇددى ئەتىگا قۇشنىڭ تۇخۇمىدەك غايىب بولدى، تىنچلىق خۇددى سۇمۇرغ قۇشىدەك كۆھىقاپنىڭ ئىچىدىن ۋەتەن تۇتتى»③. نەۋائىدىن كېيىنكى 500 يىل ماباينىدە، ئىچكى ئاسىيادىكى بۇ سىرلىق بالىياتقۇدا هاياتىي كۆچى تولۇپ تاشقان يېڭى مەدەنىيەتنىڭ تۇرەلمىلىرى بىخلىيالمىدى. بۇ يەردە شەرق تېرىمچىلىرىدەك كىشىلىك مۇناسىۋەت هەققىدىكى چىگىش ئېتىكىلىق مەسىلىلەر ۋە ئائىلە،

① ئەلىشىر نەۋائى: «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەيىن» — «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1980 - يىل، 1 - توپلام، 147 - بەت.

② م. توردىدىنوف: «بابۇرىيلار سۇلالىسى»، تاشكەنت، «پەن» نەشرىياتى، 1994 - يىل، ئۇزبېكچە نەشرى، 47 - بەت.

③ ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 329 - بەتتىكى كەلتۈرۈلگەن نەقىلگە قارالسۇن.

ئەسەپ ئەھكاملىرى مۇھاكىمە قىلىنمىدى؛ هىندىستانلىقلاردەك مېتالىزىكىغا باي، پانىي ئالەمنىڭ چەكسىزلىكىگە مەھلىيا بولىدىغان ئوي - خىيالىلار بولۇنمىدى؛ غەربلىكلەردەك شەخسىنىڭ قەدىر - قىممىتىنى، ئەقلىي يۈكسەكلىكىنى، كەسكىن ئەمەلىيەتچانلىقىنى ئۆز ئۇرۇنۇشلىرىنىڭ مىزانى قىلىدىغان پەلسەپە تېخىمۇ مەيدانغا كەلمىدى. بۇ يەردە پەقەت قۇم بارخانلىرىنىڭ سۇررەڭ، زېرىكەرلىك جىمجىتلىقىغا ئوخشاش چىدىغۇسىز سۈكۈنات؛ پىنهان، ئاندا - ساندا كۆرۈلۈپ قالىدىغان غۇۋا هاياجان؛ قۇرغاق، چاڭقاق ئىستەك، ئاخىرقى نۇقتىغا يېتىشنى خالىمايدىغان سەۋرىسىزلىك هۆكۈم سۈردى. تېخىمۇ توغرىسى، يېڭىدىن گۈللىنىشكە ئېرىشكەن ياۋروپالىقلار مەۋج ئۇرۇپ تۇرغان ئاتلانتىك ئوكيانداﺍ، تەۋەككۈلانە قەدەملىرى بىلەن شامال يۆنىلىشىگە قاراپ ئۆزۈپ كېتىۋاتقان كېمىلىرىنىڭ ئاپئاق يەلكەنلىرىگە يېڭى دۇنيانىڭ تارىخىنى يېزىشقا باشلىغان چاغدا، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسى ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ «ۋاكۇئۇم بەلبېغى» غا، كونا قۇرۇقلۇقتىكى «تەنها ئارال» غا، يېقىنقى زامان تارىخىدىكى «ئونتۇلغان زونا» غا ئايلىنىپ قالدى. . .①

رۇس سەيياھلىرىدىن كوروپاتكىن يازغان «قەشقەرىيە»، چوقان ۋەلىخانوف (قازاق) يازغاق «قەشقەرىيە خاتىرىلىرى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى ئوقۇساق، زۇلمەت پەردىسى ئىچىدە جاهالەت ئۇيقۇسىنى قانغىچە ئۇخلاۋاتقان تارىملىقلارنىڭ ئۆز تارىخىدىكى ئەڭ ئېچىنىشلىق كۈنلەرنى — ماڭقۇرتلۇق كومېدىيىسىنى ئويناۋاتقانلىقىنى كۆرىمىز؛ ئابدۇللا قادىرىنىڭ «ئۆتكەن كۈنلەر» رومانىنى ئوقۇساق قوقان خانلىقىنىڭ ئاخىرقى پادىشاهى خۇدايارخانىنىڭ ئوردىدىكى 400 خوتۇنغا بېرىلىپ، مىسلىسىز دەرىجىدە چىرىكلەشكەن قەسىر هاياتىدا دۆلەت ئىچىدە كۈندىن - كۈنگە كۈچەيمىۋاتقان تەپرىقچىلىقىنى كونترول قى-

① ئەسەت سۇلايمان: «تەكلىماكانغا دۇملەنگە روھ»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى، 1997 - يىللىق 5 - سان.

لىشقا قۇربى يەتمەيۋاتقانلىقىنى كۆرىمىز . . . ئوتتۇرا ئاسىياغا نېمە بولدى؟ ئۇلارنىڭ خەلقىگىچۇ؟

شانلىق ئۆتمۈش چۈشكە ئايلانغانىدى. بۇخارا، سەمەرقەنت ۋە قەشقەر ئېغىر ئۇيقۇدا ئىدى. ئۇلۇغبېكنىڭ رەسەتخانىسى، نەۋائىنىڭ ئەسەرلىرى، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئاياغ ئىزلىرى قالغان يېزا ـ قىشلاقلارنى بىر قەۋەت قويۇق چاڭ ـ توزان باسقانىدى. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ سىرلىق سۈكۈتىنى بۇخارا مەسچىتىنىڭ مۇنارىسى بىلەن قەشقەر ھېيتگاھىنىڭ پەشتىقىدىن كۆندە بەش قېتىم ئاڭلىنىپ تۇرىدىغان ئەزان ئاۋازىدىن باشقا ھېچقانداق سادا بۇزالمايدىغان بولدى. ئەمىر تېمۇرنىڭ ۋاپات بولۇش ئالدىدا قالدۇرغان: «مىللەتنىڭ دەردلىرىگە دەرمان بولماق ۋەزىپىڭىزدۇر. ئادالەت ۋە ھۆرلۈك دەستۇرىڭىز بولسۇن. مەن كەبىي ئۇزۇن سەلتەنەت سۈرۈشنى ئىستىسىڭىز قىلىچىڭىزنى يېنىڭىزدا چىڭ ساقلاڭ! . . .»① دېگەن ۋەسىيەتلىرى سەمەرقەنتنىڭ مۇڭ بېسىپ تۇرغان ساراي تاملىرىدىلا قېپقالدى. نەمەنگاندىن «ئىشق» شارابىنى ئىچىپ مەست بولغان شاھ مەشرەپ قەشقەردىكى رىيازەتلىك كۈنلىرىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، قۇندۇزغا بارغىنىدا جاھالەتچى ئۆلىمالارنىڭ پەتۋاسىدىن ھازىرلانغان دار سىرتمىقىغا ئېسىلدى ۋە ئەڭ ئاخىرقى نەپسىدە تۆۋەندىكى شېئىرىنى ئوقۇدى:

مەنسۇرى ھەللاجىدەك ئىچىپ شارابى ئەنەلھەق،
چەرخ ئۇرۇپ يىغلاپ تۇرارمەن ئۇشبۇ دەم دار ئالدىدا.
چۈن مۇبارەك بولسۇن، ئەي مەشرەپ، قىزىل قانىڭ سېنىڭ،
خوپ ئىش بولدى ساڭا بۇ جان بەرگىنىڭ ئافەت ئەمەس②.

دەرۋىشلەرنىڭ جەنده ـ كۆلاسىنى كىيىپ، مۇزىسىگە خۇرجۇن ئارتىپ، تارىم گىرۋەكلىرىدە توپا كېچىپ بارغان زەلىلى

① «ئەمىر تېمۇر ئۆگۈتلىرى»، 61 ـ بەت، تاشكەنت، 1992 ـ يىل، ئۇزبېكچە نەشرى.

② «مەشرەپ شېئىرىيىتىدىن»، تاشكەنت، سابىق ئۇزبېكستان كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى نەشرىياتى، 1979 ـ يىل، ئۇزبېكچە نەشرى.

ياشاڭغىرىغان كۆزلىرىنى يىراقلارغا تىكىپ، مەنسۇر ھەللاجىنىڭ «ئەنەلھەق» سۆزىنى قانچە قېتىملار تەكرارلىدى: «كەل ئەي مەنسۇر بولۇپ ساقى سىرىمنى ئاشكارا ئەيلەي»①.

گويا زۇلمەتكە ئوخشايدىغان بۇ مۇدھىش دەۋر ئۇزاق داۋاملاشتى. ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار جاھالەت بۆشۈكىدە يەتكۈچە ئۇخلىدى. بۇخارا، قوقان خانلىقىنىڭ غەم ـ ئەندىشە ئىچىدە قۇرغان ئىستىھكاملىرى چارروسىيە قوشۇنلىرىنىڭ توپ ـ زەمبىرەكلىرىگە بەرداشلىق بېرەلمىدى. خۇددى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىنى تەنقىق قىلغان گاۋىن ھامبلىي ئېيتقاندەك: «XVI ئەسىردىن باشلاپ توپ ـ زەمبىرەك ۋە مىلتىق دوربىسىنىڭ ھىدى ئوتتۇرا ئاسىيادا پۇراشقا باشلىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئۇلارنىڭ قوشنا ئەللەر نەزىرىدىكى ھەربىي ئۇستۇنلۇكى يوق بولدى. ھەتتا ئۇلار ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەش ئىقتىدارىدىن مەھرۇم بولدى. توپ ـ زەمبىرەكلەرنىڭ ساداسى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ دۇنيا تارىخىدىكى مۇھىم رولىغا خاتىمە بەردى»②.

ئاشۇ ئۇزاق دەۋرده، ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇخلاۋاتقان «بۇخارا ئۇيقۇسى» نى ئىران ئېگىزلىكىمۇ ئوخشاشلا ئۇخلاۋاتاتتى. تارىمدا مۇدھىش قىسمەتلەرنىڭ چاڭگىلىدا ئىڭراۋاتقان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇنەۋۋەر ئوغلانلىرى بولغان ئابدۇقادىر دامۇللام، مەمتىلى ئەپەندى، ئابدۇخالىق ئۇيغۇرلار جاھالەت ئۇيقۇسىدا ياتقان بۇ مىللەتنى ئويغىنىشقا دەۋەت قىلماقتىدى. ئابدۇخالىق ئۇيغۇر:

چۆل ـ جەزىرە، دەشتۇ ـ سەھرا ئىچرە قالدىم نائىلاج،
ئاھ، قاچان بىر يول تېپىپ قوشۇلاي قاتارىمەن.

دەپ ندا قىلىپ، ئۆز خەلقىنىڭ تەقدىرىدىن قايغۇرسا، غەربتىكى ئىران ئېگىزلىكىدە شائىر ئەشرەفىددىن (1871 — 1934) : «ئىران

① «زەلىلى دۇئانى»، 42 ـ غەزەل، بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986 ـ يىل نەشرى.

② گاۋىن ھامبلىي (ئامېرىكا) : «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، 1994 ـ يىل، سودا نەشرىياتى، 23 ـ بەت.

ئاغرىق، ئۇنىڭغا دەۋا بولغىدەك دورا يوق»[1] دەپ خىتاب قىلماقتىدى. ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەھەر - قىشلاقلىرىنى قاپلىغان غەپلەت ئۇيقۇسى تاكى يېڭى دەۋرنىڭ تاڭ نۇرى يېتىپ كەلگىچە داۋاملاشتى.

خاتىمە

«ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ خۇشاللىقى بىزنىڭ خۇشاللىقىمىز، ئازابىمۇ بىزنىڭ ئازابىمىزدۇر. ئەگەر ئەجداد بىلەن ئەۋلاد ئوتتۇرىسىدا مۇنداق ئورتاق ھېسسىيات بولمايدىكەن، تارىخ بىر دۆۋە قەغەز پارچىسىغا ئايلىنىپ قالىدۇ»[2].

— ماكس مۇللېر

تۇران بىلەن ئىرانىڭ مەدەنىيەت دىئالوگى تېخى ئاخىرلاشمىدى. ئىسلام قىسسىلىرىدىكى نوھنىڭ ئوغلى يافەس، يافەسنىڭ ئوغلى تۇرك؛ ئىران رىۋايەتلىرىدىكى فېرىدوننىڭ ئۈچ ئوغلى سېلىم، تۇر ۋە ھىلاج دەۋرىدىن باشلانغان بۇ دىئالوگ ئۇزاق ئۆتمۈشنى بېسىپ ئۆتۈپ، زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلدى. تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ يىراق ئۆتمۈشتىكى غايىۋى قەھرىمانى ئالىپ ئەرتۇڭا (ئەفراسىياپ) قەدىمكى ئىرانلىقلارغا قانچىلىك زور تەسىر قىلغان بولسا، ئىران رىۋايەتلىرىدىكى جەمشىد، رۇستەملەر ئوبرازىمۇ تۈركىي خەلقلەرگە شۇنچىلىك چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغانىدى. ئىسلامىيەتتىن كېيىن، بۇ خىل مەدەنىيەت مۇناسىۋىتى ئورتاق دىنىي ئېتىقاد ئاساسىدا تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتى. پارسلار ئۆز مىللىي مەدەنىيىتىنىڭلا ئەمەس، بەلكى ئىسلام دىنى ئېلىپ كەلگەن ئەرەب مەدەنىيىتىنىڭمۇ شەرقتە تارقاتقۇچىسى بولدى. ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى شەرق مەدەنىيىتىنىڭ ئىران ۋە ئىرانىنىڭ غەربىدىكى رايونلارغا تارقىلىشىغا كۆۋرۈكلۈك رول ئويناندى. ئۇزاق ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئۇزۇن تۇنلىرىدە ئوتتۇرا ئاسىيا

① خې نەييىنىڭ تۆزگەن: «ئىران شېئىرلىرىدىن تاللانمىلار»، 388 - بەت.
② ماكس مۇللېر: «سېلىشتۇرما ئەپسانىشۇناسلىق»، 7 - بەت.

خەلقلىرىنىڭ روھىي دۇنياسىغا «قۇرئان»، ھەدىس - ھەپتىيەكلەر-دىن باشقا يەنە «مىڭ بىر كېچە» رىۋايەتلىرى، فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» سى، نىزامىنىڭ «خەمسە» لىرى، جالالىددىن رۇمىنىڭ «مەسنەۋى» لىرى، شەيخ سەئدىنىڭ «گۈلىستان» ى، ھاپىز شىرازىنىڭ شېئىرلىرى، ئابدۇراھمان جامىنىڭ قەلب دەپتىرىمۇ ھەمراھ بولدى؛ فارابى، ئىبن سىنا، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ئەھمەد يەسسەۋى ۋە نەۋائىلارنىڭ ئىجادىيەتلىرىمۇ ئىرانلىقلارنىڭ بەدىئىي تەپەككۇرىغا چوڭقۇر تەسىرلەرنى قالدۇردى. پارس ۋە تۈركىي تىللىرى تارىم چوڭقۇرلۇقلىرىدىن ئىران ئېگىزلىكىگىچە بولغان ئۇزاق تېررىتورىيىدە ئورتاق قوللىنىلدى. نەتىجىدە بۇ ئىككى تىل ئوتتۇرىسىدىكى ئۆتۈشۈش ناھايىتى كۆچەيدى. بولۇپمۇ ئىسلاملىشىش نەتىجىسىدە ئەرەب، پارس تىللىرى تۈركىي تىللىرىغا شىددەت بىلەن تەسىر قىلدى. بەزى تەتقىقاتچىلارنىڭ 1944 - يىلى شىنجاڭدا نەشر قىلىنغان بىر ئۇيغۇرچە گېزىتنى ستاتىستىكا قىلىشىغا قارىغاندا، شۇ گېزىتتىكى سۆزلەر ئىچىدە ئەرەب - پارس تىللىرىدىن ئۆزلەشكەن سۆزلەر 40% دىن ئارتۇق سالماقنى ئىگىلىگەن[1]. ئېھتىمال، تۈركىي تىللىرىنىڭ پارس تىلىغا بولغان تەسىرىمۇ خېلى كۆچلۈك بولۇشى مۇمكىن.

تارىخ گويا دېگۈدەك دولقۇنىدەك گاھ ئۆرلەپ، گاھ پەسىيىپ يىراق ئۆتمۈشنى بۈگۈنگە ئۇلىدى. بەسرە، ئىسپاھانلاردىن سەمەرقەنت، قەشقەرلەرگە سوزۇلغان چۆل - جەزىرە ۋە توپلىق يوللاردا «سوپى ئاللا يار» نى ئېيتىپ، ئىشق سەۋداسىغا چۆمگەن قانچىلىغان جاھانكەزدى دەرۋىشلەرنىڭ ئاياغ ئىزلىرى كۆمۈلدى؛ مەدداھ - ۋائىزلارنىڭ شاللىرىنى چاچرىتىپ، جەمشىد - رۇستەملەر ھەققىدە تەكرار - تەكرار ئېيتقان جەڭنامىلىرى چۆچەككە ئايلاندى؛ ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئەجدادلىرى بىر چاغلاردا ئېنىقاد

① يې شاۋجۇن: «ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەرەب - پارس تىللىرىدىن كىرگەن سۆزلەر توغرىسىدا» — «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتوتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1980 - يىل، 2 - سان.

قىلغان زەردۇشتلۇق، شامانلىق ۋە مانى دىنلىرى ئىسلامىيەت ئەقىدە-
سى بىلەن كەلگەن چاغدا ئىز - تىزسىز غايىپ بولدى. . . قىسقە-
سى، «ئاۋېستا» دا يارىتىلغان ئاشۇ ئۇزاق ئۆتمۈشتىن نەۋائى دەۋرىگە-
چە بولغان ئۇزاق جەريان شەرق تارىخىدىكى ئاجايىپ ئۇلۇغۋار ئىپرا
بولغانىدى. ئىنسانىيەتنىڭ كۆپلىگەن مەدەنىيەتلىرى، قانۇن - ئەھ-
كاملىرى، سىستېمىلىق دىنلىرى، ئىنسان بىلەن تەڭرى ئوتتۇرىسى-
دىكى دىئالوگلىرى، تەپەككۇر ۋە شېئىرىي تۇيغۇدىكى ئالەمشۇمۇل
مۇۋەپپەقىيەتلىرى بۇ يەردە يارىتىلغانىدى. . . لېكىن يېقىنقى زامان
ياۋروپاسىنىڭ ئويغىنىشى، يەلكەنلىك كېمىلەرنىڭ ماچتىلىرى بىلەن
پار ماشىنىلىرىنىڭ سادالىرى شەرقنىڭ ئىنسانىيەت تارىخىدىكى ئور-
نىنى ئىككىلەمچى ئورۇنغا چۈشۈرۈپ قويدى.

گېگىلنىڭ «مۇتلەق ئۇقۇم» ۋە «ئەقلىيلىك» نى ئۆلچەم قىلغان
سوغۇققان پەلسەپىسى غەرب مەركەزچىلىك تەلىماتىغا ئاساس ياراتتى.
گېگىل ئۆزىنىڭ «روھىي تەرەققىيات» پرىنسىپىغا ئاساسەن ئىنسان-
ىيەت تەرەققىياتىنىڭ جەريانىنى شەرھىلىدى. ئۇ: «دۇنيا تارىخى
ئەمەلىيەتتە ئەقلىيلىك ھالقىلىرىنىڭ روھ ئەركىنلىكى ئۇقۇمى ئىچە-
دىن ئاجرىلىپ چىقىشىنىڭ مۇقەررەر مەھسۇلى، شۇنداقلا روھنىڭ
ئۆزلۈك ئېڭى ۋە ئەركىنلىكىنىڭ مۇقەررەر تەرەققىياتى[1]» دەپ كۆر-
سەتتى. ئۇ، دۇنيا تارىخىنىڭ تەرەققىيات تەرتىپى: شەرق دۇنياسى
← گرېك دۇنياسى ← رىم دۇنياسى ← گېرمان دۇنياسىدىن ئىبارەت
تۆت ھالقىدىن تەركىب تاپقان، بۇ تۆت دۇنيا «روھ» تەرەققىياتىنىڭ
ئوخشاشمىغان باسقۇچلىرىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ؛ شەرق دۇنياسى ئىن-
سانىيەت تارىخىنىڭ بالىلىق دەۋرىگە، گرېك دۇنياسى ئىنسانىيەتنىڭ
شېئىرىي تۇيغۇغا باي ياشلىق دەۋرىگە، رىم دۇنياسى ئىلاھىي پەلسەپە
ھۆكۈم سۈرگەن ئىنسانىيەتنىڭ قىرانلىق دەۋرىگە، گېرمان دۇنياسى

① گېگىل: «قانۇن، پەلسەپە پرىنسىپلىرى»، 352 - بەت. سودا نەشرىياتى، 1982 - يىل، خەنزۇچە نەشرى.

ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ ئەڭ يۇقىرى باسقۇچى، يەنى «روھ» نىڭ پىش-
قان دەۋرىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ دەپ كۆرسەتتى[1]. شۇندىن كېيىن،
ياۋروپانىڭ كۆتۈرۈلۈشىگە ئەگىشىپ غەرب مەركەزچىلىك نەزەرىيىسى
دۇنيا مەدەنىيىتىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ كەلدى. غەرب ئىنسانىيەت
تەپەككۇرىنىڭ پاراۋۇزىغا ئايلاندى. پۈتكۈل شەرقتىكى نۇرغۇن خەلق-
لەر يېڭى دەۋرنىڭ تاڭ نۇرى يېتىپ كەلگەندە، ئۇزاق ئۇيقۇدىن
چۆچۈپ ئويغىنىپ، غەربتىن ئۆگىنىشنى ئۆزلىرىنى قۇتقۇزۇشنىڭ
نەزەرىيە قورالى قىلدى. بۇنداق ھالەت ئۇزاق داۋاملاشقاندىن كېيىن،
شەرقلىقلەر ئۆز ۋۇجۇدىدىكى مىللىي ۋە ئىرسىي ئېنېرگىيىنىڭ كۈن-
دىن - كۈنگە خوراپ كېتىۋاتقانلىقىنى، روھىي دۇنياسىنىڭ قۇرۇق-
دىلىنىپ بېرىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلىشتى. چۈنكى ئۇلارنىڭ كۆز
ئالدىغا شانلىق ئۆتمۈشنىڭ غۇۋا مەنزىرىسى ئايان بولغانىدى.

شۇنداق، ئەمدى شەرققىمۇ ئۆزىنىڭ تەرەققىيات يولىنى تېپىش
زۆرۈر بولۇپ قالغانىدى!. . .

① گېگىل: «تارىخ پەلسەپىسى»، 268 -، 323 -، 387 - بەتلەر، ئۇچ بىرلەشمە نەشرىياتى، 1956 - يىل، خەنزۇچە نەشرى.

مەركىزىي ئاسىيانىڭ روھىيەت دىئالېكتىكىسى

— ئۇيغۇر مەدەنىيەت پسىخىكىسى ئۈستىدە سېلىشتۇرما تەتقىقات

1

يېڭى ئىرانىڭ بوسۇغىسىدا تۇرۇۋاتىمىز. كەينىمىزدە ئۇزاق تارىخنىڭ سىرلىق مۇساپىسى، ئالدىمىزدا يېڭى ئەسىرنىڭ سىناقلىرى بىزنى كۈتۈۋ تۇرۇپتۇ. ئەمدى ئەلمىساقتىن بۇيان كۆنۈككەن تۇر- مۇش ئۇسۇلىمىز، تەپەككۇر ئەندىزىمىز ۋە روھىيەت قۇرۇلمىمىز بىر مەيدان كەسكىن رىقابەتكە دۇچ كېلىدىغاندەك تۇرىدۇ. مۇشۇ بىر ئەسىردىن بۇيان، بولۇپمۇ 30 - يىللاردىكى بوران - چاپقۇنلۇق مەدەنىي ئاقارتىش ھەرىكىتىدىن بۇيان، سوۋېتچە مەدەنىيەت ئەندىزىسى ۋە يېقىنقى يىللاردىكى تىنچ ئوكيان قىرغاقلىرىدىن ئېقىپ كىرگەن غەربچە ئەندىزە ئارقىلىق ئۆزىمىزنى سەگىتىپ كەلگەن روھىيەت تۇ- زۇلمىمىز يېڭى ئىرانىڭ كەسكىن سىناقلىرىغا بەرداشلىق بېرە- لەمدۇ - يوق؟ ئېغىر يوقىتىشلار بەدىلىگە ئېرىشكەن ھازىرقى زامان ئىلىمىز كۈنساناپ ئۆزگىرىش ياساۋاتقان ئىنسانىيەتنىڭ يېڭىچە تە- پەككۇر ئەندىزىسىگە ماسلىشالامدۇ - يوق؟ ئىزدىنىش ۋە رىقابەتكە تولغان ئەسىرنى قانداق روھىي تەييارلىقىمىز بىلەن كۈتۈۋالىمىز!؟...

دەرۋەقە، بىزلا ئەمەس، بەلكى باشقا نۇرغۇن مىللەتلەرنىڭ ئە- سىر ھالقىش ھارپىسىدا بۇنداق سوئاللارنى ئۆز - ئۆزىدىن تالاي قېتىم

سورىغانلىقى تەبىئىي. قايتا تەپەككۇر ياكى قايتا ئويلىنىش بىز ئۈچۈن تېخى بىر پۈتۈن مىللەت سۈپىتىدىكى ئومۇمىي تەپەككۇر خاھىشىغا ئايلانغىنى يوق. بىز نۇرغۇن يىللار ئۆتكەندىن كېيىن، تالاي يوقە- تىشلار ئىچىدە ئۆزىمىز ھەققىدىكى قايتا ئويلىنىشنىڭ قانچىلىك زۆرۈرلۈكىنى روھىيەت قۇرۇلمىمىزنى ئوپېراتسىيە قىلىپ كۆرۈش- نىڭ قانچىلىك مۇھىملىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلىدۇق. چۈنكى بىزدە ئۇزاق ئاسىيادىكى شەرق تېرىمچىلىرى بىلەن ئويغاق ياۋروپادىكى غەرب تەۋەككۇلچىلىرىنىڭ تەپەككۇر ئەندىزىسىگە تامامەن ئوخشىمايدە- غان، مەركىزىي ئاسىياغا خاس چاڭقاق ۋە قۇرغاق پسىخىكا شەكىللە- گەنىدى. يەنە كېلىپ، ھەم شەرقچە سۈكۈناتقىمۇ، ھەم غەربچە تە- كىنلىككىمۇ ماس كەلمەيدىغان بۇنداق مۇرەككەپ روھىي ئەندىزىنى شەرھىيلەش ئاسان ئەمەس ئىدى.

پۈتكۈل دۇنيا مىقياسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ياۋروپا ئويغىنىش- دىن كېيىنكى 500 يىللىق ھەل قىلغۇچ تارىخىي جەريان ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ پار ماشىنىسىنىڭ گۈدىكىدىن ئىلھام ئېلىپ، ئۆز - ئۆزىنى تاكامۇللاشتۇرىدىغان، ئوتتۇرا ئەسىردىن بۇيانقى روھىي چاڭقاقلىقىنى يېڭى دەۋرنىڭ تەپەككۇر ئىنقىلابى ئارقىلىق سۈغۇرىدە- غان بىر جەريان بولدى. «ۋەھالەنكى، بۈاستە ياكى ۋاستىلىق ھالدا ياۋروپا بىلەن ئۇچرىشىشنى ئۆزۈپ قويغان ئوتتۇرا ئاسىيا بۇ يېڭىلىقلاردىن پۈتۈنلەي خەۋەرسىز ھالدا بۇرۇنقى ھالىتىدە تۇرۇۋە- رىپ، يېقىنقى زامان مەدەنىيەت چەمبىرىكىدىن تولىمۇ يىراقلاپ كەتتى»①. جۇغراپىيىلىك يېتىملىك ۋە ئىچكى ئاسىيانىڭ يېقىنقى زامان روھىي مەھكۇملۇقى بۇ يەرگە يېڭى دېڭىز مەدەنىيىتىنىڭ شاۋقۇنلىرىنى ئېلىپ كېلەلمىدى. تاكى XX ئەسىرنىڭ يەردىسى كۆتۈرۈلگەنگە قەدەر، قاتمۇ - قات تاغلار بىلەن پايانسىز قۇملۇقلارنىڭ

① خانبىدا تورۇ (ياپونىيە): «غەربىي يۈرت مەدەنىيەت تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 - يىل نەشرى، 189 - بەت.

قورشاۋى ئىچىده تۇرغان بۇ رايوننىڭ مەنسۇى تۇرغۇنلۇقىنى بۇزۇپ تاشلىغىدەك سىرتقى تەسىر ۋە غىدىقلىغۇچى كۈچ مەيدانغا كېلەلمەيدى. ئۇلار ئاسىيانىڭ كېيىنكىده تۇرۇپ، قېرىپ تىنىپ كەتكەن بۇ قۇرۇقلۇقنىڭ يا بېشىنى، يا ئايىغىنى كۆرەلمەيدى. ئىچكى ئۆلكىلەردە يۈز بەرگەن زور ۋەقەلەرنىڭ ئۇچۇرلىرى بۇ يەرگە كەمدىنكەم تەسىر قىلدى. ھىندىستاندىكى دەۋر بۆلگۈچ مىللىي ئويغىنىش ھەرىكەتلىرىنىڭ سادالىرى ھىمالايا تاغلىرىنىڭ شىمالىغا ئاڭلانمىدى، بەلكى ھىندى ۋە گانگ دەريالىرىنىڭ شاۋقۇنىغا قوشۇلۇپ يىراق دېگۈز تەرەپكە ئۇزاپ كەتتى. ئۇلار شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ زىلزىلىسىنى، «4 ـ ماي» ھەرىكىتىنىڭ چوڭقان ـ سادالىرىنى سىياسىي سەھنىگەرلەرنىڭ سىرلىق ئەپسۇنلىرىدىن پۈتكەن قورغان ـ سېپىللار ئىچىده تۇرۇپ يىراقتىن ئاڭلىدى، خالاس. 1930 ـ يىللاردا كۆتۈرۈلگەن مەدەنىي ئاقارتىش ھەرىكىتى گەرچە ئۇلارنى بىر مەزگىللىك سەگىدەش پۇرسىتىگە ئىگە قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ نەتىجىسى پاجىئە بىلەن تۈگەللەندى. شۇنىڭدىن كېيىنكى سابىق سوۋېت ئۇتتۇرا ئاسىياسى ئارقىلىق ئۆزلەشكەن ماۋارىپ ۋە مەدەنىيەت ئەندىزىسى شۇنداقلا ستالىنچە سىياسىي فورما مىللىتىمىزنىڭ يېقىنقى يىللارغىچە چوقۇنغان ئىجتىمائىي غايىسىنى ھاسىل قىلدى. 1980 ـ يىللاردىن باشلاپ، ئىسلاھات دولقۇنلىرى ئىچىده تىنچ ئوكيان قىرغاقلىرىدىن چايقىلىپ كىرگەن غەرب مەدەنىيىتى مىللىتىمىزنىڭ سولغۇن روھىيىتىده يەنە بىر قېتىم چوڭ داۋالغۇش پەيدا قىلدى. قىسقىسى، نەچچە ئەسىردىن بۇيان، يېپەك يولىنىڭ خارابلىشىشى نەتىجىسىده سىرتقى مەدەنىيەتلەر بىلەن ئۇچرىشىش پۇرسىتىدىن مەھرۇم قالغان مەركىزىي ئاسىيا ئۆزىده تۇراقلىشىپ قالغان روھىيەت ئەندىزىسىنى ئۆزگەرتىش ھاسىل قىلمىغان بولسا، ئۇنىڭدىن ئۆزگىرىش ھاسىل قىلىۋاتقان دۇنيا ۋەزىيىتى ئۇلارنى ئارقىغا بىلەن بەدەل تۆلەشكە قىستاۋاتقان بۇگۈنكى كۈنده، ئۇلار ئاخىر

ئۆز ۋۇجۇدىدىكى روھىي ئېنېرگىيىنىڭ يېتىشسىزلىكىنى، ھەقىقىي مەنىدىكى ھازىرقى زامان مىللىتىگە ئۆتۈش ئۈچۈن، بىر پۈتۈن مىللەت سۈپىتى بىلەن ئۆزۈل ـ كېسىل تەپەككۇر ئىنقىلابىغا تەييارلىنىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى چوڭقۇر ھېس قىلىشتى. يەر شارىنىڭ بىر ئۇچۇر تورىدىن شەكىللەنگەن كىچىككىنە كەنتكە ئايلىنىشى مەركىزىي ئاسىيانىڭ كەلگۈسى تەقدىرىگە كۈچلۈك ئاگاھلاندۇرۇش بەردى. شۇنداق، دۇنيا مەدەنىيىتىگە قاتنىشىش ناھايىتى زۆرۈر بولۇپ قالدى. ئاتاقلىق تۈركولوگ بارتولد ئۆز دەۋرىدىلا ناھايىتى ئېنىق ئېيتقانىدى: «ئوتتۇرا ئاسىيالىقلارنىڭ كەلگۈسى تەقدىرى باشقا نۇرغۇن مىللەتلەرگە ئوخشاشلا ناھايىتى زور دەرىجىده دۇنيا مەدەنىيىتىگە قانچىلىك قاتنىشىشى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ»①.

2

«ئوتتۇرا ئاسىيا»، «مەركىزىي ئاسىيا»، «ئىچكى ئاسىيا» دېگەن بۇ جۇغراپىيىلىك ناملار پەقەت يېقىنقى بىر ـ ئىككى يۈز يىلدىن بۇيان ئىلىم ساھەسىده كۆرۈلۈشكە باشلىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ جۇغراپىيىلىك نامىلارنىڭ كونكرېت كۆرسىتىدىغان دائىرىسى ئۈستىدىكى تالاش ـ تارتىشلار تا ھازىرغىچە ئىلىم ساھەسىده بىرلىككە كەلمىدى. ئومۇمەن ئوتتۇرا ياكى مەركىزىي ئاسىيا دېگەنده، ئاسىيا قىتئەسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنى، يەنى دەريالىرى ئوچۇق دېڭىزغا ئېقىپ بارالمايدىغان كەڭ رايونلارنى كۆرسىتىشى مۇمكىن. مانا مۇشۇ تۆت ئەتراپىدىكى دېڭىز ـ ئوكيانلاردىن يىراق، ئىقلىمى قۇرغاق، ھۆل ـ يېغىن مىقدارى ئاز، ئېگىز تاغ، پايانسىز چۆل، ئىچكى دەريا ۋە ئۇنى ئەگەشكەن بوستانلىقلار ئۆزئارا گىرەلىشىپ كەتكەن سىرلىق

① ۋ. بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيا تۇركلەر تارىخىدىن ئون ئىككى لېكسىيە». جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى 1984 ـ يىل نەشرى، 254 ـ بەت.

رايوندا قەدىمكى زامانىنىڭ بۆيۈك كەشپىياتى — ئاتلىقلار مەدەنىيىتى يارىتىلغانىدى. ئات تۇياقلىرى ئارقىلىق يارىتىلغان بۇ كۆچمەنلەر مەدەنىيىتى ئۆزىنىڭ قەھرىمانلىق جاسارىتى ئارقىلىق يىراق شەرقتە- كى تېرىم مەدەنىيىتى بىلەن غەربتىكى دېڭىز مەدەنىيىتىنى تۇتىشتۇر غىدىقلاپ، قوزغاپ ۋە زەرەتلەپ كەلگەنىدى. ۋەھالەنكى، ئوتتۇرا ئەسىردىن كېيىنكى كۈنسانىاپ ئۆزگىرىش ياساۋاتقان دۇنيا ۋەزىيىتى كونا قۇرۇقلۇقىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى بۇ چەۋەندىاز مىللەتلەرنىڭ قەھرىمانلىق دەۋرىنى كەلمەسكە ئېلىپ كەتتى. قەدىمكى دۇنيا تارى- خىنىڭ قىزىق نۇقتىسىغا ئايلانغان بۇ زونا يېقىنقى زامانغا كەلگەندە دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ تاشلاندۇق بەلبېغىغا ئايلىنىپ قالدى. دۇنيانىڭ بۇ رايونغا بولغان تونۇشى بارغانسېرى سۇسلاپ باردى. خۇددى تاجىك ئالىمى غاپۇروۋ ئېيتقاندەك: يېقىنقى زامانغا كەلگەندە «دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىكى كىشىلەرنىڭ ئافرىقىنىڭ ئەڭ ئىچكى قىسمى ياكى ېبرىش تەس بولغان شىمالىي قۇتۇپقا ئوخشاش رايونلارنى بىلگىنىگە ئۇزاق بولمىغىنىدەك، ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ ئىچكى قىسمىدە- كى رايونلارنى بىلگىنىگىمۇ ئانچە ئۇزۇن بولمىدى»①. چۈنكى دۇنيا تارىخىنىڭ ئاساسىي مېلودىيىسىنىڭ قۇرۇقلۇقتىن دېڭىز بويلىرىغا يۆتكىلىشى بۇ رايونىنىڭ ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىدىكى ھەل قىلـ غۇچ ئورنىنى يوقاتتى. تۈركولوگ ھېرمان ۋامبېرىي قاتتىق ئەپسۇس- لىنىش ئىچىدە مۇنداق قۇرلارنى يازدى: «يۇز نەچچە يىللاردىن بۇيان بىزنىڭ ئاسىيادىكى باشقا دۆلەتلەرنىڭ ئەھۋالىغا بولغان چەشنچىسىز بارغانسېرى تەپسىلىي ۋە ئىشەنچلىك بولۇپ باردى. ۋەھالەنكى، ماۋا- رائۇننەھر ۋادىسى شۇنداقلا كەڭ مەنىدىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا بولغان تونۇشىمىز بۇنىڭ ئەكسىچە ئىدى. بىز يېقىنقى زامانغا قانچە يېقىنلا- شقانسېرى، بۇ رايوننىڭ ئاتموسفېراسىنى قاپلاپ تۇرغان تۇمانلارنىڭ

① ب. گ. غاپۇروۋ: «مەركىزىي ئاسىيا مەدەنىيىتى توغرىسىدىكى تەتقىقات، قا مۇ- قەددىمە» — «ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتى»، 1987 - يىل 1 - سان.

شۇنچە قويۇقلىشىپ بارىدىغانلىقىنى ھېس قىلىمىز. . .»①.

شەرقتە جۇڭگو ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكى، جەنۇبتا ھىندىستان، غەربـ تە پېرسىيە ۋە ئۇنىڭ نېرىسىدىكى غەرب ئەللىرىنىڭ قورشاۋى ئىچىدە ئۇرغان ئوتتۇرا ئاسىيانى مەدەنىيەت تېپى جەھەتتىن، ھەم بىر پۈتۈن گەۋدىگە ھەم ئايرىم بۆلەكلەرگە بۆلۈپ تەتقىق قىلىش مۇمكىن. بۇنداق بولۇشى بىپايان ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ چوڭ جەھەتتىن ئورتاق مەدەنىيەت بىرلىكىگە ئىگە ئىكەنلىكى، كىچىك جەھەتتىن چوڭ بوستانلىقلارنى مەركەز قىلغان رايونلارنىڭ ئايرىم پەرقلەرگىمۇ ئىگە ئىكەنلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ياپونىيە ئالىمى خانىدا تورۇ بۇ ھەقتە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «جۇغراپىيىلىك مۇھىت، ئىرق ۋە مەدەنىيەت جەھەتـ لەردىن قارىغاندا، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنى كەم دېگەندە تەخمىنەن ئۈچ بۆلەككە ئايرىش مۇمكىن. يەنى تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارنى بىرىنچى بۆلەككە، پامىرنىڭ غەربىنى، سىر ۋە ئامۇ دەريالىرىنىڭ ئوتتۇرىسىنى مەركەز قىلغان جايلارنى ئىككىنچى بۆلەككە، تەڭرىتاغـ لىرىنىڭ شىمالىي ۋە يەتتە سۇ قاتارلىق جايلارنى ئۈچىنچى بۆلەككە ئايرىش مۇمكىن. بۇ بۆلەكلەر ئېگىز تاغلار ۋە كاتتا دەريالار بىلەن بىر - بىرىدىن ئايرىلىپ تۇرىدۇ. بۇ يەرلەردە ياشاپ كەلگەن ئىرقلار- مۇ دەۋرنىڭ ئوخشىماسلىقى بىلەن بىر - بىرىدىن پەرقلەنگەچكە، بۇ يەرلەر مەدەنىيەت جەھەتتىمۇ بىر - بىرىدىن روشەن پەرقلىنىدۇ. مۇشۇ جەھەتلەردىن ئېيتقاندا، بۇ يەرلەرگە پەرقلىق مۇئامىلە قىلىش كېرەك. شۇڭا بۇ بۆلەكلەرنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىنى بىر پۈتۈن گەۋدە سۈپىتىدە تەتقىق قىلساق ئانچە مۇۋاپىق بولمايدىغاندەك تۇرىدۇ. ئەمما يەنە بىر جەھەتتىن ئېيتقاندا، بۇ جايلار سىياسىي جەھەتتە قەدىمدىن تارتىپ بىر - بىرى بىلەن ناھايىتى قويۇق مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەن. گاھىدا كۆپ قىسمى، گاھىدا ھەممىسى، مەلۇم بىر

① ھېرمان . ۋامبېرىي: «بۇخارا ۋە ماۋارائۇننەھر تارىخى» — «شەرق يۇلتۇزى» ژۇرنىلى، تاشكەنت، 1990 - يىل، 3 - سان.

تەسىر كۈچ ئاستىدا بىرلىككە كەلگەن. بۇنداق بولمىغاندىمۇ ھەر قايسى جايلار ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بولۇش تۈپەيلىدىن بىر - بىرىگە تاجاۋۇز قىلىشقان ياكى بىر - بىرى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈشكەن چاغلاردا تاغ - دەريالاردىن ئىبارەت تەبىئىي توسالغۇلارمۇ بۇلار ئارىسىدىكى قويۇق مۇناسىۋەتنى ئۈزۈۋېتەلمىگەن. شۇنىڭ بىلەن، ئەسلىدىكى خىلمۇخىل ئىرقلار ۋە مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدا تەبىئىي ھالدا ئۆزئارا قوشۇلۇش پەيدا بولغان. تۈركىلەرنىڭ غەربتە پېرسىيىگە بېسىپ كىرىپ كىچىك ئاسىيانى ئىشغال قىلغان، ئاندىن ياۋروپاغا بېسىپ كىرگەن قىسمىدىن باشقىلىرىنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلغاندا، ئوتتۇرا ئاسىيادا ئولتۇراقلىشىپ قالغان مىللەتلەرنى بىر پۈتۈن گەۋدە قىلىپ تەكشۈرمەي بولمايدۇ. شۇڭا بۇ جايلار ئوتتۇرىسىدا تۈرلۈك پەرقلەر بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنى بىر پۈتۈن گەۋدە -- ئوتتۇرا ئاسىيا گەۋدىسى سۈپىتىدە تەتقىق قىلىش مۇمكىن بولۇپلا قالماستىن، بەلكى تولۇق ئاساسقا ئىگە. پەقەت ئۇنىڭ جۇغگو، پېرسىيە، ھىندىستان قاتارلىق چوڭ دۆلەتلەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقانلىقىدىن ئىبارەت مۇشۇ ئورنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندىمۇ، ئۇنى ئاددىي ھالدا جۇغراپىيەۋى چۈشەنجە دەپ بېھرۇالىق قىلىشقا بولمايدۇ»①.

ئومۇمەن، ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا مەيلى جۇغراپىيىلىك جەھەتتىن، ياكى سىياسىي جەھەتتىن بولسۇن، نىسبەتەن مۇرەككەپ رايون. بۇ جايىنى ئاددىي ھالدا بىر تۈراقلىق مەدەنىيەت تېپىغا ياكى مۇقىم ئەندىزىگە يىغىنچاقلىغىلى ۋە قېلىپلاشتۇرغىلى بولمايدۇ. ناھايىتى كۆپ مەدەنىيەت تىپلىرىنىڭ بۇ يەردە ئۇچراشقانلىقى ۋە ئۆتۈشكەنلىكى، ئوخشىمىغان ئىرق ۋە مىللەتلەرنىڭ ئۆزئارا قوشۇلغانلىقى، چارۋىچىلىق بىلەن بوستانلىقلارنى مەركەز قىلغان دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنىڭ تەڭ مەۋجۇت بولغانلىقى، بۇ رايوننىڭ دۇنيانىڭ باشقا

① خانبابا تورۇ (ياپونىيە) : «غەربىي يۈرت مەدەنىيەت تارىخى»، 3 ـ، 4 ـ بەتلەر.

جايلىرىغا زادىلا ئوخشىمايدىغان مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكىنى ھاسىل قىلغان. مەركىزىي ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى تارىختىن بۇيان ئاسىيادىكى بىر قانچە چوڭ دۆلەتلەر ۋە ئۇلار يارانقان جاھىل خاراكتېرلىق قەدىمكى مەدەنىيەت رايونلىرىنى بىر - بىرىگە باغلىغۇچى ۋە تەڭشىگۈچى بەلباغ بولغان. بۇنداق تۈت كوچا ئېغىزىغا ئوخشايدىغان ئۇتۇشمە مۇھىت بۇ يەردە بىرلا خىل جاھىل خاراكتېرلىق مەدەنىيەتنىڭ يەرلىشىشىگە ئورۇن بەرمىگەن. شۇنداق بولغاچقا، مەركىزىي ئاسىيالىقلارنىڭ مەدەنىيەت پىسخىكىسىنى ھەرگىزمۇ ئۆز ئەتراپىدىكى ئاللىقاچان قېلىپلاشقان چوڭ مەدەنىيەت ئەندىزىلىرى بىلەن سېلىشتۇرغىلى بولمايدۇ. ئۆز ئەتراپىدىكى ئەنئەنىۋى چوڭ مەدەنىيەتلەر، جۈملىدىن خەن - تاڭ مەدەنىيىتى، ھىندى مەدەنىيىتى ۋە ئىران مەدەنىيىتى ئوتتۇرىسىدىكى كۈچ سېلىشتۇرمىسىنى تەڭشەپ تۇرۇش، سىرتقى ئۇچۇرلارنى يەرلىك تەركىبلەر ئارقىلىق بېيىتىش، تىنىمسىز غىدىقلىنىشنى ئۆز گۈللىنىشىنىڭ پىلتىسى قىلىش بۇ رايوننىڭ مەدەنىيەتلىكى تۈپ ئالاھىدىلىكى ئىدى. قىسقىسى، بۇ رايوننىڭ مەدەنىيەت ئېكولوگىيىسىدىكى خاراكتېرى تۇراقسىزلىق، ئۆزگىرىش ۋە تىنىمسىز يېڭىلىنىپ تۇرۇش ئارقىلىق يېڭى مەزمۇن تاپاتتى. ئەتراپىدىكى دۆلەتلەر ۋە چوڭ مىللەتلەرنىڭ كۈچىيىشى ۋە ئاجىزلىشىشىغا ئەگىشىپ، ئۆزىنىڭ سىياسىي كۈنتەرتىپىنى بەلگىلەش، تىنىمسىز سۈرۈكىلىش ۋە غىدىقلىنىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ مەدەنىيەت مۇۋازىنىتىنى تەڭشەپ تۇرۇش، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تارىخ دىئالېكتىكىسى ئىدى. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يەرلىك مەدەنىيىتى ئەزەلدىن ئۆزىنىڭ ئومۇمىي خاھىشىنى ئۆزى بەلگىلەپ باققان ئەمەس، بەلكى سىرتقى مەدەنىيەتلەرنىڭ تۈسۈۋۇالغىلى بولمايدىغان ئېقىمى يا ئۇنىڭ كەيپىياتىنى ئەۋجىگە كۆتۈرەتتى، يا پەسكويغا چۈشۈرەتتى. ھېچ بولمىغاندىمۇ بۇنداق ئەھۋال يېڭى دېڭىز يولى ئېچىلىپ، ئىچكى قۇرۇقلۇق سودىسى زەئىپلەشكىچە بولغان دەۋرلەردىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئومۇمىي كەيپىياتى

تىغا ۋەكىللىك قىلاتتى. شۇنداق بولغاچقا، شەرقتىكى ئوتتۇرا تۈز-
لەڭلىك، جەنۇبتىكى ھىندى - گانگ دەريالىرى ھاۋزىسى، غەربتىكى
ئىران ئېگىزلىكى ۋە ئۇنىڭ نېرىسىدىكى يۇنان - رۇم ساھىللىرىغا
تامامەن ئوخشىمىغان ھالدا، ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىگە ئىچكى قانۇ-
نىيەت ۋە نىسبەتەن تۇراقلاشقان ئەندىزە بېكىتىش تەس ئىدى. سىرتقى
مەدەنىيەتلەرنىڭ ئۇچۇر ۋە رادىئاتسىيىسى ئارقىلىق غىدىقلىنىپ تۇ-
رۇشقا كۆنۈككەن شۇنداقلا ئۇنى ئۆز گۈللىنىشىنىڭ ئالدىنقى شەرتى
قىلىدىغان بۇنداق خاراكتېر 15 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغىچە
بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ ئومۇمىي ئالاھىدىلىكى ئىدى.
يەنە بىر تەرەپتىن، خوددى ياپونىيە ئالىمى خانىدا تورۇ ئېيتقاندەك،
بىر ئانچە چوڭ دۆلەتلەر ياكى شىمالدىكى كۆچمەنچى جەسۇر مىللەت-
لەرنىڭ «ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان بۇ رايوندا كۈچلۈك سىياسىي كۈچ
بارلىققا كېلىدىغان تەبىئىي شەرت - شارائىت زادىلا ھازىر ئەمەس.
قەدىمدىن بۇيانمۇ بۇ رايونىنى تايانچ قىلغان قۇدرەتلىك بىرەر تەسىر
كۈچ باش كۆتۈرۈپ چىققان ئەمەس. 14 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا
بارلىققا كەلگەن قۇدرەتلىك تېمۇرىيلەر ئىمپېرىيىسىنى تارىختىكى بىر
مەزگىللىك مۇستەسنالىق دېگەن تۈزۈك. چۈنكى ئەينى چاغدىكى ئا-
سىيا ئەللىرىنىڭ زەئىپ ئەھۋالى ئۇنى پەقەت بىر مەھەل زومىگەر
بولۇۋېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىپ قويغان، خالاس. شۇڭا بۇ
رايون تارىختا ھامان ئۆز ئەتراپىدىكى تەسىر كۈچلەرنىڭ تاجاۋۇزىغا
ئۇچراپ تۇرىدىغان، ھەممەيلەن تەڭ تالىشىدىغان نىشان بولۇپ قال-
غان. . . ھەتتا بۇ خىل ئەھۋال گويا قۇتۇلغىلى بولمايدىغان تەقدىرگە
ئايلىنىپ قالغان. بىر تەرەپتىن، ئوتتۇرا ئاسىيا ئۆز ئەتراپىدىكى
كۈچلۈك دۆلەتلەرنىڭ توقۇنۇشىنى پەسەيتىدىغان ئارىلىق رايون بول-
غان بولسا؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئاسىيادىكى بىر - بىرىدىن يىراق
ئايرىلىپ تۇرىدىغان كۈچلۈك دۆلەتلەرنىڭ بۇ جاي ئارقىلىق ئۆزئارا
تۇتىشىپ تۇرۇشىغا ۋە يېقىن مۇناسىۋەت ئورنىتىشىغا ئىمكانىيەت

بارتىپ بەرگەنىدى»[1]. ۋەھالەنكى، يېقىنقى زامانغا كەلگەندە، ئوت-
تۇرا ئاسىيادىن ئىبارەت بۇ مەدەنىيەتتىكى سەزگۈر زونا ئۆز ئۆتمۈشى-
گە تامامەن ئوخشىمىغان ھالدا تۇرغۇنلۇق ۋە چۈشكۈنلۈك پاتقىقىغا
پېتىپ قالدى. يەنە كېلىپ بۇنداق تارىخىي قىسمەت ئوتتۇرا ئاسىيا
ئۆزىدىكى بارلىق مىللىي پەرقلەرنى ئېزىپ، ئومۇمىي «تۈركىي»
ئېتنىك تەركىبكە سىڭدۈرۈپ تاشلىغان، غەربتە يېڭى دەۋرنىڭ تاك
تۇرى پارلىغان بىر تارىخىي دەۋردە يۈز بەردى.

3

مىللەتلەرنىڭ چوڭ كۆچۈشى ۋە ئۆزئارا قوشۇلۇشى، تىنىمسىز
ئۇرۇشلار ۋە كېڭەيمىچلىك يۈرۈشلىرى شۇنداقلا ھەر قايسى يات
مەدەنىيەتلەرنىڭ ئۆچرىشىشى ياۋرو - ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ
ئەلمىساقتىن بۇيانقى تارىخ مېلودىيىسى بولۇپ كەلدى. ئەگەردە دۇنيا
يەر شەكلى خەرىتىسىنى ئېچىپ ياۋرو - ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىغا
نەزەر تاشلايدىغان بولساق، شەرقتە چوڭ - كىچىك ھىنگان تاغلىرى-
دىن غەربتە قارا دېڭىز ساھىللىرىغىچە بولغان چەكسىز ئۆزاق
يەر دالىلىرىدىن جەنۇبتا قۇرۇم تاغلىرىغىچە بولغان چەكسىز ئۆزاق
بەلباغنى كۆرىمىز. مانا مۇشۇ بىپايان ۋادىدا — ئوچۇق دېڭىزلارنىڭ
نەم ئېقىمى يېتىپ كېلەلمەيدىغان، دەريالىرىنىڭ ئايىغى چىقمايدى-
غان، ئادەملىرى پايانسىز چۆل، ئېگىز تاغ ۋە قۇرغاق يايلاقلار
ئارىلىقىدا مەڭگۈ يەتكىلى بولمايدىغان يىراقتىكى ئۇيۇق سىزىقنى
قوغلاپ ياشايدىغان سىرلىق زوندا — ئىنسانىيەت ئۆتمۈشىنىڭ شا-
لىق بىر قىسمى يارىتىلدى. مانا مۇشۇ ئۇزاققا سوزۇلغان ئىچكى
قۇرۇقلۇقتا رەھىمسىز تەبىئەتنىڭ رىيازەتلىرىگە كۆنۈككەن بۇ جەسۇر
ئادەملەر ئاتتىن ئىبارەت جەڭگىۋار ھايۋاننى كۆندۈرۈش ۋە ئۇنىڭغا

① خانىدا تورۇ (ياپونىيە): «غەربىي يۈرت مەدەنىيەت تارىخى»، 5 - 6 - بەتلەر.

مىنىش تېخنىكىسىنى ياراتتى. ئاتىنىڭ كۆندۈرۈلۈشى ۋە جەڭدە ئىشلىتىلىشى ئىنسانىيەتنى يېڭى بىر تارىخىي دەۋرگە ئېلىپ كىردى. ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا ئۆزبېكنىڭ ئۇچقۇر ئاتلىرى بىلەن شەرق ۋە غەرب مەدەنىيەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ھەربىكەتلەندۈرگۈچى كۈچكە ئايلاندى. شۇندىن تارتىپ كونا قۇرۇقلۇقنىڭ مەدەنىيەت تارىخى شەرق تېرىمچىلىرى، غەربتىكى خرىستىئان ياۋروپاسى ۋە ئىچكى ئاسىيادىكى يايلاق مىللەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى توختاۋسىز كۈچ سىلىشتۇرمىسى جەريانىدا مەزمۇن تاپتى. ئات — يايلاق مىللەتلىرىنىڭ قەھرىمانلىق دەۋرىنى ئاچتى. ئات — قەدىمكى زامان مەدەنىيىتى ۋە تەپەككۇرنىڭ بەدئىي كارتىنىسى بولغان ئېپوسچىلىق ئىراسىنى مەيدانغا كەلتۈردى. ئات تۈياقلىرىنىڭ شىددەتلىك دۈپۈرلەشلىرى ئىنسانىيەت تەپەككۇرى ۋە ئىجادىيىتى سېزىمىنى قانات‌لاندۇردى.

شۇندىن ئېتىبارەن يىراق قەدىمكى دەۋرنىڭ تىمتاسلىقى بۇزۇپ تاشلاندى. ئوتتۇرا ۋە شىمالىي ئاسىيادىكى چەۋەندار مىللەتلەرنىڭ قۇيۇندەك ئۇچقۇر ئاتلىرى شەرق تېرىمچىلىرىنى تۇڭىمەس ۋەھىمىلەرگە سالسا، غەربتىكى قۇياش پاتقىغان ئەللەرنى دەككە - دۈككە چىلىككە بەنت قىلدى. يىراق مۇساپە ۋە تاغ - دەريالاردىن ئىبارەت تەبىئىي توسالغۇلارمۇ ئاتلىقلارنىڭ ھەيۋىسىنى توسۇپ قالالمىدى. ھوندىلارنىڭ قۇيۇندەك ئۇچقۇر ئاتلىرى ئالدىدا ئامالسىز قالغان خەن ژۇدى چاڭئېندىكى ھەيۋەتلىك ئوردا - قەسىردە شەرق گۈزەللىرىنىڭ ناز - كەرەشمىگە تولغان ناخشا - ئۇسسۇللىرىنى كۆرۈۋېتىپمۇ سەمەرقەنتنىڭ ئارغىماقلىرىنى چۈشەيدىغان بولۇپ قالدى. ھەر خىل ژاستېلەر ئارقىلىق پەۋقۇلئاددە يۇقىرى باھادا سېتىۋېلىنغان پەرغانە ئارغىماقلىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، بۇ يەردىكى نەم ئىسسىق كېلىماتتا ئۆز جەڭگىۋارلىقىنى يوقاتتى. خۇددى ياپونىيە ئالىمى ئېگامى ناميئو ئېيتقاندەك: «نوپۇسى خەن سۇلالىسىنىڭ بىر ژىلايىتىنىڭ نوپۇسچىلىك كېلىدىغان ھونلارنىڭ خەن خاندانلىقىغا تۇڭىمەس بالايى ئاپەت بولغانلىقى، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئاھالىلىرىنىڭ ۋەھىمىلىك ئېچىدە ئاھ ئۇرۇشلىرى دەل شۇنىڭ سەۋەبىدىندۇر»[1].

شەرقتىكى تېرىمچى مىللەتلەرنىڭ ئاتلىق مىللەتلەرنىڭ ھۇجۇمىغا ئات ئارقىلىق تاقابىل تۇرۇش خىيالى بەربات بولغاندىن كېيىن، ئۇلار ئۇنۇملۇك مۇداپىئە يوللىرى ئۇستىدە ئىزدەندى. شۇنداق قىلىپ، شەرق تېرىمچىلىرىنىڭ ئىشكىنى تاقۇبلىپ جەمجىت ياشاش، قورغان - سېپىللارنى ئېگىز سېلىپ سىرتقى مۇداخىلىلەرنى توسۇشتەك سەۋرچان روھى ۋە بىكىنىش مەدەنىيەت پسىخىكىسى شەكىللىنىشكە باشلىدى. سەددىچىن سېپىلىدىن ئىبارەت بۇ غايەت زور مۇداپىئە لىنىيىسى تاكى مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە قەدەر قايتا - قايتا ياسالدى. ئوتتۇرا ۋە شىمالىي ئاسىيادىكى كۆچمەنچى ئاتلىق مىللەتلەرنىڭ تىنىمسىز يۇرۇشلىرى غەربتىكى ئەللەرگىمۇ غايەت زور خاتىرجەمسىزلىك ئېلىپ كەلدى. غەرب ئەللىرىدىكى نۇرغۇنلىغان تارىخچىلار، جۈملىدىن ساساني ۋە ۋىزانتىيە ئوردىلىرىدىكى پۈتۈكچى - مىرزىلار تىترەپ تۇرغان پەي قەلەملىرى بىلەن كۇن چىقىش تەرەپتىن كېلىدىغان ئاتلىق «يەجۇجى - مەجۇجى»لەر ھەققىدە قورقۇنچلۇق خاتىرىلەرنى قالدۇردى. قوش مۈڭگۈزلۈك ئىسكەندەرنىڭ ئاشۇ قورقۇنچلۇق مەخلۇقلارنى توسۇش ئۈچۈن كافكاز تاغلىرىغا سېپىل سالدۇرغانلىقى ھەققىدىكى رىۋايەتلەر يېپەك يولى بويلاپ يىراقلارغىچە تارقالدى. مىلادىيە 445 - يىلى ھون ئىمپېراتورى ئاتتىلا بىلەن بىللە غىزالىنىش شەرىپىگە مۇيەسسەر بولغان شەرقىي رىم ئەلچىسى پرىكس ئۆز خاتىرىسىگە «تەڭرىنىڭ قامچىسى» دەپ نام ئالغان بۇ ئىستېلاچى ھەققىدىكى ۋەھىمىلىك تەسۋىرلەرنى قالدۇردى[2].

دەرۋەقە ئات مەدەنىيىتى دۇنيا تارىخىغا دەۋر بۆلگۈچ ئۆزگىرىشلەرنى ئېلىپ كەلدى. ئاتلىق يۇرۇشلەر ۋە مىللەتلەرنىڭ چوڭ كۆ-

---

① ئېگامى ناميئو (ياپونىيە): «ئاتلىق مىللەتلەرنىڭ دۆلەتلىرى» — «نۇر گېزىتى» نەشرىياتى، 1988 - يىل نەشرى، 13 - بەت.

② پرىكس: «ھون پادىشاھى ئاتتىلا بىلەن بىللە غىزالىنىش»، «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلى، 1993 - يىللىق 1 - سان.

چۇشلىرى ئىنسانىيەت پىكىر تارىخىدا قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىدىن ئىبارەت ئالاھىدە بەدئىي تەپەككۇر ئەندىزىسىنى ياراتتى. دۇنياۋى خاراكتېرلىق چوڭ ھەربىي يۇرۇشلەر — ئالېكساندىرنىڭ شەرققە يۇرۇشى، ھونلارنىڭ ياۋروپاغا باستۇرۇپ بېرىشى، تۈركىي قوۋملەرنىڭ ئاسىيادا باش كۆتۈرۈشى، ئەرەبلەرنىڭ كېڭەيمىچىلىكى، چىڭگىزخاننىڭ رەھىمسىز ئىستېلاسى، ئوسمان تۈركلىرى ئىمپېرىيىسىنىڭ ھەيۋىسى، ياۋروپالىقلارنىڭ ئامېرىكا قىتئەسىنى ئېچىشى قاتارلىق زور تارىخىي ۋەقەلەر پەقەت ئات بولغانلىقى ئۈچۈنلا ئەمەلگە ئاشتى. ئىياپونىيە ئالىمى ئېگامى نامىئو: «ئاتلىق مىللەتلەرنىڭ دۆلەتلىرى» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازدى: «شۇنى تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇكى، ئەگەردە ئاتقا مىنىپ جەڭ قىلىش تېخنىكىسى مەيدانغا كەلمىگەن بولسا، ئىنسانىيەت تارىخى پۈتۈنلەي باشقىچە بولغان بولاتتى. ئاتنىڭ ھەربىي يۇرۇشلەردىكى ئۇستۇنلۇك ئورنى تەخمىنەن ئۈچ مىڭ يىلغا يېقىن داۋام قىلدى. پەقەت بىرىنچى جاھان ئۇرۇشى پارتلاپ، ئايروپىلان ۋە تانكىلار بارلىققا كەلگەندىن كېيىنلا ئاتنىڭ ئۇرۇشتىكى ھەل قىلغۇچ ئورنىدا ئۆزگىرىش يۈز بەردى»①.

مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، موڭغۇل ئېگىزلىكىدىن تاكى ئورال ۋە كافكاز تاغلىرىغىچە سوزۇلغان بىپايان ئېچكى ئاسىيا رايونى ياۋروپا ئەدەبىي ئويغىنىشىغچە بولغان چەكسىز ئۇزۇن تارىخىي مۇساپىدە ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ ھەر قېتىملىق قوشۇلۇشى ۋە كۆتۈرۈلۈشىگە غايەت زور قوزغاتقۇچى بولدى. دۇنيا تارىخىدىكى ھەر قېتىملىق زور ۋەقەلەر، ئىجتىمائىي فورماتسىيىلەرنىڭ ئالمىشىشى، ئوخشاشمىغان ئىرق ۋە مىللەتلەرنىڭ قوشۇلۇشى مانا مۇشۇ كاتالىزاتورلۇق رولىغا ئىگە سەزگۈر بەلباغنىڭ تۈرتكىسىدە ئەمەلگە ئاشتى. ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا مۇشۇ تارىخىي جەريانىدا شەرق تېرىمچىلىرىنىڭ

① ئېگامى نامىئو: «ئاتلىق مىللەتلەرنىڭ دۆلەتلىرى»، 9 ـ بەت.

جاھىل، بىكىك ۋە ئەنئەنگە ھېرىسمەن پسىخىك قىياپىتى؛ غەرب ئەللىرىنىڭ دېڭىز ـ ئوكيانلارنىڭ مەۋجىلىرىدىن ئىلھام ئېلىپ پىكىر ئاكامۇللىقى ئىزدەيدىغان، تەۋەككۇلچىلىك روھىغا باي روھىي ھالىتىنى يارىتىشقا سىرتقى يوشۇرۇن ئېنېرگىيىلىك كۈچ بېغىشلىدى. ئوتتۇرا ئاسىيالىقلارنىڭ ئەجدادلىرى شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئات تۇياقلىرىنىڭ دۈپۈرلەشلىرى ئىچىدە ئۆزىنىڭ روھىيەت قۇرۇلمىسىنىڭ دەسلەپكى خېمىرتۇرۇچلىرىنى شەكىللەندۈردى.

4

قەھرىمانلىق ئېپوسلىرى قەدىمكى دۇنيا مەدەنىيىتى ۋە بەدئىي تەپەككۇرىنىڭ ئەڭ جانلىق كارتىنىسىنى ھاسىل قىلدى. گېلگامىش، ئۆلمەسلىكنىڭ دورىسىنى ئىزدەپ سەپەرگە ئاتلىنىشى، يۇنان سەركەردىسى ئاگامېنوننىڭ دېڭىزدىكى رىيازەتلىرى، «رامايانا» ئېپوسىدىكى رامانىڭ ئايالى شېدونى ئىزدەپ كۆلپەت چېكىشى، ئوغۇزخاننىڭ ھەربىي يۇرۇشلىرى، سەككىز ئەۋلاد ماناسنىڭ تراگېدىك پاجىئەسى، جاڭغىر ۋە گېسارلارنىڭ قەھرىمانلىق ئىش ـ ئىزلىرى قەدىمكى ئىنسانىيەت بەدئىي تەپەككۇرىغا ئەبەدىيلىك ئۆلگە تەقدىم قىلدى.

شۇنىسى روشەنكى، ئىنسانىيەتنىڭ بەدئىي ئىجادىيىتىدە قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئېچكى ئاسىيا رايونىدىكى ئاتلىق مىللەتلەرنىڭ تارىخ سەھنىسىگە چىقىشىنى ئۆزىگە مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشى قىلدى. ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادىن ئىبارەت بۇ سەزگۈر زونا ئارقىلىق يۇز بېرىدىغان ھەر قېتىملىق چوڭ كۆچۈشلەر، ئىرق ۋە ئىنسان تۈركۈملىرىنىڭ يۆتكىلىشلىرى، كېڭەيمىچىلىك يۇرۇشلىرى ۋە مىللەتلەرنىڭ قوشۇلۇشى چوڭ تېپتىكى ئېپوسلارنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە مۇھىت ھازىرلىدى. قەھرىمانلارنىڭ ئىش ـ ئىزلىرى پۈتكۈل مىللەتنىڭ كوللېكتىپ ئىجادى داۋامىدا

يۇرۇشلەشتۇرۇلدى ۋە ئېپوس هالىتىگە كەلتۈرۈلۈپ ئىلاهلاشتۇرۇل-
دى. ئېپوسلارنىڭ كەينى - كەينىدىن مەيدانغا كېلىشى هەر قايسى
ئىنسان تۈركۈملىرىدە مىللىي ئاڭنىڭ ئاستا - ئاستا ئويغىنىۋاتقان-
لىقىدىن دېرەك بېرەدى. بېلىنسكىينىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، ئې-
پوسلار بىر مىللەتنىڭ بالىلىق دەۋرىدە، يەنى «مىللىي ئاڭ ئەمدىلا
ئويغىنىشقا باشلىغان چاغدا، شېئىرىيەت ساهەسىدە قولغا كەلگەن
تۇنجى پىشىق مېۋە»① ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە قەهرىمانلىق ئېپوسلە-
رى يارىتىلىش، تارقىلىش ۋە تەرەققىي قىلىش جەريانىدا بىر مىللەت
روهىي قىياپىتىنىڭ چوڭقۇر قاتلاملىرى ۋە پىسخىك تىندۈرمىلىرىنى
ئۆزىگە جۇغلىۋالغان بولىدۇ. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئېپوسلار ناهايىتى
زور دەرىجىدە ئۆزلىرى تەۋە بولغان مەدەنىيەت تېپىنىڭ خاراكتېرى
ۋە ئېستېتىك ئەندىزىسىنى نامايەن قىلىدۇ. يۇنانلىقلارنىڭ «ئودىسـ-
سا» ئېپوسىدىكى ساهىبجامال خېلىن ئۈچۈن ئون يىللاپ قانلىق
ئۇرۇش ئېلىپ بېرىش ۋەقەلىرى شەرقتىكى تېرىم مىللەتلىرى ئۈچۈن
ئۆتۈپ كەتكەن بىمەنىلىك هېسابلانسا، مېڭجياڭنۇنىڭ يىراقتا كەتكەن
ئېرىنى ئىزدەپ سەددىچىن سېپىلىدا يىغلىشى ۋە هىندى ئېپوسلىرىدە-
كى ساداقەت تېمىلىرى بىلەن سۇغۇرۇلغان تەپسىلاتلار شەخسنىڭ
قىممىتى ۋە ئەركىنلىكىنى كىشىلىك هاياتنىڭ ئەڭ يۇقىرى مىزانى
قىلىدىغان غەربلىكلەر ئۈچۈن چۈشىنىكسىز هادىسە هېسابلىناتتى.
شۇڭلاشقا گېگىلنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، قەهرىمانلىق ئېپوسلىرى
«قەهرىمانلىق دەۋرىدە تۇرغان خەلقنىڭ ساپ ئىپتىدائىي هاياتىي
كۆچىنى ۋە مىللىي روهىنىڭ هەممە تەرەپلىرىنى تولۇق نامايەن قە-
لەم بېرەلەيدۇ»②. تېخىمۇ توغرىسى، بىر مۇنەۋۋەر مىللىي ئېپوس
«بىر مىللەت روهىي ماهىيىتىنىڭ كۆرگەزمىخانىسى»③ بولالايدۇ.

① «بېلىنسكىينىڭ ئەدەبىيات هەققىدىكى قاراشلىرى»، يېڭى ئەدەبىيات - سەنئەت نەشرىياتى، 1958 - يىل نەشرى، 214 - بەت.
② ③ گېگىل: «ئېستېتىكا»، 3 - جىلد، سودا نەشرىياتى، 1986 - يىل نەشرى، I توم، 131 -، 108 - بەتلەر.

ئېپوسچىلىق دەۋرىنىڭ يېتىپ كېلىشى هەر قايسى مەدەنىيەت
سىستېمىلىرىدا ماهىيەتلىك ئىچكى پەرقلەر ۋە ئېستېتىك ئەندىزىنىڭ
ئاستا - ئاستا گەۋدىلىنىۋاتقانلىقىدىن دېرەك بېرىدى. هەر قايسى
ئىرقلار ۋە ئېتنىك تۈركۈملەرنىڭ چوڭ تېپتىكى كۆچۈشلىرى ۋە
مىللەتلەرنىڭ بۈيۈك قوشۇلۇشى ئۇزاقتىن بۇيان ۋاكۇئۇم هالەتنى
داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن رايونلارنىڭ ئومۇمىي كەيپىياتىدا زور داۋال-
غۇش پەيدا قىلدى. بولۇپمۇ ياۋرو - ئاسىيادىن ئىبارەت بۇ كونا
قۇرۇقلۇقنىڭ مەدەنىيەت مۇڭازىنىتىدە كەسكىن دەۋرەش يۈز بېردى.
يىراق شەرقتىكى چوڭ دەريا هاۋزىلىرىنى مەركەز قىلغان شەرق
تېرىمچىلىرىنىڭ تارىخىي تۈيغۇغا باي كەيپىياتى ئۇلارنىڭ كۆپرەك
نەسرىي شەكىل ئارقىلىق ئىپادىلىنىشىنى ئىستەيدىغان ئېستېتىك فور-
مىسى ۋە ئىچمايىل مەدەنىيەت پسىخىكىسىنى ئاستا - ئاستا شەكىللەن-
دۈرۈۋاتقان چاغدا، كونا قۇرقلۇقنىڭ باشقا رايونلىرىدا شېئىرىي تۈيغۇ
پارتلاپ، ئېپوسچىلىق دەۋرى باشلىنىش ئالدىدا تۇراتتى. بۇنداق
بۈيۈك دەۋرنىڭ يېتىپ كېلىشى شەرقتە موڭغۇل ئېگىزلىكىدىن باش-
لاپ غەربتە ئورال ۋە كافكاز تاغلىرىدىن هالقىپ ياۋروپاغا تۇتۇشۇپ
كېتىدىغان سەزگۈر بىر جۇغراپىيىلىك زونىنى ئۆزىگە سەهنە قىلغان-
دى. شەك - شۇبهىسىزكى، بۇ سەهنىنىڭ كىندىكى ئوتتۇرا ئاسىيا
ئىدى. يەر شارىدا مۇز دەۋرى ئاخىرلىشىپ شەرق ۋە غەربتىكى
ئىرقىي پەرقى زور ئىنسان تۈركۈملىرى ئۆزئارا ئۇچرىشىشقا باشلە-
غاندىن بۇيانقى ئۇزاق دەۋرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى مىللەتلەر چوڭ
كۆچۈشلىرىنىڭ زۆرۈر پاسىلىغا ئايلانغانىدى. شۇڭلاشقا دۇنياۋى
چوڭ ئېپوسلارنىڭ يارىتىلىشى، شۇ جۇملىدىن قەهرىمانلىق ئېپوسلە-
رىنىڭ ئۇچ قېتىملىق ئالتۇن دەۋرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئوتتۇرا
ئاسىيادىن ئىبارەت بۇ ئاتلىق مىللەتلەرنىڭ پائالىيەت سەهنىسى بىلەن
زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىدى.

ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيانىڭ يىراق ئۆتمۈشى نېمە ئۈچۈن

دۇنيا ئېپوسچىلىق دەۋرىنىڭ پارتلىشى بىلەن بىۋاستە باغلىنىدۇ؟ دېگىز - ئوكيانلارنىڭ شاۋقۇنى ئارقىلىق كونا قۇرۇقلۇقتىن ئايرىلىپ تۇرغان ئامېرىكا قىتئەسى بىلەن قۇياش رادىئاتسىيىسى كۈچلۈك بولغان سىرلىق ئافرىقا تۈپرىقىدا نېمىشقا قەھرىمانلىق ئېپوسلىرى يارىتىلمىدى؟ يەنە نېمە ئۈچۈن تېرىم مىللىتى بولغان قەدىمكى ھىندىلار دا ئىككى بۈيۈك ئېپوس مەيدانغا كەلدىيۇ، لېكىن نەچچە مىڭ يىللىق يازما تارىخقا ئىگە جۇڭگو ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىدە بىرەرمۇ مۇكەممەل ئېپوس دۇنياغا كېلەلمىدى؟ . . .

شۇنىسى ئېنىقكى، دۇنيا ئېپوسچىلىق دەۋرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئۆزىگە تىنچ - مۇقىم بولغان تۇرغۇن ئىجتىمائىي مۇھىتنى ئەمەس، بەلكى ئاتىنىڭ كۆندۈرۈلۈشى ئارقىلىق زىلزىلە ھاسىل بولغان قايناق - تاشقىنلىق تارىخىي دەۋرنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلدى. ئاتىنىڭ جەڭدە ئىشلىتىلىشى ۋە كۆچمەنچى جەسۇر مىللەتلەرنىڭ تارىخ سەھنىسىگە چىقىشى ياۋرو - ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى چوڭ دەريا ھاۋزىلىرىنى مەركەز قىلغان قەدىمكى مەدەنىيەتلەرنىڭ سۇرلۇك قوۋۇقلىرىنى كەڭ ئېچىۋەتتى.

ئوخشاشمىغان ئىرقلار ۋە مىللەتلەر ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيانى نۇقتا قىلىپ، شەرقتىن غەربكە ياكى غەربتىن شەرققە قاراپ كۆچۈشكە باشلىدى. ئات ئۇستىدە ئېلىپ بېرىلغان كېڭەيمىچىلىك يۈرۈشلىرى ۋە مىللەتلەرنىڭ تۇركۇم - تۇركۇملەپ كۆچۈشى قەدىمكى زامان مەدەنىيىتىنىڭ كەڭ كۆلەمدە تارقىلىشىغا سەۋەب بولدى. توختاۋسىز ئېلىپ بېرىلغان ئۇرۇشلارنىڭ، ئوخشىمىغان ئىرق، قان تىپى، مەدەنىيەت ۋە تىل سىستېمىلىرىنىڭ ئۆزئارا ئۇرۇلۇشى ۋە قوشۇلۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە، ھىنگان تاغ لىرىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق ياۋروپا دېگىز ساھىللىرىغا يېتىپ بارىدىغان بۇ تىنچسىزئۆتۈشمە كارىدوردا قەھرىمانلىق روھى ئۇرغۇپ تۇرغان چوڭ تىپتىكى ئېپوسلار مەيدانغا كېلىشكە باشلىدى. مۇشۇ

مەنىدىن ئېيتقاندا، ئاتلىقلار مەدەنىيىتى ئارقىلىق مىللەتلەرنىڭ چوڭ كۆچۈشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئوتتۇرا ۋە ئىچكى ئاسىيا رايونى ئىنسانىيەت قەدىمكى مەدەنىيەتلىرىنىڭ ئۇچۇر بەلبىغى ۋە ئېپوسلارنى مەيدانغا چىقىرىدىغان سەزگۈر جۇغراپىيىلىك زونىغا ئايلانغان شۇنداقلا دۇنيا قەدىمكى مەدەنىيەتلىرىنىڭ دېگىز بولى ئېچىلىشتىن ئاۋۋالقى ئۇچرىشىش نۇقتىسى بولغان. بۇ بەلباغدا ياشىغان نۇرغۇنلىغان ئاتلىق مىللەتلەر ئۆزلىرىنىڭ جەسۇر، قارام ۋە ئۇرۇشخۇمار خاراكتېرى بىلەن چاپچىپ تۇرىدىغان ئاتلىرىنى مەدەنىيەت قوشۇلۇشىنىڭ ۋاستىسى قىلغان. نەتىجىدە مۇشۇ مەدەنىيەت بەلبىغىدىكى ھەر قايسى مىللەتلەر ئەرلىك جاسارىتى ۋە قىزىققانلىقى ئۇرغۇپ تۇرغان پىسخىك خاراكتېرى ئارقىلىق زەبەردەست قەھرىمانلارنىڭ داستانلىرىنى توقۇپ چىقىشتى. شۇنداق قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيانى مەركەز قىلغان بۇ مەدەنىيەت ئۇچۇر بەلبىغى دۇنياۋى ئېپوسلارنىڭ بۆشۈكىگە ۋە چوڭ تىپتىكى مەدەنىيەتلەرنىڭ ئۆزئارا ئۇچرىشىش نۇقتىسىغا ئايلاندى. مۇشۇ بەلباغ بىلەن باغلانغان بارلىق مىللەتلەردە قەھرىمانلىق ئېپوسلىرى يارىتىلدى. شۇنى ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇكى، مىللەتلەرنىڭ كۆچۈشى ۋە كېڭەيمىچىلىك يۈرۈشلىرى نەتىجىسىدە زىلزىلە پەيدا بولمىغان ياكى غىدىقلىنىشقا ئۇچرىمىغان شۇنداقلا سىرتقى مەدەنىيەتلەر بىلەن سۇغۇرۇلمىغان رايونلاردا ئېپوسلارنىڭ مەيدانغا كېلىش مۇمكىنچىلىكى ناھايىتى ئاز ئىدى. ئەكسىچە، سىرتقى مىللەتلەرنىڭ مۇداخىلىسىگە ئاسان ئۇچرايدىغان، باشقا مەدەنىيەتلەرنىڭ رادىئاتسىيىسىگە نىسبەتەن ئەڭ سەزگۈر بەلباغلار چوڭ تىپتىكى ئېپوسلار ئەڭ كۆپ مەيدانغا كېلىدىغان رايونلار بولۇپ قالدى. شۇڭلاشقا دۇنياۋى ئېپوسلارنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇنداق بىر فورمۇلىنى يەكۈنلەش مۇمكىن: ئوتتۇرا ئاسىيا دۇنيا قەدىمكى مەدەنىيىتىدىكى ئېپوسچىلىق بەلبىغىدۇر. ئوخشىمىغان ئىرق، ئوخشىمىغان مىللەت، ئوخشىمىغان مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا ئۇچرىشىش ئېپوسلارنىڭ مەيدانغا كېلىشىدىكى مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشىنى شەكىللەندۈرىدۇ. مىللەتلەرنىڭ كۆچۈشى ۋە كېڭەيمىچىلىك يۈرۈشلىرى نەتىجىسىدە

دەۋرەپ تۇرغان رايونلار ئېپوسچىلىق ئىجادىيىتىدىكى ئەڭ سەزگۈر ۋە قىزىق نۇقتىلار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. دۇنيا ئەدەبىيات تارىخىدىكى مۇتلەق كۆپ قىسىم ئېپوسلار ئالتاي تىل سىستېمىسىدىكى مىللەتلەر ئولتۇراقلاشقان رايونلار، جۈملىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت بەلبېغى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك.

بىز پامىر ئېگىزلىكىدىكى قارلىق چوققىدا تۇرۇپ، دۇنيا مەدەنىيەت تارىخىنىڭ قەدىمكى بەتلىرىنى ۋاراقلىساق، كۆز ئالدىمىزدا شۇنداق بىر مەنزىرە ئايان بولىدۇ: بۇنىڭدىن تۆت - بەش مىڭ يىل مۇقەددەم ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرىنى بازا قىلىپ پائالىيەت ئېلىپ بارغان ئېگىز بوي، قاڭشارلىق؛ ئورا كۆز، چاچ - ساقاللىرى قويۇق كەلگەن ئاريانلارنىڭ پامىر ئېگىزلىكىدىن ئۆتۈپ، جەنۇبتا ھىندىستانغا بېسىپ كىرىشى، غەربتە ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ، ئىران ئېگىزلىكىگە سۈرۈلۈشى، قەدىمكى دۇنيا ۋەزىيىتىدە غايەت زور زىلزىلە پەيدا قىلدى. ئاريانلارنىڭ بۇ قېتىملىق چوڭ كۆچۈشى ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسىنى تىل جۇغراپىيىسى جەھەتتىن بىر پۈتۈن لۇككە ئېگە قىلدى. ياۋرو - ئاسىيا چوڭ قۇرۇلۇقىنىڭ كىندىكىدىكى سەزگۈر زونىدىن جەنۇب ۋە غەربكە سۈرۈلگەن بۇ زور سىرتقى ئېقىم ھىندى ۋە ئىران تۈپرىقىدا زور داۋالغۇش پەيدا قىلىپ، جەنۇبي ئاسىيا ئىككىنچى قۇرۇلۇقىنىڭ سۈكۈناتىنى بۇزۇپ تاشلىدى. مۇشۇ قېتىمقى مەدەنىيەتلەرنىڭ چوڭ قوشۇلۇشى دۇنيا ئېپوسچىلىق تارىخىنىڭ تۇنجى ئالتۇن دەۋرىنى يەنى ھىندىستاننىڭ «ماخابخاراتا» ۋە «رامايانا»، بابىللىقلارنىڭ «گىلگامىش»، يۇنانلىقلارنىڭ «ئودىسسا» ۋە «ئىللىئادا» ئېپوسلىرىنى مەيدانغا كەلتۈردى. بەزى ئالىملار دۇنيا ئېپوسچىلىقىدىكى بۇ تۇنجى ئالتۇن دەۋرنى «ئاريان ۋە غەيرىي ئارىئان مەدەنىيەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى قوشۇلۇشتىن كېلىپ چىققان ئەكس سادا»[1] دەپ تەرىپلىدى.

---

① ئېدوس. گ. شاستىرى (ھىندىستان): «ئېپوس دەۋرى» — «جىنياڭ ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1990 - يىللىق 4 - سان، 29 - بەتتە كەلتۇرۇلگەن نەقىلگە قارالسۇن.

دۇنيا تارىخى ئۇزۇلۇكسىز ئالغا قاراپ ئىلگىرىلىدى. ئاريانلارنىڭ چوڭ كۆچۈشىدىن كېيىنمۇ چىققان مەدەنىيەت پارتلىشىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى شاۋقۇنلىرىمۇ ئۆتۈپ كەتتى. كونا قۇرۇقلۇق جەدىدىي دەۋرىمىزگە قەدەم قويغان ئىدى. ئەنە شۇنداق بىر تارىخىي شارائىتتا، ياشلىق جاسارىتى ئۇرغۇپ تۇرغان ماكېدونىيىلىك ياش ئىمپېراتور ئالېكساندر ئۇزاق ئاسىيانىڭ تىنچلىقىنى بۇزۇپ تاشلىدى. ئالېكساندرنىڭ تاكى ھىندىستانغىچە سوزۇلغان شەرقە يۈرۈشى ئوتتۇرا ئاسىيادا گرېك - ئېللىنىزم مەدەنىيىتىنى ئاچتىسى ۋە ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسىنىڭ جۇغراپىيىلىك پۈتۈنلۈكىنى يەنمۇ مۇستەھكەملىدى. ھالبۇكى، بۇ دەۋر ھېچقانچە ئۇزاققا سوزۇلمىدى. شىمالىي ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۇخار، ئۇيسۇن، ھون، سوغدى قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ توختاۋسىز ھەربىي يۈرۈشلىرى نەتىجىسىدە، شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان، يەنى ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق شىمالىي ھىندىستان، غەربىي ئاسىيا ۋە شەرقىي ياۋروپاغىچە تۇتىشىدىغان مىللەتلەرنىڭ چوڭ كۆچۈش ھادىسىسى مەيدانغا كەلدى. ئۇلارنىڭ يۇگۇرۈك ئاتلىرى ۋە ئوتكۇر قىلىچلىرى ئارقىلىق چوڭ زىلزىلە ھاسىل قىلغان كۆچۈش تارىخى ئاسىيا ئىرقىنىڭ ياۋروپا ئىرقىغا كەڭ كۆلەمدە قوشۇلۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى، بۇنىڭ نەتىجىسىدە ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسىنىڭ جۇغراپىيىلىك بىر پۈتۈنلۈكى بۇزۇپ تاشلىنىپ، بىر - بىرىدىن يىراق بولغان ئىككى رايونغا ئايرىپ تاشلاندى. بۇ قېتىمقى مەدەنىيەت قوشۇلۇشى ئاسىيادىكى يايلاق مىللەتلىرىنىڭ تىنىمسىز غىدىقلىشى ئارقىلىق مەيدانغا كېلىدىغان يېڭى ئېپوسچىلىق دەۋرىنى ئاچتى. ئوتتۇرا ئاسىيادىن غەربكە سۈرۈلگەن ھونلارنىڭ ئورال تاغلىرىدىن يوپۇرۇلۇپ ئۆتۈپ شەرقىي ياۋروپا تۈزلەڭلىكىگە كىرىشى تۇرغۇن ھالەتتە تۇرۇۋاتقان ياۋروپانىڭ ۋەزىيىتىنى ئاستىن - ئۈستىن قىلىۋەتتى. شەرقتىن كەلگەن بۇ ئاتلىق مىللەتنىڭ زەربىسى غەربىي رۇم ئىمپېرىيىسىنى غۇلىتىپ، شىمالىي

ياۋروپادىكى گېرمان قەبىلىلىرىنى ساراسىمگە سالدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە گېرمان خەلقىنىڭ قەدىمكى قەھرىمانلىق ئېپوسى «نىبېلونگېن ناخشىسى» نىڭ دەسلەپكى ئۇندۇرمە شەكلى مەيدانغا كېلىشكە باشلىدى. مەزكۇر ئېپوس مىللەتلەرنىڭ چوڭ كۆچۈشىدىن كېيىنكى ھون ئىمپېراتورى ئاتتىلا بىلەن گېرمانلارنىڭ بوراندى سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشلارنى ئۆزىگە ئارقا كۆرۈنۈش قىلدى①. شۇنىڭ ئۈچۈن ئوتتۇرا ئاسىيادا ھون سەلتەنىتىدىن كېيىن ئاجايىپ گۈللەنىشكە ئېرىشكەن تۈركىلەرنىڭ بۆرە بېشى چۈشۈرۈلگەن جەڭ تۇغىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، غەرب تەرەپكە سۈرۈلۈشى ئاسىيانىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىدە يېڭى كۈنتەرتىپنى ھاسىل قىلدى. ئوتتۇرا ئاسىيانى بازا قىلىپ كاسپىي ۋە قارا دېڭىز ساھىللىرى ئارقىلىق كېچىك ئاسىيا ۋە بالقان يېرىم ئارىلىغا بېسىپ كىرگەن تۈركىلەر شەرقىي رۇم (ۋىزانتىيە) ئىمپېرىيىسىنىڭ مەڭ يىلدىن ئارتۇق ھۆكۈم سۈرگەن سەلتەنىتىگە خاتىمە بەردى. ئىسلام دىنىنىڭ گۈللىنىشى نەتىجىسىدە يېڭى ھاياتىي كۈچكە ئېرىشكەن ئەرەبلەرنىڭ ئافرىقا قىرغاقلىرىنى بويلاپ غەربكە يۈرۈش قىلىشى ۋە جەبىلتارىق بوغىزىدىن ئۆتۈپ، ئىسپانىيە ۋە فرانسىيىلەرگە ھۇجۇم قىلىشى ئوتتۇرا ئەسىر جاھالىتىگە غەرق بولغان خرىستىئان ياۋروپاسىنى قاتتىق ۋەھىمىگە سالدى. ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ بۇ قېتىملىق شىددەتلىك يۈرۈشلىرىدىن كېيىنچىقان مەدەنىيەت ئۇرۇلۇشى ئىسپانلارنىڭ «شېھ ناخشىسى»، فرانسۇزلارنىڭ «روللاند ناخشىسى» قاتارلىق مەشھۇر ئېپوسلىرىنى مەيدانغا كەلتۈردى. ئورال تېغىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، رۇس كەنىزى ئىگورنىڭ مۇداپىئە لىنىيىسىنى تارمار قىلغان تۈركىي قەبىلىلەر ئۆزلىرىنىڭ كۆچمەنچى ئاتلىق قوۋملەرگە خاس شىددەتلى ئارقىلىق رۇس ئەدەبىياتىدىكى تۇنجى پارلاق سەھىپە — «ئىگورنىڭ يىراقتا

① «نىبېلونگېن ناخشىسى»، خەلق ئەدەبىيات نەشرىياتى، پېيجىڭ، 1984 - يىل نەشرى، كىرىش سۆز قىسمىغا قارالسۇن.

ياۋرۇشى» ناملىق ئېپوسنىڭ دۇنياغا كېلىشىگە سەۋەبچى بولدى. ئىران بىلەن تۇران خەلقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇزاق مۇددەتلىك تىنىمسىز ئۇرۇشلار مىلادىيە X ئەسىردە ئوبۇلقاسىم فىردەۋسىنىڭ قەلىمى ئاستىدىكى «شاھنامە» ئېپوسىنىڭ يورۇقلۇققا چىقىشىغا تېما تەقدىم قىلدى. تۈركىي قوۋملەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى تايانچ قىلىپ ئېلىپ بارغان چوڭ كۆچۈشلىرى ۋە تىنىمسىز ئۇرۇشلىرى ياۋرو - ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى باشقا خەلقلەردە ئېپوس دەۋرىنى ئېچىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۆزلىرىنىڭ مىللىي ئېپوسلىرى — «ئالىپ ئەرتۇڭا»، «ئوغۇزنامە»، «دەدە قۇرقۇت» قاتارلىقلارنىمۇ مەيدانغا كەلتۈردى. مانا بۇ دۇنيا ئېپوسچىلىق تارىخىدىكى ئىككىنچى قېتىملىق ئالتۇن دەۋردۇر.

تارىخ مىلادىيە XIII ئەسىرنىڭ سىگنالىنى چالغان چاغدا، شىمالىي ئاسىيادىكى بارلىق كۆچمەن مىللەتلەرنى تارىخ سەھنىسىگە چىقارغان ئاشۇ سىرلىق زوندا ھاياتىي كۈچى ۋە ياۋايى جەسۇرلۇقى ئۇرغۇپ تۇرغان بىر مىللەت باش كۆتۈرۈپ چىقتى. ئۇلار چىڭگىزخاننىڭ ئەترايىغا زىچ ئۇيۇشۇپ، يۇگۇرۇك ئاتلىرىغا تايىنىپ، تۆت ئەترايىغا قاراپ سەلدەك ئاقتى. ھېچقانداق بىر كۈچ ئۇلارنىڭ يۈرۈشلىرىنى توسۇپ قالالمىدى. بىپايان ياۋرو - ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقى ئۇلارنىڭ ئات تۇياقلىرى ئاستىدا بىرلىككە كەلدى ۋە ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ غايەت زور قوشۇلۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. چىڭگىزخاننىڭ ئىستېلاسى ئاسىيانىڭ ۋەزىيىتىنى ئاستىن - ئۈستىن قىلىۋەتكەن بولسا، ئوتتۇرا ئەسىر ياۋروپاسىنى غەپلەت ئۇيقۇسىدىن سەگىتىپ، فېئودالىلىق تۈزۈم ۋە رۇم پاپاسىنىڭ مۇستەبىت ئورنىنى تەۋرىتىپ تاشلىدى شۇنداقلا ياۋروپادا كاپىتالىزمنىڭ دەسلەپكى بىخلىرىنىڭ شەكىللىنىشىگە قوزغاتقۇچىلىق رولىنى ئويناندى. شۇڭلاشقا تارىخشۇناس ماكېندى: «ئىنتايىن رېئال مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ياۋروپا مەدەنىيىتى ئاسىيادىكى كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ تىنىمسىز تاجاۋۇزىغا

قارشى ئۇزاق مۇددەتلىك كۇرەش جەريانىدا شەكىللەنگەن»① دەيدۇ. موڭغۇللارنىڭ كەڭ كۆلەملىك كېڭەيمىچىلىك يۈرۈشلىرى دۇنيا ئېپوسچىلىق تارىخىدا ئۇچىنچى قېتىملىق ئالتۇن دەۋرنى ئاچتى. «جاڭگىر»، «گېسار»، «ماناس»، «ئالپامىش»، «قۇبلاندى»، «ئېرتارغىن» قاتارلىق ئوتتۇرا ۋە شىمالىي ئاسىيا قەھرىمانلىق ئېپوسلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن مەيدانغا كەلدى.

5

دۇنيا ئېپوسچىلىق دەۋرىنىڭ ئېچىلىشى ۋە ئۇچ قېتىملىق ئالتۇن دەۋرنىڭ يېتىپ كېلىشى ناھايىتى زور دەرىجىدە ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ تارىخ سەھنىسىگە چىقىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. ئوتتۇرا ۋە شىمالىي ئاسىيادىن ئىبارەت بۇ سىرلىق زونا نۇرغۇنلىغان مىللەتلەرنى تارىخ سەھنىسىگە ئېلىپ چىققان ۋە ئۇلارنىڭ كەڭ كۆلەملىك كۆچۈشلىرى ئارقىلىق كونا قۇرۇقلۇق ۋەزىيىتىدە ئۆزگىرىش ھاسىل قىلغانىدى. مىللەتلەرنىڭ كەڭ كۆلەملىك كۆچۈشلىرى ۋە شىددەتلىك ئۇرۇشلىرىسىز دۇنيا تارىخىدىكى چوڭ داۋالغۇشلارنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايتتى، ئېپوسلارنىڭ مەيدانغا كېلىشىنى تېخىمۇ قىياس قىلغىلى بولمايتتى. شۇڭلاشقا ئېپوسلارنىڭ مەيدانغا كېلىشىدە كەم دېگەندە مۇنداق ئۈچ شەرت زۆرۈر ئىدى: بىرىنچىدىن، ئوخشىمىغان مەدەنىيەت سىستېمىلىرىنىڭ ئۆزئارا ئۇچرىشىشىدىن شەكىللەنگەن مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشى؛ ئىككىنچىدىن، مەزكۇر مىللەتلەرنىڭ ئىككى خىل ئىجتىمائىي فورماتسىيىسىنىڭ ئۆتۈشۈش مەزگىلىدە تۇتۇۋاتقان تارىخىي ۋە ئىجتىمائىي شەرت ـ شارائىتى؛ ئۈچىنچىدىن، ئوتتۇرا ئاسىيانى مەركەز قىلىپ شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان

① ماكېندى: «تارىخنىڭ جۇغراپىيىۋى تۈگۈنلىرى»، سودا نەشرىياتى 1985 ـ يىل نەشرى، 46 ـ بەت.

چوڭ كۆچۈش كارىدورى، يەنى دۇنيا ئېپوس بەلبېغى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان جۇغراپىيىلىك ئۆتۈشمە رايون. چوڭ تېپتىكى قەھرىمانلىق ئېپوسلىرى بولغان ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ تارىخىي ئەمەلىيىتى بىزگە ئېپوسلارنىڭ مەيدانغا كېلىشىدىكى چوڭقۇر ئارقا كۆرۈنۈشنى كۆرسىتىپ بەردى. ياۋروپادا مەيدانغا كەلگەن ئېپوسلارنىڭ مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشىنى ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ توختاۋسىز ئېپىلىپ بارغان كۆچۈشلىرى ۋە يىراقتا يۈرۈشلىرىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. «ياۋروپانىڭ ئوتتۇرا ئەسىردە مەيدانغا كەلگەن بارلىق ئېپوسلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك مىللەتلەرنىڭ چوڭ تېپتىكى كۆچۈشلىرى ۋە كېڭەيمىچىلىك ئۇرۇشلىرىنى ئۆزىگە ئارقا كۆرۈنۈش ۋە ماتېرىيال مەنبەسى قىلغان. يەنە كېلىپ ئۇلارنىڭ قارشى تۇرۇش ئوبيېكتى كۆپ ھاللاردا ئاسىيا مىللەتلىرى، جۈملىدىن ھون ياكى تۈرك قاتارلىق ئالتاي تىل سىستېمىسىغا مەنسۇپ مىللەتلەر ئىدى. شۇ ۋەجىدىن شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ئوتتۇرا قەدىمكى زامانداشەرق ۋە غەربتىكى ئوخشاشمىغان مىللەت ۋە مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش، بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرىدىكى چارۋىچى مىللەتلەر مەدەنىيىتى بىلەن ياۋروپا مىللەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى نوقۇنۇش، ئوتتۇرا ئەسىردىكى زور بىر تۈركۈم ئېپوسلارنى مەيدانغا كەلتۈرگەن تۈپراق بولغانىدى. . . »①.

ھالبۇكى، ياۋروپا ۋە ئاسىيادىكى مىللەتلەرگە تامامەن ئوخشىمىغان ھالدا، ئافرىقا، ئامېرىكا ۋە ئوكيانىيە قىتئەلىرىدىكى خەلقلەر ئىجادىدا چوڭ تېپتىكى ئېپوسلار زادىلا مەيدانغا كېلەلمىدى. بىز بۈنىڭدىن دۇنيا ئېپوسچىلىق بەلبېغىنىڭ پەقەت ئوتتۇرا ۋە شىمالىي ئاسىيادىن ياۋروپاغىچە سوزۇلغان ئات تۇياقلىرى ئاستىدا ھاسىل بولغان سەزگۈر زونا بىلەنلا مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىـ

① يې شۇشيەن: «قەھرىمان ۋە قۇياش»، شاڭخەي ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1991 ـ يىل نەشرى، 16 ـ بەت.

مىز. چۈنكى ئېپوسلارنىڭ مەيدانغا كېلىشى كۆپىنچە هاللاردا مەدەنىيەت كۆچۈشى ۋە قوشۇلۇشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىدى. بىپايان دېڭىز - ئوكيانلارنىڭ قورشاۋى ئارقىلىق قەدىمكى مەدەنىيەتلىك دۇنيادىن ئايرىلىپ تۇرغان ئافرىقا، ئامېرىكا ۋە ئوكيانىيە قىتئەلىرىنىڭ تارىخى دېڭىز يولى ئېچىلىشتىن ئاۋۋال ئاساسىي جەھەتتىن تۇرغۇن هالەتتىن ساقلاپ كەلگەنىدى. بۇ يەردە ياۋرو - ئاسىيا يايلاقلىرىدەك مىللەتلەرنىڭ كەڭ كۆلەمدە كۆچۈشلىرى ۋە توختاۋسىز ئۇرۇشلار ئېلىپ كەلگەن ئوخشىمىغان مىللەتلەر مەدەنىيىتىنىڭ قوشۇلۇش هادىسىسى كەمدىنكەم يۈز بەرگەنىدى. شۇنداق بولغاچقا، بۇ قىتئەلەردىكى يەرلىك مەدەنىيەتلەر نىسبەتەن تەنها، پىنهان ۋە تۇرغۇن هالەتتىن ساقلاپ كەلگەنىدى، شۇنداقلا چوڭ تىپتىكى داۋالغۇشلاردىن خالىي تۇرۇپ كەلگەنىدى. ئوخشىمىغان مەدەنىيەتلەرنىڭ ئۆزئارا قوشۇلۇشىدىن كېلىپ چىقىدىغان زىلزىلىلەردىن خالىي - پىنهان مۇھىتتا چوڭ تىپتىكى قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىنىڭ مەيدانغا كېلەلىشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا ئافرىقا، ئامېرىكا ۋە ئوكيانىيە قىتئەلىرىنى دۇنيا ئېپوسچىلىق مەدەنىيىتىدىكى ۋاكۇئۇم قۇرۇقلۇق دېيىشكە بولاتتى.

ياۋرو - ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى نىسبەتەن بىكىك مەدەنىيەت رايونلىرىدا، بولۇپمۇ يىراق شەرق تۈزلەڭلىكىدىكى تېرىم خەلقلىرىدە ئوخشاشلا ئېپوسچىلىق ئەنئەنىسى كەمچىل ئىدى. شەرقتىكى تېرىم مىللەتلىرىنىڭ ئېپوس ئىجادىيىتىگە نىسبەتەن ئېستېتىك هەزمىنىڭ تۆۋەن بولۇشىنى ئۇلارنىڭ تارىخىي شەكىل ئارقىلىق گەۋدىلىنىشىنى ئىستەيدىغان گۇزەللىك تۈيغۇسى بىلەن، ئۆزىدىن باشقا يات مەدەنىيەتلەرنى ئىزچىل چەتكە قېقىپ كەلگەن مۇداپىئە پسىخىكىسى بەلگىلەپ قويغانىدى. ئوتتۇرا ئاسىيانى شەرق ۋە جەنۇب تەرەپتىن قورشاپ تۇرغان ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن هىندى ۋادىسى ئاسىيادىكى جاهىل خاراكتېرگە ئىگە، ئايالىق جەزبىگە ۋە نازاكەتلەرگە باي قەدىمكى

بۈيۈك مەدەنىيەت رايونلىرى ئىدى. قەدىمدىن بۇيان ئۆزىنىڭ يۇمشاق هېسسىياتى ۋە سېھىرلىك ناز - زىبالىسى بىلەن ئېچىكى ئاسىيادىكى جەسۇر مىللەتلەرنى غىدىقلاپ كەلگەن بۇ رايونلاردا چوڭ دەريا لاتقىلىرىدەك تىنىپ كەتكەن هۆل خاراكتېر شەكىللەنگەنىدى. ئۇلار باشقىلارنى ئەتەي غىدىقلىمايتتى، ئەمما باشقىلار ئۆزىمۇ سەزمىگەن هالدا غىدىقلىناتتى. سىرتقى كۆرۈنۈشى كۆچتۈڭگۈرلۈككە تولغان، ئەمما ئېچكى پسىخىك جۇغلانمىسى ئاجىز يايلاق مىللەتلىرى ئۇلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە، ئۆزىنىڭ روهىي تەڭپۇڭلۇقىنى يوقاتقان هامان، گويا ماگنىت قۇتۇبىغا ئاققان تۆمۈر ئۇۋاقچىلىرىدەك ئۇلارنىڭ جەزبىدار قويىندا ئىز - تىزسىز غايىب بولاتتى. شۇڭلاشقا، ياۋروپا مەدەنىيىتى ئاسىيادىكى كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ توختاۋسىز هۇجۇملىرىدىن زىلزىلە ئېلىپ ئالغا ئىلگىرىلىگىنىدەك، شەرقتىكى چوڭ دەريا هاۋزىلىرىنى مەركەز قىلغان تېرىم مەدەنىيەتلىرىمۇ شىمالدىكى ئاتلىق مىللەتلەرنىڭ ۋەھىمىلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ يۇمشاق، ئەمما جاهىل جىسمى ئارقىلىق خورىتىش جەريانىدا پىشىپ يېتىلدى.

ئۆز قوشنىسى هىندىستاندا مەيدانغا كەلگەن ئىككىنچى بۈيۈك ئېپوس — «رامايانا» ۋە «ماخابخاراتا» غا تامامەن ئوخشىمىغان هالدا، شەرقتىكى جۇڭگو ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىدە بىرەر مۇكەممەل ئېپوسنىڭ مەيدانغا كېلەلمىگەنلىكى كىشىنى تولىمۇ تەئەججۇپلەندۇرىدۇ. جۇڭگو ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىدە مىللەتلەرنىڭ چوڭ تىپتىكى كۆچۈشى ئارقىلىق يۈز بېرىدىغان ئوخشىمىغان مەدەنىيەت سىستېمىلىرىنىڭ ئۆزئارا ئۆچرىشىش هادىسىسى كەمدىنكەم يۈز بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن شىمالدىكى ئاتلىق مىللەتلەرنىڭ توختاۋسىز پاراكەندىچىلىكلىرى ئۇلارنىڭ تېرىم هاياتىنىڭ جەمجىتلىقىغا كۆنۈككەن پسىخىكىسى كەيپىياتىنى سەگىتىپ كەلگەنىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ رايون نىسبەتەن يېپىق جۇغراپىيىلىك شارائىتى، مۇقىم ۋە سىرتقى زىلزىلىلەردىن خالىي تېرىم هاياتى، ئۆزىنى ئۆزى تەمىنلەپ كەلگەن ناتۇرال ئىگىلىكى شۇنداقلا

سىرتقى تەسىرلەرنى ھەر ۋاقىت چەكلەشكە تەييار تۇرىدىغان مۇداپىئە پىسخىكىسى سەۋەبلىك ئېستېتىك ئىنتىلىشتىكى يۇكسەكلىككە ئەمەس، بەلكى تارىخىي تۈيغۇغا خۇشتار ئىدى. شۇڭلاشقا ئۇلارنىڭ بەدئىي ئىجادىيىتىدە ئېپوسلا ئەمەس، بەلكى ئەپسانە ژانىرىنىڭمۇ مۇكەممەل راۋاجلانمىغانلىقى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەستۇر. لۇشۇن ئەپەندى بۇ ھەقتە توختىلىپ مۇنداق دېگەنىدى: «. . . جۇڭگودا ئەپسانىدىن ئىبارەت بۇيۇك ئەسەر مەۋجۇت ئەمەس، ئەگەردە بار دېيىلگەندىمۇ پارچە - پۈرات ئەپسانىلەر تا ھازىرغىچە كىتاب ھالىتىگە كەلتۈرۈلمىدى»①. قەدىمكى جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ ئومۇمىي خاھىشىدىكى باي تارىخىي تۈيغۇ ۋە ئەملىيەتچان ئەندىزە ئۇلارنىڭ بەدئىي تەپەككۇرىدا باشقا خەلقلەرگە زادىلا ئوخشىمايدىغان فورمىنى ھاسىل قىلغان. يەنە كېلىپ بۇ خىل فورما ئۇلاردا قەھرىمانلىق ئەپسانىلىرى ۋە ئېپوسلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە زادىلا ئىمكانىيەت بەرمىگەن. خۇددى گېرمان پەيلاسوپى شېللىڭ ئېيتقاندەك: «بارلىق قەدىمىي مىللەتلەرنىڭ تەرەققىيات تارىخى ئەپسانە دەۋرىنى بېسىپ ئۆتكەن. دەرۋەقە، جۇڭگو تولىمۇ قەدىمىي ئەل. ھالبۇكى، ئۇ باشقا ھېچقانداق ئەپسانىۋى تەپەككۇرغا باي مىللەتكە تەقلىد قىلىپ باققان ئەمەس. ئۇلارنىڭ تەسەۋۋۇر دۇنياسىدىن باشقا مىللەتلەر ئەپسانىلىرىنىڭ كۆلەڭگىسىنى بايقىغىلى بولمايدۇ. ئۆز نۆۋىتىدە شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، قەدىمىي ئەپسانىلەرگە باي نۇرغۇن مىللەتلەر ئىچىدە پەقەت جۇڭگولۇقلارلا ئەپسانە ئىجادىيىتىدىن خالىي مىللەتتۇر. ئۇلارنىڭ تەرەققىياتى ئەپسانە ھەرىكىتىدىن تامامەن ئايرىلغان ھالدا، ئىنسانىيەت مەۋجۇتلۇق كاتېگورىيىسىنىڭ باشقا بىر يۆنىلىشىگە بۇرۇلۇپ كەتكەن. نۇرغۇن دۆلەتلەر ۋە مىللەتلەرگە نىسبەتەن ئەپسانە باسقۇچى غايەت زور سېھرىي

① لۇشۇن: «جۇڭگو ھېكايىچىلىقىنىڭ تارىخىي ئۆزگىرىشى» — «لۇشۇن ئەسەرلىرى ئومۇمىي توپلىمى» 9 - تۇم، 303 - بەت، خەلق ئەدەبىياتى نەشرىياتى، 1981 - يىل نەشرى.

كۆچكە ئىگە بولسىمۇ، پەقەت جۇڭگولا ئالاھىدە مۇستەسنالىقنى شەكىللەندۇرگەن»①.

كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، قەھرىمانلىق ئەپسانىلىرى ۋە قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە راۋاجلىنىشى ئۇچۇن ئوخشىمىغان مىللەتلەر ۋە مەدەنىيەتلەرنىڭ ئۆزئارا ئۇچرىشىشىدىن ئىبارەت قايتىلانماس تاشقىنلىق ئارقا كۆرۈنۈش ناھايىتى زۆرۈر ئىدى. يەنە كېلىپ، بۇنداق ئارقا كۆرۈنۈش پىشىپ، تىنىپ كەتكەن روھىي جۇغلانما بىلەن ئاللىقاچان قېلىپلاشقان ئەخلاقىي ئەندىزىنى ئەمەس، بەلكى بالىلارچە بەڭباشلىق يانداشقان، سىرتقا ئىنتىلىشچان مەدەنىيەت تىپىنى تەلەپ قىلاتتى. شىمالىي ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئاتلىق كۆچمەنچى مىللەتلەر تارىخ سەھنىسىگە چىقىشتىن ئاۋۋالقى ئۇزاق تارىخىي جەريانىدا، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى خۇاشيا مىللەتلىرىنىڭ ئەجدادلىرى ئۆز ئەتراپىدىكى ئوخشاش بىر ئىرقىي تىپقا ۋە مەدەنىيەت سىستېمىسىغا مەنسۇپ خەلقلەر بىلەن زىچ مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەنىدى. شۇڭلاشقا ئوخشاش بىر مەدەنىيەت چەمبىرىكىدە ئېلىپ بېرىلغان مىللەتلەر مۇناسىۋىتى تاكى ھونلارنىڭ پاراكەندىچىلىكى باشلانغانغا قەدەر ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكنىڭ تېرىم ھايات ئىدا ھېچقانچە زىلزىلە پەيدا قىلالمىدى. شىمالدىكى يايلاق مىللەتلىرى تارىخ سەھنىسىگە چىقىپ، ئات تۇياقلىرى ئارقىلىق ياۋرو - ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىدا شىددەتلىك دولقۇن ھاسىل قىلغان چاغدا، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك ئاھالىلىرى ئۇزاق مۇددەتلىك «ئاسىياچە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى» نىڭ پەپلىشى بىلەن قېرىلارچە تەمكىنلىكە كەتكەن «بالدۇر يېتىلگەن بالا» بولۇپ قالغانىدى. شۇڭا ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونى «گەرچە ئېپوسلار مەيدانغا كېلىدىغان ئەڭ ياخشى تارىخىي باسقۇچتا تۇرۇۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى مۇمكىنچىلىككە ئىگە قىلىدىغان مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشى شەكىللەنمىگەچكە، قەھ-

① «گېرمان مۇتەپەككۇرلىرىنىڭ جۇڭگو ھەققىدە ئېيتقانلىرى»، جياڭسۇ خەلق نەشرىياتى، 1995 - يىل نەشرى، 135 - بەت.

رىمانلىق ئېپوسلىرىنىڭ يورۇقلۇقتا چىقىشىمۇ ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى»①. ئۇنىڭ ئۈستىگە شىمالدىكى ئاتلىق مىللەتلەرنىڭ سەلتەنەتى باشلىنىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تىنىمسىز پاراكەندىچىلىكلەرنى سېلىپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ گاھ كۆچىيىپ، گاھ ئاجىزلاپ تۇرىدىغان ھەربىي ئۈستۈنلۈكى شەرق تېرىمچىلىرىنىڭ بۇ نەم، ئىللىق ماكاندا پۈتكۈل مىللەت سۈپىتىدىكى چوڭ كۆچۈشلەر، ھايات ـ ماماتلىق سىناقلار ۋە يات مەدەنىيەتلەرنىڭ شىددەتلىك قوشۇنۇشىدەك ھادىسىلەرنى مەيدانغا كەلتۈرەلمىدى. دۇنيادىكى نۇرغۇنلىغان قەدىمكى مەدەنىيەتلەر، جۈملىدىن قەدىمكى مىسىر، بابىل ۋە ھىندى مەدەنىيەتلىرى يېڭىدىن گۈللەنگەن ياش ۋە كۈچتۈڭگۈر مەدەنىيەتلەرنىڭ تەسىرى ئاستىدا بارا ـ بارا ئۆزگىرىپ كەتتى ۋە قەدىمكى ئەندىزىسىنى يوقاتتى. ۋەھالەنكى، پەقەت جۇڭگو ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتىلا ئىزچىل ئۆزگەرمەي كەلدى، بەلكى ئۆز ئەتراپىدىكى ئۆز خاراكتېرىدىن كۈچ پەرقلىنىپ كەتمەيدىغان ئۇششاق مەدەنىيەتلەرنى ئۆز گەۋدىسىگە ئۇيۇشتۇرۇپ، بارغانسېرى يوغىناپ، سەددىچىن ئارقىلىق باشقا مەدەنىيەت سىستېمىلىرىدىن ئايرىلىپ تۇرىدىغان، ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە شەرقىي ئاسىيا مەدەنىيەت تىپىنى يارىتتى. بۇ خىل مەدەنىيەت تىپىدا شەخسنىڭ قىممىتى ۋە ئەركىنلىكىگە قارشى ھالدا، فېئودالىزىم نەسەب ـ ئەھكام، ئائىلە، جەمەت ۋە قانداشلىق مۇناسىۋەتنى بىرلىك قىلغان سىياسىي تۈزۈلمە ھەمدە قېلىپلاشقان ئەخلاق ئەندىزىسى تەكتلىنەتتى. شۇ ۋەجىدىن ئاتتىلادىن چىگىزخانغىچە بولغان ئاسىيا چەۋەندازلىرىنىڭ شىددەتلىك يۈرۈشلىرى نەتىجىسىدە فېئودالىزىم تۈزۈمىنىڭ ئۆلى ياۋروپادا ئاللىقاچان تەۋرىتىپ تاشلانغان بولسىمۇ، لېكىن جۇڭگودا تاكى مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە داۋاملاشقانىدى. ئارخېئولوگىيىلىك قېدىرىشلار جەريانىدا

① ياۋ باۋشۇەن: «دۇنيا ئېپوسلىرىنىڭ جۇغراپىيىلىك تۈگۈنلىرى» ـــ «جەنيالوگىيىلىك ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1990 ـ يىللىق 4 ـ سان.

گىرېتسىيىدىن كۆپىنچە يالىڭاچ ھەيكەللەرنىڭ، جۇڭگودىن نەزىر ـ مۇراسىم ۋە يېمەك ـ ئىچمەك بۇيۇملىرىنىڭ تېپىلىشىمۇ يۇقىرقى ئوخشاشمىغان ئىككى خىل مەدەنىيەت تىپىنىڭ روشەن پەرقلىرىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەتتى.

قەدىمكى جۇڭگودا ياكى تېخىمۇ كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا قەدىمكى خەنزۇ مىللىتىدە نېمە ئۈچۈن چوڭ تىپتىكى قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىنىڭ مەيدانغا كېلەلمىگەنلىكى ھەققىدە گېگىل مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «جۇڭگولۇقلاردا مىللىي ئېپوسلار بولغان ئەمەس، چۈنكى ئۇلارنىڭ كۆزىتىش ۋە تەسىرات ئۇسۇلى ئاساسىي جەھەتتىن ئەسىرىي شەكىلنى ئۆزىگە تەلەپ قىلىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، مۇنداق بولۇشىنى تارىخ باشلانغان يىراق قەدىمكى دەۋرلەردىلا شەكىللەنگەن، بىر خىل ئەسىرىي شەكىلدە قېلىپلاشقان تارىخىي رېئاللىق بەلگىلەپ قويغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلارنىڭ دىنىي نۇقتىئىنەزەرلىرىمۇ سەنئەت ئارقىلىق ئىپادىلىنىشكە مۇۋاپىق كەلمەيدۇ. مانا بۇ ئەھۋاللار ئېپوسلارنىڭ يارىتىلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىغا ناھايىتى زور توسالغۇ بولغان»①. گېگىلنىڭ قارىشىچە، ئېپوسلار ئىنسانىيەتنىڭ قەھرىمانلىق دەۋرى، يەنى ماركس ئېيتقان «ياۋايىلىق دەۋرىنىڭ يۇقىرى باسقۇچى» دا تۇرۇۋاتقان «بىر مىللەتنىڭ يەنە بىر مىللەتكە قارشى ئۇرۇشلىرىنىڭ ئوبرازلىق ھېكايىلىرى» شۇنداقلا «قەھرىمان شەخسنىڭ ئىش ـ ئىزلىرى ئارقىلىق ئوبېيېكتىپ دۇنيانى ۋە پۈتكۈل مىللەتنىڭ ئىپتىدائىي روھىي ماھىيىتىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدىغان»② چوڭ تىپتىكى ئاغزاكى سەنئەت شەكلى ئىدى. قەدىمكى جۇڭگونىڭ قانداشلىق مۇناسىۋىتى ۋە ئادەم بىلەن تەڭرىنىڭ بىرلىكىنى تەكتلەيدىغان مۇستەبىت تۈزۈمى شۇنداقلا تارىخىي تۈيغۇنى ئېستېتىك ئېدىئالىنىڭ ئەڭ يۇقىرى ئۆلچىمى قىلىدىغان مەدەنىيەت پسىخىكىسى ئېپوس ژانىرىنىڭ مەيدانـ

① ② گېگىل: «ئېستېتىكا»، سودا نەشرىياتى، 1986 ـ يىل نەشرى، 3 ـ جىلد، ئوم، 170 ـ، 108 ـ، 109 ـ بەتلەر.

غا كېلىشىگە زادىلا ئىمكانىيەت بەرمىگەنىدى. شەرقىي ئاسىيادىكى تېرىم هايانىغا ماس كېلىدىغان بۇ نەم، ئىللىق بەلباغدا، قەدىمكى يۇنانىنىڭ شەھەر فېدېراتسىيىسى شەكلىدىكى يېرىم دېموكراتىك قۇرۇلۇق تۈزۈمىدىن كۆپ زامانلار ئىلگىرىلا قانداشلىق مۇناسىۋەت ئارقىلىق خاراكتېرلىنىدىغان هاكىمۇتلەق، مۇستەبىت تۈزۈم قېلىپلاشقانىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە بۇ يەردە باشقا مەدەنىيەت سىستېمىلىرىغا تامامەن ئوخشىمىغان هالدا ئۇستقۇرۇلمىدا «بىر خىل تۈراقلاشقان قانۇن، سىياسىي تۈزۈم ۋە ئەخلاقىي فورمىلارنىڭ نەسرىي شەكلىدىكى ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى»① مەيدانغا كەلدى. بەدىئىي تەپەككۇردىكى بۇنداق دوگماتىك خاھىش ئېپوستىن ئىبارەت هەربىر تەتچان ژانىرنى كەسكىن رەت قىلاتتى.

شەرق تېرىمچىلىرىنىڭ بالدۇرلا قېلىپلاشقان مەپكۇرىسىگە تامامەن ئوخشىمىغان هالدا، ئوتتۇرا يەر دېڭىزىنىڭ يېنىك شاۋقۇنلىرىغا سىرداش بولۇپ ياشىغان قەدىمكى يۇنانىدا بۈيۈك ئېپوس دەۋرى ئېچىلىدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى ئۇزاق تارىخىي جەريانىدا ئوتتۇرا ۋە ئېچىكى ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ ئاتلىق يۇرۇشلىرى دۇنيا ئېپوس دەۋرىنى يۇقىرى پەللىگە كۆتۈردى. ئۇلار يەنى ئېپوس ئىجادىيىتىگە قاتناشقان بارلىق مىللەتلەر — ئارىيانلار، بابىللىقلار، يۇنانلىقلار ۋە كېيىنكى ئاسىيا چەۋەندازلىرى شەرقىي ئاسىيادىكى «بالدۇر يېتىلگەن» تېرىم مىللەتلىرىگە نىسبەتەن ئىپتىقاندا، تېخىچە تەنتەكلىكى كەتمىگەن، «تەرەققىياتى ئەڭ مۇكەممەل بولغان»، «نورمال بالا»② ئىدى. بۇ «بالا» دا دولقۇنلاپ تۇرغان سەبىي هېسسىيات، قاينام شېئىرىي تۇيغۇ، شوخلۇق بىلەن گىرەلىشىپ كەتكەن قورقۇمسىزلىق بار ئىدى. ئۇلار ئوخشاشمىغان مەدەنىيەتلەرنىڭ ئۆزئارا قوشۇلۇشىدىن هاسىل

① گېگىل: «ئېستېتىكا»، سودا نەشرىياتى، 1986 ـ يىل نەشرى، 3 ـ جىلد، I توم، 170 ـ، 108 ـ، 109 ـ بەتلەر.

② كارل ماركس: «دىياسىي ـ ئىقتىساد ئىلمىگە تەنقىد، كە مۇقەددىمە»، خەلق نەشرىياتى، 1981 ـ يىل نەشرى.

بولىدىغان زىلزىلىلەرگە خۇشتار ئىدى. ئىنسانىنىڭ تەبىئىي گۈزەللىككىنى ئىستەيتتى. باشقىلارنىڭ ئازدۇرۇشى بىلەن قېچىپ كەتكەن گۈزەل خانىش خېلىن ئۇچۇن ئون يىللاپ قانلىق جەڭ قىلىشقا تەييار ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت تىندۇرمىسىدا ئاستا ـ ئاستا بىخلىنىۋاتقان دېموكراتىك خاھىشلار ۋە مەڭگۇ ئويغاق سەزگۈدىكى تاشمايىل ئەندىزە ئېپوس دەۋرىنىڭ ئېچىلىشىغا تۈرتكە بولغانىدى. شۇڭلاشقا غەربتىكى ئەللەردە، جۈملىدىن هاياتىي كۈچى ئۇرغۇپ تۇرغان يۇنانلىقلاردا ئىنسانىيەتنىڭ قەھرىمانلىق دەۋرى باشلىنىپ، بالىلىق تەپەككۇرى پارتلىغان چاغدا، شەرقتىكى سېرىق توپلىق جاھىل مەدەنىيەت بەلبېغىدا قېرىپ تىنىپ كەتكەن ئاسىياچە پىسخىك ئەندىزە قېلىپلىشىشقا باشلىغانىدى. مۇشۇ سەۋەبتىن دۇنيادىكى تاردىخىي تۇيغۇغا ئەڭ باي ۋە يىلنامچىلىك ئەنئەنىسىگە ئىگە بۇ تېرىم مىللىتىدە بىرەرمۇ مۇكەممەل ئېپوس مەيدانغا كېلەلمىدى.

6

ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ شەرقتىن باشلىنىپ، چەكسىز ئۇزاق مۇساپىلەردىن كېيىن غەربتە ئۆز تاكامۇللىقىغا ئېرىشكەنلىكى بىزگە ئىنسان تارىخىنىڭ ئەڭ مەنىلىيەتتە روھ تارىخى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بەردى. دەرۋەقە، بىر مىللەتنىڭ تارىخىمۇ ئۆز ماهىيىتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، مىللىي روھنىڭ پىشىپ يېتىلىش جەريانى ئىدى، مىللىي روھ بىر مىللەت هاياتىدىكى هەممە تەرەپلەرنىڭ ئورتاق يىغىندىسى ئىدى. ياكى تېخىمۇ كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، مىللەت هاياتىدىكى بارلىق ئىپادىلەرنىڭ مىللىي روهتا قانات يېيىشى ئىدى. گېگىل ئۆز پەلسەپىسىدە دۇنيا تارىخىنى روھنىڭ تەرەققىي قىلىش ۋە ئىشقا ئېشىش جەريانى، دەپ قارىدى. شۇنداقلا روھنىڭ ماهىيىتى ئەركىنلىكتە، شۇڭا دۇنيا تارىخىمۇ ئەمەلىيەتتە ئەركىنلىكنىڭ ئەمەلگە ئېشىش تارىخىدۇر، دەپ هېسابلىدى.

«مىللىي روھ» ئۇقۇمىنى ياۋروپا مەرىپەتچىلىك دەۋرىدە ياشىغان

غان مونتېسكيۇ تۇنجى بولۇپ ئوتتۇرىغا قويغانىدى. كېيىن گېگىل بۇ ئاتالغۇنى كۆپ قېتىم ئىشلەتتى ۋە، مونتېسكيۇنىڭ «قانۇن روھى» ناملىق ئەسىرىنى «بىر گۈزەل ئەسەر»، «ئۇلۇغۋار ئىدىيە»① دەپ تەرىپلىدى. گېگىلنىڭ قارىشىچە دۇنيا تارىخى جۇملىدىن روھنىڭ پىشىپ يېتىلىش تارىخى تۆت باسقۇچنى، يەنى شەرق دۇنياسى، گرېك دۇنياسى، رۇم دۇنياسى ۋە گېرمان دۇنياسىدىن ئىبارەت تۆت دۇنيانى بېسىپ ئۆتكەنىدى. بۇ تۆت دۇنيا ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا ئىنسانىيەت روھ تارىخىنىڭ بالىلىق، ياشلىق، ئوتتۇرا ياشلىق ۋە قېرىلىق دەۋرلىرىگە ۋەكىللىق قىلاتتى. شۇڭلاشقا «مىللىي روھ بىر خىل تەبىئىي بىرلىك ھېسابلىناتتى. بۇ تەبىئىي بىرلىكتە گۈللىنىش ۋە قۇدرەت تېپىشمۇ، زەئىپلىشىش ۋە يوقىلىشمۇ مۇقەررەر يۈز بېرەتتى»②. بىر مىللەت ئۆزىنىڭ ھاياتىي كۈچى ئۇرغۇپ تۇرغان تارىخىي دەۋرىگە كىرگەن چاغدا، ئۇنىڭ ئەمەلىيەت تەسىر كۈچىمۇ ئۆزىنىڭ ئىرادىسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا ۋە سىرتقى بېسىملارنى سۈپۈرۈپ تاشلاپ، ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىشقا تامامەن يېتەتتى. مانا مۇشۇنداق باسقۇچتا مەزكۇر مىللەتنىڭ ۋۇجۇدىغا جۇغلانغان جىمىكى ئېنېرگىيىلەر بىراقلا پارتلاپ چىقىپ، پۈتكۈل مىللەتنىڭ تەپەككۇر قانىتىنى بېشەتتى ۋە پىكىر تاكامۇللۇقىنى ئىشقا ئاشۇراتتى. بۇ دەل ئۇنىڭدىكى مىللىي روھنىڭ گۈللەنگەن ۋە قۇدرەت تاپقان باسقۇچى بولاتتى. لېكىن مەزكۇر مىللەت ئۆزىنى ئۆزى ئەمەلگە ئاشۇرغان، بۇرچىنى ئادا قىلغان ھامان، ئۇنىڭ ھاياتلىق غايىسىدىكى ئەڭ يۇقىرى مەنزىلى ۋە ئۇلۇغۋار ئىنتىلىشلىرىمۇ غايىب بولاتتى. شۇنداقلا ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدىكى ھاياتىي كۈچىمۇ ئاستا ـ ئاستا خوراشقا باشلايتتى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە مىللىي روھ زەئىپلىشىش ۋە يوقىلىش گىردابىغا يۈز

① گېگىل: «پەلسەپە تارىخىدىن لېكسىيىلەر»، سودا نەشرىياتى، 1981 ـ يىل نەشرى، Ⅳ توم 231 ـ بەت.
② گېگىل: «تارىختىكى ئەقلىيلىك»، 65 ـ بەت.

تۇتاتتى. چۈنكى روھنىڭ پىشىپ يېتىلىشى دەل ئۇنىڭ ئۆزىنى ئۆزى ئىنكار قىلىشىنىڭ باشلىنىشى ئىدى. «ئۆزىنى تونۇش ۋە بايقاشنىڭ يۇقىرى پەللىسى روھنىڭ ئەڭ ئالىي بۇرچىنى تەشكىل قىلاتتى. ئۇ بۇ مۇقەددەس بۇرچنى ئورۇندىشى زۆرۈر ئىدى. لېكىن، مەزكۇر بۇرچنىڭ ئورۇندىلىشى ئۇنىڭ زەئىپلىشىشىدىن دېرەك بېرەتتى شۇنداقلا زەئىپلىشىش باشقا بىر باسقۇچقا، يەنى يېپىيېڭى بىر روھنىڭ تۇغۇلمىغا ھامىلدار بولاتتى»①. گېگىل ھەتتا روھنىڭ پىشىپ يېتىلىشىنى بىر مىللەت ئۆز ھاياتىدا ئىچىمىسە بولمايدىغان ئاچچىق شاراب دەپ ھېسابلىدى. «مۇئەييەن مىللىي روھ دۇنيا تارىخى تەرەققىياتىدىكى بىر ئايرىم بىرلىك. بىر مىللەتنىڭ ھاياتىي ۋە روھىي مۇساپىسى مېۋە بېرىش ئارقىلىق پىشىپ يېتىلىدۇ. چۈنكى ئۇنىڭ ھەربىر مۇددىئاسى ئۆز پرىنسىپلىرىنى ئىشقا ئاشۇرۇشنى مەقسەت قىلىدۇ. لېكىن بۇ مېۋە ئۇنى ئۆستۈرگەن ۋە ئاينىتقان ئاشۇ مىللەتنىڭ قولىغا چۈشمەيدۇ ھەمدە ئاشۇ مىللەتنىڭ ھوزۇرلىنىشىغىمۇ ئىمكانىيەت بەرمەيدۇ. ئەكسىچە، ئۇ ئاشۇ مىللەتنىڭ لېۋىنى كۆيدۈرىدىغان بىر ئاچچىق شارابقا ئايلىنىدۇ. بۇ مىللەت ئۆزىنى زەئىپلەشتۈرۈش ۋە ھالاكەتكە باشلاش بەدىلىگە ئاشۇ بىر ئاچچىق شارابنى ئىچىدۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئۆتكۈر قوزغاتقۇچى كۈچى يېڭى بىر پرىنسىپنى مەيدانغا كەلتۈرىدۇ»②.

گېگىل بۈيۈك تارىخىي شەخسلەرنى «دۇنياۋى تارىخىي شەخس» دەپ ئاتىغىنىدەك، دۇنيا روھىنى ئۆز ۋۇجۇدىغا يۈكلىگەن مىللەتلەرنىمۇ «دۇنياۋى تارىخىي مىللەت» دەپ تەرىپلىدى. ئۇنىڭ قارىشىچە، دۇنياۋى روھ يەككە ـ يېگانە ئىدى. مۇنداق يېگانە روھ ئوخشىمىغان مىللەتلەرنىڭ روھىيىتىدە گەۋدىلىنىپ تۇراتتى. دۇنياۋى روھ ھەر قېتىم مەلۇم بىر مىللەتنى تاللىۋېلىپ ئۆز ھالقىلىرىدىكى بۇرچىنى ئىجرا قىلدۇراتتى. ھەر قانداق مىللەت ئۆز ھاياتىدا پەقەت بىرلا

① ② گېگىل: «تارىختىكى ئەقلىيلىك»، 67 ـ، 72 ـ بەتلەر.

قېتىم «دۇنياۋى تارىخىي مىللەت» لىك پۈرسەتكە ئېرىشەلەيتتى. مۇ-
داق بىر پۈرسەتكە سازاۋەر بولغان ھەر قانداق بىر مىللەت ئۆزىنىڭ
تەرەققىيات مۇساپىسىدە تۆۋەندىكى ئۈچ باسقۇچنى مۇقەررەر بېسىپ
ئۆتەتتى: بىرىنچى باسقۇچ دەل ئۇنىڭ ھەقىقىي يوسۇندىكى خاسلىقى-
نىڭ شەكىللىنىش مەزگىلى بولۇپ، ئۇ ئۆزىنىڭ كېلىپ چىقىشىدىن
تاكى ئىچكى دۇنياسى بىر پۈتۈنلۈككە ئېرىشكۈچە بولغان جەريانىنى
تەقەززا قىلاتتى. بۇ باسقۇچتا ئۇ بىر تەرەپتىن، ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى
مەدەنىيىتىنى راۋاجلاندۇرسا؛ يەنە بىر تەرەپتىن، سىرتقى مەدەنىيە-
تىدىن ئەۋرىشكە قوبۇل قىلاتتى ھەمدە ئاشۇ ئىككى خىل مەدەنىيە-
تنىڭ بىرىكمىسى ئارقىلىق ئۆز خاسلىقىنى چىنىقتۇراتتى. ئىككىنچى
باسقۇچ ئۇنىڭ سىرتقا قارىتا قىلغان غەلىبىسى جەريانىدا يېتىلگەن
مۇستەقىللىقى ۋە گۈللىنىشكە ئېرىشكەن مەزگىلى ئىدى. بۇ ئۇنىڭ
ئۆزىدىن ئىلگىرىكى دۇنياۋى تارىخىي مىللەتلەر بىلەن ئۇچراشقانلىقى-
نىڭ مەھسۇلى ئىدى. بۇ خىل ئۇچرىشىشتىن ھاسىل قىلغان غەلىبە-
سى ئارقىلىق دۇنياۋى روھتىن ئىبارەت بۇ مۇقەددەس بۇرچنى ئىجرا
قىلغۇچىغا ئايلىناتتى. بۇ دەۋر ئۇنىڭ ئەڭ قۇدرەت تاپقان مەزگىلى
بولسىمۇ، لېكىن بۇنداق كۈچ ـ قۇدرەتنىڭ كەينىدە ئۇنىڭ بۇرچىنىڭ
ئاخىرلىشىۋاتقانلىقىدىن ئىبارەت مۇقەررەر تەقدىرى يوشۇرۇنۇپ ياتا-
تتى. شۇڭلاشقا، سىرتتىن بولىدىغان غىدىقلىنىش توگىگەن ھامان،
ئۇنىڭ ئىچكى تاكامۇللىقىغىمۇ دەز كېتەتتى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە
دۆلەت سىياسىي جەھەتتىن پارچىلىنىپ، سەنئەت ۋە ئىلىم ـ پەندىكى
غايە بىلەن رېئاللىق ئوتتۇرىسىدىكى تەڭپۇڭلۇقنى يوقىتىپ قويىاتتى ـ دە،
بىر پۈتۈن مىللەت سۈپىتى بىلەن زەئىپلىككە يۈز تۇتاتتى. ئۈچىنچى
باسقۇچ ئۇنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك زەئىپلىشىش مەزگىلى بولۇپ، بۇ ئۇنىڭ
كېيىنكى ئەۋلاد دۇنياۋى تارىخىي مىللەت بىلەن ئۇچرىشىشقا باشلىغان-
لىقىنىڭ مەھسۇلى ئىدى. بۇ خىل ئۇچرىشىشنىڭ مەغلۇبىيىتى نەتى-
جىسىدە، دۇنياۋى روھ ئۇنى شاللاپ قويىاتتى ۋە ھاياتىي كۈچى ئۈر-

غۇپ تۇرغان يېڭى بىر مىللەتنىڭ زىممىسىگە يۆتكىلەتتى. بۇنىڭ
بىلەن يېڭى بىر گۈللىنىشتىن خاراباشىشقىچە بولغان جەريان باشلا-
نىاتتى. گېگىل گەرچە قەدىمكى گرېكلارنىڭ مەدەنىيەت تارىخىنى تۇنجا
قىلىپ، بۇ خىل ھالقىسىمان جەريانىنى يەكۈنلىگەن بولسىمۇ، لېكىن
ئۇ ئاھايىتى ئېنىق قىلىپ: «بۇنداق ئوخشاش جەريانىنى بىز ھەر بىر
دۇنياۋى تارىخىي مىللەتنىڭ ھاياتىدىن ئېنىق كۆرەلەيمىز»① دەيدۇ.

دۇنياۋى تارىخىي مىللەت بولۇش پۈرسىتى باشقا تۈرغۇن مىللەت-
لەرگە ئوخشاش ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرىگە، جۈملىدىن تۈركىي
خەلقلەرگە تالىق بولالمىدىمۇ ـ يوق؟ ئۇلارنىڭ مىللىي روھى دۇنياۋى
روھنىڭ بىر مۇھىم ھالقىسىغا ئايلىنالمىدىمۇ؟

گېگىلنىڭ دۇنيا تارىخىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئاساسلىرى ھەققىدە-
كى تەلىماتى شەرقنى جۈملىدىن ئىچكى ئاسىيا رايونىدىكى ئاتالىق
مىللەتلەرنىڭ تارىختىكى رولىنى ناھايىتى زور دەرىجىدە بىر چەتكە
قايرىپ قويدى. گەرچە گېگىلنىڭ بۇ ھەقتىكى نۇقتىئىينەزەرلىرى
تارىخ پەلسەپىسىدىكى ناھايىتى چوڭ بوشلۇقلارنى تولدۇرغان بولسا-
مۇ، لېكىن يەر شارىدىكى بارلىق مىللەتلەرنىڭ تارىخىي تەرەققىيات
سىرلىرىنى چۈشەندۈرۈشكە ئاجىزلىق قىلاتتى. شۇنداق بولۇشىغا
قارىماي، گېگىلنىڭ جۇغراپىيىلىك مۇھىتنىڭ مىللەتلەر مەدەنىيەت
تارىخىغا كۆرسىتىدىغان رولى ھەققىدىكى قاراشلىرى مونتېسكيۇ ۋە-
كىللىكىدىكى جۇغراپىيىلىك شارائىت ھەممىنى بەلگىلەيدۇ، تەرەپدار-
لىرىنىڭ كەسكىن يەكۈنلىرىدىن مۇئەييەن ئارىلىقنى ساقلاپ كەلدى.
شۇڭلاشقا ئۇ يۇنان ئېپوسلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە گۈزەللىكى
ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «بىز تەبىئەت دۇنياسىنىڭ تەسـ-
رىنى بەك يۇقىرى ياكى بەك تۆۋەن مۆلچەرلەپ تاشلىماسلىقىمىز
لازىم. ئىئونىينىڭ كۆزنى قاماشتۇرىدىغان زەڭگەررەڭ ئاسمىنى ھو-

① گېگىل: «تارىخ پەلسەپىسى»، ئۈچ بىرلەشمە نەشرىياتى، 1956 ـ يىل نەشرى، 269 ـ بەت.

مېر ئېپوسلىرىنىڭ گۈزەللىكىگە ھەقىقەتەن زور تەسىر كۆرسەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئاشۇ زەڭگەررەڭ ئاسمانىنىڭ يالغۇز ئۆزىلا ھومېرنى تۇغقان ئەمەس. شۇنداقلا يەنە باشقا «ھومېر» لارنىمۇ داۋاملىق تۇغالـ مىدى»①. ئۇ، دۇنياۋى تارىخىي مىللەت بولالىغان خەلقلەرنىڭ كۆـ پىنچىسى ئوتتۇرا يەر دېڭىزىنىڭ ئەتراپىدىكى ئىللىق بەلباغلارنى ئۆزىنىڭ ھاياتلىق سەھنىسى قىلغان. سوغۇق ۋە ئىسسىق بەلباغلار «دۇنيا تارىخىنىڭ ھەرىكەت لىنىيىسىدىن ئەبەدىي چەتتە تۇرۇپ كەلـ گەن»②، چۈنكى «سوغۇق ۋە ئىسسىق بەلباغلاردا دۇنياۋى تارىخىي مىللەتلىك پۇرسىتىگە ئېرىشەلىگەن خەلقلەرنىڭ ئىزلىرىنى تاپقىلى بولمايدۇ. بۇ يەردىكى تومۇز ئىسسىق ۋە قەھرىتان سوغۇق «روھ» نىڭ ئۆز دۇنياسىنى قۇرۇپ چىقىشىغا ئىمكانىيەت بەرمەيدۇ»③ دەپ قارىدى.

گېرمانىيەنىڭ 18 ـ ئەسىردە ياشىغان دۇنياغا داڭلىق بۇ مەشـ ھۇر پەيلاسوپى تەكىتلەۋاتقان ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ جۇغراپىيىلىك سەھنىسى ناھايىتى زور دەرىجىدە ئاسىيا، ياۋروپا ۋە ئافرىقىدىن ئىبارەت كونا دۇنياغا مەركەزلىشەتتى. ئۇنىڭ قارىشىچە، ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىنىڭ جۇغراپىيىلىك سەھنىسى ئوخشاشمىغان ئۇچ خىل مۇھىتتىن، يەنى كېلىماتى قۇرغاق ئىچكى قۇرۇقلۇق، ئېگىزـ لىك ۋە پايانسىز يايلاق مۇھىتى؛ چوڭ دەريا ھاۋزىلىرىنى مەركەز قىلغان تېرىم تۇزلەڭلىكى مۇھىتى ۋە دېڭىز ساھىللىرى مۇھىتىدىن تەركىب تاپاتتى.

ئېگىزلىك ۋە ئىچكى قۇرۇقلۇق رايونلىرىنىڭ كۆپىنچىسى قۇرـ غاق ۋە قاقاس زونىلار بولۇپ، بۇ يەردە تار دائىرىدىكى ئېكىن تۇرمۇـ شىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئاھالىلارنىڭ كۆپىنچىسى چارۋىچىلىق ئـ گىلىكى بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئۇلارنىڭ مۇلكى ۋە مەئىشىتى «يەردە

① ② ③ گېگىل: «تارىخ پەلسەپىسى»، ئۇچ بىرلەشمە نەشرىياتى، 1956 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 123 ـ، 124 ـ بەتلەر.

ئەمەس، بەلكى ئۆزلىرى بىلەن بىللە تىنىمسىز كۆچۈپ تۇرغىان مال ـ چارۋىلىرىدا ئىدى»①. ئۇلار قەبىلە ـ ئۇرۇق ۋە ئائىلە باشلىقلىق تۈزۈم ئارقىلىق ئىداره قىلىناتتى. ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا قانۇنىي مۇناسىۋەت مەۋجۇت ئەمەس ئىدى. مۇنداق ھالەت ئۇلاردا مېھماندوستلۇق ۋە بۇلاڭ ـ تالاڭغا خۇشتارلىقتەك ئادەتتىن تاشقىرى پىسخىكىنى شەكىللەندۈرگەن. ئۇلار ئادەتتىكى ۋاقىتلاردا تىنچ تۇرـ مۇشقا مايىلدەك قىلسىمۇ، لېكىن ئانقا مىنگەن ھامان، ھەش ـ پەش دېگۈچە ئۈيۈشۈپ، گويا توسۇۋالغىلى بولمايدىغان غايەت زور كەلكۈنـ دەك تېرىم ئەللىرىگە باستۇرۇپ بارىدۇ. شۇنداقلا بىر مەھەل پاراكەنـ دىچىلىكتىن كېيىن ئىز ـ تىزسىز غايىب بولىدۇ. ئۇلاردا ئۆز ھېسسىياتىنى ئۆز مەدەنىيىتى ۋە پسىخىك تىندۈرمىسى بىلەن كونتـ رول قىلالايدىغان روھىي ئېنېرگىيە خېلىلا كەمچىل ئىدى. ئۇلار ھامان باشقا مەدەنىيەتلەر، جۈملىدىن تېرىم ۋە دېڭىز مەدەنىيەتلىرىـ نىڭ كۆزنى قاماشتۇرىدىغان زىباسى تەرىپىدىن غىدىقلىنىاتتى. يەنە كېلىپ بۇنداق غىدىقلىنىشتىن ئۇرغىغان ئەرلىك جاسارىتى باشقا جاھىل مەدەنىيەتلەرنىڭ قەدىمىنمۇ ئالغا سىلجىتاتتى. ئومۇمەن ئۇـ لاردا ھەر قانداق شەكىلدىكى تۇراقلاشقان مەۋجۇتلۇق پرىنسىپى يوق ئىدى. گېگىل ئۇلارنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە چىڭگىزخان ۋە ئاقساق تېمۇرنىڭ قىلىچى ئاستىغا ئۈيۇشقان موڭغۇل ـ تۈركىلەرنى ۋە غەربىي ئاسىيادىن باش كۆتۈرۈپ چىققان ئەرەبلەرنى نىلغا ئالىدۇ.

چوڭ دەريا ھاۋزىلىرىنى مەركەز قىلغان شەرقتىكى مۇنبەت تېـ رىم تۇزلەڭلىكلىرى ئىنسانىيەت تارىخىدىكى يەنە بىر جۇغراپىيەۋى مۇھىتنى ھاسىل قىلغانىدى. دەريا لانقىلىرىدىن شەكىللەنگەن مۇنبەت تۇپراقتا مەيدانغا كەلگەن بۇ قەدىمىي تېرىم مەدەنىيەتلىرى ئۆزىنىڭ جاھىللىقى، بالدۇر يېتىلگەنلىكى ۋە ئاسان ئۆزگەرمەيدىغانلىقى بىلەن

① گېگىل: «تارىخ پەلسەپىسى»، 133 ـ بەت.

باشقا مەدەنىيەتلەردىن تۇپتىن پەرقلىنەتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىنىڭ دەسلەپكى بەتلىرى مۇشۇ يەرلەردە باشلانغان بولۇپ، ئىچكى قۇرۇقلۇقلاردىكى ئاتلىق مىللەتلەر بىلەن غەربتىكى دېڭىز مىللەتلىرى تارىخ سەھنىسىدە پەيدا بولۇشقا باشلىغان چاغدا، ئۇلار ئاللىقاچان قېلىپلاشقان ئەخلاقىي ئەندىزە بىلەن ھاكىمىيەتلەق سىياسىي تۈزۈلمىنى تىكلەپ بولغانىدى. شۇڭلاشقا تەبىئەت دۇنياسىدىكى قۇياش شەرقتىن كۆتۈرۈلگەنگە ئوخشاش روھنىڭ قوياشىمۇ شەرقتىن كۆتۈرۈلگەنىدى. ئەمما ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ ماھىيىتى بولغان ئەركىنلىك ئۇقۇمى بۇ يەردە ئۆزىنى گەۋدىلەندۈرۈشكە ئىمكانىيەت تاپالمىغانىدى. گېگىل: «تارىخ پەلسەپىسى» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازدى: «دۇنيا تارىخى شەرقتىن غەربكە قاراپ تەرەققىي قىلدى، چۈنكى ياۋروپا مۇتلەق ھالدا تارىخىنىڭ ئاخىرقى نۇقتىسى، ئاسىيا باشلىنىش نۇقتىسى بولغانىدى»①. «روھنىڭ پارلاق نۇرى ئاسىيادىن كۆتۈرۈلگەچكە، دۇنيا تارىخىنىڭ مۇقەددىمىسىمۇ ئاسىيا قىتئەسىدىن باشلانىدى...②». دۇنيادىكى ئەڭ قەدىمىي مەدەنىيەتلەرنى مەيدانغا كەلتۈرگەن بۇ جۇغراپىيەۋى سەھنىگە «ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنى مەركەز قىلغان جۇڭگو، ھىندى ۋە گانگ دەريالىرى ھاۋزىسىدىكى ھىندىستان، دەجلە - ئېفرات ئارقىلىق سۇغۇرۇلىدىغان بابىل، نىل دەريالىرى بويىدىكى مىسىر قاتارلىقلار ۋەكىللىك قىلاتتى. مانا مۇشۇ ۋادىلاردا مەيدانغا كەلگەن بۇيۇك سۇلالىلەر ناھايىتى چوڭ مەدەنىيەتلەرنىڭ ئاساسىنى قۇرۇشقا باشلىغانىدى. بۇ يەردىكى خەلقلەر دېھقانچىلىققا تايىنىپ تۇرمۇش كەچۈرەتتى ۋە رېتىملىق ئالمىشىپ تۇرىدىغان تۆت پەسىلنىڭ ئالاھىدىلىكىگە قاراپ تېرىقچىلىق قىلاتتى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە يەرگە بولغان مۇلۇكچىلىك ۋە ھەر خىل قانۇنىي مۇناسىۋەتلەرمۇ مەيدانغا كەلدى. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، دۇنيا

① ② گېگىل: «تارىخ پەلسەپىسى»، 144 ـ، 148 ـ بەتلەر.

قۇرۇلۇشىنىڭ ئاساسى دەل مۇشۇ قانۇنىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ باشلىنىشى جەريانىدا مۇمكىنچىلىككە ئىگە بولدى»①. لېكىن بىر خىلدا تەكرارلىنىپ تۇرىدىغان تېرىم ھايات بۇ يەردىكى خەلقلەردە تىنچ - ئاساىيشلىقنى خالايدىغان، ئەنئەنىگە ھېرىسمەن، توختاۋسىز زىلزىلىدەرگە قارىغاندا شېرىن سۈكۈتنى ياقتۇرىدىغان پىسخىك خاراكتېرنى پېتىلدۇرگەنىدى. گېگىل تىلغا ئالغان شەرق دۇنياسى دەل مۇشۇ رايونلاردىكى خەلقلەرنى كۆرسىتەتتى. گەرچە چوڭ دەريا ھاۋزىلىرىنى مەركەز قىلغان جۇڭگو، ھىندىستان، پېرسىيە ۋە مىسىر قاتارلىق ئەللەر «شەرق دۇنياسى» دىن ئىبارەت بۇ سىستېمىنى ھاسىل قىلسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا ماھىيەتلىك پەرقلەرمۇ مەۋجۇت ئىدى. بولۇپمۇ جۇڭگو مەدەنىيىتى بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ بېكىك، ماھىل ۋە ئاسان ئۆزگەرمەيدىغان تىپ ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئاسىيا قىتئەسىنىڭ ئوسۇلىنىڭ بىر ئىزدا توختاپ قالغان تۇرغۇن خاراكتېرى تارىخىنىڭ تاڭ نۇرى يېتىپ كەلگەندە، ئۇلارنى «بالدۇر يېتىلگەن بالا» غا ئايلاندۇرۇپ قويغانىدى.

پايانسىز دېڭىز - ئوكيانلار ئارقىلىق قورشىلىپ تۇرغان ئارال، تېرىم ئارال ۋە تاقىم ئاراللارنىڭ ئەبەدىي سۆيۈشۈپ تۇرۇشىدىن ھاياتىي كۈچ ئالغان ساھىل رايونلىرى گېگىل تەكىتلىگەن ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ ئۇچىنچى مۇھىم جۇغراپىيىلىك سەھنىسى ئىدى. بىراقتىكى ياۋروپا ۋە ئوتتۇرا يەر دېڭىزىنىڭ ئەتراپىدىكى ساھىل رايونلىرى دەل مۇشۇ زونىغا ۋەكىللىك قىلاتتى. ئۇلاردا شەرقتىكى تېرىم مىللەتلىرىگە ئوخشاش ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى ئۆز يەرلىرىنىڭ ئىسۇبسى ئارقىلىق كاپالەتكە ئىگە قىلىپ، تىنچ - خاتىرجەم ياشايدىغان شارائىت مەۋجۇت ئەمەس ئىدى. ئۇلار تېرىم ياكى چارۋىچىلىقنى ئۆزلىرىنىڭ مۇقىم ئىگىلىك شەكلى قىلمايتتى. بەلكى شەھەر ھاياتى

① گېگىل: «تارىخ پەلسەپىسى»، 134 ـ بەت.

ئارقىلىق خاراكتېرلىنىدىغان بازار رىقابىتى ۋە سودىنى ئاساس قىلاتتى. ئۇلار دېڭىز - ئوكيانلار كېچىپ يېڭى مەۋجۇتلۇق ماكانى ئىزدەشكە، ھەممە تەئەللۇقاتىنى، ھەتتا ھاياتىنى دوغا تىكىپ تەلەي سىناپ بېقىشقا، تەۋەككۇلچىلىككە ۋە تەبىئەت بىلەن بولغان تىنىمسىز ئېلىشىشلار جەريانىدا شەخسنىڭ قىممىتىنى گەۋدىلەندۈرۈشكە خۇشتار ئىدى. دېڭىز ئۇلارغا چەكسىزلىك، ئوچۇقلۇق، تەمكىنلىك ۋە سىرتقا ئىنتىلىشچانلىق ئاتا قىلغانىدى. دېڭىز قاتنىشىنىڭ مەيدانىغا كېلىشى ئۇلارنى جۇملىدىن ئويغاق ياۋروپانى دۇنيا تارىخىنىڭ پاراۋۇزىغا ئايلاندۇرغانىدى. شۇڭا گېگىلنىڭ ياۋروپانى ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ «ئاخىرقى ۋە پىشقان پەللىسى» دېيىشى شۇ سەۋەبتىن ئىدى. گېگىل ئۆزىنىڭ تارىخ پەلسەپىسىدە بارلىق ھېس - ھاياجىنى ۋە مۇھەببىتىنى دېڭىز ساھىلىدىكى رايونلارغا ئاتا قىلدى. بۇ رايونلارنىڭ ئىللىق ئىقلىمىنى سوغۇق ۋە ئىسسىق بەلباغلارنىڭ كېلىماتىغا قارىغاندا، ئىنسان تەپەككۇرىنى قاناتلاندۇرۇشقا ئەڭ مۇۋاپىق دەپ قارىدى. ئۇنىڭ قارىشىچە «دېڭىز كىشىلەرگە پايانسىزلىق ۋە چەكسىزلىك ئۇقۇمى ئاتا قىلاتتى. ئىنسان دېڭىزنىڭ چەكسىزلىكى ئىچىدىن ئۆزىنىڭ چەكسىزلىكىنى ھېس قىلغان چېغىدا ۋۇجۇدى كۆچ - قۇۋۋىتى ۋە جاسارەتكە تولۇپ، كۆز ئالدىدىكى چەكلىك مەۋجۇتلۇقلارنىڭ ھەممىسىدىن ھالقىپ كېتىشنى ئىستەيتتى. كىشىلەرنى دېڭىز بويىدا سۈندۇرۇش ۋە يېڭىشقا چاقىراتتى شۇنداقلا يەنە پايدا قوغلىشىپ سودا بىلەن شۇغۇللىنىشقا ئۈندەيتتى. . . »①. شۇڭلاشقا ئوتتۇرا يەر دېڭىزىنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلاردا ئىنسانىيەت روھىي دۇنياسىنى ئەينەن سۈغۇرۇپ كەلگەن بۇيۇك مەدەنىيەتلەر — مىسىر مەدەنىيىتى، ئىبراي - يەھۇدي مەدەنىيىتى ۋە يۇنان - رۇم مەدەنىيەتلىرى بارلىققا غانىدى. ئۇچ بۇيۇك دىن — يەھۇدي، خرىستىئان ۋە ئىسلام دىنلىرى

① گېگىل: «تارىخ پەلسەپىسى»، 134 - 131 - بەتلەر.

مۇشۇ يەردە مەيدانغا كەلگەنىدى. ئوتتۇرا يەر دېڭىزى ئاسىيا، ياۋروپا ۋە ئافرىقىدىن ئىبارەت كونا دۇنيانى بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە قىلغۇچى «بىرىكتۈرمە ئامىل» ئىدى. «ئۇ، يەر شارىنىڭ تۆتتىن ئۈچ قىسمىنى بىر - بىرىگە باغلىغانىدى. ئۇ، دۇنيا تارىخىنىڭ مەركىزى، كونا دۇنيانىڭ يۈرىكى ئىدى. چۈنكى ئۇ كونا دۇنيانىڭ بەرپا بولۇشىغا شارائىت ۋە ھاياتي كۈچ بەرگەنىدى. ناۋادا ئوتتۇرا يەر دېڭىزى بولمىغان بولسا، دۇنيا تارىخىنى تەسەۋۋۇر قىلىش تەس بولغان بولاتتى»①.

دېمەك گېگىلنىڭ جۇغراپىيىلىك شارائىت بىلەن تارىخي تەرەققىياتنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدىكى پەلسەپىۋى مۇلاھىزىلىرى ناھايىتى زور دەرىجىدە ياۋروپا مەركەزچىلىك تەلىماتىغا ئاساس يارىتتى. ئۇ، ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ قۇياشى شەرقتىن كۆتۈرۈلۈپ، تەدرىجىي غەربكە قاراپ ياۋروپادا ئاخىرقى پەللىسىگە يەتتى، شۇڭلاشقا ياۋروپا دۇنيا تارىخىنىڭ مەركىزى ۋە ئاساسي ئېقىمى بولالايدۇ، دەپ كۆرسەتتى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە گېگىلنىڭ نۇقتىئىينەزەرلىرىدىن ئۇزۇق ئالغان، ياۋروپانى مەركەز قىلغان يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان تارىخ پەلسەپىسى ياۋرو - ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئالتلىق مىللەتلەرنىڭ ئىنسانىيەت تارىخىدا تۇتقان ئورنى ۋە رولىغا ھېچقانچە سەھىپە بەرمىدى.

7

مەركىزي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئالاھىدە جۇغراپىيىۋى مۇھىتتا شەكىللەنگەن مەدەنىيەت پسىخىكىسى ۋە روھىيەت قاتلىمىنى ئوپېراتسىيە قىلىشتا، ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى بىر قانچە چوڭ مەدەنىيەت تىپلىرىنىڭ پسىخىك ئالاھىدىلىكىنى چۈشىنىش ناھايىتى زۆرۈر ئىدى. چۈنكى ئەجدادلىرىمىز پائالىيەت ئېلىپ بارغان ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى

① گېگىل: «تارىخ پەلسەپىسى»، 132 - بەت.

بۇرۇندىن تارتىپ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى خۇاشيا مەدەنىيىتىنى مەر-
كەز قىلغان شەرقىي ئاسىيا مەدەنىيەت تىپى، ھىندى مەدەنىيىتىنى
ئاساس قىلغان جەنۇبىي ئاسىيا ئىككىنچى چوڭ قۇرۇقلۇقى ۋە پارس،
ئىبراي، ئەرەب مەدەنىيەتلىرىدىن يۇغۇرۇلغان غەربىي ئاسىيا مەدەنى-
يەت تىپلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلىق رايون ئىدى. ئۇ، ئۆز ئەتراپ-
ىدىكى بىر قانچە چوڭ مەدەنىيەت چەمبىرەكلىرىنى بىر - بىرىگە
تۇتاشتۇرۇپ تۇراتتى ۋە ئۆزئارا باغلايتتى. بۇ رايون ناھايىتى زور
ئۆتكۈزگۈچكە ئوخشايتتى. شۇڭلاشقا بۇ جايدا ياشىغان خەلقلەرنىڭ
ئۆز ئەتراپىدىكى چوڭ مەدەنىيەت تىپلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىماسلىقى
مۇمكىن ئەمەس ئىدى. لېكىن بۇنداق تەسىر قارا - قويۇق، ئۆلۈك
ھالەتتە بولماستىن، بەلكى ئىلغاش - شاللاش ۋە تاللاش شۇنداقلا
پائالىيەتچان مۇئامىلىدە بولۇش ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلاتتى. يەنە كې-
لىپ سىرتقى مەدەنىيەتلەرنىڭ ھەممۇا تەسىرلىرىنى ئۆز مەدەنىيىتى-
نىڭ قوينىغا يۇغۇرۇپ، ئۆز ئىجادىيىتىگە ئايلاندۇرۇپ تاشلايتتى.

ھالبۇكى، ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق بىر - بىرىگە باغلىنىپ
تۇرغان بىر قانچە چوڭ مەدەنىيەت تىپلىرى مۇئەييەن مىقداردا ئۆزئارا
ئۆچۈر ئالماشتۇرۇپ، شەرق دۇنياسىغا ئورتاق ئەندىزىنى يارىتىشقا
تىرىشقان بولسىمۇ، لېكىن ناھايىتى زور دەرىجىدە ئۆز خاسلىقىنى
ساقلاپ كەلگەنىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلاردىكى جاھىلانە خاسلىق ھەر
ۋاقىت بىر - بىرىنى چەتكە قېقىشقا تەييار تۇراتتى. شۇڭلاشقا ئۇزاق
ئاسىرلاڭ تارىخى شىمالدىكى ئاتلىق مىللەتلەر بىلەن جەنۇبتىكى تې-
رىم مىللەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى توختاۋسىز سوركىلىش جەريانى بو-
لۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ھەر قايسى چوڭ مەدەنىيەت تىپلىرى
ئوتتۇرىسىدىكى كۈچ سىنىشىش جەريانىمۇ ئىدى. لېكىن، شۇنداق
بولۇشىغا قارىماي، ئاسىيا قىتئەسىدىكى ئۈچ چوڭ مەدەنىيەت
تىپى — شەرقىي ئاسىيا، جەنۇبىي ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيا مەدەنىيەت
تىپلىرى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە ئوتتۇرا ۋە ئىچكى ئاسىيادىكى

ئاتلىق مىللەتلەرنىڭ چوڭ كۆچۈشلىرى ۋە كېڭەيمىچىلىك يۈرۈشلە-
رىدىن زىلزىلە ئېلىپ كەلدى. بۇنداق زىلزىللەر ئۇلارنىڭ ھەر
قېتىملىق مەدەنىيەت گۈللىنىشىگە بىۋاستە سەۋەب بولدى. بۇنىڭدىن
تۆت - بەش مىڭ يىللار مۇقەددەم ئوتتۇرا ئاسىيا ئاريانلىرىنىڭ
ھىندىقۇش ۋە پامىر ئېگىزلىكىدىن ئۆتۈپ، ھىندىستانغا باستۇرۇپ
كىرىشى ۋە يەرلىك ئاھالە دارۋىدلار بىلەن قوشۇلۇشى، ھىندىستان
مەدەنىيىتىنىڭ تۇنجى پارلاق سەھىپىسىنى ئاچتى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە
ھىندىستاندا ئېپوس دەۋرى ئېچىلىپ، ھىندى - گانگ دەريالىرىنىڭ
بىر خىلدا لۆمۈلدەپ ئېقىشىغا كۆنۈككەن شەرقچە جىمجىت كەيپىيات
بۇزۇپ تاشلاندى. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئاتلىق قوۋملەرنىڭ گاھ پەيدا
بولۇپ، گاھ غايىب بولىدىغان بۇنداق توختاۋسىز يۈرۈشلىرى تاكى
بابۇرنىڭ ھىندىستاندا سەلتەنەت تىكلىشىگىچە بولغان ئۇزاق جەريانغا
چە داۋاملاشتى.

غەربىي ئاسىيا مەدەنىيەت چەمبىرىكى ئىچىدىكى ئەڭ پارلاق
نامايەندە ھېسابلانغان ئىران مەدەنىيىتىمۇ ئۆز تارىخىدا يېقىن قوشنا-
سى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بىۋاستە تەسىرى ۋە زەرەتلىشىگە ئۇچرىدى.
قەدىمكى ئاخمانىيلار ۋە ساسانىيلاردىن تارتىپ، ئوتتۇرا ئەسىردە ئە-
رەب ئىمپېرىيىسى گەۋدىسىگە ئۆيۈشقان پارس مەدەنىيىتى دەۋرىگىچە
ئىرانلىقلار ئىزچىل ھالدا ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ توختاۋسىز
مۇداخىلىسىگە ئۇچراپ كەلدى ۋە ئۇلار بىلەن بولغان كۈچ سىنىشتۇرۇ-
مىسى جەريانىدا ئۆزىنى تاكامۇللاشتۇرۇپ باردى. X ئەسىردە فىر-
دەۋسىنىڭ قەلىمى ئاستىدا مەيدانغا كەلگەن گىگانت ئېپوس —
«شاھنامە» دەل ئىران بىلەن تۇران خەلقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇزاق
مۇددەتلىك توختاۋسىز ئۇرۇشلارنى ئۆزىگە باش تېما قىلدى.

شەرقتىكى جۇڭگو ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكىمۇ تارىختىن بۇيان شىمال-
دىكى ئاتلىق مىللەتلەرنىڭ تىنىمسىز پاراكەندە قىلىشىغا ئۇچراپ
كەلدى شۇنداقلا ئۇلارنىڭ ئاتلىق يۈرۈشلىرىنى توسۇش ۋە تاقابىل

تۇرۇش جەريانىدا ئۆزىنى ئۆزى كۆچەيتىپ باردى. ئەمەلىيەتتە جۇڭگو تارىخىدىكى بىر قانچە قېتىملىق چوڭ بىرلىككە كېلىشلەر شىمالدىكى ئاتلىق مىللەتلەر تەرىپىدىن ئىشغال ئاشۇرۇلدى. خۇددى تارىخشۇناس گې جيەنشيۇڭ ئەپەندى ئېيتقانىدەك: «جۇڭگودىكى تېرىم رايونلىرىنىڭ بىرلىككە كېلىشى خەنزۇ مىللىتى تەرىپىدىن ئورۇندالدى، لېكىن جۇڭگو تارىخىدىكى دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ بىرلىككە كېلىشى بولسا، تامامەن شىمالدىكى يايلاق مىللەتلىرى تەرىپىدىن ئىشغال ئاشۇرۇلدى. بولۇپمۇ يايلاق مىللەتلىرىنىڭ ئۆچ قېتىملىق جەنۇبقا يۆرۈش قىلىشى جۇڭگونىڭ بىرلىككە كېلىشىگە ناھايىتى زور تۆھپە قوشتى»①.

كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، ئاسىيا قىتئەسىدىكى بىر قانچە چوڭ مەدەنىيەت تىپلىرىنىڭ ھەممىسى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە ئىچكى ئاسىيا رايونىدىكى ئاتلىق قوۋملەرنىڭ زور قوزغىتىشىغا ئۇچرىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ بۇنداق قوزغىتىشتىن كېلىپ چىققان مەدەنىيەت ئەندىزىسى پۈتۈنلەي باشقا - باشقا ئىدى. بۇ ھال ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت پىسخىكىسى، تۇرمۇش ئۇسۇلى، دۇنيا قارىشى، دىنىي ئېتىقادى ۋە ئېستېتىك تەلىپۈنۈشى قاتارلىق جەھەتلەردىكى ماھىيەتلىك پەرقلىرىنى تېخىمۇ كۈچەيتىپ باردى.

جۇڭگو مەدەنىيىتى، جۈملىدىن خۇاشيا مەدەنىيىتى ئاسىيادىكى بىر قانچە چوڭ مەدەنىيەت تىپلىرى ئىچىدە خاسلىقى كۈچلۈك ۋە ئۆزگىچە مەدەنىيەت تىپى ئىدى. دۇنيادىكى باشقا نۇرغۇن قەدىمكى مەدەنىيەتلەر تارىخنىڭ تەرەققىياتى ۋە دەۋرلەرنىڭ ئۆزگىرىشى نەتىجىسىدە ئۆزىنىڭ ئەسلى قىياپىتىنى يوقاتقان ياكى ئۆزگىرىپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن پەقەت جۇڭگو مەدەنىيىتىلا ئۆزگىرىپ كەتمەستىن، ئۆزىنىڭ ئەنئەنىۋى ئەندىزىسىنى ساقلاپ كەلگەنىدى. جۇڭگونىڭ نىسبەتەن بىكىك جۇغراپىيىلىك مۇھىتى ۋە بالدۇرلا قېلىپلاشقان «ئاسىياچە ئىشلەپچىقىرىش شەكلى» ئۇلارنىڭ مەدەنىيەتتە ئاسان ئۆزگەرمەيدىغان جاھىلانە كەيپىياتىنى ھاسىل قىلغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلارنىڭ پەلسەپىۋى قاراشلىرى كىشىلىك مۇناسىۋەت ۋە مۇئەييەن ئىجتىمائىي بىرلىككە بولغان مەسئۇلىيەتنى كۈچەيتىۋەتكەچكە، ئۇلار ئەزەلدىنلا دىنىي چۈشەنچىلەرگە قارىغاندا ئەمەلىي تۇرمۇشقا جىقراق كۆڭۈل بۆلەتتى. شۇڭا جۇڭگودا روجيا (儒家) ۋە تەرىقەتچىلەر (道教) قاتارلىق ئېقىملار باشتىن ئاخىر مۇكەممەل دىنىي سىستېمىغا ئايلىنالمىدى؛ سىرتتىن كىرگەن نۇرغۇن چوڭ دىنلار — مانى، بۇددىزىم، ئىسلام ۋە خرىستىئان دىنلىرىنىڭ ھېچقايسىسى ئۇلارنىڭ ئورتاق دىنىي ئېتىقادى بولالمىدى؛ ئۇلار ئۆز جەمئىيىتىنى دىنىي ئەخلاق بىلەن ئەمەس، بەلكى ئائىلە ۋە قانداشلىق مۇناسىۋەتنى ئاساس قىلغان فېئودالىلىق ئەخلاق بىلەن كونترول قىلىپ كەلدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ھوقۇق پادىشاھقا مەركەزلەشكەن ھاكىمۇتلەق سىياسىي فورما قېلىپلىشىپ، دېموكراتىك ئىدىيە ۋە شەخسنىڭ ھوقۇقى تەكىتلىنىدىغان سىياسىي تۈزۈلمىگە ئىمكانىيەت بولمىدى. ئەكسىچە فېئودالىلىق ئەمر - مەرۇپ، نەسەب - ئەھكام، قائىدە - يوسۇن ۋە دەرىجە تۈزۈمى ھەدەپ تەشۋىق قىلىنىدىغان، شەخسنىڭ ئائىلە، ئىجتىمائىي بىرلىك ۋە جەمئىيەتكە بولغان مەسئۇلىيىتى تەكىتلىنىدىغان، ھوقۇق ۋە نوپۇز ئالدىدا ئۆزىنى ئەرزىمەس نەرسە ھېسابلايدىغان جەمئىيەت ئەندىزىسى بارغانسېرى مۇكەممەللىشىپ باردى. بۇنىڭ بىلەن ئۇلار خۇددى گېگىل ئېيتقان «ئۆزلۈك ئېڭى يوق مىللەت» سۈپىتىدە، ئۆزىنى ئىنكار قىلىش بەدىلىگە ئۆزلىرى مەنسۇپ بولغان ئىجتىمائىي توپنى مۇئەييەنلەشتۈردى شۇنداقلا پادىشاھلىق ھوقۇق بىلەن ئىلاھىي ھوقۇقنى بارغانسېرى بىرلەشتۈرۈپ، ئۇنىڭ بەھەيۋەت سۈرىگە چوقۇنىدىغان پسىخىكىنى شەكىللەندۈردى. شۇڭا گېگىل بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ: «شەرقلىقلەرنىڭ ئەڭ مۇھىم پسىخىك ئالاھىدە

① گې جيەنشيۇڭ: «بىرلىككە كېلىش ۋە بۆلۈنۈش — جۇڭگو تارىخىدىن كۆرسەتمىلەر»، ئۇچ بىرلەشمە نەشرىياتى، 1994 - يىل نەشرى، 114 - بەت.

لىكسىنىڭ بىرى، مەلۇم زور كۈچ ئالدىدا ئۆزىنى كەمسۇندۇرۇشتۇر. ئۇلار شەخس پەقەت مەلۇم بىر زور كۈچ ئالدىدىكى ئەرزىمەس نەرسە، خالاس، دەپ قارايدۇ»①.

يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇزاق مۇددەتلىك بېكىك مۇھىت ۋە ھوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشكەن فېئودالىق سىياسىي تۈزۈلمە ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنى دۇنيانىڭ مەركىزى ھېسابلاپ، باشقىلارنى كەم سۇندۇرىدىغان، ئۆزىنى چوڭ چاغلاپ ئوشۇقچە مەغرۇرلىنىدىغان AQ چە پسەخىك كەيپىياتىنى يېتىلدۇرۇپ قويغانىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە يېقىنقى زامانغا كەلگەندە يېڭىدىن گۈللىنىشكە ئېرىشكەن ياۋروپالىقلار يېڭى جۇغراپىيەۋى ئۇقۇملارنى يەكەنلىك كېمىلەرگە قاچىلاپ، توپ - زەمبىرەكلىرىگە تايىنىپ توسالغۇسىز ھالدا سېرىق دېڭىزغا ئوسۇپ كىرگىنىدە، جۇڭگولۇقلار ھەسسىلەپ بەدەل تۆلەشكە مەجبۇر بولدى. مىلادىيە 1793 - يىلى، يەنى پادىشاھ چيەنلۇڭنىڭ 58 - يىلى ئەنگلىيە پادىشاھى جورجى III ئۆزىنىڭ تولۇق ھوقۇقلۇق ئەلچىسى جورجى ماكارتنېينى جۇڭگوغا ئەۋەتىدۇ. بۇ دەل چيەنلۇڭ خانىنىڭ 80 ياشقا تولغانلىقىنى تەبرىكلەش ئۈچۈن جىددىي تەييارلىق كۆرۈلۈۋاتقان مەزگىل ئىدى. باش ئەلچى ماكارتنېي چىڭ خاندانلىقى بىلەن سودا توختامى تۈزۈش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. لېكىن ئۇ چيەنلۇڭ خان بىلەن كۆرۈشكەندە جۇڭگولۇقلارنىڭ ئوردا قائىدە - يوسۇنى بويىچە پادىشاھقا توققۇز قېتىم باش قويۇپ، ئۇچ قېتىم تەزىم قىلىدىغان رەسمىيىتى بويىچە كۆرۈشمەي ئۆز قائىدىسى بويىچە كۆرۈشىدىغانلىقىنى ئېلان قىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن چىڭ خاندانلىقى سودا توختامى تۈزۈشنى رەت قىلىدۇ. لېكىن ئىككى تەرەپ قايتا - قايتا سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ، چيەنلۇڭ خان بىلەن قانداق كۆرۈشۈش مەسىلىسى ئۈستىدە

① گېگىل: «پەلسەپە تارىخىدىن لېكسىيىلەر»، 1 توم، 95 - بەت.

كېلىشىم ھاسىل قىلىدۇ ۋە سودا توختامى تۈزىدۇ. چيەنلۇڭ خان ئاخىرى ئۇلارنى رېخىدىكى يازلىق ئارامگاھىدا قوبۇل قىلىدۇ. لېكىن شۇ چاغدىكى ئوردا تارىخچىلىرى بۇ ۋەقەنى تەپتارتماستىن جىلد - جىلد يىلنامىلىرىگە: «ئەنگلىيە ياۋايىلىرى ئوكيان كېچىپ، ئۇزاق يوللارنى بېسىپ، ئۆزلىرىنىڭ ساداقىتىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن سوۋغا - سالاملار بىلەن ئەلچىلىرىنى ئەۋەتتى. ئۇلارنىڭ نامۇۋاپىق تەلەپلىرى بولمىسىمۇ، لېكىن «مەيدىسىدىن ئىتتىرىش» پوزىتسىيەسى بويىچە ساداقەت ۋە ئىخلاسلىرى قوبۇل قىلىندى»①دەپ يازىدۇ. كېيىن بۇ خاتىرىلەر چيەنلۇڭ خانىنىڭ تەستىقى بىلەن ئوردا ھۆججەتلىرىدىن دۆلەت يىلنامىلىرىگە رەسمىي كۆچۈرۈلىدۇ.

XVIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدىلا غەربلىكلەر غايەت زور جۇغراپىيىلىك بايقاشلارنى ئورۇنداپ، شەرقنى ئۆزلىرىنىڭ تالان - تاراج ئوبيېكتىغا ئايلاندۇرۇشنى ئويلاۋاتقان چاغدا «مىڭ سۇلالىسى تارىخى» غا تۆزىتىش كىرگۈزۈۋاتقان ئوردا تارىخچىلىرى ياۋروپالىق رىككىماتخوسنىڭ «ھەر قايسى ئەللەرنىڭ تەزكىرىلىك خەرىتىسى» دېگەن ئەسىرىگە باھا بېرىپ: «ئۇنىڭ ئىچىدىكى بايانلارنىڭ ھەممىسى يالغان - ياۋىداق سۆزلەر بولۇپ، ئويلىنىپ بېقىشقىمۇ ئەرزىمەيدۇ»② دېگەنىدى. ئۇھالەنكى، چوڭ ئاستانىدىكى ئوردا تارىخچىلىرى ھاقارەت قىلغان بۇ ئەسەر ئۆز زامانىسىدىكى غايەت زور جۇغراپىيىلىك بايقاشلارنىڭ سەمەرىسى ئىدى. «ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن بۇرۇن چىڭ خاندانلىقى ئىشكىنى مەھكەم تاقىۋېلىپ، ئۆزىنى قوغداش سىياسىتىنى يۈرگۈزگەنىدى ۋە ھەدەپ ئۆزىنى چوڭ كۆرسىتىشكە ئۇرۇنۇپ كەلگەنىدى. دۇنيا ھەققىدە ھېچقانداق بىلىمى يوق چېگرا ئەمەلدارلىرى چەت مەملىكەتلەرنى «ياۋايىلار دۆلىتى» دەپ كەمسىتەتتى. ئۇلار ھەتتا ئەنگلىيە

① ② گې جيەنشيۇڭ: «بىرلىككە كېلىش ۋە بۆلۈنۈش — جۇڭگو تارىخىدىن كۆرسەتمىلەر»، 18 -، 19 - بەتلەر.

بىلەن 200 يىل سودا مۇناسىۋىتىدە بولۇپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئەنگلىيىنىڭ يەر شارىنىڭ قەيىرىدە ئىكەنلىكىنىمۇ ئۇقمايتتى»①. شۇڭلاشقا «تاكى 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە، غەربلىكلەرنىڭ ئۇرۇش پاراخوتلىرى بىلەن توپ - زەمبىرەكلىرىنىڭ زەربىسى ئاستىدا، ئۇلارنىڭ ئارزۇسىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن ھاقارەتلىك شەرتنامىلەرنى ئىمزالاشقا مەجبۇر بولغان تۇرۇقلۇقمۇ، چىڭ خاندانلىقىنىڭ ئوردا ھۆججەتلىرىدە يەنىلا يۇزىنى قىلىپ يازغان «بۇيۇك چىڭ خاندانلىقىنىڭ خاقانى ئاشۇ ياۋايىلارغا شەپقەت قىلدى...» دېگەن بايانلاردىن ئەجەبلەنگىلى بولمايتتى»②. مۇشۇ نۇقتىدىن تەھلىل ئېلىپ بارغان گې جيەنشيۇڭ ئەپەندى مۇنداق دەيدۇ: «ئەگەردە تارىختا جۇڭگو ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكىدىكى سۇلالىلەر بىلەن مۇناسىۋەت قىلغانلىكى دۆلەتلەر ۋە مىللەتلەرنىڭ ئۆز يازما خاتىرىلىرى بولغان بولسا، ئېھتىمال بۈگۈنكى كۈندە 24 تارىختىكى بەزى يات ئەللەر ۋە مىللەتلەر تەزكىرىلىرىنى قايتىدىن يېزىشقا توغرا كەلگەن بولاتتى. بەزى تارىخشۇناسلارنىڭ بىباھا قامۇسلاردىن نەقىل كەلتۈرۈپ چىقارغان يېتۈك يەكۈنلىرىمۇ يۇقىرىقىدەك كۈلكىلىك كومېدىيەلەردىن ساقلىنالمىغان بولاتتى»③.

تارىختىكى فېئوداللىق ھۆكۈمرانلارنىڭ بۇنداق قارىغۇلارچە شۆھرەتپەرەسلىك قىلمىشلىرى چىڭ خاندانلىقىدىن بۇرۇنقى سۇلالىلەر دەۋرىدىلا خەلقنى مىسلىسىز بەدەل تۆلەشكە مەجبۇر قىلغانىدى.

خەن ۋۇدى دەۋرىدە سىرتقا ئەۋەتىلگەن ئەلچىلەر ئون نەچچە تۈركۈمگە يېتەتتى. ئۇلار بىر تەرەپتىن، يىراقتىكى ئەللەرنىڭ ئاما- يىپ - غارايىب خەۋەرلىرى ئارقىلىق خەن پادىشاھىنى قىزىقتۇرسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۆزلىرى بارغان يەرلەردە تىزىق - تىزىق ئاقچى- لارنى يەرگە تاشلاپ، خەن خاندانلىقىنىڭ بايلىقىنى ئۆچلۈكلىكىنى

① گاۋ يابياۋ، ۋۇدەنماۋ: «مىللىي روھىمىزنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىدا»، جۇڭگو ئىلمىي ساھەسىدىكى سەنئەتچىلەر نەشرىياتى شىركىتى، 1988 - يىل نەشرى، 149 - بەت.

② ③ گې جيەنشيۇڭ: «بىرلىككە كېلىش ۋە بۆلۈنۈش — جۇڭگو تارىخىدىن كۆزىتىلگەن مىللىي مەسىلىلەر»، 19 - 20 - بەتلەر.

كۆز - كۆز قىلاتتى. خەن ۋۇدىنىڭ چەت ئەللىك مېھمانلارنى شەخسەن ئۆزى باشلاپ، خەن خاندانلىقىنىڭ بايلىقىنى پەش قىلىش ئۈچۈن بۇزۇپ - چاچقان چىقىملىرى كىشىنىڭ توۋا دېگۈسىنى كەلتۈرەتتى.

سۇي ياڭدى چەت ئەللىكلەرنىڭ ئالدىدا ئۆز دۆلىتىنىڭ ئاجايىپ پاراۋانلىقىنى پەش قىلىش ئۈچۈن توپ - توپ يىپەكلەرنى دەرەخ شاخلىرىغا ئېسىپ بېزەك قىلىشنى بۇيرۇغان ۋە شۇ ئارقىلىق ئەينى چاغدىكى دۇنيادا ئەڭ قىممەتلىك نەرسە دەپ قارالغان يىپەكنىڭ جۇڭگودا ئادەتتىكى نەرسە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىماقچى بولغان①.

دېمەك، كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، ئۇزاق مۇددەتلىك بېكىك مۇھىمىت، سۇلالە نامى ئالماشسىمۇ سىياسىي تۈزۈلمە ئۆزگەرمەيدىغان تۇرغۇن ھالەت ۋە فېئوداللىق دەرىجە - نەسەب قارىشى جۇڭگو جەمئىيىتىنىڭ ئۇزاققىچە بىر ئىزدا توختاپ قېلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغانىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە، سىرتقى دۇنيادىن پۈتۈنلەي ئايرىلىپ قالغان جۇڭگو جەمئىيىتى ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن، غايەت زور يوقىتىشلارغا ئۇچرىدى. ماركس ئەپيۇن ئۇرۇشى ئۈستىدە توختىلىپ مۇنداق دېگەنىدى: «نوپۇس پۈتكۈل ئىنسانىيەت ئومۇمىي سانىنىڭ ئۈچتىن بىر قىسمىنى ئىگىلەيدىغان بىر غايەت زور ئىمپېرىيە جاھان ۋەزىيىتى بىلەن ھېسابلاشماي، ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى مۇقامىغا دەسسەپ يۇرۇۋەردى. دۇنياۋى ئالاقە تورى ۋە سىستېمىلىرىدىن سىقىپ چىقىرىلدى ۋە يېتىم - تەنھا ھالەتتە قالدۇرۇلدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇلار كۈچىنىڭ بارىچە ئۆزلىرىنىڭ ھاكىممۇتلەق سۇلالىرىنى كەمكۈتىسىز گۈزەللەشتۈرىدىغان خىياللىرى ئارقىلىق ئۆزلىرىنى ئالدىدى. مۇشۇنداق بىر ئىمپېرىيە ئاخىرى مۇشۇنداق بىر مەيدان ھايات - ماماتلىق ئېلىشىش جەريانىدا ئۆز ھالاكىتىنى كۈتۈۋالدى»②.

① گې جيەنشيۇڭ: «بىرلىككە كېلىش ۋە بۆلۈنۈش — جۇڭگو تارىخىدىن كۆزىتىلگەن مىللىي مەسىلىلەر»، 199 - 200 - بەتلەر.

② «ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرىدىن تاللانما»، I توم، 26 - بەت.

خۇاڭخې ۋە چاڭجياڭ دەريالىرى ۋادىسىدىكى مۇنبەت تېرىم رايونلىرى بىلەن سېرىق توپىلىق زوندا يەرگە باغلىنىپ، تەبىئەتنىڭ خەير - ئېھسانىنى تىلەپ، ئۆزىنى ئۆزى تەمىنلەيدىغان ناتۇرال ئىگىلىككە تايىنىپ مۇقىم ۋە تىنچ ھاياتقا كۆنۈككەن بۇ كىشىلەر سىرتتىن كېلىدىغان ھەر قانداق شەكىلدىكى غىدىقلاشلارنى خالىمايتتى. باشقا ئەللەرنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلى ۋە مەدەنىيەت ئەندىزىسىنى تېخىمۇ ياقتۇرمايتتى. خۇددى رىۋايەتلەردىكى ياۋ (ﷺ) دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن بىر قوشاقتا ئېيتىلغىنىدەك: «كۈن چىقسا ئېتىزدا ئىشلەيمىز، كۈن ئولتۇرسا دەم ئالىمىز، ئۆزىمىزنىڭ قۇدۇقىدىكى سۈنى ئىچىمىز، ئېتىزىمىزدىن چىققان ئاشلىقنى يەيمىز...»① دەپ بىر خىلدا تۇرمۇش كەچۈرەتتى. ئىنسانىيەت ئۇزاق مۇددەتلىك يېزىقسىز دەۋرنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ، ئېپوسلار ئارقىلىق خاراكتېرلىنىدىغان ھەقىقىي بالىلىق دەۋر — قەھرىمانلىق دەۋرىنى ئاچقان چاغدا، يىراق شەرقتىكى بۇ تېرىم خەلقلىرى «ئاسىياچە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى» نىڭ بىر خىلدا پەپلىشى بىلەن زاكىسىدىلا قېرىپ، «بالدۇر يېتىلگەن بالا» بولۇپ قالغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە لاۋزى قاتارلىق قەدىمكى زامان دانىشمەنلىرىنىڭ داۋاملىق تەشەببۇس قىلغان غايىۋى ئىدىيالى «ئىشكىنى چىڭ تاقىۋېلىپ خاتىرجەم ياشاش، كۆپ ئىشلارنى ئويلىماسلىق» تەك بىكىك تۇرمۇش پەلسەپىسى بولۇپ، بۇ ئۇلارنىڭ شەرقچە روھىيەت جۇغلانمىسىغا غايەت زور تەسىر كۆرسەتكەنىدى. لاۋزىنىڭ تۆۋەندىكى سۆزلىرى پۈتۈكچىلەر تەرىپىدىن ئەۋلادمۇ - ئەۋلاد كۆچۈرۈلۈپ، ئېغىزمۇ - ئېغىز زىكىر قىلىنىپ، دەرسخانىلاردا قايتا - قايتا ئوقۇتۇلۇپ كەلگەنىدى: «دۆلەت كىچىك، خەلق ئاز بولۇشى كېرەك. پۇقرالارنىڭ قورال - سايمانلىرى ئارتۇقچە بولسىمۇ ئۇنى ئىشلەتمەسلىكى، ئۆلۈپ كېتىشتىن قورقۇپ يىراق جايلارغا بارماسلىقى،

① شېن دېجۇەن: «قەدىمكى شېئىرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى»، 1 - جىلد.

قى، ھارۋا، كېمە قاتارلىقلار بولسىمۇ ئولتۇرماسلىقى، قوراللىرى تەييار بولسىمۇ قارشىلىق كۆرسەتمەسلىكى لازىم. پۇقرالار مىختەك ئەستە تۇتۇش ئۇسۇلىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، يېيىلگەن نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى تەملىك، كىيىلگەن كىيىملەرنىڭ ھەممىسىنى چىرايلىق دەيدىغان تۇيغۇنى شەكىللەندۈرۈشى كېرەك. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ تۇرالغۇ ئۆيلىرىنى بىخەتەر ھەم راھەت دەپ ھېس قىلىشى، ئۆرپ - ئادەتلىرىنىڭ ھەممىسىنى خۇشاللىق بىلەن ساقلىشى لازىم. قوشنا ئەللەر بىر - بىرىنىڭ توخۇلىرىنىڭ چىللاشلىرى ۋە ئىتلىرىنىڭ قاۋاشلىرىنى ئاڭلاپ تۇرسىمۇ، لېكىن پۇقرالىرى تاكى ئۆلگىچە بىر - بىرى بىلەن بېرىش - كېلىش قىلماسلىقى كېرەك»①. لاۋزى ۋە كۇڭزى - مېڭزىلارنىڭ پەلسەپىلىرىنى ئۆزىگە مەنبە قىلغا رۇجيا ئېقىمى ۋە تەرىقىتى جۇڭگو جەمئىيىتىگە، جۈملىدىن جۇڭگو دېھقانلىرىنىڭ پىسخىك دۇنياسىغا چوڭقۇر تامغىلارنى قالدۇردى. ئۇلارنىڭ دىنىي چۈشەنچىلەرگە قارىغاندا ئەمەلىي نەرسىلەرگە كۆپرەك قىزىقىدىغان خاراكتېرى ۋە سەنئەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا تازا ماس كەلمەيدىغان پىسخىك تىندۈرمىسى بۇ يەردە پەقەت تارىخىي شەكىلدىكى يىلنامىچىلىق بىلەنلا خاراكتېرلىنىدىغان مەدەنىيەت تېپىنى بارلىققا كەلتۈردى. شۇنداق بولغاچقا بۇنداق تىنىپ كەتكەن تۇرغۇن مۇھىتتا چوڭ تېپتىكى مىللىي ئېپوسلارنىڭ مەيدانغا كېلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بىز قەدىمكى زاماندا — خەن سۇلالىسى ئەلچىسى بىلەن ھونلارغا تەسلىم بولغان ھونپەرەست سەركەردە جۇڭ خاڭيۇ ئوتتۇرىسىدىكى دىئالوگىدىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئاھالىلىرى بىلەن شىمالدىكى ئاتلىق مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى چوڭقۇر پىسخىك پەرق ۋە مەدەنىيەت ئايرىمىسىنى ھېس قىلالايمىز:

«خەن ئەلچىسى: ھونلاردا قېرىلىرىنى كەمىستىش ئادىتى بار

① لاۋزى: «ئەدەب - ئەخلاق دەستۇرى».

ئىكەن.

جۇك خاڭيۇ: خەننىڭ ئادىتىدىمۇ، چېگرا قوغداش ئۇچۇن ھەر-بىي قىسىمغا كىرىپ ئۆيىدىن ئايرىلغانلارغا قېرى تۇغقانلىرى ئۆز نەپسىدىن كېچىپ كىيىم - كېچەكنىڭ قېلىنى، ئوزۇق - تۇلۇكنىڭ ئوبدىنىنى بېرىدىغۇ؟

خەن ئەلچىسى: ھەئە، راست.

جۇك خاڭيۇ: ھونلارنىڭ جەڭگىۋارلىقنى كەسىپ قىلغانلىقى ھەممىگە ئايان. ئۇلارنىڭ قېرى - ئاجىزلىرى ئۇرۇشقا يارىمايدىغان بولغانلىقتىن ئۆزلىرىنى قوغداش ئۇچۇن ئوزۇق - تۇلۇكنىڭ ياخشىسىنى نەۋقىرانلىرىغا يېگۈزىدۇ. بۇ ئۆزىنى قوغدىغانلىق بولىدۇ. بۇ خۇددى ئاتا - بالىنىڭ بىر - بىرىنى ئاسرىغانلىقىغا ئوخشايدۇ. بۇنى قانداقمۇ ھونلارنىڭ قېرىلارنى كەمسىتىشى دېگىلى بولسۇن؟

خەن ئەلچىسى: ھونلاردا بىر چېدىر ئۆيدە ئاتا - بالا بىللە تۇرىدىكەن. ئاتىسى ئۆلسە، ئوغلى ئۆگەي ئانىسىنى ئالىدىكەن. ئاكىسى ئۆلسە، ئىنىسى ئاكىسىنىڭ خوتۇنىنى ئالىدىكەن. بۇلاردا زىننەتلىك كىيىم - كېچەكلەر بولمايدىكەن، ئوردا ئەدەب - قائىدىلىرىمۇ بولمايدىكەن.

جۇك خاڭيۇ: ھونلاردا ئادەت شۇنداق. كىشىلەر مال - چارۋىلارنىڭ گۆشىنى يەپ، سۇتىنى ئىچىدۇ، تېرىسىنى كىيىم قىلىپ كىيىدۇ. چارۋا - مالالار ئوت، سۇغا موھتاج بولغانلىقتىن ھونلارغا ھەمىشە يۆتكىلىپ تۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، ھونلار جىددىي ۋەزىيەت توغۇلغاندا، ھەممە كىشى ئاتقا مىنىش، ئوقيا ئېتىشنى مەشىق قىلىدۇ. تىنچ شارائىتتا بولسا ھەممە خۇشال - خۇرام، خاتىرجەم كۇن ئۆتكۈزىدۇ. ھونلاردا قائىدە - يوسۇن ئاددىي بولۇپ، بىر ئەلنىڭ ئىشى بىر كىشىنىڭ ئىشىغا ئوخشايدۇ. ھونلاردىكى ئاتىسى ئۆلسە، ئوغلى ئۆگەي ئانىسىنى ئالىدىغان، ئاكىسى ئۆلسە ئۇنىڭ خوتۇنىنى ئىنىسى، ئىنىسى ئۆلسە ئۇنىڭ خوتۇنىنى

ئاكىسى ئالىدىغان ئادەتكە كەلسەك، ئۇلار نەسلىنىڭ بۇزۇلۇشىدىن قورقىدۇ. دېمەك، ھونلاردا ئادەت - قائىدىلەر گەرچە قالايمىقان بولسىمۇ، لېكىن مۇقەررەر ھالدا نەسەبلىرىنى ساقلاپ قالىدۇ. ھازىر خەن خاقانلىقى شەكلەن قائىدە - يوسۇنلۇق بولۇپ، بالا ئۆگەي ئانىسىنى، ئۇكا يەڭگىسىنى خوتۇن قىلمىغىنى ئۇچۇن قېرىنداشلار بارا - بارا بىر - بىرىدىن بۆلۈنۈپ، يىراقلىشىپ، ئۆزئارا قىرغىن قىلىشىدۇ. ئاقىۋەتتە، نەسەبمۇ ئۆزگىرىپ كېتىدۇ. ھەممىسىنىڭ ئەسەل قىلىدىغان قائىدىسى ئەنە شۇ. شۇڭا ئەدەب - ئىنساب ئۆز كۇچىنى يوقىتىپ، يۇقىرى بىلەن تۆۋەن ئۆزئارا چىش بىلىشىپ، ئازارلىشىپ ئۆتىدۇ. ۋەھالەنكى، ئۇي - ئىمارەت، قەسىر - ئايۋانلارنىڭ مۇستەھكەم بولۇشى كىشىنىڭ كۇچ - غەيرىتىنى يوقىتىدۇ. دېھقان ئوزۇقلىنىش ۋە كىيىم - كېچەك قىلىش يولىدا كۇچ سەرپ قىلىپ يەر تېرىيدۇ ۋە پىلە باقىدۇ. شەھەر - قەلئەلەر سېلىپ ئۆزىنى ئۇنىڭ ئىچىدە ئاسرايدۇ. دېمەك، بۇ خەلق جىددىي ۋەزىيەت يۇز بەرسە، ئۇرۇشقا يارىمايدۇ. كەڭ - كۇشادە ۋە تىنچ شارائىتقا ئېرىشسە ئىش بىلەن بولۇپ ھالىدىن كېتىدۇ... توپا تام ئىچىدە ياشىغۇچىلارنىڭ ھالىغا ۋاي! تولا گەپنىڭ نېمە كېرىكى؟ سۆزمەنلىك قىلىسىلەر، چىرايلىق كىيىنىپ غادىيىڭلىسىلەر، بۇلا زادى نېمىگە يارىغان؟»①.

دېمەك يۇقىرىقى مۇنازىرە بىزگە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى تېرىم خەلقلىرى بىلەن شىمالدىكى يايلاق خەلقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاش بولمىغان تۇرمۇش ئۇسۇلى ۋە ئېستېتىك ئەندىزىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئۇلار تارىختىن بۇيان بىر - بىرىنىڭ ئوخشاشمىغان پسىخىك ھەزمى ۋە قىزىقىشلىرىنى زادىلا كۆڭۈللىرىگە سىغدۇرالماي كەلگەندى. گويا چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى بىپايان يايلاقلاردا ئات چاپتۇرۇپ چوك بولغان بىر ھون چەۋەندىزى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى بىر

① سىماچىيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر — ھونلار تەزكىرىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 110 - جىلد.

خىل هاياتقا كۆنگەن ئاشۇ تېرىمچىلارنىڭ قاتمۇ - قات قورغان - سېپىللار ئىچىگە مۆكۈنۈۋېلىپ، مۇرەككەپ كىشىلىك مۇناسىۋەت مەسىلىلىرىنى خىيال قىلىدىغان، زىلزىلە ۋە داۋالغۇپ تۇرغان ۋەزىيەتكە قارىغاندا پىنھان ۋە تىنچ تۇرمۇشنى خالايدىغان، مەڭگۈ ئۆزگەرمەيدىغان بىر خىل زېرىكەرلىك تۇرمۇشنى قوغلىشىپ ياشايدىغان ئادەتنى زادىلا چۈشەنمەيتتى. نەم تۇمان باسقان شاللىقلاردا ئېڭىشىپ ئەمگەك قىلىۋاتقان بىر جىپاكەشلىك تېرىمچىمۇ شىمالنىڭ يايلاقلىرىدىكى ئاشۇ ئاتلىق كىشىلەرنىڭ ئوت، سۇ مەنبەلىرىنى قوغلىشىپ، تىنىمسىز كۆچۈپ، ھەرىكەتچان ياشايدىغان، جەددىي ۋەزىيەتكە دۇچ كەلگەن ھامان چاقماق تېزلىكىدە ئويۇشۇپ، قۇيۇندەك ئۇچقۇر ئاتلىرى بىلەن تىنچ تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتقان تېرىم خەلقلىرى ئۈستىگە باستۇرۇپ كېلىدىغان، مۇرەككەپ ۋە نازۇك قائىدە - يوسۇن، ئەمر - مەرۇپلار بىلەن زادىلا چۈشلىپ ئولتۇرمايدىغان قوپال تۇرمۇش ئادەتىنى مەڭگۈ تەسەۋۋۇرىغا سىغدۇرالمايتتى. شۇڭلاشقا شەرقىي ئاسىيا مەدەنىيەت تېپىدا ئەپسانىلارنىڭ تەرەققىي قىلمىغانلىقى، ئېپوسلارنىڭ بولسا مۇتلەق مەيدانغا كېلەلمىگەنلىكى بىزنى ئۇنچىلىك ئەجەبلەندۇرمەيدۇ. چۈنكى ئۇلارنىڭ گۈزەللىككە بولغان ئىنتىلىشلىرىنىڭ ئەڭ يۇقىرى مىزانى تارىخىي شەكىلنى ئۆزىگە ئەندىزە قىلغان بولۇپ، ئۇلار سەنئەتلىك تۇيغۇغا ئەمەس، ئەمەلىي نەرسىلەرگە، بەدىئىي تەسەۋۋۇرغا ئەمەس، ھەممە ئىشنىڭ تەپسىلاتىنى زىنھارلايدىغان تەزكىرە - يىلنامىچىلىق ئەنئەنىسىگە ئەقىدە قىلاتتى. دۇنيادىكى ھېچقانداق بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيەت مىراسلىرى ئېچىدىن ئۇلارنىڭ كىدەك جىلد - جىلد يىلنامىلەرنى تاپقىلى بولمايتتى. ئۇلار ئۇچۇن ئېيتقاندا، بىر ئايال ئۇچۇن ئون يىللىق يۇنان - تروياۋ ئۇرۇشى قوزغاش، يالىڭاچ ھەيكەللەرنى ياساپ ئادەم گۈزەللىكىگە مەپتۇن بولۇش، لەيلىنىڭ ئىشقىدا مەجنۇن بولۇپ چۆللەرنى كېزىپ يۈرۈش، «ئۇچار گىلەم» ۋە «ئۇر توقماق» ھەققىدە چۆچەك توقۇش قاتارلىق

سەنئەتلىك تەپسىلاتلارنىڭ ھەممىسى ئۆتۈپ كەتكەن ئەخمىقانىلىق ھېسابلىناتتى. چىن بوخەي ئەپەندى «جۇڭگو مەدەنىيەت روھىنىڭ قۇرۇلما نۇقتىسىنەزىرى» ناملىق ماقالىسىدا مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ قۇرۇلۇش ھەرىكىتى ۋە ئۇنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى سېھىرگەرلىك بىلەن تارىخ - يىلنامىچىلىقتىن ئىبارەت ئىككى خىل شەكىلنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە گۈللىنىشىنى ئۆزىگە ئارقا كۆرۈنۈش قىلغان. بۇنىڭ ئالدىنقىسى ئىپتىدائىي سېھىرگەرلىك ۋە دىندىن بەخلانغان بىر خىل خام ھالەتتىكى مەدەنىيەت ھالىتى، كېيىنكىسى بولسا، خۇاشيا ئەجدادلىرىنىڭ مەدەنىيەت دەۋرىگە كىرگەندىن كېيىن شەكىللەنگەن يېڭى مەدەنىيەت خاھىشىدۇر»[1]. ئۇزاق تارىخ جەريانىدا ھون، تۈرك، سىيانپى، كىدان، موڭغۇل قاتارلىق ئاتلىق مىللەتلەر كۆپ قېتىم سەددىچىندىن ئۆتۈپ، تېرىم رايونلىرىغا پاراكەندىچىلىك سالدى ۋە ئوخشىمىغان مەدەنىيەت تىپلىرىنىڭ قوشۇلۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئەمەلىيەتتە بۇ ۋەقەلەر ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە نۇرغۇن ئېپوسلارنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە باش تېما ۋە ئارقا كۆرۈنۈش بولالايتتى. «بولۇپمۇ XIII ئەسىردە جاھاننى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن چىڭگىزخاننىڭ ھەيۋەتلىك ئوبرازى تامامەن بىر قەھرىمانلىق ئېپوسىنىڭ باش پېرسونازى بولالايتتى. لېكىن بۇ قەدىمىي ۋە نازاكەتلىك تېرىم مەدەنىيىتىنىڭ ئۇلارغا قالدۇرغىنى پەقەتلا «يۇەن سۇلالىسى تارىخى» دىكى ئاشۇ بىر قانچە باب تېتىقسىز يازما خاتىرە بولدى. چۈنكى بۇ مەدەنىيەت ئاللىبۇرۇن قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىنى تۇغدۇرغان بالىلىق دەۋرىدىن ھالقىپ كەتكەنىدى. بۇ مەدەنىيەت يەنە قەدىمدىن بۇيان ئۇرۇش ۋە زىلزىلىلەرگە قىزىقمايتتى. ئۇنىڭ ئۆز ئەنئەنىسى شەكىللەندۇرگەن مەدەنىيەت ئەندىزىسى يايلاق مىللەتلىرىنىڭ ئات ئارقىلىق ياراتقان ئەندىزىسىگە زادىلا ئوخشىمايتتى. يەنە

① چىن بوخەي: «جۇڭگو مەدەنىيەت روھىنىڭ قۇرۇلما نۇقتىسىنەزەرى» — «جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلىرى» ژۇرنىلى 1988 - يىللىق 4 - سان.

كېلىپ ئۇلارنىڭ «قۇياش قەھرىمانى» تېپىدىكى مەدەنىيەت فورمىسى بۇ تېرىم مىللىتىنىڭ ئىچكى پىسخىك قۇرۇلمىسىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىپ، ئۇلارنىڭ كوللېكتىپ، يوشۇرۇن ئېڭىنى يارىتتى. بۇ- نىڭ نەتىجىسىدە موڭغۇللار ئۆزلىرى يازغان «موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى» مۇ تېرىم مەدەنىيىتىنىڭ زىياسىدىن رەڭ ئالغاندى. شۇڭا ئۇنى قەھرىمانلىق ئېپوسى دېگەندىن كۆرە، تارىخىي ئەسەر دېيىش تۇزۇك ئىدى»①.

جەنۇبىي ئاسىيا ئىككىنچى چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى ھىندى مەدەنـ- يىەت تىپى گەرچە ئومۇمىي جەھەتتىن «ئاسىياچە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى»غا خاس بەزى ئالاھىدىلىكلەرنى ئىپادە قىلسىمۇ، لېكىن ئۆزىنىڭ شەرقتىكى قوشنىسى جۇڭگو مەدەنىيىتىدىن تۇپتىن پەرق قىلاتتى. جەنۇبىي ئاسىيا ئىككىنچى چوڭ قۇرۇقلۇقى جۇغراپىيىلىك جايلىشىشى جەھەتتىن، كۆپ قىسمى ئىسسىق بەلباغقا توغرا كېلەـ- تتى. ئىقلىم جەھەتتىن، ئىسسىق بەلباغ يامغۇرلۇق ئورمىنى كېلىما- تىغا مەنسۇپ ئىدى. بۇ يەرنىڭ ھاۋاسى نەم ئىسسىق، ھۆل ـ يېغىن مىقدارى كۆپ، ئورمان ۋە ئۆسۈملۈكلىرى باراقسان بولۇپ، بۇنداق ئەۋزەل تەبىئىي شارائىت قەدىمكى ھىندىلارنى تارقاق ھالەتتىكى تېرىم ئىگىلىكى ئارقىلىق تۇرمۇشىنى قامداش ۋە خىيالىي رومانتىكىغا مەپتۇن بولۇپ ياشاش ئادىتىنى شەكىللەندۈرگەن. ھىندىستان تارىخـ- دا بۆلۈنمە ھالەتتىكى ئۇششاق خانلىقلار ئىزچىل ھالدا ئۆز مەۋجۇتلۇـ- قىنى ساقلاپ كەلگەن بولۇپ، ئەزەلدىن بىرلىككە كەلگەن، ھوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشكەن مۇستەبىت سىياسىي تۇزۇلمىنىڭ شەكىللـ- ىنىشىگە ئىمكانىيەت بولماي كەلگەندى. تارقاق ھالەتتىكى ئىجتىما- ئىي توپلارنى بىرلىك قىلغان بۇ جەمئىيەتتە، كىشىلەر قانداشلىق مۇناسىۋىتىگە ئانچە كۆڭۈل بۆلۈپ كەتمەيتتى، جۇڭگو سۇلالىلىرىدەك

① ئې شۇشىەن: «قەھرىمان ۋە قۇياش»، 27 ـ، 28 ـ بەتلەر.

ھاكىمىيەتلەق سىياسىي تۇزۇلمىنىڭ شەكىللىنىشىگە شارائىت ھازىر- لانمىغانىدى. بۇ يەردىكى نەم تۇمان ئوراپ تۇرغان ئىسسىق بەلباغ مەنزىرىسى، ئەۋزەل ھاياتلىق شارائىتى ۋە تىنچ تېرىم تۇرمۇشى ھىندىلارنىڭ ھايات پەلسەپىسىنى شېرىن چۈش قاينىمى بىلەن يۇغۇـ- رۇپ تاشلىغانىدى. ئۇلار كۈندىلىك ۋەقەلەرنى زېھنىرلاپ خاتىرىگە ئالىدىغان تەزكىرە ـ يىلنامىچىلىك ئەنئەنىسىگە قىزىقمايتتى. رىئال- ىي تارىخىي تۇيغۇغا بېرىلمەيتتى، تاغ ـ دەريالار ئاتلاپ دېڭىز ـ ئوكيانلار كېچىپ يېڭىلىق يارىتىشقا ئىنتىلىدىغان تەۋەككۇلانە تۇر- مۇشنىمۇ ياقتۇرمايتتى. بەلكى ئۇ ئالەمنىڭ ئەبەدىيلىكىگە مەھلىيا بولۇپ، ئاچچىق خىيال، شېرىن ئازاب ئارقىلىق ئۆز كۆڭلىنى ئاۋۇن- دۇراتتى. ئۇلار دائىم غايىۋى ھاياتلىق پەلسەپىسى ئۇستىدە ئازابلىق خىياللارنى سۈرۈپ، مېتافىزىكىغا مەپتۇن بولاتتى، ھاياتنىڭ ئەبەدىيـ- لىكى ۋە مەۋجۇتلۇقنىڭ قىممىتى ھەققىدە رەڭگارەڭ پىكىر تەلقىنـ- لىرىنى مەيدانغا كەلتۈرەتتى. ئېستېتىك ئىنتىلىشتىكى ئەبەدىيلىك شەكلىنى ئۆز ئىزدىنىشلىرىنىڭ ئەڭ ئالىي مىزانى قىلاتتى. ئۇلار ئەبەدىيلىك نەرسىلەر — مۇھەببەت، روھ، ئۆلۈم ئۈچۈن ئۆزىنى قۇربان قىلىشقا، ئىنكار قىلىشقا تەييار تۇراتتى. خۇددى گېگىل كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك، ھىندىلار جۇڭگولۇقلارنىڭ ئەكسىچە، «ئەسە- بىي خىياللار بىلەن لىرىك تۇيغۇلارغا ئىگە»①مىللەت ئىدى. بۇلارنىڭ روھىيەت پرىنسىپى چۈش قاينىمى ئىچىدىكى قاينات رومانتىكا ئىدى. ئۇلارنىڭ شەيئىيلەرگە بولغان قارىشى تەسەۋۋۇر ئۇستىگە قۇرۇلغان پانتىزملىق پەلسەپە ئىدى. ھىندىلارنىڭ ھايات پەلسەپىسى ئۆزىنى ئىنكار قىلىش ئۇستىگە قۇرۇلغان غايىۋى دۇنيا ئىچىدە ئىپادە قىلـ- ىناتتى. «پۈتكۈل ۋۇجۇدى ۋە قەلبىدە بوشلۇق ھېس قىلغان كىشى ئۆزىنى ۋە ئۆزىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئەھمىيەتسىز، ئېتىراپ قىلغىلى

① گېگىل: «تارىخ پەلسەپىسى»، 182 ـ بەت.

بولمايدۇ. دەپ قارايتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۆزىنى ئەپيۇننىڭ مەسخۇش ئالىمىگە غەرق قىلىپ بىر مەيدان غايىۋى چۈش دۇنياسى بىلەن ئەسەبىي بەخت سېزىمىنى ياراتاتتى. . . »①.

مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ھىندىلار رېئال تۇرمۇشقا ئەمەس، بەلكى ھاياتلىقنىڭ ئەبەدىيلىك قىممىتىگە كۆپرەك كۆڭۈل بۆلەتتى. شۇڭا ھىندىستان مۇستەقىللىقىنىڭ داھىيسى نېھرۇ ئۆزىنىڭ «ھىندىستان جەمئىيىتى» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازغانىدى: «ھىندىلارنىڭ پۈتكۈل جەمئىيىتىكە نىسبەتەن مۇكەممەل چۈشەنچىسى ۋە مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى يوق. ئۇنىڭ ئۈستىگە ھېچكىممۇ ئۇلارغا ئۇلارنىڭ جەمئىيەت بىلەن بولغان باغلىنىشىنى ھېس قىلدۇرۇشقا ئۇرۇنۇپ باقمىدى»②. ھىندىستاندا مەيدانغا كەلگەن ھەر قايسى دىنلار ئوتتۇرىسىدا تەلىمات جەھەتتىن نۇرغۇن ئىختىلاپلار بولسىمۇ، لېكىن «سانسارا» (ھاياتتىن ئۆلۈمگە، ئۆلۈمدىن يەنە ھاياتقا ئېرىشىش) نۇقتىسىنەزىرىدە ناھايىتى زور ئوخشاشلىقلار ساقلانغانىدى. سانسارا نۇقتىسىنەزىرى تەبىئەت ۋە ئالەمنىڭ رېتىملىك ئايلىنىش قانۇنىيىتىگە تەتبىقلانغان ھايات قارىشى بولۇپ، ئۇ، ھىندىلارنىڭ ئۆلۈمدىن ھالقىش ۋە ئۇ دۇنيانىڭ ئەبەدىيلىكىگە مەھلىيا بولۇشتەك رومانتىك مەدەنىيەت پىسخىكىسىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەنىدى. پىكۇس دەرىخى ئاستىدا ئولتۇرۇپ ئازابلىق خىيالغا چۆمگەن سىدخارتا ساكيامۇنى ئۇلارنىڭ تىپىك ۋەكىلى ئىدى! گەرچە ھىندىستاندا جۇڭگو ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىگە ئوخشىمىغان ھالدا «ماخابخاراتا» ۋە «رامايانا» قاتارلىق ئىككى مەشھۇر ئېپوس مەيدانغا كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ناھايىتى زور دەرىجىدە ھىندى مەدەنىيەت تىپىنىڭ ئايالالىق نازاكىتىنى ئىپادە قىلغانىدى. ھىندى ئېپوسلىرىدا گەۋدىلەنگەن تىرا-

① ئ. گېگىل: «تارىخ پەلسەپىسى»، 210 - بەت.

② نېھرۇ: «ھىندىستان جەمئىيىتى» — گاۋيابياۋ قاتارلىقلار يازغان: «مىللىي روھ» نىڭ چوڭقۇر قاتلىمىدا»، 5 - بەتتىكى نەقىلگە قارالسۇن.

گېدىك گۈزەللىك ۋە مەنىۋى دۇنيا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە يۇنان ئېپوسلىرىغا زادىلا ئوخشىمايتتى. گەرچە «ماخابخاراتا» ئېپوسىدا خۇددى يۇنان ئېپوسلىرىغا ئوخشاشلا بىر گۈزەل ئايال ئۆچۈن ئۇرۇش پارتلىسىمۇ، لېكىن «يۇنان ئېپوسلىرى خانىش خېلىننىڭ گۈزەللىكى ۋە سۆيۈملۈكلۈكى بىلەن غەرب دۇنياسىنى مەپتۇن قىلسا، ھىندى ئېپوسلىرى گۈزەل شىدۇنىڭ ۋۇجۇدىدىكى ئايالالىق سادالىقەت ۋە پاكلىق ئارقىلىق ھىندى خەلقىنى تەسىرلەندۇرىدۇ»①. دېمەك، ھىندىلارنىڭ ئۆزىگە خاس سەنئەت تەلپۈنۈشى ۋە ئېستېتىك ئىنتىلىشى بىر خىل گارمۇنىيەلىك بىرلىكنى ئەڭ يۇقىرى ئۆلچەم قىلىدۇ ۋە تىمتاسلىق، بىردەكلىك، تەڭپۇڭلۇق، پاراللىلىقنى ئۇنىڭ ئىپادىسى قىلىدۇ.

ۋەھالەنكى، جەنۇبىي ئاسىيا ئىككىنچى چوڭ قۇرۇقلۇقى ئوتتۇرا ئاسىيا ئاريانلىرىنىڭ چوڭ كۆچۈشىدىن كېيىنكى چەكسىز ئۇزاق تارىخىي جەريانىدا ئىزچىل بىر خىل تىندۇرما ھالەتنى ساقلاپ كەلدى. گەرچە ئۇلار ھىندىستان يېرىم ئارىلىدىكى ئۆمۈچۈك توربەدەك دەريا-تاراملار ۋە ئېگىز - پەس تاغ - ئېدىرلار سەۋەبىدىن نۇرغۇنلىغان كىچىك تېپتىكى مەمۇرىي ۋە ئىجتىمائىي بىرلىكلەرگە بۆلۈنۈپ ياشىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار چوڭ جەھەتتىن ئورتاق مەۋجۇتلۇق ۋە تەڭ تەرەققىي قىلىش پرىنسىپىغا ئىگە ئىدى. يەنە كېلىپ، سىرتتىن باستۇرۇپ كەلگەن ھەر قانداق بىر كۆچمەن توپ «بۇ يەردە مۇقىم ئولتۇراقلاشقاندىن كېيىن، ھىندى ئىرقىنىڭ چوڭ قازىنىدا قاينىپ ئۆزىنىڭ ئەسلى قىياپىتىنى يوقىتاتتى»②. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ھىندى مەدەنىيىتىنىڭ ئۇنىۋېرساللىقى ۋە سىغدۇرۇشچانلىقى بارغانسېرى ئېشىپ باردى. ئەمما ھىندى مەدەنىيەت تىپى ئەسلى ماھىيىتىدىن

① مى ۋېيكەي: «ھىندىستاننىڭ ئىككى چوڭ ئېپوسىغا كىرىش» — «ھىندى مەدەنىيىتىدىن ئون سەككىز لېكسىيە»، تەيۋەن دۇڭدا كىتاب شىركىتى، 1984 - يىل نەشرى، 110 -، 112 - بەتلەر.

② ھۇمايۇن جەبىل: «ھىندىستاننىڭ مىراسى»، شاڭخەي خەلق نەشرىياتى، 1958 - يىل نەشرى، 34 -، 44 - بەتلەر.

تېرىم ئىگىلىكىنى ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىي ئاساسى قىلغاچقا، «قەدىمكى دەۋرلەردىلا شەكىللەنگەن يېزا كوممۇناسى تاكى بۈگۈنگىچە ساقلىنىپ كەلگەندى»①. ئۇنىڭ ئۈستىگە «ئىقتىسادىي فورماتسىيىنىڭ جاھىلىقى ئىجتىمائىي بايلىقلارنىڭ ئېشىشىغا توسالغۇ بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئىسلاھاتنى رەت قىلىپ، يېڭى شەيئىيلەرگە قارشى تۇرىدىغان جاھىل مەدەنىيەت پىسخىكىسىنى شەكىللەندۈرۈپ قويىدى»②.

قەدىمكى بابىل، ئىبراي، پارس ۋە ئەرەب مەدەنىيەتلىرىنىڭ قوشۇلۇشىدىن شەكىللەنگەن غەربىي ئاسىيا مەدەنىيەت تېپى ئۇزاق ئاسىيادىكى يەنە بىر مۇھىم مەدەنىيەت ئوچىقى ئىدى. بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئىچىدىكى پارس مەدەنىيىتى كۆزنى قاماشتۇرىدىغان ئالاھىدە بىر سىستېما ئىدى.

غەربىي ئاسىيا جۇملىدىن ئىران ئېگىزلىكى، مىسوپوتامىيە تۈزلەڭلىكى، ئەرەب يېرىم ئارىلى ۋە مۇنبەت ھىلال ئاي رايونى جۇغراپىيىلىك جايلىشىشى جەھەتتىن ئوچۇق سىستېما ئىدى. بۇ رايون ئاسىيا، ئافرىقا ۋە ياۋروپادىن ئىبارەت ئۈچ قىتئەنى بىر - بىرىگە باغلاپ تۇراتتى ۋە ھەر قايسى مەدەنىيەت سىستېمىلىرىنىڭ ئۇچۇرلىرىنى ئۈزلۈكسىز قوبۇل قىلىپ تۇراتتى. بۇ رايونلارنىڭ ئىقلىمى قۇرغاق، ھۆل - يېغىن مىقدارى ئاز، يېرىم چۆل ۋە بوستانلىقلار ئۆزئارا گىرەلىشىپ كەتكەن بىر زونا ئىدى. ئىنسانىيەت تارىخىدىكى بۈيۈك مەدەنىيەتلەر، چوڭ ئىمپېرىيىلەر، دۇنياۋى دىنلار بۇ يەردە مەيدانغا كەلگەندى. ئارىيانلارنىڭ چوڭ كۆچۈشلىرى، ئىسكەندەرنىڭ شەرققە يۈرۈشى، چىڭگىزخاننىڭ ئىستېلاسى، ئەمىر تېمۇرنىڭ كېڭەيمىچىلىكلىرى بۇ يەردىن ئۆتكەندى. زارائاستېرنىڭ تەلىماتلىرى، ھەزرىتى مانىنىڭ تەشەببۇسلىرى ئەڭ دەسلەپ بۇ يەردىن باشقا جايلارغا تارقالغاندى. كېيىنكى مۇكەممەل دىنلاردىكى ئىككى مەنبەچىلىك

① ② ھۇمايۇن جەبىل: «ھىندىستاننىڭ مىراسى»، شاڭخەي خەلق نەشرىياتى، 1958 - يىل نەشرى، 44 - 46 - بەتلەر.

قاراشلىرى ئالدى بىلەن بۇ يەردە بىخلانغاندى. بۇ يەردىكى كىشىلەرنىڭ ئېستېتىك ئىنتىلىشى غايىۋى شەكىلنى ئۆزىنىڭ ئەڭ ئالىي مىزانى قىلاتتى. ئۇلار پەيغەمبەرلەرگە ۋە ئۇلار ئېيتىشكەن مۇقەددەس ۋەھىيلەرگە موھتاج ئىدى. تەڭرى بىلەن ئىنساننىڭ مۇناسىۋىتى بۇ خىل دىنىي ئەخلاقنىڭ يادروسى ئىدى، ئېتىقاد ئۇنىڭ يۈكسەك مىزانى ئىدى. بۇ يەردىكى قۇياش نۇرىنىڭ تونۇردەك قىزدۇرۇشى، بوستانلىقلارنىڭ چەكلىكسىز ۋە زەڭگەر ئاسمان بىلەن تۇتۇشۇپ كەتكەن بىپايان سۇررەك قۇملۇقلار ئۇلارنىڭ شېئىرىي تەسەۋۋۇرىنى تىنىمسىز غىدىقلايتتى. ئۇلاردا شېئىرىي تۇيغۇ، ئىلاھىي پەلسەپە، تىل قابىلىيىتى تەڭ-قىي قىلغاندى. «مىڭ بىر كېچە» چۆچەكلىرى بىلەن مۇقەددەس دىنىي دەستۇرلارنىڭ بۇ يەردە يارىتىلغانلىقى ئەجداد-لىنەرلىك ئەمەس ئىدى. بولۇپمۇ پارس مەدەنىيىتى ۋە شېئىرىيىتى ئالاھىدە خاراكتېرلىك ئىدى. ئەگەردە ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنى مۇپەسسەل يورۇتۇشقا توغرا كەلسە، پارسلارنىڭ بۇ رايونغا كۆرسەتكەن غايەت زور تەسىرىنى نەزەردىن ساقىت قىلغىلى بولمايتتى. ئەمەلىيەتتە، غەرب ئىلىم ساھەسىنىڭ يېقىنقى زامانغا كەلگەندە شەرققە بولغان قىزىقىشى ئىران شېئىرىيىتىگە بولغان مەپتۇنلۇقتىن باشلانغاندى. گېگىل ئۆز دەۋرىدە پارسلارنىڭ تارىختىكى رولىغا ئالاھىدە يۇقىرى باھا بېرىپ مۇنداق دېگەندى: «پېرسىيە ئىمپېرىيىسى قۇرۇلغان كۈندىن ئېتىبارەن بىزنىڭ تارىخقا بولغان مۇناسىۋىتىمىز رەسمىي باشلاندى. پارسلار ئىنسانىيەت تارىخىدىكى تۇنجى دۇنياۋى تارىخىي مىللەت ئىدى»①. گېگىلنىڭ بۇ سۆزىدە چوڭقۇر تارىخىي ئاساس بار ئىدى. چۈنكى يۇنان - پېرسىيە ئۇرۇشى تۇنجى قېتىم شەرق بىلەن غەرب مەدەنىيىتىنى بىر - بىرىگە ئۇچراشتۇرغانىدى. گېگىل تىلغا ئېلىۋاتقان پېرسىيە پۈتكۈل غەربىي ئاسىيانى ئۆز ئىچىگە

① گېگىل: «تارىخ پەلسەپىسى»، 216 - 146 - بەتلەر.

ئالاتتى. «ئالدى ئاسيا (غەربىي ئاسيا) نىڭ ئەڭ روشەن ئالاھىدىلىكى ئۇنىڭ ئۆزىنى بېكىك ھالەتتە قالدۇرمىغانلىقى ۋە شەرقنىڭ ھەممە نەرسىسىنى ياۋروپاغا يەتكۈزۈپ بەرگەنلىكىدىدۇر. گەرچە ئۇ بارلىق دىنىي سىياسىي پرىنسىپلارنىڭ باشلىنىشىغا ۋەكىللىك قىلسىمۇ، لېكىن بۇ پرىنسىپلارنىڭ تاڭ نۇرى ياۋروپادا پارلىدى»①. شۇڭلاشقا، گېگىل پارسلار بىلەن يۇنانلىقلارنىڭ ئۆچرىشىشى شەرقنىڭ روھىنى غەرب دۇنياسىغا ئۆتكۈزۈپ بەردى شۇنداقلا ئۇنىڭ نەتىجىسى پېرسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ ھالاكىتى بىلەن خاراكتېرلەندى، دەپ قارىدى ۋە مۇنداق دەپ خۇلاسە قىلدى: «پېرسىيە ئىمپېرىيىسى دۇنيادا بىرىنچى قېتىم يوقالغان ئىمپېرىيە. شەرق دۇنياسىدا جۇڭگو بىلەن ھىندىستان باشتىن ئاخىر بىر خىل جەمجىت، تۇرغۇن ۋە تەبىئىي مەۋجۇتلۇق ھالىتىنى ساقلاپ، ئۆز تارىخىنى بۈگۈنگە ئۇلىغان چاغدا، پارسلار ئاللىقاچان تارىختا يۇز بېرىشكە تېگىشلىك تەرەققىيات ۋە ئۆزگىرىشلەرنى بېشىدىن كەچۈرۈپ بولغانىدى... كەسكىن قىلىپ ئېيتقاندا، تەرەققىيات پرىنسىپى بىلەن پارسلارنىڭ تارىخى بىللە باشلانغان. چۈنكى پارسلار تارىخنىڭ باشلىنىشى، ئۆز مەنىسى بىلەن دۇنيا تارىخىنىڭمۇ باشلىنىشى ئىدى»②.

8

ئوخشاشمىغان ئىرقلار ۋە مىللىي تۈركۈملەرنىڭ ئوتتۇرا ۋە مەركىزى ئاسيا رايونىدا ئۆزلۈكسىز تۈردە ئۆچرىشىپ تۇرۇشى بۇ رايوننىڭ مەدەنىيەت ۋە ئانتروپولوگىيىلىك قۇرۇلما جەھەتتىكى ئۆزگىرىشلىرىگە غايەت زور تەسىر كۆرسەتتى. ئوتتۇرا ئاسيا رايونى شەرق ۋە غەرب مەدەنىيەتلىرىنىڭ ئۆزئارا ئۆتۈشۈش قانىلى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئاق ۋە سېرىق تەنلىك ئىرقىي تىپلارنىڭمۇ

① ② گېگىل: «تارىخ پەلسەپىسى»، 216 ـ، 146 ـ بەتلەر.

ئۆزئارا قوشۇلۇش بەلبېغى بولغانىدى. ئوتتۇرا ئاسيانىڭ شەرقىي تەرىپى، يەنى كەڭ كەتكەن يىراق شەرق رايونى تىپىك سېرىق تەنلىك موڭغۇللوئىد تىپىغا ۋەكىللىك قىلاتتى. ئوتتۇرا ئاسيانىڭ غەربىي جەنۇبىي تەرىپى، يەنى ئىران ئېگىزلىكى، ئوتتۇرا ۋە يېقىن شەرق، كافكاز ۋە جەنۇبىي ئاسيا ئىككىنچى چوڭ قۇرۇقلۇقى تىپىك ياۋروپا ئىرقىدىكى ئىنسانلار تۈركۈمىگە ۋەكىللىك قىلاتتى. شۇڭلاشقا بىز تەكىتلەۋاتقان شەرق ۋە غەرب مەدەنىيەتلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسيا رايونىدا ئۆچرىشىشى، ئەمەلىيەتتە ئوخشاشمىغان ئىككى خىل تىپقا مەنسۇپ بولغان ئىنسان تۈركۈملىرىنىڭ ئۆزئارا ئۆچرىشىشى ئىدى.

ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسيادا تارىخنىڭ تاڭ نۇرى پارلاپ مىللەتلەرنىڭ چوڭ قوشۇلۇشى باشلىنىشتىن ئاۋۋالىلا ياۋروپا ـ ئاسيا قۇرۇقلۇقىدىكى ئوخشاشمىغان ئىرقىي تىپلارنىڭ ئۆزئارا ئۆچرىشىشى يۈز بېرىشكە باشلىغانىدى. بۇنىڭدىن ئون مىڭ يىللار ئىلگىرى، يەرشارىدا مۇز دەۋرىنىڭ ئاخىرلىشىشى ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىكى غايەت زور ۋەقە بولدى. ئۇ يەرشارىنىڭ سۇپتروپىك رايونلىرىدىكى يېڭى تاش قورال ئىنقىلابى (Neolethic Revolution) نىڭ باشلىنىشىغا تەبىئىي شەرت ـ شارائىت ھازىرلاپلا قالماستىن، بەلكى چوڭ ـ كىچىك ھىنگان تاغلىرىدىن ئۇرالغىچە بولغان بىپايان ۋادىدىكى كۆچمەن ئاھالىلەرنىڭ تارىخ سەھنىسىگە چىقىشىنى تېزلەتتى. شىمالىي ئاسيا كېلىماتىنىڭ تەدرىجىي ئىسسىشىغا ئەگىشىپ، زور تېپتىكى مۇز قاتلىمى ئېرىشكە باشلىدى. بۇنىڭ بىلەن دېڭىز سۈيى كۆتۈرۈلۈپ، ئاسيا قىتئەسى بىلەن ئامېرىكا قىتئەسىنى ئۆزئارا تۇتاشتۇرۇپ تۇرغان برېنگ بوغۇزىدىكى تەبىئىي مۇز كۆۋرۈكى غايىپ بولدى. نەتىجىدە پۈتكۈل كونا تاش قورالىلار دەۋرىدە شىمالىي ئاسيا رايونىدىن ئامېرىكا قىتئەسىگە توختاۋسىز كۆچۈپ تۇرغان موڭغۇل ئىرقىدىكى ئاھالىلەرنىڭ يولى ئېتىلدى. يەنە بىر تەرەپتىن، مۇز دەۋرىنىڭ ئاخىرلىشىپ، شىمالىي ئاسيا كېلىمانىنىڭ تەدرىجىي ئىسسىشى، بۇ رايوندا نوپۇسنىڭ پارتلىشىنى كەلتۈ

رۇپ چىقاردى. شۇنىڭ بىلەن بۇ رايوندىكى موڭغۇل ئىرقىغا مەنسۇپ ئىنسان تۈركۈملىرى تەدرىجىي ھالدا غەربكە قاراپ سۈرۈلدى. بۇ دەل ئۇرال تېغىنىڭ ئۇ تەرىپىدىكى ياۋروپا ئىرقىغا مەنسۇپ ئىنسان تۈركۈملىرىنىڭ شەرققە قاراپ سىلجىۋاتقان دەۋرى ئىدى. نەتىجىدە ياۋروپا - ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى ئوخشاشمىغان ئىرقىي تىپلارنىڭ تارىختىن بۇرۇنقى زور دەرىجىدىكى قوشۇلۇشى يۈز بېرىشكە باشلىدى. بۇ قېتىمقى قوشۇلۇش ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى قەدىمكى ئاھالىلەر-نىڭ قان تېپى ۋە مەدەنىيەت قۇرۇلمىسىغا غايەت زور تەسىر كۆرسەتتى. تارىختىكى مەشھۇر قاراسۇق مەدەنىيىتى ئاشۇ قېتىمقى چوڭ قوشۇلۇشنىڭ نەتىجىسى ئىدى.

ئەكسىن، مۇشۇ قېتىملىق چوڭ قوشۇلۇش ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى ئاھالىلىرىنىڭ ئانتروپولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكى ۋە ئىرقىي تۈزۈلۈشى ھەققىدىكى ئەڭ ئاخىرقى ھەل قىلغۇچ ھادىسە بولالمىدى، بەلكى بۇ رايوننىڭ ئۇزاققا سوزۇلغان، ئۈزلۈكسىز ھالدا داۋاملاشقان ئىرقىي ۋە مىللىيەتلىك تەرەققىياتىنىڭ باشلىنىشى بولۇپ قالدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى تۆمۈر قوراللار دەۋرى ۋە تاكى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىنىڭ تاڭ نۇرى پارلىغان دەۋرلەرگە قەدەر، بۇ رايوننىڭ ئىرقىي تەركىبىدە ياۋروپا ئىرقىغا مەنسۇپ ئارىيانلار ئىزچىل ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەپ كەلدى. شەرقتىكى موڭغۇل ئىرقىغا مەنسۇپ ئىنسان تۈركۈملىرى ئەڭ غەربكە سۈرۈلگەندىمۇ ئىلى دەرياسىنىڭ نېرىقى قېتىغا ياكى تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرىگە ئۆتەلمەدى. غەربىي يۈرت مەدەنىيىتى بىلەن تەتقىقاتى شۇغۇللانغان ياپونىيە-لىك خانىدا تورۇ ئەپەندى بۇ ھەقتە توختىلىپ، تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلاردا «ئەڭ كېچىككەندىمۇ مىلادىيىنىڭ ئالدى - كەيىنىدە ئاساسەن ئارىيان ئىرقىنىڭ ياشىغانلىقىدا شەك يوق»[1] دەيدۇ. يۇتەيشەن ئەپەندىمۇ بۇ ھەقتە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «غەربىي يۈرتنىڭ

① خانىدا تورۇ: «غەربىي يۈرت مەدەنىيەت تارىخى»، 15 - بەت.

تارىختىن ئاۋۋالقى ئىرقىي تەركىبى ناھايىتى مۈرەككەپ بولۇپ، بۇ يەردە ياۋروپا ئىرقىمۇ ھەم موڭغۇل ئىرقىمۇ مەۋجۇت. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە ياۋروپا ۋە موڭغۇل ئىرقىنىڭ ئۆزئارا قوشۇلۇشىدىن شەكىللەنگەن شالغۇت تىپىمۇ مەۋجۇت. لېكىن ئومۇمىي ئەھۋالدىن قارىغاندا، ئاندرونوۋ تىپى، ئالدى ئاسىيا تىپى، پامىر - پەرغانە تىپى ۋە ھىندى - ئافغان تىپلىرىنىڭ ئۆزئارا قوشۇلۇشىدىن شەكىللەنگەن ياۋروپا ئىرقى ئۇستۇن ئورۇندا تۇرىدۇ»[1].

شۇنداق قىلىپ، ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيانىڭ تارىختىن بۇرۇنقى چوڭ تىپتىكى ئىرقىي قوشۇلۇشى ياۋروپا تىپىدىكى ئارىيان ئىرقىنىڭ ئۇستۇنلۇكى بىلەن ئاخىرلاشتى. كاسپىي ۋە ئارال دېڭىزى ئارىلىقىدىكى ۋادىلارنى بازا قىلىپ ھەرىكەتچان ياشايدىغان ئارىيان قوۋملىرىنىڭ غەربتە ئىران ئېگىزلىكىگە، جەنۇبتا ھىندىستانغا، شەرقتە تارىم ئويمانلىقىغا باستۇرۇپ كىرىشى، بۇ رايونلاردىكى ئاھالىلەرنىڭ تارىختىن ئاۋۋالقى ئىرقىي ئالاھىدىلىكىگە كۆچلۈك تەسىر كۆرسىتىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە مەدەنىيەت گۈللىنىشىگىمۇ غايەت زور قوزغاتقۇچى كۈچ بولدى. ئىنسانىيەت تارىخى يېزىق ئارقىلىق خاتىرىلىنىدىغان دەۋرگە كىرگەن چاغدا، مىللەتلەرنىڭ چوڭ كۆچۈشىلىرى ۋە ئۆزئارا قوشۇلۇشلىرىدىن زىلزىلە ئالغان ئوتتۇرا ئاسىيا رايوندا تارىخنىڭ تاڭ نۇرى پارلىدى. بۇ رايوننىڭ ناھايىتى ئۇزاققا سوزۇلغان ئىرقىي جەھەتتىكى شەكىللىنىش، تەرەققىي قىلىش ۋە ئۆزگىرىش جەريانى باشلاندى. «دەۋرلەر ئۆتكەنسېرى ئىرقلارنىڭ ئارىلىشىپ كېتىش دەرىجىسىمۇ بارغانسېرى ئېغىرلاشتى، ئەمدى ئومۇمەن بۇ رايوندا ساپ ئىرقىي تىپلار قالمىدى»[2]. شىمالىي ئاسىيا رايوندا ھون ئىتتىپاقى گەۋدىسىگە ئۇيۇشقان موڭغۇل ۋە يېرىم

① يۇتەيشەن باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن: «غەربىي يۈرت مەدەنىيەت تارىخى»، جۇڭگو دوستلۇق نەشرىيات شىركىتى، 1996 - يىل نەشرى، 35 - بەت.
② خانىدا تورۇ(ياپونىيە): «غەربىي يۈرت مەدەنىيەت تارىخى»، 14 - بەت.

موڭغۇل ئىرقىدىكى قوۋملەرنىڭ تارىخ سەھنىسىگە چىقىشى، شەرقتە تاكى خېشى كارىدورىغىچە يېتىپ بارغان ياۋروپا ئىرقىدىكى تۇخرىلار-نىڭ كەڭ كۆلەملىك غەربكە كۆچۈشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىدە يەنە بىر قېتىملىق زور داۋالغۇش پەيدا بولدى. توخرىلار ئاستا - ئاستا غەربكە سۈرۈلۈپ، ئىلى دەرياسىدىن ئۆتۈپ، پامىرنىڭ نېرىقى تەرىپىدىكى باكتېرىيە (Bachtria) گىچە يېتىپ باردى ۋە شۇ يەردىكى خەلقلەر بىلەن ئۇچرى-شىپ چوڭ تېپتىكى يۇغۇرۇلۇشنى ھاسىل قىلدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئالېكساندر ماكېدونىسكىنىڭ شەرققە يۈرۈش قىلىشى نەتىجىسىدە، نۇرغۇنلىغان گرېكلار ئوتتۇرا ئاسىياغا كېلىپ يەرلىك ئاھالە بىلەن قوشۇلۇپ، بۇ رايوننىڭ ئىرقىي تەركىبىنىي يەنمۇ مۇرەككەپ-لەشتۈردى.

ئۆز نۆۋىتىدە شۇنى تەكىتلەپ ئۆتۈش زۆرۈركى، ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيانىڭ مۇرەككەپ ۋە كۆپ مەنبەلىك ئىرقىي تۈزۈلمە-سىنى باشقا ھەر قانداق بىر رايوننىڭ ئالاھىدىلىكى بىلەن سېلىشتۇ-رۇشقا بولمايدۇ. يەنە كېلىپ ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ ئېتنىك تەرەققىياتى ۋە ئىرقىي تۈزۈلۈش تارىخىغا مۇئەييەن بىر قانۇنىيەت بېكىتىشمۇ ئىنتايىن تەس. چۈنكى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى باشقا جۇغراپىيىلىك زونىلارغا ئوخشىمىغان ھالدا ئۆز تارىخىدا ئۇچ باسقۇچلۇق غايەت زور ئىرقىي ۋە ئېتنىك قوشۇلۇش دولقۇنىنى بېشىدىن كۆچۈر-دى. يەرشارىدا مۇز دەۋرى ئاخىرلىشىپ، ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسمى تەدرىجىي ھالدا قەدىمكى ئىنسان تۈركۈملىرىنىڭ پائالىيەت مەركەزلە-رىدىن بىرىگە ئايلانغان ۋە ئاريانلارنىڭ كەڭ كۆلەملىك كۆچۈشلىرى نەتىجىسىدە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا ياۋروپا ئىرقىدىكى خەلقلەر يە-لەشكەن يېراق قەدىمكى دەۋرلەردىن تارتىپ تاكى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىنىڭ تاڭ نۇرى پارلىغان ھەمدە ھونلار تارىخ سەھنىسىگە چىقىش-قا باشلىغان مەزگىللەرگىچە بولغان جەريان بىرىنچى قېتىملىق چوڭ

ئىرقىي يۇغۇرۇلۇش دولقۇنى ئىدى. بۇ قېتىمقى چەكسىز ئۇزاققا سوزۇلغان دولقۇن جەريانىدا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىرقىي تۈزۈلمىسىدە موڭغوللوئىد تېپىنىڭ ئالامەتلىرى بىلىنەر - بىلىنمەس دەرىجىدە كۆرۈلۈشكە باشلىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئاخىرقى نەتىجىسى قاڭشارلىق، ئورا كۆز، بۇرۇت - ساقاللىرى قويۇق كەلگەن ئاريان ئىرقىنىڭ مۇتلەق ئۈستۈنلۈكى بىلەن ئاخىرلاشتى. بىز تاكى ھازىرغا قەدەر تارىم ۋادىسى، پەرغانە ئويمانلىقى، ماۋارائۇننەھر ۋە تەڭرىتاغ ئېتەكلىرىدىن ئارقا - ئارقىدىن تېپىلغان تارىختىن ئاۋۋالقى دەۋرلەر-دىن مىلادىيىنىڭ ئالدى - كەينىگىچە بولغان مەزگىللەرگە مەنسۇپ بولغان قەدىمكى جەسەتلەرنىڭ ئانتروپولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكلىرى-دىن بۇ نۇقتىنى چوڭقۇر ھېس قىلالايمىز. مانا مۇشۇ ئۇزاق تارىخىي دەۋردە ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادا ياشىغان ئاريان ئىرقىدىكى خەلقلەر ئۈچۈن ۋە چارۋىچىلىق ئېگىلىكىدىن تاشقىرى يەنە پايانسىز چۆللۈكلەردىكى دەريا - ئېقىنلارغا ئەگەشكەن بوستانلىق مەدەنىيىتى-نىمۇ بەرپا قىلدى. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ چۆللۈك زونىلىرى، جۈملىدىن تۇران تۈزلەڭلىكى ۋە تارىم ۋادىسى قاتارلىق جايلاردا ياشىغان ۋە پائالىيەت ئېلىپ بارغان ياۋروپا تېپىدىكى ساك - ماسساگېت - ئىسكىف - سكىتاي، تۇخرىي - يۈرچى، سوغدى قاتارلىق خەلقلەر نوقۇل چارۋىچىلىق بىلەنلا شۇغۇللىنىپ قالماي، يۈلتۈزدەك تاراڭغان بوستانلىقلاردا ئۆزىگە خاس دېھقانچىلىق ئېگىلىكىنىمۇ ياراتقانىدى. چۈنكى ئېنگېلس ئېيتقاندەك: «كىتابلاردا تەسۋىرلەنگەندەك پەقەت ئوۋچىلىق بىلەنلا شۇغۇللانغۇچى خەلقلەر. . . ھېچقاچان مەۋجۇت بول-مىغان»①. ھايۋانلارنىڭ كۆندۈرۈلۈشى ۋە دەسلەپكى تېرىم ئېگىلە-كىنىڭ مەيدانغا كېلىشىدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تەبىئىي شەرت - شارا-ئىتى مۇھىم رول ئوينىدى. ئېنگېلس «ئائىلە، خۇسۇسىي مۇلۇكچە-

① «ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرىدىن ئاللانما»، خەلق نەشرىياتى، 1972 - يىل نەشرى، Ⅳ توم، 18 -بەت.

لىك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى» دېگەن ئەسىردە مۇنداق دەپ يازدى: «بەزى ئىلغار قەبىلىلەر — ئاريانلار، سېمىتلەر شۇنىڭدەك يەنە تۇرانلارنىڭ ئاساسىي ئەمگەك تارماقلىرى دەسلەپتە ھايۋانلارنى كۆندۈرۈش، ئاندىن نەسىل قالدۇرۇش ۋە ئۇلارنى باشقۇرۇش تېخنىكىسىنى بىلگەن بولسا كېرەك. . . تۇران تۇزلەڭلىكىدىكى كېلىمات شارائىتىدا، ئۇزۇنغا سوزۇلىدىغان سوغۇق قىش پەسلى ئوچۇن ئوت-چۆپ ۋە يەم - خەشەك تەييارلىماي تۇرۇپ، چارۋىچىلىق بىلەن ياشاش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇڭا چارۋا - مالالار ئوچۇن ئوت - چۆپ ئۆستۈرۈش ۋە دائىلىق زىرائەت تېرىش بۇ يەردە زۆرۈر شەرت بولۇپ قالغانىدى»①. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ كەڭ كەتكەن ئويمانلىق ۋادىلىرىدا چارۋىچىلىقتىن سىرت، نىسبەتەن ئىلغار بولغان بوستانلىق مەدەنىيىتى مەيدانغا كەلدى. يەنە كېلىپ بۇ مەدەنىيەتنى ئاريىان ئىرقىغا مەنسۇپ يەرلىك ئاھالە ياراتتى.

ئىچكى ئاسىيا رايونىدا، موڭغۇل ئېگىزلىكى ئاسىيا تارىخىنىڭ پەۋقۇلئاددە سەزگۈر بەلبېغىغا ئايلانغاندىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىرقىي قۇرۇلمىسى ۋە ئېتنىك تەركىبىدە ئىككىنچى قېتىملىق غايەت زور دولقۇن قوزغالدى. ئوخشاشمىغان مىللەتلەرنىڭ كەڭ كۆلەملىك كۆچۈشلىرى ۋە ئۆزئارا قوشۇلۇشلىرىدىن خاراكتېرلەنگەن بۇ دولقۇن ناھايىتى ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەرنى بېشىدىن ئوتكۈزۈپ، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا تۇركىي تېپىنىڭ ئوستۇنلوكى بىلەن ئاخىرلاشتى. ئۇ ۋاقىت جەھەتتىن ھونلارنىڭ غەربكە كۆچۈشىدىن تارتىپ XIII ئەسىردىكى چىڭگىزخان ئىستېلاسىغىچە بولغان ئۇزاق تارىخىي جەريانىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. مۇشۇ تارىخىي جەريان ئىچىدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىلگىرىكى مۇرەككەپ ئىرقىي تەركىبى تەدرىجىي تۇركىلىشىش جەريانىنى بېشىدىن كەچۈردى ۋە بارلىق ئىرقىي ۋە ئېتنىك تەركىب-

① «ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرىدىن تاللانما»، خەلق نەشرىياتى، 1972 - يىل نەشرى، Ⅳ توم، 155 -، 156 - بەتلەر.

لەرنى ئۆز قوينىغا سىڭدۈرۈپ «تۇركىي» نامى ئاستىغا ئۇيۇشتۇردى. شۇڭا ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدىكى مۇشۇ ئىككىنچى قېتىملىق زور قوشۇلۇش دولقۇنى بۇ رايوننىڭ كېيىنكى ئېتنىك تەرەققىياتىغا غايەت زور تەسىر كۆرسەتتى ۋە ئاساس يارىتتى.

بۇ يەردە شۇنى كۆرسىتىپ ئوتتۇش زۆرۈركى، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تۇركلىشىشى، جۈملىدىن تارىم ۋادىسى ۋە تەڭرىتاغ ئېتەكلىرىنىڭ ئۇيغۇرلىشىشى ئىلىم ساھەسىدە تا ھازىرغىچە تالاش - تارتىش بولۇپ كەلدى. مانا مۇشۇ مۇرەككەپ مەسىلىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان كۆپلىگەن يەكۈن خاراكتېرلىك قاراشلاردا ياكى ئۇنداق ياكى مۇنداق خاتالىقلار ھامان ساقلىنىپ كەلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئۆز تارىخى ھەققىدىكى يازما مەنبەلىرىنىڭ كەمچىلىكى بۇ مەسىلىگە تېخىمۇ زور قىيىنچىلىق ئېلىپ كەلدى. بىزنى چوڭقۇر ئويلىنىشقا مەجبۇر قىلىدىغان نۇرغۇن سىرلىق ھادىسىلەر تېخىچە مۇكەممەل دەلىل - پاكىتلار ئارقىلىق ئىلمىي ئاساستا يورۇتۇپ بېرىلمىدى. مەسىلەن، تۇركلەر بىلەن قەدىمكى ئىران مەنبەلىرىدىكى تۇرانىيلارنىڭ قانداق باغلىنىشى بار، قەدىمكى تۇرك ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشتىن ئىلگىرىكى ئىرقىي تۇزۇلۇشى ۋە ئانتروپولوگىيىلىك خۇسۇسىيىتى قانداق ئىدى؛ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تۇركلىشىشى ۋە ناھايىتى چوڭ نىسبەتتە شەرقىي ئىران تېپىدىكى خەلقلەرنى ئۆزىگە سىڭدۈرۈشى قانداق ھادىسە؛ موڭغۇل ئېگىزلىكىدىن غەربكە كۆچكەن، چارۋىچىلىقنى ئۆزىنىڭ ئاساسىي ئىگىلىك شەكلى قىلغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرى تارىم ۋادىسىدىكى نىسبەتەن يۇقىرى شەھەر ۋە تېرىم مەدەنىيىتى يارىتقان ياۋروپا ئىرقىدىكى يەرلىك خەلقلەرنى قانداقلارچە ئۆزىنىڭ ئېتنىك تەركىبىگە سىڭدۈرۈپ تاشلىدى ياكى تارىم ۋادىسىغا كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلار يەرلىك ئاھالە تەرىپىدىن ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىپ خاتا ھالدا «ئۇيغۇر» نامى بىلەن ئاتىلىپ قالغانمۇ؛ خەنزۇ تارىخىي مەنبەلىرىدە خاتىرىگە ئېلىنغان ئۇيغۇرلارنىڭ مىلادىيە

840 ـ يىلىدىكى غەربكە كۆچۈشىدەك غايەت زور ۋەقە نېمە ئۈچۈن باشقا ئەل ۋە خەلقلەرنىڭ مەنبەلىرىدە زادىلا ئۇچرىمايدۇ؛ ھەتتا مۇشۇ ۋەقەدىن 200 يىل كېيىن ياشىغان قاراخانىيلار سۇلالىسىدىكى ئىككى بۈيۈك شەخس — مەھمۇد قەشقەرى بىلەن يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئەسەرلىرىدە ياكى قوچۇ خانلىقى دەۋرىدىكى قانچىلىغان ھۆججەتلەردە بۇ ۋەقە نېمە ئۈچۈن بىرەر قېتىممۇ تىلغا ئېلىنمايدۇ؟

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تۈركلىشىشىدىن ئىبارەت بۇ ئۇزاق مۇددەتلىك تارىخىي جەريان ئۆزىنىڭ ھەر بىر قەدىمگە ناھايىتى زور سىر ـ ئەسرالارنى يوشۇرۇپ كەلدى. گەرچە مىلادىيە VI ئەسىردىن ئاۋۋال ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بوستانلىق ۋادىلىرىدا تۈركىي قوۋملەرنىڭ پائالىيىتىگە دائىر يازما خاتىرىلەرنى ئۇچرىتقىلى بولمىسىمۇ، لېكىن 552ـ يىلى قۇرۇلغان تۈرك خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى غەربتە تاكى ئامۇ دەرياسى بىلەن كاسپىي دېڭىزىغىچە يېتىپ بارغانىدى. شۇندىن باشلاپ تۈركىي قوۋملەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا بولغان مۇناسىۋىتى بارغانسېرى قويۇقلىشىپ باردى. ئەمما ئۇلارنىڭ بوستانلىق ۋادىلىرىدا ئولتۇراق تۇرمۇشقا كۆچۈشى كېيىنكى ۋەقە ئىدى. بارتولد بۇ ھەقتە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «تۈركلەرنىڭ ئولتۇراق تېرىم مەدەنىيىتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى جاۋاب بېرىش ئەڭ قىيىن بولغان مەسىلە ئىدى. ناھايىتى روشەنكى، تۈركلەرنىڭ ھەممىسى ياكى مۇتلەق كۆپ قىسمى بۇ مەزگىللەردە تېخى چارۋىچىلىق ھاياتىنى بېشىدىن كۆچۈرۈۋاتاتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇلار جۇڭگو تېرىم مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپلا قالماستىن، بەلكى يەنە غەربتىكى مىللەتلەرنىڭ، بولۇپمۇ سوغدىلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ تۇراتتى»①. شۇڭلاشقا، كۆك تۈركلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋادىلىرىغا

① بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلەر تارىخىدىن ئون ئىككى لېكسىيە»، 36 ـ بەت.

ئىچكىرىلەپ كىرىپ، تەدرىجىي ئولتۇراق تۇرمۇشقا كۆچۈشى ۋە ئاھالىلىنىڭ ئاساسىي قىسمىنى تەشكىل قىلىشى ئۇزاق بىر جەريانىنى بېسىپ ئۆتتى. ئۇلار بۇ جەريانداً، مۇشۇ يەردە ياشىغۇچى ئىران تېپىدىكى خەلقلەرنىڭ نۇرغۇن مەدەنىيەتلىرىنى قوبۇل قىلدى ۋە ئۇنى ئۆزلەشتۈرۈپ، تۈركىي مەدەنىيىتىگە يۇغۇرۇپ تاشلىدى. تەدرىجىي يەرلىشىشكە باشلىغان تۈركلەر ھەتتا ئۆزىنىڭ ئىلگىرىكى پۈتۈن تارىخىنى بىراقلا تاشلاپ قويۇپ، ئۆز ئۆتمۈشىنى ئىران مەنبەلىرى تەمىنلىگەن شەرقىي ئىران تىل سىستېمىسىغا مەنسۇپ تۈرانىيلارغا باغلاپ قويىدى. تۈركلەر بىلەن تۈرانىيلار بىر قوۋم دەپ قارايدىغان بۇ خىل قاراش شۇندىن باشلاپ ئوتتۇرا ۋە غەربىي ئاسىيادا كەڭ ئومۇملاشتى. تۈركلەر بىلەن تۈرانلىقلار گەرچە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تۈركلىشىشى بىلەن ئورتاق بىر گەۋدىگە ئۇيۇشقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئەسلىدە ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل ئېتنىك تۈركۈم ئىدى. فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» داستانىدا تەسۋىرلەنگەن ئىرانلىقلارنىڭ دۈشمىنى بولغان تۈرانلىقلار ئەسلىدە ئامۇ دەرياسى ئارقىلىق ئىراندىن ئايرىلىپ تۇرىدىغان تۈران تۈزلەڭلىكىدە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن، شەرقىي ئىران تىلىدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر ئىدى. «شاھنامە» دىكى تۈرانلىقلارنىڭ خاقانى ئەفراسىياب ۋە ئۇنىڭ ئوبرازى ئەمەلىيەتتە زەردۈشت دىنىنىڭ دەستۇرى «ئاۋېستا» دىلا تىلغا ئېلىنىدۇ. شۇنىڭدىن قارىغاندا ئەفراسىياپ ئوبرازى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى تۈركلىشىشتىن خېلى زامانلار ئىلگىرىلا شەرقىي ئىران مەنبەلىرىدە مەۋجۇت بولغان. «كېمبىرىج ئىران تارىخى» مۇ بۇ نۇقتىنى دەللىلەيدۇ. «تۈران بىلەن تۈركلەر ئەسلىدە مۇناسىۋەتسىز ئىدى. لېكىن مىلادىيە VI ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىياغا كۆچۈپ كەلگەن تۈركلەر پارس تىلى مىللەتلىرى ئارىسىدا ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغان. شۇنىڭ بىلەن تۈران دېگەن سۆز ئاستا ـ ئاستا كىشىلەرنىڭ يادىغا كېلىدىغان بولۇپ

قبلىپ، يېڭى كەلگەن بۇ مىللەتنى خاتالىشىپ ئاشۇنداق ئاتايدىغان بولۇپ قالغان»①. شۇنىڭدىن كېيىن، تۈركىي خەلقلەرنىڭ يازما مەنبەلىرىدە «تۈران» بىلەن «تۈرك» ئۇقۇملىرى ئۆزئارا ئارىلىشىپ كەتتى. ھەتتا ئۆز دەۋرىدىكى يېتۈك ئەدەب ۋە ئالىملىرىمىزمۇ تۈركىي قوۋملەرنىڭ يىراق ئەجدادلىرىنى بىۋاستە ئىسلام مەنبەلىرىدىكى نوھنىڭ ئوغلى يافەسكە ياكى ئىران مەنبەلىرىدىكى فېرىدون ۋە ئۇنىڭ ئۈچ ئوغلىنىڭ ئوتتۇرانچىسى بولغان «تۈر»غا باغلىدى. ئەمەلىيەتتە «تۈران» سۆزى «تۈر» سۆزىدىن تۈرلىنىپ چىققان بولۇپ، ئۇ تۈركىي ئېتنىنىڭ تۈركۈمى بىلەن مۇناسىۋەتسىز ئىدى. فرانسىيە تەۋەلىكىدىكى ئىران ئالىمى ئەلى مازاھىرى ئەپەندىمۇ بۇ نۇقتىنى دەلىللەپ مۇنداق دەيدۇ: «تۈران يېپەك يولى ئۈستىدىكى ئامۇ دەريا سى بىلەن يىراق شەرق ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلىق رايونىنى كۆرسىتىدۇ. خېلى ئىلگىرىلا بەزى كىشىلەر بۇ سۆزنىڭ بىرلىك شەكلى Tour ياكى Tuiriu دەپ پەرەز قىلىشقان. ئۇلار توخرىيلار ياكى يۈرچىلار بىلەن باغلىنىدۇ»②. ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ئەرەب - پارس مەدەنىيىتىنىڭ كۈچلۈك تەسىرىگە ئۇچرىغان تۈركىي خەلقلەر، جۈملىدىن ئۇيغۇرلار ئۇرخۇن دەۋرىدىكى تارىخنى تامامەن ئۇنتۇپ، ئۆزىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى ئىران مەنبەلىرىدىكى تۇرانلىقلارنىڭ پادىشاھى ئەفراسىيابقا باغلىدى ۋە ئۆزلىرىنىڭ ئالپ ئەرتۇڭا دېگەن ئەپسانىۋى قەھرىمانى بىلەن ئىران مەنبەلىرىدىكى ئەفراسىيابنى ئارىلاشتۇرۇۋەتتى. قاراخانىيلار خانلىرى ھەتتا ئۆزلىرىنى «ئەفراسىياب جەمەتى» دەپ پەخىرلەندى. مەھمۇد قەشقەرى ئەفراسىياب ھەققىدە كۆپ قېتىم توختالىدۇ: «تۈركلەرنىڭ ئۇلۇغ پادىشاھى ئەفراسىياب تۇڭا ئالب ئەر دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭ مەنىسى قاپلاندەك باتۇر ئەر دېگەنلىك بولىدۇ»①، «خاقان — ئەفراسىيابتۇر. بۇنى بۇنداق ئاتاشتا ئۇزۇن بىر قىسسە بار»②، «قەشقەر ئوردۇكەند دېيىلىدۇ، بۇ خان تۇرىدىغان شەھەر، مەركەز دېگەنلىك بولىدۇ. چۈنكى، بۇ شەھەرنىڭ ھاۋاسى ياخشى بولغانلىقتىن، ئەفراسىياب شۇ يەردە تۇرغان»③ يۇسۇپ خاس ھاجىپمۇ «قۇتادغۇبىلىگ» دە مۇنداق قۇرلارنى يازدى:

276. بۇ تۈرك بەگلىرىدىن ئېتى بەلگۈلۈك،
تۇڭا ئالب ئەر ئىدى بەخت بەلگۈلۈك.
280. تاجىكلار ئۇنى دەيدۇ ئەفراسىياب،
بۇ ئەفراسىياب تۇتتى ئەللەر تالاپ.
282. تاجىكلار كىتابتا پۈتۈپتۇ بۇنى،
كىتابقا پۈتمىسە كىم ئۇققاي ئۇنى.

شۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، مۇقىم ئولتۇراق تۇرمۇشقا كۆچكەن تۈركىي قوۋملەر ناھايىتى زور دەرىجىدە ئىران تارىخ - يىلنامىچىلىكىنىڭ كۈچلۈك تەسىرىگە ئۇچرىغان ۋە ئۇنىڭ فورمىسىنى قوبۇل قىلغان. ھەتتا XV ئەسىردە ئۆتكەن بۈيۈك شائىر ئەلىشىر ناۋائىمۇ تۈركلەر تارىخى ھەققىدە ئەمەس، بەلكى ئىران تارىخى ھەققىدە مەخسۇس ئەسەر يازدى ۋە تۈركلەرنىڭ ئەجدادىنى ئىران تارىخىدىكى سەلبىي شەخس ئەفراسىيابقا باغلىدى. بارتولد بۇ ھەقتە مۇنداق دەپ چۈشەنچە بەردى: «قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئۆزلىرىنى ‹ئەفراسىيابنىڭ ئۇرۇغ - جەمەتى› دەپ ئاتىغانلىقىنىڭ تارىختا ھېچقانچە ئالاھىدە ئورنى يوق. سالجۇقىيلار خانلىقىنىڭ خاقانى ئۆزىنى دەسلەپ شاھىنشاھ دەپ ئاتىغان، كېيىنچە ئىسلامىي نام بولغان سۇلتاننى قوللانغان. خۇددى قاراخانىيلار سۇلالىسىغا ئوخشاشلا سالجۇقىيلار خاندانلىقىمۇ ئەفراسىيابنىڭ نەسەبى ھەققىدىكى رىۋايەتنى ئېتىراپ

① ئېھسان يارشاتار، R.N فرېي باش مۇھەررلىكىدە تۈزۈلگەن ئىنگلىيە «كېمبرىج ئىران تارىخى»، لوندون، 1983 - يىل، ئىنگلىزچە نەشرى، III توم، 1 - كىتاب، 17 - باب.

② ئەلى مازاھىرى: «يېپەك يولى — جۇڭگو - ئىران مەدەنىيەت ئالاقە تارىخى»، جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى، 1993 - يىل نەشرى، 140 - بەت.

① ② ③ مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، III توم، فاكسىمىل 605-بەت، 513 - بەت، I توم، فاكسىمىل 173 - بەت.

قىلدى ۋە قوللاندى»①. بارتولد يەنە مۇنداق دەپ يازدى: «فىردەۋسى ئىسىملىك «شاھنامە»سى سامانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدە يېزىلدى. لېكىن ئۇ مەھمۇد غەزنەۋى ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە ئاندىن ئېلان قىلىندى. ئۇنىڭدا ئىران بىلەن تۇرانلىقلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش مۇھىم تېما قىلىندى. ئۇنىڭدا كۆرسىتىلىشىچە، مىلادىيە VI ئەسىردە تۇركلەر كۆرۈلۈشكە باشلىغاندىن كېيىن، كىشىلەر تۇران (Turan) نامى ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۇركىي ئەللەرنى كۆرسىتىدىغان بولغان. گەرچە داستاندىكى قەھرىمانلارنىڭ ئىسىملىرى ساپ پارسچە بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنى تۇركلەرنىڭ ئەڭ ئالىي ھۆكۈمرانلىرى دەپ كۆتۈرۈشكەن. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، قاراخانىيلار خانلىقى ئىسلامىيەتنىڭ تەسىرىگىلا ئۇچراپ قالماستىن، بەلكى يەنە ئىران ئېپوسلىرىنىڭمۇ كۆچلۈك تەسىرىگە ئۇچرىغان. تۇران رىۋايەتلىرىدە باش خاقان ئەفراسىياب دەپ ئاتالغان. بۇ شۇبھىسىزكى، غەيرىي تۇركچە ئىسىمدۇر»②. ئەلىشىر نەۋائى ئۆزىنىڭ «تارىخى مۇلكى ئەجەم» (ئىران پادىشاھلىرىنىڭ تارىخى) ناملىق ئەسىرىدە: «ئەفراسىياب — ھۇشەڭ بىننى تۇر بىننى فېرىدون ئوغلىدۇر. ئەرجاسپ بىننى ئەفراسىياب — كىم، تۇرك پادىشاھى ئەردى»③ دەپ يازىدۇ. دېمەك، كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، مەھمۇد قەشقەرى ۋە يۈسۈپ خاس ھاجىپتىن 400 يىل كېيىن ياشىغان نەۋائىمۇ ئوخشاشلا تۇركىي قوۋملەرنىڭ يىراق ئەجدادلىرىنى ئىران مەنبەلىرىدىكى تۇر ۋە ئۇنىڭ نەۋرىسى ئەفراسىيابقا باغلايدۇ. ئۇنداقتا، ئىسلامىيەتتىن كېيىن، پارس مەدەنىيىتى ئىچىگە يەتكۈچە شۇڭغۇپ كىرگەن تۇركىي قوۋملەر ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى يىلتىزى، مەنبەسى ۋە موڭغۇل ئېگىزلىكىدە تىكلەنگەن سەلتەنەتلىك

① ② بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلەر تارىخىدىن ئون ئىككى لېكسىيە»، 89 — 111 — بەتلەر.

③ ئەلىشىر نەۋائى: «تارىخى مۇلكى ئەجەم» — «ئون بەش تومۇق نەۋائى ئەسەرلىرى توپلىمى»، تاشكەنت، ئۆزبېكچە نەشرى، XV توم، 191 —، 195 — بەتلەر.

تارىخىنى راستىنلا پاك — پاكىزە ئۇنتۇپ كەتكەنمۇ — قانداق؟ ئۇلار نېمە ئۈچۈن ئىسلام ۋە پارس يىلنامىچىلىكى تىكلەپ بەرگەن ئەندىزىنى ئۆز تارىخ قارىشىنىڭ بىردىن — بىر فورمىسى قىلىۋالىدۇ؟ دەرۋەقە، تۇران بىلەن تۈركلەر ئوتتۇرىسىدىكى تارىخىي مۇناسىۋەت ئىلىم سەھەسى تەرىپىدىن تامامەن ئاشكارا بولغان، تۈركىي خەلقلەر مىڭ يىلدىن بۇيان ئۆز ئەجدادى سۈپىتىدە قاراپ، تىللاردا داستان قىلىپ كەلگەن سىرلىق شەخس «ئەفراسىياب» نىڭ ھەقىقىي نەسەبى ئېنىقلانغان كۈنى مىللىي تارىخ تۈيغۇسىزدىكى ئېچىنىشلىق تراگېدىيىنى چوڭقۇر ھېس قىلمىماس. ھەتتا نەۋائىدەك بۇيۇك شەخسنىڭمۇ چىڭگىز ئىستېلاسىدىن ئاۋۋالقى تۈركلەر تارىخىدىن خەۋەرسىزلىكى ۋە ئىران تارىخنامىلىرىگە مەپتۇن بولۇشى كىشىنى تولىمۇ ئەجەبلەندۈرىدۇ. XV ئەسىردىكى پارس مەدەنىيىتىنىڭ پۈرىقى گۈپۈلدەپ پۈراپ تۇرغان، «پارسگۇي» لۇق ئەۋج ئالغان ھىرات شەھىرىدە، بۇيۇك شائىر نەۋائى مەردانىلىك بىلەن «فارسي شېكەرست»، «ئەرەبي ھەسەلەست» كە قارشى «تۈركىي ھۇنەرەست» دېيىلگەن ۋە «تۈركىيگۇي» لۇقنى تەشەببۇس قىلالىغان ئىدىغۇ، ئاخىر!؟... ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى ھەققىدە مەخسۇس تەتقىقات ئېلىپ بارغان بارتولد قاتتىق ئېچىنىش ئىچىدە مۇنداق دەيدۇ: «قاراخانىيلار سۇلالىسىدىكى تۈركىي قوۋملەر پارس مەدەنىيىتىنىڭ كۈچلۈك تەسىرى ئاستىدا، ئۆزلىرىنىڭ قەدىمكى ئەجدادى بولغان تۈركلەرنى تامامەن ئېسىدىن چىقىرىپ قويدى. ئىران تەرىرىتورىيىسىدىكى تۈرك ھۆكۈمرانلار يەنىلا تۈركىيچە سۆزلىشىپ، تۈركىيچە نام — ئەمەللەرنى قوللاندى. تۈركىي تىلى ھەتتا ئىرانلىقلار ئارىسىغىمۇ تارقالدى. لېكىن تەربىيە كۆرگەن تۈركلەرنىڭ ھەممىسى تۈرك تارىخىنىڭ ئانا مەنبەسىنى ئۇنتۇپ كېتىشتى. XV ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ياشىغان بۇيۇك شائىر نەۋائى ھەتتا موڭغۇللار باش كۆتۈرۈپ چىقىشتىن ئاۋۋال تۈرك خانلىقىنىڭ سەلتەنەتلىك تارىخى بولغانلىقىدىن خەۋەرسىز ئىدى. ئۇ سالجۇقىيلار خانى «سۇلتان توغ-

رۇل، نى سارت، يەنى ئىران سۇلتانى دەپ خاتا بىلىپ قالغاندى»①.
ياپونىيە ئالىمى ئابې تاكېئو ئەپەندىمۇ ئۆزىنىڭ «غەربىي ئۇيغۇر خانلىقى تارىخى ھەققىدە تەتقىقات» دېگەن كىتابىدا، بارتولدنىڭ قارىشىنى قۇۋۋەتلەپ مۇنداق دەيدۇ: «قاراخانىيلار خانلىقىدىكىلەر پارسلارنىڭ تارىخىدىكى ئادەتتە ، ئەفراسىيابنىڭ جەمەتى، دەپ ئاتالغانلارنى تاساد-
پىيلا ، تۈركلەرنىڭ جەمەتى، دەپ ئاتىۋالغان. شۇندىن باشلاپ كېيىن-
كى ئاپتورلارنىڭ ھەممىسى مۇشۇ مۇقام بويىچە بۇغراخانلار سۇلالىسى-
نى ئەفراسىيابقا باغلايدىغان بولدى. . . ئۇيغۇرلارنمۇ ئەفراسىيابنىڭ
ئەۋلادى دەپ قارايدىغان بۇنداق كۆز قاراشلار XIII ئەسىردە، يەنى
بۇغراخانلار سۇلالىسى ئاللىقاچان زاۋاللىققا يۈز تۇتقان ۋاقىتتا، ناھا-
يىتى يەكگىلىتەكلىك بىلەن توقۇپ چىقىرىلغان بىر خىل ھېكايە بو-
لۇپ، بۇنى باشقا مەنبەلەر ئارقىلىق ئىسپاتلاش قىيىن». ②دېمەك،
تۇران بىلەن تۈركلەرنىڭ مۇناسىۋىتى بىر قەدەر مۇرەككەپ مەسىلە
بولۇپ، ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ تارىخ قارىشىد-
كى كىچىككىنە يەكگىلىتەكلىك بىلەن ئىرانىي تەسىرلەر ئىزچىل ھالدا
كېيىنكى خاتا چۈشەنچىلەرنى پەيدا قىلىپ كەلگەن. شۇڭا ئىمىن
تۇرسۇن ئەپەندىم بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ: «بىز دەۋاتقان «تۈرك»
كۈك مەنىدىكى ئاتالغۇ. ئۇ ھېچقاچان دىنىي رىۋايەتلەردە ئېيتىلغان
دەك، نوھنىڭ ئوغلى يافەسنىڭ ئەۋلادىدىن «تۈرك» دەپ ئاتالغان
بىر شەخسنىڭ نەسلىدىن تارالغانمۇ ئەمەس. شۇنىڭدەك ئىرانلىقلار-
نىڭ ئەپسانىسىدىكىدەك، فېرىدوننىڭ ئۈچ ئوغلىدىن بىرى
تۇرانىيلار، يەنى تۈركلەرنىڭ بوۋىسى «تۇر» دىنمۇ تارالغان ئەمەس»③.

---

① «بارتولد ئەسەرلىرى توپلىمى»، II توم، 2 - قىسىم، 203 - بەت. ...والق
جىلەي: «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تۈركلىشىشى ۋە ئىسلاملىشىشى توغرىسىدا» — «غەربىي ...ىيار
تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1994 - يىل 4 - سان، 23 - بەت.
② ئابې تاكېئو (ياپونىيە): «غەربىي ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تارىخى ھەققىدە ...تەتقىقات»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 - يىل نەشرى، 295 -، 296 - بەتلەر.
③ ئىمىن تۇرسۇن: «تارىمدىن تامچە»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990 - يىل نەشرى، 244 -، 245 - بەتلەر.

بەلكى مىلادىيە VI ئەسىردىن باشلاپ، موڭغۇل ئېگىزلىكىدە قۇدرەت-
لىك خانلىق قۇرۇپ، كېيىنچە ئاستا - ئاستا غەربكە سۇرۇلگەن،
ئوتتۇرا ئاسىيا جۇملىدىن تۇران تۇزلەڭلىكى ئەتراپىدىكى شەرقىي
ئىران تىلىدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنى ئۆزىگە بويسۇندۇرغان ۋە ئېد-
نىك تەركىبىگە سىڭدۈرۈۋەتكەن قوۋملەر تۈرك قوۋملىرى ئىتتىپاق-
دۇر. شۇڭلاشقا ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادىكى تۈركىي تىلىدا
سۆزلىشىدىغان مىللەتلەرنىڭ ئېتنىك تەرەققىياتى ۋە مىللەت بولۇپ
شەكىللىنىش جەريانىنى تەھلىل قىلغاندا، ئىككى مۇھىم مەنبەنى —
موڭغۇل ئېگىزلىكى ۋە ئالتاي تاغلىرىدىن غەربىي جەنۇبقا سۇرۇلگەن
ئەسلىدىكى تۈرك قوۋملىرى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھىندى -
ياۋروپا تىل سىستېمىسىغا مەنسۇپ يەرلىك ئىران تېپىدىكى خەلقلەرنى
تەڭ ئېتنىبارغا ئېلىش كېرەك. ئۇنداق بولمايدىكەن، بىر تەرەپلىمە-
لىك خاھىش شەكىللىنىپ قالىدۇ. دەرۋەقە، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ
تۈركلىشىشىدىن ئىبارەت بۇ ئۇزاق مۇددەتلىك تارىخىي جەريانىدا،
تۈركىي قوۋملەرنىڭ ئىرقىي تۈزۈلمىسى ۋە ئانتروپولوگىيىلىك خۇ-
سۇسىيىتىدە ناھايىتى زور ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى. ئۇلار خۇددى
ئۆز مەدەنىيەت قاتلىمىدىكى ئاربلاشما ئالاھىدىلىككە ئوخشاشلا بەدەن
تۈزۈلمىسى جەھەتتىن موڭغۇل ئىرقىغمۇ ياتمايدىغان، تىپىك ياۋروپا
ئىرقىدىنمۇ پەرقلىنىدىغان، شالغۇت خاراكتېرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا
تىپىنى ھاسىل قىلدى. بۇ يەردە بىزگە مۇنداق بىر سوئال تۇغۇلىدۇ:
ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تۈركلىشىشى تۈركىي قوۋملەرنىڭ يەرلىك ئىران
تېپىدىكى خەلقلەرنى ئۆزىگە ئاسسىملياتسىيە قىلىپ سىڭدۈرۈپ تاشلە-
شىمۇ ياكى ئىران تىلىدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ تۈركىي قوۋمە-
لەرنى ئاسسىملياتسىيە قىلىپ، خاتا ھالدا «تۈركىي» نامى بىلەن
ئاتىلىپ قېلىشىمۇ؟ بەزى تەتقىقاتچىلار بىر تەرەپلىمىلىك بىلەن ئوت-
تۇرا ئاسىيانىڭ تۈركلىشىشى ئەمەلىيەتتە تۈركلەرنىڭ سىياسىي جە-
ھەتتىكى ئۈستۈنلۈكىدىن بولغان. يەرلىك ئىران تىلىدا سۆزلىشىد-

غان خەلقلەر مەدەنىيەت جەھەتتە ئىزچىل ئۇستۇن ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىدىن ئايرىلىپ قېلىشى تۈركىلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۇستۇنلۇككە ئىگە بولۇشىغا سىياسىي شەرت - شارائىت ھازىرلاپ بەرگەن دەپ قارايدۇ①. بىزنىڭ قارىشىمىزچە، ئۆزئارا ئۇچراشقان ئوخشاش بولمىغان ئىككى خەلق ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت كۆچ سېلىشتۇرمىسىدا تىل ھامان ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدۇ. تىلنىڭ غەلىبىسى ئەمەلىيەتتە شۇ مىللەتنىڭ غەلىبىسىنى بەلگىلەيدۇ. پارس تىلى پارس ئەدەبىياتىنىڭ گۈللىنىشى بىلەن پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيادا ھۆكۈمران تىلغا ئايلانغان بىر شارائىتتا، تۈرك تىلىنىڭ خۇددى بەيگىگە چۈشكەن ئاتتەك ئۇ ئاخىرى ئۇستۇنلۇككە ئېرىشىشى بۇ رايونىنىڭ تولۇق تۈركلەشكەنلىكىدىن دېرەك بەردى. ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك تىركىشىش جەريانىدا ئاخىرقى ھېسابتا تۈركلىشىشىنىڭ سىرى دەل تۈرك تىلىنىڭ غەلىبە قىلغانلىقىدا ئىدى. فىلىپ ھىتتى ئەرەب تىلىنىڭ ئىسلامىيەتنىڭ كېڭىيىشىدە ئوينىغان رولى ئۈستىدە توختىلىپ: «بويسۇندۇرۇلغان مىللەتلەر سىياسىي جەھەتتىكى ئورنىدىن، دىنىي جەھەتتىكى ئېتىقادىدىن ۋاز كېچىشكە رازىكى، ئانا تىلىدىن ۋاز كېچىشنى ئەسلا خالىمايتتى... شۇڭا ئەرەب تىلىنىڭ بويسۇندۇرۇلغان مىللەتلەرنىڭ تىللىرى ئۈستىدىن غەلىبە قىلىشى ئەڭ ئاخىرىدا ۋە ئەڭ ئاستا سۈرئەتتە ئىشقا ئاشتى. ئىسلام دىنىنىڭ غەلىبىسى، ئەمەلىيەتتە بىر تىلنىڭ غەلىبىسى، تېخىمۇ توغرىراقى بىر كلاسسىك دەستۇرنىڭ غەلىبىسى ئىدى»②دەيدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئەگەردە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تۈركلىشىشىنى بىر سىر دەيدىغان بولساق، تۈركىي تىللار-

① شۇي شۇيا: «تۈركلەرنىڭ سامانىي سۇلالىسىدا تۇتقان ئورنى ۋە رولى» — «ئوتتۇرا ئاسىيا ئىلمىي ژۇرنىلى»، بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1995 - يىل نەشرى، 4 - توپلام، 177 - بەت.

② فىلىپ. ھىتتى (ئامېرىكا): «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، سودا نەشرىياتى، 1997 - يىل نەشرى، 1 توم، 424 -، 105 - بەتلەر.

نىڭ ئىران تىللىرى ئۈستىدىن قىلغان غەلىبىسىنى تېخىمۇ چوڭ سىر دەپىشكە ھەقلىقمىز. بارتولدمۇ بۇ ھادىسىنى ناھايىتى ھەيرانلىق بىلەن شەرھىلەيدۇ: «پارس تىلىنىڭ بىردىن بىر رىقابەتچىسى تۈركىي تىلى ئىدى، پارس تىلىنىڭ ئۇشبۇ رىقابەتچىسى بىلەن بولغان كەسكىن تىركىشىشلىرىنىڭ نەتىجىسى ھامان پارس تىلىغا پايدىسىز ئاقىۋەتلەرنى ئېلىپ كېلەتتى. ئىسلامىيەتنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى بىر قانچە ئەسىردىن تارتىپ تاكى ھازىرغىچە مۇنداق ئىككى خىل جەريان ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلدى: ئۇنىڭ بىرى، جانلىق ئىران دىئالېكتلىرى تەدرىجىي ھالدا پارس ئەدەبىي تىلى تەرىپىدىن چەتكە قېقىلىپ كەلدى؛ يەنە بىرى، پارس ئەدەبىي تىلىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىران دىئالېكتلىرى تەدرىجىي ھالدا تۈركىي تىللىرى تەرىپىدىن چەتكە قېقىلىپ كەلدى. دەققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، تۈركىي تىللىرىنىڭ ئىران تەۋەسىدىكى تارقىلىش دائىرىسى بارغانسىرى كېڭىيىپ باردى. ئەگەردە تۈركىلەر بىلەن پارسلار بىر كەنتتە ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان بولسا، ئاقىۋەتتە تۈركىي تىلى ئاستا - ئاستا شۇ جايدىكى ئاھالىلەرنىڭ ئورتاق تىلىغا ئايلىناتتى»①.

ئەمدى نۆۋەتتىكى مۇلاھىزە تېمىمىز تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى تارىم ئويمانلىقىغا قايتىپ كەلدى! دەرۋەقە، بۇ يەردە جاۋاب بېرىشكە تېگىشلىك قانچىلىغان سىر - ئەسرالار كۆمۈلۈپ ياتاتتى. بولۇپمۇ تارىم ۋادىسىنىڭ ئۇيغۇرلىشىشىدىن ئىبارەت بۇ مۇرەككەپ تارىخىي ھادىسە ئۇزۇندىن بۇيان ئىلىم ساھەسىنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغاپ كەلگەنىدى. مىلادىيە 744 - يىلى موڭغۇل ئېگىزلىكىدە كۆك تۈرك خانلىقىنىڭ سەلتەنىتىگە خاتىمە بېرىپ، ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرى 100 يىللىق قەھرىمانلىق ھايا-

① بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلەر تارىخىدىن ئون ئىككى لېكسىيە»، 44 - بەت.

كەلدى، ئۇلار قانداقلارچە تارىم ۋادىسىدىكى ئاللىقاچان شەھەرلەشكەن ھىندى - ياۋروپا تىپىدىكى ئاھالىلەرنى ئۇيغۇرلاشتۇرالمىدى، «17 خىل تىل، 24 خىل يېزىق بايقالغان»①غەربىي يۇرتتا ئۇيغۇر تىلى قانداق تىلىپ مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىيەلمىدى؟...

شۇنىسى ئايانكى، ناھايىتى مۇرەككەپ بولغان ئىرقىي ۋە مىللىي تەركىبكە، ئاربلاشما ھالەتتىكى مەدەنىيەت قاتلىمىغا ۋە ئۆزىگە خاس پسىخىك تىندۇرمىغا ئىگە تارىم ئويمانلىقىنىڭ تامامەن ئۇيغۇرلىشىشى ھەقىقەتەنمۇ سىرلىق ھادىسە ئىدى. چۈنكى چارۋىچىلىق ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن ئورخۇن ئۇيغۇرلىرىنىڭ تارىم ۋادىسىدىكى نىسبەتەن يۇقىرى مەدەنىي ھايات كۆچۈرۈۋاتقان تېرىم ئاھالىلىرىنى ئۆزىگە سىڭدۈرۈپ تاشلىشى ھەقىقەتەنمۇ ئەجەبلىنەرلىك ئىدى. ئۇزاقتىن بۇيان، بەزى تەنقىداتچىلار ئىزچىل ھالدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسىنى پەقەتلا غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇر قەبىلىلىرىگىلا باغلاپ كەلدى ۋە 840 - يىلىدىن بۇرۇن تارىم ۋادىسىدا ياشىغان بوستانلىق مەدەنىيىتىنى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىدىن ئايرىپ قويدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدا چوڭقۇرۇش تەس بولغان ھادىسىلەر كېلىپ چىقتى.

ئەمەلىيەتتە، ئۇيغۇرلارنىڭ تارىم ۋادىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى غەربكە كۆچۈشتىن خېلى زامانلار ئىلگىرىلا باشلانغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە مىلادىيە VIII — VI ئەسىرلەردە سەلتەنەت سۈرگەن تۈرك خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبى بىلەن تارىم دەريالىق ۋادىلىرىغىچە يېتىپ بارغانىدى. ئا. ۋون. گابائىن خانىمۇ بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ: «تۈرك يابلاق ئىمپېرىيىسى دەۋرىدىلا يەنى مىلادىيە 552 - يىلىدىن باشلاپ، تارىم ئويمانلىقى مەركۇر ئىمپېرىيىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ئىجتىمائىي سىياسىي

① ئابدۇقەييۇم خوجا قاتارلىقلار تۈزگەن: «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986 - يىل نەشرى، كىرىش سۆز قىسمى.

مەركەزگە بېقىنغانىدى. شۇڭلاشقا بۇ ۋادىدىكى ئاھالىلەر تۈركلەرنىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق VI ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا بارغاندا، يىراق غەربىي جەنۇبتىن تاكى بەلخقىچە ۋە ھەتتا ئۇنىڭمۇ نېرىسىدىكى بۇددىزم رايونلىرى بىلەن دائىملىق مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەنىدى. تارىم ۋادىسىدىكى تۈركلەر يېرىم چارۋىچىلىق تۇرمۇشى كۆچۈرەتتى. شەھەرلەردە ئولتۇراقلاشماستىن، بەلكى دالىلاردىكى چېدىرلاردا تۇراتتى»①. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، تۈرك خانلىقى دەۋرىدىلا تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي قىرغاقلىرى تۈركلىشىشكە باشلىغان. تەيۋەنلىك ئۇيغۇرشۇناس لىيۇ يىتاڭ ئەپەندىمۇ بۇ نۇقتىنى قۇۋۋەتلەيدۇ: «ئۇيغۇرلار تۈرك خانلىقىنىڭ ئورنىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، شىمالدىكى قۇدرەتلىك خاندانلىققا ئايلاندى. ئۇلار موڭغۇل ئېگىزلىكىدىكى ئۆتۈكەن تاغلىرى بىلەن ئورخۇن دەريالىرىنى بازا قىلدى. ئۇلارنىڭ ئايرىم بۆلەكلىرى كەڭسۇ (گەنسۇ)، شىنجاڭ ۋە ھەتتا پامىرنىڭ غەربىدىكى رايونلارغىچە تارقالغانىدى... خەن مىللىسى دەۋرىدە غەربىي يۇرتتا قۇرۇلغان 36 شەھەر دۆلىتى ئىچىدە، يەنى بۈگۈنكى شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي قىسمىدا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىزلىرى ئاللىقاچان كۆرۈلۈشكە باشلىغانىدى. لېكىن ئۇلارنىڭ قەبىلىلىرىنىڭ تاز - كۆپلۈكى ۋە ئۆزلىرىنىڭ ھاكىمىيىتىنى قۇرغان- قۇرمىغانلىقىغا ھۆكۈم قىلىش تەس ئىدى. قىسقىسى، ئۇيغۇرلارنىڭ پامىر ئېگىزلىكىنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي تەرەپلىرىگە بولغان پائالىيەتلىرى خېلى بالدۇرلا باشلانغانىدى»②.

دېمەك، ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكىچە بولغان ئارىلىقتا تەڭرى

① ئا. ۋون گابائىن (گېرمانىيە): «قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىدىكى ئىجتىمائىي ھايات»، تۈرپان شەھەرلىك يەرلىك تەزكىرە ئىشخانىسى باسمىسى. 1989 - يىل، خەنزۇچە ئىچكى باسمىسى، 6 - بەت.

② لىيۇ يىتاڭ (تەيۋەن): «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات»، تەيۋەن جېڭجۇڭ نەشرىياتى نەشرى، 207 - بەت.

تېغىنىڭ شىمالىدىكى ۋە جەنۇبىدىكى كەڭ رايونلار، جۈملىدىن تارىم ئويمانلىقى تۈركلىشىش ۋە ئۇيغۇرلىشىش جەريانىنى باشلىغان بولۇپ، 340 - يىلىدىن كېيىنكى چوڭ تېپتىكى مىللەتلەر قوشۇلۇشىغا شەرت- شارائىت ھازىرلىغانىدى. شۇڭلاشقا IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، كەڭ كۆلەمدە غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ھېچقانداق توسالغۇسىزلا تارىم ۋە تۇرپان ئويمانلىقىغا ماكانلىشىپ، ئەسلىدىكى يەرلىك ئاھالىلار بىلەن قوشۇلۇپ كەتتى ۋە ناھايىتى تېزلا مەدەنىيەت جەھەتتە گۈللىنىشكە ئېرىشتى. گەرچە ئۇيغۇرلارنىڭ كەڭ كۆلەمدە غەربكە كۆچۈشى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدىكى غايەت زور ۋەقە بولسىمۇ، لېكىن بۇ ھەقتە خەنزۇ مەنبەلىرىدىن باشقا ھېچقانداق بىر مىللەتنىڭ تارىخنامىلىرىدە ئۇچۇر بېرىلمىگەن. كىشىنى تېخىمۇ ئەجەبلەندۈرۈدىغىنى شۇكى، مۇشۇنداق تارىخىي خاراكتېرلىق چوڭ كۆچۈشنى بېشىدىن كەچۈرگەن ئۇيغۇرلار ئۆزىنىڭ قان - ياشلىق سەپىرىدە مۇشۇ ۋەقەنى تېما قىلغان بىرەر ئېپوس ياكى كىچىككىنە رىۋايەتمۇ قالدۇرۇپ قويمىغان. ئاشۇ ۋەقەدىن 200 يىل ئۆتمەيلا قوچۇ خانلىقىدا يازىلىغان جىلد - جىلد يازما يادىكارلىقلار ئىچىدە ئالېكساندرنىڭ يۈرۈشلىرى، «ئىنجىل»نىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىنىڭ پارچىلىرى، ئىزوپ مەسەللىرى بايقالدىكى، ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچۈش تارىخىغا دائىر بىرەرمۇ ھۆججەت تېپىلمىدى. تېخىمۇ ئېچىنارلىقى، XI ئەسىردە ياشىغان قاراخانىيلار سۇلالىسىدىكى ئىككى نەپەر بۇيۇك شەخس — مەھمۇد قەشقەرى بىلەن يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆز ئەسەرلىرىدە غەرب مەنبەلىرىدىكى نوھنىڭ ئوغلى يافەس ياكى فېرىدۇننىڭ ئوغلى تۇر ۋە ئۇنىڭ نەۋرىسى ئەفراسىياب ھەققىدە مەلۇماتلار قالدۇرىدىكى، ئۇيغۇرلارنىڭ IX ئەسىردىكى غەربكە كۆچۈشى ھەققىدە ئەسلا ئۇچۇر قالدۇرمىدى. ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقىنىڭ تارىختىن بۇيانقى سىياسىي ۋەزىيىتىگە يېقىندىن دىققەت قىلىپ كەلگەن ئىككى قەدىمىي مەدەنىيەتلىك ئەل — ئىران بىلەن ھىندىستاننىڭ تارىخچىلىرى

رىمۇ بۇ ۋەقە ھەققىدە ھېچقانداق خاتىرە قالدۇرمىدى. تارىخچىلار ئۇزاقتىن بۇيان «ئۇيغۇرلار تارىخىدىكى دەۋر بۆلگۈچ زور ۋەقە» دەپ ئاتىغان بۇ قېتىمقى چوڭ كۆچۈشنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ يازما ۋە ئاغزاكى مەنبەلىرىدە ئۇچرىماسلىقى كىشىنى ھەقىقەتەنمۇ تەئەججۈپلەندۈرىدۇ. شۇڭا ئۇيغۇرلار تارىخىدىكى بۇ زور ۋەقەنى باشقا مەنبەلەر ئارقىلىق يەنىمۇ ئىسپاتلاشقا توغرا كېلىدۇ.

ئەمدى تارىم ۋادىسىنىڭ ئۇيغۇرلىشىشى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك قاتلىمىغا كەلسەك، بۇ مەسىلە ھەققىدە ھازىرغىچە ئېلان قىلىنغان تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ھەرگىزمۇ ئەڭ ئاخىرقى يەكۈن دېيىشكە بولمايدۇ. چۈنكى ھازىرغىچە يېشىلمەي كېلىۋاتقان بۇ ھەقتىكى نۇرغۇن تۈگۈنلەر بىزنى يەنىمۇ چوڭقۇرراق ئىزدىنىشكە مەجبۇر قىلماقتا. ھازىر ئىلىم ساھەسىدە يەنىلا نۇرغۇن كىشىلەر ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ھەققىدە بىر مەنبەلىك نۇقتىئىينەزەرلەرگە مايىل بولۇپ كەلمەكتە. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈشتىن ئىلگىرى تارىم ئويمانلىقىدا ھىندى - ياۋروپا ئىرقىدىكى نىسبەتەن تىنچ تېرىم مىللەتلىرى ياشىغان بولۇپ، ئۇلار ياراتقان پارلاق شەھەر مەدەنىيىتى ئۇيغۇرلار بىلەن مۇناسىۋەتسىز ئىدى. ئۇيغۇرلار بۇ رايونغا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن، ئۇلار ئۇيغۇرلارغا ئاسسىملياتسىيە بولماستىن، بەلكى يىراق ۋە چەت تاغلىق رايونلارغا كۆچۈپ كەتكەنىدى. ۋاڭ جىلەي ئەپەندىنىڭ قاراشلىرىمۇ مۇشۇ تەشەببۇسنى قۇۋۋەتلەيتتى: «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئەسلىدىكى يەرلىك ئاھالىسى بولغان ئارىيان ئىرقىدىكى خەلقلەر، تۈركىي تىلىدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەرگە ئاسسىملياتسىيە بولماستىن، بەلكى يىراق چەت رايونلارغا، جۈملىدىن پامىر ئېگىزلىكىگە ئوخشاش تاغلىق رايونلارغا كۆچۈپ كەتكەن»①. بۇ خىل بىر مەنبەچىلىك تەشەببۇسنىڭ قانچىلىك پۈت

① ۋاڭ جىلەي: «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تۈركلىشىش ۋە ئىسلاملىشىش توغرىسىدا» — «غەربىي دىيار تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1994 - يىللىق 4 - سان.

تىرەپ تۇرىدىغانلىقىغا ھازىرچە بىر نەرسە دەيمىش تەس. لېكىن شۇ نەرسىمۇ مەقسىقى، ئۇيغۇرلارنىڭ مىللەت بولۇپ شەكىللىنىش جەريانى بىر مەنبەگىلا ئەمەس، بەلكى كۆپ خىل ئېتنىك مەنبەلەرگە باغلىنىدۇ. گەرچە موڭغۇل ئېگىزلىكىدىن غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلار باشتىن - ئاخىر تارىم ۋادىسىدا ئۆزىنىڭ ئاساسىي ئېقىمىنى ساقلاپ كەلگەن، ئۇيغۇر تىلىنى مۇتلەق ئۈستۈنلۈككە ئىگە قىلغان، ئۇيغۇر نامىنى مۇئەييەن دائىرىدە ئومۇمىي ئېتنىك نام سۈپىتىدە ئومۇلاشتۇرغان بولسىمۇ، لېكىن تارىم ۋادىسىدا بۇرۇندىن ياشاپ كەلگەن ئاريان ئىرقىدىكى تېرىم مىللەتلىرىنىڭ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئېتنىك قاتلىمىنى شەكىللەندۈرۈشتە ئوينىغان مۇھىم رولىغا سەل قاراشقا بولمايدۇ. چۈنكى ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچكەندىن كېيىنكى ئىرقىي تۈزۈلمىسى ۋە ئانتروپولوگىيىلىك خۇسۇسىيىتىدە يۈز بەرگەن غايەت زور ئۆزگىرىشلەردە تارىم ۋادىسىدىكى ياۋروپا ئىرقىغا مەنسۇپ يەرلىك ئاھالىلەر ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغانىدى. شۇڭلاشقا ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسىنى ئىككى چوڭ يىلتىزدىن — غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇر قەبىلىلىرى بىلەن تارىم ۋادىسىدىكى ياۋروپا ئىرقىغا ياتىدىغان يەرلىك ئاھالىلەردىن تەڭ ئىزدەش كېرەك. چوڭ قوشۇلۇشتىن كېيىنكى ئانتروپولوگىيىلىك ئۆزگىرىش جەھەتتىن ئېيتقاندا، ياۋروپا ئىرقىدىكى يەرلىك ئاھالىلەر ھەتتا ئاساسىي ئېقىم سۈپىتىدە رول ئوينىغان. بۇ ئەھۋالنى بىز تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي ۋە جەنۇبىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ بەدەن تۈزۈلمىسىدىن تېخىمۇ چوڭقۇر ھېس قىلالايمىز. ئەمما بۇ قېتىمقى قوشۇلۇشتىن كېيىن، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىرقىي تۈزۈلمىسىدە قانچىلىك زور ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىشتىن قەتئىينەزەر، ئۇيغۇر ئېتنونىمى ئاخىرقى ھېسابتا تارىم ۋادىسىدىكى ھەر قايسى بوستانلىقلارغا تارقالغان خەلقلەرگە ئورتاقلاشتى. ئۇيغۇر تىلى ناھايىتى تېزلىكتە ئۈستۈنلۈككە ئېرىشتى. شۇڭلاشقا ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك ئەجدادلىرىنى نوقۇل ھالدا غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇر قەبىلىلىرى

رىگىلا باغلاپ قالماستىن، بەلكى تارىم ۋادىسىدىكى ئەزەلدىن ياشاپ كەلگەن ئاق تەنلىك تېرىم ئاھالىلىرىگىمۇ باغلاش كېرەك. چۈنكى تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر ئېتنونىمىغا ئويۇشقان بۇ مىللىي گەۋدىدە ھەم موڭغۇل ئىرقىنىڭمۇ، ھەم ياۋروپا ئىرقىنىڭمۇ ئوخشاشمىغان تەركىبلىرى بار ئىدى. تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇبىي گىرۋەكلىرىگە سۇرۇلگەنسېرى ئاريان ئىرقىنىڭ قالدۇق تەركىبلىرى بارغانسېرى روشەنلىشىپ باراتتى. ئويمانلىقنىڭ شەرقىي شىمالىي گىرۋەكلىرىگە يېقىنلاشقانسېرى موڭغۇل ئىرقىنىڭ ئالامەتلىرى كۈچەيىپ باراتتى. لېكىن پۈتكۈل ئويمانلىقتىكى ئاھالىلەرنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك بۇ ئىككى ئىرقنىڭ ئوخشاشمىغان نىسبەتتىكى ئارىلاشما تەركىبلىرى تېپىلاتتى. شۇڭلاشقا بىر پۈتۈن ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئانتروپولوگىيىلىك خۇسۇسىيىتىنى ياكى بۇ ئىرققا ياكى ئۇ ئىرققا تامامەن مەنسۇپ قىلىۋېتىش ئىلمىي پوزىتسىيە ئەمەس، چۈنكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىرقىي جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى ناھايىتى زور دەرىجىدە ئارىلاشما تىپنى ھاسىل قىلغان. تارىم ۋادىسىنىڭ ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇيغۇرلىشىش جەريانىدا، ئۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ موڭغۇل ئېگىزلىكىدىن باشلانغان مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرىگە ژارىسلىق قىلىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە تارىم ۋادىسىدىكى ياۋروپا ئىرقىغا مەنسۇپ يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ نەچچە ئونلىغان شەھەر دۆلەتلىرىدە مەيدانغا كەلگەن بوستانلىق مەدەنىيەتلىرىنىمۇ ئۆزىگە ئۆزلەشتۈردى. شۇڭلاشقا شەرقىي ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈشتىن ئىلگىرىكى پارلاق تارىم مەدەنىيىتى — ئۇيغۇرغول-پىشامشان - قوچۇ مەدەنىيىتى، كۇسەن - سۇلى مەدەنىيىتى، ئۇدۇن - نىيە - كروراەن مەدەنىيەتلىرىنىڭ ھەممىسى كېيىنكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى بېيىتقان ۋە ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن ژارىسلىق قىلىنغان مەدەنىيەتتۇر. بۇگۈنكى كۈندە بىزنىڭ بۇ مەدەنىيەتلەرنى ئۇيغۇر مىللىي مەدەنىيەت تارىخىنىڭ ئايرىلماس تەركىبىي قىسمى سۈپىتىدە قارىشىمىز ۋە تەتقىق قىلىشىمىز ئىلمىي پوزىتسىيىگە زىت ئەمەستۇر.

دەۋرىمىزدە، تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئۇيغۇرلىشىشى بۇ يەردىكى ئەسلىدىكى غەيرىي تۈركىي مەدەنىيىتىنىڭ ئىز - تىزسىز غايىب بولغانلىقى ئەمەس، بەلكى ئوخشاشمىغان ئىككى خىل مەدەنىيەتنىڭ ئۆزئارا قوشۇلۇپ، يېڭى ئۇيغۇر ئېتنونىمىنى ھاسىل قىلغانلىقىدۇر. ئۇيغۇرلىشىش جەريانى ئورۇندالغاندىن كېيىنكى بەزى رايونلاردا ھەتتا ئەسلىدىكى يەرلىك ئاھالىنىڭ مەدەنىيىتى مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ساقلاپ قالغان، لېكىن ئۇيغۇر نامى ئاستىغا ئۇيۇشقان بولۇشىمۇ مۇمكىن. لى يۈك ئەپەندى ئۆزىنىڭ «ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسىگە بىر نەزەر» ناملىق ماقالىسىدا بۇ قاراشنى قۇۋۋەتلەيدۇ: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك گەۋدىسى (ethnos) نىڭ شەكىللىنىش جەريانىدا ياكى تېخىمۇ ئاممىياب قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي تەركىبىنىڭ شەكىللىنىشىدە، ئەڭ دەسلەپكى ئاريان قان تېپىدىكى تۇخرىيلار بىلەن ساكلار ئۇنىڭ تۈۋەن قاتلىمى (substrate) نى تەشكىل قىلغان. مۇشۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، يەنى ئېتنىك مەنبە ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىن تامامەن ئەكسىگە مۇۋاپىق مۇناسىۋەتلىك خۇلاسىنى يەكۈنلەشكە بولىدۇ: تارىم دەرياسى ھاۋزىسىنى بويلاپ ئولتۇراقلاشقان ئاريان تېپىدىكى قەدىمكى ئاھالىلەر — ھازىرقى زامان ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ يىراق قەدىمكى ئەجدادلىرىنىڭ ئاساسلىق قىسمى ياكى چوڭ قىسمىدۇر. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر مىللىتى، ئاساسىي جەھەتتىن قەدىمدە غەربىي يۇرت دەپ ئاتالغان تارىم ئويمانلىقىدىن قۇمۇل بوستانلىقىغىچە بولغان رايونلاردىكى قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ ئەۋلادى ھېسابلىنىدۇ»①. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئېتنىك تەركىبىدە تارىم ۋادىسىدىكى ھىندى - ياۋروپا ئىرقىغا مەنسۇپ ئاھالىلەرنىڭ رولى پەۋقۇلئاددە زور بولغان ھەتتا مەھمۇد قەشقەرى دەۋرىدىمۇ تېخى تۈركلىشىش ۋە ئۇيغۇرلىشىش جەريانى ئاخىرلاشمىغان خوتەن رايونىدا، ھىندى تېپىدىكى ئەسلىدىكى يەرلىك ئاھالىنىڭ ئىرقىي خۇسۇسىيەتلىرى ئىزچىل ئۈستۈنلۈكنى

① لى يۈك: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسىگە بىر نەزەر» — «ئۇرۇمچى كەسپىي ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1994 - يىللىق 1 -، 2 - سان.

ئىگىلەپ كەلگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە، غەربكە كۆچكەن شەرقىي ئۇيغۇر قەبىلىلىرى تارىم ۋادىسىدا ئولتۇراقلاشقاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى تۇرمۇش ئۇسۇلى ۋە ئىگىلىك شەكلىدىن ۋاز كېچىپ، بۇ يەردىكى يەرلىك ئاھالىنىڭ نىسبەتەن يۇقىرى بولغان مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلغان ۋە تارىم ۋادىسىدا نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيان داۋاملىشىپ كەلگەن ئەنئەنىۋى تېرىم ھاياتىنى داۋاملاشتۇرغان. شۇڭلاشقا تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئۇيغۇرلىشىش جەريانى ئۆزىگە نۇرغۇنلىغان سىرلارنى يوشۇرۇپ كەلگەن. يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇيغۇر تىلىنىڭ تارىم ئويمانلىقىدىكى شۇنچە نۇرغۇن غەيرىي تۈركىي تىللىرىنى بىراقلا شالاپ، مۇتلەق ھۆكۈمران تىلغا ئايلىنىشى كىشىنى تېخىمۇ ھەيران قالدۇرىدۇ. ئەنگلىيىلىك خ. ۋ. بەيلىي ئەپەندى رەتلىگەن ۋە ئۆزۈن يىل تەنقىق قىلغان خوتەن ساك تىلىغا دائىر تېكىستلەرگە نەزەر تاشلىساق، ئۇنىڭدىن تۈركىي تىلىغا خاس بىرەرمۇ سۆز ئاتالغۇنى تاپقىلى بولمايدۇ. يەنە كېلىپ بۇگۈنكى كۈندىمۇ خوتەن رايونىدىكى نۇرغۇن يەر - جاي ناملىرىنى تۈركولوگىيە ئىلمىغا تايىنىپ چۈشەندۈرگىلى بولمايدۇ. «سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسچىسى مەھمۇد قەشقەرى: «دىۋان» نىڭ مۇقەددىمىسىدە: «خوتەنلىكلەرنىڭ بەزىلىرى ئىككى تىلدا سۆزلەيدۇ ۋە تۈركچىنى ياخشى بىلمەيدۇ، دەپ يازىدۇ. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ بۇ ئەسلەتمىسى تۈركچىلىشىش جەريانىدىكى تۈگەللەنمىگەنلىكىنى تەستىقلايدۇ. «دىۋان» بولسا، خوتەن 1006- يىلى قاراخانىيلار تەۋەسىگە ئۆتۈپ 70 يىلدىن كېيىن يېزىلغانىدى. بۇ چاغلاردا، قەدىمكى خوتەن تىلىنىڭ فونېتىكا ۋە لېكسىكا جەھەتتىكى تەسىرى ساقلانغانىدى. بۇ سۆزدىن خوتەن قاراخانىيلار تەۋەسىگە ئۆتكەندىن كېيىن، تىلى تۈركچىلەشتى دېگەن مەنە چىقمايدۇ، ئەلۋەتتە»①. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، تەكرى تاغلىرىنىڭ شى-

① ئىمىن تۇرسۇن: «خاقانىيە تىلى، ۋە خوتەن شېۋىسى» — «تارىمدىن تامچە»، 103 - بەت.

مالىي قىسمىنىڭ تۈركلىشىشى جەنۇبىي قىسمىدىن خېلى بالدۇر باشلانغان. تارىم ئويمانلىقىدا بولسا، ئالدى بىلەن بۇ ۋادىنىڭ شەرقىي ۋە شىمالىي گىرۋىكىدىكى تۈرپان - قۇمۇل ئويمانلىقى، ئاندىن كۈچا بوستانلىقى ۋە شۇ ئارقىلىق تەدرىجىي غەربىي جەنۇبقا سۈرۈلۈپ، قاراخانىيلار دەۋرىگە كەلگەندە پۈتكۈل قەشقەر ۋە يەركەن بوستانلىقى تۈركلىشىش ۋە ئۇيغۇرلىشىشنىڭ يۇقىرى دولقۇنىنى ھاسىل قىلغان. خوتەن رايونىنىڭ ئۇيغۇرلىشىشى ئەڭ ئاخىرىدا ئىشقا ئاشقان. شۇڭلاشقا، ئۇيغۇرلىشىش ھادىسىسى ھەرگىزمۇ موڭغۇل ئېگىزلىكىدىن غەربكە كۆچكەن شەرقىي ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ تارىم ۋادىسىدىكى ھىندى - ياۋروپا ئىرقىدىكى ئاھالىلەرنى باشقا جايلارغا قوغلىۋېتىپ، «ئۇيغۇر» ئېتنونىمىنى بۇ يەرگە ئومۇملاشتۇرۇشى ئەمەس، بەلكى ئۇلارنىڭ بىر- بىرىگە كەڭ كۆلەمدە قوشۇلۇپ، يېڭى بىر ئېتنىك گەۋدىنى ھاسىل قىلىشى ۋە «ئۇيغۇر» نامىغا ئۇيۇشۇش جەريانىدۇر. ئەگەردە شەرقىي ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ بىر ئاساسىي ئېتنىك ئېقىمى دەپ قارايدىكەنمىز، ئۇنداقتا تارىم ۋادىسىدىكى ئەسلىدىكى شەرقىي ئىران ئىرقىدىكى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ يەنە بىر ئاساسىي ئېتنىك ئېقىمى دېيىشكە ھەقلىمىز.

شەرقىي پاسىلى كۈچا ۋە بۈگۈر دائىرىسىگە يېتىپ بارغان قاراخانىيلار خاندانلىقىدا ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئۇزاق ئوتتۇرا ئەسىر داۋامىدا، تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى ھەر قايسى بوستانلىقلاردا «ئۇيغۇر» نامىنىڭ ئىستېمالدىن قېپقالغانلىقى نوقۇل ئىسلامىيەتنىڭ تەسىرىدىنلا بولمىسا كېرەك. چۈنكى بۇ يەردە مۇناق بىرئېھتىماللىقنىمۇ نەزەردە تۇتۇشقا بولامدۇ - قانداق؟ شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچكەن بىر بۆلىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق پامىر ئېگىزلىكىدىن ئۆتۈپ، تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇبىي گىرۋىكىگە كىرگەندە، بۇ يەردىكى ھىندى - ياۋروپا ئىرقىدىكى تېرىم ئاھالىلىرى نوپۇش جەھەتتىن خېلى ئۇستۇنلۇككە ئىگە ئىدى. شۇڭلاشقا قارلۇق، ياغما، تۈركەش، چۇمۇل، باسمىل قاتارلىق تۈركىي- ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ھەربىي ۋە سىياسىي جەھەتتىكى ئۇستۇنلۇكىدىن

پايدىلىنىپ، قاراخانىيلار خانلىقىنى قۇرغان ۋە تۈركىي تىلىنى ئومۇملاشتۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇزۇنغا قوشۇلۇشتىن كېيىن، يەرلىك ئاريان تېپىدىكى ئاھالىلەر ئىرقىي تۈزۈلمە ۋە ئانتروپولوگىيىلىك خۇسۇسىيەت جەھەتتىن ئۇستۇنلۇك قازانغان، يەنى «قاراخانىيلار خانلىقى تەۋەسىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى، ئاستا - ئاستا «ئۇيغۇر» نامىنى ئۇنتۇپ، قەدىمكى يەرلىك ئاھالىنىڭ قوينىغا سىڭىشىپ كەتكەن»①. لېكىن ئۇزاققا سوزۇلغان توختاۋسىز تۈركلىشىشنىڭ نەتىجىسىدە، ئۇلار تۈركىي- ئۇيغۇر مەدەنىيەت چەمبىرىكىدە تۇرۇپ كەلگەن. دەرۋەقە، بۇ بىزنىڭ گۇمانىي تەسەۋۋۇرىمىز بولۇپ، تولۇق ئىلمىي پاكىتلار ئارقىلىق ئىسپاتلىنىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. مەھمۇد قەشقەرى نېمە ئۈچۈن قاراخانىيلار تەۋەسىدىكى خەلقىرگە «ئۇيغۇر» نامى ئىشلەتمىدى، نېمىشقا كۇچانىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى قوچۇ خانلىقىنىڭ ئاھالىلىرىنى «ئۇيغۇر ئېلى» دەپ ئاتىدى②؟ IX ئەسىردىن تاكى موڭغۇل ئىستېلاسى دەۋرىگىچە كۈچانى پاسىل قىلىپ ئوخشاش مىغان ئىككى خىل ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسى، بىر - بىرىگە زىت بولغان دىنىي ئىدىئولوگىيە ۋە پەرقلىق بولغان سىرتقى تەسىر ئىچىدە ياشاپ كەلگەن قوچۇ ئاھالىلىرى بىلەن قاراخانىيلار خەلقى قانداق قىلىپ تىل، مىللىي پسىخىكا، مەدەنىيەت ئەندىزىسى ۋە ئېتنىك خۇسۇسىيەتلەردىكى غايەت زور ئورتاقلىقلارنى ساقلاپ كەلدى؟ دەرۋەقە، بۇلار ئادەتتىكى تەسەۋۋۇر بىلەن چۈشەندۈرگىلى بولمايدىغان بىر سىر. ئىسلامىيەت ئېتىقادىنىڭ تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي گىرۋەكلىرىگە قاراپ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، «ئۇيغۇر» نامىمۇ بارغانسىرى ئىستېمالدىن قېلىشقا باشلىدى. XVI ئەسىردە ياشىغان تارىخچى مىرزا ھەيدەر كۆرەگان ئۆزىنىڭ «تارىخىي رەشىدىي» ناملىق ئەسىرىدە

① لى يۇك: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسىگە بىر نەزەر» — «ئۇرۇمچى كەسپىي ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1994 - يىللىق 1 - 2 - سان.

② مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىل نەشرى، 1 توم، 468 - بەت.

چىڭگىزخان ئەۋلادلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى سىياسىي هۆكۈمرانلىقى ئۇزاق داۋاملاشمىدى، بەلكى ئىككى ئەسىرگە بارمايلا تامامەن تۈركلەشكەن مەدەنىيەت ئەندىزىسى ۋە هاكىمىيەت تۈزۈلمىسى ئىچىگە سىڭىپ كەتتى. چىڭگىزخاننىڭ جاهانني لەرزىگە كەلتۈرگەن ئىش - ئىزلىرى ئۇلار ئۈچۈن ئەمدى هەسرەت بىلەن ئەسكە ئالىدىغان شانلىق ئەسلىمە بولۇپ قالدى. ئاللىقاچان تۈركلىشىپ بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى موڭغۇل ئىستېلاسى ئاستىدا تۇرغان بىر - ئىككى يۈز يىل ئىچىدە ئىرقىي جەهەتتىن موڭغۇل تىپىنىڭ تەسىرىنى خېلى دەرىجىدە ئۆزىگە ئۆزلەشتۈرۈپ، تۈركلىشىش جەريانىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىنى تاماملىدى. لېكىن موڭغۇل ئىستېلاسىدىن كېيىنكى موڭغۇل ئىرقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ئاھالىلىرىنىڭ ئېتنىك تەركىبىگە كۆرسەتكەن تەسىرى ناهايىتى تەكشىسىز ئىدى. بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ چوڭ بوستانلىقلىرى بىلەن مۇنبەت زونىلىرىدا ئولتۇراقلاشقان، ماۋەرائۇننەهر، پەرغانە ئويمانلىقى ۋە تارىم دەريا‌سى هاۋزىسىدىكى ئۇيغۇر، ئۆزبېك، تۈركمەن قاتارلىق تۈركىي خەلقلەر ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا — تۇران تىپىغا خاس ئىرقىي خۇسۇسىيەتلىرىنى زور دەرىجىدە ساقلاپ قالدى هەمدە ئىرانىي تەسىرلەرگە بولغان مايىللىقىنى هەر ۋاقىت ئىپادىلەپ تۇردى. ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئېتنىك قۇرۇلما جەهەتتىكى تەرەققىيات تارىخىدا، موڭغۇل ئىستېلاسى ئېلىپ كەلگەن بۇ ئۇچىنچى قېتىملىق چوڭ دولقۇن گەرچە بۇ رايونىنىڭ ياۋروپا ئىرقى بىلەن موڭغۇل ئىرقى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇزاقتىن بۇيان داۋاملىشىپ كەلگەن كۈچ سىلىشتۇرمىسىدا موڭغۇللوئىد تىپىنىڭ تەسىرلىرىنى كۈچەيتكەن بولسىمۇ، لېكىن تۈتىتىن ئۆزگەرتەلمىدى. بەلكى بۇ يەردىكى موڭغۇللار تۈركىي قوۋملەر تەرىپىدىن ئاستا - ئاستا ئاسسىملياتسىيە قىلىنىپ، تۈركلەشكەن ئىسلام مۇخلىسلىرى بولۇپ كەتتى. ئىمپېراتور ئەمىر تىمۇر دەۋرى بۇنىڭ ئەڭ ياخشى تىمسالى ئىدى.

ئەمىر تىمۇر هەقىقەتەنمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدىكى سىرلىق شەخس ئىدى. «ئۇ هەدەپ ئۆز نەسەبىنىڭ چىڭگىزخان بىلەن بولغان باغلىنىشىنى تەكىتلەيتتى. . . ناهايىتى روشەنكى، ئەمىر تىمۇرنىڭ XIII ئەسىردىكى چىڭگىزخان ئىمپېرىيىسىنى قايتا قۇرۇش غەرىزى بار ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە شۇ دەۋردە ئاسىيانىڭ كىندىكىدە قوتراۋاتقان هەر قايسى قەبىلىلەردە يەنىلا چىڭگىزخان ئىمپېرىيىسىنىڭ جاذىلىق ئەسلىمىلىرى ساقلىنىپ كەلمەكتە ئىدى. . . »① . لېكىن شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، ئەمىر تىمۇرنىڭ هاياتىغا نۇرغۇن زىددىيەتلىك نەرسىلەر مۇجەسسەملەشكەنىدى. خۇددى ياپونىيىلىك كوجىما جۇيىچى ئەپەندى ئېيتقاندەك: «ئەمىر تىمۇرنى يېپەك يولىدىكى بىرىنچى قاتاردىكى شاه دېيىشتە، ئۇنىڭ هاياتىغا نۇرغۇن سىرلار يوشۇرۇنغاندى»② . ئۇ ئۆز يىلتىزىنى چىڭگىزخانغا باغلاشقا هەدەپ ئۇرۇنسىمۇ، لېكىن سېپى ئۆزىدىن «تۈركىيەرەست» ۋە ئىخلاسمەن ئىسلام مۇرتى ئىدى. ئۇ «ئىران — ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ تۈركىي - موڭغۇل مىللەتلىرىگە تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنىڭ ئۇلگىسى (دەرۋەقە، ئۇنىڭ يېشىنىڭ چوڭىيىشىغا ئەگىشىپ بۇ خىل تەسىرمۇ بارغانسېرى كۈچەيىپ باردى) ئىدى. شىراز، هىرات ياكى باغداد قاتارلىق جايلاردىكى بويسۇندۇرۇلغان خەلقلەرنىڭ نەزىرىدە، تىمۇر بىر «ياۋايى» تاتار (بۇ يەردە موڭغۇللارنى كۆرسىتىدۇ) هېسابلانغىنى بىلەن، ئەمەلىيەتتە، ئۇ بىر نەپەر سۈننىي مەزهەپىدىكى سادىق مۇسۇلمغان، دىنىي داهىي، سوپى - دەرۋىشلەرنىڭ پاسىبانى هەمدە ئىران سەنئىتى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ هىمايىچىسى ئىدى. . . چىڭگىزخان بىلەن سېلىشتۇرغاندا، تەمىر

① گاۋىن هامبلي (ئامېرىكا) : «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى» ، سودا نەشرىياتى 1994 - يىل نەشرى، 207 - بەت.

② كوجىما جۇيىچى (ياپونىيە) : «يېپەك يولىدىكى 99 سىر» ، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1986 - يىل نەشرى، 284 - 285 - بەتلەر.

مۇر مەدەنىي تەرىبىيە كۆرگەن، لېكىن ئىستراتېگىيىلىك ھۆكۈم قىلىش ئىقتىدارى تۆۋەنرەك شەخس ئىدى»①. شۇ سەۋەبتىن، ئەمىر تېمۇر ۋاپاتىدىن كېيىن، ئۇ قۇرغان ئىمپېرىيە ناھايىتى تېزلا چاك ـ چېكىدىن بۆلۈنۈپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئاساس سالغان تۈركىي — موڭغۇل ۋە ئىران ـ ئىسلام مەدەنىيەتلىرىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان مەدەنىي ھايات، ئوتتۇرا ئاسىيادا ئاخىرقى ئويغىنىش دەۋرىنىڭ پەردىسىنى كۆتۈردى. «مەدەنىيەت ساھەسىدىن ئېيتقاندا، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تېمۇرىيلەر ئىمپېرىيىسىنىڭ تۆھپىسى تەڭداشسىز ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. ئۇلار پارس ئەدەبىياتىنىڭ ئاخىرقى ئۇلۇغۋار دەۋرىنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە شارائىت ھازىرلىدى، ئەدەبىي تىل سۈپىتىدە رول ئوينىغان چاغاتاي تۈركچىسىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. ئۇلار كەڭ كۆلەمدە مەبلەغ ئاجرىتىپ، ھېرات، مەشھەد، بۇخارا، سەمەرقەنت قاتارلىق شەھەرلەردە ھەيۋەتلىك مەسچىتلەر بىلەن ئىسلام مەدرىسلىرىنى بىنا قىلدۇردى. ئۇلارنىڭ ئاقىلانىلىك بىلەن رەسسام ۋە خەتتاتلارنى ھىمايە قىلىشى ئارقىسىدا، ھەممىگە مەشھۇر بولغان پارس ئۇسلۇبىدىكى مىنىياتورا رەسىملىرى ۋە قوليازمىلار دۇنياغا كەلدى. ئوتتۇرا ئاسىيادا باشقا ھېچقانداق بىر سۇلالە ئۇلارغا ئوخشاش بۇنداق كۆپ مىراسلارنى قالدۇرالمىدى»②. ئەمىر تېمۇرنىڭ ئەۋلادلىرى ئۇنىڭدىن كېيىن گەرچە يەنىلا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ كۆپ قىسىم جايلىرىنى تۇتۇپ تۇرالىغان بولسىمۇ، لېكىن ناھايىتى تېزلا ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي ئىستراتېگىيە جەھەتتىكى ئىقتىدارسىزلىقىنى ئىپادىلەشكە باشلىدى. ئۇلار تاشقى جەھەتتىكى كۈچلىرىگا تاقابىل تۇرالمايلا قالماستىن، بەلكى ئۆز

① ② گاۋېن ھامبلېي (ئامېرىكا): «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، 207 ـ 208 ـ بەتلەر.

ئىچىدە كۈندىن-كۈنگە ئېغىرلىشىۋاتقان ئىچكى ـ ئىختىلاپلارنىمۇ بىسقتۇرۇشقا قۇربى يەتمىدى. شۇندىن باشلاپ، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى مەڭگۈ ئايىغى چىقمايدىغان سىياسىي كرىزىس ۋە ئىچكى تەپرىقچىلىق پاتقىقىغا پېتىپ قالدى. «پەقەت ھىندىستاندىلا ناھايىتى ئۇزۇن بىر جەريان ئۆتكەندىن كېيىن، ئەمىر تېمۇر جەمەتىنىڭ مەمۇرىي باشقۇرۇش جەھەتتىكى تالانتى كۆرۈلۈشكە باشلىدى»①. بابۇر ھىندىستاندا موغۇل سۇلالىسىنى قۇرغاندىن كېيىن، بۇ قەدىمىي مەدەنىيەتلىك ئەلنىڭ تاكى ئەنگلىيە مۇستەملىكىسىگە ئايلانغىچە بولغان سىياسىي ۋەزىيىتىنى كونترول قىلدى ۋە تۈركىي ـ ھىندى مەدەنىيىتى ئۆزئارا يۇغۇرۇلغان يېڭى سىنتېما بەرپا قىلدى. ياپونىيە ئالىمى كوجىما جويىچى بابۇر ھەققىدە ھاياجان بىلەن مۇنۇلارنى يازدى: «بابۇرنىڭ ئۆزى ئاجايىپ گۈزەل تەرجىمھال قالدۇرۇپ كەتتى. ئۇ، دۇنيا ئەدەبىيات تارىخىدا ئاجايىپ نۇر چاچماقتا. ئۇنىڭ ئەۋلادى شاھ جاھان خانىشى ئۈچۈن گۈزەل شەھەر ئاگرادا كەمدىن كەم ئۈچرايدىغان ھەشمەتلىك تاج ماھال مەقبەرىسىنى ياساتتى. ئۇنىڭ ئەۋلادى ئىمپېراتور ئەكبەر ئۆزىنىڭ ئۇلۇغ تالانتى ۋە يۈكسەك قابىلىيىتى بىلەن ھىندىستان تارىخىدىكى تەڭداشسىز ئەرباب بولۇپ قالدى. شۇنىڭدىن قارىغاندا، تارىخچىلارنىڭ كۆچىنىڭ بارىچە ئەمىر تېمۇر ئەۋلادلىرىنى مۇھەممەد پەيغەمبەردىن كېيىن ئىسلام دۇنياسىنى يورۇتۇپ تۇرغان مەرتىۋىلىك جەمەت دەپ مەدھىيىلىشى ئەجەبلىنەرلىك بولمىسا كېرەك»②. لېكىن تارىخنىڭ قانۇنىيىتى ئاجايىپ زىددىيەتلىك بولىدۇ. بابۇر ۋە ئۇنىڭ چۈھر سەركەردىلىرى ھىندىقۇش تاغلىرىدىن ئۆتۈپ، ھىندىستانغا باشلاپ بارغان، تامامەن تۈركلەشكەن ئاھالە سىياسىي جەھەتتە ئىزچىل ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلەپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن 300 يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە ھىندى مەدەنىيىتىنىڭ ئاياللىق

① گاۋېن ھامبلېي: «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، 220 ـ بەت.
② كوجىما جويىچى: «يىپەك يولىدىكى 99 سىر»، 284 ـ بەت.

نازاكىتى گۈپۈلدەپ تۇرغان جەزبىدار قوينىغا سىڭىپ كەتتى. نۇرغۇن مالىمانچىلىقلارنى بېشىدىن كەچۈرگەن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى ئۇزىنىڭ ئۆتمۈشتىكى ئۇلۇغۋار دەۋرلىرىگە ئوخشىمىغان هالدا، تۇرغۇن هالەتكە چۈشۈپ قالدى. چىڭگىز ئىستېلاسىدىن كېيىنكى ئۇچىنچى قېتىملىق بۇ چوڭ مىللەتلەر قوشۇلۇش دولقۇنىدا، ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئىرقىي تۈزۈلمىسى ۋە ئېتنىك تەرەققىياتىدىكى ئاخىرقى قېتىم تۈگىللەندى. لېكىن بۇ ۋاقىت دەل ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە مەركىزىي ئاسىيانىڭ سىياسىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى زەئىپلىك دەۋرىگە توغرا كېلىپ قالدى. خۇددى ياپونىيەلىك خانبدا تورۇ ئەپەندى ئېيتقاندەك: «شۇنىڭدىن كېيىنكى ئوتتۇرا ئاسىيا جايلارنى ئۆز ئالدىغا بۆلۈشۈۋالغان، راۋاج تاپمىغان مۇسۇلمان پادىشاهلارنىڭ تەسىر - دائىرە تالىشىش سەھنىسى بولۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن، بۇ رايوننىڭ هەممىلا يېرىدە بىر ئىزدا توختاپ قېلىشتەك تۇرغۇن هالەت شەكىللىنىپ، يات مىللەتلەرنىڭ ئىلغار مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىش پۇرسىتى قولدىن كېتىپ قالدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ مەزگىلدىكى دۇنيا ۋەزىيىتىنىڭ ئۆزگىرىشىمۇ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يەككە - يېگانە هالىتىنى كۈچەيتىۋەتتى»[1]. شۇنداق قىلىپ، مۇرەككەپ ۋە ئۇزاققا سوزۇلغان ئۇچ قېتىملىق مىللەتلەر قوشۇلۇش دولقۇنىنى بېشىدىن كەچۈرگەن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى ئېتنىك قۇرۇلما جەھەتتىكى ئاخىرقى باسقۇچنى تاماملاپ، هازىرقى زامان دەۋرىگە كىرىپ كەلدى.

9

ئەمدى باشقا مەدەنىيەت تىپلىرى بىلەن بولغان پىسخىك سېلىش-

① خانبدا تورۇ (ياپونىيە): «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى»، خەنزۇچە نەشرى، 103 - بەت، ئۇيغۇرچە نەشرى، 187 - ، 188 - بەتلەر.

تۇرما جەريانىدا، ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئېتنىك قۇرۇلما ۋە ئىرقىي جەھەتتىكى ئالاهىدىلىكلىرىنىڭ ئۆلارنىڭ مەدەنىيەت پىسخىكىسىغا قانچىلىك دەرىجىدە تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى شەرھىلەشكە توغرا كېلىدۇ. دەرۋەقە، ئېتنىك تۇزۇلمە جەھەتتىكى بىر قانچە قېتىملىق ئۆزگىرىش بىلەن ئېتنىك تەرەققىياتتىكى مۇرەككەپلىك مەركىزىي ئاسىيانىڭ روهىيەت دىئالېكتىكىسىغا زادى قانداق تەسىر لەرنى كۆرسەتتى؟ ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تەركىبىگە قوشۇلغان بىر قانچىلىغان مىللەتلەرنىڭ پىسخىك خاراكتېرى بىلەن مەنۇى تەندۇرمىسى چوڭ قوشۇلۇشتىن كېيىنكى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ مەدەنىيەت پىسخىكىسىغا قانداق ئۆزگىرىشلەرنى ئېلىپ كەلدى؟ . . .

دەرۋەقە، بۇ هەقىقەتەنمۇ بىر مۇرەككەپ پىسخىك جەريان. بولۇپمۇ قەدىمكى دۇنيانىڭ ئوچۇر بەلبېغىغا ئايلانغان يېپەك يولىدىن رەڭگارەڭ مەدەنىيەت خۇرۇچلىرىنى ئېلىپ ئۆز پىسخىك دۇنياسىنى بېيىتىپ كەلگەن ئۇيغۇر روهىيەت قۇرۇلمىسىنى ۋە ئۇنىڭ ئىنچىكە قانۇنىيەتلىرىنى يورۇتۇپ بېرىش ئادەتتىكى بىر ئىش ئەمەس. تارىخىتىن بۇيان ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تەركىبىگە قوشۇلغان نۇرغۇن مىللەتلەر، جۈملىدىن شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرى، تارىم ۋادىسىدىكى ساك، تۇخرىي قاتارلىق هىندى - ياۋروپا ئىرقىدىكى خەلقلەر، يېپەك يولىدا سودا جەھەتتىكى ماهىرلىقى بىلەن داڭ چىقارغان سوغدىلار، كىدان ۋە موڭغۇل ئىستېلاسىدىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىياغا سۈرۈلگەن موڭغۇللۇئىد تىپىدىكى خەلقلەر شۇنداقلا باشقا ئازدۇر - كۆپتۇر خۇرۇچلىرى بولغان نۇرغۇن مىللەتلەر ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئىرقىي ۋە قان تېپى جەھەتتىنلا كۈچلۈك تەسىر لەرنى كۆرسىتىپ قالماستىن، بەلكى ئوخشاشمىغان پىسخىك تۇزۇلمىسى ۋە روهىي قاتلىمى بىلەنمۇ چوڭقۇر تەسىر لەرنى ئېلىپ كەلدى. بىز كەم دېگەندىمۇ مۇنداق ئۇچ چوڭ ئېتنىك قاتلامنىڭ ئۇيغۇر پىسخىك جۇغلانمىسىنى شەكىللەندۈرۈشتىكى هەل قىلغۇچ رولىغا ئېتىبارسىز

قارىيالمايمىز، ئەلۋەتتە.

بۇنىڭ ئىچىدىكى بىرىنچى چوڭ قاتلام سۇپىتىدە تارىم ئويمانلىقىنىڭ قەدىمكى يەرلىك ئاھالىسى ۋە ئۇلارنىڭ پىسخىك تىپىدۇرمىسىنى كۆرسىتىشكە بولامدۇ، قانداق؟ ئۇزاقتىن بۇيان ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تەركىبى مەسىلىسىدە ئىزچىل تەكىتلىنىپ كەلگەن — شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرىدىن باشقا ئېتنىك قاتلاملارنى ئېتىراپ قىلماسلىق قارىشى بىزنى تارىم ئويمانلىقىنىڭ قەدىمكى يەرلىك ئاھالىسىغا نىسبەتەن سۈكۈت قىلىش پوزىتسىيىسىنى تۇتۇشقا مەجبۇر قىلدى. دەرۋەقە، شىمالىي قۇملۇقتىكى تۈرك ۋە ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ مىلادىيە VI ئەسىردىن باشلاپ تەدرىجىي ھالدا ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى ۋە تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى بوستانلىقلارغا سىلجىشىغا ئەگىشىپ، تارىم ۋادىسىدىكى ھىندى - ياۋروپا ئىرقىدىكى قەدىمكى ئاھالىلەر خۇددى بەزى تارىخچىلار ئېيتقاندەك، يىراق ۋە چەت جايلارغا كۆچۈپ كەتتىمۇ ياكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى تەرىپىدىن تامامەن قىرىپ تاشلاندىمۇ؟ . . . بارغانسېرى تولۇقلىنىپ كېتىۋاتقان تارىخىي پاكىتلار بىزنى بۇ مەسىلىدە ئالدىراقسانلىق بىلەن ھۆكۈم چىقارماسلىققا ئۈندەيدۇ. چۈنكى ھازىرغىچە مەلۇم بولغان يازما مەنبەلەرنىڭ ھېچبىرىدە تارىم ۋادىسىكى يەرلىك ئاھالىلىرىنىڭ يىراقلارغا كۆچۈپ كەتكەنلىكى ياكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى تەرىپىدىن قىرىپ تاشلانغانلىقىغا دائىر مەلۇماتلار ئۇچرىمىدى. بەلكى بۇنىڭ ئەكسىچە، تۈرك خانلىقى (مىلادىيە VIII — VI ئەسىرلەر) دەۋرىدىلا تۈركىي ۋە ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ بۇ يەردىكى تېرىم خەلقلىرى بىلەن بولغان ياردى - كەلدىسى ۋە ئۆزئارا قوشۇلۇش مۇناسىۋىتى باشلانغانىدى. خۇددى تاجىك ئالىمى غاپۇروۋ ئېيتقاندەك: «VI ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەر قايسى بوستانلىقلىرىدىكى ئاھالىلەرنىڭ ئاساسلىق مەنبەسى شەرقىي ئىران تېپىدىكى مىللەتلەردىن تەشكىل تاپقانىدى. لېكىن، مۇشۇ ۋاقىتتىن باشلاپ ئوتتۇرا ئاسىيادا تۈركىي مىللەتلەر بىلەن شەرقىي ئىران

مىللەتلىرىنىڭ ئۆزلۈكسىز قوشۇلۇش جەريانى باشلانىدى. كېيىنچە مۇشۇ ئاساستا ھازىرقى زامانىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرى شەكىللەندى»①. ئۇنىڭ ئۈستىگە «VI ئەسىردىن تاكى ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەن ھىندىستاننىڭ چوڭ تېپىتىكى ئېپوسى «ماخابخاراتا» دا تۇخارىيلارنى «تۆمۈرچىلەر ۋە تۆمۈر توشۇغۇچىلار» دەپ ئاتىغانىدى»②. ھەممىگە مەلۇمكى، مىلادىيە 552 - يىلى تۈركلەر تارىخ سەھنىسىگە چىقىشتىن ئاۋۋالقى بىر قانچە يۈز يىل جەريانىدا، رورەنلەر تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىنىپ، ئالتاي تاغلىرىدا ئۇزاققىچە تۆمۈر تاۋلاش بىلەن شۇغۇللانغانىدى. شۇڭا تۆمۈر مەدەنىيىتى تۈرك قەبىلىلىرى بىلەن زىچ باغلانغان بولۇپ، باشقا خەلقلەر تەرىپىدىن «تۆمۈرچىلەر» دەپ ئاتالغانىدى. شەرقىي تۈرك قەبىلىلىرى ئارىسىدا پەيدا بولغان «ئەرگىنە قۇن» داستانى تۈركلەرنىڭ تۆمۈرچىلىك ھاياتىنى تولۇق ئىپادە قىلغانىدى:

قارىساقكى، يېشىل بىر تاغ،
ھەر تەرەپتە بەك ئېگىز تاغ،
كەڭ ۋە لېكىن زىچ بىر توزاغ،
دېدۇق ياخشى توزاغىمىز.

بۇ يەردە تۆت يۈز يىل قالدۇق،
بۇغا ئاينىپ بىز كۆپەيدۇق،
چىقالمىغاچ بىز ئىشلىدۇق،
ئاۋات بولدى قوناغىمىز.

ئالما، ئۆرۈك كۆپ يېدۇق،
تۆمۈر سەندەل بىز ياسىدۇق،

① ② غاپۇروۋ: «تاجىكلار تارىخى»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1985 - يىل خەنزۇچەنەشرى؛ قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1988 - يىل نەشرى، خەنزۇچە نەشرى، 115 -، 116 -، 117 - بەتلەر؛ 1 - تۇم، 207 -، 209 - بەتلەر.

مەخپي بىر يول تاپساق دېدۇق،
تاغ كېسەتتى پىچاغىمىز.

يوقتى بۆرە بۇ ماكاندا،
بىر كۈن بولدى بۆرە پەيدا،
بۇغىغا ئېتىلدى شۇندا،
كۆردى چوپان يارەمچىمىز.

تۆشۈك كۆرۈپ بۆرە كەتتى،
بىر تۆمۈرچى كۆرۈپ يەتتى،
ئوچاق يېقىپ تاش ئېرىتتى،
ئېچىلدى يول قورشاۋىمىز.

تۆمۈرچىگە بۆرە دېدى،
خان تونۇلدى، تاج كىيىلدى،
ئۆزى چۈشۈپ يول باشلىدى،
ئوك قولىدا بايراقىمىز.

بۆرتەچىنە بۆرە ئاتى،
ئەرگىنەقۇن يۇرتىنىڭ ئاتى،
تۆت يۈز يىل تۈردۈق زادى،
چىق ئەي يۇز مىڭ قوۋمىمىز!①

دېمەك قەدىمكى تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ ئالتاي تاغلىرىدا رودا ئېرىتىپ، تۆمۈرچىلىك بىلەن شۇغۇللانغانلىقى نۇرغۇن تارىخىي مەنبەلەردىن باشقا خەلق ئاغزاكى ئىجادىيەتلىرىدىمۇ ساقلىنىپ كەلگەنىدى.

① شەرىپىدىن ئۆمەر: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدىن ئوچېركلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 - يىل نەشرى، 217 -، 218 -، 219 - بەتلەر.

بولۇپمۇ خەنزۇچە مەنبەلەردە خاتىرە قالدۇرۇلغانىدى. Ⅶ ئەسىردە شەرققە قاراپ كېڭەيمىچىلىك قىلىشقا باشلىغان چارروسىيىنىڭ «ئەرگىنە قۇن» داستانىدا تەسۋىرلەنگەن تاغنى «تۆمۈرچىلەر تېغى» دەپ ئاتىغانلىقى بۇ نۇقتىنى يەنمۇ ئىسپاتلايدۇ①. ھىندى ئېپوسلىرىدا ئوتتۇرا ئاسىيا جۇملىدىن تارىم ئويمانلىقىدىكى تۈخرىيلارنى «تۆمۈرچىلەر ياكى تۆمۈر توشۇغۇچىلار» دەپ ئاتىشىنىڭ قەدىمكى تۈركلەر بىلەن مۇناسىۋىتى بارمۇ - يوق؟ گېرمانىيە تۈركولوگى گابائىن خانىم بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ: «تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ قايسى خىلدىكى يات مىللەتلەر بىلەن ئۇچراشقانلىقى ھەمدە كىملەرنىڭ مەراسلىرىغا ۋارىسلىق قىلغانلىقى مەسىلىسى، ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتىنى قاتلىمىغا ھۆكۈم قىلىشتا ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە»②.

دەرۋەقە، تەكرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى نۇرغۇنلىغان بوستانلىقلاردا، جۇملىدىن تارىم دەرياسى ھاۋزىسىدىكى تېرىم رايونلىرىدا تۈركلىشىش ياكى ئۇيغۇرلىشىش جەريانى باشلىنىشتىن ئاۋۋال نىسبەتەن يۇقىرى مەدەنىيەتكە ئىگە ساك، تۈخرىي قاتارلىق ھىندى-ياۋروپا تىل سىستېمىسى ۋە ئىرقىغا مەنسۇپ خەلقلەر ياشىغانىدى. ئۇلار تارىم ۋادىسىنىڭ قەدىمكى يەرلىك ئاھالىسى سۈپىتىدە، چۆل - جەزىرىلەر ئارقىلىق بىر - بىرىدىن ئايرىلىپ تۇرىدىغان، بىر - بىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى شەرت قىلىدىغان ئۇدۇن، نىيە، كىرەن، يەكەن، سۇلى (قەشقەر)، كۇسەن، قۇچۇ، ئۇيغۇر (قۇمۇل) قاتارلىق بوستانلىقلارنى ۋە مۇشۇ بوستانلىقلارنى مەركەز قىلغان شەھەر دۆلەتلىرىنى بەرپا قىلغانىدى. جۇغراپىيىلىك جەھەتتىن ساكلار تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي گىرۋەكلىرىدىكى بوستانلىقلارغا، تۈخرىيلار شىمالىي گىرۋەكتىكى ھەر قايسى بوستانلىقلارغا كۆپ-

① شەرىپىدىن ئۆمەر: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدىن ئوچېركلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 - يىل نەشرى، 217 -، 218 -، 219 - بەتلەر.
② ئا. ۋون گابائىن: «قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىدىكى ئىجتىمائىي ھايات»، 6 - بەت.

رەك مەركەزلەشكەنىدى. خۇددى گابائىن خانىم ئېيتقاندەك: «ئەگەر-
دە يول ئۆتكۈنچى ئېھتىياتسىزلارنى تارىم ۋادىسىدا ناھايىتى روشەن ئىز-
لارنى قالدۇرالمىغان دېيىلسە، ئۇنداقتا ساكلارنى قىسمەن ھالدا مۇشۇ
رايونىنىڭ يەرلىك ئاھالىسى دېيىشكە بولاتتى»①. بولۇپمۇ بۇ رايونلار-
نىڭ VI ئەسىردىن باشلاپ تۈرك خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسىگە كىر-
ىشكىچە ياكى تېخىمۇ كەينىگە سۈرگەنده شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلە-
رىنىڭ غەربكە كۆچۈشىگىچە بولغان جەريانداﺍ، ساك، تۈخرىي قاتارلىق
ئارىيان ئىرقىدىكى ئاھالىلەرنىڭ سانى خېلىلا چوڭ نىسبەتنى ئىگىلەپ
كەلگەنىدى. «بۇددىزم ۋە جاھاندارچىلىققا دائىر سانسىزلىغان قولياز-
ما پارچىلىرى بۇ يەردە ئىلگىرى ھىندى - ئارىيان تىلىدا سۆزلىشىد-
غان بىر مىللەتنىڭ ياشىغانلىقىنى ئىسپاتلىماقتا شۇنداقلا كىشىلەر
بۇ مىللەتنى تۈخرىيلار دەپ ئاتىماقتا. ئۇلار تەخمىنەن مىلادىيىدىن
2000 يىللار ئىلگىرى ھىندى - ئارىيان مىللەتلىرىنىڭ شەرقىي
ياۋروپادىن ئاسىياغا كۆچۈشىدەك مىللەتلەر چوڭ دولقۇنىدا كېلىپ
چىققان بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىر تارمىقى، ئىران ۋە ھىندىستانغا، يەنە
بىر تارمىقى جۇڭگونىڭ چېگرىلىرىغا يېتىپ بارغانىدى. مۇشۇ كېيىن-
كى شىمالىي تارماقنىڭ بىر قىسمى كېيىنچە تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىما-
لىي ئېتەكلىرى ۋە پەرغانە ئويمانلىقىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ جەنۇبقا سۈ-
رۈلدى. يەنە بىر قىسمى، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى كۇچا ۋە قوچۇ
رايونلىرىغا ئولتۇراقلاشتى. كۇچادىن كۆپ مىقدارداﺍ قېزىۋېلىنغان تۈخ-
رىي تىلىدىكى ۋەسىقلەر قوچۇ تەۋەسىدىنمۇ ئوخشاشلا بايقالدى. . . كىشى-
لەر بۇ رايونىنىڭ نىسبەتەن بالدۇرقى دەۋرىنى تىپىك تۈخرىي ئۇسلۇبى-
دىكى مەدەنىيەت دەۋرى دەپ قارىماقتا. بۇ ئەھۋاللار بىر قىسىم
تۈخرىيالار بۇ يەردە ئولتۇراقلاشقان ھەمدە مەدەنىيەت جەھەتتە مۇھىم
رول ئوينىغان دېگەن پەرەزنى يەنىمۇ كۈچەيتىدۇ»②.

① ② ئا. ۋون گابائىن: «قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىدىكى ئىجتىمائىي ھايات»، 10 - بەت.

شۇڭلاشقا تارىم ۋادىسىنىڭ ساك، تۈخرىي قاتارلىق ھىندى -
ئارىيان تېپىدىكى قەدىمكى يەرلىك ئاھالىلىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ پىسخىك
خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ پىسخىك جۇغلانمىسىنى شە-
كىللەندۈرگەن بىرىنچى چوڭ قاتلام دېيىش مۇمكىن. چۈنكى ئۇيغۇر-
لارنىڭ ئېتنىك تەركىبىنى شەكىللەندۈرۈشتە، غەربكە كۆچكەن تۈرك
قەبىلىلىرى بىلەن شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرى بىر ئاساسىي ئېقىم
ھېسابلانسا، تارىم ۋادىسىدىكى ئاق تەنلىك ئىرقىغا مەنسۇپ يەرلىك
ئاھالىلەر يەنە بىر ئاساسىي ئېقىم ھېسابلىنىاتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئېت-
نوگېنىزى (كېلىپ چىقىشى) ھەققىدە ئېلىپ بېرىلغان كۆپلىگەن
تەتقىقات نەتىجىلىرى مۇشۇ مەسىلىدە بىر تەرەپلىمىلىك خاھىشلاردىن
خالىي بولالمىغانىدى. بۇلارنىڭ بەزىلىرى جۇڭگونىڭ تارىخىي مەنبە-
لىرىدە كۆپرەك تىلغا ئېلىنغان شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرى (خەنزۇچە
鹘回，回纥，高车，丁零 قاتارلىقلار) نىلا ئېتىراپ قىلىپ، تارىم ۋادىسىنىڭ ئەسلىدىكى يەر-
لىك ئاھالىسىغا سەل قارىسا، يەنە بەزىلىرى قەدىمكى ساك، تۈخرىي
قاتارلىق ئارىيان تېپىدىكى مىللەتلەرنىڭ شەرقىي ئىران تىللىرىدا
سۆزلىشىدىغانلىقىنى ئىنكار قىلىپ، ئۇلارنى ھەتتا تۈرك قەبىلىسى
قىلىپ قويىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە نۇرغۇن قالايمىقانچىلىقلار كېلىپ
چىقتى. بۇ يەردە شۇنى ئالاھىدە تەكىتلەپ ئۆتۈش زۆرۈركى، چوڭ
قوشۇلۇشتىن كېيىنكى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ھەر جەھەتتىن شەكىللە-
نىشىدە، تارىم ئويمانلىقىدىكى قەدىمكى يەرلىك ئاھالىلەر مۇھىم بىر
ئېتنىك قاتلام بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئانتروپولوگىيىلىك خۇسۇ-
سىيەتلەردىكى كەسكىن ئۆزگىرىشتە ھەل قىلغۇچ رول ئوينىدى. بۇ
يەردە قەدىمدىن بۇيان داۋاملىشىپ كەلگەن بارلىق مەدەنىيەت ئەنئە-
نىلىرى يوقىلىپ كەتمىدى، يىراق جايلارغا ئېلىپمۇ كېتىلمىدى، بەلكى
يېڭى تەركىبلەر ئارقىلىق ئېتنىك تولۇقلىنىشقا ئېرىشكەن ئۇيغۇر
مىللىتى تەرىپىدىن ۋارىسلىق قىلىنىدى ۋە ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇلدى.

ئۇنىڭ ئۈستىگە تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى بىپايان رايونلارنىڭ ئۇيغۇرلىشىشى يا كى «ئۇيغۇر» ئىتنونىمىغا ئۇيۇشۇشى پەقەت مىلادىيە IX ئەسىردە شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرىنىڭ كەڭ كۆلەمدە غەربكە كۆچۈشى بىلەن ناھايىتى قىسقا ۋاقىت ئىچىدە، تۇيۇقسىزلا ئىشقا ئاشقىنى يوق، بەلكى ئۇنىڭدىن خېلى بالدۇرقى دەۋرلەردىن باشلاپلا ئاستا - ئاستا ۋە تەدرىجىي ئۆچرىشىش نەتىجىسىدە كېيىنكى چوڭ يۇغۇرۇلۇشقا شەرت - شارائىت ھازىرلىدى ۋە قان - قېرىنداشلىق رىشتىسىنى باغلىدى. شۇڭا بۇگۈنكى كۈندە تارىم ۋادىسىدىكى قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ ئىزنالىرىنى پەقەت ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ۋۇجۇدىدىن ۋە مەدەنىيەت قاتلىمىدىنلا تېپىش مۇمكىن. قەدىمكى تارىم مەدەنىيىتىنىڭ پارلاق ئەنئەنىسىگە ۋە ئالەمشۇمۇل مىراسلىرىغا ھەقدارلىق قىلىشتا ئۇيغۇرلار باشقا ھەر قانداق خەلقتىنمۇ بەكرەك ھوقۇقلۇق بولۇشى مۇمكىن.

خوش، ئۇنداقتا تارىم ۋادىسىدىكى ساك، تۇخرىي قاتارلىق ئاھالىلەر قانداق پىسخىك جۇغلانمىغا ئىگە ئىدى؟ ئۇلار ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ كېيىنكى پىسخىك تەرەققىياتى ۋە روھىي تۇزۇلمىسىدە قانداق رول‌لارنى ئوينىدى؟

يازما ۋەسىقىلەر ۋە ئارخېئولوگىيىلىك تېپىندىلارنىڭ تولۇق بولماسلىقى ھەمدە كەڭ كۆلەملىك تەتقىقاتلارنىڭ كەمچىللىكى، بىزنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەدىمكى يەرلىك ئاھالىسى بولغان ساك - سكىتاي ۋە تۇخرىي قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ پىسخىك تۇزۇلمىسى ھەققىدە كەسكىن ھۆكۈم چىقىرىشىمىزغا ئىمكانىيەت بەرمەيۋاتىدۇ. لېكىن شۇنداقتىمۇ ھازىرغىچە بايقالغان ماتېرىياللارغا تايىنىپ، دەسلەپكى مۇلاھىزىلىرىمىزنى ئېلىپ بېرىشقا ۋە ئىزدىنىشكە موھتاجمىز.

ساك - سكىتاي ۋە تۇخرىي قاتارلىق قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ ئەڭ دەسلەپتە ئوتتۇرا ئاسىيا دالىلىرىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقى مەلۇم. ئوتتۇرا ئاسىيادا ئاريان ئىرقىدىكى خەلقلەرنىڭ كەڭ كۆلەملىك كۆچۈش دولقۇنى پەسەيگەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ

خېلى كۆپ بىر قىسمى ھەر قايسى بوستانلىقلاردا ئاستا - ئاستا ئولتۇراقلاشتى. تارىم ئويمانلىقىغا كىرگەن ۋە بۇ يەردىكى بوستانلىقلاردا ئەڭ قەدىمكى ئولتۇراق تۇرمۇشنى بەرپا قىلغان ساك ۋە تۇخرىي قاتارلىق خەلقلەر دەل ئۇلارنىڭ بىر تارمىقى ئىدى. لېكىن تارىم ئويمانلىقىدا شەكىللىنىشكە باشلىغان قەدىمكى تېرىم مەدەنىيىتى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىي قىسمىدىكى ھەر قايسى بوستانلىقلاردا مەيدانغا كەلگەن ئېكىن مەدەنىيىتى بىلەن بولغان ئورتاقلىقىنى ناھايىتى زور دەرىجىدە ساقلاپ كەلدى. ياپونىيە ئالىملىرىدىن ماسۇدا خىسائو بىلەن ئېيجۇ بىرلىكتە يازغان «تارىم ئويمانلىقىدىكى قەدىمكى ئەللەر» نامىلىق كىتابتىمۇ تارىم دەريا سى ھاۋزىسىدىكى قەدىمكى ماددىي مەدەنىيەت بىلەن پامىرنىڭ غەربىدىكى مەدەنىيەتلەرنىڭ «ناھايىتى چوڭقۇر باغلىنىش» قا ئىگە ئىكەنلىكى شەرھىلەنگەن①.

شۇنىسى ئېنىقكى، تارىم ئويمانلىقىدا مەيدانغا كەلگەن قەدىمكى تېرىم مەدەنىيىتى ئوتتۇرا ئاسىياغا خاس بولغان تىپىك بوستانلىق مەدەنىيىتى ئىدى. ئۇ، ئاسىيانىڭ تروپىك ۋە سۇبتروپىك بەلباغلىرىدىكى تۇتاش كەتكەن تۇزلەڭلىكلەردىكى تېرىم مەدەنىيەتلىرىدىن كەسكىن پەرقلىنەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە تارىم ئويمانلىقىدىكى ھەر قايسى بوستانلىقلاردا كىچىك تىپتىكى شەھەر دۆلەتلىرى مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ سانى خەن سۇلالىسى دەۋرىدە 36 غا، يەنە بەزى ماتېرىياللاردا 50 نەچچىگىمۇ يەتكەندى. ئەمما غەربىي يۇرتتىكى بۇ ئۇششاق شەھەر دۆلەتلىرى قەدىمكى يۇنانداۋ باراڭلىققا كەلگەن فېدېراتسىيە شەكلىدىكى شەھەر دۆلەتلىرىدىنمۇ مۇئەييەن دەرىجىدە پەرقلىنەتتى. شۇڭلاشقا قەدىمكى تارىم ۋادىسىدا VI — VIII ئەسىرلەردىكى كەڭ كۆلەملىك تۈركلىشىش دولقۇنىغا قەدەر، ناھايىتى ئۇزاققا سو-

① ماسۇدا خىسائو، ئېيجۇ (ياپونىيە): «تارىم ئويمانلىقىدىكى قەدىمكى ئەللەر» — «ئارخېئولوگىيىگە دائىر پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى»، 3 - 4 - مەجمۇئە، 173 - 176 - بەتلەر.

زۇلغان دۆملەنمە ھالەتتىكى بوستانلىق مەدەنىيىتى ھۆكۈم سۈرۈپ كەلدى. بۇ خىل بوستانلىق مەدەنىيىتى كىچىك دائىرىدە تەرەققىي قىلغان، چوڭ دائىرىدە ئۆز چەمبىرىكىدىن ھالقىپ كېتەلمەيدىغان، نەتىجىدە بىلەن بولغان تىنىمسىز ئېلىشىش جەريانىدا ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى ساقلايدىغان، نىسبەتەن تىنچ ۋە جەمئىيەت خاراكتېرىغا ئىگە ئىدى. شۇڭلاشقا بوستانلىقلارنى مەركەز قىلغان ھەر قايسى ئۇششاق شەھەر دۆلەتلىرىدىكى ساك ۋە تۆخرىي قاتارلىق قەدىمكى ئاھالىلەرنى بەزى نوپۇزلۇق ئالىملارنىڭ «بىر خىل تىنچ تۇرمۇشقا مايىل تېرىم ئاھالىلىرى»[1] دەپ ئاتاشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس ئىدى. چۈنكى، بىرىنچىدىن، ئۇلار ئۆزاق مۇددەتلىك بىر قەدەر تىنچ تېرىم ھايات داۋامىدا بۇ خىل يۇڭاش - رايىشلىقنى شەكىللەندۈرگەنىدى. ئىككىنچىدىن، تۆخرىيلار بىلەن ساكلارنىڭ ھەر قايسى شەھەر دۆلەتلىرى ئېگىز تاغ ۋە پايانسىز قۇملۇقلار بىلەن قورشىلىپ تۇرغاچقا، ئۇلار ئۆز ئەتراپىدىكى ئىلغار قوۋملەرنىڭ سەۋىيىسىگە يەتكەن ياكى مۇئەييەن ئىجتىمائىي تەرەققىياتقا ئېرىشكەن ھامان يەنمۇ ئالغا ئىلگىرىلەشكە ئامالسىز ئىدى[2]. شۇنىڭ بىلەن ئۇلاردا ئۇزاق مۇددەت بىر ئىزدا تۇرۇپ قالمىدىغان، جۇغراپىيىلىك مۇھىتنىڭ چەكلىمىسىگە داۋاملىق ئۇچراپ تۇرمىدىغان، سىرتقا ئىنتىلىش بىلەن ئۆز دائىرىسىدىن چىقىپ كېتەلمەسلىكتەك زىددىيەت ئوتتۇرىسىدا تېگىرقاپ ياشايدىغان ھالەت شەكىللەنگەنىدى.

چوڭ جەھەتتىن ئېيتقاندا، «تارىم ئويمانلىقى ئىنسانلارنىڭ مەدەنىيەت دەۋرىگە قەدەم قويۇپ، ئويمانلىقنىڭ شەرقىي چېتىدە تۇرپان-پىچانىنى مەركەز قىلغان مەدەنىيەت توپى، ئويمانلىقنىڭ جەنۇبىي يانىدا

① ۋ. م. مېككوۋېرن (ئامېرىكا): «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى دۆلەتلەر تارىخى»، «يۇگۇك» ژۇرنىلى، 1937 - يىل، 7 - توپلام، 4 - سان، «ئۇيغۇر (چەنزۇ) لار-نىڭ مىللەت نامىنىڭ ئۆزگىرىشى ھەققىدە» ناملىق ماقالىدا كەلتۈرۈلگەن نەقىلگە قارالسۇن.

② لى يۈك: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسىگە بىر نەزەر» — «ئۇرۇمچى كەسپىي ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1994 - يىللىق 1 - ، 2 - سان.

سىدا خوتەن - قەشقەرنى مەركەز قىلغان مەدەنىيەت توپى، ئويمانلىقنىڭ شىمالىي - ئوتتۇرا قىسمىدا كۇچانى مەركەز قىلغان مەدەنىيەت توپى ۋۇجۇدقا كەلگەن. بۇ جايلاردىكى شەھەرلەر خېلى تەرەققىي قىلغان»[1]. كىچىك جەھەتتىن ئېيتقاندا، مۇشۇ مەدەنىيەت توپلىرى ئىچىدە نەچچە ئونلىغان تار دائىرىدىكى بوستانلىقلار مەۋجۇت بولۇپ، ئۇلار ئۆز ئالدىغا نىسبەتەن مۇستەقىل تۇرمۇش مۇھىتى ھاسىل قىلغان. بۇ يەردىكى ھەر بىر بوستانلىقنىڭ ئەتراپى كۆز يەتكۈسىز چۆل-جەزىرىلەر بىلەن قورشىلىپ تۇراتتى. ھەر بىر بوستانلىقنىڭ ئارىلىدا ئۇزاقتا سوزۇلغان سۇسىز چۆللەر بار ئىدى. شۇڭلاشقا ھەر قايسى بوستانلىقلار غايەت زور قۇم دېڭىزى ئىچىدىكى تەنھا ئاراللارغا ئوخشايتتى. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، «ئۇلار بېكىك ۋە تەنھا مۇھىتتا ياشايتتى. لېكىن مۇشۇ خىل بېكىك ۋە تەنھا مۇھىت بۇ يەردە ياشىغۇچى ئاھالىلەرنى بوستانلىقلاردىن تاشقىرى ھاياتلىق ماكانى ئىزدەشكە، سىرتقى دۇنيا بىلەن ئالاقە قىلىشقا مەجبۇر قىلاتتى. شۇڭا، بوستانلىقلارنىڭ ھەجمى بۇ يەردىكى ئاھالىلەر نوپۇسىنىڭ كۆپىيىشىنى ۋە كۆندىن - كۆنگە ئېشىۋاتقان ماددىي ئېھتىياجىنى قاندۇرالمىغان ھامان، ئۇلار يېقىن ئەتراپتىكى قوشنا بوستانلىقلارغا كېڭىيىشنى شۇنداقلا سودا ئۇسۇلى ئارقىلىق بۇ يەردىكى چەكلىك تېرىم ئىگىلىكى (بەزى جايلاردىكى يېرىم تېرىم، يېرىم چارۋىچىلىق ئىگىلىكى) نى تولۇقلاشنى ئىستەيتتى. ھەر قايسى بوستانلىقلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا سودا ھەمدە مۇشۇ بوستانلىقلار ئارقىلىق تېخىمۇ يىراقتىكى چوڭ دۆلەتلەر ۋە رايونلار بىلەن ئېلىپ بېرىلغان تىجارەتلەر نەتىجىسىدە ئەينىي ھالدا بوستانلىقلارنى تۇتاشتۇرىدىغان قاتناش لىنىيىسى بار-

① ئىمىن تۇرسۇن: «تارىم مەدەنىيىتى ھەققىدە دەسلەپكى مۇلاھىزە» — «تارىمدىن نامچە»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990 - يىل نەشرى، 442 - بەت.

لىقا كېلەتتى ھەمدە بىر مەزگىللىك تارىخىي دەۋر ئىچىدە نىسبەتەن مۇقىم بولغان سودا يولى شەكىللىنەتتى»①. شۇڭلاشقا بوستانلىقلار ئوتتۇرىسىدا سودا يوللىرىنى ئېچىش ۋە سىرتقى ھاسىلاتلار ئارقىلىق ئۆزىنى تولۇقلاپ تۇرۇش بۇ يەردىكى يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ تۇرمۇش خۇسۇسىيىتى ئىدى. شەرق - غەرب مەدەنىيەتلىرىنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرغان يىپەك يولىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئۇلىنىمۇ بوستانلىق مەدەنىيىتى يارانقان مۇشۇ خەلقلەر بەرپا قىلغانىدى. خۇددى يۇتەيشەن ئەپەندى ئېيتقاندەك: «ئىلگىرىكى تەنتىقاتلار، كۆپىنچە جاڭ چيەننىڭ غەربىي يۇرتقا بارغانلىقى ۋە ئۇنىڭ يىپەك يولى قۇرۇلۇشىدىكى رولىنى ھەددىدىن زىيادە تەكىتلەپ، بوستانلىق ئاھالىلىرىنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئۇرۇنغا سەل قاراپ كەلدى ھەمدە جاڭ چيەندىن ئىلگىرى، بوستانلىق ئەللىرى ئوتتۇرىسىدىكى سودا ئالاقىلىرىنىڭ يىپەك يولىنىڭ ئاساسىنى شەكىللەندۇرۇپ بولغانلىقىغا دىققەت قىلمىدى»②.

مانا مۇشۇنداق جۇغراپىيىلىك مۇھىت ۋە ئۆزگىچە تۇرمۇش ئۇسۇلى بۇ يەردىكى قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ ئۆزىگە خاس پسىخىك خاراكتېرىنى ھاسىل قىلدى. تارىم ئويمانلىقى گويا غايەت زور بالىياتقۇغا ئوخشاش جۇغراپىيىلىك بىر پۈتۈنلۈك ھېسابلانسىمۇ، لېكىن چۆل - جەزىرىلەر ئارقىلىق بىر - بىرىدىن ئايرىلىپ تۇرىدىغان ھەر قايسى بوستانلىقلار مۇئەييەن دەرىجىدە مۇستەقىل ئىجتىمائىي بىرلىكلەرنى شەكىللەندۈرگەنىدى. ئۇلار مۇئەييەن گەۋدە جەھەتتىن بىر - بىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى شەرت قىلمىشسىمۇ، بىرى يەنە بىرىنى ئۆزىگە قارام قىلمۇالىدىغان تەسىر دائىرىگە ئىگە ئەمەس ئىدى. شۇڭلاشقا قەدىمكى غەربىي يۇرتتا 30 دىن 50 كىچە ئوششاق شەھەر دۆلەتلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى شۇ سەۋەبتىن ئىدى. تارىم ئويمانلىقىدا ئەزەلدىن ھەر قايسى بوستانلىقلارنى بىرلىكە

① ② يۇتەيشەن باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن: «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى»، جۇڭگو دوستلۇق نەشرىيات شىركىتى 1996 - يىل نەشرى، 73 -، 74 - بەتلەر.

كە كەلتۇرۇپ ئورتاق سىياسىي گەۋدىگە ئۆيۇشتۇرغىدەك بىر تەسىر كۈچ شەكىللەنمىگەچكە، ئۇلار ئىزچىل ھالدا شىمالدىكى چەۋەندىاز مىللەتلەرنىڭ جۇملىدىن ھونلارنىڭ ياكى تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا تۇرۇپ كەلگەنىدى. لېكىن شىمالدىكى ئاتلىق مىللەتلەر ئۇلارنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا بىۋاستە ئارىلاشمايتتى، بۇ يەردىكى ھەر قايسى بوستانلىقلارنى مەركەز قىلغان شەھەر دۆلەتلىرى ئۇلارغا ئولپان تاپشۇرۇش يولى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ نىسبىي مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالاتتى. تارىم ئويمانلىقىدىكى بۇنداق ئۇزاققا سۈزۈلغان بۆلۈنمە ھالەت پەقەت IX ئەسىردە شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرىنىڭ كەڭ كۆلەمدە غەربكە كۆچۈشى ۋە بۇ يەردە «ئۇيغۇر» ئېتنونىمىنى ئومۇملاشتۇرۇشى بىلەن ئاخىرلاشتى. گېرمانىيە تۈركولوگى گابائىن خانىم بۇ ھەقتە مۇنداق دەپ يازدى: «تارىم ئويمانلىقى جۇغراپىيىلىك جەھەتتىن بىرلىككە كەلگەن بىر ئورتاق گەۋدە ئەمەس. شەھەر - بالىقلار، يېزا - قىشلاقلار ھەمدە تېرىم رايونلىرى پەقەت بۇ يەردىكى دەريا - ئېقىنلار ۋە سۇ سىستېمىلىرىغا تايىنىپ، كۆچمە قۇملۇقلارنىڭ دائىملىق تەھدىتى ئاستىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇراتتى. ھەر قايسى بوستانلىقلار تاقىر دالىلار ۋە چوڭ قۇملۇقلار ئارقىلىق بىر - بىرىدىن ئايرىلىپ تۇراتتى. بۇنداق ھالەت بۇ يەردە ياشايدىغان خەلقلەرنىڭ روھىي دۇنياسىدا بىر خىل تەنھالىق كەيپىياتىنى شەكىللەندۈرگەن. شۇنداق بولغاچقا، بۇ يەردىن ئۆتكەن يىپەك يولى بويىدا پەقەت ئوششاق شەھەر دۆلەتلىرىلا مەيدانغا كېلەلەيتتى. يەنە كېلىپ بۇ دۆلەتلەرنى تارىختا ئاللىقاچان ئۆلگەن تىللاردا سۆزلەشكەن ئوخشاشمىغان مىللەتلەر تۇرغانىدى. يەنە بىر تەرەپتىن، بۇلار دۇنيا تارىخىدىكى مۇھىم دۆلەتلەرمۇ ئەمەس ئىدى. شۇڭلاشقا، پۈتكۈل تارىم ئويمانلىقىدا، قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلاپ بىر ئورتاق سىياسىي نام مەيدانغا كېلەلمىدى»①.

① ئا. ۋون گابائىن: «قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي ھايات»، 3 - بەت.

ئۇنىڭ ئۇستىگە ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادىكى ھەر قايسى بوستانلىقلاردا ياشىغان قەدىمكى يەرلىك ئاھالىلەرده ئالاھىده بىر خىل «بوستانلىق پسىخىكىسى» شەكىللەنگەن بولۇپ، ئۇلار باشقا رايونلار-دىكى خەلقلەرنىڭ پسىخىك ئالاھىدىلىكىگە ئوخشىمىغان ھالدا كۆچلۈك دىنىي قىزغىنلىق ۋە ئىلاھىي تۈسى قويۇق شېئىرىي تۇيغۇنى بەكرەك ئىپاده قىلىشقا ئۇرۇنىتتى. «ئاۋېستا» ۋە مانى تەلىماتلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران بوستانلىقلىرىدا مەيدانغا كەلگەنلىكى، ھىندىستاندا پەيدا بولغان بۇددىزم ئەقىدىسىنىڭ تارىم ئويمانلىقىدا گۈللىنىشكە ئېرىشكەنلىكى، مىڭئۆي تاشكېمىر بەنئىتى ۋە مۇقام ھادىسىسىنىڭ ئىزچىل راۋاجلانغانلىقى بۇ نۇقتىنى تېخىمۇ ئىسپاتلايدۇ. لېكىن بوستانلىق ۋادىلىرىدا شەكىللەنگەن تۇرمۇش ئۇسۇلى، يەنى ھاياتلىق ماكانىدىكى تار ۋە چەكلىك دائىره، ئاسان ئۇزگەرمەيدىغان تۇرمۇش مۇھىتى ئۇلارنىڭ بوستانلىق مەدەنىيىتىگە خاس پسىخىك ئالاھىدىلىكىنى ناھايىتى زور دەرىجىده بەلگىلەپ قويغانىدى. خۇددى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخ تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغان گاۋېن ھامبلي ئەپەندى ئېيتقانىدەك: «نىسبەتەن مۇكەممەل بولغان سۇغۇرۇش ئەسلىھەلىرى بۇ رايوننىڭ تېرىم ئىگىلىكى ئۈچۈن شەرت - شارائىت ھازىرلىغانىدى. چوڭ قۇملۇقلار ۋە تاقىر دالىلارنىڭ قورشاۋى ئىچىده تۇرغان بۇ ئاھالىلەر رايونى گويا بىر كىچىككىنە دېھقانچىلىق ئارىلىغا ئوخشايتتى. گەرچە بۇ يېشىل ئاراللار بىر - بىرىدىن داۋاملىق ئايرىلىپ تۇرسىمۇ، لېكىن تۇرمۇش بۇيۇملىرى ۋە كۇندىلىك لازىملىقلار جەھەتته ئۆزئارا بىر قىسىم يېزا - بازارلار شەكىللەنگەنىدى. ئۇلار بۇ يەردىكى مۇھىم مەھسۇلاتلارنى پىششىقلاپ ئىشلەش ۋە سىرتقا تارقىتىش پونكىتلىرى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنه چوڭ قۇرۇقلۇقنى كېسىپ ئۆتكەن سودا كارۋانلىرىنىڭ قاتناش لىنىيىسىدىمۇ كەم بولسا بولمايدىغان روللارنى ئوينىغان. مۇشۇ يېزا - بازارلارنىڭ تۇرۇۋاتقان

ئورنى، بۇ يەردىكى ئاھالىلەرنىڭ قەلبىده ھەممىگە ئايان بولغان بىر خىل «بوستانلىق ئىدىيىسى» نى شەكىللەندۇرگەنىدى. بۇ خىل بوستانلىق ئىدىيىسىنىڭ ئالاھىدىلىكى بىلىم ئېلىش ۋە ئەقلىي ئىستەك جەھەتتىكى تەلپۈنۈشلەرنىڭ كەمچىللىكىده ئىپادىلىنەتتى. بۇنداق ئەھۋال پەقەت بۇ يەردىن ئۇياق - بۇياققا ئۆتۈپ تۇرغان سودا كارۋانلىرى ئېلىپ كەلگەن ئۇچۇرلار ئارقىلىقلا تولۇقلىناتتى»①.

دېمەك، بوستانلىقلارنىڭ ئومۇمىي جۇغراپىيىلىك مۇھىتتىكى ماكان چەكلىمىسى ۋە شۇ ئارقىلىق كېلىپ چىققان نىسبەتەن تىنچ ھايات بۇ يەرده ياشىغۇچى قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ تىمتاسلىققا كۆنۈكەن، زىلزىله ۋە داۋالغۇشلاردىن خالىي، ئۆز رېئاللىقىغا قارىغاندا يىراقتىكى غايىۋى نەرسىلەرگە كۆپرەك مەھلىيا بولىدىغان پسىخىك خاراكتېرىنى يېتىلدۇرگەنىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇ يەردىكى ئاسان ئۆزگەرمەيدىغان، زېرىكەرلىك ھايات ۋە سىرتقى دۇنيادىن ئايرىلىپ تۇرىدىغان، تەنھا كەيپىيات ئىلاھىي تۈسى قويۇق بولغان سىرلىق ئوي- پىكىرلەرنىڭ ئەۋج ئېلىشىغا سەۋەب بولاتتى. بۇنىڭ نەتىجىسىده ئۇلاردا ئاسانلا دىنىي دوگماتىكا ۋە باقىي ئالەمنىڭ ئەبەدىيلىكىگە مەھلىيا بولىدىغان مېتافىزىكا شەكىللىنەتتى. بۇ جەھەتتىن ئۇلار ناھايىتى زور دەرىجىده قەدىمكى ھىندىستان مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانىدى. گەرچە تارىم ئويمانلىقىدا گۈللىنىشكە ئېرىشكەن بۇددىزم سەنئىتى ناھايىتى زور دەرىجىده ئىران ئۇسلۇبى ۋە گېرىكلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان قەدىمقى سەنئىتىنىڭ مەلۇم تەسىرلىرىنى ئۆزلەشتۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئومۇمىي كەيپىياتى يەنىلا ھىندىچە ئاياللىق نازاكەتنى ئىپاده قىلغانىدى. شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرىدا نىڭ كەڭ كۆلەمده غەربكە كۆچۈشىدىن ئاۋۋالىلا تارىم ئويمانلىقىدا بۇددىزم ئەقىدىسىنىڭ مىڭ يىلغا يېقىن تەرەققىيات تارىخىنى بېشىدىن

① گاۋېن ھامبلي (ئامېرىكا) : «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى» ، سودا نەشرىياتى، 1994 - يىل نەشرى، 14 - بەت.

كەچۈرۈپ بولغانلىقى شۇنىڭ جۈملىسىدىن ئىدى. شۇڭلاشقا، تارىم ۋادىسىدىكى ئاق تەنلىك ئىرققا مەنسۇپ يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ بوستانلىق هايات داۋامىدا يېتىلدۈرگەن تىنچ ۋە خىيالىي كەيپىياتى، دىنىي قىزغىنلىققا خۇشتار روهىي دۇنياسى ۋە ئايالىلىق نازاكەتكە باي پسخىك خاراكتېرىنىڭ شىمالىي قۇملۇقتا زور تالاپەتكە ئۇچرىغان، ئەرلىك خاراكتېرگە ئىگە بىر كۈچتۈڭگۈر خەلقنى ئۆزىگە جەلپ قىلماسلىقى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرىنىڭ غەربكە كۈچۈپ، تارىم ۋادىسىدىكى چوڭ قوشۇلۇش نەتىجىسىدە خاراكتېر جەهەتتىن غايەت زور ئۆزگىرىش هاسىل قىلىشىدا، بۇ يەردىكى قەدىمكى بوستانلىق ئاھالىلىرىنىڭ ئوينىغان رولى چوڭ بولغان. گەرچە بۇ قېتىمقى چوڭ قوشۇلۇشتا ئۇيغۇر تىلى ۋە «ئۇيغۇر» ئېتنونىمى مۇتلەق ئۈستۈنلۈككە ئېرىشكەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ يەردە ئەزەلدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان هايات ۋە مەدەنىيەت پسخىكىسى يەنىلا داۋام قىلدى ۋە ئاساسىي ئېقىم بولۇپ قالدى. ناۋادا شىمالدىن كەلگەن ئاتلىقلارنىڭ پسخىك تەركىبلىرى مۇئەييەن رول ئوينىدى دېيىلسە، چوڭ قوشۇلۇشتىن كېيىن بۇ يەردىكى بوستانلىقلاردا پسخىك جانلىنىش يۈز بەردى، خالاس.

شۇڭلاشقا بىز تارىم ئويمانلىقىنىڭ قەدىمكى يەرلىك ئاھالىسى بولغان ساك، توخرى قاتارلىق ئاق ئەتلىك ئىرققا مەنسۇپ بوستانلىق خەلقلىرىنىڭ پسخىك جۇغلانمىسىنى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ خاراكتېر قۇرۇلمىسىدىكى بىرىنچى چوڭ قاتلام دېيىشكە هەقلىمىز. چۈنكى سىرتتىن قوشۇلغان هەر قانداق بىر ئېتنىك قاتلام پەقەت يەرلىك ئاساسىي تەركىب ئارقىلىقلا ئۆزىنى مۇستەهكەم ئىجتىمائىي گەۋدىگە ئىگە قىلالايتتى. ئەسلىدىكى يەرلىك ئاھالە بىلەن كېيىن قوشۇلغان هەر قايسى ئېتنىك قاتلاملارنى بىر - بىرىگە قارشى قىلىپ قويۇش، ئايرىۋېتىش هەتتا تامامەن مۇناسىۋەتنى يوق، دەپ قاراش تارىخىي تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرىگىمۇ زىت ئىدى. بۇ خۇددى قەدىمكى هىندى

مىللىتىنىڭ شەكىللىنىشىدە ئارىيانلارنىڭ كۆچۈشىنى ئېتىراپ قىلىپ، هىندىستاننىڭ قەدىمكى يەرلىك ئاھالىسى بولغان داراۋىدلارنىڭ چوڭ قوشۇلۇشتىكى رولىنى ئېتىراپ قىلمىغانلىقى بىلەن ئوخشاش ئىدى. كەسكىن تارىخىي نۇقتىدىن ئېيتقاندا، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ شەكىللىنىش، تەرەققىي قىلىش ۋە گۈللىنىش هاياتى جەريانىدا تارىم ئويمانلىقىدىكى قەدىمكى يەرلىك ئاھالىلەر خۇددى شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرىغا ئوخشاشلا ناهايىتى مۇهىم، هەتتا هەل قىلغۇچ رول ئوينىغان. ئۇلارنىڭ ئىرقىي پسخىك خۇسۇسىيەتلىرىمۇ كېيىنكى دەۋرلەردە ئوخشاشلا ئاساسىي ئېقىم بولۇپ قېلىۋەرگەن. بىز بۇنى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بەدەن تۈزۈلمىسى، مەدەنىيەت تىپى، فولكلور بايلىقى ۋە پسخىك - ئېستېتىك قاتلىمىدىن چوڭقۇر هېس قىلالايمىز. شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرى غەربكە كۆچۈپ، تارىم ۋادىسىدا مىللەتلەر چوڭ قوشۇلۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ۋە ئۇيغۇر ئېتنونىمىنى ئومۇملاشتۇرغان دەۋردىن كېيىن، بۇ يەردە يەنىلا ئاۋۋالقى بوستانلىق مەدەنىيىتى ئەندىزىسى ۋە كەيپىياتى ئاساسىي ئېقىم بولۇپ داۋاملاشتى. تەيۋەنلىك ئۇيغۇرشۇناس لىيۇ يىتاڭ ئەپەندى مۇنداق دەپ يازدى: «ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى ئۇلارنىڭ جىنسىيەت قۇرۇلمىسى ۋە مەدەنىيىتىگە ناهايىتى زور تەسىرلەرنى كۆرسەتتى. بولۇپمۇ ئۇلار شىمالدىكى چۆل، قارام، جەسۇر ۋە زوراۋان ئات ئۈستى خاراكتېرىدىن قول ئۈزۈپ، تىنچ - خاتىرجەم ۋە رايىش تېرىم مىللىتى خاراكتېرىگە قاراپ يۈزلىنىشكە باشلىدى»①.

ئەمدى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ پسخىك خاراكتېرىنى شەكىللەندۈرۈشتە ناهايىتى مۇهىم رول ئوينىغان ئىككىنچى چوڭ ئېتنىك قاتلام سۇپىتىدە VI ئەسىردىن باشلاپ غەربىي ئاسىياغا سۇرۇلۇشكە باشلىغان تۈركىي قوۋملەر، بولۇپمۇ IX ئەسىردە كەڭ كۆلەمدە غەربكە كۆچكەن

① لىيۇ يىتاڭ (تەيۋەن): «ئۇيغۇرلار هەققىدە تەتقىقات»، 269 - بەت.

شمالي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرىنى كۆرسىتىش مۇمكىن. ئىلگىرى ئىز-چىل هالدا ئاساسي ئېقىم ياكى ئاساسلىق ئېتنىك قاتلام دەپ قارالغان شمالي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرىنى نېمە ئۈچۈن ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ پسىخىك جۇغلانمىسى ۋە خاراكتېر تەرەققىياتىدىكى ئىككىنچى چوڭ قاتلام دەيمىز؟ بۇنداق بولۇشىنى تۆۋەندىكى ئۈچ نۇقتىدىن چۈشەندۈرۈش مۇمكىن: بىرىنچىدىن، چوڭ قوشۇلۇشتىن كېيىن، شمالي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىتكىدىن قول ئۈزۈپ، تارىم ئويمانلىقىدىكى ئولتۇراق تۇرمۇش ۋە بوستانلىق هاياتىغا سىڭىپ كەتتى؛ ئىككىنچىدىن، چوڭ قوشۇلۇشتىن كېيىن، بۇ يەردىكى ئاهالىلەر ئۇيغۇر گەۋدىسىگە ئۇيۇشقان بولسىمۇ، لېكىن ئىرقي تۈزۈلمە ۋە پسىخىك ئەندىزە جەهەتتە تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئەسلىدىكى هىندى - ياۋروپا ئىرقىغا مەنسۇپ يەرلىك ئاهالىلىرىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى خېلى زور دەرىجىدە ساقلاپ قالدى؛ ئۈچىنچىدىن، شمالي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرى چوڭ قوشۇلۇشتىن كېيىن، ئەسلىدىكى شامانىزم قاتارلىق تەبىئەت دىنلىرى ئېتىقادىدىن ۋاز كېچىپ، تارىم ۋادىسىدا گۈللىنىشكە ئېرىشكەن سىستېمىلىق دىنلارنى قوبۇل قىلدى شۇنداقلا تارىم ئويمانلىقىنىڭ قەدىمدىن داۋاملىشىپ كەلگەن بوستانلىق ئەنئەنىسى قوينىغا يۇغۇرۇلۇپ كەتتى.

مۇشۇ مەندىن ئېيتقاندا، چوڭ قوشۇلۇشتىن كېيىن، كۆچ سېلىشتۇرمىسىدا، شمالي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرى سىياسي كۆچ، مىللىي تىل ۋە ئېتنىك نام جەهەتتە ئۇستۇنلۇككە ئېرىشكەن بولسا، تارىم ئويمانلىقىدىكى قەدىمكى يەرلىك ئاهالىلەر بوستانلىقلارغا خاس تېرىم ئىگىلىكى، تۇرمۇش ئۇسۇلى، مەدەنىيەت ئەندىزىسى ۋە پسىخىك خاراكتېر جەهەتتىن ئۆز ئۇستۇنلۇكىنى نامايەن قىلدى. شۇڭلاشقا يۇقىرىقى ئىككى چوڭ ئېتنىك قاتلامنىڭ ئۇيغۇر پسىخىك جۇغلانمىسىنى شەكىللەندۈرۈشتىكى رولىغا تەڭ ئېتىبار بېرىش كېرەك. ئىككىنچى چوڭ ئېتنىك قاتلام هېسابلانغان شمالي قۇملۇق ئۇيغۇر-

لىرى قانداق خاراكتېر ئالاهىدىلىككە ئىگە؟ ئومۇمەن شمالي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرى تارىختا چەۋەنداز مىللەتلەر دەپ ئاتالغان هون، تۈرك، كىدان، موڭغۇل قاتارلىق كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرگە ئورتاق بولغان پسىخىك ئالاهىلىكلەرنىڭ هەممىسىنى ئۆزىدە گەۋدىلەندۈرگەن. ئۇلار تېرىم مىللەتلىرىگە زادىلا ئوخشىمايدىغان كۆچلۈكلەر پسىخىكىسىنى ئۆز خاراكتېرىنىڭ ئاساسى قىلغانىدى. ئۇلارنىڭ گۈزەللىك قاراشلىرى ۋە ئېستېتىك ئىنتىلىشلىرىنىڭ ئەڭ يۇقىرى مىزانى يۈكسەكلىك ۋە قەهرىمانلىق تۇيغۇسىدا ئىپادە قىلىناتتى. «ئوتتۇرا ۋە شمالي ئاسىيا دالىلىرىنىڭ كۆپ قىرلىق، ئۆزگىرىشچان هاۋا كېلىماتى، هۆل - يېغىنسىز قۇرغاق ئىقلىمى، تىنىمسىز كۆچمەن هايات ۋە توختاۋسىز ئۇرۇش - تالاشلار ئۇلاردا مۇتىدىل بەلباغلاردىكى تىنچ تېرىم هاياتى كەچۈرۈۋاتقان خەلقلەر بىلەن زادىلا ئوخشىمايدىغان مەدەنىيەت پسىخىكىسىنى شەكىللەندۈرگەنىدى... ئۇلارنىڭ پۈتكۈل ئۇرۇق - قوۋمىگە قويىدىغان تراگىدىيە ئېستېتىكىسىمۇ قەهرىماندەك تۇغۇلۇپ، قەهرىماندەك ئۆلۈش ئىدى. ئۇلار ئۈچۈن هۆل ۋە سۇيۇقلاندۇرۇلغان هالەتتىكى غۇۋا، تىنىمسىز، پىنهان ئازاب شەك - شۈبهىسىزكى، يات پسىخىك هالەت ئىدى. ئۇلار دەهشەتلىك ئازاب ئوتىدا كۆيۈپ كۈل بولۇشقا رازى ئىدىكى، باشئايىغى چىقمايدىغان، مىسكىن، يېپىشاڭغۇ ئازابنى زىنهار خالىمايتى»①. شۇڭلاشقا ئۇلاردا هەربىي جەڭگىۋارلىق ۋە جەسۇرلۇق ئىز-چىل هالدا مەۋجۇتلۇقنىڭ كاپالىتى بولۇپ كەلگەنىدى. خۇددى لیۇ يىتاڭ ئەپەندى ئېيتقاندەك: «ئۇيغۇرلار (شمالي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرى) خاراكتېر جەهەتتىن ئات ئۇستىدىكى قەهرىمان مىللەتلەرنىڭ جاسارىتىگە ئىگە ئىدى. ئومۇمەن چارۋىچىلىق ۋە ئوۋچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان مىللەتلەر خاراكتېر جەهەتتىن قورقۇمسىز ۋە رە-

① ئەسەت سۇلايمان: «ئۇلۇم ئېڭى ۋە مەدەنىيەت پسىخىكىمىزنىڭ يوشۇرۇن قاتلىمى» — «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى، 1996 - يىللىق 1 - ، 2 - (قوشما) سان.

همسز كېلەتتى»[1]. لېكىن ئۇلارنىڭ ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى ئۆز خاراكتېرىنىڭ كۆچتۈڭگۈرلۈكى بىلەن تۈتۈپ تۇرالمىشى ئاسان ئەمەس ئىدى. قىيىن ۋە جاپالىق شارائىتقا نىسبەتەن تېز ماسلىشىشچانلىقى، ئاسان يۆتكىلەلەيدىغانلىقى ۋە ئۇرۇشلاردىكى چاققان - سەزگۈرلۈكى بىلەن دائىم تېرىم مىللەتلىرىنىڭ ئۈستىدىن غەلىبە قىلاتتى. «ياياق تۇرمۇشى ئۇلاردىن بوستانلىقلاردىكى تېرىم ئاھالىلىرىگە قارىغاندا جىسمانىي كۆچتۈڭگۈرلۈكنى تەلەپ قىلاتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە ئۇلاردىن تېخىمۇ كۆچلۈكرەك مۇستەقىللىق ئېڭى بولۇشنى تەلەپ قىلاتتى. چۈنكى بۇنداق ئالاھىدىلىك ئاتلىق مىللەتلەرنىڭ ئاھايىتى خەتەرلىك ھەمدە ھەل قىلغۇچ پەيتلەردە سەزگۈرلۈك بىلەن قارار چىقىرىشىغا ۋە تەشەببۇسكارلىق بىلەن ھەرىكەت قوللىنىشىغا پايدىلىق ئىدى. بۇ، تىنىمسىز ھالدىكى دېھقانچىلىق ئەمگىكى بىلەن چۈشلىپ تۇرىدىغان تېرىم ئاھالىلىرىگە نىسبەتەن تەسەۋۋۇر قىلىش تەس ئىش ئىدى»[2]. ئەمما ئۇلار ھەر ۋاقىت تېرىم مىللەتلىرىنىڭ جەزبىدار مەدەنىيىتى تەرىپىدىن غىدىقلىنىپ تۇراتتى. ئۇلار ئەنئەنىۋى قارىشى كۆچلۈك، خاراكتېرى جاھىل بولغان تېرىم مىللەتلىرى بىلەن ئېلىپ بارغان ئۇزاق مۇددەتلىك كۆچ سىلىشتۇرمىسى جەريانىدا، ئۆز تەڭپۇڭلۇقىنى دەڭسىيەلمىگەن ھامان، تېرىم مەدەنىيىتىنىڭ «ھەننۇا پەرقلەرنى ئېزىپ ئۇن قىلىۋېتىدىغان چوڭ تۆگمىنى» گە چۈشۈپ غايىب بولاتتى. «چۈنكى مىللەتلەرنىڭ قوشۇلۇشىدىكى پسىخىك ھالەت ھامان ھېسسىيات جەھەتتىن قارشى جىنىسلىق خاراكتېرنى تەلەپ قىلاتتى. مۇتەئەسسىپ، ئەنئەنىۋى، جاھىل ئېكىن مەدەنىيىتى مۇھىتىدا پىشىپ يېتىلگەن تېرىم مىللەتلىرىنىڭ ئالدىدا ياياق خەلقلىرى گويا كى بىر تەنتەك بالا بولۇپ، ئۇنىڭ قىزىققان، ھېسسىياتقا باي ۋە قارام پسىخىك خاراكتېرى ھەرگىزمۇ ئۆزىنى قوغداشقا دال بولالمايتتى»[3].

① لىۋ يىتاك: «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات»، 214 - بەت.
② گاۋىن ھامبلىي (ئامېرىكا): «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، 17 - بەت.
③ ئەسەت سۇلايمان: «ئۇلۇم ئېڭى ۋە مەدەنىيەت پسىخىكىسىزلىنىڭ يوشۇرۇن قاتلىمى» — «شىنجاڭ مەدەنىيىتى»، 1996 - يىللىق 1 - ، 2 - (قوشما) سان.

شۇڭلاشقا، مىلادىيە IX ئەسىردە ئېغىر تالاپەتكە ئۇچراپ غەربكە كۆچكەن شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرى ناھايىتى تېزلىكتە ئۆزلىرىنىڭ شىمالىي دالىلاردىكى مەدەنىيەت ئەندىزىسىدىن قول ئۈزۈپ، تارىم ئويمانلىقىدىكى ئەنئەنىۋى بوستانلىق مەدەنىيىتىگە سىڭىپ كەتتى ۋە يېڭى تارىخىي دەۋردىكى ئولتۇراق تۇرمۇش بىلەن خاراكتېرلەنگەن ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇھىم رول ئوينىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئورخۇن دەريا ۋادىسىدىن ئۆزلىرى بىلەن بىللە ئېلىپ كەلگەن كۆچمەنچى ياياق قوۋملىرىگە خاس جەسۇر، ھەرىكەتچان، قارام ۋە سەۋر - تاقەتلى سۈس خاراكتېرى چوڭ قوشۇلۇشتىن كېيىنكى ئۇيغۇر پسىخىك جۇغلانمىسىنىڭ ئىككىنچى چوڭ قاتلىمىنى شەكىللەندۈردى.

خوش، ئۇنداقتا، ئۇيغۇر گەۋدىسىنىڭ ئېتنىك تەركىبى تولۇقلىنىش جەريانىدا، ئۇلارنىڭ پسىخىك جۇغلانمىسىنى ھاسىل قىلغان ئۇچىنچى چوڭ ئېتنىك قاتلام قايسى؟ ئۇ، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ روھىيەت تۈزۈلمىسىگە نېمىلەرنى ئېلىپ كەلدى؟

بىز يۇقىرىدا بايان قىلغان ئىككى چوڭ ئاساسىي قاتلام — تارىم ۋادىسىدىكى ئاق تەنلىك ئىرققا مەنسۇپ قەدىمكى يەرلىك خەلقلەر بىلەن شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرىدىن باشقا، يېپەك يولىدىكى ئەڭ جانلىق سودا مىللىتى — سوغدىلارنى ئۇچىنچى چوڭ قاتلام سۈپىتىدە مۇلاھىزە قىلىشىمىز مۇمكىن. چۈنكى ئۇيغۇر ئېتنوگېنىزى تەركىبىدە سوغدىلار ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتقان بولۇپ، تارىم ۋادىسىدىكى چوڭ قوشۇلۇشتىن ئاۋۋالقا سوغدىلارنىڭ ئۇيغۇر ئەجدادلىرى بىلەن بولغان قويۇق مۇناسىۋىتى باشلانغانىدى.

سوغدىلارنىڭ ئانا ۋەتىنى ئەسلىدە سىر ۋە ئامۇ دەريالىرى بىلەن زەرەپشان دەريالىرى ۋادىسىدىكى مۇنبەت سوغدىيانا بوستانلىقلىرى بولۇپ، ئۇلار سودا جەھەتتىكى ماھىرلىقى بىلەن يېپەك يولى بويلاپ ھەر قايسى جايلارغا تارقالغانىدى. سوغدىلارنىڭ دۇنياۋى خاراكتېرلىك سودا - سېتىقلارنى ئېلىپ بېرىشى جەريانىدا، غەربتە كاسپىي

دېڭىزى بويلىرىدىن، شەرقتە تاكى تاڭ سۇلالىسىنىڭ چاڭئەن، لوياڭ قاتارلىق چوڭ شەھەرلىرىگە قەدەر ئۆزلىرىنىڭ ئىزلىرىنى قالدۇرغان. لېكىن مەلۇم. تارىخىي ماتېرىياللارغا قارىغاندا، سوغدىلارنىڭ تىلى شەرقىي ئىران تىللىرى گۇرۇپپىسىغا مەنسۇپ بولۇپ، ئىرقىي جەھەتتىن ھىندى - ئارىيان تىپىغا كىرەتتى.

سوغدىلار گەرچە ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تەركىبىگە قوشۇلغان نۇرغۇن مىللەتلەرنىڭ بىرى بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئۇيغۇر پىسخىك جۇغلانمىسى ۋە ئىرسىي خۇسۇسىيەتلىرىنى شەكىللەندۈرۈشتە ناھايىتى زور تەسىرلەرنى كۆرسەتتى. گابائىن خانىمۇ بۇ نۇقتىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ مۇنداق دېدى: «ئوتتۇرا ئىران تىلىدا سۆزلىشىدىغان بىر مىللەت مەدەنىيەت جەھەتتە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي مىللەتلەرى ھاياتىدا ئاجايىپ مۇھىم رولالارنى ئويناندى، دەيدىغان بولساق، بۇ خەلق دەل سوغدىلاردۇر»[1]. سوغدىلار ھەققىدىكى نۇرغۇن ماتېرىياللار شۇنى كۆرسەتتىكى، ئۇلارنىڭ تۈركىي قوۋملەر بىلەن بولغان قويۇق ئالاقىلىرى كۆك تۈرك ۋە ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىلا باشلانغانىدى. ئۇلار يېپەك يولى بويلاپ چوڭ سودىلار بىلەن شۇغۇللىناتتى ۋە ھەر قايسى ئەللەر ئوتتۇرىسىدىكى سودا - تىجارەتلەرنى كېلىشتۈرۈپ، ئارىدىن پايدا ئالاتتى. «سوغدىيانا سودىگەرلىرى گويا تۇغما تالانتلىق سودىگەرلەردەك تىجارەتتىكى چاققانلىقى، ئىشچانلىقى ۋە سودىسىنىڭ كەڭ دائىرلىكى بىلەن كىشىنى ھەيران قالدۇراتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، سوغدىيانانىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنىمۇ بۇنداق تەرەققىيات ۋەزىيىتىنى ئىلگىرى سۈرگەنىدى»[2]. «تاڭ تارىخىنىڭ مۇھىم بايانلىرى» ۋە «كونا تاڭنامە» قاتارلىق مەنبەلەردىمۇ سوغدىلار ھەققىدە مۇنداق قىزىقارلىق بايانلار بېرىلگەن: «سوغدىلار ئوغۇل پەرزەنت

① ئا. ۋون گابائىن: «قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي ھايات»، 10 - بەت.

② خانبىدا تورۇ (ياپونىيە): «غەربىي يۈرت مەدەنىيەت تارىخى»، خەنزۇچە نەشرى، 45 - بەت؛ ئۇيغۇرچە نەشرى، 81 - بەت.

كۆرسە، ئاغزىغا ناۋات سېلىپ ئېغىزلاندۇرىدۇ ھەمدە ئالمىنىغا يىلىم سۈركەپ قويىدۇ. بۇ، چوڭ بولغاندا ئاغزى تاتلىق، گەپكە ئۇستا، پۇلنى گويا يىلىمدا چاپلاپ قويغاندەك چىڭ تۇتىدىغان بولىدۇ، دېگەنى بىلدۇرىدۇ. ئۇلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك سوغدى يېزىقىنى بىلىدۇ. سودىگەرچىلىككە بەك ئۇستا كېلىدۇ. بىر يارماق ئۇچۇنمۇ زېرىكمەي سودىلىشىدۇ. ئەرلىرى 20 يېشىدىن تارتىپلا چەت ئەللەرگە چىقىدۇ. جۇڭگوغىمۇ كېلىدۇ. پايدا چىقىدىغانلا يەر بولسا، بارماي قويمايدۇ». ئۇنىڭدىن باشقا راھىب شۇەنزاڭنىڭ خاتىرىسىدىمۇ سوغدىلار ھەققىدە مۇنداق خاتىرىلەر ئۇچرايدۇ: «سوغدىلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى غەلىتە، دائىم ھىيلە - مىكىر ئىشلىتىدۇ. ئىلاجىنىڭ بارىچە ئۆزىگە مال - مۈلۈك يىغىدۇ. ئاتا - بالا ئۆزئارا پايدا توقۇنۇشى قىلىدۇ. مال - مۈلۈكنىڭ جىق بولۇشىنى ياخشى كۆرىدۇ. باي بىلەن كەمبەغەلنىڭ ئانچە پەرقى يوق. مال - دۇنياسى كۆپ بولسىمۇ، يېمەك - ئىچمىكى ئاددىي».

دېمەك كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، سوغدىلار ئوتتۇرا ئاسىيانى بازا قىلىپ تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان تىپىك سودا مىللىتى ئىدى. ئۆز دەۋرىدىكى نۇرغۇن مىللەتلەر سودا جەھەتتە ئۇلارغا يېتەلمەيتتى. ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىمۇ نۇرغۇن سودىلىرىنى سوغدىلارنىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق ئېلىپ بارغانىدى. ياپونىيىلىك خانبىدا تورۇ ئەپەندى بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ: «سوغدىلار سودىدا پايدا قوغلىشىپ ناھايىتى يىراق جايلارغا باراتتى. پېرسىيە ۋە شەرقىي ياۋروپا تۇرماق، Ⅲ ئەسىردە ھەتتا جەنۇبىتا ھىندىستانغا ۋە ھىندىچىنى يېرىم ئارىلىغىچە بارغانىدى. جۇڭگونىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدا ئۇلارنىڭ ئىزلىرى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئىچكى - تاشقى موڭغۇلىيەلەرمۇ ئۇلارنىڭ دائىم بېرىپ تۇرىدىغان جايلىرى بولۇپ قالغانىدى. ئۇلار، مەيلى رونۇق تاپقان ئەللەر بولسۇن، ياكى رونۇق تاپمىغان ئەللەر بولسۇن، پايدا بولسىلا بارماي قالمايتتى. جۇڭگونىڭ شىمالىدىكى چەبدەس

كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر ئۇلارنىڭ ئەڭ قىزىقىدىغان خەۋەرلىرى ئىدى. ئۇلارنىڭ جۇڭگونىڭ ئىچكى جايلىرىدىن تالان ـ تاراج قىلىپ تاپقان بايلىقلىرىنىڭ كۆپىنچىسىنى مۇشۇ سودىگەرلەر ھېيلىگەرلىك ۋاستىلىرى بىلەن قولغا چۈشۈرەتتى. سۇي ـ تاڭ دەۋرىدىكى ئىشلار-نى تەكشۈرۈپ كۆرگەندە، خېلى بۇرۇنقى دەۋرلەردىن باشلاپ مۇشۇ ھېيلىگەر سوغدىلارنىڭ ھەمىشە شىمالدىكى مىللەتلەرنىڭ جەنۇبقا قىل-غان توختاۋسىز ھۇجۇملىرىنى پەردە ئارقىسىدا تۇرۇپ كۈشكۈرتكەن ۋە تىزگىنلىگەنلىكى شۇبھىسىز، بۇنىڭدىن گۇمانلىنىشقا بولمايدۇ»①.

سوغدىلار ھەققىدىكى ئۇچۇرلار كۆك تۈرك ۋە ئورخۇن خانلىقى دەۋرىدە تىكلەنگەن مەڭگۈ تاش ئابىدىلىرىدە تىلغا ئېلىنغانىدى. بولۇپ-مۇ «تۇنيۇقۇق»، «مويۇنچۇر»، «بىلگە قاغان» مەڭگۈتاشلىرىدا ئۇچرايدىغان «سوغداق» ئاتالمىلىرى دەل سوغدىلارنى كۆرسىتەتتى. ئۇلارنىڭ سودا پائالىيەتلىرى تارىم ئويمانلىقىدىكى ھەر قايسى بوستان-لىقلاردا ناھايىتى قەدىمكى دەۋرلەردىلا باشلانغانىدى. «ئەنگلىيە ئېكسپېدىتسىيىچىسى ستەين لوپنۇر كۆلى ئەتراپىدىن قېزىپ چىققان سوغدى يېزىقىدىكى سودا پۈتۈكلىرى، ئۇلارنىڭ بۇ رايوندىكى سودا پائالىيەتلىرىگە دائىر ئەڭ قەدىمكى يازما يادىكارلىقلار ئىدى»②. سوغدىلا يىپەك يولى بويلاپ توختىماستىن سودا ـ تىجارەت قىلىش جەريانىدا ھەر قايسى خەلقلەر مەدەنىيىتىنىڭ ئۆزئارا ئالمىشىشىغا زور تۆھپە قوشتى. ئۆز مەنىسىدىن ئېيتقاندا، «ئۇلارنىڭ سودا تەرەققىيات تارىخى ئەمەلىيەتتە مەدەنىيەت تارقىتىش تارىخى بولدى»③. بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ ئۇيغۇر ۋە تۈركي قوۋملەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى پەۋ-قۇلئاددە قويۇق بولۇپ، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىمۇ سوغدى يېزىقى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەنىدى. سوغدىلار ھەتتا شىمالىي قۇملۇقتىكى

① ③ خانبالىق تورۇ (ياپونىيە): «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى»، خەنزۇچە نەشرى، 47 ـ بەت؛ ئۇيغۇرچە نەشرى، 85 ـ، 86 ـ بەتلەر.

② كوجىما جويىچى (ياپونىيە): «يىپەك يولىدىكى 99 سىر»، 149 ـ بەت.

ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى تەۋەسىگىچە يېتىپ بېرىپ، مانى دىنىنى ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقاتقانىدى. تۈركي قوۋملەر بىلەن سوغدىلار ئوتتۇرىسىدىكى بۇنداق قويۇق مۇناسىۋەتنىڭ يۇز بېرىشى ئەجەبلىنەر-لىك ۋەقە ئەمەس ئىدى. «چۈنكى تۈركي قەبىلىلەر قەدىمدىن تارتىپ سوغدى زېمىنىغا يېقىن جايلارغا ئورۇنلاشقان بولۇپ، ئۇلار سىر دەرياسىنىڭ ئوڭ قىرغىقىدىن تاكى ئالتاي تاغلىرىغىچە بولغان تېررە-توريىيىدە ياشاپ كەلگەنىدى. ئۇ يەرلەردە سوغدى سودىگەرلىرى تۈر-كي قەبىلىلەر مۇھىتىغا يۈكسەك دەرىجىدە راۋاجلانغان دېھقانچىلىق مەدەنىيىتى ۋە ھۈنەرۋەنچىلىكىنى ئېلىپ كەلدى. ئەمما سوغدىلار تۈر-كي خەلقلەرگە بىر تەرەپتىن، ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىيەت تەسىرلىرىنى ئۆتكۈزسىمۇ يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇلار كەڭ تۈركي خەلقلەر مۇھىتىغا كىرىپ، ئاستا ـ ئاستا ئۆزلىرىنىڭ ئېتنىك خۇسۇسىيەتلىرىنى يوقا-تىشقا باشلىدى. ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى قان ـ قېرىنداشلىق مۇناسە-ۋەتلەر ئادەت تۈسىگە كىردى. سوغدىلار ئاستا ـ ئاستا ئۆز تىللىرىنى-مۇ ئونتۇشنى، تۈركي تىلى ئۇلارنىڭ ئانا تىلىغا ئايلاندى»①. پرو-فېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن «سوغدىلار ۋە ئۇلارنىڭ ئېتنىك ۋارىسلىرى توغرىسىدا» ناملىق ماقالىسىدا، «قارىشىمچە، سوغدىلار ئەجداد يېقىنلىقى جەھەتتىن تارىم ـ تەكلىماكان قەدىمكى ئىنسان تۈركۈملىرى بىلەن بولغان ئانتروپولوگىيىلىك مۇناسىۋەتتىن تاشقە-رى»، يەنە كۆپلىگەن تارىخي دەۋرلەردىكى كۆپلىگەن مىللەتلەر بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتە بولۇپ، ئەڭ ئاخىرى «غەربىي تۈرك ۋە ئۇيغۇر خانلىقى ھامىيلىقىدىكى دەۋرنى باشتىن كەچۈرۈپ، قاراخانىيە-لار زامانىسىدا ياغما ئۇيغۇرلىرى، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى ۋە گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ مىللىي تەركىبىگە سىڭىپ كەتتى. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى يەنە غەربىي قاراخانىيلار، چاغاتاي ۋە تېمۇرىيلەر ئارقىلىق

① ئەھمەد ئەلى ئەسقەروف: «ئۆزبېكلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى» — «ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقات ماتېرىياللىرى»، 1986 ـ يىللىق 2 ـ سان، 53 ـ بەت.

هازىرقى ئۆزبېك مىللىتىنىڭ ئېتنىك تۇزۇلمىسىگە ئايلاندى»① دەيدۇ. ئۇ يەنە شۇ ماقالىسىدە «سوغدىيانا دىيارىدىكى ئاساسلىق تۇرانساك ئاھالىسى — سوغدىلار نۇرغۇن خەلقلەر ئىچىدە ئاساسەن هازىرقى ئۇيغۇر - ئۆزبېك خەلقلىرى قان تومۇرى ۋە فولكلورىدا ياشىماقتا. ئۇيغۇر - ئۆزبېك نەسىلداش ئىككى خەلق بولۇش سۈپىتى بىلەن تارىختىكى قەدىمكى مەدەنىيەتلىك، تۆھپىكار سوغدى خەلق تۇركۈملىرىنىڭمۇ بىۋاستە ۋارىسلىرىدۇر.»② دەپ يازدى.

يۇقىرقىلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، سوغدىلار گەرچە يىپەك يولىدىكى مەدەنىيەتلىك، هەربىكەتچان ۋە سودىغا ماهىر خەلق بولسۇ، لېكىن ئۇزاق مۇددەتلىك كارۋانچىلىق هاياتى داۋامىدا تەدرىجىي هالدا ئۆز ۋەتەنىدىكى ئىرسىي جۇغلانمىلىرىنى ئېلىپ، تۇركىي خەلقلەر قوينىغا سىڭىپ كەتتى. بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ ئېتنىك جەهەتتىكى تەسىرلىرى ئوتتۇرا ئاسىيا جۇملىدىن تارىم ئويمانلىقىدا ياشىغۇچى تېرىم خەلقلىرىدە بىۋاستە ئىپادىلەندى. چۈنكى، سوغدىلارنىڭ ئەسلى كېلىپ چىقىشى تېرىم ئىگىلىكىگە مەنسۇپ بولغاچقا، ئۇلار يايلاق خەلقلىرىگە قارىغاندا بوستانلىقلارىدىكى تېرىم خەلقلىرىگە كۆپرەك مايىل ئىدى. شۇ سەۋەبتىن، تۇركىي قوۋملەر ئىچىدە ئەڭ بالدۇر ئولتۇراق هاياتقا كۆچكەن ئۇيغۇر ۋە ئۆزبېك خەلقلىرى ئېتنىك ۋە پسىخىك جەهەتتىن سوغدى مەدەنىيىتىگە ناهايىتى زور دەرىجىدە ۋارىسلىق قىلدى. لېۋ يىتاك ئەپەندىنىڭ «ئۇيغۇرلار هەققىدە تەتقىقات» ناملىق ئەسىرىدە «پارسلار سوغدىلارنى ئۇيغۇر تۇركلىرى دەپ ئاتايدۇ»③ دېيىشىمۇ ئاساسسىز ئەمەس ئىدى. ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا ئۇزاقتىن بۇيان چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنى ئاساس قىلىپ كەلگەن قازاق، قىرغىز، قاراقالپاق قاتارلىق خەلقلەرنىڭ ئۇيغۇر ۋە ئۆزبېكلەر-

① ② ئابدۇشۈكۈر مۇهەممەتئىمىن: «سوغدىلار ۋە ئۇلارنىڭ ئېتنىك ۋارىسلىرى توغرىسىدا» — «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1995 - يىللىق 3 - سان.
③ لېۋ يىتاك (تەيۋەن): «ئۇيغۇرلار هەققىدە تەتقىقات»، 553 - بەت.

نى «سارت» دەپ ئاتايدىغانلىقى، ئېهتىمال ئۇلارنىڭ سودا - سېتىققا ماهىرلىقىدىن بولسا كېرەك. چۈنكى بارتولد قاتارلىق مەشهۇر تۈركولوگلارنىڭ مەلۇماتىدىن قارىغاندا، «سارت» سۆزى دەسلەپ «سودىگەر»، «هۈنەرۋەن شەهەر ئاھالىسى»، «مەدەنىيەتلىك كىشىلەر» قاتارلىق مەنىلەردە ئىشلىتىلگەن، كېيىنچە تەدرىجىي هالدا، باشقا خەلقلەرنىڭ نەزىرىدە شەهەر ۋە بوستانلىقلاردا ياشايدىغان قول هۈنەرۋەنچىلىك ۋە سودا - سېتىققا ماهىر ئۇيغۇر ۋە ئۆزبېك خەلقلىرىنى كۆرسىتىدىغان بولۇپ قالغان.

شۇڭلاشقا ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئېتنىك پۈتۈنلۈكىنى شەكىللەندۈرگەن بىر قانچە مۇهىم ئېتنىك قاتلاملار ئىچىدە شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئات ئۈستى مەدەنىيىتىگە خاس كۆچمەنلىكى ۋە جەسۇرلۇقى، تارىم ئويمانلىقىدىكى ئاق تەنلىك ئىرقىغا مەنسۇپ قەدىمكى بوستانلىق ئاھالىلىرى تېرىم خەلقلىرىگە خاس سەۋرچانلىقى ۋە خۇشخۇي - تەمكىنلىكى بىلەن خاراكتېرلەنسە، ئۇچىنچى چوڭ قاتلام بولغان سوغدىلار ئۆزلىرىنىڭ ئېچىۋېتىش روهى، سودا ئېڭى، جانلىق هەم هەربىكەتچانلىقى بىلەن خاراكتېرلىنەتتى. ئەمەلىيەتتىمۇ يىپەك يولىدىكى سىرلىق خەلق سوغدىلارنىڭ نۇرغۇنلىغان پسىخىك ئۆزگىچىلىكلىرى ۋە ئىرسىيەت خاراكتېرلىق خۇسۇسىيەتلىرى كېيىنكى ۋاقىتلارغا كەلگەندە ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن ۋارىسلىق قىلىندى ۋە داۋاملاشتۇرۇلدى. گابائىن خانىمنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، سوغدىلار «هۈنەر - سەنئەتكە ماهىر، هەربىكەتچان خەلق» بولۇپ، «ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ناهايىتى مۇهىم مەدەنىيەت تارقاتقۇچىلار» سۈپىتىدە رول ئوينىغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى بۇددىزم يادىكارلىقلىرىنىڭ كۆپىنچە ئاتالغۇلىرى سانسكرىتچىدىن ئەمەس، بەلكى سوغدى تىلىدىن قوبۇل قىلىنغانىدى»① .

① ئا. ۋون گابائىن: «قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىدىكى ئىجتىمائىي هايات»، 10 - ، 11- بەتلەر.

ئوندىن باشقا، ئۇيغۇر تىلىدىكى «نۇرغۇنلىغان تاۋارلارنىڭ ناملىرى ھېچ بولمىغاندىمۇ ۋاستىلىق ھالدا سوغدى تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان»① ئىدى.

قىسقىسى، ئۇيغۇرلارنىڭ ناھايىتى ئۇزاققا سوزۇلغان مىللەت بولۇپ شەكىللىنىش جەريانىدا، سوغدىلار مۇھىم بىر ئېتنىك قاتلام سۈپىتىدە ئۇلارنىڭ پىسخىك تەرەققىياتىغا مۇھىم تەسىر لەرنى كۆر-سەتتى. بولۇپمۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىيەت پىسخىكىسىدىكى سىرتقا ئېچىۋېتىش، تېز قوبۇل قىلىش، يۇمۇرلۇق تۇيغۇغا ۋە ھۇنەر - سەنئەتكە ھېرىسمەنلىك شۇنداقلا سودا - تىجارەتتىكى يوشۇرۇن ئىقتىدار قاتارلىق ئاكتىپ ئامىللارنىڭ يېتىلىشىدە سوغدىلار ئىرسىي ئېنېرگىيە بىلەن تەمىنلەندى.

شۇنداق قىلىپ، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئېتنىك جەھەتتىن تولۇق شەكىللىنىشىگە ئەگىشىپ، ھەر قايسى ئېتنىك قاتلاملارنىڭ ئۇيغۇر پىسخىك جۇغلانمىسىغا كۆرسەتكەن تەسىرلىرىمۇ ئاخىرقى ھېسابتا ئورۇندالدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە X ئەسىردىن باشلاپ ئىسلام دىنىنىڭ تېز سۈرئەتتە تارقىلىشى، بىر پۈتۈن ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئورتاق ئېتىقادىغا ئايلىنىشى، ئۇلارنىڭ پىسخىك تۈزۈلمىسى ۋە روھىي بىر-لىكىنى يەنمۇ مۇستەھكەملىدى. XII — XIII ئەسىرلەردىن باشلاپ، قاراقىتان، موڭغۇل قاتارلىق موڭغۇللۇئىد تېپىدىكى چارۋىچى مىل-لەتلەرنىڭ شىددەتلىك ھۇجۇملىرى ۋە سىياسىي جەھەتتىكى ئۇستۈن-لۈكى ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادىكى تۈركىي قوۋملەر ھاياتىدا زور داۋالغۇش پەيدا قىلدى. بۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىرقىي ۋە ئېتنىك تۈزۈلمىسىدە موڭغۇل ئىرقىنىڭ ئالامەتلىرى كۆرۈلۈشكە باشلىدى. خۇددى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئېيتقاندەك: «كىدان

① ئەنگلىيە «كېمبرىج ئىران تارىخى»، لوندون 1983 - يىل، ئىنگلىزچە نەشرى، III توم، 1 - كىتاب، 17 - باب.

ۋە چىڭگىزخان ئىستېلاسى ئاقىۋەتتە بۇ رايونغا «موڭغۇللۇئىد» تەسىرى كۈچلۈك بولغان مەرقىت ۋە قىپچاق قاتارلىق تۈركىي خەلقلەردىن باشقا، تۈركلەشكەن ۋە مۇسۇلمانلاشقان كىدان - موڭغۇللارنى تاشلىدى. بۇ ھال «چاغاتاي ئۇلۇسى» دائىرىسىدە، قىپچاق دالاسىنى مەركەز قىلغان ھالدا، يەتتىسۇدىن قۇمۇلغىچە بولغان رايونلاردا ھەر خىل دەرىجىدە ئىپادىلەندى»①. لېكىن موڭغۇللۇئىد تېپىنىڭ تەسىر-لىرى تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبى، پەرغانە ئويمانلىقى ۋە سىر، ئامۇ دەريالىرى ۋادىلىرىدىكى بوستانلىقلاردا ياشىغۇچى تېرىم ئاھالىلىرى-نىڭ ئانتروپولوگىيىلىك خۇسۇسىيەتلىرىدە روشەن ئۆزگىرىشلەر ھاسىل قىلالمىدى. ئۇلارنىڭ ئاللىقاچان تۈراقلاشقان پىسخىك ئەندىزىسىگىمۇ ھېچقانچە تەسىر كۆرسىتەلمىدى. ئەمدى تارىم ئويمانلىقىغا كەلسەك، موڭغۇل ئىرقىنىڭ سۇس ئالامەتلىرى شەرقتە قۇمۇل - تۇرپان ئويمانلىقىدىن تاكى بۈگۈر ۋە كۇچانىڭ بىر قىسىم جايلىرىغىچە ئوخشىمىغان نىسبەتتە ئىپادىلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن بىر پۈتۈن ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ سۆڭەك تۈزۈلمىسى ۋە قان تېپىدا تۈپتىن ئۆزگە-رىش ھاسىل قىلالمىدى. كېيىنكى ئېتنىك تەركىبلەر ھەتتا ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت فورمىسى، تۇرمۇش ئۇسۇلى ۋە پىسخىك خاراكتېرىگىمۇ ھېچقانچە ئۆزگەرتىش كىرگۈزەلمىدى. بۇ نۇقتىدا ياپونىيە ئالىمى خانىدا تورۇ مۇنداق دەپ يازىدۇ: «موڭغۇللار دەسلەپتە تۈركلەرنىڭ تۇراقلىق قەبىلىلىرىدىن ئايرىلىپ ياشىغاچقا، تۈركىي قوۋملەر مەدە-نىيەت ۋە ئىرق جەھەتلەردە چوڭ تەسىرگە ئۇچرىمىغان... لېكىن كېيىنچە موڭغۇللار ئارىسىدىكى يۇقىرى قاتلام كىشىلىرىنىڭ پەيدىن-پەي شەھەر تۇرمۇشىغا كۆچۈشى، شۇنىڭدەك ئېھتىياج يۈزىسىدىن شەھەر تۇرمۇشىغا كۆچكەنلەرنىڭ تەدرىجىي كۆپىيىشى، ئىرق ۋە

① ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «سوغدىلار ۋە ئۇلارنىڭ ئېتنىك ۋارىسلىرى توغرىسىدا» — «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1995 - يىللىق 3 - سان.

مەدەنىيەت جەھەتلەردە ئاستا ـ ئاستا تەسىر پەيدا قىلىشقا باشلىدى. ئەمما بۇ جەھەتتە موڭغۇللار تۇركلەرگە تەسىر كۆرسەتتى، دېگەندىن كۆرە، تۇركلەر موڭغۇللارغا تېخىمۇ زور تەسىر كۆرسەتتى، دېگەن ياخشىراق. يەنى بۇ يەردىكى موڭغۇللار تۇرمۇش ئۇسۇلىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، ئالدى بىلەن تۇركىي مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى. ئۇزاق ئۆتمەيلا تۇركىي تىلنى ئۆگەندى. ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدى ياكى تۇرك قىزلىرىغا ئۆيلىنىپ شالغۇت پەرزەنت كۆردى. بۇنداق كىشىلەرنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، ئاخىرىدا موڭغۇل مىللىتىنىڭ قۇرۇق نامىلا قالدى. ئەمما بۇنداق ئەھۋال بىردەمدىلا مەيدانغا كەلمەستىن، بەلكى خېلى ئۇزاق جەريانداندىن كېيىن ئاندىن ئىشقا ئاشتى»①.

10

ئىچكى ئاسىيا رايونىدىكى غايەت زور قۇملۇق — تەكلىماكان چۆللۈكى ئۆز باغرىغا ئاجايىپ ـ غارايىپ تىلسىماتلارنى يوشۇرۇپ كەلدى. تارىختا ئوخشاشمىغان ئىرق ۋە ئوخشاشمىغان تىل سىستېمىلىرىغا مەنسۇپ بولغان قانچىلىغان مىللەتلەر بۇ يەردە ئۆز ئىزلىرىنى قالدۇردى. قانچىلىغان بوستانلىقلار ۋە قەدىمكى شەھەر ـ قەلئەلەر قۇم دېڭىزى ئاستىدا غايىب بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا يېڭىلىرى پەيدا بولدى. بۇ يەردىكى پەسىللىك دەريا ـ ئېقىنلار ۋە كۆچمە كۆللەر سانسىز قېتىملاپ ئورۇن يۆتكىدى. بوستانلىقلارمۇ ئۇلارغا ئەگىشىپ ئۆز دائىرىسىنى كېڭەيتىپ ياكى تارايتىپ تۇردى. كىشىلەر بۇ قورقونچلۇق قۇملۇق ھەققىدە ئاجايىپ ـ غارايىپ رىۋايەتلەرنى توقۇشتى. خورازلارنىڭ چىللاشلىرى بىلەن تۆلپارلارنىڭ كىشنەشلىرى ئاڭلىنىپ

① خانىدا تورۇ (ياپونىيە): «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى»، خەنزۇچە نەشرى، 94 ـ بەت؛ ئۇيغۇرچە نەشرى، 174 ـ، 175 ـ بەتلەر.

دىغان غايىب شەھەرلەر توغرىسىدىكى قىزىقارلىق چۆچەكلەر يىپەك يولىدىكى تۆگە كارۋانلىرى بىلەن بىللە يىراق جايلارغىچە تارقالدى. . . قىسقىسى، تالاي دەۋرلەر ئۆتۈپ كەتتى، نۇرغۇن نەرسىلەر ئۆزگەردى، لېكىن، پەقەت بىرلا نەرسە يەنى بۇ يەردىكى بوستانلىق ھاياتى ۋە ئۇنىڭغا ياندىشىپ مەدەنىيەت ئەندىزىسى ئۆزگەرمىدى. چوڭ قوشۇلۇشتىن كېيىنكى يېڭى ھاياتنى كۆچكە ئېرىشكەن ئۇيغۇر مىللىتى تاكى زامانىمىزغا قەدەر مىڭ يىلدىن ئارتۇق بوستانلىق تۇرمۇشىنى بېشىدىن ئۆتكۈزدى.

دەرۋەقە، تارىم ئويمانلىقى ۋە ئۇنى قوچاقلاپ ياتقان تەكلىماكان چۆلى جۇغراپىيىلىك جەھەتتىن جۇڭگو، ھىندى ۋە ئىران مەدەنىيەت سىستېمىلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى پىنھان بوشلۇققا مۆكۈنۈپ ياتقان بىر تەبىئىي چوڭقۇرلۇق ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ بالىياتقۇسمان شەكلى، جۇغراپىيىلىك جايلىشىش ئورنى ۋە ھەر قايسى چوڭ مەدەنىيەت رايونلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلىق زونا بولغانلىقى بىلەن ئۇچ چوڭ قىتئەنى بىر ـ بىرىگە باغلاپ تۇرغان ئوتتۇرا يەر دېڭىزىغا تولىمۇ ئوخشايتتى.

غەرب تەرەپتىكى ئوتتۇرا يەر دېڭىزىمۇ ئاسىيا، ئافرىقا ۋە ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى غايەت زور بالىياتقۇ ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ كۈۋەجەپ تۇرغان يېنىك دولقۇنلىرى بىلەن تۆت ئەتراپتىكى قەدىمكى ئەللەرنىڭ تەپەككۇرىنى ۋە ئىجادىيەت ئىقتىدارىنى غىدىقلاپ كەلگەنىدى. ئۇنىڭ جەنۇبىدىكى مىسىر مەدەنىيىتى، شەرقىي قىرغىقىدىكى ئىبراي ـ بابىل مەدەنىيىتى ۋە شىمالىي ساھىللىرىدىكى يۇنان ـ رۇم مەدەنىيەتلىرى دەل ئۇنىڭ تىنىقىدىن نەپەس ئېلىپ بىخەلانغانىدى. گېگىلنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، «ئوتتۇرا يەر دېڭىزى يەر شارىنىڭ تۆتتىن ئۈچ قىسىم يۈزىنى بىرلەشتۈرگەن بىرىكتۈرمە ئامىل ئىدى. ئۇ، دۇنيا تارىخىنىڭ مەركىزى، كونا دۇنيانىڭ يۈرىكى ئىدى. . . ناۋادا ئوتتۇرا يەر دېڭىزى بولمىغان بولسا، دۇنيا تارىخىنى تەسەۋۋۇر قىلىشمۇ تەس بولغان بولاتتى»①.

① گېگىل: «تارىخ پەلسەپىسى»، 131 ـ، 132 ـ بەتلەر.

ۋەھالەنكى، ئاسىيا كىندىكىگە جايلاشقان تارىم ئويمانلىقى ۋە ئۇنى قوۋچاقلاپ ياتقان تەكلىماكان چۆلى سېپى ئۆزىدىن بىر قۇم دېڭىزى ئىدى. گېئولوگىيە ئالىملىرىنىڭ پەرەزلىرىگە ئاساسلانغاندا، ئوتتۇرا يەر دېڭىزى ئەسلىدە ئىچكى قۇرۇقلۇق بولۇپ، كېيىن ئاتلانتىك ئوكيانىنىڭ ئۆرلىشى بىلەن دېڭىزغا ئايلانغان بولسا، تەكلىماكان چۆلى ئەسلىدە ئىچكى دېڭىز بولۇپ، كېيىن يەر پوستى ھەرىكىتى تۈپەيلىدىن چوڭ قۇملۇققا ئايلانغانىدى.

بۇ يەردە دېڭىز دولقۇنلىرىنىڭ مەۋجىلىرى ئاڭلانمايتتى، بەلكى قۇم بورانلىرىنىڭ ۋىزىلداشلىرى ھۆكۈم سۈرەتتى.

بۇ يەردە ئوتتۇرا يەر دېڭىزىغا ئوخشاش قۇياش سۇ يۈزىدىن كۆتۈرۈلۈپ يەنە سۇ يۈزىگە ئولتۇرمايتتى، بەلكى قۇم بارخانلىرى ئارقىسىدىن ئۆرلەپ يەنە قۇم بارخانلىرىغا پاتاتتى.

بۇ يەردە مەدەنىيەت ئۇچۇرلىرى دولقۇن يېرىپ كېتىۋاتقان يەلكەنلىك كېمىلەر بىلەن ئەمەس، بەلكى كولدۇرما سادالىرىنى ياڭرىتىپ مېڭىۋاتقان تۆگە كارۋانلىرى ئارقىلىق ئالماشتۇرۇلاتتى.

بۇ يەر گويا دېڭىزغا ئوخشاشلا كىشىلەرگە پايانسىزلىق ۋە چەكسىزلىك ئۇقۇمى بېرەتتى. لېكىن دېڭىز خەلقلىرى دېڭىزنىڭ چەكسىزلىكى ئىچىدىن ئۆزلىرىنىڭ چەكسىز يوشۇرۇن ھاياتىي كۈچىنى ھېس قىلىپ، ئۆز ئالدىدىكى چەكلىك بارلىقتىن ھالقىپ چىقىپ كېتىشنى ئىستىسە، بۇ يەردىكى قۇملۇق خەلقلىرى پەسىللىك دەريا ئېقىنلار ھاسىل قىلغان تار دائىرىدىكى بوستانلىقلارغا باغلىنىپ ياشايتتى. ئۇلار ناھايىتى چەكلىك ھاياتلىق بەلبېغىدا تۇرۇپ يىراقتىكى غايىۋى مەنزىرىلەرگە ئىنتىلىپ ياشىسىمۇ، لېكىن ئاشۇ مەنزىرىلەرنىڭ يا بېشى، يا ئايىغىنى كۆرەلمەيتتى. بۇنىڭ بىلەن ئىلاھىي تۈسى قويۇق بولغان ئوي - پىكىرلەر ۋە مېتافىزىكىلىق تەسەۋۋۇرلار ئارقىلىق ئۆز كۆڭلىگە تەسەللىي تاپاتتى.

تەكلىماكاننىڭ قۇرغاق ئىقلىمى بۇ يەردە ياشىغۇچى كىشىلەرنىڭ

قۇرغاق پسىخىكىسىنى شەكىللەندۈرگەنىدى. خۇددى ياپونىيىلىك كوجىما جۇيىچى ئېيتقاندەك: «تەكلىماكان قۇملۇقى بەئەينى ئانەش دوزاخقا ئوخشايتتى. بۇنداق بولۇشىدىكى سەۋەب، ھىمالايا تېغى، پامىر ئېگىزلىكى، قۇرۇم تېغى قاتارلىق تاغ تىزمىلىرى تەبىئىي دەرىپەردە ھاسىل قىلىپ، دېڭىزدىن كېلىدىغان نەم شامالنى توسۇپ تۇراتتى. ئۇنىڭ قۇرغاقلىقى شۇ قەدەر قورقۇنچلۇقكى، ئېكسپېدىتسىيىچى ستەينموۇ ھەيرانلىق ئىلكىدە ھەتتا ‹ئەرەب قۇملۇقلىرىنمۇ بۇ جاي بىلەن سېلىشتۇرغىلى بولمايدۇ، دەپ تاشلىغانىدى»①. بۇ يەردىكى بۇنداق قۇرغاق مۇھىت پەقەت يۇلتۇزدەك تارالغان يېشىل بوستانلىقلار ئارقىلىقلا سەل - پەل تىزگىنلىنەتتى. شۇڭلاشقا پەسىللىك دەريا - ئېقىنلار ۋە ئۇنىڭغا ئەگەشكەن بوستانلىقلار بۇ يەردىكى ھاياتلىقنىڭ ئالدىنقى شەرتى ئىدى. ئەگەر بوستانلىقلار بولمايدىكەن، بۇ يەردە ھاياتلىق مەۋجۇدىيىتى ۋە قۇم ئاستىغا غەرق بولغان قەدىمكى تارىم مەدەنىيىتىمۇ بولمىغان بولاتتى. تەبىئىي جۇغراپىيىلىك تۈزۈلۈشتىن ئېيتقاندا، «ھازىرقى كۇنده تارىم ئويمانلىقىنىڭ مەركىزىي بۆلىكى- شالاڭ ئوت - چۆپلەر ۋە چاتقاللار ئۆسىدىغان كۆللۈك زونا، كۆللۈك زوننىڭ ئەتراپى قۇم بارخانلىرى ئۆرە - تۆپە بولۇپ تۇرىدىغان چۆللۈك زونا، بۇنىڭ ئۈچۈرىسى قۇرغاقچىلىق ۋە شورغا چىداملىق چاتقاللار ۋە توغراقلار ئۆسىدىغان مۇنبەت زونا، بۇنىڭ چۆرىسى تاغ ئېتەكلىرىدىكى شېغىللىق زونا، ئەڭ چەتلىرى ئېگىز تاغلىق زونا. ئاسىيادىكى ئەڭ ئېگىز تاغ بولغان تەڭرىتاغ، پامىر، قاراقۇرۇم، ئالتۇن تاغلار بۇ ئويمانلىقنى ئوراپ تۇرىدۇ»②.

دېمەك، مانا مۇشۇنداق قورقۇنچلۇق چوڭ قۇملۇقنى چۆرىدەپ، دەريا - ئېقىنلارغا ئەگىشىپ گويا يېشىل مەرۋايىتلاردەك تارالغان

① كوجىما جۇيىچى (ياپونىيە): «يىپەك يولىدىكى 99 سىر»، 46 - بەت.
② ئىمىن تۇرسۇن: «تارىم مەدەنىيىتى ھەققىدە دەسلەپكى مۇلاھىزە» — «تارىمدىن تامچە»، 424 - بەت.

بوستانلىق ژادىلاردا قەدىمكى تارىم مەدەنىيىتى يارىتىلغاندى. بۇ يەردىكى بوستانلىقلار ئويمانلىقنىڭ مەركىزىي قىسمىدىكى تەكلىماكان چۆلى بىلەن ئەتراپتىكى تاغ ئېتەكلىرىنى چۆرىدىگەن شېغىللىق زونا ئارىلىقىدىكى تىندۇرما بەلباغنى مەركەز قىلىپ ھالقىسىمان يېشىل كارىدور ھاسىل قىلغانىدى. لېكىن بۇ كارىدور ھالقىسى بىر - بىرىگە تامامەن تۇتۇشۇپ كەتمەيتتى. قەدىمكى يىپەك يولى دەل مۇشۇ بىر-بىرىگە تۇتۇشۇپ كەتمىگەن بوستانلىق كارىدورنى بويلاپ شەكىللەنگەنىدى. خۇددى ئىمىن تۇرسۇن ئەپەندىم ئېيتقاندەك: «چۆللۈكتىكى ئۇنۇمدار بوستانلىق— خەلقنىڭ تەبىئەت ئۈستىدىن غەلىبە قازانغانلىقىنىڭ بەلگىسى ئىدى. پارلاق قەدىمكى دەۋر مەدەنىيىتى يارىتقان كىشىلەرنىڭ كۆچى مۇشكۈللۈكلەرنى يېڭىپ، خىلمۇ خىل خەتەرلىك توساقلاردىن ھالقىپ ئۆتۈپ، جۇملىدىن ‹ئۈستىدىن ئۇچار قۇشلار ئۆتەمەيدىغان، پەستە چارپاي - ھايۋانات ئىزى كۆرۈنمەيدىغان، قارىسا كۆز يەتمەيدىغان› باياۋاننى كېزىپ، . . . ‹قىشمۇياز قار ئۆكسىمەيدىغان، قۇم - شېغىللار ئۇچۇپ يۈرىدىغان. . . › ئوتتۇرا ئاسىيا قارلىق ئارتلىرىنى ئېشىپ، جۇڭگو بىلەن چەت ئەللەرنىڭ ئالاقە يولىنى ئاچقان»①.

شەك - شۈبھىسىزكى، جۇغراپىيىلىك تۈزۈلمە ۋە ئىقلىم جەھەتتىكى پەرقلەر بۇ جايدىكى خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت ئەندىزىسىگە غايەت زور تەسىرلەرنى كۆرسەتتى. ئۇلارنىڭ تارىم چوڭقۇرلۇقىغا يەرلىشىپ، تەكلىماكان چۆلىنى قۇچاقلاپ، يىراقتىكى ئۇپۇق سىزىقىغا قاراپ كېتىۋاتقان تۆگە كارۋانلىرىغا تەلپۈنۈپ ياشايدىغان ھاياتلىق مۇھىتىنى، شەرقتىكى چوڭ دەريا ۋادىلىرىنى ئاساس قىلغان تېرىم تۈزلەڭلىكلىرى ياكى غەربتىكى دېڭىز سودىسىنى مەركەز قىلغان شەھەر - قەلئە ئەللىرى بىلەن سېلىشتۇرۇپ بولمايتتى.

① ئىمىن تۇرسۇن: «تارىم مەدەنىيىتى ھەققىدە دەسلەپكى مۇلاھىزە» - «تارىمدىن نامچە»، 429 - بەت.

ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ شەرقتىكى بۇيۇك قوشنىلىرىغا ئوخشىمايتتى. ئۇلارنىڭ پىكىر تارىخى ۋە پەلسەپىۋى مۇلاھىزىلىرى ئادەم بىلەن ئادەم ئوتتۇرىسىدىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت ۋە شەخسنىڭ جەمئىيەتكە بولغان مەسئۇلىيىتىدە ئىپادىلەنمەيتتى. ئائىلە، نەسەب - ئەھكام ۋە قانداشلىق مۇناسىۋەتلەرنى ئاساسىي ھالقا قىلمايتتى. ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتى خۇددى گابائىن خانىم ئېيتقاندەك: «كېيىنكى مەزگىللەردىكى كلاسسىك مەدەنىيەتكە ياكى خەنزۇ مەدەنىيىتىگە ئوخشىمايتتى. ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلى ئۇلارنىڭ شەرقتىكى بۇيۇك قوشنىسى ۋە ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلىغا تېخىمۇ ئوخشىمايتتى. ئۇلارنىڭ سەنئىتىمۇ رۇجىيا ئىدىيىسىنىڭ سەۋرچان ھەم تەمكىن خاھىشىغا ئوخشىمغان ھالدا، يۇمۇرلۇق تۇيغۇ ۋە ھەجۋى سىزما ئۇسلۇبىنى كۆپرەك ئىپادە قىلاتتى»①.

ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ يىراق غەربتىكى دېڭىز مەدەنىيىتى يارىتقان قوشنىلىرىغىمۇ ئوخشىمايتتى. بۇ يەردە ئارال ۋە يېرىم ئارالارنىڭ كۆكۈش دېڭىز بىلەن ئەبەدىي سۆيۈشۈپ تۇرۇشىدىن ھاسىل بولغان ساھىل ۋە پورت - پرىستان مەدەنىيىتى مەۋجۇت ئەمەس ئىدى. ئۇلاردا غەربلىكلەردەك ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى جىنمى ئىزدىنىشلىرىنىڭ مەركىزى قىلمىدىغان، شەخسنىڭ ئەركىنلىكى، مۇستەقىللىقى ۋە ھوقۇق - مەنپەئىتىنى ھەممىدىن ئۈستۈن قويىدىغان، تەبىئەتنىڭ سىرىنى ئېچىشقا تىرىشمىدىغان، سۈبيېكتنى گەۋدىلەندۈرۈشكە ماھىر، ئابستراكت تەپەككۇر، ئىجادىيەت قىزغىنلىقى ۋە تەۋەككۇلچىلىك روھىغا بای پسخىك ھالەت ئومۇمىي ئېقىمغا ئايلانمىغانىدى. ئەمما ئۇلار يىراق قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلاپ ھېسسىيات جەھەتتە كۈنپېتىش تەرەپتىكى مەدەنىيەت ئەندىزىسىگە بولغان مايىللىقىنى ئىپادىلەپ كەلگەنىدى. شەرقە باستۇرۇپ كىرگەن ئالېكساندر ماكېدونىسكىينىڭ قانچە ئەسىرلەردىن بۇيان «ئىسكەندەر»

① ئا. ژون گابائىن: «قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىدىكى ئىجتىمائىي ھايات»، 153 - بەت.

نامى بىلەن شەرقچە ئوتۇپىيىنىڭ يۈكسەك سىمۋولىغا ئايلىنىشى، سوقرات، ئەپلاتون، ئەرەستو (ئارىستوتېل) قاتارلىق يۇنان پەيلاسوپ-لىرىنىڭ ھەكىم - ئۇستاز سۈپىتىدە ئۇلۇغلىنىشى شۇنىڭ جۈملىسى-دىن ئىدى.

ئۇلار، يەنى مەركىزىي ئاسىيا بوستانلىقلىرىدا ياشىغۇچى ئاھالە-لەر ئۆزىگە خاس پىسخىك تىندۇرمىغا ۋە ئارىلاشما خاراكتېرلىك مەدەنىيەت ئەندىزىسىگە ئىگە ئىدى. بۇ يەردىكى ئۇيغۇر خەلقى تارىم ۋادىسىدىكى ئەجدادلىرىنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق بوستانلىق تۇرمۇشى ۋە مەدەنىيەت ئەندىزىسىگە ۋارىسلىق قىلغانىدى. شۇ سەۋەبتىن ئۇلاردا ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا بوستانلىقلىرىغا خاس مەدەنىيەت پىسخە-كىسى شەكىللەنگەنىدى. بۇ خىل مەدەنىيەت پىسخىكىسىنى سىلىش-تۇرما تەتقىقات ئۇسۇلى ئارقىلىق تۆۋەندىكى ئىككى نۇقتىدىن تەھلىل قىلىش مۇمكىن:

بىرىنچى، بوستانلىق مەدەنىيىتى ۋە ئۇ يېتىلدۇرگەن پىسخىك ئەندىزە

بوستانلىقلاردىن ئىبارەت بۇ ئالاھىدە ھاياتلىق شارائىتى بۇ يەردە ياشىغۇچى خەلقلەردە زادى قانداق پىسخىك ئەندىزىنى يېتىلدۇرگەن؟ شۇنىسى ئېنىقكى، بوستانلىقلار ئانا تەبىئەتنىڭ ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادىكى قۇرغاق زونىلارغا بەخش ئەتكەن خەير - ئېھسانى ئىدى. سۇ بولغانلىكى جايلارغا گويا يۇلتۇزلاردەك تارالغان بوستانلىقلار بۇ يەرنىڭ قاتتىق قۇرغاق ئىقلىمىنى نەمدىگۈچى ۋە ھۆلدىگۈچى بىردىن-بىر ئېكولوگىيىلىك ۋاستە ئىدى. چۈنكى گاۋىن ھامبلىي ئېيتقان-دەك: «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئەڭ مۇھىم ۋە ئەڭ كۆرۈنەرلىك جۇغراپە-يىلىك ئالاھىدىلىكى، ئۇنىڭ دېڭىز - ئوكيانلارنىڭ تەسىرىدىن تاما-مەن ئايرىلىپ تۇرغانلىقىدىدۇر. بۇ خىل ئەھۋال ئوتتۇرا ئاسىيادا ھۆل - يېغىن مىقدارىنىڭ ئاز بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. يامـ-

غۇر سۈيىنىڭ كەمچىللىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ كۆپ قىسىم رايونلىرى-نىڭ ئادەتتىن تاشقىرى قۇرغاق مۇھىتىنى ھاسىل قىلغان»[1]. شۇڭ-لاشقا، بوستانلىقلارنى ئىزچىل تۇرۇش ۋە ئۇنى كۆچمە قۇملارنىڭ تەھدىتىدىن ساقلاش، بۇ يەردىكى ھاياتلىق مەۋجۇ-دىيىتىنىڭ ئالدىنقى شەرتى ئىدى. بوستانلىق ۋادىلار ئۆز ئەتراپىدىكى تاغلاردىن ئېقىپ چۈشكەن پەسىللىك دەريا - ئېقىنلار، كارىز ۋە يەر ئاستى سۇلىرى شۇنىڭدەك ئىچكى قۇرۇقلۇق دەريالىرىدىن سىڭىپ چىققان سۇلاردىن پەيدا بولغانىدى. بۇ يەردە تەبىئەت مۆتىدىل بەلباغلا-ردىكى تېرىم رايونلىرىدەك كىشىلەرنى پەپلىمەيتتى. بەلكى كىشىلەر تەبىئەتنى پەپلەيتتى. تەبىئەتنىڭ خاھىشچە بولغاندا، بۇ يەردىكى بوستانلىقلارنىڭ كۆلىمى بارغانسېرى تارىيىپ، تامامەن قۇملىشىپ كەتكەن بولاتتى. لېكىن بۇ يەردىكى بوستانلىق خەلقلىرىنىڭ ئىشچان قولى ئۆزلىرىنىڭ بۇ قىسمەتلىك ھاياتلىق ماكانىنى تەبىئەتنىڭ توخ-تاۋسىز خىرىسلىرىدىن ساقلاپ كەلدى.

دەرۋەقە، قۇرغاق ئىقلىمىدىكى بوستانلىق ھاياتى پەقەت تارىم ئويمانلىقىغىلا خاس تۇرمۇش ئۇسۇلى ئەمەس ئىدى. شەرقتە تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي گىرۋەكلىرىدىن تارتىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران ئېگىزلىكى، ئەرەب چۆللۈكلىرى شۇنىڭدەك سەھرايى كەبىر قۇملۇقلىرىغا قەدەر ئۇزاققا سوزۇلغان بۇ قۇرغاق چۆللۈك ئىقلىمىدا ئومۇمىيۈزلۈك بوستانلىق ئىگىلىكى مەۋجۇت ئىدى. ئۇلارنىڭ ھەممە-سى ئوخشاشلا چۆللۈكتىكى سۇ مەنبەلىرىنى قوغلىشىپ، قۇم بارخان-لىرىنىڭ دائىملىق تەھدىتى ئىچىدە ياشايتتى. قۇرغاق ئىقلىم ۋە سۇسىز چۆللەر ئۇلارنىڭ ھەرىكەتچان، ئەمما قۇرغاق پىسخىكىسىنى يېتىلدۇرگەنىدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆز ۋۇجۇدىدىكى بوشلۇقلارنى ۋە چاتاقلىق ئىستەكلىرىنى ئۆزۈلدۈرمەي ئۆتۈپ تۇرىدىغان تۆگە كارۋان-

① گاۋىن ھامبلىي(ئامېرىكا): «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، 3 - بەت.

لىرىنىڭ ئۇچۇرلىرىدىن قاندۇراتتى. لېكىن ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقىدىكى بوستانلىق ئاھالىلىرى بىلەن ئەرەب چۆللۈكلىرىدىكى بېدۇئىن (بەدەۋي ئەرەبلەر) قەبىلىلىرىنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلى ۋە پسىخىك ئەندىزىسى ناھايىتى زور پەرق قىلاتتى.

تارىم ئويمانلىقىدىكى ئاھالىلەر ناھايىتى بۇرۇنلا بوستانلىق ھايا-تىغا ئۆتكەن بولۇپ، ئۇلار بوستانلىقلارنى مەركەز قىلغان تېرىم ئىگىلىكى ۋە كىچىك تىپتىكى شەھەر ـ بازارلار ھاياتىنى ئۆز تۇرمۇش ئۇسۇلىنىڭ مەركىزي ھالقىسى قىلغانىدى. بۇ يەردىكى ھەر بىر بوستانلىق گويا بىر تەنھا ئارالغا ئوخشاش ئۆزىگە لازىملىق تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى ئاساسي جەھەتتىن ئۆزى تەمىنلىيەلەيتتى. گەرچە بۇ يەردە مۇئەييەن دائىرىدە چارۋىچىلىق ئىگىلىكى تەڭ مەۋجۇت بولسا-مۇ، لېكىن ئۇ ئاساسلىق ئىگىلىك شەكلى ئەمەس ئىدى. شۇڭلاشقا بۇ يەرنىڭ ھاياتىنى تىپىك بوستانلىق ئەندىزىسى دېيىشكە بولاتتى. ئۇلارنىڭ پسىخىك قۇرۇلمىسى ھەنىۋا قۇملۇق خەلقلىرىگە ئوخشاش قۇرغاق ـ چاڭقاق ۋە دولقۇنسىمان كەيپىياتنى ئىپادىلەپ تۇرسىمۇ، لېكىن ئۇلار بۇنداق ھالەتنى تىنىمسىز ھالدىكى كۈرەشتىش كۈرۈشى ۋە بوستانلىقلارنى كېڭەيتىشكە ئۇرۇنۇش خاھىشى ئارقىلىق نەمدەپ تۇراتتى.[1] شۇڭلاشقا ئۇلار چۆل ئىقلىمىدىكى تىپىك تېرىمچىلار ئىدى. ئۇلارنىڭ روھي سىغىمچانلىقى ۋە پسىخىك ئېنېرگىيىسى سىرتتىن كەلگەن كۆچمەن قەبىلىلەرنىڭ زىلزىلىسىنى ھامان ئۆز قوينىغا سىڭ-دۈرۈپ تاشلىيالايتتى.

لېكىن ئەرەب چۆللۈكلىرىنىڭ ئەھۋالى بۇنىڭغا ئوخشىمايتتى. ئۇ يەردە قار سۈيى بىلەن تەمىنلەيدىغان ئېگىز قارلىق تاغلار ياكى يەر ئاستى سۈيىنى باشلاپ چىقىدىغان كارىزلار مەۋجۇت ئەمەس ئىدى. قۇملۇقلاردىكى ئاندا ـ ساندا ئۇچرايدىغان بۇلاقلار ئۇلارنىڭ ئاساسلىق سۇ مەنبەسى ئىدى. بوستانلىقلارنىڭ دائىرىسىمۇ تار ھەم كىچىك

ئىدى. كىچىك تىپتىكى ئېكىنزارلىقلار مەۋجۇت بولسىمۇ، لېكىن ئۇ يەرنىڭ ئاساسلىق ئىگىلىك شەكلى چۆل تىپىدىكى كۆچمەن چارۋە-چىلىق ئىدى. ئۇلار ئۆزىگە زۆرۈر بولغان تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى گاھىدا بۇلاڭچىلىق ۋاستىسى ئارقىلىق تولۇقلايتتى. خۇددى ف-لىپ. ھىتتى ئېيتقاندەك: «قۇملۇق ھاياتىدىكى ئىقتسادىي ۋە ئىجتە-مائىي ئەھۋاللار بۇلاڭچىلىق ھەرىكىتىنى بىر خىل مىللىي ئادەت تۇسىگە كۆتۈرگەنىدى. كۆز يەتكۈسىز قۇملۇقتا ئۇرۇشخۇمار كەيپە-يات بىر خىل قۇتۇلغىلى بولمايدىغان پسىخىك ھالەتكە ئايلانغانىدى. . . قۇملۇقتىكى كۆچمەن چارۋىچىلارنى بىر تەپ سۈپىتىدە قارىغاندا، ئۇلارنىڭ ھازىرى ۋە ئۆتمۈشى تامامەن ئوخشاش ئىدى. كەلگۈسىمۇ مۇقەررەر شۇنداق بولاتتى. ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت ئەندىزىسى مەڭگۈ بىر خىللىقنى ساقلايتتى، ئۆزگىرىش، ئىلگىرىلەش، تەرەققىياتلارنىڭ ھەممىسى ئۇلارنىڭ ئۆز خاھىشى بىلەن تەلپۈندىغان نەرسىلىرى ئەمەس ئىدى. . . بەدوئىنلار، تۆگە ۋە خورما ئەرەب قۇملۇقلىرىدىكى بار-لىق ھاياتلىقنىڭ ئۇچىتە بىرلىك شەكلىدىكى ھۆكۈمرانى ئىدى. ئۇنىڭ-غا قۇم دانچىلىرى قوشۇلسا، قۇملۇقتىكى تۆت چوڭ پېرسىرناڭ شەكىللىنەتتى»[1]. شۇڭلاشقا «بەدوئىنلار بەدەن قۇرۇلۇشى ۋە پسى-خىك تۈزۈلمە جەھەتتە قۇملۇق ۋە چۆل ـ باياۋان تىپىغا خاس ئۇزلۇك-سىزلىك، قۇرغاقچىلىق ۋە زېرىكىشلىك مۇھىتنى ئىپادە قىلغانىدى. ئاناتومىيە جەھەتتىن ئۇ بىر ـ بىرىگە تۇتىشىپ تۇرغان نېرۋا، سۆڭەك ۋە مۇسكۇللار بىرىكمىسى ئىدى، خالاس. بەدەن قۇرۇلۇشى جەھەتتىنمۇ قۇملۇقلارغا خاس قاقاسلىق ۋە قاغجىراغلىقنى كۆرۈڭالغىلى بولاتتى. . . ئۇلا-ر پاسسىپلىق بىلەن ناچار مۇھىتقا چىداشقا رازى ئىدىكى، ئۆزلىرى ياشاۋاتقان ھاياتلىق شارائىتىنى ئۆزگەرتىشنى خالىمايتتى، تەقدىرنىڭ

① فىلىپ. ھىتتى (ئامېرىكا): «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، سودا نەشرىياتى 1995 ـ يىل نەشرى، I كىتاب 52 ـ بەت.

قانداق بولۇشى ئۇلار ئۇچۇن مۇھىم ئەمەس ئىدى. شەخسىيەتچىلىك ئۇلارنىڭ يەنە بىر روشەن خۇسۇسىيىتى ئىدى. . . ئىنتىزام، تەرتىپ ۋە نوپۇز - ئابروي قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى قۇملۇق ھاياتىدىكى چوقۇنۇش ئوبيېكتلىرى ئەمەس ئىدى»①. ئۇنىڭ ئۇستىگە، دىنىي چۆچەكلەر قۇملۇقتىكى بېدوئىنلارنىڭ قىزىقىدىغان خاھىشى ئەمەس ئىدى. «سام خەلقلىرى دىنلىرىنىڭ دەسلەپكى ئۇندۇرمىلىرى قۇملۇقتا ئەمەس، بەلكى بوستانلىقلاردا شەكىللەنگەن ۋە تەرەققىي قىلغان. . . بېدوئىنلار دىنغا نىسبەتەن قىلچە كۆڭۇل بۆلمەيتتى. «قۇرئان» دا ئۇلار ھەققىدە توختىلىپ «ئەئرابىيلەر (كۆچمەن چارۋىچى ئەرەبلەر) نىڭ كۇفرلىقى ۋە مۇناپىقلىقى تېخىمۇ زىيادىدۇر، ئاللا پەيغەمبىرىگە نازىل قىلغان شەرىئەت ئەھكاملىرىنى بىلمەسلىككە ئۇلار ئەڭ لايىقتۇر، دەپ ھۆكۈم قىلىنغانىدى»②.

كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقىدىكى بوستانلىقلار ھاياتى ئۆز ئەتراپىدىكى قۇملۇق رايونلىرىنىڭ ئەندىزىسىگە ئوخشىمىغان ھالدا ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرنى ئىپادە قىلغاندى. بۇ يەر ئاسىيانىڭ مۆتىدىل بەلباغ تۇزلەڭلىكلىرى، جۇملىدىن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونى، ھىندى ۋە گانگ دەريالىرى ھاۋزىلىرى قاتارلىق جايلاردىكى تىپىك ئاسىياچە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىغا خاس تېرىم مەدەنىيىتى ئەندىزىسىدىنمۇ خېلىلا پەرقلىنەتتى. ئۇلارنىڭ تەبىئەتكە تايىنىپ كۇن كەچۇرىدىغان، يېتەرلىك يامغۇر - يېغىن ۋە تۇتاش كەتكەن تۇزلەڭلىكلەرگە تايىنىپ تۇجۇپلەپ تېرىقچىلىق قىلىدىغان، زىلزىلە ۋە داۋالغۇشلاردىن خالىي، يىراقتىكى غايىۋى مەنزىرىلەرگە ئەمەس، بەلكى كۆز ئالدىدىكى رېئاللىققا كۆپرەك كۆڭۇل بۆلىدىغان، ئادەملەر ئوتتۇرىسىدىكى رەسىم - قائىدە ۋە ئەخلاقىي پرىنسىپلارنى كۆچەپ تەكىتلەيدىغان، ئادەم بىلەن ئادەم ئوتتۇرىسىدا-

① ② فىلىپ. ھىتتى (ئامېرىكا) : «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، سودا نەشرىياتى 1995 - يىل نەشرى، I كىتاب 26 -، 27 - بەتلەر.

كى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت ۋە تارىخىي تۇيغۇنى ئۆز ئىزدىنىشلىرىنىڭ ئەڭ يۇقىرى مىزانى قىلىدىغان، ئۆزىنى ئەزەلدىن دۇنيا ۋە ئالەمنىڭ مەركىزى دەپ قارايدىغان ئىچىمايىل مەدەنىيەت ئەندىزىسى بۇ يەر بىلەن تۇپتىن ئوخشىمايتتى.

بۇ يەر بىر خىل تىپىك بوستانلىق ئەندىزىسىگە مەنسۇپ ئىدى. ئۇلار شەرق تېرىمچىلىرىغا ئوخشاش مەڭگۇ ئۆزگەرمەيدىغان بىرلا خىل ئىگىلىك شەكلىگە تايانمايتتى. بىرلىككە كەلگەن، ھوقۇق مەركەزلەشكەن ھاكىمۇتلەق سىياسىي تۇزۇلمىگىمۇ چوقۇنمايتتى. سېپىل سوقۇپ، قورشاۋ ھويلا سېلىپ ئۆز كۆڭلىنى خاتىرجەملەندۇرىدىغان تۇرمۇشنىمۇ ياقتۇرمايتتى. . .

ئۇلار بوستانلىقلاردىكى تېرىم تۇرمۇشنى ئۆزلىرىنىڭ ئاساسىي ئىگىلىك شەكلى قىلسىمۇ، لېكىن ھەر ۋاقىت تار دائىرىدىكى چارۋىچىلىق ۋە باقمىچىلىقنى تەڭ ئېلىپ باراتتى. بوستانلىقلاردا گاھ گۇللىنىپ، گاھ زەئىپلىشىپ تۇرىدىغان شەھەر - بازارلار بولسا، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە سودا - تىجارەتكە تايىنىپ ئۆز تەقدىرىنى بەلگىلەيتتى. ئۇلار مەلۇم بىر سىياسىي كۈچ ئاستىدا بىرلىككە كەلسىمۇ، لېكىن ھەر قايسى بوستانلىقلار ئۆزلىرىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى جەھەتتىكى ئايرىملىقى ۋە بىر - بىرىگە تۇتاشمايدىغانلىقى سەۋەبلىك ھامان ئۆزلىرىنىڭ ھەر قايسى تەرەپلەردىكى نىسبىي مۇستەقىللىقى ۋە ئۆزگىچىلىكلىرىنى ساقلاپ قالاتتى. بۇ يەردە ئاھايىتى قەدىمكى دەۋرلەردىلا ھەر قايسى بوستانلىقلارنى ئاساس قىلىپ 30دىن 50 نەچچىگىچە ئۇششاق شەھەر دۆلەتلىرى قۇرۇلغانىدى. كېيىنچە بۇ سان تەدرىجىي ئازلاپ ھەر قايسى تارىخىي دەۋرلەردە مەلۇم سىياسىي كۈچلەر تەرىپىدىن بىرلىككە كەلتۈرۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن تاكى قوچۇ ۋە قاراخانىيلار دەۋرىگىچە تامامەن بىر ئورتاق گەۋدىگە ئۇيۇشتۇرۇلمىدى. بۇنداق ھالەت قەدىمكى ھىندىستان جەمئىيىتىنىڭ سىياسىي ئەھۋالىغا ئوخشاپ كەتسىمۇ، لېكىن ھىندىچە مەدەنىيەت

ئەندىزىسى ۋە تەپەككۇر ئۇسۇلى بۇ يەرگە تامامەن ماس كەلمەيتتى. قەدىمكى يۇنان تەۋەسىدىمۇ ئافىنا، سپارتا قاتارلىق نۇرغۇنلىغان شەھەر دۆلەتلىرى مەيدانغا كەلگەنىدى. ئۇلار فېدېراتسىيە شەكلىدە ئۆزئارا ئۇيۇشۇپ بىر- بىرىنىڭ ئەركىنلىكى ۋە مۇستەقىللىقىنى كاپالەتكە ئىگە قىلغانىدى. كېيىنچە بۇ ھالەت رۇم ئىمپېرىيىسىنىڭ قۇدارلىق تۈزۈمىدىكى جۇمھۇرىيەتلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە زېمىن ھازىرلىغانىدى. ۋەھالەنكى، قەدىمكى يۇنانىدىكى شەھەر دۆلەتلىرى بىلەن قەدىمكى تارىم ئويمانلىقىدا قۇرۇلغان شەھەر دۆلەتلىرىنىڭ خاراكتېرى ۋە سىياسىي ئەندىزىسىدە تۈپكى پەرقلەر بار ئىدى. ناۋادا قەدىمكى يۇنانىدا بىر قانچىلىغان شەھەر دۆلەتلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى غەربچە ئىجتىمائىي ئەھدىنامە ۋە سىياسىي ئەركىنلىكنى كاپالەتلەندۈرىدىغان فېدېراتسىيە تۈزۈمىنىڭ بىخلانغانلىقىنىڭ نەتىجىسى دەپ قارالسا، قەدىمكى تارىم ۋادىسىدا قۇرۇلغان شەھەر دۆلەتلىرى نوقۇل ھالەتتىكى جۇغراپىيىلىك ئايرىملىق ۋە يېتىملىكنىڭ مەھسۇلى ئىدى، خالاس. چۈنكى تارىم ئويمانلىقىدىكى غايەت زور قۇملۇق — تەكلىماكان گىرۋەكلىرىگە يۇلتۇزلاردەك تارالغان بوستانلىقلارنىڭ ھەر بىرى بىر تەنھا يېشىل ئارال ئىدى. بۇ يېشىل ئاراللارنىڭ ئۆزئارا تۇتۇشۇپ، بىر پۈتۈن يېشىل كاربىدور ھاسىل قىلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بۇ يەردە ياشىغۇچى كىشىلەر پەقەت نوپۇس كۆپىيىپ بوستانلىقلارنىڭ ھەجىمى ئومۇمىي ئاھالىنىڭ ماددىي ئېھتىياجىنى قاندۇرالمىغان چاغدىلا ئاندىن بوستانلىقنى كېڭەيتىشكە ياكى ئەتراپتىكى قوشنا بوستانلىقلارغا كۆچۈشكە مەجبۇر بولاتتى.

دەرۋەقە، تارىم ۋادىسىنىڭ ئەلمىساقتىن بۇيانقى ئىشلەپچىقىرىش شەكلى ۋە تۇرمۇش ئۇسۇلى بوستانلىقلارنى ئۆزىگە ئالدىنقى شەرت قىلىپ كەلگەنىدى. شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرىنىڭ غەربكە كۆچۈشى ۋە تارىم ئويمانلىقىدا ئۇيغۇرلىشىش جەريانىنىڭ تۈگەللىنىشى بۇ

يەرنىڭ بوستانلىق ھاياتىغا تۈپتىن ئۆزگىرىش ئېلىپ كېلەلمىدى، بەلكى شىمالدىن كەلگەن كۆچمەن چارۋىچى ئاھالە تېزلا بوستانلىق تۇرمۇشىغا يەرلىشىپ ئەسلىدىكى تېرىم ئاھالىلىرىنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلىنى ناھايىتى زور دەرىجىدە داۋاملاشتۇردى. شۇڭلاشقا بوستانلىق مەدەنىيىتى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىگە نىسبەتەن ناھايىتى زور تارتىش كۈچىگە ئىگە ئىدى. بۇ يەرگە كۆچكەن ياكى يۆتكەلگەن كۆچمەن يايلاق قوۋملىرىنىڭ كۆپىنچىسى بوستانلىق خەلقلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەت جەريانىدا ئۆزىنى دەڭسىيەلمىگەن ھامان بوستانلىقلارنىڭ جەلپكار قوينىغا ئەسىر بولاتتى. يېڭى كۆچۈپ كەلگەن جەڭگىۋار ۋە ھەربىكەتچان بىر مىللەت بوستانلىق ۋادىلىرىدىكى ئاھالىلەرنى سىياسىي جەھەتتىن كونترول قىلسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش ئۇسۇلىغا ئۆزلىرى ئەسىر بولاتتى. خۇددى فىلىپ ھىتتى ئېيتقاندەك: «ھەربىكەتچان ۋە كۆچۈپ يۈرىدىغان بىر مىللەت ئولتۇراق مىللەتلەر رايونىغا بېسىپ كىرگەندىن كېيىن، بۇ يەردىكى ئەزەلدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان مەدەنىيەت مەزمۇنىغا مۇئەييەن ئۆزگەرتىشلەر ئېلىپ كېلىشى، قان تېپى ۋە ئىرقى جەھەتتىن ئارىلاشما ھالەتنى شەكىللەندۈرۈشى مۇمكىن. لېكىن ئەسلىدىكى يەرلىك ئاھالىلەرنى تۈپ يىلتىزىدىن قۇرۇتۇۋېتىشى ھەقىقەتەنمۇ ئاز كۆرۈلىدىغان بىر ھادىسە»①. شۇڭلاشقا خېلى بۇرۇنلا تۈركلىشىش جەريانى باشلىنىپ مىلادىيە IX ئەسىردىكى چوڭ قوشۇلۇشتىن كېيىن، ئۇيغۇرلىشىش جەريانى تاماملانغان تارىم ئويمانلىقىدا ئەسلىدىكى بوستانلىق ئىگىلىكى يەنىلا داۋاملاشتۇرۇلدى ۋە ناھايىتى زور دەرىجىدە ۋاريىسلىق قىلىنىدى. بۇ يەردە ئەزەلدىن داۋاملىشىپ كەلگەن بوستانلىق پىسخىكىسى چوڭ قوشۇلۇشتىن كېيىنكى ئۇيغۇر مەدەنىيەت پىسخىكىسى-

① فىلىپ. ھىتتى(ئامېرىكا) : «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، سودا نەشرىياتى، 1995 - يىل نەشرى، 12 - بەت.

ىنىڭمۇ ئاساسىي ئېقىمى بولۇپ كەلدى.

قىسقىسى، بۇ يەردىكى بوستانلىق پسىخىكىسى ئوتتۇرا ۋە مەر-كىزىي ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقلىرىنىڭ تىپىك ئالاھىدىلىكى ئىدى. ئوتتەك قىزىپ تۇرغان چوڭ قۇملۇقلار ئوتتۇرىسىدىكى كىمخاپتەك بوستانلىقلاردا بىر خىل دۇملەنمە ھالەتتىكى زېرىكەرلىك كەيپىيات ھۆكۈم سۈرەتتى. سانجاق - سانجاق قۇم بارخانلىرى بۇ يەردىكى كىشىلەرنىڭ چاڭقاق ئىستىكىنى يەنمۇ كۈچەيتىپ تۇراتتى. كىشىلەر تىنىمسىز ئىشلەيتتى. بوستانلىقلارمۇ توختاۋسىز ئۆزگىرىپ تۇراتتى. لېكىن تەبىئەتنىڭ تەھدىتى تۈگىمەيتتى. تەكلىماكان تولىمۇ قۇرغاق، ئادەملەر ئاجايىپ چاڭقاق ئىدى. سۇ بولسىلا ھاياتلىق داۋاملىشاتتى. شۇڭا بۇ يەردىكى كىشىلەر كۆز ئالدىدىكى چەكلىك ھاياتلىق ماكانىدا تۇرۇپ چەكسىز نەرسىلەرنى خىيال قىلاتتى. يىراقتىكى مەنزىرىلەرگە تەلپۈنەتتى، لېكىن ئۆز دائىرىسىدىن چىقىپ كېتەلمەيتتى. ئۇلارنىڭ قۇرغاق ۋۇجۇدى بىلەن تەگسىز روھىي دۇنياسى ئۆزلىرى قۇچاقلاپ ياشايدىغان تەكلىماكان چۆلى بىلەن كۆرۈنمەس روھىي بىرلىك ھاسىل قىلغانىدى. قوللىرى چاك - چاك يېرىلغان، يۈزلىرى ئاپتاپتا مىس رەڭگە كىرگەن، كالپۇكلىرىنى گەز باغلىغان بۇ كىشىلەرنىڭ ۋۇجۇدىدا بىر خىل تىنىچ كەتكەن چوڭقۇرلۇق ۋە ئۆتمۈشكە تۇتۇشۇپ كەتكەن چەكسىزلىك ئەكس ئېتەتتى. ئۇلار تەنھا ئىدى. تۆت ئەتراپى قۇم بارخانلىرى بىلەن ئورالغان تار بوستانلىقلاردا ئۆزلىرىنى غېرىبانە سېزەتتى. دۇنيادىن ئايرىلىپ قالغان، تەبىئەت تەرىپىدىن تاشلىۋېتىلگەن تۇيغۇ ئۇلارنى قىينايتتى. ئەمەلىيەتتە بوستانلىقلاردىلا ئەمەس، بەلكى تۆت ئەتراپى ئېگىز تاغلار بىلەن قورشىلىپ تۇرغان بىر پۈتۈن تارىم ئويمانلىقىمۇ تەبىئي ھالدا كىشىگە بىر خىل تەنھالىق تۇيغۇسى بېرەتتى. شۇڭلاشقا ئۇلار سىرتتىن كېلىدىغان ھەر قانداق يېڭى ئۇچۇر ۋە يېڭىلىقلارغا قىزىقاتتى، تەلپۈنەتتى ۋە چوقۇناتتى. دىنىي قىزغىنلىق ۋە ئىلاھىي پەلسەپە بوستانلىق خەلقىنىڭ

ىنىڭ كۈچلۈك خاھىشى ئىدى. بۇددىزم، مانى ۋە ئىسلام ئەقىدىلىرىنىڭ بۇ پىنھان چوڭقۇرلۇقتا بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى گۈللىنىشكە ئېرىشىشى شۇنىڭ سەۋەبىدىن ئىدى. ئۇلار ئۆز ۋۇجۇدىدىكى قۇرغاق ۋە چاڭقاق ئىستەكلىرىنى پەقەت سىرتقى غىدىقلىنىش ئارقىلىق سۇغۇرۇشقا كۆنۈككەنىدى. شۇڭا يىپەك يولىنىڭ دەسلەپكى ئۇلىنىڭ ئېچىلىشى ئۇلارنىڭ سىرتتىن ئۇچۇر ئېلىش ۋە ئۆزىنى تولۇقلاش ئىستەكى بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك ئىدى. «بوستانلىق ۋادا بولمايدىكەن، يىپەك يولىمۇ بولمىغان بولاتتى. يۇنان تارىخچىسى ھىرودوتنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، يىپەك يولىنى ئاخىرقى ھېسابتا بوستانلىق ۋادىلارنىڭ ئىلتىپاتى دېيىشكە بولاتتى»①. مانا مۇشۇ ۋادىلاردا ياشاپ كەلگەن بوستانلىق خەلقلىرى قەدىمكى دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ ئۆزئارا ئۆتۈشۈشىدا غايەت زور رولىلارنى ئويناندى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، قۇملۇقلاردىن كېلىدىغان ئىسسىق شامالدىن ۋە بوستانلىقلاردىكى زېرىكەرلىك ھاياتتىن روھىي تىندۇرمىسى قاغجىرىغان، ئىلاھىي دوگماتىكا ۋە شەرقچە مېتافىزىكا ئارقىلىق ئۆزىگە تەسەللىي تاپقان، ئەمما ھېسسىياتقا ۋە شېئىرىي تۇيغۇغا بای، ئىشقىي ھورمۇنلىرى ئويغاق، ۋۇجۇدى ئۆركەشلەپ تۇرىدىغان بۇ كىشىلەر يىپەك يولىدىن تىنىمسىز ئاڭلىنىپ تۇرىدىغان كولدۇرما سادالىرى ئارقىلىق ئۆز روھىي دۇنياسىنى سۇغۇرۇپ كەلدى.

ئىككىنچى، ئۇرۇغ - قەبىلە مۇناسىۋەتلىرى يىمىرىلگەن، مۇ-ئەييەن «يۇرت» نى ئاساس قىلغان تارقاق ھالەتتىكى جەمئىيەت تۈزۈلمىسى

بىر مىللەتنىڭ جەمئىيەت تۈزۈلمىسى ھامان ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت پسىخىكىسىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىدۇ. شەرق بىلەن غەرب ئەللىرى ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت ئەندىزىسى. تەپەككۇر ئۇسۇلى، پىسخىك خاراكتېرى جەھەتلەردىكى ماھىيەتلىك پەرقلەر دەل ئۇلارنىڭ

① كوجىما جۇيىچى (ياپونىيە): «يىپەك يولىدىكى 99 سىر»، 9 - بەت.

ئىجتىمائىي جەمئىيەت تۈزۈلمىسىنىڭ ئوخشىماسلىقىدىن كېلىپ چىققان.

غەربتە بولۇپمۇ ياۋروپا مەدەنىيىتىنىڭ ئانا مەنبەسى بولغان قەدىمكى يۇنانداۋ قانداشلىق ۋە ئۇرۇغ - جەمەت مۇناسىۋەتلىرىنى ئاساس قىلغان جەمئىيەت تۈزۈلمىسى بالدۇرلا يىمىرىلگەنىدى. ئۇلارنىڭ شەھەر دۆلەتلىرىنى مەركەز قىلغان فېدراتسىيە ئەندىزىسى بىر خىل بېكىنىش ھالەتتىكى نوقۇل تېرىم جەمئىيىتى ئەمەس، بەلكى سىرتقا ئېچىۋېتىلگەن جانلىق سودا جەمئىيىتى ئىدى. تاۋار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشى، دېڭىز قاتنىشىنىڭ راۋانلىقى، زور تىپتىكى كۆچمەن ئاھالىلەرنىڭ تىنىمسىز ئولتۇراقلىشىشى بۇ يەردە قانداشلىق شەكلىدىكى ئۇرۇغ - قەبىلە تۈزۈمىگە ئورۇن بەرمىگەنىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئۇلاردا قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلاپلا قانۇنىي شەكىل ۋە ئىجتىمائىي ئەھدىنامە ئارقىلىق مۇئەييەن سىياسىي ئەندىزىگە ئۆيۈشقان، ئەمما شەخس، سۈبيېكت ۋە ئىجتىمائىي بىرلىكلەرنىڭ ھوقۇق-مەنپەئىتى كاپالەتكە ئىگە قىلىنغان دېموكراتىك تۈزۈلمىنىڭ ئۇندۇرمىلىرى شەكىللەنگەنىدى. بۇنىڭدىن ئىككى مىڭ يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئىلگىرىلا ئارىستوتېل «پولىتىكا» ناملىق ئەسىرىدە، شەرقچە ئىجتىمائىي تۈزۈلمە بىلەن قەدىمكى يۇنان تۈزۈمىنىڭ ماھىيەتلىك پەرقلەرگە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكەنىدى. ئۇ، يۇنانىنىڭ شەھەر فېدېراتسىيىلىرىنى قانداشلىق مۇناسىۋەت ئۇستىگە قۇرۇلغان تەشكىلىي بىرلىك ئەمەس، بەلكى ئورتاق مەنپەئەت ئارقىلىق باغلانغان ئىجتىمائىي بىرلەشمىلەرنىڭ سىياسىي ئىتتىپاقىدۇر، دەپ قارىدى. ئۇ يەنە مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: «بەزىلەر يۇنانىنىڭ شەھەر فېدېراتسىيە سىياسىئونلىرى شەرقنىڭ خاقان، ئائىلە باشلىقى ياكى قۇلدارلىرى بىلەن ئوخشاش دەيدۇ. شەك - شۈبھىسىزكى، بۇ خىل قاراش بىمەنىلىكتۇر»①.

① ئارىستوتېل: «پولىتىكا»، سودا نەشرىياتى، 1995 - يىل نەشرى، 3 - بەت.

شەرق خەلقلىرى، جۈملىدىن جۇڭگو ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكى ئاھالىلىرى تېپىك شەرقچە ئىجتىمائىي ئەندىزىگە ئىگە ئىدى. بۇ يەردىكى تۈتاش تۈزلەڭلىكلەر، كەڭ كەتكەن ئېكىنزارلىقلار، نىسبەتەن تەرەققىي قىلغان تېرىم ئىگىلىكى، مۇقىم، رېتىملىك، زىلزىلىلەردىن خالىي تۇرمۇش غەرب ئەندىزىسىگە تامامەن ئوخشىمايدىغان جەمئىيەت تۈزۈلمىسىنى شەكىللەندۇرگەنىدى. ئۇلار ئائىلە، نەسەب ۋە قانداشلىق مۇناسىۋەتلەرنى ئاساس قىلغان شەرقچە ھاكىمۇتلەق سىياسىي فورما ياكى قاتلاممۇ قاتلام دەرىجە ۋە سالاھىيەت تەرتىپىگە بۆلۈنگەن جەمئىيەت تۈزۈلمىسى ئىچىدە ياشايتتى. ئۇرۇغ - جەمەت بەلگىسىنى ساقلىغۇچى فامىلە ۋە جەمەت نامىنى ئەۋلادمۇ ئەۋلاد داۋاملاشتۇراتتى. تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەتلىرىنى بىلدۇرىدىغان ئاتالغۇ ۋە تېرمىنلار ئاجايىپ كۆپ ئىدى. ئۇلارنىڭ قۇرۇلۇش ۋە بىناكارلىق ئىدىيىلىرىمۇ ناھايىتى روشەن ھالدا دەرىجە - سالاھىيەت قارىشى ۋە بېكىنىش ئەندىزىنى ئىپادە قىلاتتى. ئۇلار ئۆز جەمئىيىتىنى ئىجتىمائىي ئەھدىنامە ياكى قانۇن ئېڭى ئارقىلىق ئەمەس، بەلكى مۇتلەق نوپۇز، مۇستەبىت تۈزۈم ۋە مۇرەككەپ ئەدەب - ئەخلاق مىزانلىرى ئارقىلىق ئىدارە قىلاتتى. ئەجدادلىرى ئۇلاردىن قانچە ئۇزارغانسېرى، سىرلىقلىق تۇسى ۋە ئۇلۇغلۇق دەرىجىسىمۇ شۇنچە ئېشىپ باراتتى. شۇڭا كۆز ئالدىدىكى ھەننۇا رېئال مەسىلىلەرنى ئەجدادلىرى قالدۇرۇپ كەتكەن ئەنئەنىۋى ئۆلچەم ۋە «مۇقەددەس» دەستۇرلارنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە ھەل قىلىش، ئىككى كەلىمە سۆزنىڭ بىرىدە قەدىمكىلەرنىڭ ئەقلىيىلىرىنى نەقىل كەلتۈرۈش بۇ يەردىكى ئومۇمىي كەيپىياتقا ئايلانغانىدى. بۇنداق نەسەب ۋە قانداشلىق مۇناسىۋەتلەر ئۇستىگە قۇرۇلغان ئىجتىمائىي جەمئىيەت تۈزۈلمىسىدە «ئەجداد» چۈشەنچىسى مۇقەددەس ۋە دەخلى - تەرۇزسىز ئىدى. «جۇڭگودا بىر كەلىمە «مەڭگۈلۈك» قاغىش سۆزى بار بولۇپ، ئۇ ھەمىشە «ئاناڭنى!...» سۆزى ئارقىلىق ئىپادىلىنەتتى. لۇشۈن بۇ خىل تىللاش ئادىتىنى

«دۆلەت قاغىشى» دەپ ئاتىغاندى. دۇنيادىكى نۇرغۇن مىللەتلەردە ئادەم تىللىسا شۇ ئادەمنىڭ دەل ئۆزىنى تىللايتتى. لېكىن پەقەت جۇڭگودىلا ئادەم تىللىسا شۇ ئادەمنىڭ ئۆزىنى تىللىماستىن، بەلكى «ئىتنىڭ بالىسى»، «ئاناڭنى»، «موماڭنى»، «ئۇرۇغ - پۇشتۇڭنى»... دېگەن سۆزلەر بىلەن ئەجدادلىرىنى تىللايتتى. بۇ شۇنىڭ ئۈچۈنكى، دەرىجە - سالاھىيەت تۈزۈمى ئاستىدا، مەزكۇر ئادەمنىڭ سالاھىيىتى ئۇنىڭ ئۇرۇغ - جەمەتىنىڭ سالاھىيىتى بىلەن ئۆلچىنەتتى. ئۇنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ ئالدىدا ئۇنىڭ ئورنى ھېچنېمىگە ئەرزىمەيتتى. سالاھىيەت تۈزۈمى جۇڭگولۇقلارنىڭ مۇستەقىل كىشىلىك خاراكتېرى ۋە ئۆزلۈك ئېڭىنىڭ يېتىلىشىگە توسالغۇ بولغانىدى. باشقىلار ئۇلارنىڭ شەخسەن ئۆزىنى تىللىسا، ئۇلار خورلۇق ھېس قىلمايتتى. پەقەت ئۇرۇغ - ئەجدادلىرىنى تىللىغان چاغدىلا، ئاندىن قەلبىدىكى ئەڭ مۇقەددەس ھېسسىياتىغا ۋە ئىززەت - غورۇرىغا دەز كېتەتتى»①. مانا بۇ ئاسىياچە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ پەيدا بولۇشى بىلەن قانداشلىق مۇناسىۋەتلەرنىڭ سىرتىمىقى ئىپتىلگەن شەرقچە جەمئىيەت ئەندىزىسى ئىدى.

ھالبۇكى، تارىم ئويمانلىقى ۋە ئۇنىڭ بوستانلىق ئەندىزىسى غەربلىكلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئەھدىنامە ئۇستىگە قۇرۇلغان جەمئىيەت تۈزۈلمىسىگىمۇ، شەرقلىقلەرنىڭ قانداشلىق مۇناسىۋەتلەر ۋە نەسەب قارىشى ئۇستىگە قۇرۇلغان شۇنداقلا فېئوداللىق ئەخلاقىي مىزانلار قېلىپلاشقان جەمئىيەت فورمىسىغىمۇ ئوخشىمايتتى.

بۇ يەردە ھەر قايسى بوستانلىقلارنى ئاساس قىلغان كىچىك تېپىتىكى شەھەر دۆلەتلىرى مەيدانغا كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ غەربچە فېدېراتسىيە ۋە دېموكراتىك ئىدىيە تۆرەلمىلىرىنىڭ نەتىجىسى ئەمەس ئىدى. تارىم ئويمانلىقىدىكى قەدىمكى شەھەر دۆلەتلىرى يۇنان ۋە رىم

① گاۋيابياۋ، ۋۇدەنماۋ: «مىللىي روھىنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىدا»، جۇڭگو ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر نەشرىياتى شىركىتى، 1988 - يىل نەشرى، 30 - 31 - بەتلەر.

فېدېراتسىيىلىرىدەك مۇئەييەن ئىجتىمائىي ئەھدىنامە گەۋدىسىگە ياكى ھەر بىر ئىجتىمائىي بىرلىك ئۆزىنىڭ مۇستەقىللىقى ۋە ھوقۇق - مەنپەئىتىنى كاپالەتلەندۈرۈشنى ئالدىنقى شەرت قىلىدىغان سىياسىي بىرلەشمىگە ئۇيۇشمىغانىدى. بۇ يەردىكى بوستانلىقلاردا سودا - تىجارەت، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە باشقا ئىگىلىك شەكىللىرى تەڭ مەۋجۇت بولسىمۇ، لېكىن تېرىم ئىگىلىكى يەنىلا مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەيتتى. شەھەر دۆلەتلىرى ۋە بوستانلىقلارنى مەركەز قىلغان يەرلىك ھاكىمىيەتلەرنىڭ ئۇزاققىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى، ئەمەلىيەتتە جۇغراپىيىلىك ئايرىملىق ۋە يېتىملىكنىڭ مەھسۇلى ئىدى. بۇ يەردىكى شەھەرلەر نوپۇسى ئاز، تەرەققىياتى ئاستا، بوستانلىقلارغا ئەگىشىپ تىنىمسىز يۆتكىلىپ تۇرىدىغان، سېپىل ۋە توپا تاملاردىن سىلىنغان كىچىك - كىچىك يۇرتلار ئىدى. ئۇلار ئادرېئاتىك دېڭىزى بويىدىكى سىرتقا ئېچىۋېتىلگەن، دېڭىز سودىسى ۋە تاۋار ئىگىلىكىنى ئاساس قىلغان، بازار رىقابىتى ئارقىلىق ئۆز گۈللىنىشىنى يېتەكلەيدىغان يۇنان شەھەرلىرىگە ئوخشىمايتتى. قەدىمكى يۇنان شەھەرلىرىدە ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدىكى ئابستراكت مۇلاھىزىلەر كەڭ كۆلەمدە قانات يېيىپ، ھېپوكراتنىڭ ئاتوم نەزەرىيىسى، ئەپلاتوننىڭ غايىۋى دۆلىتى، ئارىستوتېلنىڭ سىياسىي پولىتىكىسى، بېركلىينىڭ جۇمھۇرىيەت نۇقتىئىنەزىرى بەس - بەستە شەرھىلىنىۋاتقان چاغدا، تارىم ئويمانلىقىدىكى پىنھان بوستانلىقلاردا ئادەم بىلەن تەڭرىنىڭ مۇناسىۋىتىنى مەركەز قىلغان ئىلاھىي ئوي - پىكىرلەر جۇش ئۇرۇپ، نازاكەتكە، خىيالىي تۈيغۇغا ۋە رومانتىكىغا تولغان بۇددىزم تەم سىزمىلىرى ۋە مۇقام ھادىسىسىنىڭ ئۇندۇرمىسى بولغان «ماھادۇر كۆيلىرى» راۋاجلىنىۋاتاتتى.

بۇ يەر جۇغراپىيىلىك جەھەتتىن بىر پۈتۈن گەۋدە ھېسابلانسىمۇ، لېكىن بۇ غايەت زور ئويمانلىق ئىچىدىكى ھەر قايسى بوستانلىقلار تارقاق ھالەتتىكى ئىجتىمائىي بىرلىكلەرنى ھاسىل قىلغانىدى. خۇددى

دى يۇي تەيشەن ئەپەندى ئېيتقاندەك: «قەدىمكى غەربىي يۇرتتا، بولۇپمۇ تارىم ئويمانلىقىنىڭ گىرۋەكلىرىدىكى بوستانلىق رايونلىرىدا تەبىئىي جۇغراپىيىلىك شارائىتىنىڭ چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن كىشىلەر ئەتراپتىكى قۇملۇقلار بىر - بىرىدىن ئايرىپ تۇرغان تەنها بوستانلىقلاردا ياشايتتى. بىر پارچە چوڭ بوستانلىق كۆپىنچە هاللاردا بىر مۇستەقىل هاكىمىيەتنى شەكىللەندۈرەتتى. گەرچە هەر قايسى بوستانلىقلار ئوتتۇرىسىدا ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت ئالاقىلىرى بولۇپ تۇرسىمۇ، لېكىن جۇغراپىيىلىك ئايرىملىق هامان سىياسىي جەهەتتىكى بۆلۈنمە ۋەزىيەتنى كەلتۈرۈپ چىقىراتتى. شۇ سەۋەبتىن غەربىي يۇرتتىكى هەر قايسى بوستانلىقلار ئېتنىك قاتلام ۋە مەدەنىيەت جەهەتلەردە كۆرۈنەرلىك پەرقلەرنى شەكىللەندۈرگەن»①. قەدىمكى چاغلاردىلا تارىم ۋادىسىدا چوڭ جەهەتتىن قۇمۇل - تۇرپان ئويمانلىقىنى ئاساس قىلغان شەرقىي گىرۋەك مەدەنىيەت توپى، كۇچا - ئاقسۇنى مەركەز قىلغان ئوتتۇرا ۋە شىمالىي گىرۋەك مەدەنىيەت توپى ۋە قەشقەر - يەكەن- خوتەننى مەركەز قىلغان غەربىي ۋە جەنۇبىي گىرۋەك مەدەنىيەت توپلىرى ۋۇجۇدقا كەلگەنىدى. مۇشۇ ئۇچ چوڭ مەدەنىيەت توپى ئىچىدە يەنە نەچچە ئونلىغان كىچىك بوستانلىقلار ۋە يۇرتلار بار ئىدى. مىلادىيە IX ئەسىردىكى چوڭ قوشۇلۇشتىن كېيىن، تامامەن ئۇيغۇر-لاشقان بۇ ۋادىدا يەنىلا ئاۋۋالقى تارقاق هالەتتىكى جەمئىيەت تۈزۈلمىسى داۋاملاشتى ۋە يەنمۇ قېلىپلاشتى.

شۇندىن باشلاپ بۇ يەردە يىراق شەرق تۈزلەڭلىكلىرىدىكى تېرىم ئەندىزىسىگە تامامەن ئوخشىمىغان هالدا قانداشلىق مۇناسىۋەت بويىچە بۆلۈنگەن ئۇرۇغ - قەبىلە تۈزۈلمىلىرى تېزلىكتە يىمىرىلدى. هەر قايسى بوستانلىقلاردىكى تېرىم هاياتىغا كۆنۈككەن ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ شىمالىي قۇملۇق دەۋرىدىن قېپقالغان ئۇرۇغ - قەبىلە مۇناسىۋەتلىرىنى تامامەن ئۇنتۇپ كەتتى. ئوتتۇرا ئاسىيا بوستانلىقلىرىدىكى

① يۇتەيشەن قاتارلىقلا تۈزگەن «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى»، 168 - بەت.

ئۇيغۇر، ئۆزبېك قاتارلىق شەھەرلەشكەن تېرىم مىللەتلىرى قازاق، قىرغىز قاتارلىق چارۋىچىلىق تۇرمۇشىنى ئاساس قىلغان تۈركىي قوۋملەرنىڭ ئەكسىچە، ئۇرۇغ - قەبىلە نامىلىرىنى ئەمەس، بەلكى هەر قايسى يۇرت ۋە شەھەرلەرنىڭ نامىنى قوللىنىدىغان بولدى. هەتتا ئۇلارنىڭ تىللىرىدا تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەتلىرىنى ئىپادىلەيدىغان سۆز- ئاتالغۇلار بارغانسېرى ئازىيىپ، ئاددىي فورمىغىلا مەركەزلەشتى. رۇسىيە تۈركولوگى ن. ئا. باسكاكوف بۇ هەقتە مۇنداق دەپ يازدى: «قازاقلار تېخى XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە ئۇرۇغ - قەبىلە تۈزۈمىنى ساقلاپ كەلگەن. ۋەهالەنكى ئۆزبېكلەر بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار ئۇرۇغداشلىق تۈزۈمىنىڭ قالدۇقلىرىنى ئاللىقاچان تۈگىتىپ، ئۇزاق مۇددەتلىك فېئودالىق دەۋرنى بېسىپ ئۆتكەن. شۇنىڭ نەتىجىسىدە قازاق، قارا قالپاق، ئالتايلىقلار ۋە باشقا خەلقلەرنىڭ پۈختا ساقلىنىپ كېلىۋاتقان ئۇرۇغ - قەبىلە مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئەكسىچە، ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ ئۇرۇغ ۋە قەبىلە تەۋەلىكىنى ئۇنتۇپ كەتكەن بولۇپ، مەلۇم يۇرت ياكى شەھەرگە قارىتىلغان نام - ئاتالغۇلارنى ئىشلىتىدۇ»①.

هەر قايسى بوستانلىقلار ۋە ئۇلارنىڭ بىر - بىرىدىن چوڭ قۇملۇقلار ئارقىلىق ئايرىلىپ تۇرۇشى ئۇيغۇر مىللىتىدە تەدرىجىي هالدا كۆچلۈك «يۇرت» قارىشىنى شەكىللەندۈردى. ئۇلار ئەمدى ئۆزلىرىنىڭ «يەتتە ئەجدادىغىچە ئېسىدە تۇتۇش» تەك ئۇرۇغ - جەمەت ئۇدۇمىنى ئۇنتۇپ، ئۇچ ئەۋلادتىن بۇرۇنقى نەسەبىگە ئانچە ئېسىلىپ كەتمەيدىغان بولدى. بەلكى ئۇنىڭ ئورنىغا تار مەھەللىۋي يۇرت قارىشى بارغانسېرى كۈچىيىپ باردى. XVI ئەسىرگە كەلگەندە، ئىسلامىيەت ئېتىقادى پۈتكۈل ئۇيغۇر مىللىتىگە ئومۇملاشقاندىن كېيىنمۇ ئۇلارنىڭ هەر قايسى بوستانلىقلارنى ئاساس قىلغان يۇرت ئەنئەنىسى ۋە ئايرىم مەدەنىيەت پەرقلىرى يەنىلا ساقلىنىپ قېلىۋەردى. بۇنىڭ

① ن. ئا. باسكاكوف (سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى): «تۈركىي تىللار»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986 - يىل نەشرى، 3 - بەت.

قاراپ كەلدى. لېكىن يۇقىرىقى ئوبيېكتىپ سەۋەبلەردىن باشقا يەنە روھىي ۋە پسىخىكىلىق سەۋەبلەرمۇ مۇئەييەن تەسىرلەرنى كۆرسەتتىمۇ - قانداق؟ بىزنىڭ قارىشىمىزچە، بۇ مەسىلىدە مانى دىنىنىڭ كۆرسەتكەن تەسىرىنى تىلغا ئېلىشقا توغرا كېلىدۇ.

مانى دىنى دەسلەپ ئىراندا مەيدانغا كەلگەن بىر خىل ئارىلاشما خاراكتېرلىق دىن بولۇپ، ئۇنىڭ تەلىماتىدا خرىستىئان، قەدىمكى بابىل، يۇنان ۋە ھىندى دىنلىرىنىڭ ئىدىيىۋى تەسىرلىرى بار ئىدى. شۇڭلاشقا بۇ دىن ئۆزىنىڭ كۆچلۈك ماسلىشىشچانلىق ئالاھىدىلىكى بىلەن ناھايىتى تېزلىكتە ئوتتۇرا ئاسىياغا تارقالغانىدى. ئۇرخۇن خانلىقى تەۋەسىدىكى شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرى مانى دىنى بىلەن ئۇچرىشىشتىن بۇرۇن تەبىئەت دىنى بولغان شامان ئەقىدىسىدە تۇرۇپ كەلگەنىدى. شامانىزم قەدىمكى يايلاق تۇرمۇشى كەچۈرگەن كۆچمەن چارۋىچى خەلقلەرنىڭ تۇرمۇش ئالاھىدىلىكى بىلەن زىچ بىرلىشىپ كەتكەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ قەھرىمانلىق جاسارىتى، ھېچنېمىدىن يانماي دىغان كۆچلۈكلەر پسىخىكىسىغا تولىمۇ ماسلىشاتتى. چۈنكى پەقەت ھەربىكەتچانلىق، تىنىمسىز كۆچۈپ يۈرۈش ۋە ھەر ۋاقىت ھەربىي جەھەتتىكى جەڭگىۋارلىق ئارقىلىق ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىدىغان شىمالدىكى ئات ئۈستى ھاياتىدا، تەبىئەت دىنلىرىلا ئۇلارنىڭ بۇ خىل كۆچتۇڭگۇرلۇكىگە قوزغاتقۇچى كۈچ بولالايتتى. چۈنكى ئۇلار ئۆزلىرىگە زۆرۈر بولغان ماددىي بۇيۇملارنى «قان تۆكۈش ئۇسۇلى ئارقىلىق قولغا كەلتۈرەتتى. ئەگەر تەر تۆكۈش ئۇسۇلى ئارقىلىق ئېرىشسە، بۇ تولىمۇ يۇڭاش - رايىشلىق ۋە ئاجىزانلىق بولۇپ قالاتتى»①.

لېكىن مىلادىيە 762 - يىلى سوغدىلاردىن بولغان تۆت نەپەر مانى راھىبىنىڭ لوياڭدىن ئورخۇن بويىغا كېلىشى، ئۆز دەۋرىدىكى

① تاشتو (قەدىمكى رۇم): «گېرمانلار تەزكىرىسى»، سودا نەشرىياتى، 1977 - يىل نەشرى، 62 - بەت.

ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ پسىخىك تۈزۈلمىسىدە غايەت زور ئۆزگىرىشىنىڭ باشلانغانلىقىدىن دېرەك بەردى. شۇنىڭدىن باشلاپ، خۇددى «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» دا ئېيتىلغاندەك: «ئىلگىرى قان تۆكۈپ، ھايۋانات ئۆلتۈرۈپ ئۇزۇقلىنىدىغان بۇ خەلق ئەمدىلىكتە سەي - كۆكتات ۋە ئۈن - گۈرۈچ تائاملىرى يەيدىغان بولدى؛ ئىلگىرى قانلىق قىرغىنچىلىقلار داۋاملىق يۈز بېرىپ تۇرىدىغان بۇ جايدا ئەمدى ياخشىلىق ۋە رەھىمدىللىكنىڭ نۇرى چاقنايدىغان بولدى. . . » . سوغدى راھىبلىرى دەسلەپ مانى دىنىنى تارقىتىشقا باشلىغان چاغدا قاتتىق قارشىلىققا ئۇچرىغانىدى:

لېكىن كېيىنچە يۇقىرى قاتلام ئىچىدە ھىمايىگە ئېرىشتى. ھەتتا ئۇيغۇر قاغانىنىڭ شەخسەن ئۆزىمۇ مانى دىنىغا بولغان مايىللىقىنى ئىپادىلەشكە باشلىدى. ئاخىرىدا «قاغان تۆت نەپەر مانى راھىبى بىلەن ئىككى كىچە - كۈندۈز سۆھبەتلەشتى. ئۇچىنچى كۈنى سەھەردە ئالتۇن تاجىسىنى تاقاپ تەختكە ئولتۇرغاندا چەكسىز ئازابلاندى، ۋۇجۇدى تەۋرەندى، قەلبىدە گويا مۇھىم بىر نەرسىنى يوقىتىپ قويغاندەك گاڭگىراش ۋە ئارىسالدىچىلىق ئىچىدە ئۇزاققىچە قىينالدى. كېيىن قاغان چوڭ تېپتىكى ئوردا يىغىلىشى ئۆتكۈزدى ۋە مانى راھىبلىرى ئالدىدا تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ ئۆز گۇناھلىرىنى كەچۈرۈشنى ئۆتۈندى. . . »①. شۇنىڭدىن ئۇزاق ئۆتمەيلا مانى دىنى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ دۆلەت دىنى قىلىپ بېكىتىلدى. نەتىجىدە، پۈتكۈل ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئەقىدە سىستېمىسى ۋە دىنىي ئىدېئولوگىيىسىدە تۇپتىن ئۆزگىرىش يۈز بەردى. خۇددى بارتولد ئېيتقاندەك: «دىن تارقىتىش ساھەسىدە، سوغدىلارنىڭ تۈركىي قوۋملەرگە

① «يېڭىدىن تېپىلغان ئۇيغۇر قاغانىنىڭ مانى دىنىغا كىرىشى ھەققىدىكى پۈتۈك پارچىسى» — ژ. باك، ئا. ۋون گابائىن: «تۇرپان تېكىستلىرى»، I توم، 7 -، 9 - بەتلەر.

كۆرسەتكەن تەسىرى جۇڭگو تۈركىستانىدىكى ھىندى ـ ياۋروپا ئىرقىغا مەنسۇپ يەرلىك خەلقلەرنىڭ تەسىرىگە قارىغاندا تېخىمۇ كۆپ تەرەپلىمىلىك بولدى»①. مانى دىنى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ دۆلەت دىنىغا ئايلانغاندىن كېيىن، سوغدىلا پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھاكىمىيەت ئاپپاراتلىرىغا ئىچكىرىلەپ كىرىشكە باشلىدى ۋە ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ باشقا ئەللەر بىلەن بولغان سودىسىنى كونترول قىلىۋالدى. بۇنىڭ بىلەن خانلىقنىڭ ئەمەلىي تەسىر كۈچى ئاجىزلىشىپلا قالماستىن، بەلكى مانى دىنىنىڭ پەيلىشى بىلەن ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ پىسخىك خاراكتېرىدە رەھىمدىللىك، تىنچ ـ ئاسايىشلىق، يۇۋاش ـ يۇمشاقلىققا بولغان ئىچكى مايىللىق بارغانسىرى كۈچىيىپ باردى. بۇنداق پىسخىكىلىق يۇمشاقلىق شىمالىي يايلاقلاردىكى كۆچلۈكلەر جاھان سوراپ، ئاجىزلار شاللىنىپ تۇرىدىغان، ھەربىي جەڭگىۋارلىق ۋە ھەربىكەتچانلىق ئارقىلىق ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىدىغان شەرت ـ شارائىت بىلەن ئەسلا چېقىشالمايتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە «مانى دىنى جانلىقلارنى ئۆلتۈرۈشنى قاتتىق چەكلەيتتى، بۇ ھال يايلاق ھاياتىدىكى جەسۇر، ئۇرۇشقا ماھىر ۋە كۈچتۇڭگۇر مىللىي روھ بىلەن سىغىشالمايتتى. چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى بىلەنمۇ ماسلىشالمايتتى»②. دىنىي ئىدىئولوگىيە ۋە پىسخىك تۈزۈلمىدىكى بۇنداق كەسكىن بۇرۇلۇشلار ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ موڭغۇل ئېگىزلىكىدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى قەدەممۇ ـ قەدەم تەۋرىتىپ باردى شۇنداقلا 840 ـ يىلىدىكى سىياسىي تراگېدىيىنىڭ ئىچكى تۈرەلمىلىرىنى پەيدا قىلدى. ھەتتا ئۆز دەۋرىدىكى ئەرەب تارىخچىلىرى ۋە سەيياھلىرىمۇ مانى ۋە بۇددىزم ئەقىدىلىرىنىڭ تۈركىي قوۋملەرنىڭ مىللىي خاراكتېرىنى ئاجىز ۋە يۇمشاق ھالەتكە

① بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلەر تارىخىدىن ئون ئىككى لېكسىيە»، 49 ـ بەت.
② توختى مۇزئارت: «ئۇيغۇر تارىخ مەدەنىيىتى ئۈستىدە تەتقىقات»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1995 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 131 ـ، 132 ـ بەتلەر.

كەلتۈرۈپ قويغانلىقى ھەققىدە خاتىرىلەرنى قالدۇردى. مىلادىيە 869 ـ يىلى ۋاپات بولغان ئەرەب يىلنامىچىسى جەھىز توققۇز ئوغۇزلارنىڭ مانى دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ئەسلىدىكى جەڭگىۋارلىق چۈس خاراكتېرىنى يوقاتقانلىقى ھەققىدە مەلۇماتلار بەردى①.

دېمەك، مانى دىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان پىسخىكىلىق ياتلىشىش شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئات ئۈستىدىكى كۆچمەن تۇرمۇشىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، ئۆزلىرىنىڭ روھىي خاھىشلىرىنى سىغدۇرالايدىغان تېرىم ھاياتىغا يەرلىشىشنى جەددىي تەلەپ قىلدى. نەتىجىدە تارىم ئويمانلىقىدا تارىخىي خاراكتېرلىق چوڭ قوشۇلۇش يۈز بەردى. شۇنىڭ بىلەن بۇ يەردىكى ھەر قايسى بوستانلىقلاردا مانى ۋە بۇددىزم ئەقىدىلىرىنىڭ ئايالىق نازاكىتىگە تويۇنغان، شەرقچە مېتافىزىكىلىق خىياللار بىلەن پىنھان ئازابلارغا چىرمالغان، زىلزىلە ۋە ئەرلىك قەھرـ غەزەپلەردىن خالىي، مۇقىم ئولتۇراق تۇرمۇش باشلاندى. بۇ يەردىكى كىشىلەر ئەمدى قۇيۇندەك ئۇچقۇر ئارغىماقلارغا مىنگەن قەھرىمانلار ھەققىدە ئېپوسلارنى توقۇمايدىغان، تاش بالبالار ئەتراپىدا گۈلخان يېقىپ، ناخشا توۋلاپ، ئەسەبىيلەرچە پىرقىرىمايدىغان، كۆك بۆرە ھەققىدە گۈزەل رىۋايەتلەرنى ئېيتمايدىغان بولدى. بەلكى مانى ئىلاھىغا بولغان «توۋىنامە» لەرنى يادلاپ، بۇددىساتۋا ھەققىدىكى خىيالىي ھېكايىلەرگە مەپتۇن بولىدىغان، ئاچ يولۋاسىنى قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن ئۆز تېنىنى يەم قىلىپ بەرگەن ۋە «نىرۋانا» مەنزىلىگە يەتكەن شاھزادە ھەققىدىكى رىۋايەتلەردىن زوق ئالىدىغان بولدى.

بۇنداق ھالەت مىلادىيە X ئەسىرگىچە — تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي گىرۇھكىلىرىگە ئىسلام نۇرى يېتىپ كەلگىچە داۋاملاشتى. ھەتتا ئويمانلىقنىڭ شەرقىي گىرۇپكىدىكى تۇرپان ـ قۇمۇل رايونلىرىدا XV — XVI ئەسىرلەرگىچە داۋام قىلدى. شۇڭلاشقا «غەربىي يۇرت

① بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلەر تارىخىدىن ئون ئىككى لېكسىيە»، 54 ـ بەت

بۇددىزم مەدەنىيىتى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى بىر - بىرى-
دىن ئايرىپ قارايدىغان ياكى غەربىي يۇرت بۇددىزم مەدەنىيىتى قەدىم-
كى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ئەمەس، دەيدىغان قاراشلار ئىلمىي پوزىتسىيە-
گە زىت بولۇپلا قالماستىن، تارىخىي رېئاللىققىمۇ ئۇيغۇن ئەمەستۇر»①.

دەرۋەقە، ئىسلامىيەت ئېتىقادى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ جەمئىيەت
تۈزۈلمىسى، مەدەنىيەت ئەندىزىسى ۋە پىسخىك جۇغلانمىسىغا غايەت
زور تەسىرلەرنى كۆرسەتتى. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئىسلامىيەت ئېتىقا-
دىدىن كېيىنكى مىڭ يىللىق مەدەنىيەت تارىخى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ
پسىخىكىلىق تەندۈرمىسىدىكى ئەڭ ماھىيەتلىك تەرەپلەرنى ھاسىل قىل-
دى. قاراخانىيلار سۇلالىسىدىن تارتىپ تاكى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى
تېمۇرىيلەر ئىمپېرىيىسى ۋە يەركەن سەئىدىيە خانلىقى يىمىرىلگەنگە
قەدەر مەدەنىيەت، ئەدەبىيات - سەنئەت ۋە پەلسەپىدە ناھايىتى زور
مۇۋەپپەقىيەتلەر يارىتىلدى شۇنداقلا ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدىكى
ئالتۇن دەۋرلەر مەيدانغا كەلدى. ھالبۇكى، ئىنسانىيەت ئىدىئولوگىيە
تارىخىدا شۇ نەرسە ئايانكى، ھەر قانداق بىر دىنىي ئىدىئولوگىيە،
ھەر قانداق بىر روھىي ئەندىزە ھەر قايسى دەۋرلەردە يېڭى مەزمۇنلار
بىلەن بېيىتىلمىسا ۋە دەۋر ئېقىمىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۇرمىسە،
ھامان قاتمالليق ۋە زەئىپلىشىشتىن خالىي بولالمايدۇ. XV
ئەسىردىن كېيىن، ئىسلام دۇنياسىنىڭ چۈشكۈنلىشىشى ۋە ئوتتۇرا
ئاسىيا رايونىنىڭ تاشقى جەھەتتىن يېتىم، ئىچكى جەھەتتىن مالىمان-
چىلىق ئىچىدە قېلىشى تارىم ئويمانلىقىنىڭ غېرىبلىقىنى بارغانسېرى
كۈچەيتىپ باردى. ئىسلام شەرقىدىكى تىنىمسىز مەزھەپچىلىك كۈ-
رەشلىرى، دىن بىلەن سىياسىينىڭ بىر گەۋدىلىشىشى، خوجا -
ئىشانلارنىڭ تەركىدۇنياچىلىق تەرغىباتلىرى، بارغانسېرى يامراۋات-
قان دىنىي پەتۋاچىلىق ۋە غەيرىي ئىسلامىي ئادەتلەر ئىسلام دىنىنىڭ

① توختى مۇزاپپار: «ئۇيغۇر تارىخى مەدەنىيىتى ئۈستىدە تەتقىقات»، مىللەتلەر
نەشرىياتى، 1995 - يىل، خەتكۈچە نەشرى، 107 - بەت.

ئەسلى ماھىيىتىنى غۇۋالاشتۇرۇپ، دەۋر تەرەققىياتى بىلەن تەڭ قە-
دەمدە ماڭالمايدىغان قىلىپ قويدى. بۇنىڭ بىلەن مىللىتىمىزنىڭ
مەدەنىيەت پىسخىكىسىدا نەۋائىدىن كېيىنكى 500 يىللىق پاجىئە يۈز
بەردى.

ۋەھالەنكى، شەرق چۈشكۈنلىشىشكە باشلىغان ئاشۇ دەۋرلەردە،
مىڭ يىللىق ئوتتۇرا ئەسىر جاھالىتىنى بېشىدىن كەچۈرگەن خرىستە-
ئان ياۋروپاسىدا جەددىي دىنىي ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلىۋاتاتتى. گېر-
مانىيىلىك مارتىن لىيوتېر (1446 — 1583) «گىگانت شەخسلەرنىڭ
گىگانت دەۋرى» بولغان ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىنىڭ ئۇلۇغۋار پىكىر
ئېقىملىرىدىن ئىلھاملىنىپ، رۇم پاپاسى ۋە دىنىي جەمئىيەتنىڭ
چاڭگىلىدا خالىغانچە سۈيىئىستېمال قىلىنىۋاتقان خرىستىئان دىنىغا
بولغان كەڭ كۆلەملىك ئىسلاھات تەشەببۇسلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى
ۋە يېڭى خرىستىئان دىنى تەلىماتىنى ئوتتۇرىغا قويدى. مارتىن لىيوتېر
قوزغىغان دىنىي ئىسلاھات ھەرىكىتى كونا بىلەن يېڭى دەۋر ئالمىشىش
بوسۇغىسىدا تۇرۇۋاتقان خرىستىئان ياۋروپاسىدا كۈچلۈك تەسىر قوز-
غىدى. ئۇنىڭ ئىسلاھات تەشەببۇسلىرى ناھايىتى تېزلىكتە، رۇم
پاپاسىنىڭ تىزگىنىگە چۈشۈپ قالغان ھەر قايسى ئەل مەمۇرىي ئاپپا-
راتلىرى ۋە يېڭىدىن ئويغىنىۋاتقان مىللىي بۇرژۇئازىيىنىڭ قوللىشىغا
ئېرىشتى. بولۇپمۇ ياۋروپا تەپەككۇرىنىڭ ئوتتۇرا ئەسىر چېركاۋ پەل-
سەپىسىنىڭ سىرتىمقىدىن قوتۇلۇپ، پارتلاش خاراكتېرلىق ئىلگىرە-
لەشلەرگە ئېرىشىشگە ۋە كاپىتالىستىك سودا - سانائەتنىڭ جۈش
ئۇرۇپ راۋاجلىنىشىغا ئىدىيىۋى شارائىت ھازىرلىدى. ماكس ۋېبىر
«يېڭى خرىستىئان دىنى (پروتېستانت) نەزەرىيىسى ۋە كاپىتالىزم»
ناملىق ئەسىرىدە، يېقىنقى زامانىدىكى كاپىتالىستىك سودا - سانائەت-
نىڭ بىخلىنىشى ۋە راۋاجلىنىشى ياۋروپانىڭ دىنىي ئىسلاھات ھەرە-
كىتىدىن كېيىنكى ئىجتىمائىي قىممەت قارىشىنىڭ ئۆزگەرگەنلىكى
بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك، چۈنكى قىممەت قارىشى يېڭى دىنىي شەكىل-

ده، هەر بىر شەخسنىڭ ئىدىيە ۋە ھەرىكىتىگە، بولۇپمۇ ئىقتىسادىي ئىدىيە ۋە ئىقتىسادىي ھەرىكەتلەرگە كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتتى، دەپ كۆرسەتتى. مارتىن لىيوتېر قوزغىغان دىنىي ئىسلاھات ھەرىكىتى ۋە يېڭى خرىستىئانىزم تەلىماتلىرىنى تۆۋەندىكى بىر قانچە نۇقتىدىن شەرھىيلەش مۇمكىن:

بىرىنچى، مارتىن لىيوتېرنىڭ دىنىي ئىسلاھاتى «ئىنجىل»نى شەرھىيلەش ھوقۇقىنى دىنىي جەمئىيەتنىڭ چاڭگىلىدىن قۇتۇلدۇرۇپ چىقتى. ئۇ رىم پاپاسى ۋە چېركاۋلاردىكى ئىلاھىيەت ئىنستىتۇتلىرىنىڭ «ئىنجىل»نى شەرھىيلەشتىكى مۇتلەق ھوقۇقىغا قارشى تۇرۇپ، ئۇنى ئەركىن ۋە ئىلمىي ھالدا چۈشەندۈرۈشنى ۋە دەۋر روھى بىلەن بىرلەشتۈرۈشنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇ، «خۇدانىڭ مۇقەددەس سۆزلىرى ھامان دىنىي جەمئىيەتنىڭ پەتۋالىرىدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ»[1] دەپ جاكارلىدى.

ئىككىنچى، پاپا ۋە دىنىي جەمئىيەتنىڭ جىسمانىي جازا ۋە زورلۇق ۋاستىلىرى ئارقىلىق غەيرىي دىندىكىلەرنى ۋە دىندىن گۇمانلانغۇچىلارنى جازالىشىغا ياكى مەجبۇرلىشىغا قارشى تۇرۇپ، دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكىنى ۋە ئىلمىي مۇنازىرە ئۇسۇلىنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇ، كەسكىنلىك بىلەن: «ئىلمىي مۇلاھىزە ۋە مۇتالىئە ئۇسۇلى ئارقىلىق غەيرىي دىندىكىلەرنى قايىل قىلىش كېرەككى، ھەرگىزمۇ ئوتتا كۆيدۈرۈشتەك ۋەھشىي ئۇسۇللار ئارقىلىق ئۇلارنى تىزگىنلەشلىك كېرەك. ئەگەردە ئوتتا كۆيدۈرۈپ باشقىلارغا ئىبرەت قىلىش ئۇسۇلىنى بىر خىل ئۇلۇغۋار تاكتىكا دەپ قارايدىغان بولساق، ئۇ چاغدا جاللاتلار دۇنياسىدىكى ئەڭ بىلىملىك ئوقۇتقۇچى بولۇپ قالمامدۇ!؟»[2] دەپ كۆرسەتتى.

ئۇچىنچى، ئۇلار دىنىي جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەر-

① ② مارتىن لىيوتېر (گېرمانىيە): «دىنىي جەمئىيەتنىڭ بابىلنى كونترول قىلىشى» — «غەرب ئىدېئولوگىيە خەزىنىسى»، 1599 - يىل.

گە چەك قويۇشىغا ۋە ئارىلىشىشىغا قارشى تۇرۇپ، سودا - سېتىقتىكى رىقابەت دىنىي ئەھكاملارغا خىلاپ ئەمەس، پۇلنىڭ ئۇسۇمىنى چىقىرىش سودا ئىگىلىكىنىڭ مۇھىم بىر قىسمى شۇنداقلا ھەققانىي ئىش دەپ قارىدى. بۇ تەشەببۇسلار يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان كاپىتالىستىك سودا - سانائەتتە رىقابەت ئېڭىنى كۈچەيتىپ، بازار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا ئىلھام بەردى.

تۆتىنچى، ئۇلار شەخس بىلەن خۇدانىڭ مۇناسىۋىتى بۇاستە ۋە دائىملىق بولۇپ، ئوتتۇرىدا ۋاستە تەلەپ قىلمايدۇ. ھەر قانداق كىشىنىڭ قەلبى خۇدا بىلەن مەڭگۈ تۇتىشىپ تۇرىدۇ. ئىخلاسمەنلەرنىڭ دىنىي جەمئىيەت، چېركاۋ ۋە پوپ قاتارلىقلارنى ئىنسان بىلەن خۇدانىڭ ئارىلىقىدىكى ۋاستە دەپ قارىشى توغرا ئەمەس، دەپ قارىدى.

بەشىنچى، ئۇلار «جەننەت» ۋە «دوزاخ» مەسىلىسىدە ھەر قانداق بىر ئىنسان خۇدانىڭ تالىشىغا مۇيەسسەر بولالايدۇ. خۇداغا ئېتىقاد قىلىشنىڭ ئۇسۇلى يەكشەنبە كۈنى چېركاۋغا بېرىپ، ئىبادەت قىلىش ۋە باشقا دىنىي مۇراسىملارغا قاتنىشىش بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ. ھەر بىر كىشىنىڭ قەلبى خۇدا بىلەن بۇاستە تۇتاشقان بولۇپ، ئۇ، بۇ دۇنيادىكى ئىشلىرىنى ياخشى ئىشلىسە، تىرىشچان، ئىقتىسادچىل ۋە ھەرىكەتچان بولۇپ، ياخشى ئىگىلىك تىكلىسە، شۇنىڭ ئۆزىمۇ ئىبادەت ھېسابلىنىۋېرىدۇ، دەپ قارىدى.

دېمەك، ياۋروپادا XVI ئەسىردە ئېلىپ بېرىلغان دىنىي ئىسلاھاتچىلىق ھەرىكىتى، ياۋروپالىقلارنىڭ رۇم پاپاسى ۋە چېركاۋ پەلسەپىسىنىڭ سىرلىق سىرتمىقىدىن قۇتۇلۇپ، ئىنسان قىممىتىنى قايتا بايقىشىغا، تەپەككۇر ۋە پىكىر ئىنقىلابى ئېلىپ بېرىشىغا شۇنىڭدەك كاپىتالىستىك سودا - سانائەت ۋە بازار ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشىغا كۈچلۈك تۈرتكە بولدى. ياۋروپادا دىنىي ئىسلاھات ھەرىكىتىدىن كېيىن جىددىي بۇرۇلۇش ھاسىل قىلغان قىممەت قارىشى ۋە پىكىر

ئىنقىلابى تەبىئىي پەنلەردىكى پارتلاش خاراكتېرلىق مۇھىم پېقەتلىرگە زېمىن ھازىرلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، غەربتە مەيدانغا كەلگەن مەرىپەتچىلىك ھەرىكىتى ياۋروپانىڭ ئوتتۇرا ئەسىر فېئودالىزمىغا قارشى ئىدىيىلىرىدىن ئۈزۈل - كېسىل قۇتۇلۇپ، دېموكراتىك سىياسىي تۈزۈلمىگە قەدەم قويۇشىغا، شەخسنىڭ قىممىتى، مەنپەئىتى ۋە ئىززەت - غورۇرى تەكتلىنىدىغان ۋە قانۇن ئارقىلىق كاپالەتلەندۈرۈلىدىغان جەمئىيەتكە ئۆتۈشىگە كۈچلۈك تۈرتكە بولدى. نيوتون، دېكارت، بېكون، روك قاتارلىق ئالىملارنىڭ تەبىئىي پەنلەردىكى پارتلاش خاراكتېرلىق مۇھىم پېقەتلىرى دىدېرو، مونتېسكيو، روسسو، ۋولتېر قاتارلىق ئەدەب ۋە مۇتەپەككۇرلار قوزغىغان مەرىپەتچىلىك ھەرىكىتىگە ئاساس يارىتتى. روك، ئادەم تۇغۇلۇشىدىنلا ئەركىن بولۇپ، ئۇ ھەر قانداق كۈچنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىماسلىقى، بەلكى ئۆزىنىڭ ئەقلىي كۈرسەتمىسى ۋە دائىرىسى بويىچە ياشىشى كېرەك، دەپ كۆرسەتتى. ئۇ يەنە خۇدانىڭ ھۆكۈمەتنى تەسىس قىلىشى ئادەملەرنىڭ زوراۋانلىق قىلمىشلىرىنى توسۇش ۋە كونترول قىلىش ئۈچۈندۇر. ئەگەر ھۆكۈمەت خەلقنىڭ ئىرادىسىگە خىلاپلىق قىلىدىكەن، خەلقنىڭ بۇ مۇقەددەس ھوقۇقنى قايتۇرۇۋېلىشى زۆرۈر دەپ قارىدى. مەرىپەتچىلىك ھەرىكىتى ئۆز دەۋرىدىكى فرانسىيىنى ياۋروپا دېموكراتىك ئىدىيىلىرىنىڭ بۆشۈكىگە ئايلاندۇردى. خۇددى XIX ئەسىردە ئۆتكەن فرانسىيە تارىخشۇناسى ئالېكس توكوۋېل ئېيتقاندەك: «ئۇزاق ئەسىر بۇيان فرانسۇزلار ياۋروپادىكى بارلىق مىللەتلەر ئىچىدە ئەدەبىي تالانتى ئەڭ كۈچلۈك مىللەت بولۇپ كەلگەنىدى. ئەدىبلەر فرانسىيىدە ئەزەلدىن XVII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكىدەك بۇنداق روھنى ئىپادىلەپ باقمىغان شۇنداقلا بۇنداق مۇھىم ئورۇنغا ئېرىشىپ باقمىغانىدى. بۇنداق ئەھۋال فرانسىيىدىلا ئەمەس، بەلكى باشقا ئەللەردىمۇ ئەزەلدىن يۈز بېرىپ باقمىغانىدى»①. مەن

① ئالېكس توكوۋېل (فرانسىيە): «كونا تۈزۈم ۋە ئىنقىلاب»، سودا نەشرىياتى، 1997 - يىل نەشرى، 174 - بەت.

پەتچىلىك دەۋرىدىكى مۇتەپەككۇرلارنىڭ ئىنسان قىممىتى، كىشىلىك ھوقۇق، سىياسىي ئەركىنلىك ۋە دېموكراتىك ئىدىيىلەر ھەققىدىكى مەردانە نۇقتىئىنەزەرلىرى ئۆز دەۋرىدىكى ئامېرىكا مۇستەقىللىق ئىنقىلابى ۋە فرانسىيە بۈرژۇئا ئىنقىلابىغا بىۋاستە تەسىر كۆرسەتتى. 1776 - يىلى ئېلان قىلىنغان ئامېرىكا «مۇستەقىللىق خىتابنامىسى»نىڭ بىرىنچى جۈملىسى مۇنداق دەپ باشلاندى: «بىز تۆۋەندىكى ھەر قايسى مادداىلارنى قىل سىغمايدىغان ھەقىقەت دەپ قارايمىز: ئىنسانلار توغۇلۇشىدىنلا تەڭ- باراۋەردۇر. ياراتقۇچى پەرۋاسىزگارىمىز ئۇلارغا تۇغما ھوقۇقلارنى، يەنى ياشاش، ئەركىنلىككە ئىگە بولۇش ۋە بەختكە ئېرىشىش ئۈچۈن كۈرەش قىلىش ھوقۇقلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ھۆكۈمەت تەسىس قىلغان. شۇڭا ھۆكۈمەت پەقەت خەلقنىڭ ھىمايىسىنى ئالدىنقى شەرت قىلغاندىلا، ئاندىن ئۆزىنىڭ قانۇنلۇق ھوقۇقىنى يۈرگۈزەلەيدۇ»①. 1791 - يىلى ئېلان قىلىنغان فرانسىيە پارلامېنتىنىڭ «كىشىلىك ھوقۇق خىتابنامىسى» دىمۇ مۇنداق بايانلار يېزىلدى: «خەلق ھوقۇقىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئىنسان توغۇلۇشىدىنلا باراۋەر بولۇپ قالماستىن، بەلكى مەڭگۈ باراۋەر بولۇشى كېرەك»②. «ھۆكۈمەت تەشكىللەشنىڭ مەقسىتى خەلقنىڭ تەبىئىي ھوقۇقلىرىنى، يەنى ئەركىنلىك، مال - مۈلۈك، بىخەتەرلىك ھەمدە ئېزىلىشكە قارشى تۇرۇش ھوقۇقلىرىنى قوغداش ئۈچۈندۇر»③.

دېمەك، يېقىنقى زامان ياۋروپاسى ئەدەبىي ئۇيغىنىش دەۋرى، دىنىي ئىسلاھات ھەرىكىتى، يېڭى دېڭىز يوللىرىنى ئېچىش، جۇغراپىيىلىك بايقاش، سانائەت ئىنقىلابى، مەرىپەتچىلىك ھەرىكىتى، رومانتىزم ۋە تەنقىدىي رېئالىزم ئېقىملىرى، ھەر قايسى ئەللەردە يۈز بەرگەن بۈرژۇئا ئىنقىلابلىرى نەتىجىسىدە ئوتتۇرا ئەسىر فېئودالىزمى ۋە چېركاۋ پەلسەپىدىن ئادا - جۇدا بولۇپ، يىپىيېڭى بىر دەۋر ئاچقان

① ② ③ خې شىن: «كرىتىس ۋە ئويغىنىش»، خەلقئارا مەدەنىيەت نەشرىياتى، 1997 - يىل نەشرى، 1 - كىتاب 93 - بەت.

چاغدا، شەرق خەلقلىرى دەۋردىن تولىمۇ ئارقىدا قالغانىدى. كۈندىن-كۈنگە زەئىپلىشىۋاتقان ئىسلام شەرقى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىيلىقىنى ھەر قەدەمدە كۆچەيتىپ بېرىۋاتاتتى. گەرچە جامالىددىن ئافغانىي (1839 — 1897) قاتارلىق زاتلار «غەرب دۇنياسى پەقەت مارتىن لىيۇتېرنىڭ دىنىي ئىسلاھات ھەرىكىتىدىن كېيىنلا ئاندىن ھەقىقىي مەدەنىيەتلىك دەۋرگە قەدەم قويدى. ئىسلام دىنىمۇ چوقۇم ئىسلاھات يولىنى تاللىشى كېرەك.»① دېگەن چاقىرىقلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، دىنىي ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشنى تەشەببۇس قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ بۇ تەشەببۇسلىرى ئەمەلىي قوللاشقا ئېرىشەلمىدى شۇنداقلا مەغلۇبىيەت بىلەن ئاخىرلاشتى. ئىسمائىل غاسپىرالى، مۇسا جارۇللا قاتارلىق تاتار زىيالىيلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە قوزغالغان ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يېقىنقى زامان «مەرىپەتچىلىك ھەرىكىتى» — جەدىتىزم ھەرىكىتىمۇ ھەر قايسى تۈركىي مىللەتلەر، جۈملىدىن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەنىۋى ئويغىنىشىغا خېلى زور تەسىر-لەرنى كۆرسەتكەن بولسىمۇ، لېكىن پۈتكۈل مىللەتنىڭ يېڭى تارىخىي دەۋردىكى ئومۇمىي پىكىر ئېقىمىغا ئايلىنالمىدى.

شۇنداق، بۇ يەردە ئوكيان كېچىپ، دېڭىز ئاتلاپ، يېڭى جۇغراپىيەۋى بايقاشلارنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدىغان ئىمكانىيەت بولمىدى؛ پار ماشىنىسى ياساپ سانائەت دەۋرى ئاچمىدىغان تەبىئىي پەن مۆجىزىلىرى مەيدانغا كەلمىدى؛ ئىنسانىيەتنىڭ قىممىتى، ئىززەت - غورۇرى، ئەركىنلىكى ۋە ھوقۇق - مەنپەئىتى تەكتلىنىدىغان ھەمدە قانۇن ئارقىلىق قوغدىلىدىغان ئىجتىمائىي تۈزۈلمىمۇ بەرپا بولمىدى. بۇنىڭ ئەكسىچە، بۇ يەردە ئىسلام ماھىيىتىگە زىت بولغان شەرھىي - پەتىۋاچىلىق، روھىي مەھكۇملۇق، ئىچكى تەپرىقچىلىق ۋە سىياسىي يېتىملىك ھۆكۈم سۈردى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە پۈتكۈل مىللەتنىڭ پەس-

① ۋۇ يۈنگۈي: «يېقىنقى زامان ئىسلام ھەرىكىتى»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1994 - يىل نەشرى، 83 - بەت.

خىلىك تىندۈرمىسى ئۇزاق مۇددەتلىك تۈرغۇن مۇھىتتا ئاستا - ئاستا قېرىدى ۋە ئىجادىيەت ئىلھامىدىن مەھرۇم قالدى. پۈتكۈل دۇنيا يېڭى دەۋرنىڭ تاڭ نۇرىغا چۆمۈلگەندە، دەۋردىن تولىمۇ يىراقتا قالغان تارىم ئويمانلىقى ئۇزۇنىڭ «ئەسھابۇل كەھف» تىكى ئۇيقۇسىنى ئۇخلاۋەردى.

12

ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيانىڭ يېقىنقى بەش ئەسىرلىك تارىخىي قىسمىتى ۋە مەنىۋى ھاياتى ئىلىم ساھەسى تەرىپىدىن تېخى تەلتۆكۈس يورۇتۇلمىدى. ياۋروپا ئويغىنىشىدىن كېيىنكى بەش يۈز يىل غەرب دۇنياسى ئۇچۇن ئاجايىپ ئەھمىيەتكە ئىگە بۈيۈك جەريان ھېسابلانغان بولسا، ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار ئۇچۇن مەدەنىي ھاياتنىڭ پەلەمپەيسىمان چېكىنىش دەۋرى بولدى.

ئەمىر تېمۇر دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن ئاخىرقى ئويغىنىش دەۋرى ئۇزۇنىڭ بىر مەھەللىك جۇشقۇن ئېقىمىدىن كېيىن، ئاستا - ئاستا ئۆتۈپ كەتتى. نەۋائىنىڭ ئىجادىي ئەمگىكى ۋە بەدىئىي تەپەككۇرى ئارقىلىق تىكلەنگەن پىكىر تاكامۇللۇقى قايتا مەيدانغا كېلەلمىدى. ئۇلۇغبېكنىڭ سەمەرقەنتتىكى رەسەتخانىسىدا دۇنياغا كەلگەن ئاجايىپ ئاسترونومىيىلىك بايقاشلار، ھىندى تۇپرىقىغا يۇرۇش قىلغان بابۇرنىڭ ئات ئۈستىدىكى تارىخىي خاتىرىسى، ھۈسەيىن بايقارانىڭ ھىراتتىكى ھەيۋەتلىك قەسىردە ئۆتكۈزۈلگەن ئەدىبلەر مۇھاكىمىلىرى، بەھزادنىڭ رەسساملىق مەكتىپى ۋە شەرق داستانلىرىغا ئىشلەنگەن مىنياتورا سىزمىلىرى، مىرزا ھەيدەر، خاندەمىر، دۆلەتشاھ سەمەرقەندى قاتارلىق تارىخچىلارنىڭ ئىلمىي ۋە تارىخىي ئىزدىنىشلىرى بىلەن خاراكتېرلەنگەن ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيانىڭ ئاخىرقى ئويغىنىش دەۋرى تارىخىنىڭ بوران - چاپقۇنلىرى ئىچىدە تۈگەللەندى. بۇ ھال ياۋروپا ئويغىنىشى بىلەن تەتۇر تاناسىپ ھاسىل قىلغانىدى. خۇددى ئۇزبېك ئالىمى مۇزەپپەر خەيرۇللايېۋ ئېيتقاندەك: «مەيلى

قايسى ئەلده بولمىسۇن، ئويغىنىش دەۋرىنىڭ ئەڭ مۇھىم خىسلىتى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، بۇ دەۋرده ئىنسانىنى قاتمال دىنىي ئەقىدىلەر سىرتىمقىدىن قۇتۇلدۇرۇپ، تەبىئەتنىڭ ئەڭ ئالىي مەھسۇلى بولغان ئەقلىي مەۋجۇدات سۈپىتىده ئۇنىڭ هوقۇقىنى بەلگىلەش ۋە گۇمانسىز-لىنىڭ پرىنسىپلارنى هەر جەهەتتىن ئاساسىي مەۋقەگە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن كۈرەش قىلىش — جەمئىيەت مەنىۋى هاياتى تەرەققىياتىنىڭ باش مەزمۇنىغا ئايلىنىدۇ. بۇ كۈرەشته قەدىمكى مىراسلاردىن پايدىلا-نىش ئاساسىي ۋاستىلەر سۈپىتىده خىزمەت قىلىدۇ. نەۋائى ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان XV ئەسىر ئوتتۇرا ئاسىيادا ئويغىنىش دەۋرىنىڭ ئاخىرقى ئەسىرى بولدى، دېيىش مۇمكىن. چۈنكى شۇنىڭ-دىن كېيىنكى ئەسىرلەر يەرلىك فېئودال كۈچلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشلارنىڭ ئەۋج ئېلىشى، دۆلەتنىڭ پارچىلىنىشى، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتتىكى چۈشكۈنلۈكنىڭ كۈچىيىشى بىلەن خاراكتېرلەندى»①.

شۇنداق قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقىدىكى بوستان-لىقلاردا ئۆز ئۆتمۈشىگە تامامەن ئوخشىمىغان مەدەنىيەت چۈشكۈنلە-شىشى باشلاندى. ماۋەرائۇننەهر ۋە پەرغانە ئويمانلىقىدا شەيبانىخان باشلىغان سىياسىي داۋالغۇشلار بىلەن تارىم ئويمانلىقىدا يۈز بەرگەن قوغلاندى «خوجا» لار پاراكەندىچىلىكلىرى بۇ رايوننىڭ تاكى ئەسىر-لىرگىچە داۋاملاشقان ئىچكى تىنچسىزلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

رۇم ئىمپېرىيەسىنىڭ گۈمران بولۇشى، ئەرەب خەلىپىلىكىنىڭ چۈشكۈنلىشىشى، ئوسمان تۈركلىرى ئىمپېرىيەسىنىڭ زەئىپلىشىشى جەريانىدا كۆرۈلگەن مەنىۋى يوقىتىش ۋە روهىي كرىزىسلار شۇنداقلا دۇنيادىكى هەر قانداق بىر بۇيۇك مەدەنىيەتنىڭ پەسكويغا يۈزلىنىشى-دىن كېلىپ چىققان «قىزىل رەقەم» بۇ يەردىمۇ روي بەردى. نەۋائى ۋاپاتىدىن كېيىنكى ئۇزاق تارىخىي جەريانىدا ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار ئىز-

① مۇزەپپەر خەيرۇللايېف: «نەۋائى دۇنيا قارىشىنىڭ غايىۋى مەنبەلىرىنى ئۆگىنىش هەققىدە» — «نەۋائى ۋە ئۇ دەۋرىي تەسىر مەسىلىلىرى» ناملىق ماقالىلەر توپلىمى، تاشكەنت 1968 - يىل، ئۆزبېكچە نەشرى، 147 - بەت.

سانىيەت تەپەككۇر خەزىنىسىگە يېڭى پىكىر ئىنقىلابى تەقدىم ئېتەلمە-دى، ئاتالانتىك ئوكيان قىرغاقلىرىدا جۇش ئۇرغان يېڭى دېڭىز مەدە-نىيىتىنىڭ شاۋقۇن - سۇرەنلىرىنمۇ ئاڭلىيالمىدى. شۇنىڭدىن تار-تىپ، ئۇلار پەقەتلا ئالدىنقىلار تەييارلىغان مەنىۋى تائاملارنى قايتا - قايتا چاينىدى، كۆشىدى ۋە تامشىدى، خالاس!

شەرق ئويغىنىش دەۋرىنىڭ ئىككى قېتىملىق يۇقىرى باسقۇچى (دەسلەپكىسى XII — IX ئەسىرلەر بىلەن كېيىنكىسى XIV — XV ئەسىرلەر) جەريانىدا ئېرىشىلگەن مەدەنىيەت گۈللىنىشى ۋە ئۇنىڭغا ياندىشىپ بەدىئىي ئىجادىيەت ئەندىزىسى كېيىنكى زامانلاردا يېڭىلاش ۋە ئىسلاھ قىلىش پۇرسىتىگە ئېرىشەلمىدى. كېيىنكىلەر ئەدەبىلىكته ئاشۇ دەۋرنىڭ جۇشقۇن ئېقىمى تىكلەپ بەرگەن كلاسسىك مەدەنىيەت ئەندىزىسىنىڭ مەددىاھ ۋە ۋەزخانلىرىغا ئايلاندى. ئۇلار بەدىئىي ئىجادىيە-تته ئالدىنقىلارنى بەسىم چۈشكىدەك يېڭى پىكىر ۋە ئۇسلۇب يارا-تالمىدى، پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ئومۇمىي ئەخلاقىيىسىنى يېتەك-لىيەلەيدىغان ئۇلۇغۋار پەلسەپىلەرنى مەيدانغا كەلتۈرەلمىدى. ئىنسان قىممىتى ۋە ئەقلىي كامالىتى هەققىدىكى دادىل ئىزدىنىشلارنى ئۆز مۇلاهىزىلىرىنىڭ مەركىزىي هالقىسى قىلالمىدى... شۇنداق، ئۇلار پەقەتلا ئالدىنقىلارغا چوقۇندى، ئۇلارنىڭ پىكىرلىرىنى تەكرارلىدى، ئۇسلۇبىنى كۆچۈردى، تەقلىد قىلىپ يازدى. قىسقىسى، ئۇلار پەقەت ئۆز ئۆتمۈشىنىڭ بۇيۇك ئەللامىلىرىگە تالىب، سۆز - ئىبارىلىرىگە كاتىب بولالىدى، خالاس!

شەرق ئويغىنىش دەۋرىنىڭ بۇيۇك سەركەردىلىرىدىن ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى، نىزامى گەنجەۋى، مەهمۇد قەشقەرى، يۈسۈپ خاس هاجىپ، ئەلىشىر نەۋائى قاتارلىق ئەدىب ۋە ئالىملار ئۆز دەۋرىدىلا ئۆز ئەسىرلىرىنىڭ ئىنسانىيەت پىكىر تارىخىدا مەڭگۈلۈك قىممەتكە ۋە ئەهمىيەتكە ئىگە بولالايدىغانلىقىغا شەكسىز ئىشەنگەنىدى. خۇددى گې-گىل ئېيتقاندەك: «هەقىقىي ئۆلمەس بەدىئىي ئەسەر هەرقانداق دەۋر

ۋە ھەر قانداق مىللەت ئۇچۇن ئورتاق بەھرلەنگىلى بولىدىغان مەڭگۈ-
لۈك ئېستېتىك قىممەتكە ئىگە بولىدۇ»①. دەرۋەقە، بۇيۈك كلاس-
سىكلار ئۆزلىرىنىڭ دەۋر ئالدىدىكى بۇرچىنى تولۇق ھېس قىلدى.
ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ يېپىيېڭى پىكىرتەلقىنلىرىنى ئىنسانىيەتكە تەقدىم
قىلدى. ئۇلار ئۆز ئىستېداتىغا، تالانت ۋە تەپەككۇر يېڭىلىقلىرىغا
قاتتىق ئىشەندى. ئۇلارنىڭ ئۆز ئىزدىنىشلىرى ۋە ئەسەرلىرىگە بول-
غان چەكسىز ئىشەنچى ئۆز خەلقىنىڭ ۋە شۇنداقلا پۈتكۈل ئىنسانىيەت-
نىڭمۇ ئىشەنچى بولۇپ قالدى. ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى ئۆزىنىڭ گە-
گانت ئەسىرى «شاھنامە» ھەققىدە:

كۆپ ئالىي قەسىرلەر بولۇپتۇ خاراب،
ئۇرۇپ قار - يامغۇر، شامال ۋە ئاپتاپ.
شېئىرىي مىسرادىن پۈتتى بىر جاھان،
ئۇنى ئەسلا ئۆرەلمەس شامال ۋە بوران.
ئوتتۇز يىل مېھنەتۇ زەخمەتتە قالدىم،
فارسىيدا ئىرانىنى تىرىلدۇرۇالدىم.
سۆزۈمدىن جەننەتتەك بېزەلدى جاھان،
مەندىن ئاۋۇال كىم يازغان، قاچان؟
مەن ئەسلا ئۆلامەسمەن، مەڭگۇ ياشارمەن،
ئېيتقان ھەر سۆزۈمدە قايتا ياشارمەن②.

دەپ يازسا، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» ئەسىرى ئۈستىدە توختىلىپ، يۇكسەك ئىشەنچ بىلەن مۇنداق دەيدۇ:

پۈتۈن تۈرك، چىن، شەرق ئېلىدە دېمەك،
بۇنىڭدەك كىتاب يوق جاھاندا بۆلەك.
بۇنىڭدەك كىتابنى كىم ئېيتقان ئەۋۋەل،

① گېگىل: «ئېستېتىكا»، سودا نەشرىياتى 1996 - يىل نەشرى، 1 - توم، 336 -، 337 - بەتلەر.
② فىردەۋسى: «شاھنامە»، تاشكەنت 1977 - يىل، ئۆزبېكچە تەرجىمە نەشرى، 3 - جىلد، 620 -، 622 - بەتلەر.

كېيىن كىممۇ ئېيتار بۇنىڭدەكنى دەل؟
كىم ئولسا بۇنىڭدەك يازارمۇ، قېنى؟
يازۇچى بار بولسا، مەن ماختاي ئۇنى①.

مەھمۇد قەشقەرىمۇ «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ مۇقەددىمىسىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ:

«مەن تۈركىلەرنىڭ ئەڭ سۆزمەنلىرىدىن، پىكىرنى ئەڭ روشەن بايان قىلالايدىغانلىرىدىن، ئەڭ زېرەكلىرىدىن، ئەڭ ئاساسلىق قەبە-
لىگە مەنسۇپلىرىدىن ۋە جەڭ ئىشلىرىدا ئۈستا نەيزىۋازلاردىن بولۇپ تۇرۇقلۇق، ئۇلارنىڭ شەھەر ۋە سەھرالىرىنى باشتىن ئاياغ كېزىپ چىقتىم. تۈرك، تۈركمەن، ئوغۇز، چىگىل، ياغما، قىرغىزلارنىڭ سۆزلىرىنى ۋە قاپىيىلىرىنى ئېنىقلاپ چىقىپ، ئۇلاردىن پايدىلاندىم. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ تىللىرى مېنىڭ دىلىمغا ناھايىتى ياخشى ئورۇنلاشتى. مەن ئۇلارنى پۈختا رەتلەپ، ئۆبدان تەرتىپكە سېلىپ چىقتىم. ئەبەدىي يادىكارلىق ۋە پۈتمەس - تۈگىمەس بىر بايلىق بولۇپ قالسۇن دەپ، ئۇلۇغ تەڭرىگە سېغىنىپ، بۇ كىتابنى تۈزۈپ چىقتىم ۋە ئۇنىڭغا «تۈركىي تىللار دىۋانى» دەپ ئات قويدۇم»②.

ئەمدى XV ئەسىردىكى بۇيۈك شائىر ۋە مۇتەپەككۇر ئەلىشىر نەۋائى «خەمسە» سىنىڭ ئىككىنچى داستانى «فەرھاد - شېرىن» نىڭ خاتىمىسىدە:

نىزامى ئالسا بەردەئى بىرلە گەنجە،
قەدەم رۇم ئەھلىغە ھەم قىلسا رەنجە.
چېكىپ خىسرەۋ داغى تىغى زەبانىنى،
يۇرۇپ فەتھ ئەيلەسە ھىندۇستانىنى.
يانا جامى ئەجەمدە ئۇرسا نەۋبەت،

① يۇسۇپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇ بىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984 - يىل نەشرى، 11 -، 13 - بەتلەر.
② مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىل نەشرى، 1 - توم، 3 - بەت.

ئەرەبدە داغى چالدا كوسى شەۋكەت.
ئەگەر بىر قوۋم گەر يۇز، يوقسە مىڭدۇر،
مۇئەييەن تۇرك ئۇلۇسى خۇد مېنىڭدۇر.
ئالىبمەن تەختى فەرمانىمغە ئاسان،
چىرىك چەكمەي خىتادىن تا خۇراسان.
كۆڭۈل بەرمىش سۆزۈمگە تۇرك جان ھەم،
نە يالغۇز تۇرك، بەلكىم تۇركمەن ھەم①.

دەپ يازىدۇ ۋە نىزامى گەنجەۋي ئۆز «خەمسە» سى بىلەن پۈتكۈل رۇم ئەھلىنى، خىسراۋ دېھلىۋي ھىندى دىيارىنى، ئابدۇراھمان جامى ئىران ۋە ئەرەب مەملىكەتلىرىنى بويسۇندۇرسا، مېنىڭ «خەمسە» م پۈتكۈل تۇرك ئۇلۇسىنى، جۇملىدىن بىر چىرىك تارتماي تۇرۇپ چىندىن خوراسانغىچە بولغان زېمىنلارنى ئۆزىگە بويسۇندۇرىدۇ دەيدۇ.

كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، شەرق ئويغىنىش دەۋرىدىكى بۈيۈك كلاسسىكلىرىمىز ناھايىتى دادىللىق بىلەن ئۆزىگە ۋە ئىجادىي تالانتىغا بولغان يۈكسەك ئىشەنچىنى ئوچۇق - ئاشكارا ئوتتۇرىغا قويىدى ۋە شۇنىڭغا يارىشا مەڭگۈلۈك ئەسەر يارىتالىدى. لېكىن نەۋائى ۋاپاتىدىن كېيىن، قايسىبىر ئەدەب ۋە شائىرىمىز ئۆز ئىجادىغا بولغان مۇناسىق يۈكسەك ئىشەنچىنى ئوچۇق - ئاشكارا جاكارلىيالىدى؟ قايسىبىر يېقىنقى زامان كلاسسىكلىرىمىز ئۇلارنى بېسىپ چۈشكىدەك بەدىئىي ئەسەر ۋە پەلسەپىۋى پىكىر يارىتالىدى؟

شۇنداق، نەۋائىدىن كېيىن ھېچكىم شەرق ئويغىنىش دەۋرىدىكى مۇتەپەككۇرلاردەك جاراڭلىق ۋە مەردانە سۆزلىيەلمىدى. يېڭى پىكىر ئىنقىلابىمۇ يارىتالمىدى. ئۇلار ئەل فارابىنىڭ، ئىبن سىنانىڭ، فىردەۋسىنىڭ، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ۋە نەۋائىنىڭ ئەسەرلىرىدىن چاچراپ چىققان پىكىر تامچىلىرىنى گەز باغلىغان لەۋلىرىگە سېلىپ

① ئەلىشىر نەۋائى: «خەمسە: ‹پەرھاد - شىرىن›»، شىجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1991 - يىل نەشرى، 862 -، 863 - بەتلەر.

ئۇزاققىچە شۇمىدى. تارىم گىرۋەكلىرىدىن پەرغانە ۋە ئارال دېڭىزىغىچە بولغان ئۇزاق چۆللۈك زوناسىدا - بوستانلىقلاردا، كارۋان سارايلىرىدا، دەڭ - راباتلاردا، يېزا - قىشلاقلاردا ئىلگىرىكىگە زادىلا ئوخشىمايدىغان زېرىكەرلىك كەيپىيات ھۆكۈم سۈردى. ئوتتۇرا ئاسىيا چۆشكۈنلەشكەن ئاشۇ ئۇزاق جەريانىدا، يېڭىلىقى ناھايىتى ئاز بولغان ئىجادىي ئەسەرلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئۇلار پەقەتلا ئالدىنقىلاردىن قالغان ئەنئەنىۋى تېمىلار — چىن شاھزادىسى، ئىسكەندەر سەپىلى، ئەرمەن مەلىكىسى، ئىران پادىشاھى، ھىندى گۈزىلى، يۇنان ھەكىمى، رۇم مەلىكىسى، ئەرەب خەلىپىسى، تۇرك قوشۇنى، مىسىر پىرئەۋنى... توغرىسىدىكى ھېكايىلەرگە تەقلىد قىلدى، كۆچۈردى ۋە نەزىرە يازدى، خالاس. ئۇلارنىڭ ئالدىنقىلاردىن سۈيئىستېمال قىلغان يار، مەي، گۈل، بۈلبۈل، ساقى قاتارلىق مەجازىي ئوبرازلاردا ئىپادە قىلغان ھېس - تۇيغۇلىرىمۇ مەڭگۈ ئايىغى چىقمايدىغان دەرد - ھەسرەت ۋە شېرىن ئازابلار بىلەن سۇغۇرۇلدى. نەۋائىدىن كېيىن «خەمسە» يېزىشقا ياكى «خەمسە» تەركىبىدىكى ئايرىم داستانلارغا نەزىرە يېزىشقا تۆتۈش قىلغان يۈزلىگەن قەلەمكەشلەرنىڭ ھېچقايسىسى ئالدىنقى تۆت بۈيۈك خەمسە نەۋائىس («خەمسە» يازغۇچى) — نىزامى گەنجەۋي، خۇسراۋ دېھلەۋي، ئابدۇراھمان جامى، ئەلىشىر نەۋائىلارنىڭ بەدىئىي مۇۋەپپەقىيىتىگە يېتەلمىدى. «خەمسە» ژانىرىدا ئومۇم ئېتىراپ قىلغان بۇ تۆت قەلەم ساھابىنىڭ ئاخىرقىسى ھېسابلىنىدىغان مۇتەپەككۇر شائىرىمىز نەۋائىنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، ئۇلارنىڭ يازغانلىرى «سەرۋ گۈللىرى ئارىسىدىكى خەس ياكى ماتادەك چېنىپ قالدى»①. ھەتتا بىزنىڭ بىر قىسىم تەتقىقاتچىلىرىمىز «ناۋائى

① ئەلىشىر نەۋائى: «خەمسە: ‹ھەيراتۇل - ئەبرار›» 71 - بەتتىكى مۇنۇ مەسنەۋىيگە قارالسۇن:

كۆپ كىشى ھەم قىلدى تەتەببۇھ ھەۋەس،
سەرۋگۈل ئوتروسىغە كەلتۈردى خەس.

ئى «خەمسە» سى ۋە جامىنىڭ «يەتتىلىك» ىدىن ھەر جەھەتتە ئۇستۇن تۇرىدۇ»①، «خەمسىچىلىك تارىخىدا ھەقىقەتەن يېڭىلىق ۋە ئورىگىنالليق يارالقان»②دەپ ماختاپ كۆككە كۆتۈرگەن ئابدۇرېھىم نىزارىي قاتارلىق XIX ئەسىردىكى كلاسسىكلىرىمىزنىڭ داستانلىرىمۇ ناھايىتى زور دەرىجىدە نەۋائى تەسىرىنى قوبۇل قىلغان ۋە نەۋائىنىڭ ئىزىدىن ماڭغان. گەرچە نىزارىي، غېربىي قاتارلىقلارنىڭ XIX ئەسىر تەلىپىگە خاس ئىجادىي مۇۋاپىقىيەتلىرىنى مۇئەييەنلەشتۇرسەكمۇ، لېكىن ھېچكىم ئۇلارنى نەۋائىنىڭ بەدىئىي مىتۇددىن ئېشىپ چۈشكىدەك يېڭىلىق يارىتالىدى دېيەلمەيدۇ. بۇ تەرىپىنى نىزارىي ئۆزىمۇ ئوچۇق ئېيتقان:

بۇلار ۋەسفى تەتۈبل خەمسەدە،
ھەمە سۆزى نەفسىل ئىرور خەمسەدە.
كى مۇجمەل بەيان ئەيلەدۈك قەدرى ھال،
نەزەر سالغان ئەل بولماسۇن دەپ مالال③.

(مەنىسى: بۇلارنىڭ تەرىپى نەۋائىنىڭ «خەمسە» سىدە ئۆزۈن بايان قىلىنغان، ھەممە سۆز تەپسىلىي ئېيتىلغان. بىز بۇ داستاننى ئوقۇغان ئادەمگە يېنىك بولسۇن ئۈچۈن قەدىر ئەھۋال قىسقا بايان قىلدۇق)

ئۇندىن باشقا نىزارىي يەنە ئۆزى ھەققىدە يازغان بايانلاردا، نەۋائى ۋە جامىلارنىڭ ئەسەرلىرىدىن ئۆگەنگەنلىكىنى ئوچۇق بايان قىلىدۇ:

نەۋائى پىرىمنىڭ گەداسى بولۇپ،

① يۇسۇپبەگ مۇخلىسوفنىڭ «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى تراديتسىيە ۋە نۇاتورلۇق مەسىلىلىرىگە دائىر» ناملىق توپلامغا كىرگۈزۈلگەن ماقالىسىغا قارالسۇن. قازاقىستان ئالمائاتا، 1976 ـ يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 7 ـ بەت. يۇسۇپبەگ مۇخلىسوف: «ئەسىرلەر ۋە ئەسەرلەر»، ئالمائاتا، 1973 ـ يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 101 ـ، 102 ـ بەت.

② دىلبەر روزىمۇھەممەت: «ئابدۇرېھىم نىزارىي ـ داستانلار ۋە مۇخەممەسلەر»، ئالمائاتا، 1972 ـ يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 6 ـ بەت.

③ ئابدۇرېھىم نىزارىي: «نىزارىي داستانلىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1985 ـ يىل نەشرى، 262 ـ بەت.

يەنە جامىنىڭ جان فىداسى بولۇپ.
جەۋاھىرلارنىڭ سالىبىمەن نەزەر،
تاقىب ئاندا ھەر بىرىنى ئوتلۇق گەۋھەر①.

دېمەك، بۇنىڭدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇكى، ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادا ئاخىرقى ئويغىنىش دەۋرى، جۇملىدىن نەۋائى دەۋرىدىن كېيىن، ياۋروپادا پارتلىغان يېڭى پىكىر ئىنقىلابىنىڭ ئەكسىچە تەپكۈر ۋە ئىجادىي ساھەدە قەدەممۇ قەدەم چېكىنىش يۈز بەردى. گەرچە كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدا ئۆزۈلۈش بولمىغان، يەنىلا نۇرغۇن ئەسەرلەر يارىتىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ تەپەككۇر ئۇسۇلى، بەدىئىي ماھارىتى، پىكىر سېزىمى ۋە ئېستېتىك قىممىتى ئالدىنقىلار تىكلەپ بەرگەن ئىجادىيەت رامكىسىدىن تاماماەن چىقىپ كېتەلمىدى. بۇ ئۆزاق جەريان ئەنئەنىۋى پىكىر فورمىسىنىڭ بىر خىل ئۇنىسىز رەۋىشتە داۋاملىشىشى، ئاللىقاچان قېلىپلاشقان تېمىلارنىڭ بەدىئىي ئىجادىيەتتە تەكرار ـ تەكرار يېزىلىشى، مەددالارنىڭ تۈكرۈك چاچراندىلىرى ئارقىلىق يېتىپ كەلگەن جەڭنامە پارچىلىرىنىڭ قايتا ـ قايتا ھېكايە قىلىنىش جەريانى بولدى.

قىسقىسى، مۇشۇ ئۇزاق تارىخىي مەزگىلدە — غەرب ئەللىرى يېڭى دەۋرنىڭ تاڭ نۇرىغا چۆمۈلگەن ئاشۇ ئۇلۇغۋار دەۋردە، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم بوستانلىقلىرى ئۆز كەلگۈسىنى يارىتىشتىكى ئەڭ ھالقىلىق پۇرسەتلىرىدىن مەھرۇم قالدى. يېپەك يولىنىڭ خاراپلىشىشى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ دۇنيا ئالاقىلىرىدىكى ئورنىدىن ئايرىلىپ قېلىشى تارىم ئويمانلىقىنىڭ جۇغراپىيىلىك يېتىملىكىنى كۈنسايىن كۈچەيتىپ باردى. خۇددى گاۋىن ھامبلي ئېيتقاندەك: «XVI ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە بارمايلا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەر جەھەتتىن چۈشكۈنلۈك قاينىمىغا كىرىپ قېلىشى ئاللىقاچان بەلگىلە-

① باتۇر ئەرشىدىنوف: «ئۇيغۇر كلاسسىكلىرى ئىجادىدا داستان ژانىرى»، ئالمائاتا، 1988 ـ يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 36 ـ بەت.

نىپ قالدى»[1]. شۇنىڭدىن باشلاپ پۈتكۈل تارىم ئويمانلىقىدىكى نەچچە ئونلىغان تەنها بوستانلىقلار ئۆز تارىخىدىكى ئەڭ تۇرغۇن ۋە ئەڭ زۇلمەتلىك دەۋرگە قەدەم قويدى. ئۇلار دۇنيا تارىخىنىڭ ئاساسىي ئېقىمىدىن تامامەن ئايرىلغان هالدا، مەڭگۈ بىر يۇنىلىشكە قاراپ چۆرگىلەيدىغان ئەبجەق - كونا تۈگمەنگە ئوخشاپ قالدى. ئىشق سەۋداسىغا گىرىپتار بولغان شاه مەشرەپ مەنسۇر هەللاجى (؟ — 988) نىڭ «ئەنەلهەق» سۆزىنى تەكرارلىغانلىقى ئۈچۈن قۇندۇزدا دارغا ئېسىلدى. زەلىلى تارىم ۋادىسىنى پىيادە كېزىپ چىقىپ ئەل - يۇرتنىڭ ئېچىنىشلىق هالىدىن قان - ياش تۆكتى. موللابىلال نازىمى تېگى - تەكتى نامەلۇم ئاشۇ بىر توپ خوجا - ئىشانلارنىڭ ئاۋام خەلققە كەلتۈرگەن سورۇقچىلىقلىرى ۋە ئالدامچىلىقلىرى ئۈستىدىن شىكايەت قىلدى:

ئىشتىپ خوجام كەلگەننى غازىلار،
كى ئىخلاس ئېتىپ فىشباز باردىلار.
خوجاملار قولىنى قىلىشىپ تاۋاب،
زىيارەت قىلىشپ، ئالىشىپ ساۋاب.
كى نۇرغۇن كىشىدىن ئالالا چىقىپ،
يۈرەك يارغۇدەك شارى - غەۋغا چىقىپ.
تامام چوڭ - كىچىكلەر قىلىپ ئاهۇ - زار،
ئۆزىنى يەرگە تاشلاپ بولۇپ بىقارار...
خوجامنىڭ تونىنى ئۆزۈپ تويمادى،
ئۆزۈپ تىرمالاپ هېچ پۈتۈن قويمادى[2].

موللا مۇسا سايرامىمۇ ئۆز دەۋرىنىڭ سەزگۈر كۆزەتكۈچىسى ۋە تارىخچىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن، XIX ئەسىردىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ

① گاۋىن هامبلىي (ئامېرىكا): «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، سودا نەشرىياتى، 1994 - يىل نەشرى، 235 - بەت.

② موللا بىلال نازىمى: «غازات دەر مۇلكى چىن» — «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلى، 1995 - يىل، 2 -، 3 -، 4 - سانلىرى.

تىنىڭ ئېچ - باغرى زەردابقا تولغان زەئىپ كەيپىياتىنى چوڭقۇر هېس قىلغانىدى. دەرۋەقە، ئاشۇ ئۇزاق جاهالەتلىك يىللاردا بەدەخشان ۋە قوقان تەرەپلەردىن جان باقالماي ئۆزى بىلەن بىللە سىرلىق پەتۋالارنى يۈدۈپ، دىيارىمىزغا ئېقىپ كىرگەن ئاشۇ بىر توپ «پىر»، «ئەۋلىيا»، «خوجا» ۋە ئاتالمىش «پەيغەمبەر پۇشتلىرى» تارىم ئويمانلىقىدا ئەڭ ئەقەللىي ئىنسانىي تەلەپ ۋە تۇيغۇلارنى بەربات قىلىشقا ئۇرۇنغانىدى. ئۇلار هەتتا ئاۋام خەلقنى سودا - سېتىق بىلەن شۇغۇلىنىش، دېهقانچىلىق قىلىش، ناخشا - ئۇسسۇللاردىن بەهىرلىنىش، توي قىلىش، پەرزەنتلىك بولۇش قاتارلىق ئەڭ ئاساسلىق ئىنسانىي تۇرمۇش ئۇسۇللىرىدىن بەزدۈرۈپ، تەركىدۇنيالىق ۋە روهىي مەھكۇملۇق سىرتمىقى سېلىشقا ئۇرۇنغانىدى. بۇنداق چېكىدىن ئاشقان پاسسىپ مەنۇى كەيپىيات ۋە ئەقىدە كىرىزىسى پۈتكۈل دۇنيا يېڭى دەۋرنىڭ تاڭ نۇرىغا چۆمۈلگەن يېقىنقى دەۋردە يۈز بەرگەنىدى. شۇڭلاشقا موللامۇسا سايرامى بىر تارىخچىغا خاس نۇقتىئىنەزەر بىلەن مۇنداق دەپ يازىدۇ:

يەنە دېهقانچىلىق ئىشاندىن ئارتۇق،
يەنە «هۇ - هۇ» دېگەن زىكرىدىن ئارتۇق.
هەممە ئىشان، ئەرەبىي، سەئىد دېگەنلەر،
يەنە هەججى مۇجاۋۇرى هەرەملەر.
يەنە كەلتۈرگەنى هەم كەئىبە تۇفراق،
يەنە مويى مۇبارەك، شەددى بايراق.
كېچىلەرى ئۇيۇماي «هۇ - هۇ»نى ئېيتىپ،
يەنە چىللە ئولتۇرۇپ تەسبىھ ئېيتىپ.
ئۆزىنى كۆرسەتىپ پىرى هىدايەت،
ۋە لېكىن ئازدۇرۇپ يولدىن زەلاھەت.
يەنە ئېيتىپ خىتاب قىلغان نەسىهەت،
«ساڭا قىلماس نەتىجە بۇ زىرائەت،

زىرائەتنى قويۇپ «ھۇ - ھۇ!» دېگەيسەن،
ھەممەنى تاشلاپ تەرك ئەتكەيسەن».
مۇخالىپتۇر دېگەن سۆزى شەرىئەت،
بۇ سۆزنى تىڭلاماي قىلىڭ زىرائەت①.

موللا مۇسا سايرامى ئۆز دەۋرىدىكى تارىم بوستانلىقلىرىدا يۇرتمۇ يۇرت قاتراپ، ئۆزىنى «پىر»، «ئەۋلىيا» ئاتاپ، ھەر تەرەپتە مۇرت توپلاپ، ئاۋام خەلقنى تەركىدۇنياچىلىققا ۋە روھىي قۇلچىلىققا سۆ-رەۋاتقان ساختىپەز «ئىشان» لارنى ۋە ئۇلارنىڭ ئىسلام روھىغا تۇپتىن زىت بولغان قىلمىشلىرىنى قاتتىق پاش قىلىدۇ. ئۇ يەنە دېھقانچىلىق قىلىپ، زىرائەت تېرىپ تۇرمۇشنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش، ياشاش ھوقۇقىنى قولدىن بەرمەسلىك، ئىنسان سۈپىتى بىلەن تۇرمۇش خۇ-شاللىقلىرىدىن بەھرىمەن بولۇش قاتارلىقلار ساختا ئىبادەت ۋە ئاتالـ-مىش «ئەۋلىيا» لارغا مۇرت بولۇپ، مازار - ماشايىقلارغا تۇنەپ يۇرۇشتىن كۆپ ئەۋزەل ۋە ساۋابلىق دەپ كۆرسەتتى.

مۇۋاپىق شورۇئى قىلسە گەر زىرائەت،
زىرائەتتىن يوقتۇر ئۇلۇغ ئىبادەت.
ھەممە ئىشان تەمەئىدىن خالى ئېرمەس،
يەنە ئۇشبۇ رىيادىن خالى ئېرمەس.
بۇ كۇندە نەفسىغە قۇل ھەممە ئىشان.
قەيەردە نەفسىنى ئۆلتۈرگەن ئىشان؟
تاپىلمايس خالىس ئىشان مىسلى ئەنقا،
ئۆزىن مەخپىي تۇتۇپ كۆرسەتمەس ئەسلا.
شەرىئەت شاھراھىدا رۇست يۈرەلمەي،
تەرىقەت تەيىدە نېچۈك يۈرەلگەي؟

① «موللا مۇسا سايرامى شېئىرلىرىدىن» — «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1985 - يىللىق ئومۇمىي 16 - سان.

بۇ ئىشانلار ھونۇز تۇتماي شەرىئەت،
شەرىئەتنى قويۇپ كىرەر تەرىقەت.
بۇلاردا فەزىلدە بىر نەرسە يوقتۇر،
زەھى ئالدامچى نەفس ئاۋارىسىدۇر.
تەمەئىنىڭ دۇكانىنى قۇرۇپ ئىشان،
رىيانىڭ رەختلىرىنى تىزىپ ئىشان.
يىغىپ ئادەم قىلىپ سۆھبەت ئالالا،
ھەممە تەسبىھ زىكرى خاھى ئىللەللا.
بۇ قىلغان ماجرادىن مۇددىئا قۇل،
يەنە «ھۇ - ھۇ!» دېگەندىن ئىددىئا قۇل①.

دېمەك، يۇقىرىقىلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، كېيىن-كى ئوتتۇرا ئەسىرلەر، جۇملىدىن تېمۇرىيلەر سەلتەنىتى يىمىرىلگەن-دىن كېيىنكى ئۇزاق دەۋرلەردە مىللىتىمىزنىڭ مەنىۋى جۇغلانمىسىدا تەدرىجىي خوراش ۋە چېچىلىش يۈز بەردى. بۇنداق بىر ئىزدا تۇرۇپ قالغان، تۇنجۇققان، گويا زۇلمەتكە ئوخشايدىغان دەۋر تاكى XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە داۋام قىلدى. نەتىجىدە ئۆز روھىي مۇۋازىنىتىنى ھامان سىرتقى مەدەنىيەتلەرنىڭ رادىئاتسىيىلىرىدىن تەڭشەپ ئۆگەنگەن بۇ تارقاق بوستانلىقلار دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ ئۇ-چۇرلىرىدىن بىخەۋەر يېتىم ھالەتتە قېلىپ، مىللىي كەيپىياتتىكى دۇملەنمە ھالەتنى شەكىللەندۇردى. بۇنىڭ بىلەن كىچىك جەھەتتىن بوستانلىقلار دائىرىسىدىن چىقىپ كېتەلەيدىغان، چوڭ جەھەتتىن تا-رىم ئويمانلىقىدىن ھالقىيالمايدىغان، ھەر قانچە قىلسىمۇ ئۆزىنى سەگىتىش پۇرستىگە زادىلا ئېرىشەلمىگەن تەنھا، يېتىم پىسخىك مۇھىت ئومۇمىي كەيپىياتقا ئايلاندى. بۇنداق چېكىدىن ئاشقان بۇرۇخ-

① «موللا مۇسا سايرامى شېئىرلىرىدىن» — «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1985 - يىللىق ئومۇمىي 16 - سان.

تۇرما هالەت ئەقلىي سېزىمنى كۈنسايىن خورىتىپ، ئۆز روھىي تەڭپۇڭلۇقىنى ئۆز جەمئىيىتىنىڭ مەنىۋى جۇغلانمىسى بىلەن تۇتۇپ تۇرالمايدىغان، يىراقتىكى غايىۋى نەرسىلەر ھەمىشە مۇقەددەس ۋە ھەممىگە قادىر كۆرۈنىدىغان بىر پاسسىپ كېلىماتنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بەدەخشان، قوقان ۋە بۇخارا تەرەپلەردىن خۇرجۇنغا لىققىدە پەتىۋا يۈدۈپ، «پەيغەمبەر پۇشتى» لىرىنىڭ نامىنى سۈيىئىستېمال قىلىپ، دىيارىمىزدا قانچىلىغان پاجىئەلەرنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئاتالمىش «خوجا»، «ئىشان» لارنىڭ سورۇقچىلىقلىرى دەل مۇشۇنداق پاسسىپ ئىچكى كېلىماتتا يۈز بەرگەنىدى. يېڭى ھاۋادىن نەپەس ئېلىپ، ھەمىشە ئۆزىنى يېڭىلاپ تۇرۇشقا قادىر بولالمىغان، بىر خىلدا تۇرۇۋەرگەن ۋە ئىچكى ۋېنتىلىرى كونىراپ، چىرىپ، قېرىپ كەتكەن بۇ جەمئىيەت گويا دېڭىز تېگىدىكى تىنىپ كەتكەن چۆكمىدەك دۇنيا سەھنىسىدىن غايىب بولدى. شۇنداق، ئۇلار دۇنيانىڭ تەرەققىيات ئېقىمىدىن سىقىپ چىقىرىلدى، تارىخنىڭ پاراۋۇزى تەرىپىدىن تاشلىۋېتىلدى. ئىنسانىيەتكە ئوت ئوغرىلاپ بەرگەن پرومىتى كافكاز تاغلىرىغا پولات زەنجىر بىلەن بەنت قىلىنىپ يۈرەك - باغرى تازقارىنىڭ چوقۇپ يېيىشىگە تۇتۇپ بېرىلگىنىدەك، يىپەك يولىدا رابات ۋە كارۋان سارايلىرى قۇرۇپ، شەرق ۋە غەربتىن كەلگەن ھەر خىل ئىرقتىكى كىشىلەرنى قارشى ئالغان تارىم بوستانلىقلىرىدىكى ئۇيغۇر خەلقىمۇ يېقىنقى زامانغا كەلگەندە تارىخ تەرىپىدىن تەكلىماكان چۆلىنىڭ سىرلىق سۈكۈناتىغا دەپنە قىلىۋېتىلدى ۋە ھەر ياقتىن كەلگەن، يالتىراق كىيىملىك سېھىرگەرلەرنىڭ سىرلىق ئەپسۇنلىرىدىن ئەس - ھۇشىنى يوقاتتى.

ھازىرقى زامان مىللەتلىرىنىڭ ئاڭ فورماتسىيىسى ۋە پسىخىك خاراكتېرى جىددىي يېتىلىۋاتقان يېقىنقى زامان تارىخ مۇساپىسىدە، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقىغا ھەر ياقتىن ئۇسۇپ كىرگەن جاھالەت پىرلىرىنىڭ ئەپسۇنلىرىدىن سېھىرلەنگەن بۇ بەختسىز خەلق

بەھۇشلۇق ئىچىدە ئۇلۇغۋار تارىخىي پۇرسەتلەرنى قولدىن بېرىپ قويدى. XV ئەسىردە ياۋروپادا ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرى باشلىنىپ، ئوتتۇرا ئەسىر جاھالىتىگە قارشى كەسكىن پىكىر ئىنقىلابى ئېلىپ بېرىلغان چاغدا، ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادا ئاخىرقى ئويغىنىش دەۋرى تۇغەللىنىپ، چاك - چېكىدىن پارچىلانغان بۆلۈنمە ۋەزىيەت ۋە تىنچسىز كەيپىيات ھاسىل بولغانىدى؛ 1649 - يىلى ئەنگلىيە بۇرژۇئا ئىنقىلابى ئېلىپ بېرىلىپ، فېئودالىق مۇستەبىتچىلىككە خاتىمە بېرىلگەن، بۇرژۇئازىيە «شەرەپلىك ئىنقىلاب» ئارقىلىق 1688 - يىلى تولۇق سىياسىي سەھنىگە چىققان چاغدا، تارىم ئويمانلىقىدا «ئاق تاغلىق» ۋە «قارا تاغلىق» خوجىلار ئۆزئارا ئۇستۇنلۈك تالىشىپ، قىرغىنچىلىق ئېلىپ بېرىشۋاتقان، ئافاق خوجا غالدانىنىڭ قولى ئارقىلىق «تۇغمەن چۆرگىلىگىدەك قانلارنى تۆكۈپ» («تەزكىرەئىي خوجىگان»)، 1682 - يىلى ھاكىمىيەتنى تارتىۋالغانىدى؛ 1789 - يىلى فرانسىيىدە بۇيۇك ئىنقىلاب يۈز بېرىپ جۇمھۇرىيەت تىكلەنگەن، «كىشىلىك ھوقۇق خىتابنامىسى» جاكارلانغان، ئامېرىكىدا بولسا، مۇستەقىللىق ئۇرۇشى غەلىبە قىلىپ، دېموكراتىك قانۇن- تۈزۈم تىكلەنگەن بىر شارائىتتا، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسىدا جاھالەتلىك دەۋر ئەۋجىگە يەتكەنىدى؛ 1848 - يىلى ياۋروپادا پارتلىغان بۇيۇك ئىنقىلاب نەتىجىسىدە گېرمانىيىدە كەسكىن سىياسىي بۇرۇلۇش ھاسىل بولغان، ياپونىيىدە 1863 - يىلىدىن كېيىن ساماۋى پادىشاھ «ئەمدى بىز ئۇچۇن قەدىمكى ئەنئەنگە چۇشلىپ ئولتۇرۇش، دەۋر روھىنى خاتا چۈشەنگەنلىك بولىدۇ» دەپ مىڭجى يېڭىلىققا كۆچۈش ھەرىكىتىنى قوزغىغان چاغدا، ۋەلىخان تۆرە قەشقەردە ئادەم كاللىسىدىن مۇنار ياساۋاتاتتى...

دېمەك پۈتكۈل دۇنيادىكى ھەر قايسى ئەل خەلقلىرى ئۆز كېلەچىكى ئۈستىدە كەسكىن ئويلىنىۋاتقان، ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەۋاتقان، تەپەككۇر ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىپ، ئەقلىيلىك دەۋرىگە قەدەم

قويغان چاغدا، تارىم ۋادىسىدىكى تەنها بوستانلىقلاردا بىر خىل بۇرۇخ-تۇرما ھالەتتىكى دۆملەنمە ھالەت ھۆكۈم سۈرۈۋاتاتتى. بۇنداق جاھان ئۆزگىرىشلىرىدىن خالىي، مەنىۋى ئېنېرگىيىسى چىرىگەن، گويا توختام سۈرەك تۇرغۇن كەيپىيات بىر قانچە ئەسىر داۋاملاشقاندىن كېيىن، مىللىي روھتا تازىلىغىلى بولمايدىغان كېسەللىك باكتېرىيە-لىرىنى يېتىلدۈرۈپ قويدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە، مىللىتىمىز ھازىر-قى زامان مىللىتىگە ئايلىنىش ۋە ھازىرقى زامان دەۋرىگە ئۆتۈش ئۇچۇن ناھايىتى زۆرۈر بولغان ئېنېرگىيە جۇغلاش جەريانىدىن مە-ھرۇم قالدى. ياۋروپادىكى ئىككى بۈيۈك مىللەت — فرانسۇزلار بىلەن گېرمانلار ھازىرقى زامانىدىكى دۇنياۋى تارىخىي مىللەتكە ئايلىنىش ئۇچۇن ئاز دېگەندىمۇ 100 يىلدىن 200 يىلغىچە تەپەككۇر ئىسلاھاتى ۋە ئەقلىي ئېنېرگىيە جۇغلاش جەريانىنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەنىدى. فرانسۇزلار 18 ـ ئەسىردىكى روسسو، دىدېرو، مونتېسكيۇ ۋە ۋولتېر قاتارلىقلار قوزغىغان مەرىپەتچىلىك ھەرىكىتى نەتىجىسىدە ئۇزۇل ـ كېسىل پىكىر ئىنقىلابى ئېلىپ بېرىپ، ئۆز دەۋرىدىكى شەرقىي ياۋروپا ئەللىرىنىڭ مەدەنىيەت ئىسلاھاتىدىكى چوقۇنۇش ئوبيېكتىغا ئايلاندى. فرانسۇز ئەدەبىياتى ۋە سەنئىتى پۈتۈن دۇنيا بەدئىي ئىجادىـ يىتىنىڭ كۆزى بولۇپ قالدى. گېرمانلار بولسا، «تېپىك پەلسەپە مىللىتى»① ئىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ تەپەككۇر ئىسلاھاتىنى فرانسۇز-لارنىڭ ئەدەبىي ھەۋىسىگە ئوخشىمىغان ھالدا، پەلسەپىدىن باشلىدى. تەمكىن ۋە سوغۇققان خاراكتېرغا ئىگە گېرمانلار فرانسىيىدىن باشلا-غان مەرىپەتچىلىك ھەرىكىتىدىن ئىلھاملىنىپ، پەلسەپە پەنلىرىدە پارتلاش خاراكتېرلىق مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈردى. «1750ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە گېرمانىيىدە ئۇلۇغ مۇتەپەككۇرلاردىن — شائىر گىۋتې ۋە شىللېر، پەيلاسوپ كانت ۋە فىشتلار دۇنياغا كەلدى،

① «ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى توپلىمى»، 1 ـ توم، 591 ـ بەت.

20 يىلدىن كېيىن، گېرمانىيىدىكى ئەڭ ئۇلۇغ پەيلاسوپ ۋە مېتافىـ زىك گېگىل تۇغۇلدى»①. 100 يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە گېر-مانىيىدە ئاجايىپ ئۇلۇغۋار ۋە رەڭگارەڭ پەلسەپە سىستېمىلىرى تۇر-غۇزۇلدى شۇنداقلا گېرمانىيە دۇنيا پەلسەپىسىنىڭ يۇكسەك چوققىسى بولۇپ قالدى. ھېنرىخ ھېينى بۇ ھەقتە ھاياجان ئىلكىدە مۇنداق دەپ يازدى: «گېرمانىيە كانت ئارقىلىق پەلسەپە ئالىمىگە كىرىپ كەلدى شۇنداقلا پەلسەپىنى مىللەتنىڭ كەسپىي ئىشىغا ئايلاندۇرىدى. . . بىر توپ زېرەك مۇتەپەككۇرلار گويا سېھىردىن پەيدا بولغاندەكلا گېرمانىيە تۇپرىقىدا تۇيۇقسىز كۆزگە كۆرۈنۈپ چۇقان سېلىشتى»②.

دەل بۇنىڭ ئەكسىچە، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقىدا تاما-مەن باشقىچە بىر ھالەت داۋام قىلغانىدى. تەپەككۇر ئىنقىلابى ئېلىپ بېرىپ ئەقلىي كامالەت ئىزدەيدىغان، يېڭى تارىخىي دەۋرگە ئۆتۈش ئۇچۇن، روھىي ئېنېرگىيە جۇغلايدىغان زۆرۈرىيەت بۇ يەردىكى بوسـ تانلىق جەمئىيەتلىرىنىڭ كۇنتەرتىپلىرىگە قويۇلمىغانىدى. بۇنىڭ نە-تىجىسىدە دەۋرنىڭ شاۋقۇن ـ سۇرەنلىرى ئىچىدە ئالاقزادىلىك بىلەن چالا ـ پۇلا سەگىدىگەن مىللىتىمىز گويا كالتېسىي ماددىسى كەم بوۋاقتەك تېنەپ ـ تەمتىرەپ يېڭى ئەسىرگە كىرىپ كەلدى. XX ئەسىر ئۇلار ئۇچۇن ھەم ئۇلۇغۋار، ھەم ئازابلىق بىر ئەسىر بولدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ «ئەسھابۇل كەھف» تىكى 500 يىللىق ئۇيقۇسى ئۇچۇن ھەسسىلەپ بەدەل تۆلىدى. تېڭىرقاش، چۆچۇش، سەگىدەك ۋە تىرمىشىش ئىچىدە نۇرغۇن نەرسىلەرگە ئېرىشتىيۇ، يەنە نۇرغۇن نەرسىلەرنى يوقاتتى. قانچىلىغان بوران ـ چاپقۇنلاردا گويا دېڭىز دولقۇنلىرى ئىتتىرىپ قىرغاققا چىقىرىپ قويغان قۇلۇلە قېپىـ دەك تەنها قالغان بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا ئاشۇ ھاياتلىق دېڭىزىغا

① «ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى توپلىمى»، 2 ـ توم، 634 ـ بەت.
② ھېنرىخ ھېينى: «گېرمانىيە توغرىسىدا»، سودا نەشرىياتى، 1980 ـ يىل نەشرى، 307 ـ بەت.

قاراپ ئىلگىرىلىدى. ئۇلار ئۆزى، كىلەچىكى ۋە ئۆزىنىڭ دۇنياسىدىكى ئورنى ھەققىدە قايتا ئويلىنىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ھېس قىلىشقا باشلىغان چاغدا، مۇشۇ ئەسىرمۇ خاتىمىسىگە باش قويدى.

13

ئەسىر ھالقىش ھارپىسىدا تۇرۇۋاتىمىز! مەدەنىيەت پىسخىكىمىزنىڭ يوشۇرۇن قاتلىمىنى ھاسىل قىلغان ئۇزاق ئۆتمۈشنى ئەسلەمەكچى بولدۇق، ئۆتمۈش ئۆتۈپ كەتتى، بۈگۈنكى رېئاللىق ئالدىمىزدا تۇرۇپتۇ، كەلگۈسى چەكسىزلىككە سوزۇلغان! . . .

XX ئەسىرنىڭ ئەڭ ئاخىرقى دەقىقىلىرىدە — كەلگۈسى يېڭى ئىرانىڭ تەسەۋۋۇرى تۇزۇلۇۋاتقان مۇشۇنداق بىر تارىخىي شارائىتتا، مىللىتىمىز روھىيىتىدىكى ئەڭ ماھىيەتلىك پىسخىك چۆكمىلەرنى ئېچىپ كۆرۈشنىڭ قانچىلىك زۆرۈرلۈكىنى ھېس قىلدۇق.

تارىم ئويمانلىقىغا دۇملەنگەن روھ قايتا كۆتۈرۈلۈشكە باشلىدى، ئەمدى ئاۋۋالقى نەچچە ئون يىلدا تىكلەنگەن قىممەت قارىشىمىز كەسكىن تالالاشقا دۇچ كېلىۋاتىدۇ. پۈتكۈل روھىي دۇنيايىمىز يېڭى ئىرانىڭ سۈر - ھەيۋىسى ئالدىدا گويا رادىئو دولقۇنلىرىدەك مۇرەككەپ ۋە گىرەلەشمە تۈيغۇغا ئەسىر بولدى. . . بىز كىم، نەگە بارىمىز، نەدە توختايمىز؟ . . .

مانا بۇ يېڭى ئەسىرنى كۆتۈۋېلىش ئالدىدا تۇرغان بىر خەلقنىڭ مۇرەككەپ تۈيغۇلار ئىچىدىكى مونولوگى ئىدى!

يېڭى ئىراغا ھالقىيدىغان مۇشۇنداق بىر ئۇلۇغۋار دەقىقىدە، بىر پۈتۈن مىللەت سۈپىتىمىز بىلەن ھەم پارلاق، ھەم ئازابلىق ئۆتمۈشكە بىر قېتىم قايتىش ۋە ئۇنىڭ خاتىرىلىرىنى ئەسلەپ ئۆتۈش ئارتۇقچە ئىش بولمىسا كېرەك.

شۇنداق، ئۆتمۈش گۈزەل، ئۇنىڭ باغرىغا بىر مىللەتنىڭ ئۆز

بېشىدىن كەچۈرگەن بارلىق خۇشاللىقلىرى يوشۇرۇنغان. شۇڭا بىلىنسكىي ھاياجان بىلەن: «قەدىمكى جەمئىيەت نەقەدەر دىلبەر! ئۇنىڭ ھاياتىدا جىمىكى ئۇلۇغلۇق، ئالىيجانابلىق، جاسارەت ۋە ئۇرغۇبار، چۈنكى بۇ ھايات — شەخسنىڭ غورۇرى، قەدىر - قىممىتىگە دەخلىسىزلىك ئاساسىغا قۇرۇلغاندۇر»[1] دەيدۇ.

ئۆتمۈش ئازابلىق، ئۇنىڭ ئۈجۈدىغا بىر مىللەتنىڭ ئىگە يىغىسىدىن باشلانغان جىمى رىيازەتلىرى، بەختسىزلىكلىرى ۋە يوقىتىشلىرى يوشۇرۇنغان. شۇڭا ھېرمان ۋامبېرىي: «ئۆتمۈشى غۇۋا مىللەتنىڭ كەلگۈسىمۇ غۇۋا بولىدۇ»[2] دەيدۇ.

ئەنە شۇ چەكسىزلىككە سوزۇلغان، ھەم گۈزەل، ھەم ئازابلىق ئۆتمۈش قوينىدا مىللىتىمىزنىڭ روھىي تۈزۈلمىسى ۋە پىسخىك جۇغلانمىسى شەكىللەنگەن. دەرۋەقە، مىللىتىمىزنىڭ ئۆزىگە خاس مەدەنىيەت مۇھىتىدا ئىپادە قىلغان پىسخىك ئەندىزىسى مۇرەككەپ ۋە كۆپ قاتلاملىققا ئىگە. ئۇنى مەدەنىيەتشۇناسلىق، پەلسەپە، سەنئەت، ئىستېتىكا، پىسخولوگىيە، ئانتروپولوگىيە، تارىخشۇناسلىق ۋە ئارخېئولوگىيە قاتارلىق كۆپ خىل پەنلەرنىڭ كېسىشمە نۇقتىسىدا تۇرۇپمۇ ياكى ئانا دىيارىمىزغا قوشنا بولغان بىر قانچىلىغان مەدەنىيەت تىپلىرى بىلەن سېلىشتۇرما ئېلىپ بېرىش جەريانىدىمۇ شەرھىلەش مۇمكىن.

يېڭى ئەسىرگە قەدەم قويۇش ھارپىسىدا، ئۆز ئۆتمۈشى، ھازىرى ۋە كېلەچىكى ھەققىدە قايتا تەپەككۇر قىلىشقا شۇنداقلا ئۆزىنى ئۆزى قايتا تونۇشقا مەجبۇر بولۇۋاتقان مىللىتىمىزگە تەنەپپۇسلۇق سۇۋىغا ياكى ئەسلەتمە سۈپىتىدە يۇقىرىقى مۇلاھىزىلىرىمنى تەقدىم قىلدىم. بايقىغان ۋە ھېس قىلغانلىرىمىز تارىم ئويمانلىقىغا دۇملەنگەن پىسخىك

---

① م. رەھمانوف: «ئۆزبېك تىياتىرى»، تاشكەنت 1972 - يىل، ئۆزبېكچە نەشرى.
② ھېرمان ۋامبېرىي: «بۇخارا ۋە ماۋەرائۇننەھر تارىخى» — «شەرق يۇلتۇزى»، 1990 - يىللىق 1 - سان.

تىندۇرمىمىزنىڭ سىرتقا چاچراپ چىققان بىر تامچىسى، خالاس.
ئۇنىڭ سىرلىق ئىچكى ئېقىمى ۋە كۆرۈنمەس ھۈجەيرىلىرىنى ئاللا
خالىسا كەلگۈسىدە يەنە پۈرسەت تېپىپ داۋاملىق كۆزىتىمىز! . . .

تەسئۇل مۇھەررىرى: ئابلىمىت ئىمىن
نەشرگە تەييارلىغۇچى: يالقۇن روزى
مەسئۇل كوررېكتورى: ئۆمەرجان
مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: نۇرمۇھەممەت ئۆمەر

تەكلىماكانغا دۇملەنگەن روھ
(ماقالىلەر)
ئەسەت سۇلايمان

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى ۋە تارقاتتى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 No)
شىنجاڭ ئىشچىلار ۋاقىت گېزىتى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى 850×1168 مىللىمېتىر 1/32
باسما تاۋىقى: 13.5 قىستۇرما ۋاراقى: 2
2000 ـ يىل 7 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
2000 ـ يىل 7 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
تىراژى: 1 ـــ 3000
ISBN 7-228-05816-X/C·81
باھاسى: 18.00 يۈەن

مەسئۇل مۇھەررىرى : ئابلىمىت ئىمىن
نەشرى نەبىرلىغۇچى : بالقۇن روزى
مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى : ئۇيغۇھەمەت ئۆمەر

ISBN 7-228-05816-X
(81)民文)定价 18.00元

ISBN 7-228-05816-X

9 787228 058167 >